3972824061
Københavns Kommune.
Bibliotekerne.

MAG

HB
HUS

FX 591

HISTORISKE MEDDELELSER

OM

KØBENHAVN

UDGIVNE AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE

VED

Dr. VILLADS CHRISTENSEN

ANDET BIND

HEFTE I

KØBENHAVN
I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD
1909

HISTORISKE MEDDELELSER

OM

KØBENHAVN

UDGIVNE AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE

VED

DR. VILLADS CHRISTENSEN

ANDET BIND

KØBENHAVN
I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD
1909—10

K
KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER
FAGSAL E
Kultorvet 2
1175 København K
01 93 60 60 lok. 216

Bd. 2
4.15

Trykt hos Nielsen & Lydiche (Axel Simmelkiær)

INDHOLD.

AFHANDLINGER.

Side

Dr. phil. *Villads Christensen:* Belejringen 1658—60 og Københavns Privilegier 1
— Nytaarsrevolten 1860. Med 3 Tegninger 345
— Tidssignalet i København. Med 1 Tegning 457
— Nicolai Kirkes Sangværk 474
— Tømmermester Kaysers Mesterprøve 583
Oversergent *Victor Krohn:* Kastellet Frederikshavn som Fængsel 219
Oberst *Emil Madsen:* Nikolaj Kirke og Kirkegaard. Med 2 Billeder 409
Eiler Nystrøm: Tivolis første Oprindelse 595
Ingeniørkaptejn *H. U. Ramsing:* Bidrag til det gamle Københavns Topografi:
III. Ladegaardsaaen, Søerne og deres Afløb. Med 6 Tegninger 169
IV. De ældste Gadeanlæg og det murstensfrie Kulturlag . 203
V. Havnen og dens Omegn. Med 9 Tegninger 489
H. N. Rosenkjær: Fra det underjordiske København 47
H. Trier: Koleraen i København 1853 81
Professor *H. Weitemeyer:* Caroline Walter og Ferdinand Lindgreen 148
— Fra Livet i Københavns Arresthus i det 18. Aarhundrede .. 265

OPTEGNELSER OG BREVE.

Et Brev om Thorvaldsen 75
Strejflys over københavnske Tilstande omkring 1820. Af Købmand *S. Jacobs* Optegnelsesbog 380

SMAASTYKKER.

1. Samtidige engelske Beretninger om Københavns Belejring. Af *W. R. Prior,* London 609
2. Et Grønlænderbesøg i København 1724. Af Bibliotheksassistent *R. Paulli* 615
3. Et Brev til H. N. Hansen 617

121520

KØBENHAVNS
KOMMUNEBIBLIOTEKER

BELEJRINGEN 1658—60 OG KØBENHAVNS PRIVILEGIER.

AF

VILLADS CHRISTENSEN.

Vor Bys Privilegier er født under Kanonernes Torden, vort 250aarige Byraad kom til Verden, mens Borgerne stod under Gevær paa Volden for at værge deres By og hele Danmarks Land. Fjenden laa for Portene, da det første Løfte om Privilegierne blev givet, og den afgørende Sejr var vundet, da de fik deres endelige Form. Kampen mod Landets Fjender og Kampen for Byens Frihed og Selvstyre var gaaet Haand i Haand. Bypatriotismen og Fædrelandsfølelsen stod Side om Side, — hvilken af dem der betød mest, kan vi ikke afgøre nu, lige saa lidt som Borgerne i 1658 selv kunde eller vilde skille de to fra hinanden. Landets Selvstændighed og Københavns Stapelret, Danmarks Bestaaen og de adelige Friheder — alt dette tilsammen var Sejrens Pris, alt maatte det vindes eller mistes paa samme Gang. København og Danmark var bleven eet, Riget maatte staa eller falde med sin Hovedstad.

I.

Københavns Borgerstand var bleven saa grundig slaaet til Jorden i Grevens Fejde, at den ikke forvandt det i hundrede Aar. Af det rige og strømmende Liv,

der havde rørt sig i Hovedstaden paa Reformationstiden, var der efter den haarde Belejring og Nederlaget i 1536 intet tilbage. Medens København før den Tid havde kunnet stræbe efter en bestemmende Indflydelse paa hele Rigets Skæbne og for sit eget Vedkommende drømte om en lignende mægtig og uafhængig Stilling som de store Hansestæder, sank den — ligesom Malmø og de andre Købstæder — efter den Tid tilbage i Ubemærkethed, lydig under Kongemagten og den overmægtige Adel.

Først i Løbet af Kristian IV.s Regering begyndte Borgerstanden smaat og langsomt at hæve sig igen. Og under hans Efterfølger træder pludselig Hovedstaden op med en Selvtillid og Energi, der viser, at nu endelig var de dybe Saar forvundne, som den forrige blodige Kamp havde slaaet.

Allerede kort efter Frederik III.s Tronbestigelse gav Borgerfølelsen i København sig et overraskende Udslag, der tydelig vidnede om, at nu var nye Kræfter voksede frem. Det var i Anledning af et nyt Skattepaalæg, der efter de Tiders Skik kun skulde ramme tredie Stand, medens de højere Stænder var fritagne, at de styrende uventet stødte paa Modstand hos Københavns Magistrat og Borgere. Der afholdtes Borgermøder, og Protester med talrige Underskrifter indsendtes til Kongen. Borgerne fremhævede her, hvor uretfærdigt det var, at de som den ringeste og fattigste Stand skulde afdrage al Rigens Gæld og Last, medens Adel og Gejstlighed og kongelige Tjenere, som havde Landets Indtægt og store Formue inde, forskaanedes derfor. Men hvis Byrden blev lignet ligelig paa alle, da vilde de ikke alene udgive efter deres Formue procentvis, men ogsaa være rede med deres Liv og Blod, naar det begæredes[1]).

[1]) Fridericia: Adelsvældens sidste Dage S. 133. I dette righoldige Værk gives en udførlig Skildring af Tidens hele politiske Tilstand, og det er derfor i det følgende ofte benyttet.

Dette skete i 1650. Inden ti Aar var gaaet, skulde Borgerne faa Lejlighed til i Gerningen at vise, at de stod ved deres Ord.

Borgerskabets uventede Optræden gjorde et stærkt Indtryk paa de adelige Herrer i Rigsraadet. Det var som om de anede, at dette Vindstød kun var Forløberen for en Storm, der kunde rive dem selv over Ende. Christen Skeel skriver ængsteligt i sin Dagbog, at »denne deres Action haver vidt Udseende og kunde regnes til en *Meutination*, idet de ved Forsamlinger og Stemplinger med haarde og ubekvemme Ord skriver imod det, Kgl. Majt. med samtlige Rigens Raad dekreterer og forordner, og griber de andre Stænder og Kgl. Majts. Tjenere an«. Men, føjer han til, man faar i disse Tider at *temporisere* og ikke med Haardhed, men med største Lemfældighed se at faa dem paa andre Tanker[1]).

Det endte med, at de to øverste Borgmestre blev opkaldte for Kongen og paa samtliges Vegne modtog en Irettesættelse for deres usømmelige Skrivemaade. Men det Krav, som de havde rejst: lige Skattepligt for alle Stænder, frafaldt de ikke. Det laa og groede i Gemytterne, indtil det kunde blive stærkt nok til at slaa igennem.

Saa kom den letsindige Krig 1657. Begyndt under Vaklen og Tvivl, slet forberedt og planløst ført bragte den i Løbet af nogle Maaneder Danmark til Undergangens Rand. Kongen og Rigsraadet havde troet, at Øjeblikket var gunstigt til et Angreb paa Sverig, medens dets Konge og Hær var beskæftiget inde i Polen. Begivenhederne viste snart, at de havde taget fejl baade af deres egen og af deres Modstanders Styrke.

Forsvaret paa Danmarks Sydgrænse var hurtig kastet

[1]) Danske Magazin 3, IV, 63.

over Ende. Frederiksodde faldt, og i de sidste Uger af Aaret 1657 begyndte den stærke Frost, der snart lagde Bælterne til. Den 30. Januar 1658 gik den svenske Konge over Isen fra Jylland til Fyn. Saa snart Budskabet herom kom til København, vidste man, hvad der forestod: Skulde der nu i det hele taget kæmpes, maatte det blive foran Hovedstadens Volde. I nogle Dage saa det ogsaa ud til, at de styrende vilde vove en Kamp. Fra den 1. Febr. og fremefter samledes uafladelig Tropper i København fra Øerne og Skaane. Nyt Mandskab blev udskrevet, Studenterne opfordredes til frivillig Deltagelse i Forsvaret, en Del af Skovshoved Skov blev fældet til Stadens Forsyning, Ordre var givet til Forstædernes Afbrydelse, saa snart Fjenden nærmede sig, og — der blev givet Borgerskabet i København Løfte om nye Privilegier.

Allerede den 2. Febr. var Borgernes ledende Mænd opkaldte paa Slottet til Forhandling med Kongen og Rigsraadet. Rigens Hovmester Joachim Gersdorff lovede her, paa Regeringens Vegne og i Kongens egen Nærværelse, at Staden skulde faa sine Privilegier saaledes forbedrede, »naar Gud giver bedre Tilstand, saa I skal have Aarsag os at takke, og I selv deraf kan have Ære og andre Eksempel«. En Uge senere, d. 9. Febr., blev det samme Løfte givet skriftligt, under Kongens Haand og Segl.

Alle disse Foranstaltninger ligner ganske dem, der et halvt Aar senere blev trufne i den næste Krig. Men een stor Forskel var der mellem Februar og August: Den faste Beslutning om at gøre Alvor af det manglede. Det var alligevel ikke Meningen, at man vilde lade det komme til det yderste. Ligesom Løftet om Privilegierne var holdt i den største Almindelighed og ikke gav bestemt Tilsagn om nogetsomhelst, saaledes blev ogsaa Forsvarsforanstaltningerne væsentlig staaende paa Pa-

piret. Forstæderne blev ikke afbrændte, Frosten forhindrede Arbejdet paa Fæstningsværkerne, — overalt raadede Tvivl og Mismod.

Svensken derimod vaklede ikke. Over de tilfrosne Vande fortsatte Karl Gustav sin dristige Marsch, saa hensynsløs, saa uimodstaaelig, som var han i sikker Pagt med Lykkens og Sejrens Gudinde. Den 5. Febr. gik han fra Fyn til Taasinge, derfra videre over Isen til Langeland, Lolland, Falster og Sælland, hvis sydlige Kyst han betraadte d. 11. Febr. 1658. To Dage senere opslog han sit Kvarter i Køge.

Endnu var der Mulighed for et Modtræk fra dansk Side. Karl Gustavs Hær var stærkt medtaget af den strænge Kulde og af de forcerede Marscher gennem den dybe Sne, medens de danske Tropper i København laa vel plejede i gode Kvarterer. Der fortælles, at Generalmajor Trampe tilbød at gøre Udfald med 2000 Ryttere og lige saa meget Fodfolk for at overrumple de svenske i Køge, og at Kong Frederik III ønskede personlig at deltage i dette Udfald. Men Rigsraadet vilde have Fred; Panikken var gaaet forud for de sejrvante Fjender, og Stemningen i København var nedtrykt og fortvivlet. »Nogle knurrede højt mod Regeringen, som det ved saadanne Tilfælde plejer at ske; andre raabte, at de var forraadte; alle var slagne af Frygt og betragtede deres Tilstand som fortvivlet«, skriver den engelske Gesandt Philip Meadowe, der i disse Dage opholdt sig i København[1]). Ingen havde Tro paa sig selv eller Tillid til nogen anden, — og saa nedlagde Danmark sine Vaaben. De 2000 Ryttere, som man ikke havde villet bruge mod Fjenden, fik nu anden Anvendelse, — de blev overleverede til Karl Gustav. Freden blev sluttet, og Danmark maatte betale den dyre Pris derfor.

[1]) Hist. Tidsskr. 2, III, 358.

Senere hen, da Besindelsen var vendt tilbage, og enhver søgte at vælte Skylden fra sig selv over paa en anden, blev der ogsaa sagt, at Københavns Borgerskab ikke havde været at stole paa, og derfor havde de styrende ikke turdet lade det komme til Kamp. Borgmester Hans Nansen greb et stort og betydningsfuldt Øjeblik til at drive denne Beskyldning tilbage; og Københavns Borgere fik Lejlighed til at vise, at naar der kaldtes paa dem paa den rette Maade, manglede de hverken Kampens Mod eller den Offervillighed, som holder ud gennem lange og trange Tider.

II.

Fjenden drog bort; men København glemte ikke derfor det Løfte, som Kongen havde givet i en farlig Stund. Da der var gaaet et Par Maaneder, uden at man havde hørt noget til de bebudede nye Privilegier, tog Borgerne sig for selv at minde Kongen og Rigsraadet om dem. I Maj 1658 blev der afholdt et stort Møde af Byens indflydelsesrigeste Mænd, og her satte 66 »fornemme Borgere« deres Navne under et Andragende, som vel var stilet til Borgmestre og Raad, men med udtrykkelig Anmodning om, at det maatte blive befordret videre til Kongen.

De 66 Underskrivere fremlægger heri et helt kommunalt og politisk Program, affattet i 20 Paragraffer. I Indledningen henfører de selv deres Ønsker til tre forskellige Grupper: »En Del bestaaende udi kontinuerlige Privilegiers Bevilling, en Del udi Besværings Lindring og Afskaffelse og en Del udi gavnlige og gode Anordningers Stiftelse.«

Blandt de bestandige Privilegier, som Borgerne ønsker, nævnes først, at København maa gøres til en Stapelplads for Sælland og Møen, saa at Hovedstaden

faar Eneret til al Handel med Udlandet, og de andre Købstæder, Helsingør alene undtaget, henvises til at hente deres Forsyning i København.

Dernæst forlanges Fritagelse for den tvungne Indkvartering og Underholdning af Hofsinder, Officerer og Soldater, hvormed Byen hidtil, som Residensstad og Fæstning havde været bebyrdet. Udgifterne hertil burde rettelig bæres af Kronen eller afholdes af de vedkommendes egen Sold, siger Borgerne; »thi ingen gør hans Kgl. Majt. nogen Tjeneste uden Pension og Aflæg«. Skulde Fejdetid eller andre Omstændigheder nødvendiggøre Indkvartering hos Borgerne, bør disse have Betaling for deres Udlæg.

En stor Del af Andragendets Paragraffer drejer sig om det ene Krav, som de allerede havde rørt ved i 1650: Afskaffelse af den herskende Ulighed. Det var jo Standsadskillelsens og Særrettighedernes Tid, og det er i Virkeligheden en hel Samfundsomvæltning, der kræves, naar Borgerne nu i Stedet for den gamle Tilstand vil sætte almindelig Lighed i Byrder og Rettigheder, — i det mindste inden for Københavns Omraade. Naar Skatter paalægges, skal »alle og enhver af hvad Stand og Kondition de være kan, enhver efter Middel og Formue procento kontribuere, saa den ene Stand ikke mere end den anden skal besværes.« Told og Accise skal »den ene give lige med den anden og ingen derfor forskaanes«. Ligeledes bør ingen, af hvad Stand og Kondition han end er, være fritaget for at deltage i Stadens Vagthold; og alle Københavns Indbyggere bør i Byens Sager svare for det samme Byting og for Borgmestre og Raad. Og naar Byens Borgerskab erhverver sig Landgods eller Bøndergaarde, bør de ogsaa have Ret til at besidde det med lige Frihed, som de adelige Ejermænd forhen har haft.

I dette stærke Krav om Lighed, som jo direkte

var rettet mod den priviligerede Stand, ligger allerede et stærkt politisk Moment. Men kraftigere kommer dette frem i en Fordring om, at nogle af Magistratens Medlemmer og Borgerskabets Ældste maatte kaldes til Forhandling med Rigets Raad, naar der skulde gøres Forandringer med Told og Accise eller andet, som vedrørte Kommercien og Handelen. Endvidere foreslaas Oprettelsen af et Byraad paa 24 eller 30 Mænd, som med Borgmestre og Raad kunde overveje Menighedens Nødtørft og derom handle og slutte. Og endelig peges paa en vis Rigsumiddelbarhed for Hovedstaden i Kravet om, at Borgmestre og Raad »personligen selver« maatte foredrage deres og Byens Anliggender for Kongelig Majestæt.

Til disse store Krav føjedes saa Ønsket om en Del »gavnlige og gode Anordninger«, som mest havde Betydning i Øjeblikket: Kristianshavn burde forenes med København, Havnen forbedres, Tolden nedsættes paa adskillige Varer, Borgere, som havde laant Kronen Penge, burde hjælpes til at faa dem igen, og Staden skulde have Erstatning for det af dens Markjord, som var udlagt til Fæstningsværker[1]).

Borgerne har vidst, hvad de vilde. I dette første Udkast til Københavns Privilegier findes i Virkeligheden nævnt alt det, som Byen senere opnaaede; det var disse samme Krav, som alle Forhandlinger siden hen kredsede om.

Blandt Underskriverne findes de fleste af de Mænd, der — næst Magistratens Medlemmer — betød noget i København. Vi træffer adskillige af de borgerlige Førere, der senere stod som Befalingsmænd paa Hovedstadens Volde, da Svenskerne stormede, saaledes Stadshauptmanden Frederik Thuresen og Borgerkaptejnerne

[1]) Kbhvns. Dipl. I, 683.

Johan Steinkuhl og Herman Mercher. Og vi træffer næsten alle de store Handelsmænd og »fornemme Borgere«, der Aaret efter sad som Medlemmer af Byens Raad. Derimod var, efter Tidens Sædvane, endnu ingen Haandværkere medtagne.

Magistraten lod ikke Borgerskabet i Stikken. Den 9. Juni indsendtes Andragendet til Kongen, forsynet med en hel Del nye Underskrifter. Øverst stod Navnene paa de fire Borgmestre med Hans Nansens i Spidsen. Derefter fulgte de seks Raadmænd, af hvilke den gamle Niels Hansen Folskenk, der havde siddet i Raadet siden 1622, nævnes først. Saa fulgte c. 80 af Byens bedste Navne, for største Delen de samme, som stod under det oprindelige Andragende. Men der var dog kommen en Del nye til, og blandt dem — betegnende nok — Repræsentanter for de Samfundslag, der ikke fra først af havde været med. Bevægelsens Ledere har ikke blot villet styrke sig opad ved at faa Borgmestre og Raadmænd med som Underskrivere, de har ogsaa villet styrke sig nedad ved at tage Haandværkerstanden med. Blandt de nye Navne findes saaledes Possementmager Povl Christensen Fyen, Farver Nikolaj Rends, Bartskær Wilhelm v. Eschouen, Skomager Jokum Wielandt o. fl. At man denne Gang er gaaet dybere ned i Borgerskabet end sidst, viser sig ogsaa paa en kuriøs Maade i Aktstykkernes Udseende. Man har d. 9. Juni taget Folk med, som ikke kunde skrive deres Navn, men maatte nøjes med at tegne et Par Bogstaver. Af saadanne Underskrivere fandtes ingen paa Adressen fra Maj: Alle de »fornemme Borgere« har skrevet deres Navne med øvet Haand og flotte Sving. Adressens Indhold var i Hovedsagen det samme som i det tidligere Andragende til Magistraten. Men det er mere gennemarbejdet og affattet i klarere Udtryk, — det mærkes, at det paa Raadhuset er gaaet gennem de Folks Hænder,

som var vant til at beskæftige sig med slige Sager. En enkelt lille Ændring kom til at spille en Rolle: Tallet paa det nye Byraads Medlemmer, der oprindelig var løst ansat til 24 eller 30, foreslaas nu sat til 32 — det Tal, som senere stod i 180 Aar og som gav hele Forsamlingen dens Navn. Og en vigtig Udeladelse lægger man Mærke til: Kravet om Deltagelse i Rigsraadets Forhandlinger og om Borgmestrenes direkte Referat til Kongen findes ikke. Disse politiske Fordringer har vel endnu paa dette Tidspunkt forekommet Magistraten for radikale.

Regeringen modtog Andragendet, men der kom foreløbig intet Svar paa det. Maaske Interessen for disse Privilegier ikke var saa stærk længer, nu da Faren mentes at være drevet over. — Da lod Svensken atter høre fra sig, og Spørgsmaalet om Københavns Privilegier rykkedes dermed pludselig frem i forreste Linie.

III.

Karl Gustav stod paa sin Magts og sin Lykkes Tinde, da han i Februar 1658 havde sluttet Freden i Roskilde. Ingensinde før havde hans Herskerevner og hans Feltherregeni udfoldet sig som i denne Krig mod Danmark. Vidtskuende i sine Planer, lynsnar i sine Beslutninger, dristig og fast i Gennemførelsen af dem, stod ved Modsætningen til den jammerlige danske Ledelse i endnu stærkere Glans. Hele Europa fulgte hans Færd med Beundring og Frygt. Rige og vidtstrakte Provinser havde han lagt under Sverigs Krone; nye Erobringer vinkede ham i Polen, i Brandenborg, hvor som helst han vilde føre sin sejrrige Hær hen: Han stod paa sin Magts og sin Lykkes Tinde, — men da svimlede han.

Det blev hverken mod Polen eller mod Brandenborg han førte sin Hær. Han foretrak at plette sit Navn ved den skæbnesvangre Beslutning om paany at kaste sig over det nu helt værgeløse Danmark, at bryde den lige indgaaede Fred for at give det lemlæstede Land Dødsstødet.

Midt under sine hykleriske Forsikringer om Fred med Danmark og Venskab med dets Kongehus indskibede han i Begyndelsen af August sin Hær i Kiel. Han foregav, at Ekspeditionen gjaldt Preussen. Endnu i sidste Øjeblik, før Kongen selv gik ombord, havde han en Samtale med den danske Gesandt Christoffer Gabel, hvem han paalagde, at forsikre hans Broder, Kongen af Danmark, om hans Kærlighed og Venskab. Saa stak Flaaden i Søen d. 6. August. Ude i rum Sø aabenbarede han sin virkelige Hensigt for den franske Gesandt Terlon, som fulgte med paa Kongens eget Skib. »De er en Smule forbavset derover«, tilføjede han. Terlon svarede, at han frygtede for, hvorledes hele Verden vilde forklare hans Handlemaade: det gjaldt hans Ære at bryde en undertegnet og ratificeret Traktat. Efter et Øjebliks Pause svarede Karl Gustav: »Jeg tilstaar Dem, at det Tog, jeg nu har indladt mig paa, vil føre mig til den højeste Anseelse eller foranledige mit Fald[1]).«

Den 7. August løb Flaaden ind i Korsørs Havn, hvor Hæren udskibedes som i den dybeste Fred. I Ilmarscher sendtes Grev Thotts Rytteri frem mod København. De paa Sælland spredt liggende danske Ryttere, hvis Heste fredelig græssede paa Engene, blev overrumplede og tvungne til at gaa i svensk Tjeneste. Paa den Maade forøgede Karl Gustav sin egen Hær og svæk-

[1]) Fridericia 350.

kede den i Forvejen næsten vaabenløse Modstander yderligere.

Straks ved Landstigningen hørte Karl Gustav godt Nyt. Den unge Generalkvartermester Erik Dahlberg, der var indviet i hans Planer, og som havde været i København for at spejde, mødte ham i Korsør. Han fortalte, at København var saa godt som forsvarsløs: Gravene var paa flere Steder helt tørre, Voldene forfaldne eller kun halvt færdige og saa godt som uden Skyts. Et Par Kompagnier Fodfolk og 400 Ryttere var alt det Militær, der fandtes i Byen. Hovedstaden vilde sikkert overgive sig uden Modstand.

Den 10. Aug. kunde Karl Gustav i Ringsted haanlig afvise et Par danske Underhandlere, der fra den truede Hovedstad i Skynding var sendt ud imod ham. Og d. 11. om Formiddagen opmarscherede hans Hær i Slagorden paa Valby Bakke. Paa Rødovre Mark holdt han selv til Hest, medens hans berømte Hærførere og hans sejrvante Krigere defilerede forbi. Men hans Mine var mørk, hans Sind uroligt; thi just nu havde han modtaget det første daarlige Varsel: Rundt om København stod Forstæderne i Brand, og den By, hvis Dom han allerede havde fældet, laa skjult bag tykke Røgskyer. Da anede maaske Karl Gustav, at foran denne By skulde hans Sejrsbane afsluttes; thi det var ikke saaledes, han havde tænkt sig det første Blik ind over Danmarks Hovedstad. »Nu sværger jeg dyrt, at vi faar Modstand«, var de Ord, der slap over hans Læber. — —

Urolig og fyldt af Tvivl sad Karl Gustav i sit Telt og plejede Raad med sine betroede Mænd. Erik Dahlberg gentog sin Skildring af Fæstningsværkernes elendige Tilstand, ja han tilbød at ville sætte sig paa en Vogn og køre over Grave og Volde ind i Byen i Spidsen for den første Stormkolonne. Ogsaa Oberst Haüser havde, skjult af Nattens Mørke, været helt inde under Fæst-

ningen; han var gaaet over Graven foran Østervold og havde med et Par Ledsagere endog været oppe paa selve Volden mellem Østerport og Stranden, — vanskeligere var det ikke! Ryttergeneralerne Forbus og Clas Thott støttede Dahlberg i Krigsraadet, og den almindelige Stemning i Hæren var for at angribe straks. Men Wrangel og andre høje Officerer var imod Stormen, og Karl Gustav, der skulde tage den afgørende Beslutning, kunde ikke bestemme sig. Han var ikke længer den, som han plejede, — Manden, der vidste, hvad han vilde, Herskeren af Gavn som af Navn, Chefen, der befalede over sine undergivne og ikke spurgte om deres Raad. Men nu var det, som om Bevidstheden om hans hele troløse Færd havde lammet hans Vilje. Nu trængte han netop til Raad og Vejledning, og medens den ene raadede et, og den anden det modsatte, gik Tiden ubenyttet hen, og de kostbare Øjeblikke slap ham af Hænderne.

Gang efter Gang har Historien senere spurgt: Hvorfor førte ikke Karl Gustav sin Plan igennem og tog København med stormende Haand, medens det endnu kunde gøres? Var det Wrangels Holdning — paavirket maaske af Hannibal Sehested eller af Skinsygen mod Erik Dahlberg —, der bestemte ham? Har Terlon Ret, naar han, selvglad og pralende som altid, tillægger sig Æren for at have frelst København?[1]) Eller har Præsten ved Vartov, Anders Matthiesen Hiøring, truffet det rette,

[1]) »Jeg tror«, skriver Terlon, »at jeg har contribueret noget, endskønt uden at vide det, til Københavns Frelse, ved det at jeg havde sagt til Kongen af Sverig, at han kendte ikke denne By, og at der var flere derinde til at forsvare den, end han havde udenfor til at angribe den. Han holdt det da ikke raadeligt at løbe Storm for ikke at miste de faa Tropper, han havde, som beløb sig ikke uden til 9 eller 10 Tusinde Mand«. (Terlons Historiske Mærkværdigheder oversat af A. S. Dellgast, I, 173, 175).

naar han siger, at Karl Gustav ikke vovede at storme, fordi han havde hørt, at Borgerne i København havde faaet nye Privilegier?

Hiøring havde haft god Lejlighed til at følge Begivenhederne paa nærmeste Hold, først som Svenskernes Fange i Hospitalet uden for Østerport, senere som indesluttet i København. Straks efter Fredslutningen udgav han to Bøger med de lidt besynderlige Titler »Leyres Krantz« og »Leyres Politie«, hvori han skildrede de to Aars mærkværdige Begivenheder. Ogsaa han tumler frem og tilbage med dette Spørgsmaal: Hvad var Karl Gustavs Mening med at lade Dagene gaa uden at angribe København? Ja saa ubegribeligt synes det ham, at Svensken ikke tog Byen straks, at han end ikke kan frigøre sig for den Tanke, at det slet ikke har været Karl Gustavs Ønske, at Byen skulde erobres. »Efter saadan Adgang spørges, om det var Svenskens fulde Vilje, Sind og Forsæt, at han vilde bemægtiget sig København«, skriver han et Steds. Vi kender jo ganske vist ikke »Svenskens særdeles eget Hjertes Tanker«, fortsætter han; men han mener dog, ud fra de senere Begivenheder, at burde afvise denne Forklaring: »Havde det ikke været hans fulde Vilje og Forsæt, havde han vel agtet saa mangen Karls, mangen Herres og mangen brav Kavallerers Blod højere, end føre det an til at udgydes og spildes udi Københavns Grave og paa den vide aabne Mark, ikke nogle faa, men nogle Hundrede, ja nogle Tusinde Menneskers Blod, ja saa stor en Hob og Mængde i Hundredetal, der laa for den klare Sol.«

Et andet Sted har Hiøring da ogsaa en helt anden Forklaring paa Karl Gustavs Tøven, — den at Rygtet om Borgernes nye Privilegier allerede var kommet til hans Øren: »Thi der ikke en, men nogle gav Kongen af Sverig det Raad, han skulde straks angribe København, lagde han dem det for: Dersom Borgerne haver

faaet saadanne Privilegier, tvivler vi ej paa, at de jo staar en Pust ud; gik det os da an, var det godt, men bliver vi afslagen, og vi haver ingen at sekundere os i Nærværelsen, giver det dem Mod og os Forskrækkelse.«

Hvis den Forklaring er rigtig, da havde Kong Frederik III ved et lykkeligt Greb i rette Øjeblik fundet det Middel, der skulde til for at vende Lykken, — det Trylleord, der kunde lamslaa den uimodstaaelige svenske Heltekonge og hans tapre Hær og gøre de svage og forsagte Danske modige som Løver. Thi det var rigtigt: København havde faaet nye Privilegier.

IV.

Tidlig om Morgenen d. 8. August naaede det første Rygte om Svenskernes Landgang København. Det var en Søndag. Da Folk kom fra Højmesse, var Budskabet allerede spredt over hele Byen.

Det var ikke tvivlsomt for nogen, hvad Svenskernes Hensigt var. Om tre Dage senest vilde man have dem foran København.

Da skete der noget mærkeligt. Denne By, denne Regering, som et halvt Aar før havde skælvet for de samme Fjender og som dengang havde betalt en hvilkensomhelst Pris for at købe dem bort, denne By tog det nu som en selvfølgelig Sag, at her skulde der kæmpes. — Dog, det var heller ikke ganske den samme By, Svenskerne mødte i August, som den, de havde forhandlet med i Februar. Dengang var det Adel og Rigsraad, der repræsenterede de danske; nu var det Kongen og Borgerne.

Den første Røst, der talte paa Byens og Landets Vegne, var Kong Frederik III.s. Endnu i Løbet af Søndagen udfærdigedes Kongebreve om at lade hugge Palisader og spanske Ryttere til Fæstningens Fornøden-

hed, »ihvor end Tømmeret dertil kan være at finde«, og Anlæget af Bolværker og Batterier blev begyndt. Alle Skibe i Havnen blev lagt hen paa Steder, hvor de kunde være i Sikkerhed, og Magistraten fik Befaling til at optage en Fortegnelse over alle Byens Huse og Gaarde og over alle de fremmede, som opholdt sig i Byen, »tagendes derudi ingen Forsømmelse eftersom Magt derpaa er anliggendes«. Men det betydningsfuldeste, som skete d. 8. August, var dog det, at Kongen stævnede Stænderne til Møde med sig paa Slottet den næste Morgen Kl. 8.

Men samtidig med, at de første Kongebud udgaar, lyder ogsaa den første Røst fra Borgerskabet. Det er Købmand og Renteskriver Jens Lassen, en født Vestjyde og stor Forretningsmand, som i eget Navn henvender sig til sine Medborgere, hvem han i de følgende trange Tider skulde gøre saa mange uvurderlige Tjenester. Paa egen Haand udsendte han d. 8. August et Opraab, hvori det hedder:

»Jeg beder, I lader os nu vise, at vi ere Danske og ikke vanslægtede! Lader os se, at vi kunne forflytte den Ære, vi have af vore Forfædre, til os, vore Børn og Efterkommere. Enhver ærlig Mand, som mener Hans Kgl. Majt., sit Fædreland, sig selv, sin Hustru og Børn vel, sætte nu al Frygt til Side. Lader os ej alene med et uforsagt Hjerte gaa Fjenden kæk under Øjne, fægte og al menneskelig Modstand gøre, men endog frembære vore Midler og Credit til Folk at hverve og underholde. Nu er Tiden kommen, at enhver bedst kan og bør vise sin Konge, hvad for Bistand, hvad for Klogskab, hvad for Redebonhed der er i hannem.

Der er ingen, som jo vil have Ord for en god ærlig Fædrenelands Mand; men lader nu Kongen faa det at se, efterdi Tiden har givet Anledning at fremvise Troskab og Kærlighed. Jeg for min Del erkender mig først at antage og underholde 50 Soldater, saa længe Krigen varer.

Skrevet i Vagten for Københavns Slot d. 8. Aug. 1658

Jens Lassen.«[1])

[1]) Danske Samlinger IV, 314.

Næste Morgen, d. 9. August, holdtes Mødet paa Slottet mellem Konge og Folk. Borgmestre og Raadmænd, Laugenes Oldermænd, Præster og Professorer var tilsagt til Møde; men Dørene til Slottets store Forsamlingssal stod aabne, og enhver, som vilde, kunde frit gaa ind. Medens Borgerskabet samledes i Salen, forhandlede Kongen med Rigsraadet i Gemakket; men endnu inden han og de høje Herrer var kommen til Stede, havde Borgerne paa egen Haand taget den Beslutning, som skulde tages. Anders Hiøring, der selv var til Stede, har givet os en Beretning om dette bevægede Optrin.

Da »en god Mangfoldighed« af Borgerskabet var indkommen og forsamlet paa Salen, tog Borgmester Hans Nansen Ordet og spurgte Forsamlingen, hvad Svar de nu skulde give Hans Majestæt. »Den første Mand, som mig i Sandhed er bleven sagt der svarede, var en Garver, barnefødt udi København: At det skulde være Spot og Skam, skulde man overgive og forlade Kongen og Staden for svenske Trusel og ikke skulde set en Fjende engang under Øjne; havde man først forsøgt en haard Pust, og man blev nødt til at give sig og kunde ikke staa, saa var man undskyldt. Derpaa raabte alle i hverandres Munde, de vilde staa det længste, de kunde; naar de kunde ikke længer, var det tidlig nok at bede om Naade; de vilde først forsøge det, saa yderste, som de mest kunde. Borgemester raabte og spurgte, om det var alle deres stadige Forsæt; da raabte alle Borgerne Ja, Ja, de vilde alle stræbe og staa saa længe de mest kunde.« Straks derefter kom Kongen og Rigsraaderne ud af Gemakket, og Rigshovmesteren Joakim Gersdorff oplæste en skriftlig forfattet Tale i Kongens Navn. Hans Nansen svarede paa Forsamlingens Vegne, myndig og stolt i Bevidstheden om, at nu var det Borgerskabet og ham, der skulde sige det

afgørende Ord. Og han nægtede sig ikke den Spydighed mod de høje Herrer at minde dem om, hvorledes de havde røgtet deres Kald, den Gang de alene blev spurgte: »Enddog det var kommen Borgerskabet til Ørene«, sagde han, »at dem skulde været tillagt udi forrige Vinter, der Fjenden kom ind i Sælland, og vi havde et saadant herligt Tal Folk, der lystede og begærede inderlig, de maatte gaa paa Fjenden, da skulde de være nødt til at gøre Fred og give Landene bort, fordi Borgerskabet skulde ikke være at lide paa, om der skete noget Nederlag paa vores Folk: Men nu vilde han forsikre Hans Mayt. om Borgerskabets Troskab, at de skulde staa og gaa, vove Gods og Liv for Hans Mayt., at hver skulde se, hvad Hjerte den borgerlige Stand udi København havde til deres Konge«. Og idet han saa vendte sig mod Borgerne, spurgte han dem i Kongens og Rigens Paahør, om de vilde holde det, han her lovede paa deres Vegne. »Da raabte de alle i hverandres Munde: Ja, Ja!« Og Kongen tog nu personlig til Orde og takkede dem alle samtlig. »Straks blev Trommerne rørte, hver Mand i Gevær og blev ført paa Volden for at tage imod Fjenden.«

Fra denne Stund af var det Forbund sluttet mellem Kongemagten og Borgerskabet, som fik saa indgribende Betydning i Danmarks Historie. Rigsraadet var i Virkeligheden allerede nu skudt til Side, — det fik aldrig mere noget at sige i Danmark. Og Karl Gustavs Plan om at bemægtige sig Danmarks Krone var slaaet fejl.

Dagen d. 9. August har været følt som en Hædersdag for København. Alle, fra øverste Borgmester til den nederste Borger, har forstaaet, hvad det betød, at de kaldtes til Raadslagning med Kongen, at det var deres Ja eller Nej, der skulde bestemme Rigets Skæbne. Anders Hiøring udtaler sikkert alle Borgernes Tanker,

naar han til sin Beretning om Mødet føjer disse Ord af sine egne:

»Den, som gav Kongen dette Raad, at han skulde tilbiude borgerlige Standen om Raad, han gjorde viselig og vel. Der er de, som tør sige: Havde Hans Mayt. saaledes spurgt Københavns Indbyggere til Raads om Vinteren tilforn, der Svensken kom ind i Sælland, havde Kongen beholdt sine Lande, og Svensken skulde vel intet have roset af, at han var kommen saa nær København. Thi der var her udi Byen et Krigsfolk, som skulde saa gerne gaaet paa Svensken med uforsagt Mod som til en Dans, da var her og Folk her udi København, som vilde holdt sig som tro Undersaatter. Men da bleve de intet agtet, saa de maatte spørges om Raad.«

Men hvad Anders Hiøring ikke kan fortælle os noget om, det er de Forhandlinger mellem Kongen og Rigsraadet paa den ene Side og Borgernes ledende Mænd paa den anden, som førte til Udstedelsen af Københavns Privilegier den følgende Dag. Det var ikke Hans Nansens og hans Fællers Mening at bringe Ofre alene for Dynastiets Bestaaen og for Bevarelsen af Rigsraadets Magt. Der maatte gives noget for noget, — Spørgsmaalet om Privilegierne maatte nu bringes til en fast og endelig Afgørelse.

Tidens Hast spejler sig i den usædvanlige Form, i hvilken denne vigtige Sag er bleven behandlet. Rigsraadet havde endnu liggende Magistratens og Borgerskabets Andragende af 9. Juni, som der ikke senere var bleven gjort noget ved. Det blev nu taget frem, og med det som Grundlag forhandledes d. 9. og 10. August. Omstændighederne tillod ikke lang Snak, og alle Kancelliets sædvanlige Formaliteter blev sprunget over: man skrev uden videre Resolutionerne i Randen af det origi-

nale Andragende. Mer eller mindre godvilligt maatte Rigsraadet gaa ind paa alle Borgerskabets Fordringer, og det ene Punkt efter det andet faar Vedtegning i Marginen om, at det er bevilget: »Hans Kongl. Mayt. vil naadigst lade gøre den Anordning, at København skal blive en Stapelplads«. »Bevilges ogsaa«. »Samtykkes i lige Maade«. »Herpaa skal Borgerskabet gives Contentement« osv. — alt indrømmes. Kun med Hensyn til Post 13, Kravet om de 32 Mænds Forsamling, tages Forbehold. »Om den 13. Post skal, naar Gud giver fredelig Tilstand, *delibereres* og deri rammes Borgerskabets Bedste, og da skal paa alt dette videre kongelig Konfirmation og Instrument udstedes.

Datum Københavns Slot den 10. Augusti 1658.

Friderich.«

Der er lige bleven Plads til Dateringen og Kongens Underskrift nederst paa Foden af en Side. Og med disse Paategninger leveredes saa Andragendet tilbage til Københavns Magistrat, der endnu opbevarer det i sit Arkiv — et mindeværdigt Aktstykke, der ved selve sin formløse Affattelse bringer os Bud om det Højtryk, hvorunder Byen arbejdede i disse Formiddagstimer d. 10. August.

Men Borgerstanden har ikke følt sig tilfredsstillet ved, at Andragendet af 9. Juni i Hovedsagen blev lovet opfyldt. Der maatte nu kunne kræves mere. Det vil erindres, at et vigtigt Punkt af Borgernes oprindelige Fordringer var bleven udeladt i Andragendet af 9. Juni, nemlig Kravet om Københavns Særstilling inden for Rigsstyrelsen og om Adgang for Stadens Repræsentanter til Deltagelse i Rigsraadets Forhandlinger. Dette Krav kom nu op igen — og blev indrømmet i allervideste Maal. København skulde være en fri Rigsstad og udi alt, hvad Riget til bedste delibereres kan, have sin Stemme og Samtykke. Kravet om de 32 Mænd har

Byen derimod indtil videre ladet falde, og Privilegierne kunde saa endelig udarbejdes, underskrives og offentliggøres endnu d. 10. August.

I denne deres første Skikkelse lyder Københavns Privilegier saaledes:

Wi Friderich dend Tredie, med Guds Naade, Danmarckis, Norgis, Wendis oc Gottis Konning, Hertug udi Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmersken, Greffve udi Oldenborg oc Delmenhorst. Giøre alle vitterligt, at Vi med Voris elskelige Danmarckis Rigis Raad, haffver anseet oc offverveyet, de troe Tienister, oc den trygge Hielp, som baade den Geistlige oc Borgerlig Stand, i disse besuerlige Tjder, haffver ladet paakiende, Huor imod Vi oc haffver beloffvit dennem, deris *Privilegier* saaledis at forbedre oc bestyrcke, at de skulle haffve Aarsag sig der offver at glæde; Oc efftersom disse vanskelige Tjder icke haffver kundet tilstede, det udi Værck at stille, haffve Vi dog erklerit Os paa Borgerskabets Indleg, det udi fremtjden at giøre; Oc paa det de dis meere Aarsag kunde haffve, deris Underdanigst Troskab, nu videre udi Gierningen at bevise, ville Vi med offtbemelte Voris elskelige Raads Samtøcke, til en Begyndelse, saavel for den Geistlige- saa oc Borgerlige Stand, her med Naadigst haffve *declarerit.*

1. At Kiøbenhaffns Bye, skal være en aff de tuende Stabel-Stæder udi Siælland.

2. Begaffvis med alle de *Privilegier,* som nogen Stabelstad, til *Commerciens* Floer oc Fremtarff, kand behøfve.

3. At Kiøbenhafn skal være en frj Rigs-Stad, oc annammis tillige for en fri Rigens Stand, oc udi alt huad Riget til bæste *delibereris* kand, hafve deris Stemme oc Samtøcke.

4. At Kiøbenhafns Indbyggere, Geistlige oc Borgerlige Stands Personer, maa være tillat, at kiøbe oc sig tilforhandle Adelig Jordegoeds; Oc huis dennem i saa Maader, enten ved Kiøb, Arf, eller Pant, kand tilfalde, være sig Adelens eller Cronens, det at nyde med lige Frihed, som Adelen hafver paa deris.

5. Oc icke med videre Told, *Accise* eller anden Tynge oc Besuering, beleggis, end Adelen giør af deris, huilcket altsammen saavit Rigens Tarf udkrefver, med Samtøcke oc Bevilling skal skee oc indgaais.

6. At de udi Freds Tjd skal være fri for ald Skat, Hoff- oc anden Indquartering, oc derimod aff den algemeene Rigens

Fisco tagis, huor med den nødvendige *Guarnison* kand underholdis, Oc ellers til Rigens Fornødenhed behøffvis. Mens udi Krigstjd, En huer Stand bære Byrden lige med den anden, effterdi det er til en huers Frelse oc *Conservation*.

7, At alle de udaf den *Privat* Stand, Geistlige eller Verdslige, nu, oc deris Børn effter dennem, skal nyde lige Tilgang til *Officia* oc *Honores* ved Adelen, naar de dennem med deris *Capacitæt* og *Qualiteter*, der til kand giøre *Capabel* oc *meriterit*.

At alle disse forskreffne Puncter, dennem saaledis rictigen holdis oc efterkommis skal, haffver Vi denne kortelige *Conferents*, som i fremtjden til Fornødenhed, videre skal bliffve *extenderit*, tillige med Voris elskelige Danmarckis Rigis Raad, underskreffvit oc beseiglet. Giffvit paa Vort Slot Kiøbenhafn, den 10. *Augusti*, *Anno* 1658.

Under Vort Signet
Friderich.
L. S.

Jochom Gerstorff.	Olluff Parsberg.
Jørgen Seefeld Christoffersøn.	Hans Lindenou.
Friderich Retz.	Mogens Høeg.
Hendrich Rantzou.	Christen Skeel.
Gunde Rosenkrantz.	Otthe Krag.
Axel Urup.	Peter Retz.

Endnu samme Dag blev de nye Privilegier trykte, og inden Aften var de »i hver Mands Mund«. Hvad den 9. August havde lovet, det havde den 10. holdt. Da Københavns Borgere gik til Ro efter de to bevægede Dages Oplevelser, var det med den stolte Bevidsthed, at nu havde de Kongens og Rigsraadets Underskrift paa deres Bys Friheder og deres egne adelige Rettigheder — og med den faste Beslutning om, at for disse Privilegiers Bevarelse vilde de vove den yderste Kamp.

Saaledes blev dette lille trykte Halvark det Hængsel, hvorom Danmarks Skæbne svingede. Det var dette Papir, som slog Vaabnene af Karl Gustavs Hænder og mandede Københavns Borgere op til en Bedrift, der straaler blandt de største i vort Lands Historie.

V.

Dahlberg og Haüser havde ganske Ret, naar de fremstillede Københavns Forsvarsværker som saa slette og svage, at de maatte kunne tages i en Haandevending. Hør, hvorledes Anders Hiøring beskriver os dem i sin »Lejrkrans«:

»Her var paa den ene Side af Byen nogle nylig begyndte og uforfærdigede Volde og Grave, mangesteds tørre og mestendel ikke Vand udi dennem over en Mands Knæ, mangensteds ingen Brystværk, og hvor der var Brystværk, var de ikke saa høje, som de skulde værge for Benene, ingen Batterier, ikke en Stormpæl og ej heller Palisader, saa dersom Gud ikke synderlig havde holdt Svensken tilbage og hindret hannem hans Løb, Forsæt og Fart, maatte han ved den ene Side af Byen med alt sit Rytteri over Volde og Graver ridet, og paa den anden Side med Soldater og Fodfolk lettelig have bestormet og opstiget den første Nat eller Dag, de ankom, og ikke troligt nogen skulde knystet mod hannem, om han saaledes vilde faret fort i en Hast og ikke for længe raadført og bespurgt sig.«

Og Byens Forsvarere selv satte heller ikke synderlig Lid til disse Volde. De var forberedt paa, at det »Pust«, de havde lovet at tage med Svensken, vilde forme sig som en Gadekamp, hvis han stormede straks. Derfor blev alle Gader spærrede med Jernkæder, og bag dem opstilledes Vogne fyldte med Sten og Gødning, — det var Forberedelser til en Barrikadekamp. Og det var aftalt, at naar Stillingerne ikke længer kunde holdes, skulde Borgerne søge at trække sig tilbage til Rosenborg Slot, den runde Kirke og Kastellet for derfra at føre den sidste Kamp. Men det første »Pust« skulde dog tages ude paa Voldene, og da Kanonerne endnu stod paa Tøjhuset, maatte man her indrette sig paa en

Kamp paa allernærmeste Hold. Den 9. August blev det befalet, at hver Borger skulde ved sin Post paa Volden have i det ringeste 100 Kampesten »til at forhindre Storm med« — saa smaat var det endnu med Forsvarsmidlerne. Og alt hvad der paa nogen Maade kunde bruges i en Nærkamp, blev slæbt op paa Voldene, — Præsten i Vartov syntes, det saa helt drabeligt ud: »Straks blev skaffet og opbragt paa Voldene alt det, som hørte og behøvedes: Spidser smaa og store, halve og hele, runden om paa Volden, Spids hos Spids, at om Fjenden havde kommet til Storm, de kunde stukket hannem af med Spidserne, naar de kunde ikke bruge Musketterne. Der bleve og opførte Morgenstjerner, store brede langskaftede Økser, som vare gjorte som halve Maaner; der kom og frem Leer, udrakte paa Stager, allevegne om paa Voldene«. Og saa, for hver Time, der gik: flere og flere Kanoner i Stilling.

Den knapt tilmaalte Tid blev udnyttet paa det nøjeste. De første Voldarbejder blev sat i Gang allerede den 8. August, saasnart Rygtet om Fredsbruddet naaede København. Dagen efter blev Kirken uden for Nørreport nedbrudt, for at dens Tømmerværk kunde bruges til Stormbjælker og Jernet i den til Skraa, — selve Forstæderne afbrændtes, som vi har set, den Dag Svenskerne naaede Valby Bakke. Kvæget fra Islemark blev drevet ind i Byen, og saa meget Krigsfolk, som det var muligt at faa Bud til, blev kaldt inden for Voldene. Købsvende og Haandværkssvende indrulleredes, Studenterne opfordredes til at melde sig frivilligt, og Præsterne fik Paalæg om at opmuntre Borgerne til kraftig Modstand. En særlig lykkelig Foranstaltning viste det sig at være, at hver Borger straks fik anvist sit bestemte Stykke af Volden, som han skulde istandsætte

og forsvare. Saaledes kendte enhver forud sin Post og vidste, hvad han havde Ansvaret for.

Glæden over Arbejdsiveren og Værkets Fremgang lyser endnu paa denne Dag ud af Vartovspræstens Beskrivelse, og ikke noksom kan han undre sig over den Enighed og faste Beslutning, der raadede i Byen i Modsætning til Svenskernes Tøven og Raadløshed: Man mindes ofte Skildringerne af den løftede Stemning i Hovedstaden i Martsdagene 1848, naar man læser den naive gamle Præsts Beretning.

»Da sendte Gud ret en eneste Aand ud over vor Konge, over Raadet, over Høvdinger og Herrer, Gejstlige og verdslige, Borgere og Gemene, Studenter og Haandværks Burs, ja end de fattige Folk, som uden Portene havde mistet al deres Formue, glædede sig ved, de kunde holde Fjenden ude. — Ingen fandtes den anden for god eller for vis, ingen af særdeles Indbildning egensindig, ingen søgte egen Ære og Berømmelse, — den ene vilde være snarer færdig end den anden. — Fornemme Borgere gik selv ud til de afbrændte Huse uden Porten og der fra paa deres Rygge og Aksler indbar til Palisader, Stormpæle og Brystværn, selv grove, selv skuffede ved Dag og Nat. Ja end Generals Personer, som da var her udi Byen, selv tog i med Haanden, selv arbejdede og hjalp til, at inden 14 Dage havde de saa forbygget og beskanset sig, at de turde trodse imod Fjenden.«

Men især genspeiler hans Fortælling Borgernes Glæde over den Tillid, der vistes dem ved at hver enkelt af dem fik sit Stykke af Volden betroet. Hør igen, hvorledes Hiøring beskriver Arbejdet:

»Der hver havde faaet sin Post, saa begyndte de, som havde kloge Hoveder og havde set noget tilforn, at se og tænke sig om; de saa, her laa en mægtig

Fjende uden for, her var øde Volde, ingen Brystværn for dem, Gravene tomme og lidet Vand udi; saa begyndte den ene, saa den anden at tænke: Jeg maa se mig om, jeg faar noget for mig, om Fjenden vil umage sig, han ikke straks faar lige aaben for mig! Saa begynder den ene, saa den anden, at kaste lidet op for sig, de kunde have noget Brystværn for sig; der de havde det, saa tænkte de, de vilde se, de kunde faa Stormpæle i deres Brystværn; der de det havde fuldbragt, og de fik Tid og Frist, saa tænkte de, de vilde se, de fik Palisader neden for sig under Voldene; den ene gik fort dermed, den anden ligesaa, vilde omsider ingen have sin Post lumpen og slemmeste, saa at Øvrigheden ret maatte se deres Lyst i saadan Hast at faa saadan et Stykke Arbejde færdig. — Da var det at undre, at en god enig Politie med mindre Udgift, dog større Umage og Besværing kunde paa nogle faa Dage bringe mere til rette paa Voldene, end ellers nogle Aar kunde ikke med stor Udgift og Pengeskat. — Der til med skaffede hver sig for deres Poster Kurve i Steden for Skansekurve, hvilke de kunde ikke faa saa snart i en Hast gjort, men toge de Kurve, de havde i deres Huse, med to Øren ved, bare dem paa Volden, fyldte dem med Jord og Møg og satte dem for sig paa deres Brystværn, at Fjenden ikke skulde saa lige se dem og sigte paa dem til Volden, men at de kunde af Volden holde Hovedet ved Kurvene og lægge Musketterne og Bøsserne imellem Kurvene, sigte og skyde ud til Fjenden. — Men hvor de kunde faa nogle brede tykke Grøntørv, toge de dem i Stedet for Skansekurve og lagde to eller tre paa hverandre og ved Siderne, og saa en eller to tværs over, saa at der kunde være et Hul imellem, som de kunde se ud igennem og skyde ud. Saa det var end i slig Fare en Lyst at se, hvorledes hver, som havde noget Hoved paa sig, kunde

KØBENHAVNS
KOMMUNEBIBLIOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

inventere; thi de var ikke bunden til noget vist i saa Maade at gøre, men hver stod fri for at gøre det bedste, han kunde, sig til Fordel imod Fjenden.« —

Den 11. August, da Forstæderne var brændte, og Svenskernes Hovedstyrke var ankommen foran Byen, blev Portene lukkede. Portfløjene blev afstivede med store Brokar fyldte med Sten, og senere udfyldtes hele Portrummet med Jord og Gødning. Kun en smal Gang blev ladt aaben hen til den lille Laage i Porten, som benyttedes ved de hyppige Udfald. Klokkeringning og Orgelspil i Kirkerne hørte op, — Klokkerne lød nu kun som Signal til at kalde Borgerne til Volden.

Næste Dag, d. 12. August, løsnedes det første Kanonskud fra Fæstningen. Den langvarige Indespærring var begyndt.

Øvrigheden foranstaltede Undersøgelse over hele Byen efter hvad Proviant der fandtes til at gaa en Belejring i Møde med. Resultatet var ikke opmuntrende og blev derfor holdt hemmeligt. Til en Begyndelse saa det ud, som om der knap var Levnedsmidler til 14 Dage, og skønt det senere viste sig, at det ikke var slet saa galt, var det dog kun ved den yderste Sparsommelighed, at Byen holdt ud i de 12 Uger, der forløb, indtil den hollandske Flaade bragte Tilførsel af Proviant. Flaaderne fra Island og Norge med Hovedstadens Vinterforsyning af Kød, Fisk og Brænde var endnu ikke komne; og efterhaanden som de indtraf, faldt de i Svenskernes Hænder. Ligeledes blev hele den rige Afgrøde, der bugnede paa Markerne omkring København, Fjendens Bytte. Medens Svenskens Heste aad sig fede i Bondens Havre, maatte man inde i Fæstningen nøjes med at afslaa det Græs, der voksede paa den udvendige Side af Voldene, for at bruge det til Foder for Byens Heste. Det blev aldeles forbudt at brænde Brændevin, da den Rug, som vilde medgaa hertil, »be-

kvemmeligere kan forbruges til Folkenes Underholdning«, — en Foranstaltning, som sikkert ogsaa paa anden Maade har haft gavnlige Virkninger.

Mandskab til Soldatertjenesten blev presset uden Skaansel. Magistraten fik Befaling til at »angribe« alle de løse og vaabenføre Folk, som kunde træffes enten paa Gaden eller i Husene, og straks aflevere dem til de militære Befalingsmænd. Holmens Admiral Niels Juel fik en lignende Ordre til at visitere alle Baadsmænds Boder og Kældere og udtage alle ledige Folk, som maatte findes der. Og Admiral Henrik Bjelke blev beordret til uden videre at tage Mandskabet fra de hollandske og finske Skuder, som laa ved Toldboden, og bruge dem paa Flaaden. Alle Heste, som fandtes i Byen, skulde uden Undtagelse afleveres.

Natten igennem skulde hele Borgerskabet staa paa Volden; om Dagen kunde de skiftevis hjemforloves, men i det mindste Halvdelen skulde altid være paa Post. Den, som »om Natten paa sin Seng lader sig finde, i det Sted at han paa sin Post skulde opvarte«, skulde ikke agtes for en ærlig eller god Patriot foruden anden Straf, som han kunde ifalde. Da Tømmermændenes Oldermand en Nat var udbleven fra Arbejdet, var der straks næste Dag Befaling fra Kongen om at sætte ham i Blaataarn.

Til Befæstningens Fornødenhed plyndredes Byen for alt det Træværk, som paa nogen Maade kunde undværes. Først nedreves alle de Huse og Vaaninger, som stod tomme og ubeboede eller som efterhaanden var bleven ødelagte af Fjendens Granater; men, siger de Synsmænd, der havde takseret Husene, »om de endskønt blev nedertagen, vil de dog forslaa en ringe Ting til Palisader«. Og snart maatte man gaa haardere til Værks og begynde at nedrive beboede Huse. Til det første Offer var udset Husrækken langs Volden fra

Vestergade til nord for Sct. Peder Stræde, som havde lidt mest ved Svenskens Beskydning. Det var forgæves, at Synsmændene gik i Forbøn for dem:

»Alle forskrevne Huse bevaanes«, skriver de; »enddog en Del deraf er meget forskudt paa Tag, Spær og Lægter, saa kan de dog alle staa og bevaanes, Ejermanden til Fordel. Og synes betænkelig og hel Samvittigheds Værk, de fattige Folk, som der udi bor, imod den kolde Vinter at gøre husvilde, eftersom Forstaden er ganske ruineret, og er faa eller ingen Huse at bekomme for Leje, mens mest dobbelt besat af fattige Folk.« Men det hjalp intet. Saasnart Vurderingen var indkommen, udfærdigedes Befaling til Fæstningens Kommandant Hans Schack, »at du, saa snart muligt er, lader afbryde de vurderede Huse og Vaaninger næst inden ved Voldene imellem Vester Port og Helmers Skanse, efter at de Folk, som udi dennem bor, der af er udflyttet«. Det var 59 Huse, som denne Gang blev ofrede, mange andre fulgte senere efter.

Under alt dette laa Svenskerne tæt foran Byen og beskød den Nat og Dag. Løbegrave førtes frem mod Vestervold mellem Sct. Jørgens Sø og Kallebodstrand, og fra Batterier inden for Søen, omtrent paa den nuværende Jernbanestations Grund, blev Vestfronten beskudt saa stærkt, at dens mest udsatte Punkt, Helmers Skanse, tilsidst var ude af Stand til at besvare Ilden. Ved det ene Udfald efter det andet søgte Byen at skaffe sig Luft; men det var altid kun en kortvarig Lindring, der købtes ved de blodige Kampe i Løbegravene. Den 27. August begyndte Svenskerne at skyde med gloende Kugler, men især fra den 18. September, da de store Kanoner fra det erobrede Kronborg var bragte i Stilling, tog Bombardementet til i Voldsomhed. Den uafladelige Beskydning paa nært Hold varede derefter i 40 Døgn. Disse Uger var Belejringens haardeste Tid.

Brandvagterne i Frue Kirkes Taarn maatte uophørlig melde om, at de gloende Kugler havde tændt snart her, snart der, Levnedsmidlerne var ved at slippe op, Brænde næsten ikke til at opdrive, og efterhaanden som flere og flere Huse blev nedrevne eller ødelagte af Fjendens Kugler, kneb det med at skaffe Befolkningen Husly. — Da løsnedes Svenskernes Tag. Efter 3 Maaneders kvælende Indespærring kunde Byen atter trække Vejret. Den svenske Flaade, som under hele Belejringen havde holdt Byen indespærret fra Søsiden, blev kaldt bort fra sin Plads, og d. 29. Oktober forkyndte en voldsom Kanonade, at den havde truffet en Modstander ude i Sundet. Og da Københavns Borgere om Morgenen d. 30. Oktober spejdede fra Voldene ud mod de svenske Batterier, fandt de dem liggende tavse og øde. Alle Stillingerne var forladte i Nattens Løb, Fjenden var borte.

VI.

Holland og Danmark var traktatmæssig forpligtede til at yde hinanden Hjælp i Tilfælde af Angreb fra Sverig. Vind og Vejr havde længe forhindret den hollandske Hjælpeflaade i at naa frem; men endelig kunde den d. 29. Okt. for en frisk Nordvestenvind staa ned gennem Sundet. Kronborg og Helsingborg, der nu begge var i Svenskernes Vold, viste sig ganske ude af Stand til at beherske Indløbet, — man saa, at de to Slotte ikke var andet end to Bussemænd til at skræmme Handelsskibe med, siger Philip Meadowe, — og den svenske Flaade, der under Wrangels egen Anførsel leverede Hollænderne en hæderfuld Kamp, formaaede ikke at stanse dem. Endnu samme Dags Aften naaede de forreste af Hollændernes Skibe København, og Svenskerne forlod da deres Stilling og trak sig tilbage til Hovedkvarteret ved Brønshøj.

Inde i København kimede Klokkerne, Taarnurene begyndte atter at slaa og Orglerne at lyde ved Gudstjenesten. Borgerne strømmede ud af Portlaagerne for at strække Lemmerne i det fri, og de forladte svenske Forskansninger blev i Løbet af nogle Dage jævnede med Jorden.

Men i Glæden over den store Befrielse glemte Borgerne ingenlunde deres egne Interesser — tværtimod, vi undrer os snarere en Smule over den Nøgternhed og Paapasselighed, hvormed de midt under de store Begivenheder kunde vogte paa deres eget. Hovedstaden har været sig sit dobbelte Formaal klart bevidst: Fædrelandet skulde frelses, men Privilegierne ikke forsømmes! Saa snart der var et Øjebliks Pusterum fra Svenskerne, begyndte Borgerskabet at holde kommunal-politiske Møder. De var ikke Følelsesmennesker, men Forretningsfolk, disse gamle Borgere!

Allerede d. 30. Oktober, Dagen efter Søslaget i Øresund og samtidig med, at de mange saarede fra de hollandske Skibe bragtes i Land i København, samledes Borgernes ledende Mænd. De vedtog paany en lang Henvendelse til Magistraten; men ikke et Ord i denne bærer Mærke af de store Begivenheder, de nylig havde gennemlevet. Der er ingen Hentydninger til Faren eller Frelsen, ingen Lykønskninger, ingen Glædesytring — kun de gammelkendte Vendinger om »dendne besuerlige Thied«, Klager over, at de lovede Privilegier endnu ikke var traadt i Kraft, og nye Ønsker, som de nu forlangte opfyldte.

Borgerne minder om, at i Følge 3. Artikel i Brevet af 10. August skal København »være en fri Rigsstad og annammes tillige for en fri Rigens Stand og udi alt, hvad Riget til bedste delibereres kan, have deres Stemme og Samtykke«. Nu er der forløbet 12 Uger siden hin Dag, og endnu har de ikke mærket noget til denne

Bestemmelse, hvorfor de beder Magistraten sørge for, »at samme Punkt jo før jo bedre blev stillet udi Værk«. Dernæst bringer de atter de 32 Mænd i Erindring og foreslaar yderligere, at der af disse 32 udvælges en, som stadig kan deltage i Rigsraadets Forhandlinger. Og sluttelig haaber de, »at ikke aleneste dette med de andre d. 10. Aug. naadigst givne Privilegiers Punkter«, men ogsaa de nye Privilegier, som de yderligere tør forvente, »os jo før jo bedre under kongelige Haand og Segl med samtlige tilstedeværende Danmarks Riges Raads Samtykke og Underskrivelse naadigst maatte meddeles, og det os og vore Efterkommere her i Staden af efterkommende Konger udi Danmark at skal holdes og forsikres«. — Henvendelsen var underskrevet af 90 Borgere, deriblandt 14 Laugsoldermænd[1]).

Denne Skrivelse, der ligesom den forrige af Magistraten blev tilsendt Kongen, satte Liv i Regeringens Overvejelser. Rigsraadet afgav Betænkning over Andragendet, og i forskellige Udkast til et nyt Kongebrev angaaende Privilegierne gjorde Regeringen den Indrømmelse, som Borgerne senest havde forlangt: Oprettelsen af det staaende Raad paa 32 Mænd og fri Adgang for en dertil udvalgt Repræsentant til Kongen og Rigsraadet[2]). Alligevel vilde Sagen ikke ret falde i Lave. Rigsraadet har sikkert ikke gerne set et borgerligt Medlem i sin Midte, og helt nye Forslag om en Omdannelse af Forfatningen med Indførelse af regelmæssige Stændermøder blev kastet ind i Forhandlingerne. Men Borgerne var utaalmodige, og da Aaret 1658 gik til Ende, uden at Privilegierne endnu var komne, meldte de sig atter hos Regeringen med et Andragende.

D. 4. Jan. 1659 indsendte Magistraten i Forening

---

[1]) Kbhvns. Dipl. I, 699.

[2]) Fridericia S. 403.

med Borgerskabets Ordførere og Laugenes Oldermænd et fuldstændigt Udkast til Privilegiernes endelige Affattelse. Det indeholdt selvfølgelig alt det, som allerede var lovet d. 10. August: Stapelretten, Ligestilling med Adelen i Henseende til Skatter og Told, Adgang til Embeder og Æresposter og til Besiddelse af adeligt Jordegods osv. Desuden Kravet om de 32 Mænd, af hvilke nu to ønskes udvalgte, som sammen med to Borgmestre skulde have Adgang til Kongen. Endelig den helt nye Fordring — som dog ikke blev opfyldt —, at Borgmestre og Raadmænd skulde tages blandt disse 32 Mænd, udnævnte som hidtil af Kongen, men efter Magistratens Indstilling[1]).

Saaledes ønskede altsaa Borgerne selv, at deres Privilegier skulde lyde, — og saaledes formedes de ogsaa i det væsentlige, da de endelig kom. Men endnu en Gang maatte Forhandlingerne om dem lægges til Side. Svensken trængte atter paa og krævede igen de styrendes og Borgerskabets udelte Opmærksomhed; Byen skulde endnu en Gang gennemgaa alle de Møjsommeligheder og Farer, som den i den første Glæde over Svenskernes Opbrud havde troet at være til Ende med.

Det blev kun en kortvarig Lindring, Svenskerne undte Byen; de slap deres Tag et Øjeblik for saa igen at klemme des bedre til. Ude fra Lejren ved Brønshøj holdt Karl Gustav stadig Byen i Ave og forstærkede daglig sin Hær. I December begyndte ligesom forrige Aar en stærk Frost, Gravene og Kallebodstrand lagde til, og det møjsommelige Arbejde med at hugge Vaager og Render i Isen ventede nu de belejrede. Vagttjenesten, der i den første Tid efter Hollændernes Ankomst var bleven lettet en Del for Borgerne, Studenterne og Haand-

[1]) Indlæg til sællandske aabne Breve 24. Marts 1659 (Rigsarkivet).

værkssvendene, maatte nu atter gennemføres i sin fulde Strenghed. Paany blev alle Huse ransagede, og enhver, der var stor nok til at kunne bære Vaaben, blev indrulleret og sendt til Volds[1]). Stadshauptmanden fik atter Befaling til at »tage Vare paa Kæderne her paa Gaden, at de ikke ligger indefrossen, saa og dennem at spænde, om noget paakommer«, og ingen maatte vise sig paa Gaden uden Gevær. Brandvagterne forstærkedes i de mørke Nætter; Huse, Porte og Møller blev paany nedrevne for at deres Tømmerværk kunde bruges til Palisader, og gamle Skibe ofredes til Brændsel. Men først og sidst maatte der ises paa Gravene og i Havnen og vaages paa Voldene Nat og Dag. »De kolde Nætter« i disse Vinteruger mindedes endnu længe efter i København[2]).

Efter Nytaar ventede man hver Dag Stormen; og Svenskerne stormede ogsaa hver Dag — eller næsten hver Nat. Uafladelig gjorde de Alarm, snart over Kallebodstrand mod Kristianshavn, snart paa Isen ude ved Toldboden, saa Byens Forsvarere hvert Øjeblik blev kaldte til Posterne. Fjenden vilde trætte de belejrede ved ikke at unde dem et Øjebliks Ro, — eller han vilde prøve, om han muligvis kunde finde et svagt Sted i Fæstningslinien og et ubevogtet Øjeblik hos Forsvarerne, for saa at forvandle Rekognosceringen og Alarmeringen til et virkeligt Angreb. Men han fandt intet saadant Øjeblik; Gang efter Gang, som han

[1]) Disse Lister fra Jan. 1659 »over Mandfolk udi Hus, som kan gaa til Volds, naar Nøden paakommer, og kan bære fuld Gevær,« er endnu bevarede (i Rigsarkivet). De udviser følgende Tal: Øster Kvarter 214, Strand 334, Snarens 480, Vester 373, Nørre 478, Frimands 356, Klædebo 337, Købmager 409, St. Anna 220, Kristianshavn 368 samt 124 indflygtede Amagere, ialt 3703 Vaabenføre. Rosengaardens (senere Rosenborgs) Kvarter er ikke opført selvstændigt, men er indbefattet under Købmager Kvarter.

[2]) Se f. Eks. Hist. Meddelelser I, 492.

prøvede Uger igennem, traf han altid Besætningen vaagen og paa sin Post. En Overrumpling maatte opgives, — der blev ikke anden Udvej tilbage, hvis han vilde ind i Byen, end Forsøget paa at løbe samtlige dens Forsvarere over Ende i et Stormangreb. Det blev da dette Forsøg, som Karl Gustav endelig besluttede at gøre med hele sin samlede Krigsmagt.

Der haves en samtidig Optegnelse om, hvorledes Borgerne var fordelte paa Volden den Nat mellem d. 10. og 11. Febr. 1659, da den afgørende Storm fandt Sted. Og som de stod den Nat, maa vi tænke os, at de har staaet Nat efter Nat, hver Mand paa sin bestemte Post, og ventet paa Svenskernes Komme.

Fra Løngangen til Vandkunsten stod Borgerne af Strand Kvarter under Købmand Johan Steinkuhl. Det var her, Svenskerne foretog deres farligste Angreb, og her har Strand Kvarters borgerlige Fane med Indskriften »For Fred og Frelse« vajet over den vildeste Kamp. Fra Vandkunsten til Vesterport stod Borgerne af Snarens Kvarter under Guldsmed Niels Enevoldsen. Fra Vesterport til Helmers Skanse Borgerne af Vester Kvarter under Farver Nikolaj Rends; derfra og til Hanens Skanse Borgerne af Nørre Kvarter under Bryggeren Hans Jessen; mellem Hanens Skanse og gamle Nørreport Borgerne af Frimands Kvarter under Købmand Herman Mercher. Fra den gamle Nørreport til Møllebolværket, for Enden af nuværende Gothersgade, stod Borgerne af Købmager Kvarter under Guldsmed Johan Stichman, og bag dem, indenfor den nye Nørreport, en Reserve af 100 Borgere fra forskellige Kvarterer under Daniel Lindeman. Paa selve Møllebolværket havde Stadshauptmanden Frederik Thuresen sin Post, og efter ham blev Bolværket senere kaldet »Stadshauptmandens Bastion«. Fra Møllebolværket til Rosenborg Bastion, hvor nu Observatoriet ligger, stod Borgerne af

Øster Kvarter under Possementmager Povl Førster, længere mod Øst Borgerne af Klædebo Kvarter under Bager Mikkel Røbche og endelig et Kompagni Borgere fra Sct. Anna Kvarter. Kristianshavns Borgere stod paa deres egen Vold. — Studenterne stod, sammen med de kongelige Drabanter, Hofburserne og Adelens Tjenere, i Løngangen og paa Slotsholmen, Kræmmersvendene i gamle Nørreports Bolværk og som Reserve i Kongens Have, og to Kompagnier Haandværkssvende paa Kristianshavn. Holmens Folk under Admiral Niels Juel stod i Kastellet og Hollænderne paa den yderste Del af Østervold, i Kastellet og paa Toldboden. De regulære Tropper var fordelte rundt om i Bastionerne[1]).

Der er bleven sagt, at Krigshistorien ikke kender noget mere typisk Eksempel paa den rene Offensiv mod den rene Defensiv, end Svenskernes Storm paa København[2]). Uden Løbegrave eller andre Dækningsmidler, alene med det blanke Værge i Haanden, stormede Angriberne frem over det aabne Terræn, ind mod en sluttet Fæstningslinie, i hvilken der ikke fandtes nogen Bresche. Forsvarerne stod fuldt beredte til at tage imod dem. 334 Kanoner var fra Voldene rettet mod de stormende; allevegne pegede Musketter ud over Brystværnene, Haandgranater laa i Stabler bag dem og Stormbjælkerne var gjort klar til at styrtes ned. Palisader og Fodangler spærredę Fjenden Vejen, og paa de mest udsatte Steder var Voldskraaningerne beklædte med Spigerplanker. Begkranse og Fakler vilde lyse under Angrebet for at afdække Fjendens Bevægelser, og skulde trods alt dette de forvovne Angribere slippe over Gravene og op ad Voldens Skrænter, var alle Slags Haandvaaben — Piker, Morgenstjerner og Halvmaaner — til Stede i Overflødighed til Brug i Nærkamp.

[1]) Hist. Tidsskr. 2, V, 277.

[2]) S. A. Sørensen, Københavns Belejring S. 131.

Men Karl Gustav optraadte, som om Sejren var ham vis. Han havde allerede indstiftet en Ridderorden til Minde om Københavns Erobring, og nogle Dage før Stormen bortskænkede han Rentemesterens Gaard i København til en af sine Mænd.

Ved Midnatstid mellem d. 10. og 11. Februar begyndte Angrebet. Svenskekongen selv holdt til Hest ude paa Vesterbro, omtrent ved Bjørnsdal, og herfra sendte han sine berømte Generaler og sine tapre svenske Mænd frem mod den truende Død. Yderst paa højre Fløj rykkede den kække Clas Thott, under Paukers og Trompeters Klang og i et Optog som til Fest, frem over den tilfrosne Kallebodstrand, — men kun for at blive slaaet tilbage i et tre Gange gentaget Stormløb mod Kristianshavns Volde. Midt mellem Amager og Sælland rasede Kampen paa Isen om den indefrosne Fregat Højenhald. Fregatten blev taget og dens Besætning nedhugget; men et Øjeblik efter haglede Fæstningens Kugler ned over det blodige Bytte, Svenskernes Anfører, Oberstvagtmester Schmidt, faldt med Størstedelen af sine Folk og al videre Fremtrængen her var umulig. Længer til venstre stormede General Wawassor mod Slotsholmen og General Fersen mod Løngangen og Gyldenløves Bastion. Her lykkedes det Svenskerne at bestige Volden. En Kaptejn med tre andre Svenskere stormede frem over Brystværnet; men i samme Øjeblik, Officeren raabte: »Vil I have Pardon, I danske Hunde!« blev han gennemboret af Claus Ahlefeldts Partisan, og ingen flere kom op efter ham. Forgæves sendte Karl Gustav Rigstøjmesteren Erik Steenbock frem med Reserven mod dette Punkt: Steenbock faldt og Tropperne veg.

Ikke mindre blodig var Natten paa Svenskernes venstre Fløj, hvor Gustav Banér angreb mellem Nørre- og Østerport. To Gange blev han slaaet tilbage under

frygteligt Mandefald, og da Karl Gustav fra Vestfronten sendte General Wawassor til Hjælp med Resten af hans Brigade, førte det kun til et nyt Nederlag og til den tapre Wawassors Fald. Først da det begyndte at lysne mod Dag d. 11. Februar, rømmede de slagne Svenske den blodige Valplads.

De Danskes Tab var kun ringe, Svenskernes derimod uhyre stort i den ulige Kamp. Inde fra Fæstningen opsamlede man de døde og døende foran Voldene, og Tallet paa dem opgives til over 3000 Mand, hvad der stemmer med en Beretning fra svensk Side, eller endog til henved 5000. Den engelske Gesandt Meadowe fik derimod fra Karl Gustav selv de svenskes Tab opgivet til 1426 døde og saarede foruden nogle Hundrede fangne. Han fæster dog ingen Lid til dette Tal, skønt han selv fremsætter en Forklaring paa den store Uoverensstemmelse mellem de forskellige Opgivelser, — en trist, men ikke helt usandsynlig Forklaring: »Maaske de stakkels uskyldige Bønder, som Svensken saa grusomt tvang til at føre deres Stormbroer og Maskiner frem, har forøget de dræbtes Tal.« Sikkert er det, at Bønder fra Sælland og Amager i stort Antal var drevet sammen af Svenskerne og blev sendt frem for at kaste Broer over Vaagerne, omhugge Palisader og rejse Stormstiger. Og formodentlig har da disse ulykkelige været de første, som blev nedmejede af deres Landsmænds Kugler.

VII.

Stormen var afslaaet, Sejren vundet. Nu kunde man atter tage fat paa Privilegierne.

Forrest blandt de givne Løfter stod jo stadig dette: at København skulde være en Stapelstad. Nu, da det skulde være Alvor, var det nødvendigt at faa fastslaaet, hvad dermed egentlig skulde forstaas.

En halv Snes Dage efter Stormen blev en Kommission nedsat til at gøre Forslag herom. Den bestod af to Rigsraader, de fire Borgmestre, Stadshauptmanden, Rentemester Henrik Müller, Finansmanden Selius Marselis og nogle andre fornemme Borgere. Deres Betænkning af 1. Marts 1659 bærer tydeligt Vidne om, at Hovedstadens Interesser har været stærkest repræsenterede i Kommissionen. De to Rigsraader Mogens Høeg og Otto Krag, der var nærmest til at varetage det øvrige Lands Tarv, har ikke kunnet holde de københavnske Repræsentanter Stangen, og disse har ikke selv undseet sig ved at forlange, — det var jo ikke af Uegennytte, at København havde baaret Krigens Byrder.

Kommissionen definerede Københavns og Kristianshavns nye Rettigheder saaledes, at ingen Varer fra Udlandet maatte indføres nogensteds i Riget uden alene til de to Stapelstæder, og i dem skulde de henligge i det mindste otte Dage, før de maatte føres anden steds hen. Alene Kalk, Sten og Bygningstømmer maatte indføres direkte til andre Stæder. Ligeledes skulde al Udførsel til fremmede Lande foregaa gennem Stapelstæderne; kun Øksne og Heste maatte føres over Landegrænsen uden først at passere en af de priviligerede Byer. »De smaa Købstæder skulde deres Friheder hermed ikke betages, videre end at de ikke maa have nogen Ind- eller Udskibning til eller fra fremmede Steder, men alle deres Varer skal de føre til Stapelstæderne og derfra igen hente deres Nødtørft«[1]). — Men i denne Betænkning havde dog Hovedstadens Repræsentanter spændt Kravene for højt, og de maatte finde sig i, at der senere blev foretaget et Tilbageskridt. Ordene »i Riget« blev i de endelige Privilegier forandrede til »her i Provinsen«. Det blev saaledes kun

[1]) Indlæg til Sæll. aabne Breve 24. Marts 1559.

Købstæderne i Sælland, hvis Udviklingsmuligheder skulde ofres for Hovedstadens Skyld.

Og nu blev endelig Sagen bragt i Orden. Den 24. Marts 1659 blev Privilegierne underskrevne paa Københavns Slot af Kongen og Rigsraadet. De gav loyalt alt, hvad der var bleven Borgerne lovet, saa vel ved Kongebrevet af 10. August 1658 som ved de senere Forhandlinger. Byen fik sin Stapelret og Frihed for Skat og Indkvartering. Den blev nævnet med den stort klingende, men ret ubestemte Titel af »en fri Rigsstad og en fri Rigens Stand« med Ret til at deltage og stemme i Rigets Anliggender; den fik sit 32 Mands Raad, valgt af Borgerskabet, til Side om Side med den kongevalgte Magistrat at styre Byens Anliggender. Og dens Borgere blev stillet lige med Adelen i Henseende til Told og Akcise, ved Besiddelse af adeligt Jordegods og ved Adgang til Embeder og Æresposter[1]). — Meget af dette lød af mere, end det egentlig var, og da den nye Regeringsform kort efter indførtes, fik Privilegierne aldrig den Betydning, som Borgerne havde ventet og som Udstederne vel selv oprindelig havde tilsigtet. Men om alt dette vidste man endnu intet; foreløbig stod det fast, at et Maal var naaet, en stor Sejr vundet. Hvad Borgerne i Aarevis havde higet imod som mod en Lykkedrøm i det fjerne, det holdt de nu i Haanden som den faste Virkelighed. Straalende og løfterig tegnede sig Byens Fremtid for deres Blik, naar de tænkte paa, at nu stod Kongens og Rigens Segl under deres nye Privilegier.

To Dage efter Privilegiernes Udstedelse kom der Skuder i Havnen med Proviant. Det var nu Tøvejr og aabent Vande, — den strengeste Vinter og den haardeste

[1]) Privilegierne trykte i Kbhvns. Dipl. I, 702.

Tørn var overstaaet, og Borgerne kunde nu ret glæde sig ved Foraaret og ved deres nye Værdighed som en fri Rigens Stand.

En versificeret Dagbog fra Belejringens Tid giver paa sin naive Maade Udtryk for Glæden over den lykkelige Vending, som Sagerne tog i Marts 1659. Det er dog ikke Privilegierne, men kun de rigeligere Fødemidler, som har inspireret Forfatteren:

I Tormaaneds Dage
man vel maatte smage,
at Tiden er knap.
Gud gør sine glade,
gav Mad op paa Fade,
den dyre Tid slap.

Hør Hollænders Salve!
Raakøller og Kalve
fra Sundet er fal,
smaa spæde Lam, Høner,
Gryn, Ærter og Bønner
i fuldt Hobetal.

Se! Tormaaneds Blide
udkalder til Side
Smaabørn under Væg.
Opfyldte og tomme
ny Skuder indkomme.
Se Tors brede Skæg![1])

Tre Uger senere, d. 14. April 1659, kom saa det højtidelige Øjeblik, da man for første Gang valgte Borgerrepræsentanter i København. Valget foregik temmelig formløst og uden stort Apparat: man kendte jo ikke dengang noget til Valglister, Stemmesedler og almindelig Valgret. Det, der skete, var kun, at Magistraten lod de fornemme Borgere i hvert Kvarter samt Laugenes

[1]) Wallensbeck: Diarium eller en daglig Tegnebog fra den 8. Aug. Aar 1658 til den 1. Juni Aar 1660.

Oldermænd og Bisiddere tilsige at møde den nævnte Dag paa Raadhuset for at foretage Valget. Forsamlingen talte kun henved et Hundrede Mænd, foruden Magistratens egne Medlemmer; men den var utvivlsomt et fuldgyldigt Udtryk for Byens Stemninger og Ønsker, og man kan vistnok gaa ud fra, at hvis Borgerne selv havde kaaret »Valgmænd« til denne Forsamling, vilde den have bestaaet af netop de samme Mænd, som dem Magistraten udpegede. Disse Mænd havde været Byens anerkendte Førere under de sidste to Aars Begivenheder, — de var ogsaa selvskrevne til nu at give Borgernes endelige Sejr dens faste og blivende Udtryk.

Større Vanskelighed mødte, da der af denne Forsamling skulde udpeges de 32 Mænd. Efter Privilegiernes Lydende skulde disse tages blandt »de bedste og fornemste Borgere«, og derved udelukkedes efter den Tids Begreber hele Haandværkerstanden fra at faa Sæde i den nye Forsamling. Paa den anden Side kunde man vanskelig forbigaa Haandværkerne. Under Kampen mod de priviligerede Stænder havde Byens ledende Mænd selv draget dem med ind i Bevægelsen, og Haandværkernes Navne stod Side om Side med deres egne under de Aktstykker, der fremsatte Borgerskabets Krav. Og ikke mindre havde de under hele Belejringen baaret deres Part af Byrden fuldt ud sammen med Handelsstanden. Kunde man da nu lade dem gaa med en Tak for godt udført Arbejde og en Meddelelse om, at nu behøvedes de ikke længer?

Forsamlingen fandt paa en Udvej. Det bestemtes, at Byens egentlige Repræsentanter, de 32 Mænd, der valgtes paa Livstid, alle skulde tages blandt de »fornemme Borgere«. Men ved Siden af dem skulde vælges fire Haandværkere, der kun sad i Byraadet to Aar og derefter afløstes af andre. Den nye Forsamling kom saaledes egentlig til at bestaa af 36 Medlemmer. Som

en yderligere Indrømmelse til Haandværkerne blev det vedtaget, at der denne første Gang skulde vælges fem af dem og kun 31 af Handelsstanden, og derved skulde det forblive, indtil en af de fem afgik ved Døden. Først derefter skulde den endelige Ordning træde i Kraft.

Saa blev Valget foretaget. Frederik Thuresen blev Forsamlingens Formand, Henrik Jakobsen dens Næstformand, og disse to blev tillige udvalgte til sammen med to af Borgmestrene »at have Tilgang til Kongl. Majt.« paa Byens Vegne[1]). Nogle Maaneder senere vedtoges »De 32 Mænds Artikler«, en Forretningsorden for det nye Raad, og saaledes var Byens Kommunal-Forfatning nu i Orden, Selvstyret var begyndt.

Det hører ikke herhen at undersøge, hvorledes dette Selvstyre blev ført ud i Livet. Det er jo bekendt nok, at hele den gældende Forfatning kort efter blev totalt omstyrtet, og den mest uindskrænkede Absolutisme indført i Danmark. Dermed var Københavns Privilegier lige saa vel som Adelens og Gejstlighedens, retslig sat ud af Kraft. De blev dog, som en Gave af kongelig Naade, stadfæstede i en noget afdæmpet Form af Frederik III efter Statsforandringen og ligeledes senere af alle de følgende Enevoldskonger. Men da de Forudsætninger, under hvilke Privilegierne var vundne, fuldstændig forsvandt af Statslivet, fik de aldrig den Betydning, som man oprindelig havde tænkt. Hvad nyttede Retten til Sæde og Stemme i Rigsraadet eller paa Stænderforsamlinger, naar Rigsraadet var afskaffet, og Stænderforsamlinger ikke mere sammenkaldtes? Hvad hjalp det at have lige Rettigheder med Adelen, naar ogsaa Adelen selv havde mistet sine gamle Privilegier?

Men vi vender tilbage til 1659. Dette Aar bragte

[1]) Dipl. I, 704.

Borgerne Opfyldelsen af deres politiske Krav, Freden med Svensken skulde først det næste Aar bringe. København var stadig en belejret By; den svenske Hær laa fremdeles i sine Forskansninger omkring Brønshøj, og saa længe Karl Gustav levede, kom Fredsunderhandlingerne ingen Vegne. Saa drejede Aaret sig atter en Gang rundt, og den for Svenskekongen saa kritiske Februar Maaned kom tilbage. Det var i Februar 1658 han udførte sin største Bedrift, Overgangen over Bælterne, og ved Freden i Roskilde skaffede Sverigs Krone den største Vinding, den nogensinde har modtaget. Det var i Februar 1659 han led sit største Nederlag og saa sin Magt og sin Lykke knuses mod Københavns Volde. I Februar 1660 laa han død i Gøteborg, kun 37 Aar gammel.

Med Karl Gustavs Død var Krigen i Virkeligheden endt, og 27. Maj 1660 blev Freden sluttet. D. 2. Juli aabnedes Københavns Porte, efter at de havde været spærrede i omtrent to Aar, og Borgerne saa med Undren, at Byens Gader atter strakte sig frit ud gennem de hvælvede Portrum, helt ud i det aabne Land. »Da syntes det for vore Øjne ret lige som et Mirakel af Gud at se Bonden køre paa Gaden«, siger Anders Hiøring. Saa meget var der oplevet i de to Belejringsaar, at alt, hvad der laa foran dem, næsten var glemt.

Men inden Byen helt fik sig ført sin gamle fredelige Dragt, mødte Borgerne endnu en Gang paa Voldene, saaledes som de plejede at møde i »de kolde Nætters« Tid. De kom for at tage en sidste Afsked med de vante Poster, der i to Aar næsten havde været deres Hjem, og for at modtage deres Konges højtidelige Tak. Vi lader endnu en Gang vort trofaste Øjenvidne Anders Hiøring fortælle derom:

»Alt Borgerskabet, ligesom de var brugt i denne Tid, med Trommer og flyvende Faner, med Feltskærer

og alt Tilhørende, stillede sig paa Volden hver paa sin Post, saa og paa Torvet og Raadhuset; derfra marcherede et Kompagni efter andet ned over Gammel Torv om ad Raadhuset, ned ad Vimmelskaftet over Amagertorv hen paa Slotspladsen, om ad den Løngang fra Kongens Gemak ned ad Provianthuset. Det sidste Kompagni og den sidste Fane var Brandmestrene og deres Svende med alle de Instrumenter, som de kunde bære, som de havde brugt i denne Belejring. De komme ordentlige frem med Hakker, Økser, Læderspande, Baadshager, Hamre og Tænger til de gloende Kugler, saa og med Lygter og andre Instrumenter, med flyvende Faner og Trommer.

Der de vare nu alle stillede udi Geled hver for sin Fane, kom Majestæten ud fra Stalden, ridende paa sin Hest, og Feltmarskalken fulgte hannem, og red de runden om alt Folket; siden red de tilbage igen hen for Provianthuset, der havde Feltherren Taksigelse til Borgerskabet paa Kongens Vegne for tro Hjælp i denne Tid. Der den Taksigelse var endt, nejede Hans Majestæt med blottet Hoved for Borgerskabet, og dermed red han fra dem; men Feltherren red langs frem for hvert Kompagni med aaben Hoved og takkede dem alle og red aabenhovedet for alle Mand hen til Stadsporten. Dermed blev Trommen rørt, og Borgerskabet gav 3 Gange Salve. Saa tog Fændriken for hvert Kompagni Flaget af sin Fane og vandt det om Stangen, og gik hver til sin Kaptejn, og fulgte Kaptejnen og Fændriken saa med hver andre efter Trommen hen for Kaptejnens Dør. Siden den Aften gjorde hver Fændrik sine Officerer et Collatz og Gæstebud.«

Med denne smukke Højtidelighed sluttedes Københavns Belejring, sluttedes en af de største Begivenheder i vort Lands Historie, sluttedes tillige et langt Afsnit af vort Folks Liv. Københavns gamle Borgerfaner svøbtes

om Fanestangen og gemtes bort; og kort efter blev de ombyttede med nye fine Silkefaner, en Gave fra den enevældige Konge. Middelalderens Styresæt med Haandfæstninger og Stændermøder var skrinlagt, og nu sejlede Nytiden frem under Absolutismens Tegn. Hovedstadens Borgere modtog den hin Aften med »Collats og Gæstebud« i hver Mands Hus.

FRA DET UNDERJORDISKE KØBENHAVN.

BIDRAG TIL BYENS HISTORIE*).

AF

H. N. ROSENKJÆR.

Ved omhyggeligt at følge Udgravningerne omkring i Byen er man i Stand til at samle et meget værdifuldt Materiale til Belysning af Københavns ældste Historie; man bliver f. Eks. i Stand til at stedfæste en Del af de i de gamle Dokumenter omtalte Forhold. Derfor er det af stor Vigtighed, at der føres stadigt og energisk Tilsyn med alle Udgravninger her. Der kommer saa at sige daglig Ting frem, som det er værd at notere. Om faa Aar er det for sildigt, saa meget graves der ud i vor Tid baade ved Nybygninger, ved Omdannelser af Kælderetager i ældre Huse, ved Indlæg af W. C. og ved Nedlæggelse i Gaderne af forskellige Ledninger, nu særlig Telefonselskabets Ledningsblokke. De lange Gadeprofiler, som det er muligt at faa ved en smaalig Paapasselighed, kan være af stor historisk og topografisk Interesse. Hvor man i vor Tid graver ud, levnes intet af det gamle for de kommende Tider. Tidligere hobede

[1]) Ved sin Død efterlod Lærer Rosenkjær disse Optegnelser om sine Undersøgelser i 1906. Efter Anmodning af Redaktøren af nærværende Tidsskrift har Ingeniørkaptain H. U. Ramsing, der har deltaget i de fleste af Undersøgelserne sammen med Lærer Rosenkjær, ordnet Stoffet og tilføjet enkelte Noter og Henvisninger under Teksten.

man op og gemte derved saa mange historiske Vidnesbyrd. I vor Tid rydder man disse bort for Fode. Derfor er det ogsaa vor Tids Pligt at tage Vare paa dem, naar de et Øjeblik viser sig. Er man sig det fulde Ansvar i den Henseende bevidst? Bliver der gjort, hvad der kan og bør gøres?

Jeg skal her fremdrage noget af det, jeg har set ved Udgravningerne i Foraaret og Sommeren 1906.

1. Paa den ældste Bys Grund, mellem Gadekæret og Sct. Clemens Kirke.

Den oprindelige, gamle Landsby laa omkring Gadekæret ved Vestergade, hvor nu »Centrum«, Vestergade 10, ligger. De gamle Navne »Smedebakken« og »Smedegade«, som brugtes om Pladsen omkring Kattesund mellem Vestergade og Frederiksberggade, tyde paa, at Byens Smedie har staaet paa dette Sted. Smeden var en af Oldtidsbyens allervigtigste Mænd, hvorfor hans Værksted vist har ligget paa en af Byens vigtigste Pladser, ikke for langt fra Gadekæret eller Bakken. Ved Udgravning af Grunden til Hjørnestedet ved Vestergade 13 og Kattesund 1 traf man ude langs Vestergade en Rende, som har gaaet ca. 7 Fod ned i det oprindelige Terræn. Det har vel været Afløbsrenden fra Gadekæret, maaske er det den ca. 3 Fod dybe Rende, som gik ned over Engen i Lavendelstræde 15, hvor jeg fandt et Par Skøjter, dannede af Overarmsben af en lille Hest[1]). Denne Rende ved Vestergade er bleven fyldt med Husaffald uden Murstensbrokker, og derover er der lagt et Rislag omtrent i det naturlige Jordsmons Højde. Det er vist den Byens Rende i Vestergade, som omtales i Københavns

[1]) Fra d. underj. Kbh. p. 6, 7. Jfr. Hist. Medd. om Kbhvn. I, 411 f, 422 f.

Diplomatarium[1]). Her i Nærheden har Byens ældste Smedie ligget, og noget derfra blev senere Byens Kirke opført. Det var oprindelig en Trækirke, som efter Absalons Tid blev bygget om og blev en Stenkirke, maaske efter en Brand. Ved Udgravningen af Grunden til »Blomsten«, Frederiksberggade 25, fandt man det sydøstlige Hjørne af denne Kirke, der var indviet til Sct. Clemens[2]). Mellem Granit-Fundamenterne stod svære Egepæle baade i den sydlige Sidemur og i den østlige Gavlmur; de sidste fandtes ved Nedlæggelse af Kloakledningerne i Gaden ud til Hovedledningen. Kirken har staaet ind over, hvor nu Frederiksberggade er, og dens vestlige Gavl maa findes under Nabohuset til Hotel »Bristol«.

I hele Grunden uden for Kirken var der Kirkegaard med Grave. I et Bælte paa ca. 15 Fod nærmest Kirken har der været særlige priviligerede Grave, hvori der kun har været lagt Lig een Gang i hver Grav. Disse var ført ca. 16 Tommer ned i Leret; Graven, hvori Liget var lagt uden Kiste, men med Tøj om, har vist passet ret nøje til Legemets Størrelse, og der har i flere Tilfælde været skaaret en passende Fordybning ind i Leret til Hovedet; Bunden hævede sig saa meget, at Hovedet laa lidt opad som paa en Pude. Jeg saa dog kun een Grav fuldstændig hel ved Hovedenden, de andre var delvis gravet bort, naar jeg kom. Mellem Gravene var en smal urørt Kam af Ler. I en Grav var der sat en Ramme af tynde Fyrrebrædder, 10 Tom. høje. Der var ingen Indskæring til Hovedet, og der var hverken Bund eller Laag. Der fandtes ingen løse Knogler i disse Grave. Skeletterne var velbevarede.

Moræneleret laa op til omkring Kote[3]) 15,5, dog

[1]) K. D. I p. 338, 346.

[2]) »Nationaltidende« d. 30. Juli 1906. Hist. Medd. om Kbh. I p. 418 ff.

[3]) ɔ: Højde i Fod over Daglig Vande.

med lidt Fald tilbage fra Gaden. Saa snart man kom uden for dette priviligerede Bælte, fandtes paa enkelte Undtagelser nær, Leret først i Kote 12, længst tilbage endog først i Kote 10; kun et enkelt lille Parti viste den oprindelige Terrænhøjde. Jorden heromkring op til ca. Kote 16 bestod af en sort, muldagtig Masse med en Mængde Knogler og Kranier liggende uordentlig iblandet. Desuden laa et enkelt uforstyrret Skelet i denne Jordmasse; nede paa Leret laa saa at sige Lig ved Lig uforstyrret.

Nær ved Kirken har der, som før sagt, været Grave, som har været ukrænkelige, og som stadig er forblevne urørte. Jo længere man kom bort fra Kirken, des hyppigere har der været foretaget Begravelser i samme Grav. Man har ved hver Begravelse søgt at faa Ligene lagt paa rent Ler og har derfor gravet nogle Tommer bort af Bunden i den tidligere Grav, hvorved man efterhaanden er naaet henved 6 Fod ned i Leret. Man har krympet sig ved at lægge sine Kære paa urent Leje. Jo længere man kom bort fra Kirken, desto hyppigere ere Begravelserne fulgte efter hverandre paa samme Sted, og desto dybere er der derfor gravet ned i Leret. Ens Evne og Vilje til at betale til Kirken under en eller anden Form har vel nok været bestemmende for, hvor langt ude man skulde lægges.

Som et ejendommeligt Fænomen staar en enkelt Grav. Den bestod af en muret Ramme med en Indsnævring til Hovedet og var $67^1/_4$ Tom. lang, $16^1/_2$ Tom. bred, 10 Tom. dyb. Hovedrummet, som er regnet med i Gravens Længde, var $8^1/_2$ Tom. langt, 6 Tom. bredt. Graven var ført gennem det muldagtige Lag ca. 6 Tom. ned i det rene Ler, til ca. Kote 11,5. Liget var lagt paa den friske Lerbund, og Graven dækket med flade Natursten. Murstenene, hvoraf Gravrammen var opført, var af næsten stenfrit Ler, de fleste af helt stenfrit, og

de var omkring $11^1/_2 \times 4^5/_8 \times 3$ Tom. eller $30 \times 12{,}5 \times 8$ cm. store. Skelettet var velbevaret. Graven er sikkert omtrent fra Aar 1200. Stenene er ikke brændt her paa Stedet.

Der blev ikke fundet en eneste Kiste. Helt ned gennem den katolske Tid har man brugt at lægge Ligene løse ned i Graven. Sct. Clemens Kirke er bleven nedbrudt snart efter Reformationen.

I denne Grund blev der oven paa Kirkegaards-Jordlaget fundet henad 30 Sandsten af Form som de gammeldags runde Landbrød. De var af forskellig Størrelse, i Diameter fra 9 til 25 Tom., med en Tykkelse paa Midten fra 5 til 11 Tom. De fandtes i noget tilhugget Stand, men dog saaledes, at de maa betragtes som Raamateriale for en Virksomhed paa Stedet. De var ældre end 1728.

2. Den gamle Havn. — Frue Kirke og Nørregade.

I Hjørnegrunden ved Vandkunsten og Frederiksholms Kanal blev der fundet meget af Interesse. Jeg vil i denne Forbindelse dog kun omtale et enkelt Forhold, som har Betydning for et andet Spørgsmaal, jeg vil behandle. Det øvrige har Ingeniørkaptain H. U. Ramsing paataget sig at beskrive i Forbindelse med de gamle Befæstningsforhold.

Hist og her, hvor Grunden laa uforstyrret af senere Tiders Arbejde, fandtes saa store Partier, at man kunde danne sig et sikkert Billede af de oprindelige Forhold. Den største Del af Grunden fra Vandkunsten udad har været dækket af et Englag svarende til det, man traf ved »Prinsesse Maries Asyl« i Løngangsstræde Nr. 15—21 og i »Holger Danske« Grunden i Farvergade. Dette Englag gik ned til Kote 0,0. Derunder var et Cardiums Lag ned til Kote ÷ 0,5; under dette var der igen lidt

KØBENHAVNS
KOMMUNEBIBLIOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

Sand oven paa Moræneleret, som i den sydligste Del af Grunden skraanede stærkt nedad under daglig Vandstand. Her var intet Engdække, men den dybere Kanal er gaaet ind her. I Grunden til Frederiksholms Kanal 6 laa Moræneleret ud mod Gaden først i en Kote $+5{,}0$. Længere tilbage i denne Grund stødte man paa en Holm, som ragede op over daglig Vandstand[1]). Den fortsattes ind under »Prinsesse Maries Asyl«, i Baghuset til Løngangsstræde Nr. 15—21, men var der ved et smalt, indtil 4 Fod dybt Sund skilt fra Fastlandet, som gaar ind under en stor Del af den ny Bygning til Gaden[2]). Denne Holm er vist paa det ældste Kort over København. Det smalle Sund, som løb ind fra Frederiksholms Kanal og gik mod Syd over Vestervoldgade til »Raadhusbugten«[3]), er nok det gamle »Kattesund«, hvilket Kaptain Ramsing har henledt min Opmærksomhed paa. Hertil har vistnok »Byens Rende« fra Vestergade gaaet ned over Lavendelstræde 15.

Ved Hjørnet af Frederiksholms Kanal og Vandkunsten har der i den ældste Havn været en forholdsvis dyb Krog, hvor Kysten faldt ret brat ned, hvorimod den i Kattesundet ved Løngangsstræde Nr. 15—21 gik langt mere fladt ud. I Krogen ved Vandkunsten har man kunnet lægge nær ind til Land med forholdsvis dybtgaaende Skibe.

Ved Udgravning af Grundene Gl. Torv Nr. 10 og 12 og Nørregade Nr. 7, det store Kompleks, som gaar uden om »Studenterhuset«, samt Telefonselskabets Udgravninger i Nørregade og Dyrkøb er man stødt paa en Mængde større og mindre, flest mindre, Lergrave, som for største Delen er ældre end Absalons Tid. Her maa nogle af Landsbyens Gaarde med deres

[1]) Fra d. u. Kbh. p. 15.
[2]) Fra d. u. Kbh. p. 13. Architekten 1906 p. 272 ffg.
[3]) Fra d. u. Kbh. p. 16.

Haver have ligget, og til Nybygninger og til Vedligeholdelse af dem har man Tid efter anden taget Ler nær ved dem; derfra stammer de mange smaa uregelmæssige Grave her. Der var saaledes en Lergrav i Telefonbrønden ved Gl. Torv, 3 ud for Frue Kirke, 1 i Dyrkøb, som gik ind mod Kirken mellem de to Træer nærmest ved Nørregade. Disse Lergrave ved Kirken er aldeles bestemt ældre end denne, hvilket viser, at man i sin Tid har skaffet Plads til den ved at tage een eller et Par Gaardes Grund og Haver dertil. Dette maa vist være sket, efter at Absalon var bleven Herre over Byen, og dens Udvikling rigtig havde begyndt at tage Fart. Den gamle Sct. Clemens Trækirke har været for lille og tarvelig. Absalon har ment, at København lige saa vel som f. Eks. Roskilde og Sorø skulde have en stor, monumental Kirke.

Nu træffer det sig saa heldigt, at Telefonselskabets Udgravning op gennem Nørregade har ydet et værdifuldt Bidrag til Forstaaelse af Kirkens Tilblivelseshistorie. Omstaaende Tabel viser Kotehøjderne over Daglig Vande for de forskellige Vejbaner og Fyldlag, som jeg har fundet ved disse Udgravninger[1]).

Ved at betragte den oprindelige Terrænhøjde ser man, at der er en jævn Stigning fra Gl. Torv til Bispegaardens Port, hvorfra der igen er Fald. Naar der er lidt lavere ud for Kirken end ud for Nr. 7, kan dette dels skyldes Lergravenes Nærhed, dels maaske Slid ved Kørsel. Profilerne antyder den Risvej, som gik fra Gl. Torv op forbi Kirken; den fortsattes ned ad Torvet. Den viser, at der maa have været et Tidspunkt, da man har begyndt en saa svær Vogntransport her op over Lergrave og Havejord — Trærødder sad tydelig flere Steder i Leret —, at Jorden ikke har kunnet bære

[1]) Jfr. Hist. Medd. om Kbh. I p. 435 ffg.

	Ved Hjørnet af Gl. Torv.	Udfor det N. Ø. Hjørne af Nr. 7.	Udfor Frue Kirkedør.	Udfor FrueKirkes N. V. Hjørne.	Udfor Bispegaardens S. Ø. Hjørne.	Udfor Bispegaardens Port.	Udfor Nr. 13.	Udfor Nr. 15.	Udfor St. Pedersstræde.	Midt for St. Petri Kirkemur.	Udfor Nr. 19.
Nutidsgaden	24,0	28,0	28,3	28,6	29,0	29,1	29,0	29,0	28,8	28,4	28,2
Brandlag fra 1807		26,6	26,9	27,2	27,6						27,2
Sand fra Brolægning efter 1728		25,5	25,8	26,1	26,5						26,6
Brandlag fra 1728		25,2	25,3	25,7	26,1						26,1
Sand fra Brolægning fra 1680 .		24,5	24,7	25,1	25,5						25,2
Fyld, Husaffald .		23,6	23,9	24,6	25,2						24,6
Brolægningssand		22,9	23,3	24,0	24,8						23,5
Fyld, Husaffald .		22,6	23,0	23,5	24,6						23,1
Vej af Kalk- og Teglstensskærver		21,9	22,4	23,0	24,4						21,8[3])
Jord		21,5	21,9								
VejafKalkskærver		21,4	21,7								
Jord		21,0	21,2								
VejafKalkskærver		20,5	20,9								
Jord		20,1	20,0								21,4
Risvej		19,7	19,6	22,2							
Moræneleret	18,5	19,5	19,2	22,0	24,0	24,6	23,0	22,8	22,7	20,2	21,1

den; man har derfor lagt Hasselris paa tværs af Kørevejen. Det er den samme Fremgangsmaade, som Absalon har brugt, da han lagde Vej fra Niels Hemmingsensgade ned over Engen til Højbroen og videre over Slotsholmen til Borgen[1]). Risvejanlæget op ad Nørregade tyder paa, at Transporten er foregaaet mellem den før omtalte dybe Krog i Frederiksholms Kanal og et Sted paa Nørregade. Det rimeligste er, at man har ført tunge Varer fra Havnen opad, og ikke omvendt. Naar man saa ser paa Vejbanerne af Kalkskærver, som alle var skarpkantede, rejser det Spørgsmaal sig: Hvor

[1]) Fra d. u. Kbh. p. 7—8.

Udfor Nr. 21.	Udfor Nr. 23.	Udfor Nr. 25.	Udfor Nr. 29.	Udfor Nr. 33.	Udfor Nr. 37.	Udfor Nr. 41.	Udfor Nr. 43.	Udfor Nr. 47.	Udfor Nr. 49.	Udfor Nr. 51.	Udfor Hjørnet af Nørrevoldgade.	Telefonbrønd i Nørrevoldgade.	Anm.
28,2	28,3	28,6	28,8	29,4	29,7	30,1	30,2	30,6	30,7	31,2	31,5	31,7	
									29,8				
									28,9				
									28,2 [1])			28,7	[1]) Fyld.
									27,6				
									27,1				
									25,4 [2])				[2]) Lerlag.
									24,2				
									23,2 [3])			24,4 [3])	[3]) Vej af haandstore Strandsten.
									22,8				
20,1	21,1	21,1	22,5	24,0	24,0	23,4	23,8	22,4	22,5	23,0	23,7	24,0	

stammer de fra? De har været til Raadighed i en stor Mængde, thi dette Vejanlæg strækker sig oven paa Risvejen nedad Gl. Torv og til den anden Side op omtrent saa langt, som Bispegaarden gaar. Det er ikke Skærver, som har ligget løst enten i Jorden eller paa Stranden. Det eneste Sted, hvor man den Gang havde forholdsvis let Adgang til Saltholmskalken, maa have været paa Saltholm. Derfra maa sikkert Absalon have ladet hente Kalk til Brænding i sin Teglovn ved Opførelsen af Borgen. Det vil dog vist være urimeligt at antage, at man har hentet Kalkskærver fra Saltholm til at lægge Vejbane af i Nørregade, især da det er vanskeligt i Vejfylden at finde et Stykke af den graa Flint. Det var

ren Kalk, der var brugt. Det er vistnok rimeligere at antage, at Absalon eller hans Bygmestre har set, at man paa Saltholm kunde bryde Kalkstykker, som kunde tilhugges til Bygningsmateriale, og at de har kunnet ligge i Aarevis udsatte for Vejrligets Paavirkning uden at forvitre.

Da nu Absalon fattede Planen om at bygge Frue Kirke, har han bestemt sig til at opføre den af Kalksten, som han saa udskibede fra Havnen ved Vandkunsten og førte ad Risvejen op til Kirkens Byggeplads, hvor de tilhuggedes. Da Risvejen blev slidt, lagde man Affaldsstykkerne fra Tilhugningen ud paa Vejen. I de to nederste Vejlag fandtes kun et Par enkelte Teglstensstykker, hvilket kan tyde paa, at man ved Kirkens Opførelsen kun i ringe Grad har brugt Teglsten. Naar der i det øverste Skærvelag var mange Teglstensbrokker af Morænelers-Munkesten, behøver de ikke at stamme fra Kirkens Opførelse.

Syd for Kirken mellem Nørregade og Dyrkøb stødte man for et Par Aar siden paa en 5 Fod tyk Munkestensmur. Nu traf man den igen lidt højere oppe i Telefonselskabets Udgravning fra Nørregade ned ad Dyrkøb. Muren stod ret i Nord og Syd. Der var gravet godt en Fod ned i Leret, hvor der først var muret 4 regelmæssige Skifter op paa Lerbunden, derefter lagt store Granitsten ind i Murværket. Dette Murværk har været afbrudt, saa der kun stod Rester paa ca. 5 Fod Højde. Paa disse haardt medtagne Rester er der vist lang Tid efter opført en ny Bygning af Renæssancesten.

Nu er Spørgsmaalet: Hvad er det for en svær Bygning, som her er bleven opført saa nær ind til Kirken? Kan det være Byens ældste Raadhus?[1]) Stenene var af

[1]) Murværket er utvivlsomt en Rest af Kapitelhuset, der laa sønden næst op til Vor Frue Kirke. (Oluf Nielsen. Kbh. i Middelald. p. 154.) H. U. R.

uæltet Ler, de kunde bedst henføres til Teglindustriens ældste Tid, altsaa til Absalons Tid. Fra dette ældste Murværk stammer vel Teglstensskærverne i det øverste Skærvevejsanlæg. Bygningen maa sikkert være brudt ned af Hanseaterne sammen med Byens andre Stenhuse 1368. Man havde jo den Gang dobbelt Grund til at gøre København al den Skade, man kunde: Byen var en farlig Konkurrent til Hansestæderne, og man maatte hævne Visbys Fald 1361.

Den Opfattelse, jeg har gjort gældende af Frue Kirkes Tilblivelseshistorie, styrkes yderligere ved at betragte Nørregades oprindelige Anlæg videre ud til Telefonbrønden i Nørrevold tæt ved den første Træ-række, hvor den første Nørreport omtrent maa have staaet.

Skærvevejen er her bleven afløst af en Vejbane af Strandsten. Disse begynder omtrent ved Bispegaardens Port. Stenene er ikke meget rullede — hvilket passer godt med det ringe Bølgeslag, der har været i Kanalerne —, ikke mere, end at Isskuringsmærkerne endnu tydelig ses paa dem. Der maa dog være en særlig Grund til, at man har brugt Kalkstensskærver i Kirkens Nærhed og maaske helt ned til Havnen, og at man kun længere udad har brugt Strandsten, som dog maa have været lettest tilgængelige, hvis ikke Kalkstensskærverne var Affald fra Kirkebygningen. Omtrent fra Nr. 41 til ud for Nr. 51 har der ogsaa været lagt Risvej, før man lagde Strandstenslaget. Her var en Lavning i Terrænet.[1])

[1]) Risvejen fra Kirken til Gammel Torv, Strandstensvejen fra Bispegaardens Port til Lavningen ved St. Petri Kirke og Begyndelsen af Risvejen udfor Nr. 41 er undgaaet min Opmærksomhed, men jeg nærer ingen Tvivl om Paalideligheden af Rosenkjærs lagttagelser. Ved disse fastslaas det, at Strandstensvejen har strakt sig over næsten hele den egentlige Nørregade, medens Ris- og Kalkskærvevejen findes i den muligvis yngre Del, »Saltboderne«. H. U. R.

Gennem hele Nørregade blev der gravet ned i Moræneleret, undtagen paa en kort Strækning ud for Sct. Petri Kirkemur, hvor Leret dog ikke laa dybere, end at jeg let kunde grave ned til det, hvilket jeg gjorde med 3—4 Fods Mellemrum. Det vil sige, at jeg har set Morænelerets Overflade lige fra Gl. Torv og ud til den første Trærække i Nørrevold. Den har ikke været gennemskaaret af nogen »Byens Rende« eller af nogen Fæstningsgrav.

Man ser af Tabellen over Kotehøjderne, at der fra Bispegaarden Nr. 11 hen til Nr. 33 er en Sænkning, hvis laveste Punkt ligger omtrent midt for Sct. Petri Kirke. En anden Sænkning gaar fra Nr. 41, omtrent ved Folketeatret, til Nørrevold. Her er det laveste Sted ud for Nr. 47. Mon der ikke fra disse naturlige Terrænsænkninger er udgaaet et Par af de saakaldte »Byens Render«?

Ud for Bispegaarden blev der gennemgravet et svært Brandlag af Trækul og Murstensbrokker, ingen dog saa store, at de kunde bruges; der har været pillet godt op. De var alle af store røde Sten, dels Munkesten, dels Renæssancesten. Det var tydeligt, at her var et svært Murværk faldet med stor Voldsomhed; det havde slaaet et meget dybt Hul i Brolægningen fra 1680. Det er faldet skraat over Gaden i Retning fra Frue Kirke over mod Bispegaarden lidt før Porten. Det maa vist være Frue Kirkes Taarn, som er styrtet herned under Branden 1728. Brolægning efter 1728 og et Brandlag fra 1807 laa hen over Stedet. Omtrent langs ad Gaden i Udgravningen, som var godt 6 Fod bred, laa der hen forbi Nr. 13 et andet svært Brandlag, som havde ramt haardt paa Brolægningen fra 1728. Det maa være Frue Taarn, som er faldet her under Bombardementet og Branden 1807. Her var der yngre Murstensbrokker i Brandlaget.

I Industriforeningens Kvartalsberetning for 1862 Side 65—73 har Løjtnant Fritz beskrevet, hvad han har iagttaget under Kloakanlægget gennem Købmagergade fra Amagertorv til Skindergade. Ved Højbroplads laa et ca. 1 Fod tykt Lag Tørv over Moræneleret. Derover traf han en kunstig anlagt Vejbane af haandstore Sten; den fortsattes op til Skindergade, hvor hans Iagttagelser standser. Gennem Fylden deropover har han saa fundet et Par Sandlag, som han tyder som afsatte af Vand. Dette er naturligvis en Følge af den fejlagtige Opfattelse, at man har haft Sejlads op ad Købmagergade til Postgaarden, hvor der nok engang er fundet et Skibsanker. Disse Sandlag svarer vist til Brolægningssandlagene i Nørregade, ligesom Vejbanerne af haandstore Sten umiddelbart paa det oprindelige Terræn nøje svarer til den nederste Vejbane i Nørregade, og de er sikkert anlagt omtrent samtidig. De er aabenbart Led af en stor samlet Anlægsplan for Byen og dens Befæstning.

Der kan vel næppe være Tvivl om, at Absalon straks, da han modtog »Havn« med omliggende Herred af Kong Valdemar, var klar over, at Byen paa Grund af sin udmærkede Beliggenhed og sine fortrinlige Havneforhold maatte kunne komme til at spille en vigtig Rolle i Nordeuropas Handelsliv, at Byen paa den anden Side ogsaa vilde blive udsat for alvorlig Fare, hvorfor den maatte befæstes, men at denne Befæstning maatte lægges saaledes, at der blev Plads for en stærk Vækst af Byen. Han planlagde saa Fæstningslinien derude, hvor den vedblev at være til Christian IV.s Tid paa smaa Forandringer nær.

Hovedgaden forbi Frue Kirke blev ført ud over Graven, hvor der blev bygget en »Nørreport«, og videre frem til Søen, hvorover man formodentlig har rammet Pæle og bygget en Bro, omtrent hvor nu Dronning Louises Bro er. Herfra gik saa en Hovedvej til

Utterslev, Brønshøj o. s. v., og en til Serritslev, som nok laa, hvor indtil for nylig Aldersro og store Vibenshus har staaet. Maaske man ved Byggeforetagender der omkring endnu kan finde Serritslev Bys gamle Brønde.

Da Byen straks bredte sig nedad Højbroen til, maatte der ogsaa derfra anlægges en god Hovedgade, Bjørnebrogade, hvilket Navn Kaptajn Ramsing mener den maa have faaet efter den »Bjørn«, der er bleven staaende over den ny Fæstningsgrav, og hvor vel »Rødeport« først har staaet. Fra Bjørnebrogade (Købmagergade), som fortsattes ud til Bjørnebroen omtrent ad nuværende Sct. Gertrudsstræde, har der vel saa omtrent paa Kultorvet gaaet en Vej ad Rosengaarden til Nørreport. Noget senere, da det blev nødvendigt at sætte en Dæmning over Aabenraasøen for at faa højere Vandstand, blev »Rødeport« maaske flyttet derhen.[1])

Brolægningsdirektøren har været saa venlig at vise mig en Tegning og en Beskrivelse af et Vejanlæg under Nødtørftsanstalten paa Amagertorv. Det viser sig, at dette Anlæg, der ligger paa Moræneleret, og som naar op til Kote 3,3, svarer til de ældste Vejanlæg gennem Nørregade og Købmagergade. Det er ogsaa dannet af haandstore Strandsten, som ligger tæt sammen. Der har saa nok været lagt en saadan Vej fra Gl. Torv gennem Skindergade, Skovbogade og Vimmelskaftet til Købmagergade. Alle disse Veje er sikkert anlagt samtidig. Det, at Tørvelaget mangler her, tyder nok paa, at her har været en gammel Færdselsvej, hvorved Tørven er slidt bort. Man synes ogsaa i Nørrevold nær ved Gothersgade at have fundet Spor af Sct. Gertrudstrædes Forlængelse uden for Bjørnebroen.

---

[1]) Fra d. u. Kbh. p. 25 ff. Rosenkjærs Iagttagelser af Aabenraasøen og Dæmningen er udført paa et Sted, hvor Fæstningsgraven gik i Christian IV.s Tid, og trænger derfor til Bekræftelse ved senere Undersøgelser. H U. R.

I den »underjordiske« paa Amagertorv var der ogsaa nogle Murstensbrokker, hvilket angiver, at Tiden for Anlægget ikke er ældre end Absalons Tid.

De omtalte Veje, som er bygget af Strandsten, maa være anlagt, da Stranden mellem Højbro og »Kattesund« endnu laa i sin oprindelige aabne Tilstand, saa man kunde faa Stenene. Der har næppe været andre Steder her paa Egnen, hvor Havet i tidligere Tid, da det stod højere, og endnu længe før, da det stod lavere, har kunnet bryde ned af Moræneleret og derved faa frigjort de mange Sten paa Stranden.

Stenvejene staar i et særligt Modsætningsforhold til en lidt senere Tids Lerveje. Strandstenene var maaske brugt op, eller ogsaa var Kysten bleven dækket med Fyld. Grus fandtes her ikke inden for Søerne, hvorfor man var henvist til at bruge Ler. Hvis det ikke skyldtes særlige Forhold paa Stedet, at man havde brugt Kalkstensskærver ved Frue Kirke, maa man antage, at der var bleven fortsat med Brugen af dette Materiale.

3. Undersøgelser af Grunde omkring Nørregade.

Ved Hjørnet af Skindergade og Nørregade fandt man som ældste Bygningsrest et svært Granitfundament liggende i Muldlaget paa Moræneleret. Det laa omtrent i Flugt med den nuværende Husrække i Skindergade, — men gik fem Fod frem uden for Fortoget i Nørregade. Dette er vist Resterne af Frue Stenhus, som laa paa Hjørnet af Skindergade og Nørregade (nu Nr. 2). Nørregade 4 falder vel saa omtrent sammen med Hans Vogns Gaard og Nr. 6, »Minerva«, bliver Hans Henriksens Gaard i »Saltboderne«. Skindergade 44 maa blive Hans Henriksens Gaard i »Klædeboderne« og Dyrkøb Nr. 7 falder vel saa omtrent

sammen med Apostel Alter Gaard[1]). Yngre end dette Fundament er et grundmuret Hjørne, som var sat et Par Fod ned i Leret, og hvorpaa Murværket er opført, uden Granitfundament, af Renæssancesten paa 27 × 13 × 8 cm. Det gaar omtrent 2 Fod uden for Fortogskanten i Skindergade og i Flugt med Fortogets Yderkant i Nørregade. Endnu yngre er et Fyrretræs Gulv med Underliggere, som igen var understøttet af Planker, der hvilede paa nedrammede Pæle. Baade Underlagshjælkerne og Gulvbrædderne gik næsten straaleformet ud fra et Centrum, som maa have ligget i det afskaarne Hjørne, omtrent under Indgangsdøren til Boghandelen, saaledes at de gik 11,5 Fod ud i Skindergade. Hvor langt dette Gulv gik ud i Nørregade, kan der ikke siges noget bestemt om, da noget har været hugget bort ved Nedlæggelse af Gas- og Vandrør. Gulvet laa 2,8 Fod under Gaden og under Ole Rømers Brolægning fra 1680.

I det store Bygningskomplex, som nu er Nørregade 7 og Studiestræde 3, fandt man Resterne af et 44 Tom. tykt Murværk. To Sidemure fra Pladsen foran »Studenterhuset« gik ca. 10 Fod ind i Byggegrunden parallelt med Nørregade; den forreste Mur laa 10 Fod fra den nuværende Façadelinie og afsluttedes med en Gavlmur, som var ca. 24 Fod lang. Begge Sidemurene gik ind under Pladsen foran »Studenterhuset«. Murværket var af Munkesten, det stod paa svært Granitfundament, som laa umiddelbart paa Moræneleret, der hen mod Studenterhuset hævede sig som en lille Top op omtrent til Kote 22,0. Dette Murværk er vist Resten af det Stenhus i Sct. Peders Sogn — sønden for Raadhuset paa den anden Side af Gaden (Studiestræde) og vesten for Frue Kirke —, som omtales i et Pantsættelsesbrev af 1/10 1402 og et Skøde fra 26/4 1424[2]).

[1]) O. Nielsen: Kbh. Historie I p. 91—92. K. D. II p. 92, 96, 118.
[2]) K. D. II p. 31 og 48.

Stenenes Størrelse var 29 × 14 × 8,5 cm. og 28 × 14 × 9,5 cm.; de var af ældet Moræneler.

Ud mod Studiestræde stod hen over et Par større Lergrave Fundamenterne til to Huse af Renæssancesten. Det ene kom kun lidt frem fra »Studenterhuset«. Det andet gik med Bagmuren noget længere ind i Grunden. Façademuren til dem begge maa staa lidt ude i Gaden[1]). Her omkring var saa at sige Lergrav ved Lergrav, alle smaa og uden Murstensbrokker i den gamle Fyld. Længst tilbage i Grunden, i Krogen ind mod Ejendommene Vestergade 2 og Gl. Torv 18, stod en betydelig Rest af et Middelaldershus, hvis ene Mur findes i Gavlmuren til Gl. Torv 18. Det stod delvis over en Lergrav. Munkestenene, 29 × 13 × 9 cm., var af godt ældet Moræneler.

Omtrent 40 Fod fra Huset Vestergade 2 — altsaa hen mod den nuværende Grænse mellem Ejendommen Gl. Torv 14 og 18, som her støder sammen — fandtes en Tjørnehæk. Tjørnestammerne var 2—3 Tommer tykke. Fra Enden af Tjørnehækken og videre frem mod Nord hen mod en Linie i Flugt med Grænsen mellem de nedrevne Ejendomme 5 og 7 laa et væltet Risgærde. Det havde staaet langs Kanten af en ikke helt fyldt Lergrav, hvori det var væltet, saa at Gærdestavenes Spidser vendte opad. De var af ca. 2 Tom. tykke Pilestammer og var daarlig tilspidsede; man kunde se, at Øksen ikke har været skarp. De dannede i den Henseende en Modsætning til Staverne i et Risgærde i »Holger Danskes« Grund, de var tilhuggede med eet Hug paa hver Side, og Fladen var 6—8 Tom. lang. — Tjørnehækken og Risgærdet har sikkert staaet i Ejendomsgrænsen. Man staar maaske her over for Resterne af et Stenhus paa en Grund til Gl. Torv, der gik saa langt tilbage mod Nord og omtales

[1]) Jfr. Hist. Medd. om Kbh. I p. 447.

1450[1]) . Over Hækken og Gærdet var der ca. 10 Fod Fyld. Baggaarden laa i ca. Kote 30,0.

Omkring 1689 hørte Gl. Torv Nr. 14 sammen med Nr. 5 paa Nørregade, og her havde Abraham Pelt ved 1714 sit Sukkerraffinaderi. Dette fandt man ogsaa Rester af. Raffinaderibygningen, som vist var en gammel, grundmuret Renæssancebygning med svære Mure, laa dels i den udgravede Grund, dels ind under Gl. Torv Nr. 14. Der var 28 Fod mellem Ydermurene, og de gik frem til Grænsen mod Nr. 7. Det er disse Bygninger, som er vist paa Matrikelkortet fra 1689. Der blev udgravet Beholdere, som var murede af de meget smaa Sten, med en Størrelse af omkring 18,5 × 8,5 × 4 cm. De ret store, firkantede Beholdere var glat pudsede indvendig med en fin, meget haard hvid Mørtel. En Beholder var i indvendigt Maal $9^1/_2 \times 8$ Fod og $4^1/_2$ Fod høj. Yderst mod Nr. 7 var et 28 Fod langt, $5^1/_2$ Fod bredt, 9 Fod højt hvælvet Rum, som ligeledes var meget glat og haardt pudset paa Hvælving, Vægge og og Gulv. Heroptil stødte en 19 Fod lang, 4 Fod bred, 5 Fod høj Murblok med en firkantet Kanal paa langs igennem, 16 Tom. høj og 5 Tom. bred. Fra denne Kanal gik, med omtrent lige stor indbyrdes Afstand, 6 Huller ud til det hvælvede Rum, 16 Tom. høje, 3 Tom. brede. Kanalen var lukket i den bagerste Ende, men aaben i den forreste, som vendte ud til en lille Forstue; den førte dels ind til Hvælvingen, dels ud til et Rum med et stort Ildsted.

Tæt uden for Ydermuren til Raffinaderiet ud mod Gaden stod 6 Fod fra Nr. 14 en Egekiste — $9^1/_2 \times 5^1/_2 \times 4^1/_2$ Fod — af 4 Tommer tykke Egeplanker med svære Jernbeslag. Vinkelbeslagene paa Forsiden og om paa Enderne midt paa Kisten havde 40 Tom. lange

[1]) K. D. II p. 92.

Vinkelben, hvert fastholdt med 10 Søm. Laaget var hvælvet, Beslagene fint Smedearbejde. Kisten var tom. Den blev hugget itu. Man gravede bænkevis ind i den. Den burde have været taget op; men Arbejdet gaar raskt, der er ikke Tid til mange Forhandlinger og Formaliteter.

Ind til »Studenterhusets« lille Gaard stod et stort, ovalt Egetræs Kar med 2 × 5/8 Tom. Jærnbaand, der bestod af flere ulige lange Stykker, som hvert i begge Ender var bøjet om til en Krog, hvorved de holdtes sammen med Ringe. Baandene dannede et Slags Kæde, hvis Yderender var bøjede vinkelret ud, og der var Hul igennem, saa de kunde spændes sammen med Bolte og Møtrikker. Lige over Bunden, som var samlet paa Revler ved Hjælp af store Trænagler, var der et rundt Hul, hvorfra et Trærør gik ca. 3 Fod ud mod Syd; det var sat vinkelret sammen med et andet Trærør, som gik ca. 10 Fod mod Vest og var dannet af mindre, runde Træstammer. Rørets Yderende stod ikke i Forbindelse med noget. Karret kunde rumme omkring 40,000 hele Flasker Øl. Det maa vist have hørt til det Bryggeri paa Nørregade, som omtales i Synsforretningen over Byens 122 Bryggerier d. 2den Maj 1643 og ejedes af Margrethe salig Matz Gullandfars[1]).

4. Byens Rende og andre Undersøgelser omkring Krystalgade.

I Krystalgade viser det sig, at Husene før 1728 er gaaet langt frem i Gadens sydlige Side. Kvæsturbygningen langs Nørregade er saaledes gaaet 16 Fod frem. Her stod den tidligere Gavlmur, som var 24 Fod og 2 Tom. lang, hvilket svarer til det nuværende

[1]) K. D. III p. 239.

1450[1]) . Over Hækken og Gærdet var der ca. 10 Fod Fyld. Baggaarden laa i ca. Kote 30,0.

Omkring 1689 hørte Gl. Torv Nr. 14 sammen med Nr. 5 paa Nørregade, og her havde Abraham Pelt ved 1714 sit Sukkerraffinaderi. Dette fandt man ogsaa Rester af. Raffinaderibygningen, som vist var en gammel, grundmuret Renæssancebygning med svære Mure, laa dels i den udgravede Grund, dels ind under Gl. Torv Nr. 14. Der var 28 Fod mellem Ydermurene, og de gik frem til Grænsen mod Nr. 7. Det er disse Bygninger, som er vist paa Matrikelkortet fra 1689. Der blev udgravet Beholdere, som var murede af de meget smaa Sten, med en Størrelse af omkring 18,5 × 8,5 × 4 cm. De ret store, firkantede Beholdere var glat pudsede indvendig med en fin, meget haard hvid Mørtel. En Beholder var i indvendigt Maal $9^1/_2 \times 8$ Fod og $4^1/_2$ Fod høj. Yderst mod Nr. 7 var et 28 Fod langt, $5^1/_2$ Fod bredt, 9 Fod højt hvælvet Rum, som ligeledes var meget glat og haardt pudset paa Hvælving, Vægge og og Gulv. Heroptil stødte en 19 Fod lang, 4 Fod bred, 5 Fod høj Murblok med en firkantet Kanal paa langs igennem, 16 Tom. høj og 5 Tom. bred. Fra denne Kanal gik, med omtrent lige stor indbyrdes Afstand, 6 Huller ud til det hvælvede Rum, 16 Tom. høje, 3 Tom. brede. Kanalen var lukket i den bagerste Ende, men aaben i den forreste, som vendte ud til en lille Forstue; den førte dels ind til Hvælvingen, dels ud til et Rum med et stort Ildsted.

Tæt uden for Ydermuren til Raffinaderiet ud mod Gaden stod 6 Fod fra Nr. 14 en Egekiste — $9^1/_2 \times 5^1/_2 \times 4^1/_2$ Fod — af 4 Tommer tykke Egeplanker med svære Jernbeslag. Vinkelbeslagene paa Forsiden og om paa Enderne midt paa Kisten havde 40 Tom. lange

[1]) K. D. II p. 92.

Vinkelben, hvert fastholdt med 10 Søm. Laaget var hvælvet, Beslagene fint Smedearbejde. Kisten var tom. Den blev hugget itu. Man gravede bænkevis ind i den. Den burde have været taget op; men Arbejdet gaar raskt, der er ikke Tid til mange Forhandlinger og Formaliteter.

Ind til »Studenterhusets« lille Gaard stod et stort, ovalt Egetræs Kar med 2 × 5/8 Tom. Jærnbaand, der bestod af flere ulige lange Stykker, som hvert i begge Ender var bøjet om til en Krog, hvorved de holdtes sammen med Ringe. Baandene dannede et Slags Kæde, hvis Yderender var bøjede vinkelret ud, og der var Hul igennem, saa de kunde spændes sammen med Bolte og Møtrikker. Lige over Bunden, som var samlet paa Revler ved Hjælp af store Trænagler, var der et rundt Hul, hvorfra et Trærør gik ca. 3 Fod ud mod Syd; det var sat vinkelret sammen med et andet Trærør, som gik ca. 10 Fod mod Vest og var dannet af mindre, runde Træstammer. Rørets Yderende stod ikke i Forbindelse med noget. Karret kunde rumme omkring 40,000 hele Flasker Øl. Det maa vist have hørt til det Bryggeri paa Nørregade, som omtales i Synsforretningen over Byens 122 Bryggerier d. 2den Maj 1643 og ejedes af Margrethe salig Matz Gullandfars[1]).

4. Byens Rende og andre Undersøgelser omkring Krystalgade.

I Krystalgade viser det sig, at Husene før 1728 er gaaet langt frem i Gadens sydlige Side. Kvæsturbygningen langs Nørregade er saaledes gaaet 16 Fod frem. Her stod den tidligere Gavlmur, som var 24 Fod og 2 Tom. lang, hvilket svarer til det nuværende

[1]) K. D. III p. 239.

Hus's Bredde. Lige for Østsiden af Zoologisk Museums Trappe og 32 Fod mod Øst har der ligget en Bygning med Façademur 21,5 Fod fra Museets Mur eller 19,5 Fod fra Husrækken paa Gadens Nordside. Fundamentet til dette Hus laa paa det oprindelige Muldlag. Ved det vestlige Hjørne af Biblioteksbygningen stod atter et Hushjørne, med Grundstenene paa Muldlaget. Paa Hjørnet af Krystalgade og Fiolstræde laa endnu Gulvet, som var lagt af 2 Tom. Fyrrebrædder paa 6 × 6 Tom. Underlagsbjælker med knap 2 Fods Afstand. Brædderne var fæstet til Bjælkerne med Søm, hvis Hoveder var omkring 4 cm. i Tværmaal. Gulvet havde Mærker af Ild og gik saa langt frem i Gaderne, at disses Bredde kun har været i Krystalgade højest 16, i Fiolstræde 14 à 15 Fod regnet fra Nutidshusene paa den modsatte Side af Gaden. Før 1728 var Gadebrederne næppe større. Til Sammenligning kan tjene følgende:

Smedens Gang	er	ca.	8,4	Fod	bred.
Pistolstræde	-	-	9,4	-	-
Holmensgade	-	-	15,0	-	-
Integade	-	-	15,5	-	-
Nikolajgade (ved Østergade)	-	-	16,0	-	-
Mellem Rundetaarn og Regensen	-	-	23,0	-	-
Frederiksborggade	-	-	80,0	-	-

De 6 første Gader har vist samme Bredde, som de havde før 1728.

I Københavns Diplomatarium omtales Byens Rende og Stræde bag Bispegaarden[1]). Det er vel nok den, som har ført Vandet fra Egnen om Sct. Petri Kirke. I Krystalgade mellem Nørregade og Fiolstræde saa man intet til denne Rende. Sidstnævnte Sted laa Moræneleret i Kote 20,0 med ca. 1 Fod Muld over. Man bør

[1]) K. D. IV p. 228, 282, 364, 377, 382.

maaske her lægge vel Mærke til Udtrykket »Byens Ende« i Skødet af $^{17}/_{11}$ 1511[1]). Mon der ikke er faldet et »R« ud?

I den store Byggegrund mellem Krystalgade og Kannikestræde 14 var der heller ikke Spor at finde af »Byens Rende«. Ganske vist havde der under Forhusene mod Krystalgade været gravet enkelte Kældere, som gik lidt ned i Leret, men der var nok, som stod op til den naturlige Højde, saa Sporene af Renden maatte have været kendelige. Moræneleret ligger her mellem Kote 19 og 20.

100 Fod fra Kannikestræde Nr. 14 og 28 Fod fra Borchs Kollegiums Have stod det nordvestlige Hjørne af et ca. 30 Fod bredt Middelaldershus, hvis østgaaende Murværk for største Delen er blevet afbrudt for nogle Aar siden ved Udgravning til Kælder under det nu nedbrudte Sidehus. Vestmuren stod næsten 3 Fod oven paa Grundstenene, som laa i Kote 16. Kældergulvet i dette Hus har ligget i Kote 16,5, altsaa ca. 4,4 Fod under det oprindelige Muldlags Overflade. I det sydvestlige Hjørne, ud mod Gaden, har der tæt ud fra Vestmuren været en ca. 4,5 Fod bred Aabning ind til en Slags Forstue eller Trappegang, hvis Gulv har ligget i Højde med det naturlige Jordsmon; Leret var ikke gravet bort her. 5 Fod henne paa Vestmuren gik en Mur 25 Tom. vinkelret frem, og fra Aabningens Østside paa Sydmuren paa samme Maade en 33 Tom. lang Mur. Disse to Mure var forbundne ved en Runding. Dette Hus's Kælderudgravning er gaaet ind under Kollegiets Have, hvor Østmuren har staaet; men der stod nu paa et Stykke af Havegrænsen en Mur af gule Flensborgsten paa Granitfundament ned paa Leret i Kælderbunden. Ydermurene var 34 Tom. tykke og op-

[1]) K. D. IV p. 324.

ført i Munkeforbandt, 2 Løbere og 1 Binder i hvert Skifte, af tarvelig forarbejdet Moræneleressten, 28 × 14 × 9 cm. store. I Trappegangen var Stenene af samme Slags, men Størrelsen 26,5 el. 27 × 13,5 × 9 cm.

Lige uden for Nordmuren til dette gamle Hus stod en Egetræsbrønd, som har været ført et godt Stykke ned under Kote 8; en Del Sand er derved flydt frem fra Siderne, hvorved der er fremkommet Hulheder, som ikke er bleven fyldte, da man lagde Jord om Brønden, efterhaanden som man satte Plankerne uden om de fire Hjørnestolper af Eg. Disse Hulheder under Jorden har efterhaanden forplantet sig opad saaledes, at man nu noget oppe i den tætte nederste Moræne fandt en 2—3 Tom. stor Aabning, som gik 6—7 Fod ud under det faste Ler uden om den gamle Brøndudgravning. Slige Forhold rummer stor Fare for ny, store Bygninger, naar man ikke ved Kanaludgravningen til Fundamenterne støder paa dem.

5. Undersøgelser langs de gamle Volde.

I Udgravningen i Vestervoldgade, mellem Telefonbrønden ud for »Ny Rosenborg« ved Jarmers Taarn og Studiestræde, havde man 2 Sæt Brolægninger over hinanden. Den nederste laa omkring 4,5 Fod under Gaden, den øverste godt 1 Fod over den. I den øverste stod der ud for Sct. Pederstræde en Rendesten sat af 2 gamle Møllevinger af Egetræ, 18 Tom. brede og 6—7 Tom. tykke. Brolægningen laa baade over Tilløbsrenden fra Søen til den ældste Fæstningsgrav og over selve Graven. Derimod var der fra Studiestræde til Raadhuspladsen intet Gadeanlæg saa langt ude fra Husrækken før Nutidens. Her maa have været Havejord, til den store Vold blev opkastet.

I Nørrevold fra Brønden tæt ved Vestervold til Larslejstræde laa der i Udgravningen, som gik i Kørebanen ind til Rendestenen ved den første Træ række mod Byen, 3—3½ Fod under Gaden paa det oprindelige Muldlag et ca. 2 Fod tykt Lerlag fra den nederste Moræne. Det har tjent som Vejbane langs Fæstningsvolden, som har gaaet mellem Jarmers Taarn og Hanetaarnet. Omtrent fra Teglgaardsstræde til Vestervold var der under Vejen en Del Lergrave, ligesom der ogsaa var flere i Byggegrunden paa Hjørnet af Nørre- og Vestervold. De maa stamme fra »Gl. Teglgaard«. Forekomsten af de mange Lergrave her omkring har givet Anledning til at skravere noget paa det ældste Kort over Byen, saa at man har kunnet faa det Indtryk, at her har været moseagtigt, hvilket slet ikke har været Tilfældet, da det naturlige Terræn her ligger i Kote 19—21 og stærkt Fald snart indtræder mod Vest. Ud for Teglgaardsstræde og ud for Nr. 28 var der et Par ca. 40 Fod brede Sænkninger i Vejbanen hen over tilsvarende tidligere Udgravninger, som syntes at være større end de sædvanlige Lergrave.

Vejanlægget her langs Nørrevold svarer nøje til det, der i 1905 kom frem under Købmandsskolen[1]), hvor man saa, at det laa tæt ind til Volden; man tør derfor antage, at det samme har været Tilfældet langs Nørrevold. Det maa have ligget ind til den Vold, som stod mellem Jarmerstaarn og Hanetaarnet. Lerlaget i Profilet fra Nørregade ud for Nr. 49 hører sikkert sammen med disse Lerveje saaledes, at de begge to er løbet sammen inden for Nørreport. Dette Lerlag laa fra omtrent Nr. 47 til noget uden for Hjørnet af Nørregade i Nørrevold. Det gik ikke saa nær hen til Brønden, hvis Profil ser saaledes ud:

[1]) Fra d. u. Kbh. p. 52, 53.

1. Nutidsgaden	op	til	Kote	31,7.
2. Brolægning	-	-	-	30,2.
3. Sand og Lerlag	-	-	-	29,4.
4. Brolægningssand	-	-	-	28,7.
5. Fyld, mest Husaffald	-	-	-	28,2.
6. Brolægning	-	-	-	26,5.
7. Haardt sort Lag, Smuds	-	-	-	25,8.
8. Vej af smaa Sten	-	-	-	25,5.
9. Fyld	-	-	-	24,7.
10. Vej af haandstore Strandsten	-	-	-	24,4.
11. Morænelcret	-	-	-	24,0.

Nr. 10 er den Vejbane, man har fulgt sammenhængende fra Gl. Torv. Derimod var det ikke muligt at faa Rede paa, i hvilket Forhold Lervejen, som svarer til det nederste Brolægningssand i den øvrige Del af Gaden, stod til Vej Nr. 8. Nedlæggelsen af 2 Trærør havde paa en Strækning bragt for stor Forstyrrelse.

Lige i Brøndens Vestside ligger nogle større Sten fra Leret op til Brolægningen Nr. 6. I Østsiden gaar et Trærør haardt ned paa Vejbane Nr. 8. Det er gravet ned gennem Nr. 6 og altsaa yngre end dette Vejanlæg, hvorimod Brolægningssandet i Nr. 4 gaar uforstyrret hen over det. Mod Vestsiden ligger et andet Trærør. Det gaar ned omtrent til Brolægning Nr. 6, men er yngre end den. Det gaar gennem Brolægning Nr. 4.

En Del tydede paa, at Aabningen gennem Volden her ind til Porten har været ca. 24 Fod bred. Derfra har der i en Længde af 70 Fod mod Øst staaet en Vold paa det oprindelige Terræn. Paa de næste 275 Fod har der været en Fæstningsgrav, som først ud for Grænsen mellem Nr. 82 og Landmandsbanken trak sig uden for Telefongraven mod Husrækken. Herfra var der 195 Fod ind til den gamle Ejendomsgrænse, som betegner den ældste Bygrænse her. Man tør vist nok regne med, at Forholdene her har været ligesom i Køb-

mandsskolen, hvor der var ca. 25 Fod fra nævnte Grænse til Voldens Fod; Volden var ca. 45 Fod; der bliver saa ca. 125 Fod tilbage til Graven, som den nu viste sig efter sine Udvidelser ved de forandrede Befæstningsforhold særlig under Christian IV. I Købmandsskolens Grund er der nok i Bunden blevet staaende en Kam mellem den ældste Del af Graven og Udvidelsen. Det er denne Del, jeg har set i 1905 og regnet for Ydersiden.

I Udgravningen næsten fra Frederiksborggade til ud for Fiolstræde laa der ca. 3 Fod under Gaden en svær Brolægning, som derpaa drejede hen imod Nørregade. Den har gaaet inden for Portvolden. Denne Brolægning svarer vel omtrent i Alder til Nr. 4 i Brønden ved Nørreport.

Ud for Landmandsbanken til hen mod Frederiksborggade har der været gravet ud. I denne Udgravning stod der af og til Rester af noget Plankeværk, og ude i Brønden et Murfundament. Her har vist været Fordelingskamre for Vandforsyningen. Der gik Trærør ud i flere Retninger.

Fra Telefonbrønden ved Frederiksborggade til 20 Fod fra Dækket over Brønden ved Gothersgade laa Moræneleret saaledes:

I Frederiksborggadebrønden op til Kote				22,7.
Udfor Nr. 92	-	-	-	23,0.
— - 98	-	-	-	21,0.
— - 108	-	-	-	20,0.
— - 110	-	-	-	19,4.
— - 112	-	-	-	19,1.
20 Fod fra Brønden	-	-	-	18,0.

I selve Brønden var Moræneleret endnu ikke endnu at finde i Kote 10,0. Fra Frederiksborggade til ca. 70 Fod fra Gothersgadebrøndens Dække var der indtil 1,5 Fod Muldlag, men dette var paa henad 30 Fod gravet

næsten bort, derpaa laa det der atter. Over Muldlaget fandtes en Mængde Murstens- og Teglstensbrokker i Udgravningen ind mod Bysiden. Først hen mod Gothersgade naaede Murbrokkerne helt over Udgravningen. Det kunde noget ligne en Vej, man her havde fat paa Ydersiden af. Henne ved Kiosken var der lidt højere oppe noget, som lignede en haard Landevejsbane.

Underst i Muldlaget henne ved Skraaningen laa der en Del haandstore Strandsten. Det er muligvis en Rest af Absalons Gadeanlæg gennem Bjørnebrogade (Købmagergade og Sct. Gertrudsstræde) ud forbi Bjørnebroen.

6. Tunnelanlæg for Vandledninger i de i Moræneleret indlejrede Sandblokke.

Da Hein og Møller-Holsts Ejendom paa Gl. Torv 10 og 12 blev opført, fandt man ved Udgravning af Grunden to Tunneler, som var ført fra Gaden under de Huse, som i sin Tid havde staaet her, ind til den store Sandblok for derfra at føre Vand ud til en Brønd paa Gl. Torv. Nu i Sommeren 1906 har man i den store Byggegrund paa Hjørnet af Kultorvet og Købmagergade fundet et lignende Tunneleringsarbejde. Noget tilbage i Grunden stod i en Firkant 4 Træposte, som gik dybt ned, men ikke stod i stensatte Brønde. De to bagerste stod i hver sin Ende af en smal, ca. 14 Fod lang Rende, der gik ned mod Kote 4,0. I Rendens Retning gik en ca. 6—7 Fod høj, 3 Fod bred Tunnel over mod Peder Hvitfeldtstræde. Den maa gaa ind under Beværtningen »Knardrup« i Nr. 14 og maaske ind under Nr. 13 lige over for. I Bunden af Tunnelen laa to Trærør oven paa hinanden. Paa det øverste stod de to Poste. Fra det nederste gik 2 Tunneler, en ud fra hver Post, omtrent 14 Fod frem mod Kultorvet, hvor der saa var gravet en rund Brønd ned til hvert

Rør og sat en Post paa, hvorefter man vist straks har fyldt alle Brøndene.

Moræneleret ligger her op omkring Kote 20,0, og den øverste Moræne er næsten 5 Fod tyk, saa Tunneleringsarbejdet er helt udført i den nederste Morænes haarde Ler. Tunnelerne var stærkt hvælvede foroven.

Da Trærørene blev skaarne over, blev det klare Vand ved at løbe af dem, hvilket viser, at de var ført ind til selve Kilden. Ellers er det kun forholdsvis lidt Vand, der staar i Rørene, og det løber snart ud. Tæt ved Porten nærmest Hushjørnet var der senere blevet gravet en stor Brønd, som var sat af Egetræsstolper og Egeplanker og senere forhøjet med Fyrrestolper og Fyrreplanker. Den var ført ned til Sandet, som først naaedes i Kote ÷ 2,0. Da Brønden blev renset, satte Vandet op til Kote 8,0. Den stod 35 Fod fra Kultorvet og 26 Fod fra Købmagergade.

Fra Købmagergade kom en Tunnel ind i Grunden 16,5 Fod fra Nr. 65. Dens Loft laa omtrent i Kote 12,0. Den var næsten 7 Fod dyb og 3 Fod bred. Den standsede brat som lukket Gang omtrent 9 Fod fra Gaden. Retningen gik omtrent efter Fortogshjørnet ved Købmagergade og Pustervig. Er dette et Forsøg paa fra de store Gaarde nord for Pustervig at skaffe Vand? Ved Arbejder i Gaden kan man ikke vente at træffe denne Tunnel, da Gaden ved Kultorvet ligger i Kote 26,5.

Tiden for disse Tunneleringsarbejder for at skaffe Vand kan maaske sættes omkring 1550. Under Belejringen 1535—36 nævnes ingen af de Brønde, som er knyttede hertil, hvilket vel maa tyde paa, at de da ikke fandtes, da de dog vist maatte regnes blandt de gode. Paa den anden Side er de sikkert ældre end Vandkompagnierne. Der har i Københavns Historie været et Tidspunkt, hvor det i den Grad var vanskeligt at skaffe Vand, at man dreves til at arbejde sig langt frem i

Jorden til Steder, hvor man vidste, at der fandtes Vandaarer, og naar man traf Vandet, ledte man det frem gennem Trærør. »Nød lærer nøgen Kone at spinde«.

Den store Sandblok under den nordvestlige Del af Byen, hvortil de omtalte Tunneler og rimeligvis flere er ført ind, synes enten at ophøre eller i hvert Fald at gaa meget dybt ned under Overfladen paa Gl. Torv, ved Købmagergade og paa Kultorvet. Omtrent fra Gothersgade strækker en anden stor Sandblok sig mod Øst. Den er truffet i Gothersgade 14 og i Lysstationen ved Adelgade og er fulgt gennem Tunneleringen til de store Vandledninger gennem Borgergade, Dronningens Tværgade, Bredgade og ned paa Sct. Annæ Plads. I Telefonudgravningerne er den igen fulgt i Sammenhæng fra St. Kongensgade gennem Hindegade og Klerkegade til Rigensgade. Paa hele denne Strækning ligger den op til den øverste Moræne næsten til Rigensgade. Her begynder et lille Lerlag af den nederste Moræne at ligge hen imellem øverste Moræne og Sandblokken. Først her op ad bliver den øverste Moræne godt 4 Fod tyk, ellers har den kun været omkring 3 Fod. Der er en Mængde større Sten i Grænsen mellem de to Moræner, baade hvor den nederste Morænes Overflade er Ler, og hvor det er den store Sandblok, der gaar frem til Grænsen. Disse Sandblokke i den nederste Moræne har den praktiske Betydning, at Vandet i dem altid staar op til en bestemt Højde, da de begge har Afløb til Havnen. Man kan derfor lede Grundvandsdrænet fra Bygninger til Sandet, som saa fører Vandet bort til den Højde, Vandstanden har i Blokken. Dette vil især kunne faa stor Betydning i den nordvestlige Del af Byen, som for største Delen ligger mellem Kote 20—30, medens Vandet i Sandblokken kun staar i Kote 8,0; fra Graabrødretorv ned til Gl. Strand staar det endnu lavere.

ET BREV OM THORVALDSEN.

Joakim Frederik Schouw foretog, med Understøttels dels fra Fonden ad usus publicos, dels fra Universitetet, dels fra Gehejmeraad Johan Bülow paa Sanderumgaard, 27 Aar gammel en naturvidenskabelig Studierejse sydpaa, der varede fra Oktober 1816 til Februar 1820. Fra denne Rejse foreligger der, i Afskrift ved hans yngre Broder, Politisekretær i København C. M. Schouw, 24 vidtløftige Breve — de udgør tilsammen 182 store tætskrevne Sider —, som han hjemsendte til sin Ven, den senere Herredsfoged og Politiker Jesper Peder With. Af denne Brevsamling er nedenstaaende Brev taget.

Rom d. 10. Juni 1818.

. . . D. 7. April ankom jeg til Rom. Mit Ophold her har været mig behageligere end i nogen anden By paa min Rejse. Man maa gøre sig nok saa store Begreber om denne Stad, jeg tror dog, de blive overtrufne; her er det dog egentligen først man ret lærer hvad de danne[n]de Kunster ere; her vækkes den mest levende Interesse for Historien, og de herligste Naturscener forøge Nydelsen. For mig blev Opholdet endnu behageligere ved den usædvanlige Mængde af Danske, her har opholdt sig paa samme Tid. Foruden Thorvaldsen, Lund og Schubart, traf jeg ved min Ankomst Peder Hjort, der rejser med den unge Bertouch; og en Købmand Due fra Livorno; disse tre tillige med den bekendte svenske Digter Atterbom (et meget elskværdigt Menneske) have lejet sig et Hus, hvor jeg ogsaa kom ind. Siden efter kom Langberg (en Søn af Dispacheuren) fra Neapel; saa

Doctor Estrup (Engelstofts Svoger) og Musicus Funck, og endeligen Skulpteuren Freund og Architekten Koch, foruden var [der] et Par Holstenere. — Vi kom alle jævnligen sammen, og hos os, der have en stor Sal, blev anset at være Koloniens Hovedsæde; ved Ankomst og Afrejse og andre Lejligheder spiste vi alle sammen. Vi førte vor egen Husholdning, da Schubarts Kok laver vor Mad. Hvor behageligt det var i dansk Selskab at se alle Roms Mærkværdigheder kan du og forestille dig. Thorvaldsens Atelier var noget af det første jeg besøgte; men min Beundring over hans Geni var i Begyndelsen stedse blandet med en pinlig Følelse over at Danmark intet skulde eje af sin første Kunstners Arbejder. Du ved, at i Kbhvn. var Rygtet, at han arbejdede for Slottet, for Frue Kirke o. s. v.; hvorledes maatte det da frappere mig at erfare, at der intet var bestilt hos ham uden 4re smaa Medaillons i grovt Marmor til at sættes uden paa Slottet or at fordærves af Regnen; især da jeg erfarede, at han har saa meget bestilt Arbejde for fremmede, at han ikke kan paatage sig mere. I Danmarks Aarbøger vilde det blive en evig Skamplet for de Danske at miskende eller være ubekendt med deres Landsmænds Fortjenester i den Grad, at man maatte rejse til München, til England for at studere denne Kunstner, ja at man næsten i ethvert Land vilde kunne træffe hans Arbejder, undtagen i hans Fødeland. At forudse var det, at rejsende i Tiden vilde i København forgæves spørge om hans Værker, og med Forundring høre, at man netop i hans mest blomstrende Periode byggede et Slot. Dette Slot vilde man udentvivl, netop fordi det ej var prydet med Thorvaldsens Arbejder, ej værdige nogen Opmærksomhed; — men Nationens Tab i Agtelse og i Kunstsans vilde ej være til at erstatte. Kunstneren selv var inderligen bedrøvet over ved hver Gang fremmede spurgte ham om hvilke store Arbejder han havde for

KØBENHAVNS
KOMMUNEBIBLIOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

sit Fødeland, at maatte svare: han intet havde. Det var i vor danske Cirkel en jævnlig Genstand for Samtale, og vi pønsede paa, om der ej var nogen Mulighed endnu at raade Bod paa Sagen. Hvor stor maatte da vor Glæde være ved nu at erfare fra Kbhvn, at man der havde aabnet en Subskription, og at det var fuldt Alvor at forskaffe sig et betydeligt Værk fra Th.'s Haand til Slottets bedste Prydelse. Vi vare samlede den Dag Efterretningen ankom; Schubart fremsagde over Bordet nogle faa Vers til hans Ære og udbragte hans Skaal; rørende var det at se den gamle Mand (hans sandeste Ven) i Taarer, og den beskedne Th's elskværdige Forlegenhed; han forstaar ikke at tale, men han gav os alle Haanden og Broderkys; da vi vare en næsten af hver Stand i Danmark, saa kunde man betragte vor lille Fest som en Forsoningsfest med Th. og hans Fædreneland, det han inderligen elsker, men ikke kunde andet end anse sig fornærmet af. Jeg vilde ønske at man maatte antage Th's Tilbud, nemlig at faa Alexanders Indtog i Babylon. Det er unægteligen det Arbejde, hvori Kunstnerens Geni viser sig i sin fulde Glans; det er det han selv elsker mest; der kan straks begyndes paa at udhugge det i Marmor; hvorimod om et nyt skulde komponeres, derpaa først efter en Del Aar kunde begyndes, da han først maatte fuldføre de gjorte Bestillinger, og det var da ej usandsynligt at hans Levetid ej strakte til for at lægge den sidste Haand paa Værket. At det skulde være en Kopi af det samme han nu gør for Sommariva (en Privatmand i Piemont!!) er sikkert en ubetydelig Indvending. Den egentlige Original er Lerformen; hvoraf Sommarivas er ligesaagodt en Kopi som ethvert andet; intet er desuden sædvanligere end at en Kunstner udfører samme Genstand flere Gange, uden at nogen af Værkerne blive ansete som Kopier. Men undret har det mig, i dine Breve slet ikke at høre

noget om Subskriptionen; og ligesaalidet har Hjort faaet nogen Underretning i sine; hvor gaar det til? har Sagen ikke opvakt Interesse, ikke Entusiasme? vil det danske Folk ikke være istand til at gøre det samme som en eneste Privatmand? Prisen er yderst moderat. — Om Thorvaldsens Anseelse i Udlandet har man hos os ikke rigtig Ide. Italienerne, der naturligvis nødig ville give Slip paa Æren at have den første Kunstner blandt deres Landsmænd, indrømme ham dog at overgaa Canova i Basrelief og sætte ham saaledes i deres Tanker ved Siden af og i Grunden over ham (eftersom sjælden udenfor Basrelief Kunstneren kan vise sit Geni i store Kompositioner). Tyskerne tage ikke i Betænkning at erklære ham for den første nulevende Kunstner og sætte ham langt over Canova og ere endog ikke sjældent uretfærdige mod denne for at hæve Thorvaldsen; ikke faa af dem, hvoriblandt Kronprinsen af Bayern, forgude ham. Englænderne ere ogsaa hans ivrige Beundrere og antage ham for Canovas Overmand. Saameget er i al Fald vist, at han er blandt de første Kunstgenier, der have eksisteret, er den græske Kunsts sande Genføder, og at han vil blive Hovedet for en ny Skole, thi alle de yngre Skulpteurer følge hans Manér og ere mer eller mindre hans Disciple. Meget interessant er det at se denne Mand i sit private Liv; at mærke hvorledes han lever i Ideernes Verden; hvorledes overvættes Smiger af de Skarer, der dagligen besøge og beundre ham, ej formaar at fordærve ham. Det er en stor Mængde Arbejder han har under Hænder; de vigtigste ere: Alexanders Indtog, for Sommariva; Christi Historie paa en Frise af 260 Alens Længde, hvortil Kronprinsen af Bayern lader bygge en Kirke; Poniatowskys Statue, til Hest, til Pladsen i Warschau; Carl d. 3dies Statue til Neapel; en Danserinde til Fyrsten af Esterhazy i Wien; 2 skønne Basreliefs af Historien med Achilles og Briseis, til en

Englænder; en Mercurius i det Moment at han ved sit Spil har faaet Argus dysset i Søvn og griber til Sværdet, en herlig Figur som er blevet til under mit Ophold her; hans poetiske Fremstilling af Dagen og Natten og saa mange andre ældre Arbejder.

Ogsaa Canovas Atelier har jeg besøgt; og det er sikkert ikke at nægte, at det er en stor Kunstner; hans Ansigter have en Finhed og Yndighed, der er mageløs. Hans Hebe er nok hans bedste Værk. En svensk Skulpteur Byström er en talentfuld Mand, især i Kvindegestalter. Kongen af Sverig tager imod alt hvad han vil sende hjem.

Af Maleres Arbejder har jeg set blandt Italienerne Camuccini, blandt Tyskernes Cornelius og [Overbeck?]. De tvende sidste ere efter Tyskernes Mening Stiftere af en ny Skole, der lægge Raphael og Pietro Perugino til Grund og søge at rense Kunsten fra de senere indsnegne Misbrug. Italienerne ere imod dem og kalde dem Cinquecentister; men jeg tror dog nok de have mere Aand i deres Arbejder end disse. Mærkeligt er det ellers, at man saalænge har overset Perugino (Raphaels Lærers) Fortjenester saameget mere, som Raphael selv var beskeden nok til at erkende sin Mesters Fortrinlighed; da det nemlig af Paven blev ham paalagt at male Værelserne i Vaticanet, hvor allerede vare Malerier af de gamle Mestere, nægtede han haardnakket at overmale Perugins, forsikrende, at han ikke kunde gøre noget bedre. — Med Hensyn til Tyskerne er det en mærkelig Tendens, der hos alle de yngre i Videnskaber og Kunster er opstaaet, nemlig: efter at gaa tilbage til Middelalderen. Saaledes, foruden Malerne, Digterne, der gaa tilbage til Niebelungen og de gamle Heltedigte, Architekterne, der igen ville indføre den gothiske Stil; Skribentere, der igen opfriske de gamle theosophiske Meninger; de fleste Studentere og Kunstnere, der klæde sig i gammel tysk Dragt, og, i

det mindste i det udvortes, søge at tilbageføre den gamle tyske Gudsfrygt og Biederkeit; — det er den modsatte Pol til den Stræben at kuldkaste alt gammelt, end det helligste, som den franske Revolution vakte; den er vel udsprunget af en god Rod, men man gaar udentvivl for vidt og noget Vindmageri hænger ogsaa derved. Hos os vil det ikke fejle at Perioden ogsaa kommer; thi vi pleje jo at følge efter Tyskerne i alle Meningsomvæltninger, skønt vel maaske med lidt mere Sindighed, formedelst vor naturlige Phlegma . . .

I Morgen begynder min store Apenninerrejse. Den hele Rejse vil vare en Maaned. Jeg har købt mig et godt Esel til at bære mit Tøj og imellemstunder ride paa; er klædt i graa Nankins Trøje og Bukser, Sko og Kamascher; har mit Barometer paa Nakken og min Hammerstok i Haanden. Jeg er vel forsynet med Rekommendationsbreve.

KOLERAEN I KØBENHAVN 1853

AF

H. TRIER.

1.

Mens en 19aarig Tømrerlærling fra Meriansgade, men med Nattelogis i Møntergade, den 11. Juni 1853 stod paa Nyholm og arbejdede paa en Mudderpram, blev han overfalden af koleralignende Sygdomstegn. Han maatte gaa hjem og indlagdes Dagen efter paa Søetatens Hospital i Nyboder. 26. Juni blev han udskrevet som helbredet. Samme Dag som han var en 59aarig Arbejdsmand, ligeledes fra Nyboder, indlagt ved Siden af ham. Han døde den 15. af Kolera. Og flere døde der ikke heraf i København i Ugen mellem 11. og 18. Juni. Saadan var Farsotens spæde Begyndelse. I de næste 7 Dage bukkede 8 Mennesker under for Sygdommen. Den 25. Juni omtalte Dagbladene første Gang, at der var Rygter om Kolera i Omløb, men føjede til, at der ikke var Grund til at ængstes: nogle pludselige Dødsfald i Nyboder var ikke noget usædvanligt i varme Sommere, sanitære Reformer eksisterede i Hovedstaden jo endnu kun paa Papiret — en Bemærkning, der trods Hensigten ikke var egnet til at virke beroligende. Endnu to Dage efter satte man i Bladene sin Lid til en stærk Regn, der var falden, og som man haabede

dels skulde have afkølet Luften for længere Tid, dels bortskyllet en Del af Byens Urenlighed. Glade Københavnere lavede i Begyndelsen Vittigheder af, at Sygdommen netop havde meldt sig i Terminen, paa den »ulyksalige 11. Juni«. Mere alvorlig anlagte Naturer sagde som Vilhelm Bergsøes Fader bekymrede: »Jeg tror, vi gaar svære Tider i Møde.«[1])

Den 24. Juni om Aftenen havde Sundhedskollegiet erklæret Soten for epidemisk Kolera. Paa Søetatens Hospital var de fornødne Obduktioner foretagne i Overværelse af Stadsfysikus og flere af Kollegiets Medlemmer — i Begyndelsen havde Sygdommen næsten udelukkende holdt sig til den østre Del af Byen. Myndighederne maatte senere høre ilde for, at de havde ladet hele 15 Dage gaa uden at gribe ind. Paa den anden Side fremhævedes det som en Undskyldning herfor, at det — af Hensyn til Handelen med Udlandet og den overdrevne Ængstelighed hos Landets nærmeste Naboer — vilde have været højst letsindigt at erklære Byen for smittet, inden Epidemiens Tilværelse var fuldstændig fastslaaet. Saa langt borte liggende Steder som St. Petersborg og Kronstadt var desuden de nærmeste, fra hvilke man havde hørt om udenlandske Koleratilfælde. Der havde ikke været Grund til at vente nogen Fare i den Retning udefra.

Den 26. Juni gav Sundhedskollegiet i en offentlig Bekendtgørelse Anvisning paa

Forholdsregler at iagttage til Forebyggelse af Sygdommen.

1) Man maa undgaa Opholdet i indsluttet, fordærvet og fugtig Luft. Denne maa derfor flittigt renses og fornyes ved dagligen at aabne Vinduerne og fjerne alt, som fylder Luften med skadelige Uddunstninger; den størst mulige Renlighed saavel i som omkring Boligerne maa iagttages.

2) Man maa vogte sig for Forkølelse, dels ved ikke at udsætte sig for pludselig Veksel af Varme og Kulde, dels ved en

[1]) V. Bergsøe: Krigen og Koleraen. S. 143.

passende Klædedragt, dels ved snarest muligt at skifte vaade Klædningsstykker. I Særdeleshed gavnligt er et varmt Bælte om Maven og uldne Klæder nærmest Kroppen, hvorved mild Hududdunstning befordres.

3) Man maa sørge for Renlighed, saavel i Linned og Lagener, som ved Badning og Vaskning af Legemet, dog at ved kolde Bades Brug i fri Luft anvendes særdeles Forsigtighed, ligesom ved de varme Bade.

4) Man maa vogte sig for uafbrudt Aandsanstrengelse. nedtrykkende Sindslidelser, især Ængstelse og Frygt, Nattevaagen og alt, hvad der for Resten svækker Legemet.

5) Man maa iagttage Maadehold i Spise og Drikke. Saavel Mangel paa disse, som en altfor stor Mængde og slet Beskaffenhed, har i denne Henseende en skadelig Indflydelse. Man maa desaarsag afholde sig fra Nydelse af alle svært fordøjelige, sure, fede, opblæsende og afførende Fødemidler, saasom raa, især umodne, Frugter og Haveurter, Meloner, Agurker, Kaal og Roer, det fede af Flæsk, meget fede Fisk osv. Gavnligt er det at tilberede Maden med en passende Tilsætning af de almindelige Krydderier.

Af Drikkevarer maa især undgaas daarligt Vand, slet gæret eller surt Øl, sur Mælk og en umaadelig Nydelse af Brændevin. Derimod vil en ringe Kvantitet af sidstnævnte Drik, tilberedet med krydrede og bitre Substanser, ikke skade de dertil vante, lige saa lidt som en maadelig Nydelse af god Vin.

I Almindelighed fortsætter man bedst sin tilvante Levemaade, for saa vidt den ikke staar i Strid med ovenanførte.

I Bekendtgørelsen skildredes Sygdommen, som den i heftigere Tilfælde viser sig:

Hyppig, smerteløs Diarrhé, Brækning, stærk Tørst, indvendig Hede, den udaandede Luft, ligesom ogsaa Tungen og Huden fornemmelig paa Hænder og Fødder, iskold, Huden desuden sammenskrumpet, bleg eller blaalig, ofte bedækket med kold Sved, Øjnene indsunkne, omgivne af blaa Ringe, Stemmen hæs, Pulsen svag, næppe følelig, Vandladningen standset; smertefulde Kramper i Underlivet, i Arme og Ben, Sløvhed og Ligegyldighed, dog uden Tab af Bevidsthed og ofte med Kraft til at gaa oppe, selv kort før Døden. Udtømmelserne ved Brækning og Diarrhé kan i Begyndelsen være galde-

agtige; senere bestaar de af en tynd, fnokket Vædske, der ligner Risvand eller Havresuppe.

Der anvistes Midler, indtil Lægehjælp kunde faas:

Gnidning af Huden med Børster eller uldne Klude, dyppede i Brændevin med Salt eller Peber eller i Kamferspiritus eller Terpentinolje; hvor Huden er koldest, desuden Anbringelse af Dunke med varmt Vand eller Poser med varmt Sand eller Aske; paa Armene, Læggene og i Hjærtekulen Sennepskager, som skiftes hvert 15.—20. Minut. Den heftige Tørst og Brækningerne lindres oftest ved iskoldt Vand eller ved Synkning af smaa Stykker Is; sjældnere befinder de syge sig bedre ved lunkne Drikke. Strømmer Blodet til Hovedet med stærk Døsighed og Tunghed, anvendes kolde Omslag og 6—8 Igler i Tindingerne. De heftige Kramper mildnes bedst ved Indgnidning med Kamferolje, hvortil der kan sættes Opiumsdraaber.

Den 25. Juni traadte »den overordentlige Sundhedskommission« sammen. Den var oprettet som Byens øverste Sundhedsraad ved Forordn. af 19. Juni 1831. Dens Medlemmer var for Tiden: Lægen, Konferensraad O. Bang, Borgmester, Konferensraad D. G. R. Bentley, Stadsfysikus Prof. B. A. Hoppe og Borgerrepræsentanterne Tømmermester H. H. Kayser og Fabrikør L. P. Holmblad; de to sidste afløstes 25. Juli af Sadelmagermester C. A. Christensen og Gross. H. P. Prior. Gennem Kommissionens 4 Uger efter dens Sammentræden paabegyndte ugentlige Indberetninger til Justitsministeriet kan man følge Sygdommens Gang Byen over.

Straks den første Dag meldtes flere nye Tilfælde og Dødsfald: i Kompagnistræde, Lille Brøndstræde, Møntergade og Vognmagergade. Dagen efter, forskellige Steder i Byen, endnu flere, især i dens nordlige Del, og paa et Par Skibe ved Nyhavn og Larsens Plads. Indtil 1. Juli var i det hele 90 Mennesker meldt syge, 47 døde[1]).

[1]) J. R. Hübertz: Beretning om Cholera-Epidemien i Kjøbenhavn 12. Juni—1. October 1853. Kbh. 1855.

Fra Begyndelsen af Juli optraadte Sygdommen hyppigt og mest ondartet i den af 5000 Mennesker beboede Adelgade, hvor den en Tid lang vedblev at holde til og hjemsøgte 514 Personer, 331, saa de ikke kom over det — i et enkelt Hus var der 52 syge, af hvilke 42 døde. Samtidig tog den hvast fat i den yderste Del af Amaliegade: af 144 overlevede her kun 34 dens Angreb. Fra Midten af Juli slog den stærkest ned paa Kristianshavn, navnlig paa dennes fattigere Del »oven Vandet«. Indtil 14. Juli voksede vel det samlede Tal paa syge og døde i Byen, dog ikke i nogen betænkelig Grad. Atmosfæren i Byen havde i de sidste Dage været »trykkende hed, tung, skytyk og ubevægelig«, i Dag, hedder det i et Brev af 12. Juli[1]), har den været »næsten dræbende tung og lummer lige fra den tidlige Morgen«. Saa steg Tallet overraskende: den 14. til 153 syge og 73 døde, den 15. til det dobbelte: 305 og 142, den 16. endda til 309 og 212. I alt havde der indtil den Dag været 1513 kolerasyge, 855 døde. I Løbet af den næste Uge forøgedes Tallet yderligere, til mere end det dobbelte: 3199 og 1966. Et heftigt Udbrud fandt Sted Natten mellem 16. og 17. Juli i St. Annæ Øster og Vester Kvarter og i Nyhavn, hvor Sygdommen huserede paa Charlottenborg Siden. Antallet af syge og døde opsloges daglig paa Raadhuset og spredtes derfra over Byen — Folk gav sig i deres Utaalmodighed ikke Tid til at vente paa Aviserne, de stod i Spænding ude paa Trappegangene for allerede nede fra Porten at høre de Tal, det hjemvendende Bud bragte fra Nytorv. Den paafølgende Uge var der af nymeldte syge 1804, af døde 1216. Farsoten kulminerede, fór hist og her som en Stormvind gennem enkelte Huse og bortrev paa 3—4 Dage en Tredjedel, en Fjerdedel eller dog et betydeligt Antal af deres Beboere for derefter ikke eller næsten ikke at spores mere i disse samme Huse. Den bredte sig i Gader som: Peder Madsens Gang, Antonistræde, Kristenbernikovstræde, Vognmagergade, Brøndstræde; Holmensgade, Dybensgade, Skvaldergade, Laksegade, — i Byens vestlige Del: Kompagnistræde, Raadhusstræde, et enkelt Tilfælde paa Møllen ved Vestervold,

[1]) Chr. Molbech og Chr. K. F. Molbech. 1908. S. 84 f.

nogle flere paa Vesterbro, hvor den i alt dog kun krævede 15 Ofre. Paa Nørrebro havde den først fra 15. Juli vundet større Indpas; 30. Juli anmeldtes 19 Sygdomstilfælde der. Ogsaa paa Blegdamsvejen tiltog den. Lige saa paa Kristianshavn indtil 27. Juli, hvor der meldtes 84 syge, af hvilke 61 døde. Saa mindskedes Tallene. Amagergade og Sofiegade blev haardest ramt: 113,4 og 106,6 p. M. af deres Befolkning døde, og 178,2 og 151,8 p. M. havde ligget syge. I den nordlige og østlige Del af Byen var Epidemien betydelig aftaget. 6. August indberettedes, at den var i temmelig regelmæssig og stadig Nedgang over det hele. Summen af samtlige hidtilværende kolerasyge var stegen til 6091, af døde til 3995; men medens de nyangrebnes Tal den 27. Juli havde været 340, var det den 5. Aug. 120, og samtidig var Tallet paa døde fra 195 gaaet ned til 78. I Nyboder, Adelgade og omliggende Gader forekom vel endnu en Del Tilfælde, men især siden Midten af Ugen var de blevne sjældnere og sjældnere. I det indre af Byen, navnlig Kvarteret mellem Gotersgade og Østergade, havde Tilstanden ganske vist ikke været uden Betænkelighed; de seneste Dage havde den dog bedret sig. Paa Nørrebro var den gaaet betydelig fremad. I Byens vestlige Del var Sygdommen aldrig optraadt hyppigt. Kristianshavn var for Tiden den Bydel, der led mest. For Ugen 13.—20. Aug. lyder Bulletinen paa: et enkelt nyt Tilfælde i Nærheden af Almindeligt Hospital, noget flere i Nyboder, navnlig nærmest Adelgade og Borgergade, og i selve disse to Gader. I Vognmagergade og Brøndstræde kun langsom Vigen af Sygdommen. I Studiestræde forholdsvis flere nye Tilfælde. Paa Nørrebro et efter Omstændighederne ikke ubetydeligt Antal, især mod Midten af Ugen. Paa Kristianshavn de sidste Dage kun et eller et Par Tilfælde om Dagen. I det hele Nedgang. Ugen 20.—27. Aug. fortsat Nedgang, dog ikke i samme Grad. Det største Antal syge falder nu paa de mindre Gader mellem Gotersgade og Købmagergade og flere af Gaderne mellem Nørregade og Vestervold. Ugen derefter yderligere Nedgang. 3.—10. Sept. saa stærk, at Sygdommen maa antages at være sit Ophør nær. 10. Sept. endelig ingen ny Sygemeldelser og kun 2 Dødsfald. Sygdommen viser sig nu sjældnere

gruppevis hos flere Medlemmer af samme Familie eller flere Beboere af samme Hus. Den optræder ganske spredt paa de forskelligste Punkter af Byen. 1. Okt. erklæredes den for ophørt som Epidemi. 13. Okt. indtraf det sidste Sygdomstilfælde, i St. Pederstræde.

Seks Uger i Tiltagen, ti Uger i Aftagen — det har været Epidemiens Forløb. Det passer med den dengang paapegede almindelige Iagttagelse, at den asiatiske Kolera — ligesom i øvrigt mere eller mindre alle vandrende Sygdomme — først optræder med enkelte Tilfælde, i Begyndelsen gaar meget langsomt frem, men, naar den er kommen til et vist Punkt, breder sig voldsomt, indtil den naar sit Højdepunkt, her 27. Juli, saa igen tager af, bugter sig noget op og ned og dør hen. Sammen med Epidemien svækkes Dødeligheden, Sygdommen bliver mindre ubarmhjertig. Under Opgangen døde i København 69,8 af 100 syge, under Nedgangen 58,6.

Tilsammen havde der været anmeldt 7219 koleraSyge: 3864 Kvinder, 3355 Mænd. De første, der angrebes, var Mænd, og der var en Tid lang et lille Overtal paa deres Side. Senere blev det Kvinderne, der fik Forspringet. Man forklarede det ved, at Sygdommen først længere hen i Tiden havde fundet Vej til Fattiganstalter o. l., hvor alderstegne Kvinder udgjorde Flertallet, og til Enker, der ligeledes syntes særlig modtagelige for den: 10,3 pCt. af alle Enker og separerede Hustruer i Byen døde, medens der af dens gifte Koner bukkede 4,5 pCt. under, af dens ugifte Kvinder 1,9 pCt. 216 af Enkerne hørte til de 615 af Koleraen angrebne fattige Kvinder, der var anbragte paa Almindeligt Hospital og lignende Steder, og af hvilke 518 døde. Fradrages de fattige gamle Kvinder og Enkerne, vil der blive et betydeligt Flertal paa Mændenes Side.

I Stokhuset, paa Ladegaarden og paa Almindeligt Hospitals Lemmeafdeling var Epidemien brudt voldsomt

ud i anden Uge af Juli. Samtidig var den dukket op blandt Patienterne paa Frederiks Hospital og Garnisonshospitalet, var tiltaget blandt Mandskabet i Nyboder, havde under sit Angreb paa den yderste Del af Amaliegade heller ikke skaanet Fødselsstiftelsen. I de sidste Dage af Juli fik Sygdommen Foden indenfor i Vartov, rasede stærkt der, men var i Midten af August allerede færdig.

Ved Siden af Koleraen var der Byen over forekommet en stor Mængde koleralignende Sygdomstilfælde — paa 6 Anmeldelsessteder, hvor 2681 virkelige Kolerapatienter var meldte, var der desuden meldt 5507 Tilfælde, hvor Sygdommen viste sig kun at ligne Kolera uden at være det.

Den Gade, hvori forholdsvis flest havde været angrebne af Farsoten, var Balsomgade; den, der forholdsvis havde haft de fleste Dødsfald, var Hjortelængen. Der angrebes i Nyboder i alt 585 Personer og døde 413 — ogsaa ved tidligere Tiders Pestepidemier havde Nyboders Befolkning vist sig særlig saarbar. Gennemgaaende var Dødeligheden størst i Kældere under Baghuse og paa de samme Huses Kviste og Lofter. Ringest var den paa Forhusenes 4. og 5. Sal og i deres Kældere. For Stueetagens Vedkommende var den betydelig større i Baghusene end i Forhusene, hos Beboere af 1.—3. Sal var Forskellen saa godt som helt udjævnet og Dødsprocenten en Ubetydelighed over 62. I Nyhavn døde paa Solsiden nogle faa, paa Skyggesiden 71,6 af 1000 Beboere. Men i Nybørs, der havde omtrent samme Beliggenhed, kun 11,4. Overgaden neden Vandet havde 18,2 p. M. døde, Nybrogade, med Beliggenhed mod næsten ganske samme Verdenshjørne, 34,5. Borger- og Adelgade havde paa en enkelt Undtagelse nær omtrent lige Dødelighedsforhold paa begge Sider af Gaden. Maatte end Beliggenheden mod Syd eller Sydvest an-

tages at være den sundeste, saa greb dog mange andre Forhold ændrende ind heri. Stærkest led de Dele af Byen, som laa mest umiddelbart udsatte for nordlige Vinde: Nørrebro, Nyboder, St. Annæ Øster Kvarter, til Dels Kristianshavn. Den usædvanlig udholdende Nordvestvind i Vinterhalvaaret forud for Epidemien mente man mulig kunde have gjort Befolkningen her mere modtagelig for Sygdommen og denne voldsommere i sit Angreb. Og just i disse Bydele boede mange gamle, svage, fattige Mennesker. Af Byens Kvarterer havde Nyboder forholdsvis størst Dødelighed: 70,6 pCt. af de 585 syge. Det største Antal angrebne havde St. Annæ Vester Kvartér: 1764. Naar St. Annæ Øster Kvartér kommer op til 76,5 pCt., er det kun, fordi Hospitalerne dér er medregnede; bortset fra dem var dets Dødelighedsprocent 66,5. I det hele og store havde Farsoten holdt sig nord for en Linje dragen fra Nørreport til Nyhavn[1]). Paa Vesterbro med dens slette Drikkevand og utilfredsstillende Vandløb, med dens Slagterier, Svinestier og Garverier, forekom Sygdommen, mærkværdig nok, kun i forholdsvis faa Tilfælde.

Af de syge døde i alt 4737 eller 65,62 pCt. Det vil sige 3,65 af hele Byens Befolkning efter Tællingen i 1850. Og da antagelig et ret betydeligt Antal af Københavns Indbyggere har været borte fra Byen, af Forretningshensyn, paa Sommerrejser eller af Frygt for Koleraen, bliver Forholdet i Virkeligheden endnu ugunstigere. Mandefaldet var meget større end i de fleste andre Byer, Koleraen havde hjemsøgt — kun Stockholm naaede, samme Aar, ligesom tidligere, til Københavns Højde. 20. Juli meldtes det største Antal døde paa en enkelt Dag: 236. 20 Mennesker var imellem 85 og 95 Aar

[1]) Th. Bricka: Cholera-Epidemien i Kongeriget Danmark i Aaret 1853. Kbh. 1855.

gamle, da de angrebes af Sygdommen — de døde alle. 216 var imellem 75 og 85 — de 196 af dem døde. 634 var imellem 65 og 75 — der døde af dem 559. Men af de 1177 syge, der var mellem 25 og 35 Aar gamle, døde kun 596, d. v. s. lidt over Halvdelen. Lavest ned i Antallet af døde (39,7 pCt.) naaede de unge Koleraпatienter mellem 15 og 20 Aar. Derimod døde af syge Børn under et Aar over tre Fjerdedele, mellem 1 og 3 Aar over to Tredjedele. I den spæde Barndom og i den høje Alderdom var, som det kunde ventes, Modstandskraften ringest, i Aldersklasserne fra 3 til 35 Aar viste den sig størst.

Flest bukkede under af de fattige Mennesker, der var anbragte i Anstalter og Stiftelser. Efter dem kom Enker og deres Børn. De civile Betjente er de næste i Rækken. Af Byens 162 Vægtere døde 11, af dens 125 Politibetjente 7; men 3 Gange saa mange havde været angrebne af Koleraen. Blandt Haandværkerne var Grov- og Klejnsmedene mindst modstandsdygtige. Gunstigst stillede det sig for Tjenestefolk. Og dog havde de gjort deres Pligt, hvor det gjaldt. »Naar en taknemmelig Efterslægt«, siger Lægen Hübertz, »erindrer den Hengivenhed og Selvopofrelse, hvormed Læger og Præster røgtede det besværlige Kald, de havde at varetage, da vil den ikke forglemme de fattige Mænd og Kvinder, der paatoge sig den ofte ubehagelige og møjsommelige Forretning at pleje de syge, og udførte den med Troskab. I et endnu langt smukkere Lys staar, efter hvad der er os berettet, den Hengivenhed, Kærlighed og Omhu, Tjenestefolk uden Undtagelse have vist deres syge Herskab under denne Epidemi.«

Man skulde tro, at der maatte være en paafaldende Svagelighed eller Dødelighed blandt Folk, der haandterede stinkende, til Dels forraadnede dyriske Stoffer eller havde at gøre med Transport af syge og døde.

Men i en særlig »Notice« herom hedder det: »Af Arbejderne i Christensens Tarmskraberi paa Jagtvejen, paa Myginds Renovationsoplagsplads i Nørreallé, paa 4 Lossepladser paa Nørre- og Østerbro, samt af alle de Arbejdsmænd, som arbejdede paa Kolerakirkegaarden, døde ingen. Derimod døde en ved Assistenskirkegaarden ansat Graverkarl, der havde Bopæl paa Jagtvejen 171 D 5, i hvilken Ejendom flere Personer afgik ved Døden; men af samtlige Gravere og Betjente ved merbemeldte Kirkegaard døde heller ingen. Hos 8 Personer, som under Koleraepidemien vare beskæftigede med Transport af syge og døde, viste sig det samme Resultat.« Lige saa lidt kendes der noget Dødsfald blandt de 20—30 Mand, som i den værste Tid antoges til Hjælp ved Begravelserne paa Kirkegaarden. Og om Byens Natrenovationsmænd, som ikke alene færdedes i en med modbydelige Dunster overmættet Atmosfære, men ogsaa havde Arbejde i fri Luft — og strængt Arbejde i fri Luft udsatte ifølge Datidens Erfaring mere for Angreb af Sygdommen end lettere Beskæftigelser, udførte i Hus —, siger Formanden for Natførerlavet, »at Antallet var 36, at Karlene hver Nat, foruden den almindelige Udførsel af Natterenovationen fra Husene, endvidere udførte Ekskrementerne fra de i Kolera-Hospitalerne henlagte Patienter, dog uden at nogen af ommeldte Karle blev angrebne af Kolera eller døde under Epidemien.«

2.

Allerede lige ved Farsotens Udbrud havde Fattigdirektøren H. H. Herforth forudsagt, at Koleraen vilde tage et drøjt Tag i Almindeligt Hospital og bortrykke 300 af dets Beboere. Alligevel havde han ingen forebyggende Foranstaltninger truffet, men kun bestilt — 200 Ligkister. Hen paa Efteraaret gav Reservelæge

S. Engelsted i »Medicinsk Selskab« en levende Skildring af Forholdene derude. I Lemmeafdelingen fandtes omkring 1200 Beboere, af Kvindfolk omtrent dobbelt saa mange som af Mandfolk: I Hovedbygningen ud til Amaliegade, der var bygget 1769, 343. I den duntzfeldske Gaard, der var købt 1808 og laa ved Hovedbygningens nordvestlige Ende, 167. I Baghusets første Etage 54, ogsaa paa en Tid, hvor den nederste Etage brugtes til Obduktionsstue og til Oplagsrum og Pyntestue for Lig. En Bygning ud til Larsens Plads, der var købt 1832 for at skaffe »de gamle og mest nødlidende Medlemmer« mere Plads, da de laa for »tæt paa hinanden, og Lofter maatte tages til Hjælp«, husede 542 Lemmer, to Gange saa mange som den var beregnet til. I over 14 Dage havde Sygdommen været epidemisk i Byen, inden den trængte ind i Lemmebygningerne. Og først 7. Juli meldte den sig i Hovedbygningen. Men saa spredte den sig over det hele: ingen Bygning og ingen Stue gik fri. Stuekoner og Patienter, som var indlagte paa Hospitalet for en ubetydelig Sygdom, blev rundt omkring Bytte for Koleraen. Den duntzfeldske Gaard indrettedes til Koleralasaret. Lemmerne derfra flyttedes over til Holmens Arbejdshus i Bredgade, men kom for største Delen tilbage som syge eller døde. Fra Morgen til Aften gik Transporten: af syge fra Lemmestuerne til Kolerastuerne, af døde fra Kolerastuerne til Lighuset. Hen imod Epidemiens Slutning blev Porten til den duntzfeldske Gaard gjort til en Ligstue, hvori der forrest stod Ligkister med Kranse, i Midten Kister med Etiketter, bagest Lig i Kister, hvis Laag ikke engang var slaaet til. Stanken derfra forpestede ikke blot Hospitalets Gaard, men ogsaa de omliggende Gader. Bag Hospitalet, paa Larsens Plads, hvor en Mængde Arbejdere færdedes, havde Fattigdirektionen indrettet et Lighus, hvori der ofte henlaa 50—100

Lig, nogle i hele 8 Dage, formodentlig af Mangel paa Ligkister.

Behandlingen af de syge var meget mangelfuld og maatte være det. Ikke faa døde uden at komme under nogen som helst Behandling. Mange maatte, især i Førstningen, blive paa Lemmestuerne — der kunde ikke skaffes Hospitalsplads til dem. Kvindfolk maatte lægges ind paa Mandfolkestuer og omvendt. De Folk, der skulde besørge Transporten op og ned ad de mange Trapper, kunde af Udmattelse ikke faa alle med. Patienter, der toges ud af Sengene for at bringes bort, maatte ofte ligge halve og hele Timer paa Gulvet, inden de blev hentede. Paa hver Lemmestue var der i Reglen kun en enkelt Stuekone, og Stuen havde mere end 50, til Tider mere end 60 Beboere. Saa mange kunde hun ikke overkomme at opvarte, særlig ikke naar Sygdommen slog Klo i dem og en Mængde paa én Gang trængte til Hjælp. De første Stuekoner havde 24 Sk. i Løn for Døgnet, Gangpigerne 12 Sk. for 12 Timers Arbejde; senere fik de 4 Sk. til. Paa adskillige Stuer blev Stuekonen angreben samtidig med dem, hun skulde passe — i ét Tilfælde døde 3 lige efter hverandre —, og de syge laa en Tid lang helt uden Pleje. Elendigheden var større, end man kunde tænke sig. Sunde laa Side om Side med døende og døde. Disciplin og Orden var nærved at ophøre. Hospitalets Læger — Overlægen var Prof. S. E. Larsen — anmodede Gang paa Gang Fattigdirektionen om at skaffe mere Plads, erklærede det for Manddrab ikke at sørge derfor. Anmodningerne blev uden Frugt, saa længe Epidemien var i Opgang. »Berlingske Tidende« skrev spydigt, »at Direktionen snart ikke mere vilde behøve at rømme Hospitalet, ti det vilde ske af sig selv«. Under Epidemiens fortsatte Forløb skaffedes der efterhaanden Plads til 120 Kolerapatienter, og Behandlingen blev mere

ordnet. Men de fleste af Personalet var uøvede; mindre heldige Subjekter kunde for en kort Tid komme til at gøre Tjeneste i Mangel af bedre, siger Engelsted. Det lyder i en samtidig, mere journalistisk Fremstilling saaledes: Sygevogterne, Gangkonerne og Vaagekonerne bestode for en stor Del af Ladegaardslemmer, assisterede af fjollede Drenge og Piger, der naturligvis ogsaa vare Lemmer. Stiftelsens Læger og Præst — N. G. Blædel — var dem, der repræsenterede den nidkære Pligtopfyldelse.

»En god Hjælp modtoge vi i dennne sørgelige Periode«, fortæller Engelsted, »af en ung Dame af anset Familie, som frivillig søgte Hospitalet, og Nat efter Nat gjorde Vagt sammen med de nye Vaagekoner, og med sjælden Opofrelse hævede sig ikke blot over den Fare, hun udsatte sig for, men, hvad mere er, over det modbydelige Indtryk, som disse Kolerastuer med Patienter og Besætning maatte gøre paa enhver, endog paa den, som tidligere har gjort Bekendtskab med lignende Scener. Ved dette Eksempel paa Karakterfasthed og Menneskekærlighed udrettede hun vistnok meget mere end vi andre med vore Forsøg paa at gennemføre en kunstmæssig Behandling. Foruden at hun lindrede Lidelser og Dødskamp hos mange, bevirkede hun ved sit Eksempel, at de øvrige opvartende, hvoraf mange vare af Samfundets laveste Klasser, saa op til hende og bestræbte sig for at efterligne hendes menneskekærlige Omhyggelighed for de lidende, medens de, overladte til sig selv, rimeligvis ikke havde gjort mere for de syge, end de vare nødte til og betalte for.«

Det er Ilia Fibiger, der her er Tale om, dengang 36 Aar gammel. »Den, der fik det største Navn i Kampen mod den blodløse Fjende, var min Veninde Ilia,« siger hendes Fætter Johannes Fibiger om hende i sine Erindringer. »Hun blev hele Landets Beundring,

men var ligefuldt det underlige Menneske, hun var.« Selv fortæller hun i et med Blyant i Hast fra Hospitalet skrevet Brev til hendes Broder: »Jeg havde tænkt paa Sagen i en otte Dage, men vidste ikke, om jeg skulde eller ikke skulde, turde eller ikke turde. For dog ingen Forhindringer at have i den Retning, bragte jeg mine Sager i Orden Torsdag og Fredag. Endnu Fredag Middag vidste jeg ingen Besked. Endnu Fredag Aften, da jeg gik hjemme fra, vidste jeg ikke, hvor jeg vilde henvende mig, eller om jeg kanske skulde komme hjem med uforrettet Sag. Jeg gik langsomt over Amalienborg Plads, meget langsomt, skønt jeg var blevet sinket hjemme. Det vanskeligste var mig, hvordan jeg skulde komme ind. Derfor tænkte jeg paa at henvende mig til Frederiks Hospital, hvor jeg kendte Præsten. Men netop derfor skyede jeg mig næsten mere for ham end for en fremmed. Dog vidste jeg ikke, hvordan jeg skulde komme igennem, hvor jeg var ganske fremmed. Du véd, jeg er ikke praktisk. Jeg stod noget udenfor Frederiks Hospital og turde ikke banke paa. I det samme kom Folk forbi, og i min Forskrækkelse spurgte jeg dem, hvor Almindeligt Hospital var, skønt jeg godt vidste det. De viste mig Porten, og jeg gik derhen ad. Den blev netop lukket op for andre, og jeg løb for at slippe ind med det samme. Saa var jeg der. Jeg spurgte Portneren om Professoren og blev næsten forskrækket, da jeg hørte, at han boede lige ved Haanden. Saa gik jeg op ad Trappen og ringede straks paa for at sikre mig, at jeg ikke skulde betænke mig og gaa igen. Prof. Larsen var overmaade vakker og rigtig fornuftig. Han havde ikke dermed at gøre, men bad mig henvende mig til Inspektøren. Da han mærkede, hvor ængstelig jeg var for at gaa ene derover, fulgte han mig, men maatte gaa igen, før Inspektøren kom. Denne var ogsaa overmaade rar, men gjorde en Del Indvendinger. Ende-

lig gav han dog efter, og glad var jeg. Nu er jeg her og har det godt. Jeg vaager om Natten og sover om Dagen, det sidste bedre end det første. Jeg er ubeskrivelig skamfuld over den Venlighed, alle Mennesker her viser mig. Jeg er bestandig saa angst for at gøre mere Ulejlighed end Nytte. Om det saa er Kokkepigen, saa spørger hun mig hver Dag, hvad jeg vil have til Middag.« Da der ikke længer var noget for hende at gøre paa Hospitalet, listede hun en Aftenstund lige saa stille bort derfra, som hun var kommen, efter at have givet de Rejsepenge, hendes Broder havde sendt hende, som Drikkepenge til Personalet[1]).

5 Uger rasede Sygdommen i Hospitalet. 467, mellem Halvdelen og Tredjedelen, af Lemmerne angrebes. Desuden indlagdes 149 Patienter andensteds fra: fra Sygeafdelingen, fra Fattigvæsenets andre Stiftelser. Det var bagefter saa godt som umuligt at gøre Rede for Virkningerne af Behandlingsmaaden. De forandredes og modarbejdedes af de slette hygiejniske Tilstande i Almindelighed og af den Infektion, Stuer og Senge var gennemtrængt af. »Jeg tror ikke,« hedder det i Beretningen, »at man viger fra Sandheden, naar man paastaar, at Virkningen af vore Medikamenter under disse ulykkelige Forhold har været lig Nul.« Dødeligheden steg til over 40 om Dagen. Saa aftog Sygdommen; men da var af de angrebne Hospitalslemmer 415 eller 88,8 pCt. døde og 123 af de andre indlagte. Af Anstaltens Lemmer var noget mere end de to Tredjedele over 60 Aar, men af de døde tre Fjerdedele. Kosten gjorde vel sit: den var ens for alle og har derfor næppe passet for alle disse allerede af deres tidligere Liv undergravede Mennesker, — selv om Ærter og Kaal under Epidemien blev afløst af Bankebygsuppe, Flæsk

[1]) Margrethe Fibiger: Et Kvindeliv. S. 76 f.

af Oksekød, og Grød var bleven en endnu hyppigere Ret end før.

Visse af Bygningerne omgaves af ildelugtende Priveter, Skarnkasser og Kloaker: ved Økonomibygningen var der en stor Slamkiste, dannet af Spildevandet fra Badet, der netop, mens Koleraen stod paa, ofte udsendte en gennemtrængende Peststank. Dunsterne fra disse Anlæg, blandede med Lugten af Svinetønder, Kaal og branket Smør fra Køkkenet, gav tilsammen en Luft, der sikkert ogsaa var en virksom Sygdomsaarsag, mentes der — i alt Fald døde baade Køkkenjomfruen og mange af Vaskerpigerne.

Blandingen af Lemmestiftelse og Sygehospital antoges at have gjort sit til at forøge Ulykken, men mest af alt Overfyldningen med Mennesker. 300 var det Antal, Lemmeafdelingen efter Hygiejnens billigste Krav skulde kunne optage, men der var jo omtrent 900 mere, altsaa 4 Gange saa mange. »Ingen retskaffen Mand kan bære Ansvaret for en Økonomi, hvis Resultat han véd er en Forøgelse af Dødelisterne,« det er Engelsteds sidste Ord i hans Meddelelser. Der blev da ogsaa endnu samme Aar, 9. Dcb., af Indenrigsministeriet, oprindelig efter Initiativ af Lægen L. I. Brandes, nedsat en Kommission, der skulde undersøge, hvorvidt Almindeligt Hospital i København paa Grund af forhaandenværende Mangler ved dets Indretning maatte trænge til en Omorganisation, og eventuelt fremsætte Forslag derom. Kommunehospitalet ved Østerfarimagsgade, som 10 Aar efter Epidemien stod færdigt til at tages i Brug, blev Frugten af Kommissionens Overvejelser. Almindeligt Hospital blev fremtidig kun en Lemmestiftelse.

3.

Fra den Dag Sygdommen erklæredes for epidemisk, var den overordentlige Sundhedskommission, Byens

øverste Sundhedsraad, daglig flere Timer samlet paa Politikamret. Under Ledelse af Politidirektør Bræstrup fordeltes Forretningerne mellem dens Medlemmer: Lægerne fik de medicinske, Kommunalbestyrelsens Repræsentanter de finansielle og materielle. I paatrængende Tilfælde tog Politidirektøren paa egen Haand Affære. Særlige Sundhedskommissioner var allerede ved Justitsministeriets Resolution af 2. Juli 1851 sat i Virksomhed i Byens forskellige Kvarterer, nærmest for at have Tilsyn med Renligheden. Nu forøgedes de med det fornødne Antal Medlemmer og fik fra 1. Juli Tilsyn baade med Renligheden og med Sundhedstilstanden, hver i sit Distrikt. Deres Formænd var, som det vil ses, mest næringsdrivende Borgere: Prof. Hummel, Skibsfører Henrichsen, Urtekræmmerne Grave, A. Buch og A. R. Olsen, Tobaksfabrikør Bonnesen, Farver Lind, Snedkermester Høygaard, Vognmand Gundersen, Vinhandler Jürgensen, Maskinmester Colding, Kancelliraad Lautrup og Sagførerfuldmægtig J. Meyer.

Samtidig oprettedes der 5 Anmeldelsesbureauer, betegnede ved et Dag og Nat kendeligt Mærke: i Prinsensgade paa Kristianshavn, Lavendelstræde og Lille Kannikestræde, paa den militære Højskole og paa Landkadetakademiet; det sidste afløstes dog snart af et i Store Kongensgade. Et sjette blev 13. Juli oprettet paa Amtstinghuset ved Blegdamsvejen. Da der senere aabnedes Anmeldelsesbureauer i Ulvegade og paa Hjørnet af Dronningens Tværgade og Bredgade, lukkedes det i Store Kongensgade. I Slutningen af Maaneden fik ogsaa Vesterbro sit; men paa Grund af de faa Sygdomstilfælde dér ophævedes det snart efter. 29. Aug. lukkedes de alle med Undtagelse af det i Kannikestræde, som holdtes aabent til 12. Sept. Paa Bureauerne var der Læger, medicinske studerende og Sundhedskommissionsmedlemmer tilstede. Ved Anmeldelse af Sygdomstilfælde,

der mentes at være Kolera, foretoges der Undersøgelser; konstateredes Sygdommen, bragtes de Patienter, som ikke kunde sørge for sig selv, enten paa Hospitalet eller fik Lægebehandling og Pasning i deres Hjem. »Denne Indretning har gjort særdeles Nytte, og i høj Grad fundet Befolkningens Tillid,« siger Sundhedsraadet allerede i sin første Indberetning.

Saa maatte der sørges for Hospitaler.

En særskilt Afdeling af Frederiks Hospital var lige siden 1848 holdt rede til at modtage de først angrebne under en indtrædende Koleraepidemi. Den blev nu straks taget i Brug. En Del af Pressen fløj i Flint. »Her anlægger den saakaldte Sundhedskommission et Depot for Kolera midt i den Del af Byen, som er allermest skikket til at modtage Infektion,« siger »Fædrelandet« den 4. Juli, ogsaa med Almindeligt Hospital for Øje. Og hvordan vil det ikke virke paa Hospitalets øvrige ængstelige og sensible Patienter? Fra Morgen til Aften kun Tale om Sygdommen og de Ulykker, den volder paa Hospitalet, Synet af kolerasyge, der bringes ind, og Koleralig, der skaffes bort, Læger, til Dels Personale, der kommer lige fra befængte Stuer, Sygepersonalet selv angrebet — det skal allerede være Tilfældet med ikke faa paa Frederiks Hospital, — »selv om man lader den reelle epidemiske Smitte ude af Betragtning, saa udbredes herved lidt efter lidt en moralsk Smitte, som Skræk og alle nedslaaende Sindsstemninger føre med sig, og hvis Virkninger ikke kunne beregnes.« Bladet beroligedes dog noget ved Oplysningen om, at der kun var Tale om en begrænset Afdeling af Hospitalet. I en Artikel i »Ugeskrift for Læger«, skreven 14. Aug., fastslog O. Bang, at Erfaringen fra Epidemien »noksom havde godtgjort det ugrundede i Frygten for, at de i Byen midt imellem andre Bygninger beliggende Kolerahospitaler skulde afgive et Focus for Sygdommens Udbredning«,

»der har netop vist sig de færreste Tilfælde i de Gader, som nærmest omgave to af de største Kolerahospitaler med derved liggende i Begyndelsen meget fyldte Lighuse«. Paa Frederiks Hospitals Koleraafdeling indlagdes i alt 226 Patienter. 55 af disse havde i Forvejen ligget paa Hospitalet for andre Sygdomme, 21 var Hospitalsfunktionærer. Der døde 138. Overlæge her var Emil Fenger, den senere Finansminister og københavnske Finansborgmester. Hans Beretning er udelukkende Statistik.

I Frue Arbejdshus aabnedes der 2. Juli, i Frelserens Arbejdshus 29. Juni et Kolerahospital. Ejerne af de Steder ved Nørrevold, der stødte op til Frue Arbejdshus, lod hurtig høre fra sig. Et Koleralasaret i en saa farlig beliggende Bygning! Og ikke nok hermed: Friskolen i Larslejstræde og Betalingsskolen paa Hauserplads, der har maattet tage imod Skolebørnene fra Frue Arbejdshus, bliver overfyldte og usunde, maa rimeligvis hæves. Børnene vil blive sendt hjem til endnu snævrere og mere usunde Rum, hvis Forældrene ikke endda lader dem løbe paa Gaden og uden Opsyn sørge for sig selv! Lemmerne i Arbejdshuset har maattet anbringes paa Ladegaarden. Ogsaa den bliver derved rimeligvis overfyldt og endnu sundhedsfarligere end den i Forvejen er. — Stærkere endnu lød Klagerne over Valget af Frelserens Arbejdshus paa Kristianshavn: I Hovedbygningen er der Skole- og Lemmelokaler, i Bagbygningen Skole- og Sygestuer, i Sidehuset er der nu indrettet Kolerastuer. »De lave Værelser, som Solen ret kan gennemstege, det indknebne Gaardsrum, de slette Omgivelser og endelig den tæt sammenstuvede Menneskemasse, der daglig indesluttes af disse Mure, gøre det næsten ubegribeligt, at nogen Autoritet med Interesse for Medmenneskers Liv og Sundhed kan have besluttet der at anbringe kolerasyge. Hvor stor Fattigdirektionens Hu-

manitet er, kan man slutte deraf, at da Lærerne ved Arbejdshusets Skoler havde ladet Læger besé Lokalerne for at erfare, om det var raadeligt under disse Omstændigheder at fortsætte Skoleundervisningen, og Lægernes Svar faldt ugunstigt ud, saa dekreterede denne Direktion, at Undervisningen lige fuldt skulde fortsættes i de samme Lokaler« (Fædrel. 7. Juli).

Frue Arbejdshus var fra først af indrettet til 50 Patienter. Allerede i den anden Uge maatte Hospitalet udvides. 18. Juli var det overfyldt — i mindre end 3 Uger var hver Seng gennemsnitlig brugt til 3—4 Patienter —; paa Overlægen Dr. S. J. Ballins Raad optoges nu foreløbig kun de, Sygdommen angreb i selve Hospitalet eller som indbragtes fra Gaden uden at kunne afvises. 26. Juli aabnedes det paa ny, efter at Værelserne var udluftede og rensede, og straks samme Dag indlagdes 32 Patienter; men derefter aftog Antallet. Af de 511 syge døde her 327, deriblandt 2 Inspektører, 1 Stuekone, 2 Vaagekoner, 4 Dag- og Gangkoner, 1 Opvartningspige, Portnerkonen, 2 af Køkkenpersonalet og 2 Portører. — En lummervarm Aften kom Vilhelm Bergsøe og hans Fader gaaende fra Vesterport, hvor en saadan Peststank slog dem i Møde, at de foretrak at gaa hjem ad Volden.

»Der var ravende mørkt,« fortæller han, »og midt i dette Mørke syntes jeg at høre summende Stemmer, hæse Raab og skarpe Skrig oppe i Luften ... Pludselig stødte vi paa en Skare Mennesker, der stod saa tæt, at det ikke var muligt at komme videre. Som en sort, uigennemtrængelig Mur stod denne Menneskemasse over hele Volden og alles Øjne vare rettede paa et højt, stærkt oplyst Hus, hvis Vinduer stode paa vid Gab, saa at man kunde se alt, hvad der foregik derinde.« Det var Frue Arbejdshus. »Da det ikke var os muligt at trænge gennem Sværmen, steg Fader og jeg op paa Bastionen, og over et Hav af mørke Hoveder saa vi et Syn, der har præget sig uudsletteligt i min Erindring. Alle Etager vare stærkt oplyste, Læger, Vaagekoner og Portører ilede frem og tilbage, og de sidste

KØBENHAVNS
KOMMUNEBIBLIOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

slæbte blege, udtærede Skikkelser, som de anbragte i de lange Rækker af Senge, der flankerede Værelserne. Nede paa Gaden holdt en Række Drosker, andre kom rullende i skarpt Trav, og uafladelig hørtes der Raab og Skrig, snart fra Gaden, snart fra de Patienter, som vaandede sig i de smerteligste Krampetrækninger. Midt i al denne Tummel hørtes af og til en raa Stemme, som raabte: »Jeg gir Koleraen Døden og Djævelen! Naar bare I gør som jeg, kan I faa den til at rejse ad Helvede til. For, ser I, jeg drikker Brændevin, bare Brændevin —, det gaar den immer af Vejen for.« Det var en fuld Sjover, som under disse Udraab svinglede rundt mellem Træerne; men pludselig udstødte han et Skrig, slog krampagtig ud med begge Armene og styrtede hovedkuls ned ad Voldbakken mod de store Møllesten, der stod opstillede ved Voldens Fod. Over disse tørnede han ud paa Gaden, blev samlet op, og kort efter saa vi ham blive baaret ind i en af Stuerne i livløs Tilstand[1]).«

Af de 343 kolerasyge, der indlagdes paa Lasarettet i Frelserens Arbejdshus, døde 212. En stor Del af de mandlige Patienter her fik som Følge af deres tidligere Levevis Delirium tremens, som et alvorligere Koleraanfald fuldt udviklede og som saa i Reglen blev dødelig. Til Hjælp paa Lasarettet antoges kun unge og raske Personer — Ungdommens lettere og mindre reflekterende Sind, mente Overlægen Distriktslæge Whitte, var et Værn netop overfor Kolera. De forplejedes godt baade Nat og Dag, fik tilstrækkelig Søvn og kom i Seng ved den mindste Upasselighed. I de 11 Uger, Lasarettet brugtes, døde kun 1 af det mandlige Personale, slet ingen af Vaage- eller Gangkonerne.

Med Direktionen for Søetatens Hospital var der allerede i 1848 truffet den Overenskomst, at Hospitalet, hvis der udbrød en Epidemi, skulde benyttes til Koleralasaret, ogsaa for syge fra Byen. Denne Aftale traadte nu i Kraft; 2. Juli flyttedes alle syge, der ikke var Koleraptienter, fra Hospitalet over til Søkvæsthuset. Paa Sø-

[1]) V. Bergsøe: Krigen og Koleraen. S. 180 ff.

etatens Hospital med dets 13 Kolerastuer, hver med 6 Senge og 1 i Reserve, behandledes under Epidemiens Forløb i alt 558 Personer; 385 døde. Lægerne stod ret tvivlraadige. »Det gaar med Kolera«, siger Overlæge Müllertz, »som med mange andre Sygdomme: jo mindre man kender til Sygdommen, des flere »probate« Midler er der,« saa at »det Middel, som den ene Læge hæver til Skyerne, af den anden ringeagtes som aldeles uden Virkning.« »Man prøver ikke længe nok et Medikament, før man tror at kunne haabe mere af et andet; paa denne Maade samles ingen, eller i det højeste en meget usikker, Erfaring.« Her prøvede man for at overvinde Legemets Kulde ulæsket Kalk: 3—4 Stykker af en knyttet Haands Størrelse lagdes i Række med 4 Tommers Mellemrum, om dem et fugtigt Stykke Linned, derom igen Sejlgarn, derom tykt groft Lærred, Kaffesække omviklede med Sejlgarn, og, da Varmen endnu var for heftig, et Stykke uldent Tæppe uden om det hele. Kalken anbragtes saa paa forskellige Steder af Legemet. »At flere Patienter ved den blev opvarmede, er vist.« Man prøvede Mælk som helbredende Middel: den syge fik 6—12 Potter Mælk at drikke i 24 Timer. Midlet overtraf Forventningerne. —

Paa St. Annæ Plads, Hjørnet af Amaliegade, ejede Staten en Gaard (Nr. 113, nu 13), i hvilken det engelske Gesandtskabs Arkiv og den forrige engelske Gesandts Møbler henstod. 11. Juli begyndte man at rømme den, 13. Juli var Rømningen fuldført, 16. Juli aabnedes der et Kolerahospital i Bygningen. Denne laa paa opfyldt og fugtig Grund i et Kvartér, som netop dengang var hjemsøgt af Sygdommen i dens mest ondartede Skikkelse. Den havde fugtige Kældere og en Sump, der daglig maatte udpumpes. Men den gunstige Aarstid gjorde sit til at bøde paa Manglerne. Og der var rigeligt Stuerum med Plads til heldig Fordeling af Pa-

tienterne og til passende Tilbehør. Til Obduktioner var der dog intet Lokale, disse maatte foregaa paa en Sygestue, og af Hensyn til Folks Ængstelighed og Mistillid afholdt Lægerne — A. Buntzen var Overlæge — sig næsten helt fra at obducere. Hospitalet optog i Løbet af 3 Maaneder 589 Patienter, ganske overvejende Kolerapatienter. Af dem døde 327, deriblandt af Personalet 9: Portneren, Overkokkepigen, en Stuekone, to Vaagekoner, en Dagkone, en Ligkusk, en Rullekarl og en Vaskerkone. Men Smitte saa Lægerne ingen tydelige Eksempler paa. Snarere, mente de, spillede de moralske Indflydelser en Rolle. »Det er i det mindste paafaldende,« siges der i deres Beretning, »at flere af de syge, som vi havde set angribes for vore Øjne, have umiddelbart i Forvejen været stærkt afficerede paa Sindet. Skulde dette ikke til Dels kunne forklare, at Sygdommen saa ofte gaar rundt imellem Familie og Omgivelser, naar den først har krævet et enkelt Offer og derved udbredt Nedslagenhed og Forfærdelse?« Lægerne var ogsaa her usikre med Hensyn til Behandlingsmaaden og mente at burde følge ethvert Vink, der syntes at have en Smule paa sig. En Blikkenslager kom saaledes med en Dampseng, han havde set i Tyskland og lavet efter: en Trækasse med Gjorde over i Steden for Laag og en Kedel ved den ene Ende. Patienten skulde hyllet i Uldtæpper lægges oven paa Gjordene og Kassen derpaa fyldes med hede Vanddampe. Det blev prøvet: Pulsen steg, Hudvirksomheden kom i Gang, Sveden strømmede, — men Patienten døde i fuld Sved efter 3—4 Timers Forløb. En Franskmand kom til København af lutter menneskekærlig Iver og anbefalede et Middel, sydfranske Præster havde faaet meddelt ved et Slags Aabenbaring, og som han havde en religiøs Tro paa: tynd hed Hyldeté, drukken med korte Mellemrum under fuldstændig Til-

hylning af Legemet med Dyner og Tæpper. Ogsaa det prøvedes: Samme Virkninger, samme hurtige Død. Man prøvede en Saltkur: 6 døde, 2 helbredtes; — 20 Draaber Ammoniakopløsning hver halve Time, hvert Kvartér, hver 10. Minut: 14 døde, 2 kom sig; — Indaanding af ozonholdig Luft, tilberedt i store Kolber ved Hjælp af Fosfor og heldt ud omkring Patienten under et Lagen, der dækkede ham og Sengen: han døde; — Antikoleramikstur fra Amsterdam, hvor den nød stor Anseelse: Virkningen en Opiumsforgiftning. »Selv i en Sygdom med en saa desperat Prognose som de fulminante Tilfælde af den epidemiske Kolera, og hvor der er saa lidet Hold i den rationelle Behandling som her, maa man føle Modbydelighed for saaledes at handle i Blinde,« det er Lægernes Resultat af disse Forsøg paa St. Annæ Hospital.

Af Mangel paa andre Lokaler tyede man saa til Skolebygninger. Skolen i Suhmsgade blev gjort til Hospital og taget i Brug 21. Juli, i Løbet af en Uges Tid derefter ligeledes Skolerne paa Blegdamsvejen og i Prinsensgade paa Kristianshavn. Den offentlige Mening, repræsenteret af Pressen, var paa ny forarget. »Berlingske Tidende« udbryder: »Der er saaledes kun to Skolelokaler tilbage endnu, nemlig i Larslejstræde og Sølvgade. Dersom disse to Bygninger ogsaa tages, kan rigtignok den overordentlige Sundhedskommission rose sig af, at den i Løbet af 3 Gange 24 Timer kan skaffe et Lasaret til Veje, men det moralske Ansvar, som kommer til at hvile paa den ved at berøve i det mindste 4000 Børn deres Skoler, synes at være noget, hvortil den ikke tager Hensyn.« Man frygtede desuden, at Skolen i Prinsensgade skulde ligge for indeklemt og være smittefarlig for Nabolavet. Men denne Frygt viste sig ugrundet. Der laa ganske vist i Lille Amagergade lige over for Skolen et berygtet Sted, Nr. 331,

»Sorte Hest«, der leverede et overordentlig stort Antal kolerasyge; men det var allerede før Lasarettet 28. Juli aabnedes, og de overlevende var nogle Dage i Forvejen blevne bortflyttede. Stod Søndenvinden paa, var der paa Lasarettet en ulidelig Stank fra Kulerne udenfor Voldene; men hele den omliggende Del af Kristianshavn led under samme Ulempe. Lasarettet i Prinsensgade holdtes aabent lige en Maaned og havde 128 Kolerapatienter til Behandling; 72 af dem døde. De fleste af dem hørte til Befolkningens lavere Klasse, mange af dem var i høj Grad fattige og usle. Ogsaa her mente Overlægen, N. E. Ravn, at de vundne Erfaringer ikke gav noget synderligt Holdepunkt for Valget af en bestemt Behandlingsmaade. »Koleraen«, siger han senere, »var for de fleste af Københavns Læger, hvad Autopsi (Selvsyn) angaar, en ny Sygdom, Forretningerne vare mange og besværlige, baade Sjæl og Legeme i høj Grad angrebne, og jeg for min Del blev ganske pludseligt sat midt ind i Sygdommen, just da den var paa sit Højdepunkt.«

Paa Blegdamslasarettet, som ligeledes opretholdtes en Maaned, indlagdes 95 Patienter, af hvilke mere end de to Tredjedele døde. Blandt Personalet var der hele Tiden en fortrinlig Sundhedstilstand, men heller ikke Tale om saadan Overanstrængelse som for Vaagekoner udenfor Hospitaler. Af 6 Vaagekoner andensteds fra, som Overlægen, P. Knudsen, havde under Behandling, havde i ethvert Tilfælde de 5 i flere, en enkelt endog i 4, Døgn ikke været af Klæderne.

Endelig fik foruden Almindeligt Hospital Garnisonshospitalet, Stokhuset og Ladegaarden Hospitalsafdelinger for deres egne Kolerapatienter.

Paa Garnisonshospitalet indbragtes 24. Juni den første kolerasyge, en Underjæger fra Kastellet, der om Morgenen var staaet sund og rask op, Kl. $7^1/_2$ pludselig

blev syg og Kl. $1^1/_2$ var død. En afsides liggende Bygning i Hospitalsgaarden, Konelasarettet, blev straks rømmet og indrettet til Koleralasaret, senere ligeledes et Officerslasaret. Paa Stuen, hvor Underjægeren var indlagt, blev de andre syge flyttede ud; da han var død, blev Vinduer og Døre lukkede, Stuen og dens Sengeinventarium udsat for Klordampe 24 Timer igennem og derefter udluftet, Sengestederne udvaskede med en Opløsning af Klorkalk og tillige med Madrasserne og Tæpperne bragt ud i det fri og først efter flere Dages Forløb blev Stuen igen taget i Brug. I de første Uger kom der kun enkelte spredte Patienter paa Koleraafdelingen, men midt i Juli brød Sygdommen ud med overordentlig Styrke blandt Hospitalets Befolkning: Officianter, Opvartningskoner, Vaagekoner og syge paa forskellige Stuer, og fra Garnisonen indlagdes et stort Antal koleralidende. Paa en og samme Dag døde en af Underlægerne, Økonomen og Portneren. 25. Juli maatte Overlægen, Th. Bricka, melde sig syg; M. Djørup blev hans Afløser. Samtidig laa Hospitalsinspektøren og Sygesergenten syge, og over Halvdelen af de Opvartningskoner, der 1. Juli havde været ved Afdelingen, var syge eller døde. Da tillige begge Underlægerne var borte, den ene død, den anden syg, konstitueredes i deres Sted to yngre studerende[1]), »der begge«, siger Djørup, »viste en saa varm Interesse for deres Kald og en saa samvittighedsfuld og ufortrøden Opfyldelse af deres Pligter, at jeg ikke nok kan paaskønne det Held, under disse besværlige Omstændigheder at have haft en saa fortrinlig Assistance.« Der var et Tidspunkt, hvor i Løbet af faa Dage begge Overlægerne paa Hospitalet, 5 Underlæger, Apotekeren, Inspektøren, Fuldmægtigen, Skriveren, 3

[1]) Som Underlæger ved Garnisonshospitalet var i Juli Kvartal Cand. Schmidt, Cand. Schou og stud. Schlegel konstituerede.

Sygesergenter, Økonomen, Vægteren, Portneren og 13 Opvartningskoner, lidende af Kolera, Kolerine eller Afkræftelse; blev uskikkede til at varetage deres Hverv — 12 af dem døde. Der var Dage, da Forretningsgangen var ved at standse af Mangel paa Arbejdskraft, af Mismod, Skræk og Sorg.

Ude blandt Soldaterne herskede »ikke uden Grund« en panisk Skræk for Hospitalet. I alt indlagdes indtil 31. Aug. kun 74, af hvilke 43 døde. Men der var ogsaa truffet Forholdsregler for at forebygge, at Sygdommen angreb Garnisonen. Paa Kasernen var det 25. Juni blevet paabudt, at Sergenter paa to forskellige Tider af Dagen, og om Natten mellem 1 og 3 Brandvagten, skulde gaa igennem alle Stuerne for at tilse Sundhedstilstanden, især passe paa, om nogen led af Diarrhé eller andre Mavetilfælde. Der forordnedes, at Soldaterne skulde have frisk Luft, ikke maatte faa Træk, særlig ikke kold Natteluft ind ad aabne Vinduer, ikke maatte gaa med smudsigt Linned, straks skulde skifte, naar deres Tøj ved Hjemkomsten var vaadt. De maatte ikke forlade Kasernen fastende, skulde helst drikke noget varmt: Kaffe eller varmt Øl med Ingefær i, som Marketenderen derfor altid skulde være forsynet med om Morgenen. De maatte ikke nyde Brændevin til Overdrivelse, i det hele ikke være umaadeholdne i Spise og Drikke, især ikke spise for megen Frugt eller anden raa Planteføde, og der maatte kun sælges sund og moden Frugt til dem. Vagtmandskabet skulde hver Dag have en bitter Snaps, og i Steden for almindelig Brændevin skulde Marketenderen udskænke bitter Brændevin. En Uges Tid efter befaledes det, at man ved de militære Øvelser skulde søge at undgaa Overanstrængelse. Svømning maatte kun foretages, naar Vandet var varmt nok, Luften varmere end Vandet og Vejret gunstigt. En Uge senere blev Vand og Brødstraffen, indtil videre,

forandret til mørkt og ensomt Fængsel. Og Garnisonen slap jo ogsaa forholdsvis let over Faren. —

De almindelig tilgængelige Hospitaler havde indtil 460 Hospitalspladser til Raadighed. Det var i Begyndelsen fuldkommen tilstrækkeligt: men fra Midten af Juli Maaned blev det nødvendigt at Pladsmangel at lade mange Patienter blive i deres Hjem. Dødeligheden mellem disse syntes endda ringere end paa Hospitalerne, skønt Sundhedsraadet, i Strid med Bladenes Paastande og til Beroligelse for Befolkningen, udtalte, at de oprettede Kolerahospitaler i enhver Henseende kunde maale sig med de bedste Hospitaler i Byen; de havde alle, selv de, der laa i tættere bebyggede Bydele, en luftig og god Beliggenhed, og der var ikke hos Omgivelserne sporet nogen som helst skadelig Indvirkning fra dem — det samme, som Bang ogsaa andensteds havde forfægtet.

Som Epidemien aftog, kom et stigende Antal Hospitalspladser til at staa ledige. Fra 15. Aug. kunde udenforstaaende derfor ikke længer indlægges paa Søetatens Hospital. 18. Aug. lukkedes Lasarettet i Suhmsgades Skole. I sidste Uge af samme Maaned ogsaa de andre i Skolebygninger indrettede Kolerahospitaler. Bygningerne rensedes og leveredes tilbage til de paagældende Skolekommissioner. 10. Sept. sendtes de sidste Patienter bort fra Hospitalet i Frue Arbejdshus, fra 12. optoges der ikke længer nye i Frelserens Arbejdshus. 5. Nov. blev endelig det sidste Kolerahospital rømmet, det paa St. Annæ Plads. —

Til Lighus, foruden de mindre i Hospitalerne, havde man fra først af brugt Gymnastikhuset i Filosofgangen ved Vestervold. Atter Angst og Harme, der fik Luft igennem Pressen. »Vi paalægge Sundhedskommissionen det som en Samvittighedssag«, befaler Fædrelandet 12. Juli med en offentlig Anklagers Myndighed, »at skaffe Kolera-Lighusene udenfor Byen. Selv om en Samling

Koleralig ikke skulde være skadelig for de omboendes Sundhed, hvad vist næppe nogen sagkyndig tør paastaa, saa virker Formeningen om Skadeligheden allerede fordærvelig, ligesom den idelige Kørsel af Lig fra og til uundgaaelig maa have en uheldig Indflydelse. Der kan ganske vist ikke være nogen væsentlig Indvending mod Opførelsen af Skure til Koleralighuse paa Kirkegaardene udenfor Byen.«

Der blev da ogsaa senere opført et Lighus paa Assistenskirkegaardens Frijord, og Gymnastikhuset rømmedes. Allerede nogle Dage før Ligskuret var færdigt, havde man ladet Lig daglig bringe lige ud paa Kirkegaarden, hvor de indtil videre dækkedes med Presenninger og Brædder. Under Sygdommens pludselige Tiltagen i Midten af Juli var Gravene i Hastværket ikke blevne gravede dybt nok. Da der i Bladene blev gjort opmærksom herpaa, blev et Lag Melkalk og oven paa det et Lag Jord af en god Alens Højde bredt over alle Gravene, Graverkarlenes Antal blev forøget, og de fik Ordre til at grave 4 Alen dybt. I Begyndelsen var adskillige Koleralig blevne nedgravede paa Frelserens Kirkes Begravelsesplads inden for Voldene. Disse Grave blev omgivne og dækkede med ulæsket Kalk og Trækulspulver og belagt med Jord en Alen højt. Men 24. Juli forbød Politiet helt Benyttelsen af den. Udenfor Amagerport lod Sundhedsraadet derefter opsætte et Lighus til de kristianshavnske Lig, der begravedes paa det offentliges Regning. I Lighuset ved Helliggejstes Kirke hensattes der en Tid lang Koleralig, uden at Sygdommen i øvrigt mærkedes synderligt i Frimands Kvartér, der for en stor Del grupperer sig om denne Kirke; Menigheden fik alligevel Telte laant hos Krigsministeriet og stillede dem som midlertidige Lighuse op paa Assistenskirkegaarden. Større Vogne indrettedes til Transport af Ligene og kørte hver Aften ud med dem. Jeg husker

endnu fra min Barndom det uhyggelige Syn, det var at møde disse Vognlæs af Lig, naar om Aftenen Kl. 8 hele Familien, Mand, Kone og 4 Børn, kørte ud af Byen i min Faders lille Enspændervogn for at trække frisk Luft. En Række Møbelvogne, belæssede med Ligkister, bevægede sig fremad ude paa Gaden; hist og her saa man inde paa Fortovet enkelte sørgeklædte Skikkelser holde Skridt med Vognene, ligesom i Angst for at være Smitten fra den døde for nær[1]). Filosoffen Hans Brøchner giver i et Brev af 7. Aug.[2]) en fyldigere Skildring:

»Jeg har til enhver Tid af Dagen, fra den tidligste Morgenstund og til sildigt om Aftenen, naar jeg gik ind til Byen, kunnet se Ligtog, og jeg har ofte, paa det lille Stykke til Porten [Nørreport] — jeg bor umiddelbart udenfor Søerne — kunnet møde 3 forskellige Tog. Man har brugt de forunderligste Transportmidler: gamle affældige Ligvogne, der syntes selv at være staaede op af Graven, Rustvogne, Arbejdsvogne, Kaffemøller, Omnibusser og Møbelvogne — Trillebøre, som Københavnsposten har talt om, har jeg dog ikke set. Paa Kirkegaarden har det gaaet meget summarisk til. Jeg saa en Dag Ligomnibussen komme derud med 6 Kister, en af Graverkarlene aabnede den og krøb ind bag Kisterne, som han hivede ud, som om det havde været Fragtgods, og de andre Karle modtog dem med allehaande gemytlige Bemærkninger, der ikke var saa dybsindige som Graverkarlenes i Hamlet, men som dog ved Kontrasten kunde gøre en lignende Virkning. Kisterne vare flade og dannede af 6 sværtede Brædder, der vare saa slet sammenføjede, at Laaget paa den ene Kiste gik op, da de læssede den af, hvilket en af Karlene bødede paa ved med knyttet Næve at slaa det ned igen. Paa Enden af Kisterne var anbragt en Papirlap, paa hvilken den dødes Navn, Alder og Dødsdag var anført, og de bleve nu uden videre Ceremonier satte ned i en stor Grube, to og to ovenpaa hinanden. Det var lutter Fattigfolk, saa de fik ikke nogen speciel Jordpaakastelse: den var kun for Honoratiores, der bleve begravede i et andet Hjørne, hvor en Præst fungerede.«

[1]) Jvf. Th. Schorn: Da Voldene stod. Kbh. 1905. S. 141.

[2]) Hans Brøchner og Christian K. F. Molbech. En Brevvexling (1845—1875). S. 99 f.

De sædvanlige Formaliteter bortfaldt for ikke at forsinke Begravelserne, der skulde finde Sted inden 48 Timer efter Dødsfaldet. I Sørgehuset maatte hverken Ligfølget samles eller Ligtale holdes. En Mængde Arbejdere blev sat i Gang med at lave Ligkister. I fornødent Fald blev disse forskrevne andensteds fra.

I Lavene kom der Røre. Saaledes skriver Oldermanden for Smedelavet den 20. Juli til Politidirektøren, at der fra de yngre Mestre, hvis Pligt det var at bortbære Lig, var kommet Andragende om Fritagelse for denne Pligt, dels fordi Ligbærernes Antal, 36, hvoraf der til de fleste Lig benyttedes 12, under de hyppige Begravelser var saa lidet og Omgangen saa hurtig, at der derved opstod megen Besværlighed og Tidsspilde, dels fordi man frygtede for Smitte ved Afhentningen og Bortbærelsen af Ligene. Oldermanden spørger derfor, om der fra det offentliges Side er truffen eller kan ventes nogen Foranstaltning til Begravelse af de bortdøde. Særlig ogsaa, om man har til Hensigt at gøre nogen Forandring ved Svendes Begravelse, hvortil der formentlig er endnu større Føje end ved Mestrenes. Svaret gik ud paa, at det offentlige ikke agtede at gøre noget, og Oldermanden fik Bemyndigelse til at træffe saadanne Foranstaltninger, som Omstændighederne maatte gøre øjeblikkelig nødvendige. Samme Besked omsendtes til alle Lavene.

4.

Umiddelbart efter at Sundhedsraadet var traadt sammen, havde det opfordret Fattigvæsenets Distriktslæger til at visitere de Huse, der mentes at være mest udsatte for Smitte. Der kom ikke Læger nok. Men saa fik Raadet Tilbud om Hjælp fra Læger ude fra Byen. Det tog med Glæde mod Tilbudet og lovede at støtte Lægerne med de fornødne Midler: 3 Rdl. daglig til

eksaminerede Læger, 2 Rdl. til medicinske studerende, for 4 Timers Beskæftigelse, Betaling for Medicin, Budtjeneste, Skriveri, Trykning og desl.

Den 9. Juli blev der saa i alle Byens Huse omdelt en saalydende Henvendelse:

»Til Københavns Borgere.

En Forening af Læger har dannet sig for at modvirke Udbredelsen af den opstaaede Kolerasygdom ved daglige Besøg fra Hus til Hus. Denne Forholdsregel vil, som vi haabe, have god Virkning; ti det har vist sig i alle Lande, hvor den ondartede Kolera har hersket, at en stor Mængde Mennesker samtidigen lide af Diarrhé og lignende Uordener i Fordøjelsen, og at disse Tilfælde ofte, naar de blive forsømte, gaa over til virkelig Kolera. Men disse Tilfælde ville i Reglen kunne standses, og Udbrud af den egentlige Sygdom vil saaledes kunne forebygges. I Almindelighed har man ogsaa set, at Sygdommens Hyppighed ved omhyggelig Eftersporen og Behandling af de omtalte Forløbertilfælde hurtigt er aftagen og Dødeligheden formindsket.

En Mængde Læger ville derfor hver Dag sætte sig i Bevægelse for at undersøge Sundhedstilstanden i hvert enkelt Hus, give Midler imod de begyndende Tilfælde, Raad til Sundhedens Bevarelse under de nærværende Omstændigheder, samt enhver Anvisning med Hensyn til de syges Forsørgelse og Anbringelse. Der vil samtidigen fra disse besøgendes Side blive gjort alt for at raade Bod paa Mangler i Boligerne med Hensyn til Renlighed; der vil træffes Anstalter for at skaffe de trængende, syge og sunde, god og hensigtsmæssig Spise, og, hvor fornødent gøres, haaber man at faa foranstaltet anvist Bolig for Beboerne af smittede Huse, medens disse ved det offentliges Omsorg blive rensede og forbedrede. Beboerne anmodes derfor om at vise dem, som udføre denne gavnlige Forholdsregel, al mulig Forekommenhed og Velvilje.«

»Lægeforeningen mod Koleraens Udbredelse« stillede sig til Opgave efter engelsk Forbillede at bekæmpe Sygdommens Udbredelse væsentlig ad forebyggende Vej. Den havde forberedt Løsningen ved at fremlægge Lister til Paategning for Læger, der vilde medvirke. Paa et Par Dage var Listerne blevne fyldte. Baade ældre og

yngre københavnske Læger tilbød beredvillig deres Tjeneste, saa godt som ingen holdt sig tilbage. Fattigdistrikternes faste Læger, der bedst kendte de overbefolkede og slet holdte Huse, meldte sig nu næsten alle. De Tider var forbi, da Lægerne, naar Pest eller anden uhyggelig Farsot udbrød, flygtede fra Byen. Kun en enkelt af de medicinske Professorer nævnes i Bladene ironisk, fordi han under Epidemien nødvendigvis maatte rejse til Jylland.

Visitationen paabegyndtes den 10. Juli, i Farsotens 5. Uge, paa én Gang over hele Byen, med et Korps af 112 visiterende Læger den første Uge. I de 180 Gader, de afsøgte fra Hus til Hus, traf de 2476 Forløbertilfælde, 348 begyndende Koleratilfælde. Den næste Uge, da 164 Gader besøgtes af 82 Læger, sank den første Art Tilfældes Antal til 2102, medens de sidstes steg til 652. Derefter gik baade Tallet paa syge og paa Visitatorer stadig nedad. I alt havde Lægerne paa deres Vandringer truffet 6706 Tilfælde af Diarrhé el. l. og 1360 af begyndende Kolera. Ved Siden af Visitatorerne virkede, foruden Fattigvæsenets Distriktslæger, overalt i Byen særlig ansatte Koleralæger, som besørgede Lægetilsynet og Behandlingen af Kolerapatienter, der ikke havde egen Huslæge og ønskede at blive i deres Hjem. Fra private Mænd udstedtes et offentligt Opraab om at stille Køretøjer til de trætte Lægers Tjeneste, og mange fulgte Opfordringen. Ogsaa paa anden Maade kom Befolkningens Taknemmelighed til Orde overfor Lægerne.

Emil Hornemann var Lægeforeningens Formand. Han havde allerede Aaringer i Forvejen været Talsmand for de hygiejniske Interesser — mange undrede sig over, at han ikke var bleven Medlem af den overordentlige Sundhedskommission. I en senere Beretning til Sundhedskollegiet »om Husvisitationen og Udflytningen i København under Kolera-Epidemien i 1853« udtaler

han: »Det kan ikke nægtes, at der snarere gjordes for meget end for lidet, og dette var uden Tvivl en Fejl, skønt en meget undskyldelig Fejl, der ogsaa snart blev rettet. Saa snart man nemlig efter længere Tids vedholdende og store Anstrengelser tydeligen havde overbevist sig om, at Epidemiens Gang blev uforandret fremadskridende, valgte man uden Betænkning en sparsommere Fordeling og en anden Anvendelse af Lægekræfterne, nemlig til Sygebehandlingen i Hjemmet, en Forandring, der end yderligere nødvendiggjordes ved Kolera-Hospitalernes Overfyldning og den besværlige Transport til disse, samt derved, at efterhaanden flere af de visiterende Læger selv bleve syge og maatte fratræde.« Af Læger døde under Epidemien: de to højt ansete Kirurger C. C. Withusen, 75 Aar gammel, og S. R. Thal, 68 Aar gammel, hvis 88aarige Moder Dagen efter ham ogsaa døde af Kolera; den 72 Aar gamle tidligere Overlæge ved 1. Jægerkorps P. H. Hjorth; den 61aarige Overlæge ved 1. Linjebataillon L. A. Berg, Fader til Lægen Rudolph Bergh; Distriktslæge P. A. Bramsen, en 37aarig dygtig og kundskabsrig Mand, til hvem man knyttede ualmindelige Forventninger; og de to 28aarige medicinske Kandidater Ohlsson-Bagge og C. F. M. Lunding. De tre første døde paa samme Dag, den 16. Juli.

Den hele opofrende og anstrengende Husvisitation havde efter Hornemanns Mening her langt fra gjort den Nytte som andensteds. Hvad der naaedes, var kun »saare lidet og for næsten intet at regne« i Sammenligning med hvad der ifølge Beretningerne fra Londons *General board of health* var naaet i England ved lignende Virksomhed under lignende Forhold. Tilsyneladende blev Epidemiens Gang ikke paavirket af Visitationen. Sin Betydning har denne da haft paa andre Punkter: den paapegede en Mængde lokale sanitære Mangler og bidrog til, at de fjernedes; den gik Haand i Haand

med Bespisningen af trængende og anviste, hvor denne burde ydes; den forberedte Udflytningen og udpegede til Dels de Huse, der først burde rømmes. Endelig er det næppe for meget sagt, at »den københavnske Befolknings sjældne og udmærkede Holdning under denne første og voldsomme Kolera-Epidemi for en stor Del skyldtes den Omstændighed, at Beboerne dagligen modtoge Besøg, Hjælp, Raad og moralsk Understøttelse af de fra Hus til Hus vandrende Læger«.

5.

Den praktiske Gennemførelse af Udflytningen blev næsten helt lagt i Hænderne paa en enkelt Mand, Fuldmægtig, konstitueret Stadskonduktør, C. F. Thomsen. Hans »Utrættelighed og opofrende Iver under denne vanskelige og visseligen ogsaa farlige Forretning blev mere erkendt og paaskønnet af alle, der havde Lejlighed til at iagttage den, end egentlig omtalt eller belønnet,« siger Hornemann om ham. »Den vanskeligste Opgave, nemlig at faa de sunde Beboere ud af de mest angrebne og af Lægerne paaviste Huse, udførte han saa godt som alene.«

Udflytningen begyndte den 17. Juli og fortsattes i 10 Uger. Størst var den i anden Uge: fra 35 Huse i 16 Gader udflyttedes 765 Personer. De kom til at bo i Telte, rejste paa den borgerlige Eksercerplads paa Kristianshavn, i Fodgardens Kaserne og Rosenborg Brøndsal, hvor Rummene var afdelte ved Sejldugsvægge, og i en Teltlejr paa Glaciset mellem Vester- og Nørreport. Alle disse 4 Steder stod under Lægeforeningens Tilsyn. Tilsammen var det 1496 Mennesker, der anbragtes her. Over 300 af dem var fra Adelgade, og 166 kom fra et

enkelt Hus i Prinsensgade ved Nyboder. Blandt de usleste og usundeste Huse, der tidligst blev rømmede, var Nr. 330 og 331 i Amagergade, Nr. 200 og 205 i Søndervoldstræde, Nr. 94 i Pederhvitfeldsstræde, Nr. 292 i Adelgade, Nr. 368 i Prinsensgade og Nr. 438 i Rosengade. Af Udflytterne blev kun faa angrebne: 30, hvoraf 15 døde, i Teltlejren paa Kristianshavn. 11 af disse Tilfælde indtraf imidlertid de første Dage efter Flytningen, og mange af Lejrens Beboere var der kun om Natten og færdedes om Dagen paa Værksteder, i det gamle Hjem eller paa andre udsatte Steder. Men Lejren laa lavt og paa ret uheldig Grund. »Staar man en Nat paa et ophøjet Standpunkt og overskuer den Tragt, hvori [den] ligger, ser man den skjult i en Sky af kolde og klamme Dunster,« hedder det i »Illustreret Magazin« 24. Sept. Teltene, som Bladet afbilder i gode Træsnit, var opstillede i Rækker, lukkede imod den paa Terrænet nylig anlagte Spaseregang, aabne indadtil som til et stort fælles Gaardsrum, og alle af Hytteform; kun hist og her var et enkelt af bedre Snit og havde blaa eller røde Knapper foroven, f. Eks. Inspektørboligen. »Livet i Lejren er broget nok, man er jo her til Lands ikke vant til at se Beboerne udrette deres Dont midt paa Gaden. Hist vasker man, her syr man, en er i Færd med at komme Kødet i Potten, en anden har travlt med at udbedre Panelet; ti paa de fleste Steder har man stoppet Halm under det just ikke pløjede Gulv og gjort en Fodrand forneden af Teltet med det samme Fuglerede-Materiale, for at sikre sig mod Vejr og Vind inde i Hytten, saa godt som Halm kan sikre.« Cigarrygning var forbudt mellem Teltene. Brandlygterne fra Nikolaj Taarn blev brugt til Belysning af Teltbyen om Aftenen, naar det ikke var Maaneskin. Ved dens Lasaretter var der hejst grønne Flag. Maleren

H. G. F. Holm[1]), der selv hørte til Lejrens Beboere, har givet en livlig, koloreret Pennetegning af den og Færdslen ved den. I det hele mener Hornemann, der ikke kan være Tvivl om, at mange fattige fra de sletteste og mest truede Huse, ved de sundere Forhold, de kom til at leve under, blev reddede fra Sygdom og Død. Og Udflytningen gav en Lejlighed, der delvis ogsaa blev grebet, til at udrense og forbedre de daarlige Boliger.

Paa en kommunal Jordlod mellem Østerfarimagsvej og Sortedamssø havde Tømmermester, Major H. J. Kellermann, Medlem af Nørrebros Sundhedskommission, efter dennes Ønske, paa sin egen Bekostning ladet opføre et midlertidigt Træhus, hvori 6 Familier blev anbragte. Men der var flere usunde og kolerabefængte Huse paa Nørrebro, som det øverste Sundhedsraad fandt det nødvendigt at faa rømmede. Efter Forhandling med Lægeforeningen besluttede man at fortsætte med Træbarakker paa den nævnte Jordlod. Udgiften ansloges til 25000 Rdl. Lægeforeningen vilde skaffe de 10000. Resten mente man Kommunen kunde betale, mod at Bygningerne blev dens. Kommunalbestyrelsen gav sit Samtykke. 4. Aug. begyndte Opførelsen og skred rask fremad. Saa fandt man ud, at Træhusene let og billigt kunde omdannes til Vinterboliger med Ildsteder og Skorstensrør; de stod paa fast Lergrund, og de vilde uden Vanskelighed kunne forsynes med Vand og Afløb. Men — de laa indenfor Fæstningens Demarkationslinje. Krigsministeriet sagde nej, Husene maatte ikke blive staaende længer end til Vinterens Komme, en Ordre, Borgerrepræsentanterne »dog ikke kunde betragte som aldeles afgørende, da det i alt Fald vel vilde have været muligt paa højere Steder at bevirke den forandret«. Alligevel bøjede man sig, saa meget mere som Læge-

[1]) Se Hist. Medd. om Kbh. I. S. 257 ff.

foreningen ikke troede, Træhusene formaalstjenligt lod sig indrette til Vinterbrug. Det Tilskud, den havde lovet, tog den under 20. Aug. tilbage, fordi Kommunalbestyrelsen ikke mente at kunne gennemføre dens Planer i deres fulde Omfang. Kommunalbestyrelsen fastholdt, at Foreningen var ubetinget forpligtet til at udrede det Bidrag, den havde lovet, men indvilligede dog i, at man paa Kommunens Bekostning gik videre efter den oprindelige Plan. Det trak ud med Fuldførelsen af Mangel paa Tagsten, og Krigsministeriet havde saa i Begyndelsen af September givet sit Minde til, at Træbarakkerne paa visse Vilkaar blev staaende til 1. Novb. 1854. Først ved Oktober Flyttedag kunde de tages i Brug. Men de 42 Bygninger, hver med 6 Et-Værelses-Lejligheder, som man havde paatænkt, var blevne til 30, der havde kostet omtrent, hvad der var beregnet til hele Anlægget. I Steden for 250 blev det 180 Familier, der blev Plads til. Lejen sattes til 3 Mark om Ugen. Sundhedsraadet var tilfreds; det mente, at disse Bygninger ikke blot, som Teltlejrene, havde afhjulpet en øjeblikkelig Trang, men ogsaa givet Stødet til et blivende Fremskridt.

Tanker i den Retning havde allerede tidligere været oppe. Endnu før Epidemiens Udbrud havde Fenger i Maj Maaned oplyst i »Fædrelandet«, at den sandsynlige Levealder var betydelig kortere i København end i Købstæderne og paa Landet, og fremsat den »velgrundede Paastand«, at der i Hovedstaden maatte findes særegne skadelige Potenser, der bidrog betydelig til Sundhedens Forstyrrelse og Livets Afkortning. En Uges Tid efter havde Hornemann i samme Blad tilføjet: »Jeg er overbevist om, at en usund, mørk, urenlig eller fugtig Bolig, hvor de forskellige Køn sove imellem hinanden og en Masse Mennesker skal benytte et og samme Privet, aldrig kan afgive et hyggeligt Hjem med alle dettes Goder for ældre og yngre; men at en slet og indelukket Luft,

Smuds og Uhyggelighed baade gør Legemet kuldskært og Sindet misfornøjet. Jeg ved, at Virkningen heraf er Brændevin og Laster, fysisk og aandelig Degeneration.«

Epidemien gav Tanken fastere Form. »Man kalde de hundrede Læger sammen, som for tre Maaneder siden med deltagende Iver trængte ind i Københavns inderste Indre,« staar der i et Opraab, der udsendtes 12. Novb., »som mødte den fælles Fjende paa dennes selvvalgte Grund, som med Alvor og Omhyggelighed fulgte Ødelæggelsens Fodspor, og man vil kun høre én Mening. Man høre Politiets virksomme og sagkyndige Embedsmænd, man høre de Borgere, som frivilligen understøttede dem og deltoge i Arbejdet, og man vil faa den samme Overbevisning udtalt. Den fattige, den arbejdende bor og eksisterer under altfor slette Vilkaar; hans Andel af Byen er saa sammenpresset, at han ikke kan aande frit, der aagres med Rummet, til Ødelæggelse for ham og med Fare for os alle.« En bekendt Litterat J. C. Magnus, der samme Efteraar i et Skrift, som hurtig udsolgtes og maatte oplægges paa ny, gav nogle Billeder af Tilstandene i København den forløbne Sommer igennem, havde under en af Koleralægernes Vejledning været rundt i kristianshavnske Fattigboliger. Han fortæller om sin Vandring med Lægen:

»Han førte mig først ind i en ussel, lille, fugtig, med et eneste Fag Vinduer forsynet Kælder, der nu stod forladt, fordi Politiet havde ladet den rømme, men hvor under Epidemien en Mand, Kone og fire Børn, af hvilke Konen og et Barn døde, havde vegeteret. »Jeg betræder ikke dette Sted uden at gøre mig selv Bebrejdelser,« sagde Lægen. »Familien her hørte til de usleste fattige, det saa jeg nok; den laa i et Hjørne paa Straa, thi Senge have det Slags fattige ikke. Men her herskede saa utaalelig en Stank, at jeg ikke kunde tro andet, end at Familiens egen Urenlighed var Skyld deri. Skønt gode Mennesker havde betroet mig Penge til Uddeling blandt trængende, gav jeg disse Mennesker derfor intet, men understøttede Folk, som jeg troede vare værdigere, og som selv gjorde, hvad der stod

i deres Magt, for at bevare Liv og Sundhed. Først senere, da Familien var flyttet, og da Sengehalmen var bortskaffet, opdagede vi, at de flydende Dele af Naboens Latrin havde banet sig Vej ind i Kælderen under Sovestedet og foranledigede den væmmelige Stank.« Lægen førte mig derpaa ind i et lille, skummelt Sted; gennem en lang, snæver Gang, hvor den ene Dør tæt ved Siden af den anden mindede om et Cellefængsel, kom vi ud i Gaarden. »Her sendte man Bud efter mig,« sagde han, »for at jeg skulde komme til en Kolerapatient, der boede i Sidehuset; kan De finde det?« Jeg saa mig om, men skønt den snævre Plads hurtigt lod sig overse, var det mig ikke muligt at opdage noget Sidehus. »Saa er De ikke heldigere, end jeg var, da jeg en Aftenstund kom herud,« sagde Lægen; »jeg gik derfor ind til Værten og bad ham om at vise mig op til min Patient, og véd De, hvor han laa? Han laa selvanden paa Dueslaget over Lokummet.« I et Værelse med ét Fag Vinduer, der vendte ud mod en smudsig lille Gaardsplads, boede en Snedkersvend med Kone og fire Børn; Værelset var 4 Alen langt, 1½ Alen bredt og 3 Alen højt, og hele Bohavet bestod af en Høvlebænk og en skrøbelig Stol, Familien laa paa Gulvet. En anden Familie med flere Børn boede paa et Loft, til hvilket man kom op paa en Stige uden Gelænder, ja endog uden noget Tov, der ellers anbringes for at sikre Liv og Lemmer under Opstigningen. Hullet i Loftet var omgivet med et Rækværk, og bag dette, inde under Tagskraaningen, levede Familien, der havde taget nogle Tagsten ud for at faa den nødvendige Luft og Lysning. I et Kammer, beboet af Mand og Kone og seks Børn, herskede der selv paa den lyseste Dag et evigt Tusmørke. Grunden dertil var, at Sidehusets Tag dannede saa spids en Vinkel med Vinduerne, at Lyset ikke kunde bane sig Vej. Taget stødte saa tæt op til Vinduerne, at Familien kunde lægge de smaa Børn ud i Tagrenden for at trække frisk Luft uden Frygt for, at de skulde falde ned; men til Gengæld for denne Bekvemmelighed maatte de om Sommeren idelig besprøjte Taget, da Heden ellers var uudholdelig.«[1])

I alle Gaarde, fortæller Bergsøe, selv de allermindste, indtog Privetet en fremragende Plads og sendte i Sommertiden en saa kvælende Stank ud gennem sine Træk-

[1]) J. C. Magnus: Nogle Billeder af Kiøbenhavn under Cholera-epidemien. 1853. S. 18 f.

huller, at den sporedes over hele Huset. Den firkantede, gravede Grube, hvormed hvert Privet var forsynet, tømtes kun, naar dets Indhold var lige ved at flyde ud over Gaarden. Ved Epidemiens Begyndelse henlaa der 15000 Læs Renovation, som burde have været udført allerede for flere Aar siden. Midt under Sygdommen tømte man saa Gruberne og førte Gødningen derfra ud paa de sædvanlige utætte Vogne. Rundt om i de fattigste Gyder laa der Logishuse, som var under Politiets Tilsyn og søgtes af de laveste Lag i Samfundet. »Tordenskyen«, som Bergsøe har skildret i »Piazza del Popolo«, »Pjaltenborg« paa Hjørnet af Rosenborggade og Aabenraa eller »Hvide Ros« hørte endda ikke til de værste. Han nævner Steder, hvis Navn allerede virker afskrækkende: »Helvede«, »Pølen«, »Bolle Bandsats Hus«, »Luseklubben«, »Lokummet«, »Krybud«, »Knaldhytten«, »Slaveporten«, »Rakkerens Hule«.[1]) Der var nok at tage fat paa. Det gjaldt om blivende at skaffe Fattigfolk sundere Hjem, at gøre Udflytningen til Institution.

6.

Det overordentlige Sundhedsraad havde i Begyndelsen af August Maaned udbedt sig Kommunalbestyrelsens Bemyndigelse til paa Kommunens Regning at lade opføre paa Østerfælled »permanente lette, hensigtsmæssige Bindingsværksbygninger med Bræddebeklædning« til Bolig for 250 Familier af Arbejdsklassen. De skulde kunne tages i Brug inden Vinteren. Udgiften var beregnet til 75000 Rdl. Ogsaa her havde Lægeforeningen tilbudt et Bidrag af 10000 Rdl. Yderligere 10000 Rdl. antoges at kunne indvindes ved Bortsalg til Nedrivning af de midlertidig opførte Træbarakker. Borgerrepræsentationen

[1]) V. Bergsøe: Krigen og Koleraen. S. 152.

sendte Sagen i Udvalg: Tømmermester H. H. Kayser, Brygger J. C. Jacobsen og Overretsprokurator L. C. Larsen. Allerede 4 Dage efter kom deres ret vidtløftige Betænkning til Forhandling — den var ikke trykt og maatte læses op. Jacobsen var Mindretal og fraraadede Forsamlingen at gaa ind paa Planen. Til ham sluttede Forsamlingens Flertal sig; L. N. Hvidt og Algreen-Ussing drog endogsaa i de stærkeste Udtryk til Felts mod Sundhedsraadet, beklagede sig over dets »Udflytnings-Mani« og ytrede Frygt for, at denne aldrig skulde faa Ende. Huse paa Østerfælled, mente man, vilde faa en temmelig afsides Beliggenhed borte fra Byen og være meget udsatte for Blæst og Kulde. Og paatog Kommunalbestyrelsen sig at opføre permanente Boliger, vilde den være udsat for vedvarende at maatte sørge for Husly til en Befolkning, der henhørte under den egentlige Fattigforsørgelse. »Om muligen ogsaa noget kunde tale for et forandret Princip med Hensyn til den Maade, hvorpaa Fattigvæsenets Huslejehjælp nu gaves, saa burde dette vistnok kun iværksættes efter en forudgaaende Undersøgelse, der maatte være langt mere omfattende, end den korte Tid, der havde været given til nærværende Sags Behandling, havde kunnet tilstede. Af hvad der hidtil havde foreligget i Sagen, havdes der heller ikke Vished for, at de foreslaaede Boliger vilde kunne være færdige til Afbenyttelse til den Tid, da der kunde være Brug for dem, og endelig maatte det endnu komme i Betragtning, at, som altid, saaledes vilde det ogsaa i nærværende Tilfælde være meget misligt for Kommunen at gøre sig til Entreprenør for et Foretagende, som rettest burde overlades til den private Virksomhed.«

Det unge »Dagblad« giver Vreden over Kommunalbestyrelsens Træghed Udtryk: »Det er ikke tre Uger siden, at Epidemien daglig bortrev halvandet Hundrede

Ofre, fornemmelig i de sammenpakkede Fattigkolonier, som efter alle sagkyndiges Mening have været Sygdommens Vugge og Arnesteder, og allerede hører man i Kommunalbestyrelsen Stemmer, som beklager sig over, at man med Kraft har søgt at kvæle de allerfarligste Spirer til Sygdommen. Kommunalbestyrelsen skulde være den, der ivrigst arbejdede paa at tilintetgøre de Ulykkens Huler og Elendighedens Boliger, som til vor Skændsel ligge indenfor Hovedstadens Volde, og i dets Sted paatager den sig at værne om de usle Pengepugere, der med oprørende Griskhed berige sig af de fattiges Elendighed. Denne Kommunalbestyrelsens Færd staar i meget nøje Forbindelse med den Omstændighed, at samtlige Borgerrepræsentanter ere Grundejere.«

Saa optraadte Lægeforeningen igen.

»Da for nogle Maaneder siden,« hedder det i en Skrivelse, den udsendte 8. Oktober, »den epidemiske Kolera udbrød i Hovedstaden, var det ikke vanskeligt at forudsé, at den vilde gribe stærkt om sig i denne overbebyggede, overbefolkede og med Urenlighed opfyldte By. De seneste Erfaringer fra andre større Byer gave imidlertid grundet Haab om, at man ved kraftige og gennemførte Foranstaltninger i saa Henseende vilde kunne udrette meget, og i dette Haab traadte Lægeforeningen sammen, idet den fornemmeligen vilde søge at understøtte Autoriteterne ved Iværksættelsen af forebyggende Foranstaltninger. Hvad den i saa Henseende har udrettet, skyldes dog først og fremmest den Bistand, som alle Hovedstadens Læger, de medicinske studerende og mange velsindede Borgere ydede dens Bestræbelser; og om det end maa indrømmes, at disse Bestræbelser først efterhaanden, under den overordentlige Sundhedskommissions Medvirkning, ordnedes til en samlet og virksom Plan mod Sygdommens Udbredelse, saa er det dog vist, at enhver af de iværksatte Foranstaltninger har baaret sin Frugt. Fremfor alt gælder dette om Udflytningen, der, skønt den iværksattes sent og efter en indskrænket Maalestok, dog maa antages at have bestaaet sin Prøve, her som andensteds. Ti lige saa vist som den dyrtkøbte Erfaring har lært, ogsaa os, at der især er én for Sygdommens Opkomst og Ud-

bredelse særligt begunstigende Omstændighed, nemlig slet Luft af Overfyldning med Mennesker, der ufravigeligen ytrer sin fordærvelige Indflydelse, medens derimod Betydningen af alle andre for Sygdommens Udvikling gunstige Betingelser ses forunderligen at veksle; og lige saa vist som ogsaa vi have set, at selve Sygdommen ikke forlader de overfyldte Fattigboliger, Hospitaler, Lemmestiftelser, Fængsler og enkelte Rum, førend den tilstrækkelig har rømmet dem ud, lige saa vist har ogsaa den iværksatte Udflytning fra de overfyldte, befængte eller truede Boliger til renlige og rummelige Asyler vist sig som et paalideligt Middel imod Sygdommens Udbredelse og som en virkelig forebyggende Foranstaltning. Vor Erfaring herom er nu allerede en vunden Sag, og den taler tydeligt nok. Det er saaledes en Kendsgerning, at der paa Kristianshavn alene i de Huse, hvorfra der blev udflyttet, før Udflytningen døde omtrent 30 Mennesker om Dagen (i et enkelt Hus steg Dødeligheden til 10 og 12 koleradøde i Døgnet; i dette ene Hus blev efterhaanden omtrent 40 Mennesker bortrevne), medens der blandt den i samme samlede Befolkning, over 300 Mennesker i Tallet, efter Udflytningen til Teltlejren og navnlig i de første Uger derefter, ikkun forekom enkelte Dødsfald, blandt hvilke Tilfælde de fleste endog med Vished kunde paavises at være medbragte fra Hjemmet. I de sidste 6 Uger forekom intet Tilfælde i Lejren, medens Sygdommen vedblev at fortynde Befolkningen udenfor. I Teltlejren paa Glaciset har Resultatet været endnu gunstigere, idet intet Koleradødsfald i denne er forekommet. I Asylet i Brøndsalen og Fodgardens Kaserne ligeledes. I denne sidste indtraf kun 2 Tilfælde, lige i Begyndelsen. Og alle disse udflyttede Familier, omtrent 500 i Tallet, bestaaende af omtrent 2000 Sjæle, kom lige fra de af Sygdommen mest hjemsøgte Kvarterer, hvor Koleraen endnu længe vedblev at rømme ud i de andre, endnu overfyldte Huse og Værelser. Det er ligeledes en Kendsgerning, at der i de nye saakaldte Arbejderboliger paa Kristianshavn, hvor Sundhedsplejens Fordringer til Renlighed og Rummelighed saa vidt muligt ere iagttagne, kun er forekommet et Dødsfald af Kolera (der tilmed var noget tvivlsomt) iblandt de 40 Familier, der bebo disse Huse, og dog rasede Sygdommen stærkt i de nærliggende Gader. Det fortjener endvidere at anføres, at der ikke er forekommet et eneste Dødsfald af Kolera blandt alle Fangerne (730) og Opsynspersonalet (omtrent 50) i det Fængsel her i Staden, som er indrettet efter den nyere Tids Sundhedshensyn [Fæng-

selet paa Kristianshavn], medens Stokhuset, Ladegaarden, for ej at tale om Lemmestiftelserne, som bekendt, bleve stærkt hjemsøgte af Koleradøden. Det er endelig vist, at Epidemien først kendelig aftog, da Rømningen og Udflytningen omsider blev iværksat i noget Omfang, samtidig med den ved de mange Dødsfald og ved saa mange Familiers Flugt fra Staden efterhaanden indtraadte Fortyndelse af Befolkningen.

Disse Kendsgerninger stemme fuldkommen med de Erfaringer, man har fra andre større Byer, og naar denne Erfaring desuden lærer os, at Sygdommen under et nyt Udbrud atter hjemsøger just de samme overfyldte Steder, som tidligere, men vel at mærke kun, naar Forholdene ikke i Mellemtiden ere blevne forbedrede, saa vilde det dog vel være Blindhed og Dorskhed ikke at følge den Vej, der saaledes er os anvist til for Fremtiden at formindske Hovedstadens Modtagelighed for den ødelæggende Sygdom. Vende derimod alle de flygtede Familier igen tilbage og flytte de fattige atter ind i de tætbefolkede Kvarterer og Gader, og sker det her, hvad man mange andre Steder har erfaret, at Folkemængden hurtig fornyes og forøges i en af en større Epidemi hjemsøgt By, da vil et nyt Udbrud af Sygdommen et andet Aar bringe os de samme Prøvelser, den samme Sorg, Forældreløshed og Trang til Understøttelse, som det sidste.

Skal altsaa Udflytningens Virkning være mere end blot forbigaaende, og skal den vundne Erfaring i Sandhed benyttes mod Koleraen, da bør denne Foranstaltning heller ikke ophøre med Epidemien, saa at alt gaar tilbage til den gamle Uorden, men den bør fortsættes og fuldstændiggøres ved efterhaanden at skaffe vedvarende sunde Boliger udenfor Staden til deri at optage den overfyldte Befolkning. Sker det ikke, vil de af den fattige Klasse beboede Huse atter overfyldes; thi vindesyge Husejere ville ikke tage i Betænkning paa ny at fylde de nys forladte smaa Rum eller bygge nye Bag- og Sidebygninger til at sammenhobe Smuds og Mennesker i.

Lægeforeningen har derfor ikke kunnet betænke sig paa at anvende en saa stor Sum som mulig af de »mod Koleraen« ydede frivillige Bidrag til et saadant Byggeforetagende, der ikke blot vil være en forebyggende og gavnlig, men en i flere Henseender veldædig og velgørende Foranstaltning, og som mulig vil bane Vejen for andre lignende.«

KØBENHAVNS
KOMMUNEBIBLIOTEK
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

Efter at have raadslaaet med sagkyndige Folk og overvejet de forskellige Hensyn, der burde tages i Betragtning ved Valget af en Byggegrund, valgte Lægeforeningen den Del af Østerfælled, der laa Staden nærmest, mellem Strandvejen og Øster-Allé, og allerede tidligere var udset dertil. Man havde i øvrigt kun Valget mellem denne Grund og det Hjørne af Nørrefælled, der laa lige over for Tinghuset. Dette sidste laa vel Stadens Midtpunkt noget nærmere, men tæt ved den Jerichauske Renovationsplads, begrænset af et Slags aaben Kloak eller Afløbsgrøft uden synderligt Fald, og stødte lige op til det overbebyggede Terrain omkring Tinghuset. Grunden paa Østerfælled laa friere og godt beskyttet mod Østenvinden. Faldet her var godt. Jordbunden havde Prof. Hummel undersøgt og erklæret for tilfredsstillende. Afstanden fra Staden kunde ikke være nogen Hindring efter de Oplysninger, man havde om de Afstande, der hidtil havde været mellem Arbejdernes Hjem og deres Arbejdspladser: Amager og Nyholm, Kristianshavn og Toldboden, Blegdamsvejen og Adelgade, og Bygningerne skulde tilmed lige saa vel optage Folk, der arbejdede hjemme. Man indgav derefter Ansøgning til Kommunalbestyrelsen om at maatte faa 40000 □ Alen af denne Grund — Foretagendets Gennemførelse i øvrigt var henvist til private Kræfter. Kommunalbestyrelsen sagde ja. Pengeindsamlingskomiteen gav enstemmig sit Bifald og valgte 3 Medlemmer til i Forening med Lægeforeningen og Bygningsinspektør Bindesbøll at lede Udførelsen. Planen gik i sin Helhed ud paa at bygge 8 To-Etages-Bygninger, hver til 32 Familier. De skulde danne to Hovedrækker, adskilte ved en 50 Alen bred Plads, der var bestemt dels til Beplantning, dels til Forbindelsesveje, dels til Smaahaver. Enkelte Butikslejligheder, en Inspektørbolig, fælles Vaskehuse skulde der ligeledes sørges for, og Lejen skulde sættes saa lavt,

at en Familie her kunde faa 1 à 2 renlige og sunde Værelser med Køkken og anden Hjælp for samme Pris som den, der ellers betaltes for et usselt Kvistværelse med Adgang til et saakaldt fælles Køkken. Boligerne skulde kunne forrente sig. Et muligt Overskud skulde anvendes til Foretagendets Udvidelse og til Forbedring af de ubemidlede Beboeres sanitære Forhold. Fra Indsamlingskomiteen gjorde man Regning paa c. 30000 Rbd.; til den første Driftskapital, inden et passende Laan kunde optages, vilde der endnu behøves omtrent 20000 Rbd. »Denne Sum haabe vi imidlertid endnu at erholde ved fortsatte frivillige Bidrag fra Medborgere,« siger Foreningens Bestyrelse, »idet vi ere overbeviste om, at det vil staa klart for enhver, at dette Foretagende er nødvendigt og godt, for den enkelte som for det almindelige, og virkeligt velgørende. Naar Bygningerne saaledes ved fælles Hjælp ere rejste, vil der blive sørget for at sikre Foretagendets Fremtid ved om muligt at faa det grundlagt som en egen Stiftelse med en fast, autoriseret Bestyrelse, og denne Stiftelse kan da staa som et varigt Minde om det Borgersind, der har besjælet Københavns Beboere, baade under og efter Epidemien.«

I November udsendte Bestyrelsen et nyt Opraab.

Man vilde, siges der deri, opføre »ikke et Fattighus eller en mild Stiftelse«, men »en lille Udflytterby, en Forstad«, i Indbyggertal mulig større end adskillige af Landets Købstæder. Inden et Aar var det Meningen, at Bygningshelet — som det lyrisk hedder — skulde »byde sine hvide Mure frem for de forfriskende Luftstrømme og modtage paa sine lave Tage en fri Himmels oplivende Solstraaler«. Kommunalbestyrelsen havde for sin Imødekommenhed med Hensyn til Grunden kun stillet den Betingelse, at Fælledstykket skulde falde tilbage til Kommunen, naar Bygningerne ikke længer be-

nyttedes i det oprindelige Øjemed, og havde intet at indvende, da Foreningen senere meddelte, at Husene mulig vilde faa 2 Etager med Grundmur uden Kvist.

»Naar man gaar ud af Østerport og har passeret Østerbro, dele Vejene sig, og ved at gaa ind paa Strandvejen eller ved at følge Østerallé naar man straks til Begyndelsen af Østerfælled. Ad disse to Veje vil man saaledes komme til Endepunkterne af den Byggeplads, der, stødende umiddelbart op til de nærmest Byen liggende Haver, vil blive Stedet for den omtalte Koloni.« Om kort Tid vil den give Husrum for 250 Familier. »Hvor man nu ser en øde Plads, vil der da findes Liv og Virksomhed, og man tør haabe det — Sundhed, Sædelighed og Tilfredshed.« Det var Begyndelsen til »Lægeforeningens Boliger« paa Østerbro og ved Strandvejen, et Navn, de endnu bærer til Minde om deres Oprindelse.

7.

Ved Siden af Boligspørgsmaalet stod Bespisningsspørgsmaalet: ussel Ernæring arbejdede jo Sygdommen i Møde. Ogsaa det tog Lægeforeningen sig af. 16. Juli meddeler dens Formand, at en Bespisningsanstalt sidste Søndag er aabnet paa Kristianshavn og styres af en ældre Moderanstalt derude. I det egentlige København har siden Midten af Ugen 3 Bespisningsanstalter været i Gang. Der fandtes i Forvejen en Bespisningsanstalt for København. I Bladene havde den averteret om Folk, der vilde paatage sig den daglige Leverance af Mad til Uddeling saavel blandt syge som blandt sunde: for syge — Havresuppe, Bygvandgrød, Risenvandgrød, Fisk, alt med hvidt Brød; for sunde — Kødsuppe med lidt Gulerødder og Kartofler, kogt Kød med hvidt Brød eller Sigtebrød, Fricassé og salt Kød med do. Det var Retterne. I Begyndelsen af Juli havde Anstalten

stillet sig til Lægeforeningens Raadighed. 18. Juli meddeltes det, at der paa Kristiansborg Slot og paa Enkedronningens Palæ hvert Sted var overladt Bespisningen et Køkken, at den var i god Gang, og at man haabede snart at kunne udvide Virksomheden betydeligt. Bespisningskomiteens hurtige og kraftige Optræden skyldtes for en stor Del den virksomme og indsigtsfulde Økonom ved Garnisonshospitalet H. P. Frederiksen, der selv blev Offer for Koleraen.

I en Beretning fra Begyndelsen af September hedder det, at Bespisningen var bleven stærkt forøget indtil Slutningen af August, og at Forsørgelsesforstanderne i de forskellige Distrikter med en Redebonhed, som fortjente den største Paaskønnelse, havde forestaaet Uddelingen. Henved 4000 Portioner daglig var uden Vanskelighed skaffet til Veje hos Marketentere i forskellige Kanter af Byen alene til Brug for det egentlige København. Den 12. Juli havde Krigsministeriet givet Ordre til, at Marketenterierne i Sølvgadens og Kvæsthusgadens Kaserner kunde udlevere Mad til Stadens trængende; senere fik Marketenterierne ved 1. Artilleriregiment, Infanterikasernen paa Kristianshavn og Garderhusardivisionen samme Ordre. Den Næringsløshed, der ledsagede Epidemien, var imidlertid begyndt at tage af, og »da det desuden blev tydeligt,« hedder det i Beretningen, »at den fri Middagspisning ikke i Længden havde nogen gavnlig Indflydelse paa de arbejdende Klassers Arbejdslyst, er, efter Overenskomst med Bespisningskomiteen og Forsørgelsesforstanderne, denne Hjælps Indskrænkning paabegyndt og vil fra nu af blive begrænset til Enker og Børn, Rekonvalescenter o. l.« Bespisningen, som var begyndt den 13. Juli, ophørte den 20. Sept. Der var da uddelt 151542 Portioner Mad til sunde, 11400 til syge Mennesker. Udgiften havde omtrent været 24000 Rbd.

Efter Marineministeriets Foranstaltning oprettedes i Nyboder under Epidemien en særlig Bespisningsanstalt, der begyndte sin Virksomhed den 24. Juli med Uddeling af 100 Portioner til 29 Familier med 45 voksne og 119 Børn. Det største Antal, der her paa en enkelt Dag uddeltes, var 232 Portioner til 68 Familier med 120 voksne og 306 Børn. I Reglen fik hvert ukonfirmeret Barn 1/2 Portion. Der uddeltes i de 7 Uger og 2 Dage, Bespisningen her var i Gang, i alt 9870 Portioner, deraf 12986 Barneportioner. Det var Suppe eller Ærter med 1/2 Pd. Kød, Grød eller Grynsuppe med 12 Lod Klipfisk, 4 Lod Brød pr. Portion.

8.

Hvad skulde der blive af de Børn, Koleraen havde berøvet deres Forsørgere? Ogsaa her tog Indsamlingskomiteen Opgaven op, den 18. Juli, idet en Sektion af den paatog sig at søge saadanne Børn anbragt hos respektable Plejeforældre. Hvor godt det lykkedes, kan næppe med Sikkerhed afgøres. 23. Sept. oplyses det i en Artikel i »Berlingske Tidende«, at Komiteen hidtil har taget sig af 392 Børn, Fattigvæsenet af c. 80. I det hele har det været over 500 Børn, der under Epidemien har mistet deres Forældre eller andre Forsørgere. Plejeforældrene fik 1 Rbd. om Ugen for hvert Barn, de tog til sig. En Dameforening førte Tilsyn med dem. »Enhver, der kender lidt til Pauperismen i Hovedstaden,« hedder det i B. T., »og navnlig til de usunde, smudsige, hæslige Boliger, der som oftest ere Arbejderens og den ubemidledes Hjem — og til denne Klasse høre de fleste Plejeforældre —, vil indrømme, at der hører en vis Opofrelse til dagligen at besøge disse, af hvilke desuden ikkun faa ere uden Spor af Epidemien og dens Følger. Kommer dertil, at vedkommende ofte ikke ønske Til-

synet og betragte disse Besøg med mistroiske eller fjendske Blikke, vil det let indrømmes, at Damernes Virksomhed ingenlunde er misundelsesværdig.« Det nævnes som en Virkning af den samme Mistro til de bemidlede Klassers Uegennyttighed, at Komiteen, som har faaet over 80 Tilbud fra Familier, der vilde antage sig forældreløse Børn som deres egne, — »saa mange kærlige Velgørere har Ulykken fremkaldt« — kun, og det endda med stor Vanskelighed, har kunnet skaffe Børn til henved 60. Omtrent 38000 Rbd. indkom til Bedste for »Kolerabørnene«, som de kaldtes, en betydelig Del deraf gennem Slotspræst J. H. Paulli.

Af Statistik over disse Børn findes i samme Artikel følgende:

	Drenge	Piger	Summa	Aar tilbage af Forsørgelsen
Fødte 1838	3	4	7	7
— 1839	16	9	25	50
— 1840	27	19	46	138
— 1841	5	15	20	80
— 1842	7	14	21	105
— 1843	11	12	23	138
— 1844	13	13	26	182
— 1845	4	13	17	136
— 1846	7	13	20	140
— 1847	6	8	14	150
— 1848	16	11	27	297
— 1849	7	12	19	228
— 1850	12	5	17	221
— 1851	3	6	9	126
— 1852	8	3	11	165
— 1853	4	4	8	128
Summa...	149	161	310	2321

En Beretning, dateret 13. Januar 1854, meddeler, at Sektionens Virksomhed var begyndt 25. Juli, at Udgifterne indtil 31. Okt. havde været 23477 Rbd. 5 Sk., Antallet af indkomne Sager 1290. De understøttede var: 209 Enkemænd, 723 Enker, 257 forældreløse Børn;

101 Andragender var afgjorte ved Understøttelser en Gang for alle eller afviste. Udgifterne til Klæder og Rejse for Børn, der sendtes til deres ny Hjem, havde været 1507 Rbd. 1 Sk. Antallet af forældreløse Børn var 436. Under Epidemien blev omtrent 60 Børn anmeldte til Politiet, fordi deres Forældre eller Forsørgere var bortdøde. Sektionen lejede et Lokale, hvor de kunde modtages, indtil man ved Dameforeningens Hjælp fik sat dem i Pleje. Fra 1. Nov. var som Regel Understøttelserne til Enkemænd standset, sidst i Marts bortfaldt den for Enker med Børn og for aldrende, svagelige Enker uden Børn. Plejepenge for forældreløse Børn udbetaltes fremdeles. 145 Børn var i den senere Tid anbragte i nye Hjem.

Hvor redebon Offervilligheden kunde være, giver »Fædrelandet« for 6. Aug. et Eksempel paa i følgende Fortælling:

»Det er da forfærdeligt,« lød det fra en Mængde Munde udenfor et Hus ved Vestervold, »i Mandags begravedes Moderen med et af Børnene, i Dag lagde de Faderen med to Børn i Kisten, saa nu ere de to Stakler ene tilbage.« »Har de da slet ingen Familie?« spurgte en Bonde, der var bleven holdende med sin Vogn for at høre, hvad der var paa Færde. »Nej, aldeles ingen,« lød Svaret, »de maa paa Fattigvæsenet.« Med et Spring var Bonden ude af Vognen, og efter et Øjebliks Ophold inde i Huset kom han ud med to smaa Drenge, den ene paa tre, den anden paa fem Aar, løftede dem op i Vognen og kørte bort med dem, idet han sagde: »Kan vor Mor ikke beholde dem begge, saa tager vor Svoger nok den ene; han har heller ikke Træ under Trøjen.«

Historien ser noget digtet ud, men derfor kan den jo godt være sand.

9.

De mange Penge, Epidemien krævede af det offentlige, udbetaltes, efterhaanden som Politidirektøren for-

langte dem, af Byens Kasse. Borgerrepræsentationen, Bevillingsmyndigheden, ønskede kun — og understregede senere dette sit Ønske — med saa korte Mellemrum som muligt, maaske helst ugentlig, at faa et summarisk Regnskab over de anvendte Beløb meddelt. Staten havde straks som sit Tilskud bevilget 10000 Rbd., og 1. Aug. vedtoges det i Borgerrepræsentationen at andrage om et yderligere Tilskud paa 100000 Rbd. af Statskassen. Men Finansministeren henviste Kommunalbestyrelsen til at anmode Direktionen for Livrente- og Livsforsikringsanstalten om Beløbet som et 4 pCts Laan. Det kom ogsaa i Stand. Da Magistraten fremsendte det endelige Regnskab over Udgifterne i Anledning af Epidemien, opgaves de til 220911 Rbd. 69 Sk.

Den 8. Juli havde imidlertid den 30 Mands Centralkomité, som i Krigsaarene 1848—50 havde staaet i Spidsen for Indsamlingen af Bidrag til de saarede og de faldnes efterladte, paa ny optaget sin Virksomhed, denne Gang til Bedste for de af Koleraen ramte. Forrige Gang havde man sat en ugentlig Firskillingssubskription i Gang over hele Byen. Nu gik man ud fra, at det mere gjaldt om i kort Tid at faa en større Sum tilvejebragt. De Klasser i Samfundet, som i Krigens Tid troligst havde deltaget i Subskriptionen, vilde desuden næppe nu kunne støtte den paa samme Maade. »Vi indskrænke os derfor«, hedder det i Komiteens Opraab, »til selv at erklære os rede til at modtage, hvad man vil have den Godhed at tilstille os, og straks at bekendtgøre det indkomne i Aviserne, medens vi næppe behøve at tilføje, at jo hurtigere Hjælpen ydes, desto hellere modtages den, og desto velsignelsesrigere bliver den i sin Virkning.« Dagen i Forvejen, da det kgl. københavnske Skydeselskab holdt Fugleskydning og Selskabets Fattigbøsse bares om, havde Kongen opfordret Selskabet til baade den Dag og ved sine følgende Møder at lade en

lignende Bøsse gaa rundt til Fordel for de kolerabetrængte. Opfordringen modtoges med Jubel for den folkekære Konge og indbragte straks over 200 Rbd.

Bladene var ivrige for Sagen. »Berlingske Tidende« foreslaar, at der paa Hjørnerne af de mest befærdede Gader, ved Byens Porte, ved Indgangen til Langelinje, Frederiksberg Have o. l. med Indsamlingen for Øje anbringes Bøsser eller Kasser i Lighed med Postkasserne.

Den 17. Novb., paa hvilket Tidspunkt Epidemien jo for længst var overstaaet, var der i det hele indkommet 118249 Rbd. 20 Sk. + 1100 Rbd. i Obligationer.

10.

Stemningen i Befolkningen lagde sig i Begyndelsen stærkest for Dagen gennem de hvasse Angreb paa Myndighedernes Optræden.

Kommunalbestyrelsen har temmelig konsekvent gennemført det System »saa vidt muligt at undgaa Udgifter«, siger selve den autoritetsvenlige »Berlingske Tidende« den 30. Juli. »Intet [har] kunnet faa Fremgang, fordi man, forinden man bestemte sig til nogen betydeligere Udgift, først skulde forsøge alle mulige og ikke mulige Maader, hvorved den kunde undgaas.« »Dagbladet« vrænger ad »Magistratsparykkerne« og indrømmer den 8. Juli, at »da Kommunen ømmer og vaander sig ved at opfylde, hvad der ligefrem er dens Pligt, er der [for Staten] ingen Anledning til at tage den under Armene«. Allerede i Juni Maaned har »Fædrelandet« givet den overordentlige Sundhedskommission det glatte Lag: Besidder dens »Medlemmer ikke det moralske Mod og den Karakterfasthed, som udfordres . . ., saa lad dem hellere straks træde tilbage. De have stort Ansvar ved at blive paa deres Post; de blænde

ved Navnet: Sundhedskommission og udrette intet«. Den 11. Juli fremhæver Bladet, »hvor kraftig den frie, private forenede Handlen optræder i Modsætning til den gamle, stagnerende, autoriserede, smaalige og fattige Kommissionshandlen«. Selv Regeringen maa staa for Skud, særlig Krigsminister Hansen — der er i Angrebet paa ham en stærk Understrøm af politisk Lidenskab. »Hs. Exc. Krigsministeren«, skriver »Dagbladet« spydigt den 23. Juli, »præsenterer sig under den Ulykke, som har ramt København, i hele sin Elskværdigheds Glorie, og vi tilstaa, at vi ingenlunde ere blevne overraskede herved. Uagtet han udgør den Autoritet, som raader over de fleste offentlige Bygninger her i Staden, der fornemlig ere skikkede til at indrettes enten til Lasaretter eller foreløbige Boliger for fattige, har han ikke desto mindre med den største Haardnakkethed vægret sig ved at foretage det mindste Skridt, som i denne Henseende tilraadedes af dertil kompetente Folk. Ja, for at der ikke skal lades den mindste Tvivl tilbage om hans Sindelag, har han endogsaa med en oprørende Sendrægtighed efterkommet Hs. Majestæts Befaling om at lade Fodgardens Kaserne rømme. Vedbliver denne uforskammede Vrangvillighed og uforsvarlige Træghed fra Krigsministerens Side, bliver der til sidst ikke andet for, end at Københavns Borgere en masse indgaa til Hs. Majestæt Kongen med en Adresse, hvori de fremstille Krigsministerens Opførsel i dens rette Lys. Hs. Maj. vil uden Tvivl da, som altid, laane Øre til sine Undersaatters retfærdige Klager.« Og den 19. Juli bryder »Fædrelandet« Staven over det offentliges Færd som Helhed: »Næsten alle offentlige Autoriteter have ladet mangle paa Virksomhed og Iver og enten have foretaget saa lidt som muligt eller slet intet gjort eller endog lagt Hindringer i Vejen for det, andre vilde gøre.« Politidirektøren, Bræstrup, som er en dygtig Mand, er ned-

dukket i et Kaos af Vrøvl og Forretninger og kan alene intet udrette. Indenrigsministeren, A. S. Ørsted, er »en starblind og kraftesløs Olding«. »Skal nu dette blive ved at gaa, som det gaar, kraftesløst og ligegyldigt, famlende og haltende, uvilligt og nølende? Hvad vil da Følgen blive? De private ville snart se, at de intet kunne udrette, og de ville da modløse synke sammen og lægge Hænderne i Skødet; en alt lammende Rædsel vil udbrede sig over hele Byen og standse Samkvem, Omsætning, Forretninger, alle, som paa nogen Maade er i Stand dertil, ville flygte ud paa Landet, og de tilbageblivende ville blive decimerede; Epidemien vil maaske koste flere Liv end Krigen; Rædselen vil herfra udbrede sig med Sygdommen over Landet, hvor dens Ødelæggelser ville blive meget store, fordi man i en ganske anden Grad end her vil savne Lægehjælp og Forebyggelsesmidler.« Saa stærkt er Vreden og Angsten vævede ind i hinanden. Saa mørke Spaadomme ansaa man for nødvendige for at vække den sløve Ansvarsfølelse. Det var Ploug og Bille, der i Spidsen for den københavnske Journalistik ledede den offentlige Mening. Selv et saa ulitterært og smaaborgerligt Vittighedsblad som »Folkets Nisse«, der mest saas i Kældervinduer og Beværtninger, fulgte trolig i deres Spor.

Den 2. Juli lader Bladet en Kolerapatient komme til Sundhedskollegiet og sige: »Jeg har saadan forskrækkelig Kneb i Maven og Diarrhé — jeg er rigtignok Abonnent paa »Flyveposten«, tror De, at det skulde være deraf, eller mener De, at det skulde være den asiatiske Kolera *de* Kommunalbestyrelse, der, takket være vore sanitære Anstalter, har faaet fat i mig?« Sundhedskollegiet: »Jeg ved sgu inte, min gode Mand! Læs »Berlingske«, den meddeler Recepterne — og drik endelig frisk Vand!« Patienten jamrer sig: »Aa, min Mave! Men i Djævelens Skind og Ben, hvor skal jeg faa frisk Vand fra?« Sundhedskollegiet, idet det smækker Døren i: »Véd det inte, min gode Mand — gaa til Kommunalbestyrelsen. Adiø! god Bedring drik endelig frisk Vand og glem ikke at holde Maven varm.«

Hos Kommunen. Patienten, idet han banker: »Hej da, Hr. Lange, Ussing, Vandmester Sørensen! Jeg skulde hilse saa flittig fra Sundhedskollegiet og bede, om De ikke vilde anvise mig noget godt Vand.« Han lytter: »De sove Gud forlade mig endnu saa langt op paa Dagen.« Han dundrer paa igen: »Vil I op, I Syvsovere!« Kommunalbestyrelsen raaber forskrækket: »Gevalt! Vil I overfalde fredelige Borgere? Hvem er det? Er det Engelskmændene med et Kloak- og Vandforslag, saa er vi inte hjemme!« Patienten: »Det er en Kolerapatient, som er sendt fra Sundhedskollegiet og beder om lidt frisk Vand.« Kommunalbestyrelsen: »Rejs Fanden i Vold! Er det en Manér og komme til Folk, som ligger i den søde Søvn?« Patienten: »Aa, jeg ulykkelige Mand! Hvad skal jeg saa drikke?« Kommunalbestyrelsen: »Amerikansk Olje, 1 Pot hveranden Time.« Lægger sig til at snue igen.

Sikkert er det, at hvad der under Epidemien var udrettet, væsentlig var naaet ved Byens Borgeres, særlig dens Lægers Initiativ og Samarbejde. Ved Siden af disses alvorlige Bestræbelser var naturligvis ogsaa Industriridderne paa Færde for at udnytte Situationen. Bladene vrimlede af Bekendtgørelser om inden- og udenlandske ufejlbarlige Midler mod Kolera. Der falbødes Koleradraaber; Koleraeddike; Kolerabrystsukker; en Præservativtinktur Anti-Kolera; Skovduft, probat Middel mod Kolera; Antikolera-Stænkevand; Eau sans pareille, et fortrinligt Middel mod Kolera-Epidemien til Bestænkning af Gulve; Pebermyntelikør for Damer mod Kolera; Kolera-Bitter; Kolera-Dobbeltbitter; Van Oostens hollandske Kolera-Bitter; det under Koleraepidemien i England brugelige East India Bitter Ale og Bitter Porter; Koleracigarer; Koleratobak; de ved Damp præparerede Sundhedscigarer mod Kolera, tilvirkede som i Warschau under Koleraepidemien 1831; Sundhedsrøgelse, et Præventiv mod Kolera; Sundhedsbælter; Kolerabælter, udstoppede med mavestyrkende Ingredienser; hydro-elektriske Gigtkæder, Middel mod Kolera; endog, antagelig til Brug, naar Sygdommen begyndte at melde sig,

Water-Closets anbragte i Lænestole, Kommoder og Taburetter — hyggeligere kunde man jo ikke have det.

At ogsaa Lægerne søgte at tale til det store Publikum, følger af sig selv. Der averteredes den ene Vejledning under Epidemien efter den anden: af O. L. Bang en Sygediætetik med nøjagtig Koleradiæt og en kort Anvisning til den indiske Koleras Behandling, saa længe ingen Lægehjælp kan haves; af J. Hjaltelin et Skrift, der gennemgik alle anvendte Forebyggelsesmidler mod den asiatiske Kolera; af A. G. Sommer populære Forelæsninger over den asiatiske Kolera og et Skrift om de diætetiske Forhold ved Nærmelsen af og under en Koleraepidemi, beskrevet for Lægfolk; af E. Thune nogle praktiske Bemærkninger om Cholera indica; af E. Hornemann en Skildring af den seneste Kolera-Epidemi i England med dertil knyttede Bemærkninger om vore Forhold. H. P. Hoff Hansen skrev om Dr. Th. Sydenhams Kurmetode af en ondartet Kolera i London 1669; T. G. Repp oversatte Kolera-Amuletten eller Dr. Wm. Stevens's eneste rigtige salinske Behandling af Kolera.

Ogsaa Præsterne lod høre fra sig. Der var jo al Grund baade til at trøste og formane. Grundtvig udgiver De spedalskes Bøn til Herren, et godt Raad i Plagens Tid; Rudelbach De sande kristnes Trøst under Herrens tunge Hjemsøgelser: S. C. Müller Bøn til Gud i Jesu Navn under Danmarks Hjemsøgelse af Kolera. Anonyme Opbyggelsesskrifter averteredes: Kolera, en Røst fra Gud til Menneskenes Frelse; Pesten til Davids Tid, et Alvorsord under nærværende Tidsomstændigheder o. fl. Grundtvig havde under Farsoten et af sine aandelige Svaghedsanfald og skriver bag efter til Ingemann: »Lige saa giftig en Taage, som har udvortes ruget over Hovedstaden i denne Sommer, har indvortes ruget over min Sjæl og mit Hjærte, saa jeg har egentlig været mig selv og alle mine til Byrde.« Og Ingemann

svarer ham fra Sorø: »Denne Sommer har med al sin Dejlighed da ogsaa været dig en sjæletrykkende Fimbul-Sommer — den har syntes mig saa lang som uhyggelig — og jeg har tit tænkt paa Valas Syn: den skumle Drage, der kommer flyvende som en spraglet Slange fra Mørkets Huler og slæber Lig over Sletten med sine Vinger.« I Aarhus udgav Fr. Sneedorff-Birch et Digt om Cholera Morbus, et apokalyptisk Syn. Ogsaa han ser i Koleraen en Drage; alvorsfuldt lyder det til den: »Vaagn op! Den Evige kalder; flyve skal du afsted over Jord som en Svøbe for Synden, slynge Fordærvelsens Lynhagl ned paa vanartige Slægter, som med formastelig Haand gør Brud paa hans hellige Love, svingende Tvedragtens Fakkel og æggende Broder mod Broder, tændende Oprørsbaalet, hvis Flammer trindt om paa Jorden strække, lig hvæsende Slanger, de spillende Tunger mod Skyen.« Det er Vantroen, Læren om den sanselige Nydelse som Livets Maal, Socialismen, den røde Republik, Kommunismen, Kravet om ubunden Frihed, der har kaldt Koleraen ud af dens Hule. En fynsk Brevskriver til Ugeskriftet »Dannebrog« fører dens Aarsag tilbage til de hjemlige politiske Forhold. »Vi have her«, siger han, »baade i Kirke og i Huse bedet for København om Smitsotens Standsning. Jeg ser i den en Straf over Folket for dets Jammerlighed og Vantro i Fædrelandets Sag paa Rigsdagen, efter al Vorherres mageløse Hjælp og Varetægt i Krigens og Oprørets Tid.« Og Bladets Redaktion føjer forklarende til: »Kolera udbrød i de samme Dage, i hvilke de Rigsdagsmænd samlede sig her i Byen, som havde besluttet at omstøde baade Arvelov og Grundlov; og ganske sikkert er det, at først i den samme Middagsstund, i hvilken Arvebudskabet blev antaget, blev Lægeforsamlingen enig med sig selv om, at det var den indiske

Kolera, der havde gæstet os.« Ugeskriftets Redaktør var Fredrik Barfod.

»Alle, der kunde, benyttede Sommerferien til at forlade Byen og dens trykkende Atmosfære,« siger Mathilde Reinhard i sine Familieerindringer. Men naar »Dannebrog« den 29. Juli meddeler, at over 40000 Mennesker allerede skal have forladt Byen, er det dog vistnok overdrevent, skønt Byen skildres næsten som en af fjendtlige Magter indesluttet Fæstning, ind over hvilken de sendte deres giftige Angrebsvaaben. »Stadens nærmeste Omegn«, hedder det saaledes i »Berlingske Tidende« den 12. Juli, »er forskrækkeligen infesteret, ikke alene af Kloak-Grøfter og Rendestene, hvorunder især Beboerne af Blegdammen, af Vesterbro, af Frederiksberg By og Valby lide, men der findes ogsaa paa flere Steder, f. Eks. i umiddelbar Nærhed af Ladegaards-Aaen, Lossepladse for Gaderenovationen her fra Staden, der ere befolkede med Svin, og fra hvilke Etablissementer der ikke alene opstiger en kvælende Stank, men endog overføres Støvskyer af Halmavner og Uhumskheder paa Overfladen af Vandet i Aaen, et af Reservoirerne for Byens Drikkevand. De Staden omgivende Grave opsende ligeledes, naar de ikke bestandigt holdes rensede, højst usunde Dunster, og stadigt stagnerer Masser af forraadnede Plantedele paa deres Overflade. Først i den sidste Tid har man paabegyndt deres Rensning, ihvorvel dette stadig burde ske saavel med Stadsgravene som med de Byen gennemskærende Kanaler, hvor der ofte ses flyde døde Fiske, Katte og Uhumskheder, som alene bortskylles tilfældigt. Den fordærvede Luft, som fremavles herved og føres ind over Byen, er dog for intet endnu at regne mod den, som Søndenvinden bringer. Denne Vinds mefitiske Egenskaber hidrøre ikke alene fra den utallige Mængde af Kloakgrøfter, der gennemskære Øen Amager nærmest

Hovedstaden, eller Trankogeriet paa den grønlandske Handelsplads eller de Masser af forraadnet Tang, der opsamles i Kalleboderne og blottes ved Lavvande; den sydlige Vinds Farlighed skyldes hovedsagelig den paa Amager værende Kulegrav, der modtager Stadens Natterenovation, og som er beliggende straks til venstre, naar man træder ud af Kristianshavns Port, og strækker sig mellem Amagers Hovedlandevej og Sundet i en fortløbende Række af stillestaaende, ildestinkende Sumpe, der støde umiddelbart op til den saakaldte »bedækkede Vej«. Denne Kule, hvis Indhold forøges hver Nat og udføres af Staden stundom i utætte Vogne, henligger, som sagt, under aaben Himmel, og det i en saadan Urtilstand af nedarvet Slendrian, Væmmelighed og mangelfuld Indretning, omgivet af saadanne, med mangefarvet gærende Mudder opfyldte Grøfter, hvorfra der med dræbende Stank opsendes Sværme af Fluer og Myg, at næppe nogen Pen skulde kunne beskrive det modbydelige Indtryk, som her møder den besøgendes Sanser.« Saadan var den By, fra hvilken Tusinderne flygtede.

»Der er Stilhed i Havn og paa Torv, og Handel og Haandværk og al anden Bedrift ligger ned,« skriver »Dannebrog« i Juli med et maaske dog noget for rundt Udtryk. Tivoli og andre offentlige Forlystelsessteder lukkedes efter Politiets Ordre fra 1. Aug. Kl. 9 om Aftenen, fordi man ansaa Ophold i Aften- og Natteluft og især Forlystelser i fri Luft paa den Tid af Døgnet for skadelige. Allerede tidligere var det strængt indskærpet, at alle Beværtningssteder skulde være lukkede senest Kl. 11 for at forhindre Nattesværm og mange Menneskers Sammenstuvning i mindre sunde Lokaler. Indførsel og Forhandling af umoden Frugt blev forbudt; alle Varer af den Slags skulde anholdes af Politiet og konfiskeres. Jeg husker, at ogsaa Kartofler ansaas for skadelige. I lange Tider var der derfor i mine For-

ældres Hus ingen Kartofler at se, indtil Forretningens Folk fik overtalt min Moder til endelig engang en Middag igen at sætte Kartofler paa Bordet. Min Fader kom ind i Stuen, saa det dampende Fad, sagde smilende: »Det var dog nogle dejlige Kartofler«, tog rolig Fadet og hældte ubarmhjærtig hele dets Indhold ud af Vinduet, medens Folkene saa til med Ansigter, der stod midt imellem le og græde. Vinhandlerne var uegennyttige nok til at slutte, at naar Frugt var usund, var Frugtvin det vel ogsaa, og blev da enige om hverken at falbyde, udsælge eller udlevere Kirsebærvin, hvilket den 3. Aug. paa Lavets Vegne højtidelig meddeltes Offentligheden af dets Oldermand. Skolerne lod kun de nødvendige Eksamener afholde og Aarsprøverne bortfalde. Det kgl. Teater udsatte Vintersaisonens Aabning til 1. Okt. I August Maaned, hvor Logeauktionen plejede at holdes, havde Folk ikke Sans for andet end den skrækkelige Landeplage, siger Fru Heiberg i sine Erindringer.

Selvfølgelig gjorde den »Forfærdelse og Forvirring«, Sygdommen spredte om sig, hvor den slog ned, ogsaa stærkt Indtryk selv paa dem, den ikke direkte ramte. Christian Molbech, den gamle Ordbogsforfatter, skriver den 18. Aug.: »Imedens jeg hele Julii Maaned, i 4 af de værste og sørgeligste Uger, som jeg under halvanden Menneskealder har oplevet i Kiøbenhavn, der udholdt en virkelig »battle of life« — men omsider udpiintes og udmarvedes saaledes af Hede og qvælende Luft, at mit gastriske System tilsidst knap mere kunde modtage nogen Livsnæring — maatte jeg dog søge, ved uophørligt, skiøndt svagt Arbeide at holde mit Sind nogenlunde i Spænding, og bortvendt fra den Elendighed, hvorunder Hovedstaden sukkede.« Ole Bang, der, hvor meget hans ledende Stilling som Læge end maatte optage ham, dog ikke kunde modstaa sine digteriske Tilbøjeligheder — det kunde endogsaa hænde, sagdes der,

at han, naar han hos en Patient skulde skrive en Recept, efter at have faaet Pennen i Haanden i Distraktion glemte Recepten, skrev i Steden et Digt paa Receptpapiret og gik sin Vej uden at huske mere paa den syge, — udgav et Rimbrev om Koleraen, hvori han lod Sygdommen og Døden tale sammen, Døden med høj og haanlig Latter og hul Røst, Koleraen med en hæs Stemme, der fik Blodet til at størkne i Aarerne og hver Fiber til at skælve. »Forfærdelse havde grebet alle,« siger Fru Heiberg, »og man gik fra Morgen til Aften i Angst for sine kære.« Og selv en Læge som P. Bramsen ytrede, at det var en forfærdelig Tid, man maatte have »Nerver af Sejlgarn« for at gennemgaa den — han havde ikke saadanne Nerver og bukkede jo under. Stadig hørte man om bekendte Mænd, Koleraen havde dræbt: Maleren C. W. Eckersberg, Digteren og Præsten C. J. Boye, Arkitekt C. P. Hagemann, Grev Holstein Ledreborg, Oberst J. T. Ræder, Landstingsmand, Forligelseskommissær K. A. Maaløe, den tidligere Borgerrepræsentant Brændevinsbrænder P. C. Hansen, Tøjmager L. V. Lund, en dygtig Fører for de københavnske Haandværkssvende — foruden de af Overanstrængelse særlig udsatte Læger, der var døde.

Alligevel var Stemningen i Hovedstaden i det hele, om end alvorlig, saa dog rolig og værdig. »Publikum her i Byen«, skriver »Dagbladet« den 29. Juli, »bærer Ulykken langt bedre, end man efter dens Udstrækning kunde formode; vel hersker der megen Sorg i de Kredse, hvor Slægt og Venner ere blevne bortrevne, men nogen almindelig Angst og Fortvivlelse eksisterer aldeles ikke. Vi have tvært imod med Glæde lagt Mærke til, at den jævne Sindsro, der udgør den ene Side af den danske Folkekarakter, heller ikke ved denne Lejlighed har fornægtet sig.« »Stemningen er ikke forknyt,« skriver H. Brøchner 18. Juli til sin Ven Molbech, »men Kolera er

næsten eneste Konversationsgenstand, saa at den endog har fortrængt Politikken.« Og 7. Aug. fortsætter han: »Det har været ganske forunderligt i denne Tid i de fremmede Blade at læse Beretninger om Tilstanden her i Byen; man skulde af dem tro, at København afgav et Analogon til Florentz under Pesten. Det har imidlertid været meget langt fra. Stemningen her har været rolig, endog for den fremmede paafaldende rolig; hos den overvejende Flerhed har der hersket en god og rolig Besindighed, forenet med den opofrende Hjælpsomhed, der er et af de bedste Træk i Nationalkarakteren. Det er ikke ubetegnende for denne, at man i de første Dage, da Sygdommen aldeles ikke tegnede til at blive farlig, var ængstelig og plagede Lægerne gudsjammerligt, saa at disse, for at skaffe sig lidt Ro, maatte applicere nogle ansélige Sennepsplastre paa de respektive Maver af nogle af de uroligste; men at man, saa snart der virkeligt blev Fare paa Færde, straks tog sig sammen og ikke vrøvlede mere — det vil da sige, man talte nok om Kolera, det var jo en ypperlig Konversationsgenstand, og en saadan give vi danske ikke saa let Slip paa; men man var ikke taabelig ængstelig og lod Lægerne have Ro til at pleje dem, der virkeligt behøvede dem. — Under hele Sygdommen har Byens Fysiognomi ikke væsentlig forandret sig. For den, der kom til København uden at vide, at Koleraen var der, skulde næppe noget have været paafaldende. Han vilde maaske have fundet Gaderne lidt tommere, Butikkerne og de offentlige Steder lidt mindre besøgte; han vilde maaske have mødt nogle flere Ligtog; men Forskellen vilde ikke have været større, end at han kunde have antaget den for tilfældig.« Brøchner kommer endog til det Resultat, at Sygdommen overhovedet i mange Henseender har været »en gavnlig Renselse, i det store, hvad de kritiske Sygdomme ere hos det enkelte Individ, og om det end ikke

har kunnet være anderledes, end at den har krævet mange smertelige Ofre og løst mange Baand, saa har den dog overvejende været en Rensning, og som saadan en god.« Saaledes ser Filosoffen paa Tingene.

11.

I et Skrift, som de to bekendte Naturvidenskabsmænd August Colding og Julius Thomsen i Forening udarbejdede endnu i samme Aar »om de sandsynlige Aarsager til Choleraens ulige Styrke i de forskellige Dele af Kjøbenhavn«, kommer de ogsaa ind paa de Foranstaltninger, ved hvilke Koleraens Styrke fremtidig kan formindskes. De har ved deres Undersøgelser paavist, at den afhænger dels af Befolkningens Tæthed, dels af Jordbundens Beskaffenhed. Befolkningen maa da spredes, dens Renlighedssans udvikles. Byen maa udvide sig og ikke, som i gamle Dage, paa Strækninger med slet Jordsmon eller paa Inddæmninger af Havet. Bebyggelsen maa tilfredsstille de Krav, Teori og Erfaring stiller til Gadernes Bredde, Husenes Højde, Gaardspladsernes Størrelse. Man maa ved Udvidelsen ikke afspærre den friske Luft fra Byen; derfor maa de nye Byggegrunde ikke ligge tæt op til den nuværende By, ikke paa Voldenes og Gravenes Grund. Mellem den gamle By og de ny Gaderækker bør der ligge en stor aaben Plads paa mindst 500 Alens Bredde, beplantet med Træer og udlagt til Spadseregange. Det offentlige bør sørge for et godt Gas-, Vand- og Kloakvæsen: Lys og Renlighed, Vand og Renlighed, Kloaker og Renlighed hører sammen. Og Renlighed er en Betingelse for Sundhed. En ny Byggelov maa fastslaa, at ingen Grund bebygges, før den er undersøgt og, hvis den er opfyldt med slette Materialier, renset for disse. Husene, særlig deres Kældere, maa indrettes, saa de er beskyttede mod

Uddunstninger fra Jorden, Gaderne bebygges eller ændres, saa den friske Luft har fri Gang igennem dem, Gaardspladsernes Størrelse staa i et vist Forhold til Husenes Højde. »Af en ny Byggelovs Bestemmelser vil for en stor Del Københavns Fremtid i sanitær Henseende være afhængig.«

Paa dette fremsynede Programs Gennemførelse har Byen siden 1853 arbejdet. Saa vidt er man naaet, at Koleraen i København for alle, der er fødte efter det ulyksalige Aar, kun er et Sagn.

CAROLINE WALTER
OG
FERDINAND LINDGREEN

AF

H. WEITEMEYER.

Om Skuespillerinden *Caroline Frederikke Walter*, født *Halle*, der allerede som lille Barn optraadte paa Teatret i Febr. 1762 og i Decbr. 1769 fik sin egentlige Debut som Pernille i »Den Stundesløse«, ved man lidet eller intet, hvad hendes Afstamning og Familieforhold angaar. Overskou fortæller i »Den danske Skueplads« (II S. 421), at Iver Als var den første, som fik Nys om, at en fattig »Holmensmand«, Thomas Jespersen, havde en lille Steddatter, Caroline Halle, der vakte Omtale ved sin Opvakthed, og at Als overtalte Forældrene til at lade hende komme i Comos Danseskole. J. Davidsen, der foruden Overskous og Rahbeks Optegnelser opgiver at have benyttet nogle private Meddelelser, siger i »Fra vore Fædres Tid« (S. 118), at hun blev født i København 5. Febr. 1755, og at Faderen, der var en fattig Haandværker, døde kort efter hendes Fødsel, hvorefter Moderen ægtede en fattig »Holmensmand«, Thomas Jespersen, og denne, der gjorde Tjeneste ved Maskineriet paa Teatret, fik den seksaarige Steddatter anbragt ved Balletten. Denne Fremstilling følger P. Hansen hovedsagelig i sin Teaterhistorie (I S. 349). Efter nogle

Optegnelser af Komponisten Poul Rasmussen (Personalhist. Tidsskr. 3. R. V S. 64) »kaldte hun sig Halle efter en Fændrik eller Underofficer, som var hendes virkelige Fader, men hendes Moders Ægtemand var Arkelimester ved Holmen«. Endelig siger Aumont i Biografisk Lexikon, at Caroline Walter »angives at være født i Kbhvn. 5. Febr. 1755, men i øvrigt hviler Mørke over hendes Fødsel og Familieforhold; ganske vist kvitterer i Teaterregnskaberne 1765—66 T. J. Halle for sin liden Datter Carolines Gage som Figurantinde, men Underskriften siger ikke, om det er hendes Fader eller Moder, end mindre, i første Tilfælde, om det er hendes kødelige Fader eller Stiffader«.

Efterfølgende Sag, hvis Akter er hentede fra Raadstuearkivet[1]), giver i alt Fald nogle Oplysninger om hendes Slægtskabsforhold og yder et godt Bidrag til hendes tidlige Ungdomshistorie, men navnlig finder jeg, at den har Interesse ved at godtgøre, at de to store Kunstnere Caroline Walter og Ferdinand Lindgreen er Halvsøskende.

Den 1. Juni 1773 indgav Enken *Johanne Kirstine Lindgreen*, »boende paa Hjørnet af Lille Grønnegade og Hovedvagten Nr. 210 hos Brændevinsmanden paa første Sal«[2]), en Klage til Magistraten over, at hendes Datter *Caroline Halle* var bleven bortført fra hendes Hjem.

Klagen indledes med følgende Ord: »En øm Moders Væmodighed over en eneste Datters Vildfarelse foraarsager mig at inkommodere Deres Excellence [ɔ: Overpræsidenten] og samtlige naadige Herrer, ikke at jeg vil klage over et ulydigt Barn, men over at hun er bleven

[1]) Magistratens Kollegialbreve 1773 B Nr. 8 og Kopibogen 1773 A Nr. 319 og B Nr. 65 og 223.

[2]) Lille Grønnegade er nuv. Ny Adelgade. Det nævnte Hjørnested ejedes 1773 af Brændevinsbrænder Niels Christian Timpermand.

forført, hvilket forholder sig saaledes«. Saa følger Beretningen om det, der er sket. Den er skrevet i et slemt forvrøvlet Sprog og gengives her i udførligt Uddrag.

For to tre Maaneder siden havde hendes Datter giort Bekendtskab med Sr. *Holberg,* Aktør ved Komedierne[1]), og han havde besøgt hende i Hjemmet, »hvilket ikke er blevet ham nægtet, saalænge det var anstændigt, men siden han nogle Gange har opholdt sig hos hende i mine Værelser indtil Kl. 1—2 ud paa Natten, har jeg og min Pige siddet hver paa en Stol af Aarsag, at han har brugt til Undskyldning, at han ellers maatte gaa paa Gaden; dette har giort mig kedsommelig«. Saa var det om Fredag Aften Kl. 12 den 21. Maj, at hun lukkede Døren op ind til ham og sagde, at det var paa Tide at gaa, hvorpaa han svarede, at han skulde gaa, naar det gefaldt ham. Han gik dog snart efter, men kom igen om Lørdagen og sagde, at han var kommen »for at vise, at han havde hele Ben, men jeg, som var hendes Moder, skulde D . . . . . gale ham komme til at fortryde det«. Da hun saa svarede: »Bliv fra mig, han kan blive borte«, greb Holberg fat i hende og slængte hende paa en Stol, saa at Benene under Stolen gik i Stykker, »hvoraf erfares hans gode Intention. Da jeg kom til mig selv efter denne Alteration, tog [jeg] en tynd Stok, der stod ved et Lacoy Træ i i Vinduet, for at værge mig med, men traf ham ikke,

[1]) Det er Skuespiller *Ludvig Holberg,* der debuterede 1772, men ifl. Overskou (III S. 34) svarede saa lidt til de Forventninger, han straks havde vakt, at man i den følgende Tid kun taalte ham for hans nære Slægtskab med Digteren og 1778 skilte sig af med ham ved at skaffe ham et Toldkassererembede. Han døde 1824 i Aarhus som Justitsraad og fhv. Told- og Konsumptionskasserer (i Randers). Han var for øvrigt slet ikke i Familie med Holberg, ikke engang hans Gudsøn (se Dania IX).

KØBENHAVNS
KOMMUNEBIBLIOTEK
LÆSESALE
CHRISTIANSHAVN

hvilket er al min Forseelse mod Sr. Holberg, undtagen at jeg udi hans Nærværelse erindrede min Datter, at hun ligeledes havde fortjent at revses«. Holberg hentede saa Sekretær *Lassen*[1]), der kom Kl. 4 og blev til Kl. 11 om Aftenen, da Holberg vendte tilbage og i Teaterdirektionens Navn befalede hende at udlevere Datteren, og da hun spurgte til hvem, svarede Holberg, at Direktionen havde gjort Anstalter for hende hos en honnet Familie. »Jeg svarede saa: skal det saa være, faar jeg lade hende fare, sigende derhos, at jeg som Moder var pligtig at se min Datters Fordærvelse; Hr. Lassen løftede saa sin Stok og sagde, at hvis jeg ikke holdt min Mund, skulde jeg faa al Landsens Ulykker.« Derpaa gik de med Datteren, »og som en enlig Enke maatte jeg anse dette og lade mig befalde, da jeg efter deres Udsigende ventede, at hun efter Direktionens Ordre var kommen til det hende tilberedte Sted«. Men Søndag Morgen fik hun Bud fra sin Søster Madam *Petersen* i Trompetergangen, at Datteren havde været der om Natten, »hvoraf ingenlunde (!) erfares, at det ikke har været Direktionens Ordre«, thi ellers havde de ikke behøvet at gaa til Søsteren, som intet vidste af det, men de havde vel forestillet sig, at Søsteren havde billiget deres Foretagende. Søsteren havde dog beholdt Caroline, »at hun som et forført og nu vildfarende 17 Aars Barn[2]) ikke om Natten skulde geraade i slette Selskaber, siden de Personer, som havde bortført hende fra hendes Moder, vidste ingen Steder at føre hende hen«. Om Søndag Morgen var hun saa af Holberg bleven hentet i en Kareth og ført ud til Inspektør *Hvass*[3]), hvor hun var i to Dage, og saa blev hun indkvarteret hos Hr.

[1]) Det er den ved Teatret i 1772 ansatte Sekretær *Niels Lassen*.
[2]) Er dette rigtigt, er Caroline Halle altsaa først født 1756.
[3]) Det er Inspektøren ved Teatret *Christian Hee Hvass*.

Knudsen i Store Kongensgade[1]). Da Hvass' Tjener kort efter kom op til Moderen for at hente hendes Klæder, fik han dem, men da han kom igen og forlangte udleveret Stole, Konsol, Borde, Spejle og Gardiner, sagde Moderen nej, det kunde de i alt Fald ikke faa førend til Flyttedagen, og Tjeneren truede hende saa med, at hun ingen Pension fik.

»Dette er da, hvad mig er vederfaret. Men som jeg ikke kan tro, at Direktionen billiger det, som Loven ikke taler et eneste Ord om, at Direktionen har paataget sig at rette mellem Moder og Datter, saalænge Gud og Kongen har sat Øvrighed i Byen, og Lovens 3. Bog 17. Kap. 16. Art. er mit Forsvar, saa er det til Ds. Exc. og samtlige naadige og højtbydende Herrer min ydmygste Bøn og Begæring, at min Datter Caroline maatte for de høje Herrer Magistraten indkaldes og erindres at forføje sig til sin Moder, der saa ømmeligen har opfødt og haandhævet hende og altid søgt hendes Bedste. Da jeg ikke skal have noget imod hende, siden jeg indser, at hun er bleven forført, og alt hvad passeret skal være forglemt. Det øvrige, hvad Hr. Sekretær Lassens og Sr. Holbergs Foretagende angaaende, da er derom til Hr. Etatsraad og Politimester insinueret Klage, hvorvidt samme finder Sted med Ærbarhed og Skikkelighed og at foretage sig noget uden Øvrighedens Tilladelse. Udbedende og derhos forventende naadigst Assistange. Da jeg i dybeste Ydmyghed forbliver Ds. Exc. osv.

ydmygste Tjenerinde
Johanne Kirstine Lindgreen.«

Magistraten tilsagde nu baade Moder og Datter til at møde paa Raadstuen, men kun Moderen efterkom

[1]) Det er Suffløren ved Teatret *Lars Knudsen,* der 1769 blev gift med Skuespillerinden *Johanne Sophie Bergmann.* Knudsen boede i St. Kongensgade Mtrnr. 39.

Opfordringen, medens Skuespiller *Niels Hansen* (den senere Regissør) stillede med et Brev fra Inspektør *Hvass* som Undskyldning for Datterens Udeblivelse. Dette Brev af 7. Juni, der giver en helt anden Fremstilling af Sagen, og som viser, hvilke store Forventninger Teatret satte til den purunge Skuespillerinde, aftrykkes her i sin Helhed.

»Angaaende denne Sag, for hvilken Jomfru *Caroline Halle* formentlig er opkaldt paa Raadstuen, kan jeg paa hendes Vegne, da Upasselighed hindrer hende i at møde, meddele følgende Forklaring.

Efter adskillige igentagne Klager over uordentlig Levemaade og uanstændig Opførsel har den alleryderste Nødvendighed endelig tvunget hende til at forlade hendes Moders Hus, hvor hun paa en voldsom Maade berøvet alle hendes Klæder og andre Effekter, mishandlet af Moderen og truet med Lemlæstelse befinder sig usikker paa Ære, Gods og maaske Liv, følgelig uskikket til at opfylde hendes teatralske Forretninger. Søndagen den 23. Maj kom hun ud til mig Kl. 7 om Morgenen i en meget ynkværdig Tilstand, mere død end levende og saa godt som nøgen. Om Eftermiddagen gik jeg til Moderen for at høre Sammenhængen og, om muligt, at stifte Forlig, men den Uforskammethed, hvormed hun besmykkede hendes nedrige Opførsel, og de utallige Forbandelser, hun udgydede, overtydede mig letteligen om Sandfærdigheden af Datterens Beretning og Ubilligheden at sende hende tilbage i dette virkelige Helvede. Jeg beholdt hende altsaa i mit Hus, indtil jeg efter nogle Dage fik hende indtinget i Pension hos Hr. *Knudsen*, hvis Kæreste ogsaa er Aktrice, og hos hvem hun saavel i Henseende til ordentlig Levemaade som artigt og anstændigt Selskab er uendelig bedre end i Moderens Hus. Direktionen har fundet denne Forandring saa meget nyttigere for Teatret, som Jomfru Halle er en haabefuld

Aktrice, hvis ugemene Talenter fortjener Vedligeholdelse og Opmuntring«.

Efter at have modtaget denne Skrivelse henviste Magistraten Madam Lindgreen til Teaterdirektionen for om muligt ved dennes Hjælp at faa Sagen bilagt i Mindelighed. Men saa let gik det ikke, dertil var hun altfor stridbar. Hun sendte 9. Juni en Klage til Direktionen, og da hun den 17. Juni havde modtaget Svar, indgav hun Dagen efter en ny Klage til Magistraten, hvori hun atter forlangte, at de tre Herrer Hvass, Lassen og Holberg skulde opkaldes for at svare til deres »slette, utilladelige og lovstridige Forhold« mod hende. Mellem Linierne kan man læse, hvad Direktionen havde bebrejdet hende. Den havde svaret hende, »at min Datter nu befandt sig i sin Rolighed, saa jeg skulde finde mig i Billighed, og jeg kunde nøjes med en liden Pension, og min Datter var ikke tjent med at komme med blaa Øjne paa Teatret, hvortil jeg svarede, at i de 17 (!) Aar, hun har været ved Komedierne og intet haft at leve af, der kunde tilstrække, har hun ingen blaa Øjne haft og jeg dog holdt hende i Klæder og Zir, som for hende har været nødvendigt. Jeg sagde da ligeledes, at dersom Direktionen havde givet de benævnte Personer Ordre til at borttage min Datter, havde de dog vel ingen Ordre haft at traktere mig med Skældsord og Stokkeprygl. Derpaa jeg fik til Svar, det fik saa at være, og min Datter havde nu saa meget, hun kunde leve af«. Da Madam Lindgreen havde truet med Magistraten, havde en af dem sagt: »Hvad vil Magistraten gøre?«, »hvilket jeg med Ed kan bekræfte«. »Skal saadan Handling staa ved Magt, saa Gud trøste enhver ærlig Moder, hvis Datter har et glat Ansigt, har Teatret her Inkvisitionsret, som i de katolske Lande nu er afskaffet, hvor godt Folks Pigebørn blev bortsnappede uden videre Regnskab, hvortil de skal bruges. Da min

Datter har været ved Komedierne i 17 Aar (!) og været hos mig uden at være i Forvaring hos Hr. *Knudsen*, hvor hun nu er og forbydes at tale med sin Moder eller Slægt«. Hun forlanger, at Datteren føres tilbage til hende fra Hr. Knudsen, hvor hun »betaler af hendes eget, saa længe hun har at leve frisk med; men om hun i Dag eller i Morgen bliver syg og skal ligge 10 Aar ved Sengen, hvem skal da føde og opholde hende?« Hun udbeder sig derfor atter »Assistange, at jeg som en forladt Enke nyder den Ret, som Guds og Kongens Love befaler.«

Magistraten begyndte nu for Alvor at føle sig stødt ved Teaterdirektionens afvisende Holdning og sendte den en pro Memoria af 21. Juni, hvori det hedder, at det paaligger Magistraten som Øvrighed at paase, at Forældre beholder den dem efter Loven tilkommende Myndighed over deres Børn, og i Fald Børn af Forældre forurettes, da at skaffe Børnene Ret; men da det er Magistraten ubekendt, om der maatte være overdraget Direktionen en særdeles Jurisdiktion over de ved Teatret engagerede Personer videre end forhen, da Magistraten og de to og tredive Mænd var Direktører[1]), bad den tjenstligst Direktionen, at Datteren maatte faa Befaling til at møde paa Raadstuen, naar hun blev tilsagt, medmindre hun alene henhørte under Direktionen i alle Tilfælde.

Først henved tre Uger efter svarede Direktionen Magistraten i en Skrivelse, hvori den gjorde Rede for hele Sagens Forløb. Det hedder heri blandt andet:

»*Caroline Halles* Udflyttelse af Moderens Hus saavel som den af Moderen med en besynderlig Omhyggelighed fordulgte, men nu fast overalt bekendte ubehagelige

[1]) Teatret stod som bekendt under Magistraten fra 1750 til 1770.

Scene, der skal have givet Anledning til den[1]), var Direktionen aldeles ubekendt, indtil Inspektør *Hvass* meldte Direktionen den Del, han havde maattet tage i den, da Jomfru Halle om Aftenen silde kom til ham som sin Foresatte og bad om Hjælp til at komme hjemme fra til et skikkeligt Hus, hvor hun kunde faa Ro til at læse sine Roller. Direktionen havde saa meget mindre at erindre mod Hvass' Forestilling, som den kendte Sufflørens Hus, hvor hun var tinget i Kost, som et skikkeligt og anstændigt Sted, og den ved nærmere at undersøge Sagen var overbevist om, at Skuepladsen ikke længe vilde kunne beholde Jmfr. Halle som Aktrice, hvis hun skulde nødes til at flytte tilbage til Moderen«. Da Lindgreens Enke den 9. Juni havde henvendt sig til Direktionen, havde hun faaet den Besked, at man ikke vilde tvinge Datteren til at forlade Knudsens Hus, hvor hun udtrykkelig ønskede at blive, og da den formente, at det ogsaa var det bedste for Spektaklerne, at hun blev der; men Moderen skulde faa 100 Rd. aarlig, som Datteren yderligere tilbød af sin Gage[2]), hvormed man syntes, at hun kunde og burde være fornøjet.

»Dette er Sagens sande Sammenhæng, om hvilken vi har troet, at Magistraten ikke burde være uvidende, siden Lindgreens Enke har henvendt sig til Dem paany med en Ansøgning, der ikke alene er forfattet i bitre Udtryk, men endog vil gøre Quæstionen i denne Sag til en Voldførsel, som den ikke er, og synes med en udstuderet Flid at lægge Dølgsmaal paa den Tildragelse, som har nødt Datteren til at flytte fra Moderen, og som, hvis man skal tro Rygtet, maaske,

---

[1]) Man maa forundre sig over, at Historien ingen Steder er omtalt blandt Tidens Chronique scandaleuse, heller ikke hos Overskou, hvor der dog findes saa mange af den Slags.

[2]) Ifl. Overskou (III S. 16) havde hun i 1772 450 Rd. i Gage.

naar den tilfulde skulde oplyses, kunde vidne om et slet Opsyn og uforsvarlig Omgang i Moderens Hus«.

»Det er ikke vor Sag at undersøge, hvad Ret Forældre og i Særdeleshed Mødre har til at formene deres Børn, naar de staar i kongelig Løn og Tjeneste, at bo og opholde sig, i hvad Hus de lyster, naar det er anstændigt. Vi overlader denne og andre juridiske Quæstioner, der maatte angaa de teatralske Personers vitam privatam uden for Skuepladsen og deres Embede, til den kompetente Dommers Paaskøn, saasom vi ingen Jurisdiktion over dem i alt Fald paastaar. Men da vi nøjagtige er underrettede om, at Jmfr. Halles Ophold i hendes Moders Hus vil have Indflydelse paa hendes Pligters Opfyldelse, og os er paalagt at iagttage det, hvad vi til Skuepladsens Gavn for godt og fornødent eragter, saa forvisser vi os om, at Magistraten i denne Sag har alt forstaaende for Øje og enten tilholder Lindgreens Enke at lade sin Datter blive i Fred, hvor hun er, og modtage den i vore Tanker ganske anstændige Pension, som Datteren vil give hende, eller i alt Fald ingen Decision vil iværksætte til Jmfr. Halles Præjudice, før vi derom er underrettede, for at vi kan tage, hvad Messures til Spektaklernes Gavn maatte anses for fornødne«.

»Det er ogsaa i Henseende til Spektaklernes Tjeneste, at vi tjenstligst maa bede Jmfr. Halle forskaanet for Indkaldelser til Raadstuen (hvor vi ellers aldrig har forment hende at møde), thi da hun i denne Tid har en Del at lære, saa bliver det en Nødvendighed, at hun derpaa anvender sin hele Tid uden ved noget andet at forsinkes«.

Skrivelsen er dateret Christiansborg den 12. Juli og underskrevet af G. Nielsen, A. G. Carstens, Bornemann og Pauli.

To Dage efter indleverede Madam Lindgreen gen-

nem Kancelliet sin Supplik til Kongen, hvori hun foruden at klage over, at Datteren paa den af hende fremstillede Maade var blevet berøvet hende, tillige bad om, at der maatte blive nedlagt Forbud mod Datterens Ægteskab med *Holberg*. Denne Ansøgning findes ikke mere (som det omtales senere, er den gaaet tabt ved Teaterarkivets Brand), men Indholdet kendes af hendes samtidige Indberetning til Magistraten. Hun har for Majestæten, siger hun, foredraget, »at der spindes et nyt Anslag, at Sr. *Holberg* skal ægte min Datter«, og hun har derfor bedt om et allernaadigst Forbud mod dette Ægteskab, da det er ulovligt. »Jeg har søgt at ville tale med mit Barn paa Gaden, men er bleven truet paa offentlig Gade med Arrest og at afprygles af Matroser«. Hun beder nu, om Magistraten vil sende Bud til Hr. Knudsen, og at der, indtil den kgl. Resolution kommer, »maa ham paalægges at være ansvarlig for dette mellem min Datter og Sr. Holberg sammensnoede Ægteskab . . . . Jeg er i det Haab, at Ds. Exc. og samtlige naadige Herrer Magistratens Magt og Myndighed udi alt, hvad som er efter Guds og Kongens Love, overgaar Sr. *Holbergs* og Sekretær *Lassens* og Inspektør *Hvass'* og flere ligesindedes Selvraadighed, som synes at være paa det højeste Trin. Forventendes desaarsag en hastig Assistange og endelig Resolution« osv.

Der blev nu atter korresponderet mellem Magistraten og Direktionen — disse Skrivelser er dog gaaede tabte —, og Resultatet blev et Møde paa Raadstuen, hvor Sekretær Lassen og Madam Lindgreen var til Stede, og ved hvilken Lejlighed der til Madammens store Forargelse blev fordret, at hun skulde føre Vidner til Bevis for Rigtigheden af sin Fremstilling af Bortførelsesscenen og hendes Optræden over for Datteren.

Men Vidnesbyrdene kom dog i en Skrivelse til Magistraten af 25. Juli, der begynder saaledes: »Mindst

havde jeg ventet at opleve den Dag, da en Moder skulde gøre Regnskab for sine Samtaler og Omgang med sine Børn. Men siden den Dag er oprunden, at der saa opstaar ublu Personer og opdigter for en ganske højlovlig Magistrat saadan ublu Usandfærdigheder, hvilke selv maa krænke mig som en kærlig og øm Moder mod mine Børn. Siden det da efter Hr. *Lassens* ublu Foregivende er mig befalet at gøre Rede for min Opførsel mod min Datter og samme at bevise, endskønt det burde Hr. Lassen at bevise sin mod mig gjorte ublu Beskyldning, saa har jeg da hensamlet de Vidner, som har været nærværende, hvoraf naadigst vil erfares, at jeg med min Datter Caroline har levet en kærlig Omgang, indtil hun blev bekendt med Sr. *Holberg*, der skammelig har forført hende«. Vidnerne er to Piger, der havde tjent hende, og hvoraf den ene er Amme for et lidet Drengebarn[1]), og Søsteren, den ovennævnte Madam Petersen i Trompetergangen. »Jeg kan ikke tro, at nogen i Tyrkiet turde understaa sig at udøve en saadan Gerning, og endda tør disse Personer understaa sig for en højlovlig Magistrat at fremsætte en Løgn for at sætte mig en Skamplet paa for at smykke deres ublu Foretagende«. Tilsidst vedlægger hun to Officersattester, »som viser, at det af Hr. Lassen for højædle Magistraten sidstanførte om min Person er aabenbar Usandfærdighed«. Hun paastaar, at Hensigten i det hele har været at forføre Datteren for at leve sammen med hende, saalænge hun havde noget, og at Datteren ikke kan nægte, at det er Holberg, der har faaet hende til at opdigte alt det ufordelagtige om hende, og hun forlanger, at Lassen skal bevise sine ærerørige Beskyldninger. For øvrigt siger hun, at hun vil glemme alt og tilgive den hele »Passage«, naar blot Datteren vil vende hjem;

[1]) Det er ganske sikkert Skuespilleren Ferdinand Lindgreen.

men Tilladelsen til Ægteskabet med Holberg giver hun aldrig, »saalænge hans Opførsel er ikke anderledes«.

Magistraten tilsagde nu Inspektør Hvass og Sekretær Lassen til at møde paa Raadstuen for at faa de fire Attester at se. Men den første svarede Raadstuetjeneren, der kom med Tilsigelsen, at han ikke havde noget med Magistraten at bestille, og Lassen blev uden videre borte.

Denne hensynsløse Optræden krænkede i høj Grad Magistraten, og dens Harme kom stærkt til Orde i den Erklæring, som den paa Kancelliets Opfordring den 4. Aug. afgav paa Madam Lindgreens Ansøgning til Majestæten, og hvormed den lod følge de fire Attester og Raadstuetjenerens Rapport om, hvad Hvass havde sagt, samt Genpart af Teaterdirektionens Skrivelser. Efter at have refereret hele Sagens Gang, som den her er fortalt, ender Erklæringen med følgende Ord:

»Hvad nu enten Supplikantinden maatte have forset sig noget mod Datteren, saa at Datteren kunde have Aarsag til at klage, eller og Datteren havde opført sig anderledes mod Moderen, end hendes Pligt udfordrede, er og bliver det dog af betydelig Consequence, at partikulære eller uvedkommende Folk tiltager sig Øvrigheds Myndighed, udtager Datteren af Moderens Hus uden foregaaende Klage eller Ansøgning, samt derefter ikke vil værdige Øvrigheden at møde for derom at give Forklaring. Det er destoværre kommet saa vidt, at næsten hver Mand tænker, at Magistraten, som ikke har nogen Jurisdiktion[1]), har intet mere nogen at sige, men naar de kun har en eller anden Direktion eller Indretning at

[1]) Som bekendt blev ved Hof- og Stadsrettens Oprettelse i 1771 alle jurisdiktionelle Anliggender fratagne Magistraten, og saaledes blev det ogsaa fastslaaet ved den endelige Ordning af Forholdet i Okt. 1772 til stor Skuffelse for Magistraten, som ofte i den følgende Tid lod sin Bitterhed komme til Orde, saaledes her.

henskyde dem under, saa kan de foretage dem, hvad for godt synes, og skønt af Direktionen for Komedierne dens pro Memoria erfares, at den ikke har nogen Del heri, erfares det dog tillige, at Betjentene egenmægtig har foretaget sig alt dette. Skønt man nu vel ved, hvad Myndighed man skulde bruge for at tvinge disse Personer til at møde for os, har vi dog ikke villet foretage videre end herved allerunderdanigst at forestille dette, paa det Ds. Maj. om de Tid efter anden forefaldende Uordner kan vorde underrettet, og skal vi allerunderdanigst henstille, om den af Supplikantinden ansøgte Undersøgning maatte allernaadigst blive befalet og derefter blive anlagt Sag mod alle rette vedkommende til endelig Doms Erhvervelse, paa det Publikum kunde faa Satisfaktion og de, som i denne Omgang maatte befindes at have handlet mod Ds. Majs. Lov, vedbørligen blive ansete«.

Derefter hører man intet mere om Sagen. Thi vel anmodede Magistraten Kancelliet i Skrivelse af 27. Okt. om at give den Underretning, om der var faldet Resolution i Sagen, da Magistraten hidtil intet havde hørt. Men der kom aldrig Svar. Af Kancelliets Protokol i Rigsarkivet, i hvilken Sagen findes kort refereret, ses nemlig, at Kancelliet straks efter at have modtaget Magistratens Erklæring sendte denne med Ansøgningen til Teaterdirektionens Betænkning, og der er de rimeligvis blevne liggende og er brændte med Teatrets Arkiv paa Christiansborg i 1794, ogsaa de fire Attester, af hvilke, navnlig af Officersattesterne, man vistnok kunde have ventet vigtige Oplysninger om Familien.

At den saaledes kom til at høre til de henlagte Sager, vilde være nogenlunde forstaaeligt, hvis man kunde stole paa Overskou (III S. 38), thi da var den allerede i August Maaned paa en Maade praktisk afgjort, idet Caroline Halle da havde holdt Bryllup —

dog ikke med Holberg, men med Kommercesekretær og musikalsk Instruktør ved Teatret *Thomas Christian Walter*. Men Overskou har sikkert ikke Ret. I Vejviseren 1774 og 1775 staar hun nemlig endnu opført under sit Pigenavn, og i Biografisk Lexikon sættes hendes Giftermaal til Efteraaret 1774[1]). Saa bliver det endnu mere paafaldende, at man ikke værdigede Magistraten noget Svar.

I alle Tilfælde har sikkert Magistraten deri set et Tegn paa, at man saa den over Hovedet, og har følt det som en Ydmygelse, en af de mange Ydmygelser, som den led eller troede at lide i disse Aar.

Det er denne Johanne Kirstine Lindgreen, som ogsaa er Moder til Skuespiller *Ferdinand Lindgreen*. Egentlig er det tilstrækkeligt at henvise til, hvad man ved om ham, at han er en Søn af Konstabel i Marinen Thomas Jespersen og Johanne Hansdatter (Biogr. Lex.), og sammenholde det med, at Caroline Halles Stedfader var den fattige Holmensmand Thomas Jespersen. Men for yderligere at slaa det fast skal jeg dog tilføje følgende.

Hvem Carolines Fader *T. J. Halle* er — thi at det skal være Navnet paa hendes Fader, er utvivlsomt, hvad der fremgaar af det følgende —, har det ikke været mig muligt at finde, skønt jeg i Arkiverne har søgt efter ham paa alle tænkelige Steder. Efter Poul Rasmussens Optegnelser, der er citerede i Indledningen, maa man antage, at Caroline er født uden for Ægteskab. Men det skulde paa Forhaand synes lidet troligt. Thi for det

[1]) Efter velvillig Meddelelse fra Hr. Aumont støtter han denne Angivelse paa, at hun i Teaterregnskabet for 1774—75 endnu 3. Aug. 1774 staar opført som Mademoiselle Halle, men 19. Nov. som Madame Walter, og at hun endnu paa Teaterplakaten 3. Okt. kaldes Jomfru Halle.

første faar man ved at gennemlæse disse Optegnelser i deres Helhed det bestemte Indtryk, at han er slem til at diske op med Skandalehistorier og løbe med ondartet Bysladder — se saaledes hans ret pikante Historie om, at Caroline Halle og Skuespillerinden Jomfru Petersen skulde være Søstre —, saa man straks er paa sin Post; desuden er Optegnelserne nedskrevne 1797, mange Aar efter at Caroline Walter havde forladt Scenen og Landet, og da Poul Rasmussen selv kun var 21 Aar. Og dernæst synes den Omstændighed, at Faderen kvitterer for Datterens Gage, medens hun selv efter Moderens Sigende altid har boet hos hende, at tyde paa, at det har været et legitimt Forhold. Det maa forekomme lidet sandsynligt, at et uægte født Barn paa de Tider saa at sige blev officielt anerkendt og kom til at bære Faderens Navn. Og dog maa Poul Rasmussen have Ret i Hovedsagen. Caroline Halle er ganske sikkert født uden for Ægteskab. Thi i 1760 blev »Pigen« Johanne Hansdatter, som det vil ses nedenfor, gift med Konstabel Thomas Jespersen. Men det Dokument af 26. April 1766 i Teaterregnskaberne (Rigsarkivet), hvorved T. J. Halle kvitterer for 30 Rd. »for min liden Datter Carolines Figurering afvigte Vinter paa det danske Teater«? Hvorfor er det underskrevet af Halle og ikke af Stedfaderen, i hvis Hus hun var?[1]) Og selve Dokumentet! Jeg kunde tænke mig, at en Mand, der var højere paa Straa end en fattig Haandværker eller en Underofficer (eller Konstabel), havde skrevet Kvitteringen, saa fast og øvet er Haandskriften, saa korrekt det danske Sprog og saa god Ortografien. Det er og

[1]) Jeg har i Teaterregnskaberne omtrent et halvt Aar før fundet, at hun selv paa en Liste over Penge til Teaterudstyr til Figuranterne har kvitteret med sin lidt ubehjælpsomme Barnehaand: Caroline.

bliver en mærkelig Historie, hvorledes man saa vender og drejer den, og man griber sig i at stirre paa Halles Forbogstaver T. J.; de kan jo blandt andet ogsaa sige Thomas Jespersen. Men det er jo ogsaa umuligt, at de to skulde være een og samme Person. Thi hvis Jespersen havde forandret Tilnavn, hvorfor skulde saa Moderen, som skriver sig Lindgreen, kalde Datteren for Halle? Har Halle over for Moderen paataget sig Omkostningerne ved Carolines Underhold og Opdragelse? Er Halle et helt fingeret Navn for at skjule over et andet? Alt dette er Forklaringer, som jeg selv ryster paa Hovedet af.

Den 28. Febr. 1760 blev Ungkarl *Thomas Jespersen*, Bøsseskytter (ɔ: Konstabel) i Marinen, 23. Kompagni, boende i Helsingørsgaden, trolovet med Pigen Johanne Hansdatter, og 28. Nov. samme Aar blev de kopulerede[1]). Deres første Barn (i alle Tilfælde det første, jeg har fundet) blev døbt i Holmens Kirke 20. Decbr. 1765 under Navn af *Hans Christian;* da boede Forældrene i Borgergade, og Faderen kaldes her Konstabel[2]). Denne Søn maa imidlertid være død som lille Barn; thi 2. April 1767 blev deres anden Søn døbt smstds. ogsaa med Navnet Hans Christian; senere blev han dog altid kaldt *Frederik Christian*[3]). Deres tredje Søn *Ferdinand Ludvig Vilhelm* blev døbt 10. April 1770, ligeledes i Holmens Kirke. Ved de to sidstes Daab var blandt Fadderne Sekretær ved Akademiet paa Charlottenborg

---

[1]) Holmens Kirkes Ægteskabsprotokol, Landsarkivet.

[2]) Holmens Kirkes Daabsprotokol, Landsarkivet.

[3]) Hvorledes har han senere faaet Navnet *Frederik?* Ja, i Kirkens Begravelsesprotokol staar: »21. Aug. 1769 begravet Thomas Jespersen, Konstabel, 23. Komp., hans Søn Frederik, død af Kopper; et fremmed Barn«. Hvorledes dette skal forstaas, ved jeg ikke. Maaske har det været en Adoptivsøn, hvis Navn efter hans Død er bleven overført paa deres egen Søn.

Christian Ærnilius Biehl og Skuespillerinden Jomfru *Amalie Bøttger*, den senere Madame Rose (ved Daaben 1765 nævnes en Jomfru Margrethe Bøttger). Den første var Fader til *Charlotte Dorothea Biehl*, der underviste den lille Caroline i Læsning og andre nødvendige Kundskaber, og Amalie Bøttger var hendes Instruktrice (se Overskou II S. 422). Blandt de andre Faddere nævnes en Groshandler *Barch* og en Jomfru *Marie Christine Barch*, ganske sikkert Slægtninge af Danseren Carl Barch ved Teatret. Man ser, at den »fattige Holmensmands« Hjem havde i alt Fald en Del af sine Omgangsvenner eller Bekendte fra Teaterkredse.

Hundrup nævner i sine Samlinger[1]) i Anledning af, at Sønnen Frederik Christian i 1787 blev Student fra Roskilde Skole, Faderen som »Thomasius ballistariorum præfectus (Overfyrværker)« og Moderen som Johanne Groot. Overfyrværker i Hæren svarer omtrent til vor Tids Stabssergent; men der var ogsaa Overfyrværkere i Marinen, og her kan Titlen maaske gengives ved Overkonstabel. Hundrup angiver Faderens Dødsaar til 1770. Det har dog ikke været mig muligt at finde ham i Admiralitetets Skifteprotokoller[2]). Moderens fulde

---

[1]) Fortegnelse over de fra Rosk. Sk. dimitterede Studenter (Rigsark.).

[2]) Jeg har vel i Hof- og Stadsrettens Skifteprotokoller (Landsark.; Nr. 8, Forseglingsprot. 16. Jan. 1773 og Behandlingsprot. 12. Juli 1775) truffet paa en Konstabel Thomas Jespersen, 3. Div., 3. Komp., Nr. 3, der døde omtrent paa denne Tid paa et Togt om Bord paa Orlogsskibet Mars. Men jeg har ikke kunnet følge ham videre og se, om det er ham, og da hans Efterladenskab knap udbragtes til 10 Rd., og der ingen Arvinger meldte sig efter Bekendtgørelsen i Aviserne, er det lidet sandsynligt. Eller skulde der ligge nogen Betydning i det Ord »forladt Enke«, som Moderen flere Gange betjener sig af? — I alt Fald var jo Thomas Jespersen død i 1773, og man maa derfor slaa en Streg over den rørende Historie, som J. Davidsen fortæller, og som P. Hansen gentager, at en af Grundene, hvorfor Caroline snart blev skilt fra Walter, var den, at han og hans fine Fa-

Navn var altsaa efter foran nævnte *Johanne Kirstine Hansdatter Groot.* Hun har vel tilhørt en indvandret hollandsk Slægt[1]). At Hundrup ikke nævner hendes Dødsaar, kan maaske tyde paa, at hun endnu levede 1787.

Til Slutning et Par Ord om Ferdinand Lindgreens Skolegang. Begge Brødrene blev sat i Roskilde Skole 28. Okt. 1778, som det ses af Discipelprotokollen[2]), men der findes intet om, hvem Forældrene er, hvad der ellers plejer at noteres ved Indmeldelserne. Hundrup meddeler, at Frederik Christian blev understøttet af Arveprinsen, og det har vel ogsaa været Tilfældet med Ferdinand. Skulde deres Halvsøster, som i 1778 var den berømte og meget feterede Kunstnerinde, mon ikke have haft nogen Indflydelse her? Medens Frederik Christian, som blev Student med første Karakter[3]), under hele sin Skolegang fik særdeles gode Vidnesbyrd, var det anderledes med Ferdinand. I 1781 hed det vel: »Endnu noget barnagtig, men af temmelig godt Haab«, men i 1783 var det blevet til: »Mangler ikke Nemme, men Flid«, og i 1787: »Lidet eller intet Haab«, og nogle Maaneder efter at Broderen var bleven dimitteret, læses i Protokollen: »25. Okt. 1787 blev Ferdinand

---

milie følte sig stødte over hendes simple Ekstraktion og ønskede, at hun skulde afbryde Omgangen med Plejefaderen, den fattige, men brave Holmensmand, hvad hun dog bestemt vægrede sig ved til Ære for hendes gode Hjærte.

[1]) Navnet Groot, Grot og Groth blandes sammen i Tidens Dokumenter. Skulde hun være en Datter af en Tobaksbinder Hans Adam Groth (Grot), der døde i Kbhvn. 1752 og efterlod en Enke Margrethe Christiansdatter med tre umyndige Børn?

[2]) Landsarkivet. Af denne Protokol er de flg. Data hentede.

[3]) Ifl. Hundrup (anf. St.) blev han cand. phil. 1788, men var saa i fem Aar plaget af Sygdom. Ifl. Wiberg blev han cand. teol. 1798 og derefter Kapellan i Svendborg, hvor han døde 1805. Hans Datter *Kirstine* Sophie Frederikke blev gift med Præsten og Historieskriveren Jørgen Lindegaard Rohmann.

Lindgreen paa Forlangende afskediget af Skolen med det Vidnesbyrd, at han vel havde opført sig anstændig og upaaklagelig, men for Resten ej vist den Bekvemhed til Studeringerne, at han med Ære kunde haabe at blive til Akademiet dimitteret, hvorfor Vedkommende have anset det for raadeligst ej længere at lade ham studere, men hellere anbringe ham ved saadanne Forretninger, som med hans Bekvemhed kunde være mere passende«. Hvad han selv mente, at hans Bekvemhed bedre passede til, havde han imidlertid allerede vist ved i Maj 1787 at melde sig til Syngeskolen ved Teatret[1]), og i Jan. 1788 blev han antaget som Elev og optraadte i Koret. Samtidig vedblev han dog at læse til Eksamen, og i Sommeren 1790 blev han dimitteret privat fra Roskilde Skole med anden Karakter[2]). I November samme Aar havde han sin første Rolle.

Da var der imidlertid allerede gaaet en halv Snes Aar, siden Caroline Walter var flygtet ud af Landet; hun var bleven gift med Violinisten Christian Friederich Müller og var nu den store fejrede Kunstnerinde i Stockholm, som hun havde været det i København. Man maa tænke sig, at Traditionerne fra Barndomshjemmet og Halvsøsterens Eksempel har ført Ferdinand Lindgreen ind paa hans Bane, og at de begge har faaet Talentet i Vuggegave af Moderen, hvorledes hun saa

---

[1]) Aumont og Collin, Den danske Skueplads.

[2]) Konsistoriets Arkiv. — Ogsaa *Christian Nicolai Lindgreen* blev i 1790 Student fra Roskilde Skole. Han var født i Kbhvn. 1772 og blev 18. Decbr. døbt i Holmens Kirke; Faderen var Arkelimester ved Holmen Nicolai Jansen, boende i Bryggerlængen, Moderen hed Karøn Lindgreen (se Holmens Kirkes Daabsprotokol og Hundrups Saml.). Han blev cand. jur. 1798, Auditør 1800 og 1803 Justitiarius ved Guvernementet i Trankebar, hvor han døde 1817. Moderen, efter hvem han altsaa har taget Navn, er maaske en Søster til Thomas Jespersen.

ellers har været. Mon han ikke har truffet sammen og talt med Halvsøsteren den eneste Gang, han vistnok havde Anledning til det, efter at han selv var kommen til Teatret, nemlig da Caroline Müller i Foraaret 1791 gæstede København og ved en Fest paa Skydebanen blev hyldet af sine Kunstfæller og Repræsentanter for Litteratur og Kunst?

Men hvorfor anede Samtiden intet om det nære Slægtskab? Hvad er det for en Familiehemmelighed, der har kastet Sløret over det og skjult det? Det er en Gaade, som sikkert Fremtiden vil løse.

BIDRAG TIL DET GAMLE KØBENHAVNS TOPOGRAFI

AF

INGENIØRKAPTAIN H. U. RAMSING.

III. Ladegaardsaaen, Søerne og deres Afløb.

Det er en gammel kendt Sag, at Byens Forsyning med rindende Vand i ældre Tid fandt Sted igennem Ladegaardsaaen, der i sine to Forgreninger, Grøndalsaaen og Løgteaaen, bragte Vandet fra Damhussøen og fra Emdrup Sø og Lersøen ud i Peblingesøen. Ved en flygtig Betragtning vil det i vore Dage falde rimeligt at opfatte hvert enkelt af disse Led i Vandforsyningen som en mulig ændret og ved Opstemning forbedret, men dog oprindelig fra Naturens Haand stammende Sø eller Strøm, og det er derfor forklarligt, at Tanken ikke har fundet nogen Overvindelse ved at tænke sig Søernes Afløb formet som et tvegrenet Løb, af hvilket den nordlige Gren dannede en Mose eller Sump ved Pustervig og derefter fortsatte sit Løb enten langs Købmagergade eller langs Vognmagergade til Stranden, medens den sydlige Gren løb langs Vestervold og derefter dannede en naturlig Møllebæk, som buede ind over Farvergade, og som maaske gav Kattesund sit Navn.

Denne eller lignende Opfattelser have i Almindelighed præget Fremstillingerne af Københavns ældste To-

pografi, men de ere, som en Undersøgelse af Jordbundsforholdene har vist, ganske fejlagtige.

Den største af de tre Søer, den nu tilfyldte Lersø, havde i ældre Tid to Afløb; det nordlige, Rosbæk, der løb til Sundet ved Gamle Vartov, er vel kendt til vore Dage, og dets i Tidens Løb lidet brugte Navn er nu atter bragt frem til Offentligheden som Betegnelse for den tæt ved Bækken liggende Rosbæks Vej. Det sydlige Afløb, der passerede Nørrebrogade ved Hyltebroen ved Løgten, dannede den egentlige Ladegaardsaa, som løb igennem den i ældre Tid meget mosede og vandrige Bispeeng, hvor der er meget dybt gennem Tørven til fast Bund. Det var først i 1813, da de to Aaløb begrænsedes med Grøfter paa begge Sider til Optagelse af Overfladevand, at Bispeengen blev tørlagt. Lersøen omgaves med lignende Dæmninger og oprensedes i 1815[1]).

Emdrup Sø nævnes først langt ned i Tiden. Den har sit Tilløb fra Utterslev Mose og Gentofte Sø. Det er muligt, at den vestlige Del af Søen er naturlig; men i det væsentlige skyldes dens nuværende Form den Opstemning, som Landevejsdæmningen har frembragt, og som i det mindste maa føres tilbage til Frederik II's Tid. Søens naturlige Afløb førte, som den endnu bevarede Grøft viser, Vandet videre til Rosbæk. Desuden fandtes der tidligt et gravet Afløb til Lersøen, som, saavidt mig bekendt, første Gang er vist paa et Kort fra ca. 1658[2]); dette sidste Afløb er vistnok uddybet ca. 1685 for at drive en Vandmølle ved den Gaard, der nu hedder Møllegaarden[3]).

Damhussøen skyldes helt og holdent Opstemning af Harrestrup Aa, hvis gamle Leje endnu ses tydelig i den syd for Søens Midte løbende Grøft. Søens gamle Navn, Langvadsdam, stammer netop fra den lange Vej-

[1]) Kort i Ingeniørkorpsets Tegnearkiv I—4-4 med paaskreven Text.
[2]) Facies Hafniæ, Kgl. Bibl. Historiske Kort.
[3]) Both Kjøbenhavn p. 265.

dæmning, »den lange Vase«, som bevirkede Opstemningen. Den Omstændighed, at Navnet paa Søen, da det første Gang omtales i de bevarede Dokumenter fra Frederik II's Tid, allerede har faaet den ændrede Form Langvadsdam i Stedet for Langevasedam, kunde maaske tyde paa, at »Vasens« Anlæg maa føres langt længere tilbage i Tiden. Da Søen er en kunstig Opstemning, følger deraf, at ogsaa Grøndalsaaen er frembragt ved Kunst, efter at Opstemningen i Søen havde naaet en passende Højde. Opstemningen kan ikke være foretaget af Hensyn til Passagen over Aaen, thi næsten alle de gamle Beretninger tale om, hvor vanskeligt det var at holde Vejdæmningen vedlige. Det ligger da nær at antage, at Hensigten med Opstemningen netop har været at lede Vandet gennem den Lavning, hvor nu Grøndalsaaen løber, ind til Ladegaardsaaen og gennem denne videre til København. Grøndalsaaen omtales første Gang i Christian IV's og Frederik III's Tid i Beretninger om Vandsyn og om Sluse- og Mølleanlæg ved Kalthuset, det senere Grøndal; men det er ikke urimeligt, at selve Aaløbet ligesom Damhussøen er af langt ældre Oprindelse, maaske samtidigt med de i det følgende omtalte ældste Dæmningsanlæg ved Bülowsvej og i Peblingedæmningen.

1. Ladegaardsaaen.

Naar man undersøger Ladegaardsaaens Løb fra Bispeengen til Søerne, vil man finde, at det oprindelige Terrain danner en Sænkning, som udvider sig tragtformet ud imod Søerne, saaledes at Tragtens Aabning strækker sig fra Korsgade omtrent til Gamle Kongevej. I Sænkningen, der oprindelig var Eng, ligger to langstrakte, aasformede Bakker. Den vestligste af disse, som ligger vest for Sammenstødet mellem Borups Allé og Stefansgade, har været ret uberørt af Opfyldning indtil vore Dage og viser sig tydeligt bl. a. paa General-

stabens Maalebordsblade fra forrige Aarhundredes Midte. Aaens Hovedløb har altid ligget syd for Bakken; ved stærkt Højvande kunde den dog tidligere sende en Arm nord om Bakken, saaledes som det er antydet paa flere Kort fra det 18de Aarhundrede.

Den østligste og større Aas, der strækker sig fra Bülowsvej til Vodrofsvej, er mere dækket af Opfyldning og træder derfor kun tydeligt frem ved Grundudgravninger. Det er navnlig denne Aas, der er af Interesse for Forstaaelsen af Ladegaardsaaens oprindelige Forhold.

I Somrene 1907 og 1908 har jeg haft Lejlighed til at foretage en Række Undersøgelser og Maalinger ved Kloak- og Vandledningsudgravninger i Blaagaardsgade, Aaboulevarden, den nye Gade øst for Jakob Dannefærds Vej, H. C. Ørsteds Vej og Rosenørns Allé, samt ved Udgravninger for Telefonkabler i Aaboulevarden, Ewaldsgade, Thorupsgade, Wesselsgade, Blaagaardsgade, Jakob Dannefærds Vej, Sophievej, H. C. Ørsteds Vej, Vinkelvej, Rolighedsvej, Vodrofsvej, St. Markus Allé, Herluf Trolles Vej, Bille Brahes Vej, Lykkesholms Allé, samt fra Hjørnet af Bülowsvej ad Henrik Rungs Gade. Ved disse Arbejder blev det oprindelige Terrain blottet i meget stor Udstrækning, saaledes at jeg har været i Stand til at kontrollere og supplere Generalstabens Kort over Københavns Omegn »i VI Blade« (maalt i 1848) overalt, hvor de ældre Terrainformer ere skjulte af senere Opfyldning.

Paa Grundlag af dette Materiale og med Benyttelse af Boths og Rosenkjærs Maalinger[1]) har jeg kunnet tegne vedføjede Kort (Fig. 1) over de oprindelige Terrainforhold omkring Ladegaardsaaen og Profiler (Fig. 3 og 4), visende de oprindelige og senere Aaløbs Beliggenhed i H. C. Ørsteds Vej, Aaboulevarden og Blaagaardsgade.

---

[1]) Both: Kjøbenhavn p. 8. Rosenkjær: Fra d. u. Kbh. p. 55 ffg.

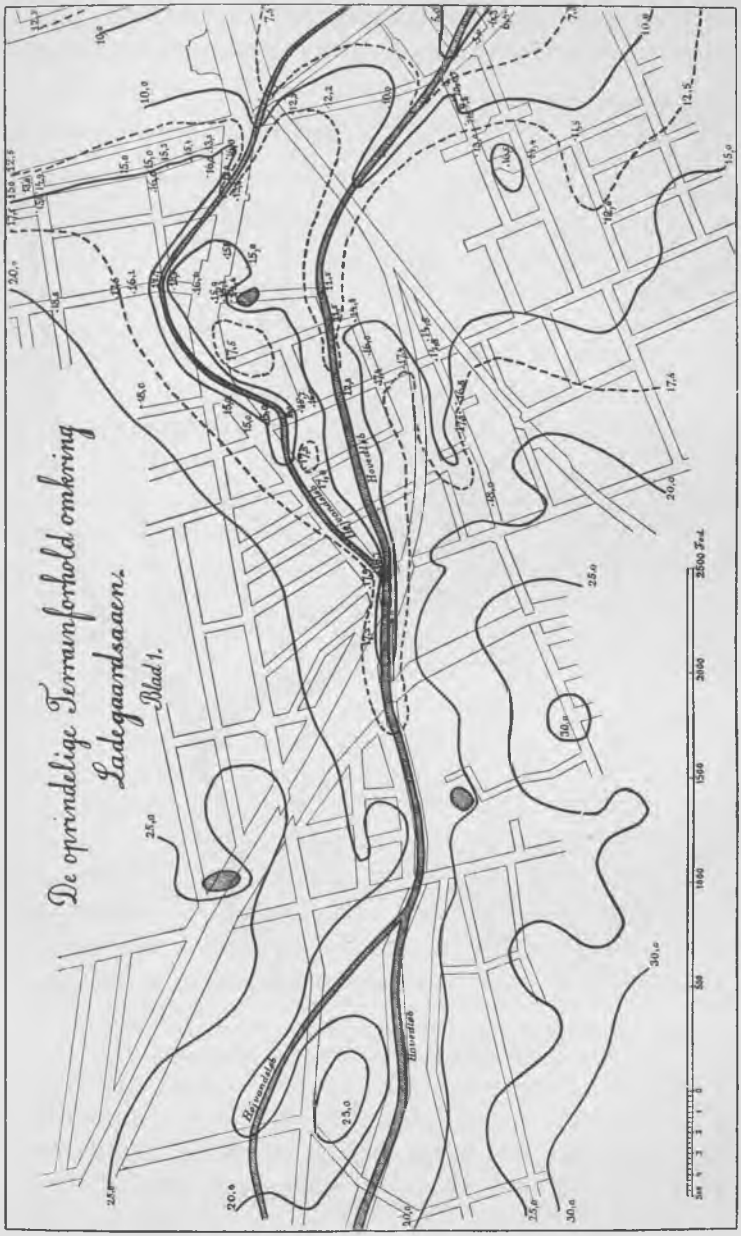

Fig. 1. Ladegaardsaaens Løb langs Aaboulevarden indtil St. Jørgens Sø.

De højeste Punkter paa den østlige Aas findes paa Aaboulevardens Sydside imellem Svanemosegaardsvej

Fig. 2. Ladegaardsaaens Løb gennem St. Jørgens Sø indtil den oprindelige Strandlinie ved Søndre Boulevard.

og Sophievej; Aasen ligger her ca. 17,5 Fod over daglig Vande, og den falder herfra jævnt til alle Sider; Højden er omtrent 17,0 ved Bülowsvej og 12,5 syd

for Jærnbaneoverskæringen paa Vodrofsvej, hvor Aasens Skraaning gaar jævnt over i den Dal, hvori Søerne nu ligge.

Som det fremgaar af Kortet og af Profilerne, findes der en Sænkning saavel paa Nordsiden som paa Sydsiden af Aasen. Det dybeste af den nordlige Sænkning svarer tilnærmelsesvis til det Aaleje, hvori Ladegaardsaaen havde sit Løb indtil Aaboulevardens Anlæg, men den bugter sig dog ved Ørstedsvej lidt syd for det senere Aaleje og svinger derpaa mod Nord i en større Bøjning, der skærer Blaagaardsgade ved Smedegade, hvorfra den atter krummer sig ned til Aaboulevarden, som den naar lidt øst for Tømrergade. Bunden af denne Sænkning kan betegnes ved Koterne 16,7 ved Bülowsvej, 14,4 i Ørstedsvej, 14,7 i Blaagaardsgade, 12,0 lidt øst for Tømrergade.

Bunden af den sydlige Sænkning gaar i en nøje Fortsættelse af det nuværende Aaleje imellem Falkoneralléen og Bülowsvej. Den skærer Ørstedsvej mellem Nr. 59 og Nr. 61 (Kote 12,8), gaar over Sammenstødet mellem Sophievej og Jakob Dannefærds Vej (Kote 11,5), Knæet i Jakob Dannefærds Vej (Kote 11,5) og bøjer derpaa lidt mod Sydøst, saaledes at den skærer Vodrofsvej tæt nord for St. Markus Allé (lidt under Kote 7,5). Her gaar Sænkningen over i Søernes Dalstrøg. Koterne i denne Sænkning stemme godt med Boths Angivelse, at den naturlige Bund i Aaløbet under Jernbanebroen ved Bülowsvej ligger i Kote 13,0; derimod ses det, at Bunden i Sænkningen nord for Aasen ligger betydeligt højere.

Det er da øjensynligt, at Aaens Hovedløb oprindelig maa have haft sin Plads i den sydlige Sænkning[1]),

[1]) Both har haft den rette Opfattelse af dette Forhold; jfr. Plan I i Both: Kjøbenhavn.

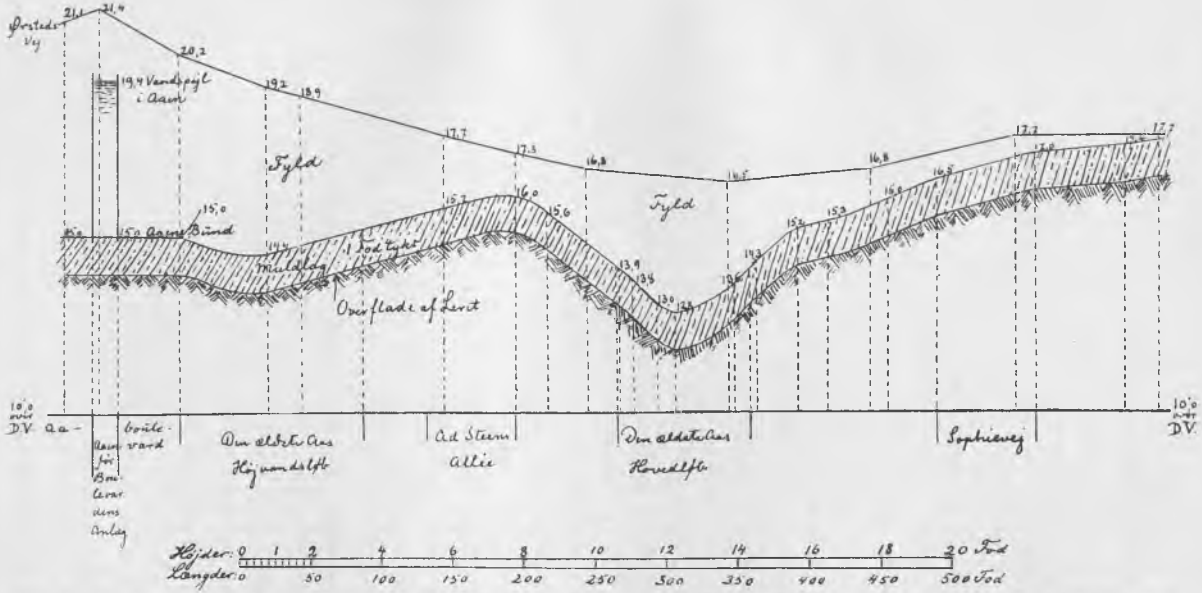

Fig. 3. Profil gennem H. C. Ørsteds Vejs østlige Fortov fra Aaboulevard til Nordbanen, visende Beliggenheden af den ældste Ladegaardsaas Hovedløb og Højvandsløb, samt vor Tids Ladegaardsaa.

KØBENHAVNS BIBLIOTEKER
LÆSESALEN

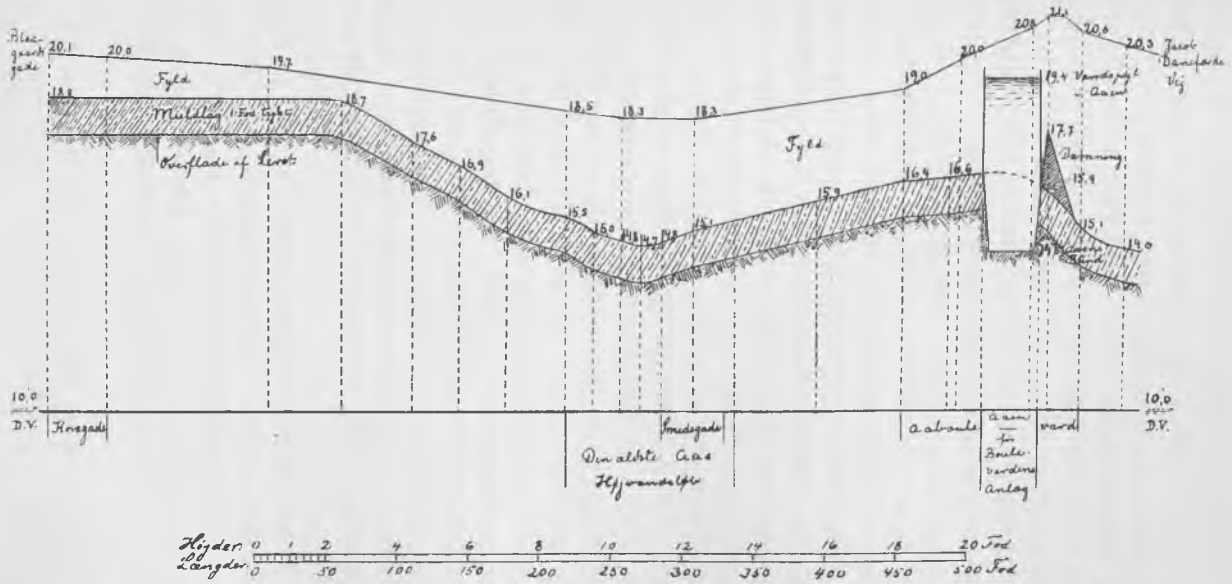

Fig. 4. Profil gennem Blaagaardsgades Vestside og Aaboulevarden fra Korsgade til Jakob Dannefærds Vejs Vestside visende Beliggenheden af den ældste Ladegaardsaas Højvandsløb med hosliggende Dæmning samt vor Tids Ladegaardsaa.

KØBENHAVNS
KOMMUNALBIBLIOTEKER
LÆSESAL
CHRISTIANSHAVN

og dette bekræftedes ogsaa ved Undersøgelserne, saavel paa Ørstedsvej, hvor der fandtes ca. 1 Fod tydelig vandret lagdelt Dynd og Grus, som navnlig ved Sophievej, hvor det faste Ler laa i Kote 10,8 under 0,7 Fod Sand og 0,7 Fod dyndagtigt Muld, der gjorde et bestemt Indtryk af at være aflejret i Vand.

I Følge sine Bundkoter kan den nordlige Sænkning kun være et Højvandsløb, ligesom ved den vestlige Aas, og naar Aaen i vore Dage har haft sit Løb her, skyldes det, at Hovedløbet er blevet spærret ved en Dæmning ved Bülowsvej. Denne Dæmning var dog ikke høj nok til at stemme for Vandet ved Foraarshøjvande, og paa flere Kort, bl. a. paa en af Landkadetternes Opmaalinger fra 1741[1]), ser man, at Dæmningen var forsynet med et Overfald, der kunde lade Højvandet løbe over i det gamle Aaleje. Dette holdt sig derfor fugtigt langt ned i Tiden og kaldtes Svanemosen eller Svanehaven[2]). Længere mod Øst blev Aalejet benyttet ved Udgravningen af den sydlige Grav for Christian IV's Ladegaardsskanse. Samtidig fremstod det Vandløb, der existerede til vor Tid under Navnet Rosenaaen, fra Ladegaarden mod Syd, vest om Vodrofgaard, langs Gamle Kongevej og Viktoriagade, i en Bue ned til Stranden. Det var oprindelig en Fæstningsgrav for de Udenværker, hvoraf Ladegaardsskansen var en Del, og det er altsaa ikke en Levning af Ladegaardsaaens ældste Løb.

Den Sænkning i Terrainet, hvori Søerne nu ligge, har sin mindste Dybde ved Østerbrogade, hvor den tidligere ogsaa var smallest, idet der her paa den østlige Side er foretaget en ikke ubetydelig Afgravning i 1725, da Søerne fik deres nuværende regelmæssige Form.

---

[1]) Fr. V's Atlas, 36. Bd., Nr. 17.
[2]) K. D. I. 715.

Sænkningen synes at begynde ved Holsteinsgade mellem Livjægergade og Lipkesgade. Her er der et svagt udpræget Vandskel, hvis højeste Kote er ca. 13,0, hvorfra Terrainet falder saavel ud imod Sundet som mod Syd. I Begyndelsen er Sænkningen kun en smal Fold i Terrainet; mellem Østerbro og Gyldenløvesgade udvider den sig, bortset fra mindre Uregelmæssigheder, omtrent til samme Bredde som de nuværende Søer, men syd for Gyldenløvesgade har den store Vandmasse, som Ladegaardsaaen maa have ført i forhistorisk Tid, da Terrainet udformedes, udvadsket Dalen saavel mod Øst ligeoverfor Aaens Udløb som mod Vest paa begge Sider af dette. Ved Gamle Kongevej sammensnævre de lave Bakker igen Dalen betydeligt, men straks syd derfor udvides den atter og gaar da jævnt over i den lave Strandeng, der strakte sig som en Bræmme langs Kalvebodstrands Kyst, ogsaa ind over det Terrain, hvor den ældste By blev bygget.

Both anfører[1]), at den naturlige Bund i Søerne ligger 12 Fod over daglig Vande ved Østerbro, men kun 8 Fod ved Ladegaardsdæmningen. Den mellemliggende Strækning hæver sig 10 Fod, enkelte Huller i Sortedamssøen dog kun til 9 Fod over daglig Vande. Ogsaa i Lavningens Begyndelse findes et saadant Hul med Bund i Kote 9,0 ved Holsteinsgade Nr. 8.

Rosenkjær[2]) opgiver Koten 10,0 for det faste Ler i Gennemløbet for Fredensbro, hvilket svarer til en Terrainoverflade i Kote 11,0.

Ved Grundudgravningen for Det Nye Theater fandtes Terrainet at falde jævnt mod Øst indtil Kote 2,4; tæt øst herfor, i Grunden Vesterbrogade Nr. 34, har Rosenkjær fundet den noget højere Kote 3,3 og endnu

[1]) Both: Kjøbenhavn p. 8.
[2]) Rosenkjær: Fra d. u. Kbh. p. 56.

længere mod Øst stiger Terrainet op imod Kote 15,5 ved Hjørnet af Gamle Kongevej og Vesterbrogade.

I Telefonbrønden paa det vestlige Hjørne af Vesterbrogade og Gasværksvej ligger det oprindelige Terrain i Kote 2,5, og der er herfra en Stigning saavel mod Øst langs Gasværksvejs Østside som mod Vest henimod Bagerstræde, saaledes som vedføjede Kort (Fig. 2) udviser. En Undersøgelse af Istedgade fra Colbjørnsensgade til Gasværksvej har givet som Resultat, at intet Aaløb har krydset denne Strækning, og at Terrainet falder svagt mod Vest. Dette er ogsaa bekræftet ved Undersøgelse af Grunden for den nye Bygning til Gaden paa Gasværksvej Nr. 16 og af Grunden Istedgade Nr. 48. Sidstnævnte Sted falder Terrainet fra Kote 3,9 ca. 60 Fod øst for Eskildsgade til Kote 2,0 35 Fod øst for samme Gade.

Fra Dannebrogsgade til Skydebanegade falder Terrainet i Istedgade mod Øst, idet Koten er 3,7 ved Hjørnet af den førstnævnte og kun 2,5 ved Hjørnet af den sidstnævnte Gade. Den korte Strækning af Istedgade mellem Skydebanegade og Eskildsgade har jeg ikke haft Lejlighed til at undersøge. Der synes altsaa at gaa en Lavning, hvis Bund kun ligger 2,0—2,4 Fod over daglig Vande hen over Det Nye Theaters Grund, over Vesterbros Torvs østlige Del og videre over Hjørnet af Istedgade og Eskildsgade. Muldlaget i Bunden af denne Lavning har overalt, hvor jeg har set det, en dyndagtig, ofte lagdelt Karakter, og man staar da utvivlsomt her overfor den sydligste Del af Ladegaardsaaens Løb.

Dette bekræftes ved de Oplysninger, som lader sig uddrage af ældre Kort.

Saavel paa Pufendorffs Kort af København og Omegn som paa hans bekendte store Belejringsbil-

lede[1]) ses syd for Vesterbrogade en lille aflang Vanddam, der efter Kortet at dømme maa have ligget omtrent paa Hjørnet af Istedgade og Eskildsgade. Den angiver utvivlsomt en Rest af Aaløbet, og det er sikkert dens Østside, jeg har fundet ved Undersøgelsen af Istedgade Nr. 48.

Selve Kystliniens Beliggenhed faar man god Underretning om, dels gennem forskellige af de ældste Kort, der vise Christian IV's Udenværker[2]), dels og navnlig gennem J. H. Langes Kort, udført for Rentekammeret 1784[3]), det ældste mig bekendte Kort, der gengiver Kystliniens Detailler med stor Nøjagtighed. Det sidst nævnte Kort viser mellem nuværende Eskildsgade og Dannebrogsgade en ret fremtrædende Bugt, hvori der synes at være en begyndende Opfyldning paa Skydebanens Grund og en Tilvoksning af Fladvandet med Rør paa enkelte Smaaholme, saaledes som vi i vor Tid have kendt det paa Kysten længere mod Vest. I denne Bugt har Aaen sikkert haft sit Udløb.

En Undersøgelse af Terrainet for den nye Hovedbanegaard og af Grundene for den nye Bazarbygning m. fl. Nybygninger i Tivoli har givet til Resultat, at den oprindelige Overflade skraaner jævnt fra Vesterbrogade ned imod en Strandeng, hvis ældste Kystlinie, let kendelig ved et Lag af Strandsand og forraadnede Plantedele (Tagrør og Søgræs), blev opmaalt tæt nord for Resterne af den ældste Tømmergravs nordlige Bolværk (der laa lidt nord for Tietgenbroen og omtrent parallelt med denne). Lidt indenfor den gamle Kyst fandtes Spor af Graven for Christian IV's Udenværker, og Kystlinie og Grav stemte godt med de

[1]) Gengivelser bl. a. i C. Bruun: Kbh. II p. 17 og p. 91.

[2]) Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 371 c og 372 d og Ingeniørkorpsets Tegnearkiv I.

[3]) Kgl. Bibl.s Udstillingssal.

bedste Kort fra det 17. Aarhundrede. Det fremgaar heraf, at der paa denne Tid endnu ikke har fundet Opfyldning Sted paa denne Del af Strandbredden. Paa Fig. 2 er Kystlinien derfor indtegnet paa Grundlag af min Opmaaling paa Jernbaneterrainet, sammenholdt med Kortene over Christian IV's Udenværker og J. H. Langes Kort.

De bevarede Aktstykker give iøvrigt kun sparsomme Oplysninger om de oprindelige Terrainforhold og Ejendomsforhold langs Aaens Løb. Det kan dog nævnes, at den Grund, hvorpaa Det Nye Theater med tilhørende Passage er bygget, er en Del af den Grund med Fiskevand sønden for St. Jørgens Stenbro og vesten for St. Jørgens Vejrmølle, som Borgmester Marcus Hess fik Skøde paa d. 8. Sept. 1572[1]), og der kunde ved Udgravningen ses Spor af en Dam, hvis Længde gik parallelt med Gl. Kongevej, og hvis Dybde omtrent svarede til Aaen. Denne Dam er tydelig vist paa Pufendorfs Kort og Belejringsbillede.

I Synsforretningerne i 1682 i Anledning af Matriklen indgaar Grunden i Søren Hjulmands Vænge med ubebygget Mølleplads og tilfyldt Fiskedam[2]).

Syd for Vesterbros Torv, mellem Eskildsgade og Gasværksvej, laa i det 17de og 18de Aarhundrede Byens Reberbaner. Nær ved disse synes Christoffer Walkendorffs Slagtehus at have ligget, formodentlig ved Aaløbet, der i Slutningen af det 16de Aarhundrede vistnok førte en Del Vand, idet Søernes Afløb til Fæstningsgraven paa den Tid var tørt. O. Nielsen angiver ganske vist, uden at det kan ses med hvilken Hjemmel, at Slagtehuset laa i Omegnen af Colbjørnsensgade[3]), men en Bevilling fra Magistraten af 7. Nov. 1623[4]) tillader,

[1]) K. D. I p. 453.
[2]) K. D. I p. 776, 781, 785, K. D. III p. 804.
[3]) O. Nielsen: Kbh. H. o. B. IV. p. 159 og 312.
[4]) K. D. I p. 637.

at den fælles Adgangsvej fra Gl. Kongevej til Reberbanerne og Slagterboderne spærres. Mulig er Vejen det nuværende Bagerstræde, der endnu i 1784 var en cul de sac fra Vesterbrogade. Aaløbet dannede vistnok Grænsen mellem Kalvehaven, der i 1619 blev overdraget til Kongen, og Vester Fælled, som stedse var i Byens Eje; i Jordebogen af 1620 opgives Slagteboderne at ligge »paa Byens fri Grund«, altsaa formodentlig vest for Aaen paa nuværende Vesterbros Torv.

Hermed er Spørgsmaalet om Aaens Hovedløb behandlet saa udtømmende, som det for Tiden lader sig gøre, og jeg skal derefter gøre Rede for mine Undersøgelser af Højvandsløbet og Søerne.

2. *Søernes Oprindelse.*

Ved Udgravning for Telefonkabler i Gyldenløves Gade fandt jeg i Sommeren 1907, at i Telefonbrønden ud for Irvingianerkirken laa det naturlige Terrain i Kote 11,0; der var 6 Tommer lysebrunt, tørveagtigt Dynd over Leret. I Telefonbrøndene ud for Søpavillonen og ud for Dosseringen naaedes ikke fast Bund; den ligger ud for Søpavillonen under Kote 11,0 og ved Dosseringen under Kote 12,0.

Disse Resultater bekræfte Rigtigheden af Boths i det foregaaende anførte Maalinger af Søernes Bund, og de vise, at Rosenkjærs Hypothese[1]), hvorefter den i Beskrivelsen af Ladegaardsaaen omtalte østlige Aas skulde have strakt sig tværs over Søerne og krummet sig om Peblingesøens sydøstlige Hjørne, ikke holder Stik. Den Lavning, hvori Søerne nu findes, har været fortsat med jævnt Fald fra Lipkesgade mod Syd til Stranden, og følgelig ere Søerne ikke naturlige, men helt og holdent dannede ved Opstemning.

[1]) F. d. u. Kbh. p. 60. Ved en Trykfejl staar der i Rosenkjærs Bog »sydvestlige Hjørne«.

Dette fremgik ogsaa tydeligt af selve Fyldmassen i Gyldenløvesgade, den gamle saakaldte »Peblingedam« ɔ: Peblingedæmning. I Brøndene ved Nørre Søgade og Søpavillonen viste det sig, at de nederste Lag bestod af en fed, sort ublandet Muld. I den førstnævnte Brønd afsluttedes denne Opfyldning med et 4 Tommer tykt Lerlag, hvis Overflade laa omtrent i Kote 14,8, i den anden Brønd genfandtes Laget i Kote 13,7. Alle Spor af Lagdeling i Opfyldningen hældede svagt, ca. 1 : 12, ud mod St. Jørgens Sø, og man fik Indtrykket af, at man befandt sig nær ved den oprindelige Dæmnings Sydside. Lerlaget repræsenterer utvivlsomt Dæmningens ældste Vejbane; thi Ler var, som det ogsaa er set i andre gamle Vejbaner i Byen, bl. a. i Voldgaden og i den gamle Helsingørsvej[1]), i en vis Periode, indtil omtrent Aar 1600, et af de mest brugte Vejmaterialer. Over dette Lag var Dæmningen forhøjet med en Fyld, der bl. a. indeholdt røde Murbrokker, og denne Opfyldning afsluttedes ligeledes med et 4 Tommer tykt Lerlag, hvis Overflade ved Nørre Søgade laa i Kote 16,5, ved Søpavillonen i 15,7. Denne Vejbane kunde følges paa hele Strækningen mellem de to Brønde. Lidt vest for Brønden ved Søpavillonen forsvandt den, hvilket stemmer med, at Dæmningen efter ældre Kort her bøjede noget mod Nord. Ogsaa fra Nørre Søgade mod Øst kunde denne Vejbane følges; i Brønden mod Vest for Klampenborgbanens Station laa dens Overflade i Kote 16,5. Langs Aaboulevarden lykkedes det ikke at paavise Vejbanen tydeligt, men ud for Jakob Dannefærds Vej (se Fig. 4) og ved den nye Gade øst for denne Vej laa der paa det naturlige Terrain en ca. 2 Fod høj Dæmning af Muldjord med Overfladen omtrent

[1]) Fra d. u. Kbh. p. 18.

i Kote 17,7 og med flad Skraaning paa den bort fra Aaen vendende Side.

I denne Sammenhæng kan endnu nævnes, at Rosenkjær paa den sydlige Hjørnegrund ved Fredensgade og Dosseringen har paavist en ca. 30 Fod bred Dæmning med Kronen omtrent i Kote 17,0, som løb omtrent parallel med Dosseringen, ca. 40—50 Fod vest for Søens nuværende vestlige Bred[1]).

Af disse Iagttagelser lader der sig da uddrage følgende Resultater.

Paa et tidligt Tidspunkt har man anset det for hensigtsmæssigt at ændre Ladegaardens Leje, saaledes at man ved en Dæmning over Hovedløbet ved Bülowsvej har tvunget Vandet op i Højvandsløbet, som vi have kendt som Aaens Løb lige til vore Dage. Samtidig har man spærret Højvandsløbet og Dalen, hvori Søerne nu ligge, ved Hjælp af en anden Dæmning med Overfladen i Kote 13,7 og har derved dannet den ældste lavvandede Peblingesø, hvis Vandspejl laa 12—13 Fod over daglig Vande; dette Niveau stemmer med Rosenkjærs Iagttagelser af Englaget ved Fredensgade[2]) og med mine egne i Ewaldsgades sydlige Del. Ved denne Vandstand har endnu store Dele af den nuværende Peblingesøs nordlige Del og Sortedamssøen henligget som Eng med et lille Aaløb i Midten, hvorigennem Ladegaardsaaens Vand fandt sig et nyt Afløb mod Nord over Vandskellet mellem Lipkesgade og Livjægergade, hvis Højde netop svarer til det iagttagne ældste Niveau for Søerne.

Det egentlige Formaal med dette Opstemningsarbejde var, som jeg i det følgende skal vise, at skaffe Vandet ind til Byen og navnlig til Fæstningsgravene.

---

[1]) D. u. Kbh. p. 56 ffg.
[2]) D. u. Kbh. p. 56.

Den næste Vejbane i Peblingedæmningen, hvis Overflade ligger i 15,7—16,5, og som fortsættes i Vejbanen i Gyldenløvesgade og i Dæmningen ved Jakob Dannefærds Vej, og hvis Højde stemmer med Rosenkjærs Dæmning ved Fredensgade, har tilladt en Forhøjelse af Vandstanden i Søerne og dermed i Fæstningsningsgravene til Kote 14—15. Herved maa Resten af Engbunden i Peblingesøen og Sortedamssøen være bleven sat under Vand, og denne Omstændighed hjælper os til at kunne tidfæste dette Dæmningsanlæg.

Frederik I lod nemlig i 1524 kaste tvende Grøfter ved Peblingedammen (ɔ: Peblingedæmningens Forhøjelse og Forlængelse til begge Sider samt Dæmningen ved Fredensgade) og en Grøft ved Stranden (ɔ: Anlæg eller Forhøjelse af Sortedammen, den sorte Muldjordsdæmning, tværs over Dalen ved Østerbrogade). Samtidig blev Vandtilstrømningen gennem Ladegaardsaaen forøget ved Opstemning af Lersøens nordlige Afløb, Rosbæk, rimeligvis ved en Vejdæmning, hvor nu Lyngbyvejen gaar[1]). Ved disse Arbejder blev Byens bedste Græsgange »bestemmet med Damme (ɔ: Dæmninger) og Vand«[2]), saaledes at Byen som Vederlag fik overdraget Serridslev Mark, ɔ: Fællederne og Markerne nord for disse.

Forinden denne Opstemning fandt Sted, kunde Færdslen fra Brøndshøj og Utterslev til Byens Nørreport formodentlig uhindret foregaa hen over Engen, men ved Dannelsen af Sortedamssøen blev det nødvendigt at bygge en Bro, og vi se da ogsaa Dronning Louises Bros ældste Forgænger omtalt første Gang i 1562 under Navnet Fjællebroen og i 1570 som Langebro.

---

[1]) K. D. I p. 333.
[2]) K. D. I p. 360.

Ved Christian IV's Opstemningsarbejder efter 1619, da Byen havde overdraget ham Søerne, som skulde »være og blive Byens Grave«, naaede Vandstanden i Peblinge- og Sortedamssøen 16—17 Fod over daglig Vande, hvilket bl. a. fremgaar af Boths og Rosenkjærs Undersøgelser henholdsvis ved Nørreport[1]) og ved Gothersgade[2]) og af Søernes Kontur paa Kort fra det 17de Aarhundrede.

Ved Søernes Regulering i 1725—27, da de fik deres nuværende regelmæssige Form, naaedes endelig deres højeste Vandstand, 18 Fod over daglig Vande. I 1813 forøgedes de omliggende Dosseringer til Kote 20, altsaa 2 Fod over Flodemaal for at hindre et Højvande i at oversvømme de omliggende Haver[3]).

Syd for Peblingedæmningen var Dalen i den ældste Tid sædvanlig Engbund; kun nærmest ved Gamle Kongevej fandtes en lille Sø, St. Jørgens Sø, der tjente Byen som Fiskevand, og hvis Niveau ikke kan have været højere end 4—5 Fod over daglig Vande. Det holdtes i 1587 opstemmet ved en Sluse i Vejdæmningen[4]). Om Vinteren i nævnte Aar havde Forstanderen i St. Jørgens Hospital opstemmet Vandet saa højt, at det gik over Vejdæmningen. Da det oprindelige Terrain vest for Søen, hvor Hospitalet har ligget umiddelbart nord for Gl. Kongevej, ikke er højere end ca. 9 Fod over daglig Vande, og Opfyldningen den Gang næppe har højnet det meget, have vi heri et Maal for Dæmningens Maksimumshøjde paa denne Tid. I 1884 fandt Both[5]) ved Kloakarbejder i Gamle Kongevej en Bro over Søens Afløb ud for Nr. 19, hvis Brodække

[1]) Both: Indberetning i Ingeniørkorpsets Tegnearkiv I —2—40.
[2]) D. u. Kbh. p. 29.
[3]) Kort i Ingeniørkorpsets Tegnearkiv I—4—4.
[4]) K. D. I p. 550.
[5]) Nationaltidende 1884, Nr. 1841.

laa omtrent i Kote 9,5. Dersom Iagttagelsen er rigtig, er det muligvis den Bro, der er gengivet paa Braunius Prospekt fra 1587; men det forekommer mig rimeligere, at det er Gulvet i en af Sluserne for de senere Reguleringer, som atter er kommen for Dagens Lys.

Ved Christian IV's Opstemning synes St. Jørgens Søs Vandstand efter Kortene at dømme at have naaet hen imod Kote 10. Under Københavns Belejring i 1658—59 er Søen for største Delen bleven tørlagt og Dæmningerne ved dens Ender ødelagte. Tilsidst blev Søen helt omdannet til Eng, da Christoffer Gabel i 1661 havde faaet den i sin Besiddelse, men i 1674 blev den atter opstemmet[1]), til omtrent samme Højde som tidligere, altsaa til Kote 10. I 1725—28 blev St. Jørgens Sø oprenset og reguleret ligesom de andre Søer, men Dæmningerne langs Siderne vare kun lave.

Ved denne Oprensning sænkedes Vandspejlet, og Søen indskrænkede sig til en langstrakt, lavvandet Dam i Kote 5, der strakte sig langs Midten af det mellem Dæmningerne indesluttede Areal; langs Siderne og nærmest Peblingesøen var der fremdeles en Eng, som for hvert Aar tiltog i Udstrækning og i 1742 indtog omtrent hele Søen undtagen en lille Dam ved Gamle Kongevej[2]). I 1760 reguleredes Søen og dens Dæmninger samt Sluserne ved Gamle Kongevej atter[3]); det var paatænkt at hæve Vandspejlet omtrent til Kote 9—10, men som Regel naaede Søens Vandstand vistnok kun til Kote 7,5—8,0. Ved Vandværkets Anlæg i 1857 bleve Dæmningerne omkring Søen forhøjede yderligere, og dens Vandspejl hævet til de andre Søers Niveau.

---

[1]) K. D. VI p. 645.

[2]) Ingeniørkorpsets Tegnearkiv I—4—10 og I—1—12 m. fl. Kort.

[3]) Ingeniørkapt. Cathens Kort og Indberetning i Ingeniørkorpsets Tegnearkiv 1—1—7.

3. Afløb fra Søerne til Fæstningsgravene.

Øst for Søernes Lavning hæver Terrainet sig til en Bakke, hvis Ryg ligger i Kote 20—27, omtrent parallelt med Dalstrøget. Paa Bakkens østlige Affald ligger den ældste By.

Efter den Fremstilling, der i det foregaaende er givet af Søernes Opstaaen ved kunstig Opstemning, vil det være indlysende, at der ikke kan være Tale om naturlige Vandløb fra den Sænkning, hvori de ligge, og ind omkring den ældste Bys Terrain. Men heller ikke efter at Søerne ere tilvejebragte ved Hjælp af Peblingedæmningen, har det været muligt, at Vandet har kunnet faa Afløb ind omkring Byen gennem naturlige Sænkninger i Bakken. Dels vilde saadanne Vandløb utvivlsomt være bleven omtalte i de bevarede Dokumenter, dels være bleven viste paa de ældre Kort, thi Opfyldningen paa Terrainet uden for den ældste Bys Befæstning er af saa sen Dato, at de Dalstrøg, hvori de skulde have løbet, ikke kunde have været tilfyldte paa det Tidspunkt, da de ældste bevarede Kort fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede bleve til. Endelig er det trods talrige, praktisk talt sammenhængende Undersøgelser fra Østerbrogade til syd for Raadhuspladsen ikke lykkedes at finde den ringeste Antydning af en Sænkning, hvori et saadant Afløb kunde have haft sit Leje.

Heller ikke er det lykkedes under de sidste Aars Udgravninger at finde Spor af de formodede Vandløb, hverken over Lavendelstræde og Farvergade til Kattesund, eller gennem Købmagergade, Vognmagergade eller langs Gothersgade til Stranden. Terrainet er paa alle disse Steder ikke, som man hidtil har antaget, lavt og sumpet, men relativt højt, ved Nørrevold endog det højeste paa den ældste Bys Grund.

De to Afløb, man kender fra Søerne til Fæstningsgravene, ere da ogsaa begge udgravede Render, der ikke ligge i naturlige Sænkninger i Bakken.

a. Det sydlige Afløb.

Den sydligste af Renderne førte fra Peblingesøens sydøstlige Hjørne indtil den ældste Fæstningsgrav. Dens Løb var omtrent retliniet langs den nuværende Gyldenløvesgades Nordside fra Søen til Boulevarden. Fra Dokumenter og ældre Kort er det vel kendt, at Renden faldt i Fæstningsgraven tæt norden for Jermers Taarn; den nævnes første Gang 1570[1]), da den kaldes »den Grav fra den Dæmning ved Jermer Skanse og ned til St. Jørgens Sø, som er en tør Grav«. Øjensynlig har Peblingedæmningen paa dette Tidspunkt været gennembrudt, og Ladegaardsaaens Vand har søgt over i St. Jørgens Sø og gennem sit gamle Leje ud til Stranden, thi Borgmester Jørgen Persen, der lejede Graven af Byen, forpligtede sig til at lægge en Dæmning mellem St. Jørgens Sø og Graven, d. v. s. han istandsatte Peblingedæmningen. Jordebogen af 1620 omtaler den nye hvælvede Bro over Renden[2]); ældre Kort vise, at den laa over Renden tæt op til dens Udløb i Stadsgraven. Renden blev nedlagt og den hvælvede Bro nedbrudt i Frederik III's Tid, da Fæstningen blev forbedret efter Belejringen.

Ved Grundundersøgelser i Gyldenløvesgade har Rosenkjær stødt paa Renden, idet de lave Lerkoter uden overliggende Muldlag[3]), som han har maalt ved Gyldenløvesgade Nr. 8—10, utvivlsomt ere tagne i denne.

Ved Undersøgelser, som jeg i 1906 foretog sammen med Rosenkjær ved Udgravningen for Telefonkabler i Vestervoldgade, lykkedes det mig at konstatere, at der bag ved Jermers Taarn fandtes en Fæstningsgrav, ældre end Taarnet, og til den maa Renden oprindelig

---

[1]) K. D. I p. 352.
[2]) K. D. I p. 619 ffg.
[3]) D. u. Kbh.: Tabel V p. 55 og p. 60.

have ført. Det lykkedes ikke at faa et fuldstændigt Profil af Graven, men paa to Steder, nemlig ved Hjørnet af Nørrevoldgade og tæt ved Studiestræde, gennem-

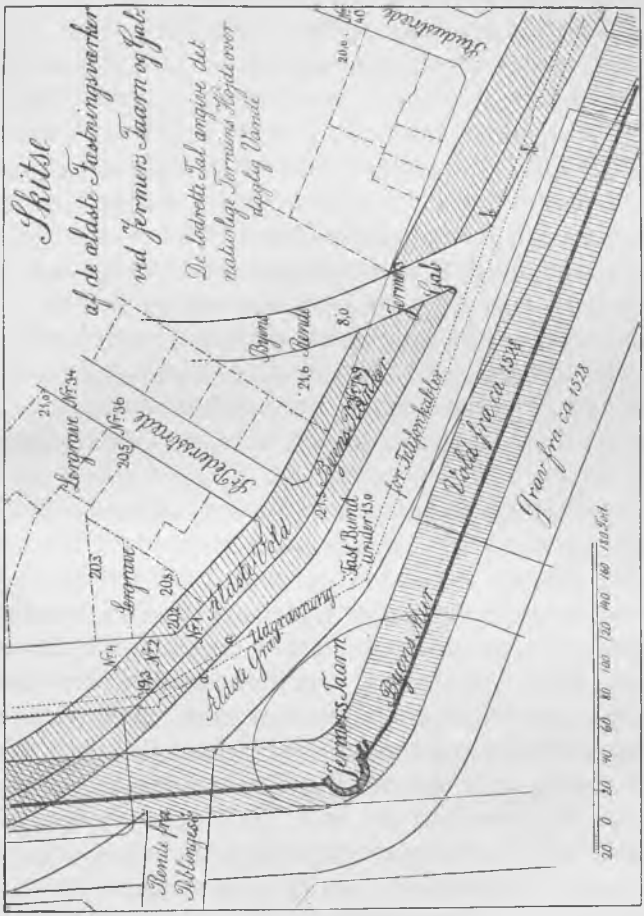
Skitse
af de ældste Fæstningsværker
ved Jermers Taarn og Gab
Studiestræde
Jermers Gab
Ældste Vold
Ældste Grav
Udgravning
Jermers Taarn
Bygns Skær
Vold fra ca 1528
Grav fra ca 1528
Bygns Bastion
for Telefonledninger
Fast Bund
Bygns Bastion
Bygns Bastion
Bygns Bastion

der allerede er bemærket af Both[1]), som dog ikke har forstaaet dens Oprindelse.

Tæt ved Studiestræde traf Udgravningen netop det Sted, hvor den af Rosenkjær paa Grunden Vestervoldgade Nr. 7 & 9, Jermershus, paaviste Grav eller Rende[2]) støder til Fæstningsgraven. Det oprindelige Terrain, hvori Rosenkjær fandt denne Rende, laa i Kote 21,5, og dens Bund laa i Kote 8; den var altsaa 13,5 Fod dyb. Da Grundvandstanden i denne Del af Byen ikke overstiger 8 Fod over daglig Vande[3]), er det indlysende, at Renden ikke kan have været fyldt af Grundvandet, men den maa udelukkende have faaet sin Vandforsyning gennem Fæstningsgraven og Renden fra Peblingesøen, og den er altsaa yngre eller i det højeste samtidig med Anlæget af Fæstningsværkerne og Peblingedæmningen; Vandstanden i Renden har da oprindelig svaret til Peblingesøens ældste Niveau, 12—13 Fod over daglig Vande.

Ved Grundudgravningerne i Vestervoldgade Nr. 1, Nørrevoldgade Nr. 2—4 samt i St. Peders Stræde Nr. 34—36 er det lykkedes mig at konstatere, at Grunden overalt var opfyldt af Lergrave af ret store Dimensioner, der, hvor de vare dybest, naaede Grundvandets Højde, Kote 8. Derimod fandtes der intet Spor af, at Renden fra Peblingesøen eller Renden fra Jermershus fortsættes ind over disse Grunde. Den sidste Rende maa krydse St. Peders Stræde østligere end Nr. 34; den kan da ikke faa nogen regelmæssig Tilslutning til Fæstningsgraven, hvis Beliggenhed vi kende ved Nørregades Nordende, og Renden synes derfor ikke at være anlagt i Forsvarsøjemed, men snarere for Byens Vandforsyning.

[1]) Nationaltidende d. 26. August 1885.
[2]) D. u. Kbh. p. 26 ffg.
[3]) D. u. Kbh. p. 65.

Naar man fra Terrainundersøgelserne vil gaa over til de bevarede Dokumenter og søge at tidfæste de forskellige Grave og Render nøjere, vil man finde, at Paavisningen af Fæstningsgraven bag Jermers Taarn gør det muligt at udrede flere Angivelser i Byens gamle Regnskaber og Jordebøger, som hidtil have været dunkle.

I Jordebogen af 1496 og i flere andre Dokumenter omtales et Sted, der kaldes Jermers Gab, og Traditionen siger, at det var her, at Fyrst Jermer trængte ind i Byen i 1259. Jordebogen af 1496[1]) siger, at St. Peders Strædes sydlige og Gamle Raadhusstrædes (ɔ: Studiestrædes) nordlige Hjørnegrunde ved Byens Planker laa ved Jermers Gab, som altsaa maa søges i Fæstningsværkerne imellem de to nævnte Stræder.

Fra Aarene efter 1523 findes bevaret en Del Optegnelser vedrørende Byens Regnskaber[2]). I disse omtales det omtrent 1523, at Poul Hansen fik et Beløb udbetalt for Arbejde paa det Taarn (ɔ: Hanetaarnet) mellem Nørre Port og Jermers Gab. Kort efter begynder Hans van Ryen at arbejde paa en Skanse udenfor Køge Barfred, og noget senere nævnes saa de to Taarne mellem Nørre Port og Jermers Gab. I 1528 modtager Borgmester Peder Jørgensen et Stykke Jord i Betaling for Arbejde paa Jermers Skanse, og i 1529 aflagde Hans van Ryen endeligt Regnskab for sit Arbejde paa »de Skanser og Taarn, som ere mellem Vestre Port og Jermers Taarn«.

Samtidig med Paabegyndelsen af »Skansen udenfor Køge Barfred« købte Anders Haagensen den sydlige Hjørnegrund ved Gamle Raadhusstræde (ɔ: Studiestræde), øst for Byens Planker ved Jermers Gab, og i 1528 købte

---

[1]) K. D. I p. 240—41.

[2]) K. D. I p. 334 ffg., jfr. K. D. I p. 331.

Niels Grydestøber en anden Grund i Studiestræde. Det foregaaende Aar havde Præsten Niels Riber købt en Grund, »som er en putz och stor watn paa op till en mantz belte stædh«, liggende vest for Niels Grydestøbers Have og østen for Bys Vold.

I 1528 fik endelig Rodemester Hans Wenche en Jord ved den nye Vold, og i 1529 købte Per Olsen en Jord ved Jermers Taarn paa den gamle Teglgaard, medens Keld Badstuemand fik en anden Part af den gamle Teglgaards Jord syd for Volden og »østen ud med«[1]) Strædet.

Det vil efter det anførte være ganske klart, at der i Aarene 1523—28 er foretaget en Udvidelse af Befæstningen, ved hvilken Jermers Taarn blev bygget vest for den ældste Stadsgrav og mellem de to Taarne, der kaldtes Køge Barfred og Hanetaarnet. Den gamle Plankebefæstning blev samtidig afløst af en ny Vold med tilhørende Mur, ført fra Hanetaarnet til Jermers Taarn og herfra til Køge Barfred. Det er det sidstnævnte i øvrigt ukendte Taarn, der tillige med Vester Ports Ravelin benævnes »de Skanser og Taarn« mellem Vester Port og Jermers Taarn, og det har da rimeligvis staaet i Vestervoldgade, omtrent ved Studiestræde, tæt ved det Sted, hvor Jermer trængte ind gennem »Gabet«.

Tæt ved dette Sted finder man ogsaa øst for Volden den »putz og store watn«, som Præsten Riber købte. Terrainet er her saa højt, omkring 21,5 Fod over daglig Vande, at et naturligt Morads ikke kan tænkes og heller ikke er fundet ved Undersøgelserne. Derimod har man jo her paavist den dybe Rende, der støder til den ældste Bygrav midt imellem St. Peders Stræde og Studiestræde. Denne Rende er det da sikkert, som har

[1]) Denne sidste Grænsebestemmelse er tvetydig, men betyder vistnok her, at Grunden ligger langs Strædets Østside og ikke, at Strædet ligger langs Grundens Østgrænse.

givet Anledning baade til Præsten Ribers »putz« og til Benævnelsen Jermers Gab. Vandet i Renden naaede, som jeg tidligere har udredet, i det højeste 12—13 Fod over daglig Vande, og anslaar man Højden af den Vold, »Diget«, som bar Plankebefæstningen, til ca. 10 Fod, vil den Gennemskæring, hvori Renden føres ud til Bygraven, rage henimod 20 Fod op over Vandspejlet. Det er da i Læ af denne dybe Gennemskæring, at Jermers Folk trængte ind, vadende i den lavvandede Rende, og saa længe Gennemskæringen stod, bevarede den Mindet herom; kort efter at den forsvandt, da den nye Vold var anlagt, finder man for sidste Gang Navnet Jermers Gab i Dokumenterne.

Det sidste Dokument, som nævner Jermers Gab, er Antonii Klosters Skøde af 29. Juli 1535[1]) til Joachim Rønnow paa dets Jord ved Jermers Gab. Denne Ejendom eksisterede allerede i 1432; den laa, som det fremgaar af Jordebogen af 1496 og af Overenskomsten af 1498, paa Teglgaardsstrædes Vestside og ud til Nørre Voldgade, og den naaede mod Syd ikke til St. Peders Stræde. Det synes da ved første Øjekast underligt, at den kan betegnes som liggende ved Jermers Gab. Naar man imidlertid erindrer, at Byens Rende begynder ved Nørregade tæt nord for den gamle Bispegaard (nu Konsistoriums Bygning), og at den hidtil paaviste Del af Renden fra Jermers Gab peger over imod St. Peders Stræde, saaledes at den maa krydse dette Stræde østligere end Nr. 34, ligger det nær at antage, at Antonii Klosters Grund mod Syd kan have grænset til Renden, og at Navnet Jermers Gab har været benyttet ikke alene som Navn for Rendens Udløb, men til Tider ogsaa for selve Renden.

Da Benævnelsen Jermers Gab er saa nøje knyttet

---

[1]) K. D. I p. 383, cfr. p. 241 og p. 250 ffg. samt K. D. II p. 59.

til Renden, og da dennes Vandføring paa den anden Side er betinget af, at den Fæstningsgrav, som nedlagdes ca. 1526—28, eksisterede, kan det altsaa fastslaas, at Ændringerne i Ladegaardsaaens Løb, Opstemningen af Peblingesøen og Opførelsen af den ældste Befæstning i alt Fald er ældre end 1259. Der er da heller ingen Grund til med enkelte ældre Forfattere at betragte Bestemmelserne i Jacob Erlandsens Stadsret af 1254, som givne med en kommende Befæstning for Øje, men selve Befæstningens Anlæg føres, saaledes som ogsaa Tilstedeværelsen af den stenlagte Voldgade[1]) tyder paa, meget nær op imod Absalons Tid, ja er vel sandsynligst netop udført af ham.

Om Formaalet med Renden fra Jermers Gab kan der endnu ikke siges noget bestemt. Der synes jo som ovenfor nævnt at være en vis Sammenhæng mellem denne Rende og Byens almindelige Rende, der løb »fra Nørregade og bort ad Rosengaarden«. De to Render have vistnok ligget i samme naturlige Lavning, men have næppe staaet i direkte Forbindelse indbyrdes, thi Nørregade, hvis laveste Punkt ud for Petri Kirke ligger i Kote 20,2, altsaa 7—8 Fod over Vandspejlet ved Jermers Gab, maa have dannet Vandskel mellem Renderne.

I et Skøde af 9. Okt. 1435[2]) omtales en anden Byens Rende, der løb vinkelret paa Larsbjørnsstræde mellem Studiestræde og St. Peders Stræde; den blev nedlagt 1512, da Ebelholt Kloster købte den af Byen[3]).

Denne Byens Rende har vel derimod faaet sit Vand fra Renden ved Jermers Gab, og den har formodentlig ført det videre til Gadekæret gennem Vestergades Rende og St. Clemens Kirkes Grav til Stranden. Begge disse betydelige Rendeanlæg blive da ældre end 1259, og

[1]) Hist. Medd. om Kbh. I p. 443 ffg, II p. 69.
[2]) K. D. II p. 64.
[3]) K. D. IV p. 325.

mulig samtidige med de ældste Fæstningsværkers Anlæg, i alt Fald ikke ældre end disse.

Forbindelsen mellem Vestergades Rende og St. Clemens Kirkes Grav er ført igennem et saa stærkt faldende Terrain, at Renderne kun kunne have ført strømmende Vand, og de have da mulig tjent til at drive en eller flere Vandmøller.

Ved Udgravningen af Grundene paa Farvergades Nordside viste det sig, at St. Clemens Kirkes Grav endte blindt tæt ved Grundenes Nordgrænse, og at ud for Rendens Sydende var Muldlaget i den oprindelige Engbund bortskyllet af Vandet fra Renden. Har Vandet drevet en Vandmølle, maa dennes Plads da søges paa Lavendelstrædes Sydside eller nordligere, og Vandmølletaarnet, som stod paa Vartovs Grund, har i alt Fald intet med denne Rendes Vandmølle at gøre.

Ved Udgravningen af Grundene øst for Jermers Taarn blev der, som før nævnt, paavist talrige dybe Lergrave. Dette stemmer jo med, at de Grunde, der sælges i 1529 til Per Olesen og Keld Badstuemand, siges at ligge paa den gamle Teglgaard ved Jermers Taarn. Den sidst nævnte Grund laa næppe, som O. Nielsen antager, ved Teglgaardsstræde; her laa som før nævnt, maaske i 1432 og i alt Fald i 1498—1535, paa Vestsiden den Ejendom, Antonii Kloster ejede. Den Teglgaard, som Strædet har Navn efter, maa da søges øst for dette, rimeligvis paa den Grund, der i Jordebogen af 1496 benævnes Niels Skrivers Have, og det er vist her, at Raadmand Mattis Busk i 1505 opførte en ny Teglstenslade[1]); formodentlig er da Teglgaarden paa dette Sted taget i Brug i dette Aar, og i Modsætning til denne kaldes i 1529 den nedlagte Teglgaard ved Jermers Taarn for den gamle Teglgaard. Paa intet af de to Steder

[1]) K. D. I p. 257.

var Terrainet, som antaget af C. Bruun[1]), lavt eller sumpet, men hørte tvært imod til de højest liggende Dele af Byen. Den ubebyggede Plet i denne Egn paa det bekendte ældste Kort over Byen betegner da øde og udyrket Jord, formodentlig med vandfyldte Lergrave, men ikke et naturligt Morads.

I det foregaaende er det nævnt, at Rosenkjær fandt, at Bunden i Renden fra Jermers Gab laa i Kote 8. Omtrent samme Bundkote er konstateret i Fæstningsgraven langs Nørre Vold af Rosenkjær paa Købmandsskolens Grund[2]), og af Both i Graven omkring den ældste Nørreports Ravelin[3]). Den ældste Vandstand i Graven var som før nævnt 12—13 Fod over daglig Vande. Det er indlysende, at en saadan Grav maa have været begrænset med Dæmninger for begge Ender, for at Vandet kunde hindres i at løbe bort til Stranden. Mod Syd laa Dæmningen ud for Vester Port ved Vestergade. Mod Nord var den rimeligvis ud for den gamle Bjørnebrogade eller Bjørnegade (ɔ: Købmagergade og St. Gertrudsstræde tilsammen), thi denne Gade, der var en af Hovedvejene fra Omegnen til Markedspladsen ved Nikolaj Kirke, har utvivlsomt haft sin Port i Volden, Rødeport (?), og det er rimeligvis Dæmningen over Graven ud for denne Port, som har givet Gaden dens ældste Navn. I Følge velvillig Meddelelse fra Oberst Emil Madsen betegner Ordet Bjørn i danske Stednavne undertiden en Dæmning, og sikkert er det, at man i alt Fald i senere Tid har brugt Betegnelsen »Bjørn« eller paa Tysk »Bär« netop for en Dæmning over en Fæstningsgrav. Joachim v. Breda taler saaledes i en Memorial af 1657 om »die steinerne Bähren«,

---

[1]) C. Bruun: Kjøbenhavn I p. 17.
[2]) D. u. Kbh. p. 52.
[3]) Ingeniørkorpsets Tegnearkiv I—2—40.

som burde bygges i Fæstningsgravene[1]), og Pontoppidan kalder Dæmningen ved Vesterport for »en Kam eller saakaldet Bære«[2]). I Militair Conversationslexikon, Kbh. 1836 ffg. angives en Bjørn at være en tværs over Fæstningsgraven løbende Stendæmning, der tjener til at holde Vandet i Fæstningsgraven i en vis Højde; Bjørnen forsynes sædvanlig med en Sluse. Benævnelsen Bjørn bruges dog ikke i Nutidens militære Terminologi.

b. Det nordlige Afløb.

Det nordlige Afløb fra Sortedamssøen til Byens Fæstningsgrav er ikke fremstaaet med et Slag. Da Christian IV i Foraaret 1606 havde paabegyndt Anlægget af den Have, hvoraf Rosenborg Have[3]) udviklede sig, var et af de første Arbejder, der blev foretaget, at Arealet blev omgivet med Grøfter og Stakitter.

Grøfterne laa paa de tre Sider af Haven, idet Stadsgraven dannede den fjerde. Dette Grøfteanlæg blev i 1618—20 suppleret med en bred Rende, der blev gravet af Voldmesteren Jørgen Drücker fra Sortedamssøen ind langs Havens daværende nordlige Grænse; dens Sider beklædtes med Græstørv, og ved den laa Destillerhuset og Fiskerhuset. Farimagsvejen førtes over den ved en Bro, Farimagsbroen. Ved Udgravning for Telefonkabler i Øster Voldgade fandt jeg Renden og dens med Lag af Græstørv beklædte Sider; umiddelbart nord for Renden laa Stenfundamentet af en Bygning, der har været enten Destillerhuset eller Fiskehuset. Den østligste Del af Renden er endnu bevaret som Graven mellem Køkkenhaven og Kongens Have; den vestligste

[1]) Lassen: Dok. og Aktst. til Kbh. Befæstn. Hist. p. 171.

[2]) Pontoppidan: Orig. Hafn. p. 251.

[3]) Angaaende de i det følgende anførte Data jfr. G. F. Lassens Saml. til Dansk (indre) Historie med Supplem. Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. 868 K.

Del gik over Kommunehospitalets Grund og hed i senere Tid Peymanns Rende. Efter Anlæget af Glacis og Udenværker for Øster Vold i Begyndelsen af det 18de

Fig. 6. Skitse af Renden fra Sortedamssø omkring Rosenborg ved Aar 1630.

Aarhundrede blev den ført ud til Graven i en muret Aquædukt, som endte i en Overfaldssluse, Peymanns Sluse, hvorigennem Søernes Vand ved Højvande fik Afløb til Stadsgraven. Denne Aquædukt er endnu bevaret under Polyteknisk Læreanstalts nye sydligste

Bygning; dens Bundkote er 12,3 Fod over daglig Vande. Grøften, der begrænsede Rosenborg Have mod Vest, naaede oprindelig den gamle Stadsgrav omtrent ved St. Gertrudsstrædes Nordende. Efter Anlæget af St. Gertruds Bastion udmundede den omtrent ved Bastionens Saillant[1]). Ved Udgravningen af Grunden for Kristelig Forenings Bygning i Gothersgade fandtes Grøftens Udløb i Fæstningsgravens ydre Skraaning. Udløbet var dannet som en 13½ Fod bred Styrteseng, opmuret fra Gravbunden mellem to parallele Mure, der nederst bestod af halve Munkesten, formodentlig stammende fra den gamle Bymur, øverst af gule Sten i Renaissanceskifte. Langs den ene Mur fandtes en 14 Fod lang Stemmebjælke af Eg. Murværket var delvis afbrudt[2]).

Hvor Rosenborg Haves østlige Grøft oprindelig naaede Stadsgraven vides ikke, men paa Pufendorffs Kort af ca. 1649 stødte den til Graven ved Møntergade, hvor Christian IV havde en Adgangsvej til Haven, vistnok gennem den saakaldte »nye Lønport« med tilhørende Bro eller Dæmning[3]), der nævnes 1632[4]).

Den gamle Lønport, der vistnok ogsaa blev ombygget af Christian IV, laa lidt vest for Store Brøndstræde[5]).

Sortedamssøens Vandspejl kan, som ovenfor omtalt, paa Christian IV's Tid antages at have ligget 16—17 Fod over daglig Vande. Stadsgraven var ved Dæmninger eller »Kamme« inddelt i Bassiner med for-

[1]) Pufendorffs Kort over København, jfr. Otto Heiders Kort 1649. Kgl. Bibl. Ny kgl. Saml. Nr. 371 c.

[2]) Bering-Liisberg: Indberetning i Nationalmusæets Arkiv.

[3]) Det er en Fejltagelse, naar Rosenkjær i D. u. Kbh. p. 30 ffg. henlægger denne Vej til Regnegade; det p. 30 gengivne Kort viser ogsaa Vejen i Møntergades Forlængelse.

[4]) Lassen: Dok. og Aktst. p. 40.

[5]) Fr. Schiøtt: Nogle Blade af St. Annæ Kvarters Historie, Architekten VIII p. 517.

KØBENHAVNS
KOMMUNALBIBLIOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

skellig Vandstand. Fra Kammen mellem Nørreports og St. Gertruds Bastioner og indtil Kammen ved Lønportens Bastion synes Niveauet at have været omtrent som i Sortedamssøen[1]).

Fra Lønportens Kam til Østerports Kam maa Vandstanden have været 7—8 Fod over daglig Vande. Følgelig maa ogsaa Grøften omkring Rosenborg have været opstemmet i Bassiner; efter Datidens Skik dannede disse Bassiner vistnok tillige Fiskedamme. Forskellen i Bassinernes Vandstand blev sikkert udnyttet til at drive en »Vandkunst«, hvorved bl. a. Springvandene i Haven fik det fornødne Tryk. Otto Heyders Kort over Rosenborg Have i 1649[2]) viser netop, at Slottets »gamle Vandkunst« laa ved Havens nordlige Grøft, og det er altsaa formodentlig paa dette Sted Grøftens Stemmeværk har ligget.

Grøftesystemet omkring Rosenborg har i alt Fald efter Opfyldningen af den ældste Stadsgrav langs Gothersgade haft et Afløb til Stranden, rimeligvis fra Rosenborg Haves nordøstlige Hjørne til en moradsagtig Vig, der skar sig ind, hvor nu Fredericiagade ligger, og som mod Vest naaede omtrent til Store Kongensgade. I 1668 tales der nemlig om Oprensning af en Grøft mellem Kongens og Dronningens Haver[3]) (ɔ: Rosenborg og Sophie-Amalienborgs Haver), og i 1673 forpligter Naboen til Rosenborg Haves Østside sig til at lade Grave og Vandløb fra Haven »beholde deres fulde Gang« over hans Grund[4]). Afløbet er formentlig nedlagt, da Moradset ved Fredericiagade blev opfyldt og reguleret i 1718.

[1]) Dæmningen over Graven, som omtales af Rosenkjær i D. u. Kbh. p. 29, findes ikke angivet paa noget Kort over Befæstningen og stammer utvivlsomt fra Voldens Sløjfning. Rødeport har altsaa ikke sin Plads her.

[2]) Ny kgl. Saml. Nr. 371 c.

[3]) K. D. VI p. 483.

[4]) K. D. VI p. 621.

Jeg har forgæves eftersøgt Afløbet paa Grunden Hindegade Nr. 7; det maa da rimeligvis ligge noget sydligere.

Det er formodentlig dette Afløb, som har givet Anledning til, at der i Pontoppidans Gengivelse af Prospektet af København i 1596[1]) er indtegnet en Grøft fra Voldgraven til Stranden. Over Grøften er tegnet en Bro, som skal antyde St. Annæ Bro, og desuden er der indtegnet en Ruin, som skal forestille St. Annæ Kapel. Om dette sidste siger C. Bruun[2]), at det er »en dristig Rekonstruktion«; den samme Betegnelse gælder ikke mindre om Fremstillingen af Vandløbet og Broen, thi i Virkeligheden var St. Annæ Bro en af store Sten dannet Anlægsbro i Stranden, som laa paa tidligere Almindelig Hospitals Grund i Amaliegade tæt nord for Fredericiagade, og Vandløbet vilde med den Beliggenhed, som Pontoppidan har givet det, have løbet mindst 10 Fod op ad Bakke paa dets midterste Del.

Hverken Vandløb eller Ruin findes paa det oprindelige Billede, som Pontoppidan har benyttet; derimod har dette rigtigt gengivet St. Annæ Bro som en Stendæmning i Stranden. Alt dette er vel tilstrækkeligt Bevis for, at Pontoppidans »Forbedringer« ere urigtige.

IV. De ældste Gadeanlæg og det murstensfrie Kulturlag.

Telefonselskabets Udgravninger for Kabelbrønde i Sommeren 1908 have i Forbindelse med forskellige andre dybe Udgravninger bidraget til at kaste Lys over adskillige af vore Gaders Tilblivelseshistorie, og særlig er det herved lykkedes at faa Klarhed saavel over det

[1]) Pontoppidan: Orig. Hafn.
[2]) C. Bruun: Kbh. I p. 453.

Omraade, hvor det murstensfrie Kulturlag og de ældste Strandstensveje findes, som over Strandstensvejenes Forhold til det murstensfrie Lag.

En af Telefonselskabets Kabelledninger blev ført fra Hjørnet af Kattesundet og Lavendelstræde gennem den førstnævnte Gade, Larsbjørnstræde, St. Peders Stræde og Larslejstræde indtil Kabelbrønden ud for Hovedcentralen; i alle Udgravningerne for Kabelbrøndene i denne Ledning lykkedes det mig at undersøge Bundforholdene, og desuden foretog jeg enkelte Prøvegravninger udenfor Brøndene. Jeg skal kortelig gennemgaa de herved opnaaede Resultater.

I Brønden i Kattesundet ud for det nordlige Hjørne af Lavendelstræde ligger der en Vejbane af Strandsten, der ere ret store, 0,3—0,5 Fod i Diameter, med Overfladen i Kote 6,4. Under Stenene findes det naturlige Muldlag i Kote 6,0; det faste Ler ligger omtrent i Kote 5,0.

Den næste Brønd i Kattesundet, tæt syd for Frederiksberggade, ligger lige ud for det Sted, hvor indtil 1728 Helligkorsstræde stødte til Kattesundet, og de fundne Vejbaner kunne derfor betragtes som gældende for begge disse Gader. Ved Telefonbrøndens Nordende laa Leret i Kote 13,4; derpaa fulgte 1 Fod Muld og derover et Strandstenslag med Sten paa 0,3—0,5 Fod, hvis Overflade laa i Kote 14,5. Leret saavel som Strandstensvejen havde Fald, saaledes at deres Kote ved Sydenden af den 11 Fod lange Brønd laa ca. 0,2 Fod lavere end ved Nordenden. Muldlaget under Stenvejen var i hele Brøndens Omkreds frit for iblandede Murbrokker, men der fandtes adskillige saadanne mellem Strandstenene. Over Stenvejen saas der Spor af de senere Vejbaner. Den første Gang Gaden blev brolagt, laa dens Overflade omtrent i Kote 17,7, ligeledes fal-

dende mod Syd; Sporene af denne Brolægning skelnedes som en ca. 4 Tommer tyk Stribe af Brosand.

Den følgende Brønd ligger i selve Vestergade tæt ved det vestlige Hjørne af Kattesundet. Tidligere Kloakledninger havde fjærnet alle de ældre Lag undtagen i Telefonbrøndens Sydende, men Forholdene vare her af særlig Interesse, idet Brønden gik ind over Vestergades Rende[1]). Denne fandtes her ligesom i de tidligere undersøgte Byggegrunde Matr. Nr. 43 og 45 overdækket med et Rislag. Risene syntes nedlagt i ca. 0,8 Fod tykke Knipper med Overfladen i Kote 16,8. Tæt ved Rislaget fandtes Strandstensvejen, hvis Overflade laa i Kote 17,3, og det kunde tydelig ses, at Stenlaget gik hen over Grenene.

Dette Forhold undrer mig, da mine Undersøgelser ellers have givet det Resultat, at Rendernes Overdækning med Ris er foretaget senere end Stenvejenes Anlæg, og det trænger derfor til Bekræftelse ved senere Undersøgelser i Vestergade. Mulig er Vejbanen blevet undergravet, før Risene bleve lagte, thi de gik højest 6 Tommer ind under Stenlaget.

Ved Rendens Kant langs Vestergade laa det faste Ler i Kote 15,5. Det ca. 1,5 Fod tykke Lag imellem Leret og Stenvejens Underside var frit for Indblanding af Mursten. Dets store Tykkelse viser, at der har været Bebyggelse ved Gaden, førend Stenvejen blev anlagt. Stenvejens Forhold til Rislaget paa dette Sted gør det sandsynligt, at de haandstore Sten, iblandede med røde Murstensskærver, som jeg i sin Tid konstaterede i Rislaget paa Vestergade Nr. 9 (Matr. Nr. 43), have hørt til den samme Vejbane.

Den næste Brønd ligger i Larsbjørnsstræde, tæt ved Studiestrædes Sydside. Det faste Ler ligger her

[1]) Hist. Medd. om Kbh. I p. 411 ffg.
[2]) Hist. Medd. I p. 413.

i Kote 16,7; Strandstensvejen, der er 0,3 Fod tyk, ligger lige paa Muldlaget og har sin Overflade i Kote 17,4. Strandstenene laa saa fast pakkede, at de maatte hakkes op, og der fandtes adskillige Murbrokker blandt dem og over dem, men ingen i Muldlaget under dem. Det tynde Muldlag under Stenvejen viser, at Gaden har været stærkt slidt af Færdsel, førend Strandstensvejen blev lagt. Den næste Vejbane, som kunde skelnes over Stenvejen, var en Jordvej i Kote 18,8; derefter fulgte en 0,3 Fod tyk Stribe af Brosand med Overflade i Kote 20,4.

For at undersøge, om ogsaa det ældste Studiestræde havde været stenbelagt, foretog jeg en Prøvegravning nord for Telefonbrønden i Strædets sydlige Halvdel, hvor der fandtes en uberørt Plet imellem Udgravningerne for Kloakerne. Jeg stødte her paa Strandstensvejen i Kote 17,8; der var mange Murbrokker i Vejbanen. I Muldlaget under Vejen laa der 3 rødgule Mursten ovenpaa hverandre, af lignende Farve som de i Absalons Borg anvendte, der ikke havde Spor af Mørtel og laa, som om de forinden Stenvejens Anlæg vare tabte og nedæltede i Mulden, der var trængt ind imellem de enkelte Sten. Det faste Ler laa her i 15,9.

De følgende Undersøgelser viste, at Studiestræde er den nordligste Gade i dette Kvarter, som har haft Strandstensbelægning. Ved en Prøvegravning midt i Larsbjørnsstræde ud for Grænsen mellem Nr. 18 og 20, altsaa i den Del af Gaden, som oprindelig hed Lille Larsbjørnsstræde, fandt jeg midt i Gaden Leret i Kote 17,4, derover 1 Fod Muld og nogen Fyld af Husaffald og derpaa et 0,3 Fod tykt Lag af Barkaffald, hvis Overflade laa i Kote 18,5, og som syntes at danne den ældste Vejbane. Der var Murbrokker i Fylden lige til det naturlige Muldlag.

I Brønden paa Hjørnet af St. Peders Stræde og

Teglgaardsstræde, i førstnævnte Strædes nordlige Halvdel, ligger i det faste Lers Overflade i Kote 18,1, Muldlaget 1 Fod tykt. Der er Murbrokker lige til Leret. I den nederste Del af Fylden ovenpaa den naturlige Muld vare Vejbanerne ikke meget tydelige, og Strandstensvej fandtes ikke. Den nederste Brosandstribe laa omtrent i Kote 20,5; over den fandtes tydelige Striber efter de senere Gadeanlæg.

Ved en Prøvegravning syd for Brønden, ud for St. Peders Strædes sydlige Fortov, altsaa paa et Sted, som, forinden St. Peders Stræde fik sin nuværende Bredde, maa have ligget i Lille Larsbjørnsstræde, fandt jeg, at den nederste Vejbane her var en Grusvej i Kote 19,7; derover laa et Lag af Brosand, som anført for Brønden i St. Peders Stræde; ogsaa her manglede Strandstenslaget.

I Brønden i St. Peders Stræde ud for Larslejstræde laa Leret i Kote 19,6 og derover 1 Fod Muld; der var Murbrokker i Muldlagets Overflade. De ældste Veje over Mulden vare Jordveje; den underste 0,7 Fod tykke Brosandstribes Overflade laa i Kote 23,6, paafaldende højt oppe.

Ved Gravning i Larslejstrædes Østside (den ældste Del af Gaden) fandt jeg omtrent midt for Nr. 9, at det faste Ler laa i Kote 22,6 og Muldlagets Overflade 1 Fod højere; Strandstensvej fandtes ikke og er heller ikke paavist af Rosenkjær under hans Undersøgelser af dette Strædes Nordende nærmest Boulevarden.

Med Hensyn til Udstrækningen af det murstensfrie Kulturlag kan det endnu anføres, at det fandtes ikke ved Grundudgravningen for Pakhuset i Gaarden til Larsbjørnsstræde Nr. 7; her var der talrige Murbrokker saavel i Muldlaget som i Fylden i de dybe Lergrave, der fandtes spredt over Grunden. Store Larsbjørnsstræde synes da at have været den vestligste Vej i den ældste Bebyggelse, som heller ikke har

strakt sig synderligt nord for Studiestræde, hvor det murstensfrie Lag kun er sporet ud for Nr. 8—14.

I indeværende Foraar har jeg fundet en skarpt udpræget Østgrænse for det murstensfrie Kulturlag i Gammel Torvs Apotheks Grund og har fundet, at der er talrige Murbrokker lige ned til den naturlige Terrainoverflade paa Nytorv, som altsaa har været ubebygget lige til Murstenenes Indførelse. Den ældste Gade mellem Apothekets Façadelinie og det gamle Raadhus, som laa midt paa Torvet, var ikke anlagt af Strandsten men af Grus, og der laa Murbrokker i Fylden under Vejbanen. Ogsaa i Gadelinien Farvergade-Kompagnistræde synes det ældste Vejanlæg efter en enkelt Undersøgelse at dømme at være en Grusvej fra Murstenstiden.

Ved Udgravning af Grunden i Frederiksberggade Nr. 10 (Matr. Nr. 34) har jeg fundet lignende Forhold som i Nr. 16—20. Ved Grundens Nordgrænse, ca. 40 Fod fra Gadelinien har det murstensfrie Kulturlag 1,5—2,0 Fods Tykkelse, Muldlaget indbefattet, men det aftager gradvis til 1 Fods Tykkelse ud imod Gaden. Langs med Frederiksberggade løber den gamle Strandstensvej i Store St. Clemensstræde. Under det 0,3—0,5 Fod tykke Stenlag er der kun 0,5—0,7 Fod Muld. Vejbanen, der ligger omtrent i Kote 14,0, strækker sig i 14 Fods Bredde ind i Grunden og gaar ogsaa noget ud under Frederiksberggade.

Foruden til de gamle Hovedveje, Nørregade og Købmagergade, Vimmelskaftet samt Skindergade synes Strandstensvejene at være knyttede snævert til den ældste Bebyggelse, der har efterladt det murstensfrie Kulturlag. Den forringede Tykkelse af Muldlaget under Strandstenene viser, at Gaderne have været i Brug, forinden Stenlaget blev paaført. Stenvejene i Kvarteret omkring St. Clemens Kirke give os altsaa ikke alene et fuldstændigt Billede af Gadenettet i denne Bydel paa Ab-

salons Tid, men dette samme Gadenet havde allerede den Gang i en lang Aarrække dannet Landsbyens Veje, og det er blevet bevaret fuldstændig uforandret indtil Frederiksberggades Anlæg efter Ildebranden i 1728, delvis endogsaa til vore Dage.

Før Absalons Tid strakte Landsbyen sig altsaa omtrent fra Studiestræde til Lavendelstræde og fra Vestervoldgade til Gammel Torv, idet dog en Del af Terrainet mellem Volden og Larsbjørnsstræde var ubebygget. Landsbyens Forbindelse til Oplandet var Nørregade og Vestergade; dens Havn laa i Kattesundet, hvortil den Gade førte, som senere fik Havnens Navn.

Naar man fra denne Bydel vilde begive sig til den anden omkring Nikolaj Kirke, som havde Bjørnebrogade (Købmagergade) som Hovedvej til Oplandet, gik Vejen ad den Del af Skindergade, der indtil vore Dage hed Klædeboderne, og derefter ad Tyskemannegade (nu Skovbogade og Vimmelskaftet).

Her kender man jo Stenvejen i Vimmelskaftets Forlængelse, Amagertorv, men ikke den øvrige Del af Vejen. Sandsynligvis findes den, da jeg jo har kunnet paavise den i den anden Del af Skindergade, der fører fra Skovbogade mod Øst.

Det er endnu den Dag i Dag paafaldende, saa faa Tværforbindelser der findes mellem de to Hovedgader, Nørregade og Købmagergade. Dette tyder paa, at Bebyggelsen af dette Kvarter længe har været lidet intensiv, og at Gaderne langt ned i Tiden have haft Karakter af Veje. Det er rimeligt, at Skindergade helt igennem tilhører Stenvejenes Periode, Store Kannikestræde har derimod ved gentagne Undersøgelser vist sig at være anlagt efter Murstenenes Indførelse og som Jordvej. Det samme gælder om Krystalgades Forgænger, »Strædet bag Sjællands Biskops Gaard«, der er delvis bevaret til vore Dage i en Strimmel »Frijord«

mellem Kannikestrædes og Krystalgades Grunde. Krystalgade er jo opstaaet over Byens Rende, som laa i Gadens nordlige Del. Mine Undersøgelser have vist, at Bebyggelsen paa Sydsiden tidligere strakte sig 10—15 Fod længere frem i Gaden, vistnok lige til Rendens Kant, som jeg mener at have sporet ud for Peder Hvitfeldtsstræde. Den sidste Tværforbindelse, Rosengaarden, har jeg ikke haft Lejlighed til at undersøge.

I selve Købmagergade har jeg haft Lejlighed til at kunne bekræfte Fritz's Iagttagelser og har fundet, at de virkelig, som jeg har formodet[1]), angaa Rester af Vejanlæg.

Ved Ombygningen af Købmagergade Nr. 34 fandt jeg ved Udgravningen til Lyskasserne for Kældervinduerne til Gaden, at det faste Ler her ligger i Kote 5,3. Ovenpaa 0,2 Fod Muld følger en 0,2 Fod tyk Vejbane af Strandsten; derefter kommer et Fyldlag, saa en 0,3 Fod tyk Lervej med Overflade i Kote 10,0; herefter følger atter 0,2 Fod Fyld, som afløses af 0,3 Fod Brosand, hvis Overkant altsaa ligger i Kote 10,5. De derover liggende Lag, som ere stærkt blandede med Brandrester, ere af ret moderne Oprindelse.

Strandstensvejen ligger tæt ind til den nuværende Façadelinie, og der var under de nuværende Fundamenter Rester af en middelalderlig Kalk- og Teglstensbygning, hvis hele Fundering viste, at den ikke kunde være meget yngre end Strandstensvejen. I selve Grunden fandtes Murbrokker indtil det naturlige Muldlag, der var af en dyndet, engagtig Karakter. Brosandlaget var dannet af rent hvidt Kvartssand, saaledes som man f. Eks. finder det i Kalvebodstrand; det ligger i samme Niveau som de Sandstriber, Fritz i sin Tid tydede som Bunden af et Vandløb, og det tør vel herefter anses

[1]) Hist. Medd. om Kbh. I p. 430, 445 ffg.

for endelig godtgjort, at det er tilsvarende Spor af en ældre Brolægning, som han har set. Den Omstændighed, at Façadelinien her viser sig at være bevaret uforandret fra den tidligste Tid, peger paa, at den Stensætning, som Fritz har fundet midt i Købmagergade mellem Silkegade og Østergade, maa have været Fundament for Bygninger paa Grundene vest for Gaden, og at det er til denne Side, man skal søge eventuelle murstensfrie Fyldlag. Dette stemmer ogsaa med, at jeg ved Undersøgelse af Grunden Østergade Nr. 60 har overbevist mig om, at der her fandtes adskillige Murbrokker lige til det naturlige Muldlag og enkelte i dette. En eventuel før-absalonisk Bebyggelse synes da særlig at skulle søges i Karreen Købmagergade—Niels Hemmingsensgade—Walkendorffsgade—Amagertorv og mulig tillige mellem Nikolaj Kirke og Vestsiden af Højbroplads, og ved Fogedgaarden Østergaard, den senere Vingaard, nord for Vingaardsstræde.

Et Fingerpeg i samme Retning giver Forholdene i den Del af Walkendorffsgade, der gaar fra Købmagergade til Niels Hemmingsensgade. Her har jo allerede Fritz paavist en Strandstensvej 20 Fod fra Købmagergade, hvilket viser, at Gaden paa det Tidspunkt, da disse Veje byggedes, var af Betydning for Færdslen, og denne Fritz' Iagttagelse[1]) har jeg faaet bekræftet ved en Undersøgelse paa et andet Sted i Gaden. Ud for Grænsen mellem Nr. 9 og 11 fandt jeg ved Udgravning for en Kloakbrønd midt i Gaden, at Strandstensvejen her laa med Overfladen i Kote 7,5 ovenpaa det naturlige Muldlag.

En Undersøgelse ved Udgravningen for Telefonbrønden i Løvstræde ud for Postgaardens Port gav et negativt Resultat, for saa vidt som det viste sig, at den

[1]) Hist. Medd. om Kbh. I p. 446.

nordlige Halvdel af Gaden er den yngste. Gaden er, formentlig i det 17de Aarhundrede, udvidet ind over Grundene paa Nordsiden. Det faste Ler laa her i Kote 8,4. I Muldlaget sad en Stub af et Frugttræ, afskaaret omtrent i Kote 10,4, og i samme Højde laa Overfladen af et 0,7 Fod tykt Lerlag (Vejbane eller Lergulv?). Det ældste Brosandlag var 0,5 Fod tykt, og dets Overflade laa i Kote 13,2. Det maa være senere Undersøgelser forbeholdt at konstatere Beskaffenheden af den ældste Vejbane i Gadens sydlige Halvdel.

Strandstenslaget paa Amagertorv, konstateret af Fritz og ved Anlægget af den underjordiske Nødtørftsanstalt, har jeg tidligere omtalt[1]). Jeg vil her kun pege paa, at det efter disse Fund at dømme synes, som om Strandstenslaget strækker sig over hele Amagertorvs Bredde. Torvets Tilværelse kan da i det mindste føres tilbage til Strandstensvejenes Anlægstid, altsaa til Absalons; og det ligger i saa Fald nær at identificere dette Torv ved Østergades Begyndelse med det »østlige Torv«, *forum orientale,* som omtales i et Bytingsvidne af 1392[2]).

Naar man ser paa Torvets Beliggenhed ved Sammenstødet mellem Bjørnebrogade (Købmagergade), som kommer fra Byens nordlige Opland paa Sjælland, Færgebrostræde (Højbroplads' Østside), der førte til Færgestedet til Amager, Tyskemannegade (Vimmelskaftet), som var Hovedvejen fra Byen ved St. Clemens og det vestlige Opland (Valby, Solbjerg o. s. v.), og Østergade, den store Algade[3]), der førte til Fogedgaarden Østergaard og videre til St. Annæ Bro, Færgestedet til Skaane, ligger det nær at tænke sig dette Knudepunkt

[1]) Hist. Medd. om Kbh. I p. 436, jfr. II p. 60, 61.
[2]) K. D. I p. 128—29.
[3]) K. D. II p. 116—17.

dannet omkring en gammel Bebyggelse, ældre end Absalons Tid. Det er næppe en usandsynlig Hypothese, at de gamle Boder, der gav Navn til Gamlebodehavn, skulle søges her, og det murstensfrie Kulturlag, som Fritz mener at have sporet i Købmagergade, vil maaske en Gang give os klar Besked om denne før-absaloniske Bebyggelses Omfang og nøjagtige Beliggenhed.

I Kvarteret øst for Købmagergade har jeg ved Telefonselskabets Gravninger faaet Lejlighed til at undersøge Landemærket og den Del af Pilestræde, som tidligere hed Springgade.

I Kabelbrønden i Landemærket ud for Suhmsgade naaede jeg endnu ikke til det faste Ler ved Gravning til Kote 12,5. Der fandtes Fyld af Husaffald herfra op efter indtil den ældste tydelige Vejbane, hvis Overflade laa i Kote 17,0. Ved den næste Brønd ud for Pilestræde ligger det faste Ler i Kote 13,5 og det naturlige Muldlags Overflade 1 Fod højere. Der var ogsaa her et Lag af Fyld og Affald over Muldlaget; i det ene Hjørne af Brønden laa et helt Skelet af en Ko, der var gravet noget ned i det faste Ler. Den ældste Vejbane, en 0,5 Fod tyk Lerstribe med iblandede Murbrokker, havde sin Overflade i Kote 16,5, og tæt over den laa et 0,3 Fod tykt Lag af Trækul og Brandrester. Den sidste Brønd i Landemærket laa ud for Vognmagergade. Leret ligger her i Kote 14,3, Muldlaget derover er 1 Fod tykt. I alle Brønde var der Murbrokker i Fylden lige til Leret.

I Pilestræde undersøgte jeg 2 Brønde. I den første, ud for Nr. 76, ligger Leret i Kote 12,0, hvorover 1 Fod Muld, hvis Overflade er fast og gør Indtryk af at have været Vej. Lidt højere, med Overfladen i Kote 13,7 følger en Vej af Murbrokker og Ler, som synes at svare til den ældste Vej i Landemærket. I den anden Brønd ved Møntergades Nordside ligger Leret i Kote

7,0, Muldoverfladen i Kote 8,0; nyere Udgravninger havde her udvidsket Sporene af de gamle Vejbaner.

Som det fremgaar af det ovenstaaende, ere Vejanlægene her først udførte, efter at Opfyldningen har naaet en ikke helt ringe Tykkelse, der er størst i Landemærket. Strandstensveje findes ikke, og de rigeligt tilstedeværende Murbrokker vise, at Vejnettet her er relativt ungt, formodentlig sent middelalderligt.

I dette Kvarter har jeg endelig undersøgt Møntergade fra Gammel Mønt til Gothersgade. Omtrent midtvejs mellem Gammel Mønt og Gothersgade ligger Overfladen af Leret i Kote 8,2 og af det naturlige Muldlag i Kote 9,2. Den ældste Vejbane sporedes i Kote 10,5, altsaa noget oppe i Fylden, den næste i Kote 11,5. Den følgende, en Brosandstribe, i Kote 12,7, var dækket af et svært Brandlag, som bredte sig ind over den tilstødende Byggegrund. Denne Kote angiver Gadeniveauet i 1728. Derefter fulgte endnu et Par Brosandstriber under Nutidsgadens Brolægning. Terrainet og Vejbanerne stige jævnt og parallelt op imod Gothersgade. Omtrent ved Hjørnet af Møntergade og Christian IX's Gade ligger det naturlige Muld i Kote 10,5, og her fandtes Rester af den ældste Vold med tilhørende stenbelagt Voldgade umiddelbart paa Muldlaget. Denne Stenvej løber tværs over Møntergade, under Møntergades ældste Vejbane; der sporedes ikke Strandsten i nogen af Møntergades egne Vejbaner. Derimod var der Murbrokker lige til Muldlaget og undertiden i dette. Den ældste Vejbane synes at svare til den Vejbane, der fandtes 1,3 Fod over Strandstensvejen ved Voldfoden[1]), som gør Indtryk af at være samtidig med Bymurens Opførelse lidt før 1500. Fra samme Tid synes altsaa Møntergades ældste Vejbane at stamme.

---

[1]) Hist. Medd. om Kbh. I p. 443.

I Kvarteret mellem Vimmelskaftet—Østergade og den oprindelige Strandlinie har jeg kun haft Lejlighed til at undersøge Hyskenstræde paa en Strækning langs Façaden af Løveapotheket. Omtrent 20 Fod fra Amagertorv og 4 Fod fra Façaden ligger det faste Ler i Kote 3,5; herover er der 1 Fod meget uren Muld, blandet med Murbrokker og Ben. Den nederste tydelige Vejbane er en Jordvej, omtrent i Kote 6,5; noget Strandstenslag spores ikke. Tæt over Jordvejen ligger en 0,3 Fod tyk Stribe af Brosand; den næste Sandstribe har sin Overflade i Kote 7,8 og den følgende i Kote 8,3. Den sidstnævnte Stribe er 0,4 Fod tyk og er skilt fra Forgængeren ved et 0,1 Fod tykt Fyldlag.

Ved fortsatte Undersøgelser af Aflejringsforholdene i vore Gader vil man sikkert kunne skabe et Billede af Niveauforholdene paa forskellige Tider i Byens Udvikling. Blandt de øvre Vejbaner vil navnlig de, der benyttedes, da Ildebranden fandt Sted i 1728, være lette at identificere i den store Del af den gamle By, hvor den rasede. De dybere liggende kunne enten tidsfæstes ved Hjælp af Bygningsrester i de tilstødende Grunde eller ogsaa, hvor man kender deres Alder, benyttes som et yderligere Middel til at fastslaa Bygningsresternes Opførelsestid, idet man ved en omhyggelig Undersøgelse vil kunne se, om der har fundet en Nedgravning Sted gennem Fylden i Gaden for at opføre det paagældende Murværk, eller om Vejbanerne efterhaanden have lagt sig over hverandre, tæt op til den opførte Bygning.

Imidlertid er det ingen helt let Sag at udrede disse Forhold, idet Lagene hyppigt ere forstyrrede ved Nedgravninger af de mange Rør og Ledninger i Gaderne, og idet Gadernes Bredde hyppigt er bleven forøget, almindeligvis langs en af Siderne, sjældnere paa begge. For at faa gode Resultater maa Undersøgelserne derfor foretages med al Hensyntagen til disse Forhold og i ikke

for smaa Udgravninger, hvis Sider ere regelmæssigt og glat skaarne, saaledes at de enkelte Lag træde tydeligt frem. De Lag, som sjældnest ere gennemgravede, ere selvfølgelig og heldigvis de underste, thi som det vil ses af den foregaaende Fremstilling, er det ogsaa dem, der ville give de værdifuldeste Oplysninger om Byens ældste Topografi.

Prof. Hans Olrik siger i sin Bog om Absalon[1]), at »ikke ethvert Kulturlag, der er murstensfrit, bør uden videre kaldes »præabsalonisk«, som om Teglstenen pludselig blev herskende over hele det gamle »Havn« fra Absalons Dage«, men anerkender samtidig Strandstensvejene som Absalons Værk.

Jeg har nu i Løbet af flere Aar foretaget saa mange Undersøgelser, at jeg efterhaanden er kommen i Besiddelse af et ikke ubetydeligt Materiale til en Bedømmelse af dette Spørgsmaal. Jeg vil da først give Professor Olrik Ret i, at selvfølgelig er ikke ethvert murstensfrit Kulturlag ældre end Absalons Tid, thi der kan meget vel tænkes mindre Aflejringer af Gødning, Bark ell. lign. af yngre Dato, som ikke indeholde Spor af Mursten, men deres Udstrækning vil efter mine Erfaringer at dømme være saa smaa, at man ikke fristes til at omtale dem i Beskrivelsen af Udgravningsresultaterne, og de ville, naar de ikke gaa tilbage til den ældste Tid, hvile paa andre Fyldlag, som indeholde Murstensskærver i større eller mindre Tal. Et udstrakt murstensfrit Lag har jeg, som det fremgaar af mine Undersøgelser, kun fundet i Kvarteret omkring Vestergade og St. Clemens Kirke, og jeg formoder efter Fritz's Udtalelser, at et lignende, men af mindre Udstrækning, vil findes vest for Købmagergade og ved St. Nikolaj. Som det ligeledes er omtalt i mine og andres Undersøgelser[2]) findes

[1]) Hans Olrik: Absalon I p. 162, 170.

[2]) Jfr. Rosenkjærs Afhandling i Hist. Medd. om Kbh. II p. 61.

der hyppigt Murstensskærver i Strandstensvejene; under dem har jeg kun fundet de tre hele uformurede Mursten nedæltede i Muldlaget i Studiestræde. Dette viser ikke alene, at Strandstensvejene ere samtidige med Murstenenes Indførelse, altsaa fra Absalons Tid, men ogsaa, at det sammenhængende murstensfrie Lag ved St. Clemens—Vestergade er ældre, thi paa flere Steder har jeg paavist, at Strandstensvejene ere anlagte ovenpaa dette Lag. I Modsætning til Professor Olrik vil jeg hævde, at Fundforholdene netop vise, at Murstenene allerede fra Absalons Tid meget hurtig spredte sig over Byen. Dels fremgaar dette af selve Strandstensvejene, dels er det et Faktum, at der overalt i den gamle By udenfor det før nævnte udstrakte, men skarpt afgrænsede murstensfrie Kulturlag findes talrige Murbrokker i alle Fyldlag lige til den naturlige Muld, ja almindeligvis ogsaa i denne.

Jeg vil endvidere hævde, at det ved fortsatte Undersøgelser ikke alene vil være muligt at konstatere Omfanget af den før-absaloniske Bebyggelse og ved Hjælp af Stenvejene kortlægge Absalonsbyens Gadenet, men endogsaa adskillige af Façadelinierne og Ejendomsgrænserne, thi mange af disse kunne hyppigt spores uforandrede ned igennem Fyldlagene lige til den ældste Tid.

Blandt andre Forhold, som man i Fremtiden kan vente at faa Klarhed over, vil jeg navnlig fremhæve den absaloniske Befæstning af Byen, idet man ved Hjælp af den stenlagte Voldgade allerede nu bestemt tør fastslaa, at den ældste Vold er bleven bevaret omtrent uforandret som en Kærne i Byvolden lige indtil Christian IV's Befæstningsarbejder i 40-Aarene af det 17. Aarhundrede, langs Nørrevold endogsaa til vore Dage. Paa Grund af Byens gennem Aarhundrederne stadig voksende Opfyldning er denne ældste Kærne paa visse Strækninger ikke sløjfet sammen med den øvrige Vold og vil derfor ved

moderne Grundgravninger endnu en Gang komme for Dagens Lys.

Der er i det hele taget langt flere Forhold i Nutidens København, der pege helt tilbage til Byens ældste Dage, end de fleste tænke.

Hvem ved f. Eks., at Husrækken langs Raadhuspladsen skylder Absalons Voldgade sin Beliggenhed, og at ogsaa Absalons Vold er Anledningen til, at Façadelinien imellem Nørregade og Fiolstræde trækker sig tilbage fra Boulevarden og danner det lille Nørretorv.

Da Peder Madsens Gang blev omdannet til Ny Østergade, var det et lille Stykke af Absalons Voldgade, der svandt, og man sporer den endnu kun i den tilbagevigende Façadelinie mellem Pistolstræde og Grønnegade.

Naar nu Lille Brøndstræde i en nær Fremtid forsvinder for stedse, viger ogsaa sammen med Nutidens elendige Rønner et af de synlige Spor af Absalons Voldgade. Store Brøndstræde er derimod »thenn lille byesens stredde, som løbber tiill Lønportenn«, altsaa Levningen af den Portgade, der førte til den gamle Lønport[1]). Maaske er ogsaa denne Ports Anlæg samtidigt med den ældste Vold. Kommende Undersøgelser ville forhaabentlig bringe Klarhed i Stedet for Hypotheser paa dette Punkt saavel som paa mange andre dunkle Omraader i Københavns ældste Topografi.

[1]) K. D. I p. 434.

KASTELLET FREDERIKSHAVN SOM FÆNGSEL.

AF

PENS. OVERSERGENT VICTOR KROHN.

Med det Formaal for Øje om mulig en Gang at skrive Kastellets Historie, der jo som Helhed endnu maa siges at være et uopdyrket Felt, begyndte jeg for nogle Aar siden at indsamle Materiale hertil. Det gik dog snart op for mig, at Opgaven var mig for stor i Forhold til den Tid, jeg kunde ofre paa den, og naar jeg desuagtet stadig fortsatte mine Indsamlinger, var det, fordi Emnet mere og mere interesserede mig, jo dybere jeg trængte ind i det. At Materialet efterhaanden er blevet saa stort, som Tilfældet er, skyldes dog i ganske særlig Grad Hr. Oberstløjtnant C. F. Krabbe, der tidligere har beskæftiget sig med det samme Emne og godhedsfuldt har overladt mig hele sin betydelige Samling af Afskrifter fra Rigsarkivet m. fl. Steder.

For dog at se et lille Resultat af de mange Timers Arbejde besluttede jeg at udstykke det indsamlede Materiale i mindre Skildringer, af hvilke nedenstaaende om Kastellets Fængselsvæsen er den første.

For ej at blive misforstaaet ønsker jeg straks at fastslaa, at jeg selvfølgelig intet Øjeblik selv opfatter mit lille Arbejde som »historisk Forskning«. Derimod tør jeg vel nok sige, at en mangeaarig Interesse for alt, hvad der vedrører Kjøbenhavns Historie — senere specielt Kastellets —, i første Række har været Drivfjederen til dets Fremkomst, og at den røde Traad, der gaar igennem det, er min Kærlighed til og Interesse for et Sted, hvor jeg i 26 Aar har haft min Livsgerning.

Om ikke ret mange Aar kan Kastellet Frederikshavn fejre sit 250 Aars Jubilæum. Det er dog ikke saa lige en Sag at fastslaa et bestemt Aar for denne Begivenhed, man har i ethvert Tilfælde Valget mellem flere. At Betegnelsen »Kastellet« endog er bleven benyttet om den af Kristian IV. i Aarene 1617—45 opførte St. Anna Skanse, forinden den i Aarene 1662—64 fik sin endelige Form, samt at den allerede dengang har haft en militær Besætning, og at der har været tilstræbt en Slags Bebyggelse af den, fremgaar af følgende: Den 23. December 1659 beordres »Wores dælleskrifver Bertel Marske« til at »lefvere saa meget thømmer, som kand behøfves til pallisader wed Castellet . . .«[1]); den 12. Januar 1660 faar Bygmester Albertus Mathiesen Ordre til »udi Castellet« at lade »opsette oc forferdige en Corps de garde foruden dennem, som der nu ere, til soldatesqvets fornødenhed . . .«[2]), og d. 29. Maj s. A. opfordres »Borgemestere oc raad i Kiøbenhafn« til at tilholde »de tømmermend oc andre haandvercks folck, som freds huusene her uden for staden hafuer opsat, at de igien samme huuse uden shade oc, som de self der til vil svare, nedtager og udi Castellet efter vores bygmesters mundtlig ordre oc befaling igien opsetter, . . .«[3]).

Vil man imidlertid se bort fra disse Datoer og kun holde sig til saadanne, der bevisligt staar i direkte Forbindelse med det under Frederik III. og af Oberst Heinrich Rüse opførte Kastel, kan der bl. a. anføres Datoen den 21. Juli 1661, under hvilken der udgik en kgl. Befaling til Afholdelse af Møder, paa hvilke Planerne, Betingelserne og Kontrakten m. m. vedrørende Kastellets Opførelse blev drøftet. Disse Møder afholdtes den 22.

[1]) Kjøbenhavns Diplomatarium V 685.
[2]) Smst. V 691.
[3]) Smst. V 715.

og 27. Juli s. A., og tilstede ved dem var bl. a. Schack og Axel Urup. Den 1. Marts 1662 paabegyndtes Arbejdet, der udførtes saaledes, at den mod Søen vendende Side først gjordes færdig, derefter den, som vendte ind imod Landet. Paa den udvendige Side af Sjællandsporten — eller som den til langt ned i Tiderne blev kaldt: Kongeporten — læses endnu Aarstallet 1663, men dette maa dog snarest antages at gælde Fuldførelsen af selve denne dekorative Hovedindgang. Endelig blev Kastellet afleveret i færdig Stand den 11. November 1664; men allerede den 28. Oktober s. A. var det sjællandske Regiment, der i Forbindelse med 500 Bønder var benyttet ved Arbejdets Udførelse, bleven hjemsendt, og samme Dag modtog Kastellet sin første egentlige Indkvartering: 4 Kompagnier af Livgarden, der blev forlagt hertil fra Christianshavn. Naar hertil kommer, at Fæstningen ogsaa i Oktober Maaned s. A. fik sin første Kommandant, Oberstløjtnant Peter Vogt[1]), kan man sikkert med en vis Ret betragte den 28. Oktober 1664 som Kastellets egentlige Fødselsdag. Paa denne Dag i Aaret 1914 vil man altsaa kunne fejre 250 Aars Dagen for de Rester, der nu er tilbage af Kastellets fordums — om just ikke Herlighed — saa dog Magt.

Det var ikke med blide Øjne, Befolkningen saa dette Værk rejse sig som en første mægtig Magtudfoldelse af Enevoldsregeringen; Rüse var endog en Tid lang saa forhadt, at han ikke var sikker paa sit Liv[2]), og Gang paa Gang mødte Gejstligheden og Borgerne i Deputationer, i hvilke selve Hans Nansen deltog, hos Kongen for at formaa ham til at afstaa fra sit Værk. Intet af alt dette hjalp dog, ligesaa lidt som det frugtede,

[1]) Meidell: Militarismen i Danmark, 26.

[2]) Historisk Tidsskrift III, 1, 225. Historiske Meddelelser om København I, 491.

at en Mængde Borgere drog ud til Frederiksberg, hvor Kongen opholdt sig, for at klage over hele det nye Anlæg af St. Anna Kvarter; Kongen lod dem kun sige, at han ikke kunde tale med dem, da »han var her for at forlyste sig«. Det eneste, man opnaaede, var, at Tanken om Opførelsen af et Slot indenfor Kastellets beskyttende Volde blev opgivet, thi det har vel kun været den naiveste Del af Borgerstanden, der har kunnet fæste Lid til det Løfte, Schack gav dem om, at de selv skulde have Lov til at bevogte det nye Værk, og at Nøglerne til dets Porte skulde være i deres Værge, hvilket jo ogsaa stod i slet Samklang med Paabudet om, at Borgerne ikke under Livsstraf maatte færdes paa Byens egne Volde, som dog saa kort forinden havde været Vidne til deres Heltemod og Fædrelandskærlighed[1]).

Det er ikke her Meningen at fordybe sig i Kastellets Tilblivelseshistorie eller at skrive dets Historie ned gennem Aarene, skønt begge Emner frembyder stor Interesse, og skønt Kastellet endnu ikke har fundet sin Historieskriver. Derimod kan det formentlig have sin Interesse at kaste et Blik paa den Rolle, Kastellet gennem Tiderne har spillet som Fængsel; nedenstaaende Skildring gaar derfor ud paa at fremdrage enkelte af de Navne og Forhold, der er knyttede til denne den mørkeste Side af Kastellets Historie.

Den Romantik, som i vore Dage hviler over Kastellet og dets nærmeste Omgivelser, baaret oppe af de mægtige Elme-, Ahorn- og Kastanietræers tætte Kroner, der fletter som en Krans om den lille venlige rødtagede By, af Gravenes sivkransede Bredder, af Svanernes idyl-

[1]) Becker: Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den III's Regering I 309.

liske Familieliv, af Fuglekvidder og af en Atmosfære, der i Foraarstiden er mættet af Duften fra Tusinder af Violer og fra den fugtige, grøderige Muld, der næsten kan fremkalde Skovlængsler, fandtes ikke i Kastellets første Aar. Vel blev der den 15. Februar 1664 givet Ordre til at beplante Volden og Udenværkerne med unge Træer fra Kronens Skove[1]), men disse Træer formaaede endnu ikke at bryde Voldenes skarpttrukne fortifikatoriske Linier, og hvad selve det egentlige indenfor Voldene liggende Kastel angik, da skildres dette som et i høj Grad uhyggeligt og usundt Opholdssted. En Del af Værket, særlig hvor nu »Grønneplads«, Kommandantboligen og Generalens Have findes, laa paa opfyldt Grund, og Terrænet her var sumpet og fuldt af store Vandhuller, ligesom ogsaa Vandet fra Gravene, der var meget surt og ildelugtende, trængte op i Grunden og gjorde denne saa blød, at de opførte Barakker sank i.

Noget egentligt Fængsel har Kastellet næppe haft i de første Aar af sin Tilværelse. Selv om det anføres, at der i de første Aar opførtes en Del Bygninger og imellem disse et Fængsel, viser det sig dog, at der i ethvert Tilfælde i 1666 endnu intet saadant fandtes. Da Schack i Juli Maaned d. A. fik Ordre til at fængsle 3 Jøder i Kastellet, var man henvist til at lade de der indkvarterede Officerer tage sig af dem: Kommmandanten, Oberstløjtnant v. Haffsten, maatte tage sig af den ene, en Major Abraham og en Kaptajn Jacobsen af de to andre. Derimod fandtes der hele 7 Corps de Garder og ikke færre end 34 Skilderhuse, saaledes at Kastellet som Helhed nærmest var at betragte som et Fængsel. Det var ogsaa absolut utilgængeligt; først efter et skarpt Forhør lykkedes det at slippe gennem Skærsilden af

[1]) Kjøbenhavns Diplomatarium III 595.

Skildvagter og Barriérer, Vagter, Vindebroer og de med Skydeskaar forsynede Porte, og der skulde kun en meget ringe Anledning til, for at disse Sikkerhedsforanstaltninger yderligere blev skærpede. Kongemagten følte sig i de første Aar efter Regeringsforandringen endnu ikke fuldstændig sikker, særlig ikke overfor Adelen; man frygtede aabenbart en Genrejsning og et Modtræk fra dennes Side, og naar en eller anden Lejlighed bragte et større Antal af dens Mænd til Hovedstaden, var man straks parat til at træffe skærpede Sikkerhedsforanstaltninger. Saaledes f. Eks. ved Kansleren Peder Reedtz's Datters Bryllup den 18. Juli 1669, da Fæstningens Vindebroer blev ophejsede, dens Porte lukkede og Hovedvagten, der dengang fandtes i de to indre Portbygninger ved Norgesporten (hvor nu Kasernevagten og Bøssemagerværkstedet findes), forstærket i en betydelig Grad. I al Almindelighed blev Forbudet mod uvedkommendes Adgang til Kastellet yderligere skærpet den 21. Maj 1671[1]).

Ogsaa i en anden Retning kunde Kastellet i store Træk betragtes som et Fængsel. Militæret var jo dengang næsten udelukkende sammensat af hvervet Mandskab, for hvilket Begrebet Fædreland var noget flydende, og som derfor ikke lod nogen Lejlighed gaa tabt til at søge Lykken under andre Breddegrader. Til Trods for de barbariske Straffe, der var en uvægerlig Følge af et mislykket Forsøg paa Desertering, florerede saadanne dog stærkt, særlig om Vinteren, naar de tilfrosne Grave syntes at byde gunstige Betingelser for Foretagendet. Isen blev derfor vækket, d. v. s. der blev hugget en aaben Rende saa bred, at den ej alene kunde værne mod Fjender udefra, men ogsaa være en alvorlig Hindring for Desertører. Desuagtet lykkedes det dem ofte med

[1]) Meidell: Militarismen i Danmark, 10.

Fare for Liv og Lemmer at naa udenfor Fæstningen. Saa snart det opdagedes, blev der fra denne afgivet et Allarmskud. Paa dette Signal blev der fra de langs Kysten i samme Øjemed udstillede Vagtposter udsendt Patrouiller for at efterspore Flygtningene, for hvis Paagribelse der ved en Ordre af 25. September 1703 til Generalløjtnant Cormaillon blev udlovet en Ducør af 6 Rdl. Ogsaa ad anden Vej søgte man gennem den samme Ordre at hæmme Tilbøjeligheden til at desertere, idet den, der angav et planlagt Deserterings-Komplot, ikke alene fik stillet en Ducør af 30 Rdl. i Udsigt, men endog, for det Tilfælde, at han var Meddeltager i Komplottet, »von der Bestrafung gantzlich pardoniret werden solle«, medens omvendt den, der fortav et saadant Komplot, uvægerlig blev straffet med at faa Ørene skaaret af samt »auf Zeit seines Lebens auf dem Bremerholm in Eisen zu gehen«[1]).

Med den omtalte Isning var der iøvrigt forbundet en lille Ceremoni. Man vaagede nøje over det Øjeblik, da Isen første Gang i en Vinter kunde bære sin Mand, og saa snart dette var Tilfældet, udhuggedes der en lille Isblok, som højtideligt overraktes den ældste af Regimentcheferne for af denne igen at præsenteres for Kommandanten.

Det første Navn, der knytter sig til Kastellets Fængselsliv, og tillige det største af dem alle er Statsmanden Peder Griffenfelds. Netop i de Aar, Kastellet rejste sig med sine Volde og Udenværker, var han med en utrolig Hurtighed steget fra den ene Tillidspost til den anden. Men hans unaturlig hurtige Stigen til de højeste

---

[1]) Ordre af $^{25}/_{9}$ 1703 (Rosenstand-Goiske I 114).

Embeder og Værdigheder fik som bekendt en brat og tragisk Afslutning.

Lørdag d. 11. Marts 1676 blev han, da han Kl. 9 om Formiddagen paa sin Vej til Kongen var naaet til Drabantsalen paa Kjøbenhavns Slot, af Chefen for Livgarden Generalløjtnant Frederik Arenstorf erklæret for Arrestant og af et Kommando bestaaende af 1 Løjtnant og 16 Mand af Livgarden ført over i det kgl. Bibliotek, hvorfra han henad Eftermiddagen blev ført ned i en i Tøjhushavnen liggende Baad for at bringes gennem Havnen ud til Kastellet.

Man erfarer intet om, hvor han atter er gaaet i Land, men da man, for ej at vække Opsigt, vel næppe har valgt selve Toldboden, er der noget, der taler for, at man har benyttet en Pælebro, der noget nordligere strakte sig ud fra Langelinie og benyttedes ved Ilandbringelsen af Toldbrændet[1]). Herfra er han saa efter al Sandsynlighed bleven ført ind i Kastellet gennem Konge-(Sjællands-)porten.

Hvor Griffenfeld først fik anvist Opholdssted, er ikke bekendt, men det har næppe været i en egentlig Arrest. Ganske vist siges det, at der i Aarene 1670—1699 fandtes Arrester for fornemme militære, men da der tales om, at han blev indsat i standsmæssig Arrest, at han blev behandlet med Hensynsfuldhed, at han endog sad til Bords med Kommandanten Oberstløjtnant Steen Andersen Bille, saa maa det snarere antages, at der af Hensyn til den høje Fange er bleven benyttet et eller andet Officerskvarter, skønt ogsaa disses hele Indretning og Bohave paa den Tid, og iøvrigt langt senere, var saa

[1]) Ifølge en Bestemmelse af $^{19}/_{11}$ 1659 — Kjøbenhavns Diplomatarium V 677 — skulde der af hvert Skib, som førte Brænde til Byen, afgives 2 Favnestykker af hver Favn til »Garnisonens fornøden Ildebrand«.

KØBENHAVNS
KOMMUNES BIBLIOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

spartansk, at det vanskeligt lader sig forene med Begrebet standsmæssigt.

Derimod kunde vel nok hans Forplejning, naar Hensyn toges til, at han var Arrestant, kaldes standsmæssig. I ethvert Tilfælde fik Kommandanten i dette Øjemed udbetalt 220 Rdl. for de første 26 Dage, og senere afsluttedes der Kontrakt med Proviantskriveren i Kastellet Niels Simonsen om, at denne for en daglig Betaling af 5 Rdl. skulde sørge for hans Forplejning. Selv langt ned i Tiden var det almindeligt, at fornemme Arrestanter havde deres Tjener eller anden Opvartning hos sig; det kan derfor ikke undre, at dette ogsaa blev tilladt Griffenfeld, hvis trofaste Kammertjener Jens Friis troligt delte hans Fængsel med ham indtil den 4. Juni, paa hvilken Dag det blev meddelt Griffenfeld, at hans Henrettelse vilde foregaa den 6. tidligt om Morgenen. Jens Friis forlod da Fængslet mod forinden at underskrive en Erklæring om, at han ikke vilde røbe, hvad han havde hørt eller set under sit Ophold der. Som Belønning for hans Opofrelse forærede Griffenfeld ham Smykker og Juveler til et meget stort Beløb.

Medens Griffenfeld opholdt sig i dette Fængsel, skiftedes Sognepræst Esaias Fleischer fra Helligaandskirken og Magister Mikkel Henriksen fra Nikolai Kirke til at være hos ham og tale med ham, og her var det, at han to Dage, før Henrettelsen skulde finde Sted, med en Diamant skrev det bekendte Vers paa Ruden:

»Da Verden blev mig vred, da lærte jeg at kende
for Alvor først min Gud, mig selv, min Ven. min Fjende;
min Fjende var mig gram, min Ven var svigefuld,
jeg selv var skrøbelig, Gud blev alene huld!«

Den 26. Maj faldt hans Dom. Han dømtes til at degraderes fra sin grevelige Stand, miste sit Gods og al anden Formue og derpaa, naar hans Vaaben, Hjælm og

Skjold var sønderbrudt af Bødlen, »for sin Person til Skarpretteren overleveres, som ham paa tilforordnet Sted Hovedet skal afhugge og fra Livet til Døden henrette og saadant ham til vedbørlig Straf, men andre til et afskyeligt og eftertænkeligt Eksempel«.

Den historiske Henrettelses-Scene, der ogsaa foregik i Kastellet, har A. D. Jørgensen i sit Værk: »Peder Schumacher Griffenfeld« skildret saaledes:

»Mandag Aften blev Ligtøjet og Kisten sendt ud i Kastellet af hans Broder Albert Gyldensparre. Tidlig næste Morgen blev han berettet, og Kl. 7 førtes han af de to Præster til Retterstedet. Han var iført en hvid Silke-Ligdragt, derover en sort Overklædning med Sørgeflor; paa Hovedet bar han sin sædvanlige Paryk. Paa den store Plads foran Kirken[1]) havde Soldater slaaet Kreds om Retterstedet[2]), som betegnedes af en lille Forhøjning; det var en Bunke hvidt Sand, hvorpaa var bredt et sort Klæde med Silkekvaster i Hjørnerne. Ved Siden af stod Kisten, overtrukken med sort Baj og fodret med hvidt Tøj; her stod ogsaa hans grevelige Vaaben, der var nedtaget fra hans Stol i Helligaands Kirke. Bøddelen var nylig død og ingen ny udnævnt, og Enken forestod derfor Eksekutionen. Natmanden Jørgen skulde udføre Henrettelsen for hende. Da Griffenfeld var kommen ind i Kredsen, vekslede han nogle Ord med forskellige af de omkringstaaende, deriblandt Generaladjutanten; derimod talte han ikke til Kommandanten, Oberst Barthold Bülow, der under Processen havde afløst Bille og skal have vist ham Uvenlighed. Han

[1]) Kirken var den Gang i den nordlige Ende af Artilleristok, og Retterstedet har derfor været anbragt omtrent midt imellem Gavlene af denne Stok og af Generalstok, ligeud for den nuværende Kommandantbolig.

[2]) Særlig paa den Tid var Kastellet belagt med en meget stærk Garnison i Anledning af den paatænkte Landgang i Skaane.

sagde højt og tydeligt til alle, at han døde uskyldig i den Brøde, man have sigtet ham for, han havde aldrig haft ondt i Sinde mod Konge og Fædreland, de, som havde villet paabyrde ham dette, vilde komme til selv at forsvare det. Natmanden tog nu hans Vaaben, sønderbrød det mod Jorden og traadte paa det, idet han sagde, at den dømte var nedstødt fra sin Ære og ikke mere skulde føre Navnet Griffenfeld, men Schumacher som tilforn. Præsterne trøstede ham. Bøddelkonen lod ham nu gennem Magister Mikkel spørge, om han vilde have bundet for Øjnene, men han svarede kort og bestemt: Nej! Heller ikke vilde han have, at nogen ellers skulde røre ved ham. Han tog nu Parykken af og gav den til en hosstaaende Underofficer, sagde til Natmanden, at han skulde slaa dristig til, naar han tog Hænderne fra hinanden, og knælede ned paa Tæppet. Han bad derpaa en Stund med foldede Hænder, skilte dem saa ad og holdt Hovedet stift i Vejret, som det var nødvendigt ved Halshugning med Sværd. Natmanden løftede Sværdet, og først nu raabte Generaladjutanten: Holdt, der er Pardon! Den ulykkelige Mand søgte forgæves at rejse sig, Præsterne maatte gribe ham under Armene og løfte ham op. Han stammede nogle usammenhængende Ord: Nu havde han været rede til at dø! Gud tilgive dem, der nu kaldte ham tilbage! Han takkede Kongen for denne Naade! Da han havde samlet sine Tanker, meddelte Schack ham, at han var benaadet med evigt Fængsel. Schumacher spurgte, om han maatte give ham Haanden, hvorpaa Generaladjutanten svarede med at modtage den og tale beroligende til ham. Schumacher bad ham udvirke, at han kunde blive Soldat og gaa med i Krigen, hvortil Schack svarede, at han maatte give sig tilfreds »det fik at være som Gud og Kongen vilde«. Natmanden kastede Stumperne af det grevelige Vaaben i Kisten.«

Dagen efter dette gribende Optrin blev Griffenfeld

ført til et midlertidigt Fængsel, i den nordlige Ende af Stjernestokken eller — som den dengang hed — 1. Stokbarakke[1]). Selv om der i vore Dage ikke staar meget tilbage af de oprindelige Bygninger, taler dog Sandsynligheden for, at man endnu kan paavise Indgangen til hans Fængsel, idet der i den nordlige Ende af Stokken og paa den østlige Side af denne mellem det 2. og 3. Vindue fra Gavlen findes tydelige Spor af en tilmuret lav og hvælvet Indgang.

Det Fængsel, der blev ham anvist, bestod kun af et enkelt Rum, hvorfra en Dør førte ud til en Forstue, hvor Vagten — 1 Løjtnant og 4 Mand — opholdt sig. Rummet har sikkert været mer end tarveligt udstyret; der fattedes endog et ordentligt Sengeleje, hvorfor han ogsaa fra sin Broder fik sendt Seng og Sengklæder. At Arresten har været forsynet med Vindue, fremgaar af, at der som en særlig Begunstigelse blev anbragt en Rude til at lukke op.

Præsten Mikkel Hansen besøgte ham i Fængslet, men da disse Besøg ofte strakte sig over 4—5 Timer og Døren ud til Forstuen i den Tid blev lukket, gav Kommandanten Ordre til, at Døren altid, selv om Præsten var hos ham, skulde staa aaben, for at Vagten kunde være Vidne til deres Samtale. Bevogtningen af ham blev besørget af Mandskab fra det i Juni 1675 oprettede 1. jyske nationale Regiments 2. Udbud, hvoraf en Bataillon paa den Tid laa i Kastellet[2]).

Af Kongen fik han senere Tilladelse til at faa Bøger fra sit eget Bibliotek, fra Broderen fik han Klæde og Linned, og hvad hans materielle Velvære angik, blev der paany truffet Overenskomst med Proviantskriveren

---

[1]) Først senere har Stokkene faaet deres nuværende Navne; paa den Tid betegnedes de med Numrene 1—6 i Ordenen: Stjerne-, Artilleri-, Elefant-, Fortun-, General- og Svanestok.

[2]) O. Vaupell: Den dansk-norske Hærs Historie II 651.

Niels Simonsen, der mod en Godtgørelse af $1^1/_2$ Rdl. pr. Dag sørgede for hans Forplejning, hvortil der bl. a. hørte Vin. Fra Kongen fik han Brændsel — 20 Favne om Aaret — og Lys, og til at besørge Vask og Renlighed hos ham blev der holdt en Kone.

Griffenfeld opholdt sig i dette Fængsel i 4 Aar og 2 Maaneder. Den 7. Marts 1680 blev der udfærdiget en Ordre til Generalmajor Hoven i Trondhjem om at lade indrette »tvende bekvemme Værelser udi det inderste Taarn paa Fæstningen Munkholmen, saaledes at de kan være varme og digte til at logere udi«, og den 16. Maj s. A. blev han, efter at Oberst Schultz af Trondhjems Regiment Fodfolk havde modtaget ham, af sin Broder Albert Gyldensparre afhentet i en lukket Vogn, i hvilken han forlod Kastellet for gennem Norgesporten at blive kørt til Rungsted, hvorfra han med Fregatten »Antonette« blev ført til Trondhjem.

Der hengaar nu en længere Aarrække, i hvilken intet mere bekendt Navn er knyttet til Kastellets Fængsler. Deraf at drage den Slutning, at der ikke husedes Arrestanter indenfor de mægtige Volde, vilde dog være forhastet. Ganske vist er det vanskeligt at paavise, hvor Arrestanterne har været anbragt, thi vel tales der om Stokhuset (Reparation af Stokhusloftet), Stokhusvagten (Levering af Brænde til den) og om en Stokmester (den 21. Marts 1703 afskediges en saadan efter at have tjent i 21 Aar), men man har næppe haft Fængslerne samlet paa et bestemt Sted. Snarere er Betegnelsen »Stokhuset« benyttet i Flæng for Stokkene, idet det f. Eks. ogsaa angives, at Griffenfelds sidste Fængsel var i Stokhuset — i dette Tilfælde altsaa Stjernestokken.

I en Fortegnelse af 9. Januar 1672 om Barakkernes

Afbenyttelse findes der imidlertid intet angivet, der kan tyde hen paa, at Dele af disse er bleven benyttet til Fængsler, det skulde da være, at Stokbarakke[1]) Nr. 78, der efter Tallet at dømme maa søges midt i Svanestok, og som angives at være Kvarter for Gevaldigeren, har indeholdt et saadant; foruden de 6 Stokke og de to store Magasiner, hvoraf det nordligste dengang gav Plads for Bageriet[2]), medens der i det sydlige var Kornmagasiner samt Tøjhus og Brændeoplag, fandtes der nemlig i Tiden før 1704 ikke andre Bygninger af Betydning i Kastellet.

Fanger har der imidlertid siddet til enhver Tid; i September 1688 saaledes f. Eks. et Antal af 11, idet der den 7. s. M. blev gjort Indstilling om, at de 11 Fanger i Jern i Kastellet maatte faa 1 ℔ Brød mere om Dagen — de fik i Forvejen $1^1/_2$ ℔ — og Brændsel for den kommende Vinter, hvilke Sager Proviantforvalter Jørgen Heldt beordres til at udlevere og føre til Udgift i sit Regnskab. I 1677 findes der svenske Fanger, til hvilke der hos Bryggerne i Byen købtes 288 Td. Øl. Ogsaa Officerer finder vi, saaledes i 1696 en Kaptajn Weyde og en Løjtnant Hoven, der havde været berusede og i denne Tilstand havde fægtet med Kaarder; de pardonneredes af Kongen den 20. December s. A. imod at betale 2 Maaneders Gage til Krigshospitalet. Den 27. November 1703 løstoges en Regimentskvartermester Louis Wettegrove, der maa have været sat fast paa Grund af Gæld, eftersom Løstagelsen skete med de fleste af hans Kreditorers Tilladelse, og den 10. Juni 1704 dømmes

[1]) Ved en Stokbarakke i snævrere Forstand forstodes den mindre Del af en hel .Barakke, der maalte 3 Fag — 1 Dør med 1 Fag paa hver Side — i Længden og det halve af Stokkens Bredde i Dybden.

[2]) I den saakaldte »Rullestue« findes endnu Spor af en gammel Bagerovn.

endog en Løjtnant Frich af en Overkrigsretsdom til i 6 Maaneder at arbejde »an der Karre geschlossen«.

I en kongelig Befaling af 18. Januar 1769 til Kommandanten i Kastellet hedder det, at Løjtnant Christoph Ditlev v. Roepstorff ved Kronprins Frederiks Regiment til Fods »paa Grund af sit uordentlige Wirtschaft og Levemaade skal indsættes saalænge i en af Fangestuerne i Vort Dig betroede Citadel Friederichshavn, og ham daglig af hans Gage 6 Sk. til Underhold skal udbetales, til de af ham pantsatte Senge og andre Sager kan indløses og han ekviperes saaledes, at han atter kan vise sig mellem Officerer«. Det synes heraf at fremgaa, at den militære Ære, der ellers — særlig i Forholdet overfor den civile Befolkning — var saa overordentlig ømtaalig[1]), ikke var slet saa følsom, selv i et saa kriminelt Tilfælde, naar alt blot foregik indenfor de militære Enemærker.

Kastellets Fængsler var dog langt fra udelukkende forbeholdt Militæretaten, skønt man af de talrige Straffe paa Livstid indenfor denne nok kunde være tilbøjelig til at tro, at der udkrævedes et stort Fængselsapparat. Sagen var imidlertid den, at en Soldat repræsenterede en Arbejdskraft, endog en meget billig, som man kun vanskelig kunde undvære i en Tid, hvor der til alle store offentlige Arbejder benyttedes Soldater i stor Maalestok. Det var derfor altfor kostbart at have ham siddende ledig i et Fængsel, hvor man oven i Købet skulde føde ham, og man kom saa ud over Spørgsmaalet ved at konvertere Livsstraffen til korporlig Straf; i saa Tilfælde kunde man jo vedblivende drage Nytte af hans Arbejdskraft, naar ikke den korporlige Straf, hvad ofte skete, var saa »korporlig«, at den for en Tid gjorde ham uarbejdsdygtig. Ofte pardonneredes Soldaterne og-

[1]) Se f. Eks. Hist. Medd. om København I 497.

saa paa deres Kompagnichefers Forbøn, den 5. September 1707 endog en til Arbejde i Jern paa Livstid dømt Grenadér Heinrich Jørgensen paa Forbøn af samtlige Grenaderer ved Kaptajn v. Holsteins Kompagni, ved hvilket han formentlig har staaet.

Udenfor det militære Element var det et meget forskelligartet Selskab, der i Tidens Løb holdt til Huse i Kastellets Fængsler. Snart var det en Smedesvend, der for Klammeri paa Gaden skulde arbejde ved Hjulbøren, snart en Bonde, der havde »forsiddet« sin Ryttergaard og af den Grund fik 5 Maaneders Fængsel. En Præstesøn anklages af sin egen Moder for »Liderlighed« og dømmes til Arbejde paa Vand og Brød. En Kusk viser utilbørligt Forhold ved en Ildebrand og bliver, foruden at arbejde ved Skubkarren, straffet med 1 Time daglig i 3 Dage at bære den spanske Kappe paa Aastedet (Amagertorv). 7 Mand fra Bornholm dømmes til Arbejde i Jern for begaaet Lejermaal; en Bondedreng fra Ejby straffes med Arbejde ved Skubkarren for uforsigtig Omgang med Ild, men løstages, fordi han ej kan undværes; en Bonde for Skovhugst ligesaa i 3 Maaneder o. s. v. Man har endog det Tilfælde, at Forældre lod deres Sønner indsætte nogle Aar i Kastellets Arrester for at holde dem til Bogen. Ofte sker Fængslingen uden nogen egentlig Dom alene efter kgl. Ordre, idet det blot hedder: »Vor allernaadigste Villie og Befaling er . . .«

I Reglen var det forbundet med adskillig flere Omstændigheder at komme ud igen, thi stundom lød Ordren alene paa Fængsling, uden at man fandt Anledning til at vedføje nogen Tidsangivelse, og selv om en saadan fandtes, kunde det ske, at man rent ud glemte Fangen. Saaledes f. Eks. i 1723, da en Bonde fra Lolland, der, for at undgaa at blive udskreven til Soldat, havde afhugget 2 Fingre, sad 7 Uger ud over sin Tid. Garnisonspræsten Magister Tommerup maatte tilsidst tage sig

af hans Sag, for at han ikke skulde dø af Sult; man havde nemlig ikke glemt at inddrage hans Brødration, da Tiden var udløben.

Det næste store Navn, der knytter sig til Kastellets Fængselsliv, er den svenske Feltherre Grev Magnus Stenbocks. Efter Overgivelsen i Tønningen havde han en Tid opholdt sig paa fri Fod i Slesvig, men da han førte en for Danmark farlig Korrespondance med sit Fædreland, blev han ført til Kjøbenhavn, hvor han, delvis under Bevogtning, fik anvist Ophold i Ellen Marsvins Gaard, nuværende Højbroplads Nr. 19, der siden efter ham bar Navnet Stenbukkens Gaard, indtil den i 1795 blev et Offer for Luerne i den store Ildebrand. Heller ikke her kunde han ophøre med at føre Korrespondance med Sverig, og da man tilmed kom til Kundskab om et planlagt Flugtforsøg, blev han den 17. November 1714 ført ud i Kastellet som Arrestant.

Den 19. Januar s. A. var der bleven udstedt en Ordre til Kommandanten, Oberst Klenow, om at sørge for, at Stenbock og hans Folk ikke kom ind i Kastellet, med hvis Forsvarstilstand det formodentlig har været ham om at gøre at blive bekendt for at kunne bringe sin Regering Meddelelse derom; det er derfor lidt af en Skæbnens Ironi, at han skulde finde sit Fængsel netop her.

Den 12. Oktober havde Generalmajor Bonar afløst Oberst Klenow som Kommandant i Kastellet. Af den Skrivelse, hvori han instrueres om de Forholdsregler, der vil være at tage overfor den farlige Fange, fremgaar det, at der skulde stilles særlig Vagt hos ham, at han medførte en Kammertjener og en Lakaj, at ingen andre end disse, der iøvrigt ogsaa fuldstændigt betragtedes som Arrestanter, maatte komme til ham, og at det særlig

skulde paases, at han ej under nogetsomhelst Paaskud fik Lejlighed til at føre Korrespondance.

Fra den 17. November til den 6. December, i hvilken Tid der blev indrettet et særligt »Losement« til ham, opholdt han sig i Kommandantens Kvarter, men efter denne Tid hensattes han i sit fremtidige Fængsel — formentlig i den nordlige Ende af Artilleristok oven over den gamle Kirke[1]) —, hvor der var bleven indrettet en hel lille Lejlighed til ham: et Sovekammer, en Dagligstue og en Tjenerstue, alle tre Rum forsynede med Ovne. Hans Forplejning bestod af 4—5 Retter Mad daglig, hvoraf dog ogsaa hans Tjenerskab skulde bespises. Under sit Fængselsophold beskæftigede han sig med at male og med at dreje i Elfenben og Rav. En Del af disse Kunstværker sendte han Kongen, mulig for derved at blødgøre hans Hjerte og opnaa en Formildelse af sit haarde Fængsel.

Gang paa Gang gjorde han Forsøg paa at sætte sig i skriftlig Forbindelse med sit Fædreland, men Brevene blev hver Gang opsnappede. Ogsaa til Frederik IV sendte han jævnlig Breve, saaledes f. Eks. et den 1. Januar 1715, i hvilket han, samtidig med at fremføre sine Nytaarsønsker, anraaber om et mildere Fængsel.

At man overhovedet vedblivende holdt Stenbock i Fangenskab, skyldtes den Omstændighed, at der var opstaaet Uenighed om Gennemførelsen af den ved Tønningen afsluttede Kapitulation, idet Løsepenge-Spørgsmaalet fra svensk Side ikke blev ordnet paa tilfredsstillende Maade. Dette benyttede Frederik IV sig af til at beholde en stor Del af den tilfangetagne svenske Hær, derimellem ogsaa Stenbock, som Krigsfanger i Danmark.

Af lang Varighed skulde hans Fængsel dog ikke

[1]) A. V. Storm: Citadels-Kirken 20.

blive. Allerede i Begyndelsen af 1717 var han saa syg, at det tillodes ham at antage endnu en Tjener, ligesom der ogsaa gaves Tilladelse til, at hans Sjælesørger maatte besøge ham saa ofte det forlangtes, og den 23. Februar s. A. afgik han ved Døden i en Alder af 53 Aar. Efter hans Død blev Liget udstillet paa lit de parade med Officerer som Marskaller; hans Værelse blev betrukket med sort Klæde, og selve Begravelsen, der foregik fra Garnisons Kirke, fandt Sted med de sædvanlige militære Ærestegn. Først efter Freden 1720 blev hans Lig ført til Sverig.

Det er karakteristisk for den daværende Fængselsordning, at en af hans Tjenere først løslodes tre Aar senere.

I 1715 blev Chefen for det norske Forplejningsvæsen Generalkrigskommissær Hans Caspar v. Platen, der havde gjort sig skyldig i Underslæb, ført til Kastellet, hvor han sad fængslet i mange Aar. Alene Sagens Undersøgelse stod paa i 5 Aar, idet Dommen over ham først faldt i 1720. Hans Arrest har øjensynligt været tarveligere indrettet end Stenbocks, idet han først efter Ansøgning fik 1 Bord, 2 Stole, nogle Hylder til Papirer, Knager til Klæder samt en Natstol, medens der til hans Forplejning tilstodes ham 14 Rdl. ugentlig. Til sin Opvartning havde dog ogsaa han Personale, ja endog en Kokkepige, der, da hun ved Paasketid 1719 skulde giftes, blev afløst af en Kok.

Udenfor hans »Losemente« maa der have været en af Mudder opfyldt Grøft, thi den 20. September 1715 klager han over Lugten derfra, og det tyder paa en ikke almindelig Hensynsfuldhed, at man allerede Dagen efter lader Grøften rense. Ogsaa i anden Retning viste man ham Hensyn, saaledes fik han den 4. Maj 1717 Tilladelse til om Søndagen at overvære Gudstjenesten, lige-

som det tillodes Præsten, Magister Hans Hansen — senere Skibsprædikant Jens Spidberg —, at være alene med ham, naar han skriftede.

Paa den anden Side indskærpedes ogsaa jævnlig overfor ham den yderste Paapasselighed, og kun de Officerer, hvis Troskab og Aarvaagenhed Kommandanten fuldstændig kunde stole paa, blev benyttede til at forrette Vagten hos ham. De truedes endda med Tabet af Charge og Bestilling, hvis de spiste og drak sammen med ham eller andre fornemme Arrestanter, eller overhovedet indlod sig paa den mindste Forstaaelse eller Fortrolighed med dem. Til Trods for disse Forbud viste det sig dog atter og atter, at de Arrestanter, som havde Interesse deraf, ved Korrespondance forstod at sætte sig i Forbindelse med Yderverdenen.

I 1718 hører vi om en Generalmajor Wilster og en Gehejmekrigsraad Müller som Arrestanter. Til en Begyndelse var deres Arrester aldeles uden Møbler, og da de heller ingen Penge havde, indstillede Kommandanten, Oberst Bestenbössel, der hidtil havde maattet give dem det fornødne til Livets Ophold, at der tilstodes dem et Beløb samt noget Brænde, da deres Arrester var meget kolde. De fik saa henholdsvis 2 Rdl. og 1 Rdl. 2 ß daglig, for hvilke Penge de kunde lade sig Maden koge »hos den Kok, som koger for forhenværende Generalkrigskommissær Platen«; »men hver af dem bliver aparte paa sit Kammer«.

I 1722 fremkom Tanken om at lade opføre en hel ny Bygning, der udelukkende skulde være forbeholdt Arrestanter og da særlig fornemme militære. Det synes, som om man i den nærmeste Tid forinden havde haft Arresterne samlet mere paa ét Sted end tidligere og formodentlig i det nordlige Magasin, thi der tales om, at Opførelsen af et nyt Arresthus er nødvendig af Hensyn

til, at Magasinerne og Bagerovnene skal udvides)[1]. Imidlertid maa der have været en Periode, hvor der har været Mangel paa Arrester, thi den 9. November 1722 maatte en Kancelliraad Sørensen anbringes i Hovedvagten, indtil der kunde blive indrettet en Arrest til ham.

I 1704 var den gamle brøstfældige Kirke i den nordlige Ende af Artilleristokken, hvor nu Præsteboligen findes, bleven afløst af den lille hyggelige og venlige Kirke for Enden af Kirkepladsen — eller Torvet, som det dengang hed —, omtrent saaledes som vi kender den fra vore Dage. I Læ af denne og sammenbygget med den blev nu den ny Arrestbygning opført, diskret skjulende sig mellem Kirke og Vold. I Sommeren 1726 var Bygningen færdig, og dette Aarstal staar ogsaa over dens mod Volden vendende Indgang. Den sydlige Del af Bygningen benyttedes som Statsfængsel, den nordlige Del husede Slaverne. Ved Bygningen ansattes en Stokmester og en Stokkeknægt, hvilken sidste lønnedes med 3 Rdl. om Maaneden.

Instruktionen for Stokmesteren[2]) indeholder 29 Punkter, der i Forbindelse med Instruktionen for Vagtkommandøren sammesteds — hvilken senere vil blive omtalt — giver et godt Billede af Datidens Fængselsvæsen. De første 6 Punkter indeholder Bestemmelser om et Eftersyn, som han skulde foretage to Gange daglig, tidlig om Morgenen og om Aftenen $^1/_2$ Time før Solens Nedgang, og som maatte være besværligt nok, da det ikke alene omfattede Nøgler, Døre, Gitterværk, Mure og Kakkelovne, men endog strakte sig til Taget, hvor ikke en Nagle maatte mangle. Punkt 7 omhandler

---

[1]) Som tidligere anført var Bageriet dengang i den nordre Magasinbygning.

[2]) Rosenstand-Goiske I 476.

Visitationen af de nyankomne Arrestanter, der selv maatte medbringe Spiserekvisitter, som imidlertid skulde opbevares af Vagtkommandøren og af ham udleveres dem under Maaltiderne. Punkt 8 bestemmer, at Arrestdørene skulde være laasede (!). Punkt 9, at Stigen til Loftet skulde henligge til en Side, og at baade den og Loftslemmen skulde være laasede. Punkt 10, hvorledes der skulde forholdes, naar Arrestanterne skulde overvære Gudstjenesten. Ud for hver enkelt Arrest var der en lille Aabning i Muren ind til Kirken, saaledes at Fangen, selv uset, kunde tage Del i Gudstjenesten, og da der dengang og til ind i det 19. Aarhundrede var Pulpiturer i Kirken, og der saaledes fra denne var Adgang til disse Aabninger, gik Stokmesterens Instruks ud paa, at han under Gudstjenesten skulde paase, at der ikke af Soldaterne i Kirken blev henlagt Instrumenter eller Breve i disse Aabninger. Begærede en Arrestant noget til at hænge sit Tøj paa, kunde han til dette Brug lade sig forfærdige en Stok med et Kors foroven (Punkt 11). Naar der om Vinteren leveredes Ildtænger til Arresterne, maatte de ikke være spidse, men forsynede med en rund Knop (Punkt 12). Ved de to daglige Eftersyn skulde Stokmesteren ledsages af Officeren fra Vagten, og hvis denne af Magelighed undlod at gaa med eller sendte en anden, skulde han straks melde dette; i modsat Tilfælde truedes han med Tabet af sin Charge og skarpe Straffe (Punkt 13). Brændet blev om Vinteren leveret Arrestanterne for 3 Dage ad Gangen, og da dette besørgedes af en Gefrejter fra Vagten, skulde Stokmesteren paase, at Vagten ikke benyttede sig af Lejligheden til selv at forsyne sig (Punkt 14). Natstolene, der var anbragt i et Hul under Trappen, skulde daglig tømmes af Slaverne, og ogsaa dette Sted skulde han føre et nøje Tilsyn med (Punkt 15). Saavel han som Stokkeknægten skulde flittig efterse, om Slaverne var vel sluttede, d. v. s. om de Jernbaand,

de havde om Liv og Fod, sad saa stramt, at de ikke kunde frigøre sig for dem (Punkt 16). Punkterne 17—29 handler om Slaverne og deres Arbejde m. m., hvortil der senere skal vendes tilbage.

I 1743 indrettedes der i Stokhuset en Bolig bestaaende af 2 Kamre og 1 Køkken til Justitssergenten, som Stokmesteren nu kaldtes.

I Stokhuset var der en Vagt, som blev kommanderet af en Officer. Af Instruktionen for denne skal fremhæves, at han ikke maatte spise eller drikke sammen med nogen Arrestant, »wie vornehm oder gering er auch sey«. Naar der blev bragt Mad til Arrestanterne, skulde han nøje undersøge, om der i Karrene skjulte sig Instrumenter eller Breve, ja selv i Suppen skulde han røre om med en Ske for at efterse, om der intet var skjult deri. Der tales om Arrestanter, der lader sig bringe Vin eller Øl, og om, at de ikke maatte lade afhente Spiritus eller selv distillere den (!). Han skulde personlig være til Stede, naar Arrestanterne skulde spise. Holdt en Arrestant Tjener, maatte denne kun indlades i hans Nærværelse. Skulde en Arrestant benytte Natstolen i Rummet under Trappen, skulde han personlig lukke ham ud og ind, og medens det stod paa, blev der posteret en Gefrejter ovenover Trappen, en Underofficer nedenfor denne. Vilde en Arrestant barberes, skulde det ske ved Garnisonsfeltskæreren, og ogsaa her skulde han være til Stede for at paase, at Arrestanten ikke benyttede sig af Lejligheden til at gøre en Ulykke paa sig selv. Af Skildvagter var der udstillet ikke mindre end 13 i og udenfor Bygningen.

I 1764 blev Vagten forandret fra en Officers- til en Underofficersvagt, og Tilsynet med Statsfangerne overdraget til Kaptajn-Vagtmesteren eller til Vagtmesterløjtnanten.

Af mere bekendte Personer er John Norcross en af de første, hvis Navn knytter sig til den ny Bygning. Han var født 1688 i England og deltog som Kaperkaptajn paa svensk Side i den store nordiske Krig. I 1718 havde han udkastet en Plan til at føre Kronprinsen (Kr. VI) som Fange til Sverig, men Forsøgene mislykkedes, han blev taget til Fange og anbragt paa Bremerholm, hvorfra det dog hurtigt lykkedes ham at flygte.

I 1723 var han atter i Danmark, hvor han bl. a. tilbød Frederik IV at tage Peter d. Store af Rusland til Fange. Han blev dog forvist fra Landet og maatte underskrive en Forpligtelse om ikke oftere at komme hertil. Ikke desto mindre vendte han tilbage i 1726 og havde den Dristighed at gaa ud til Frederiksberg for at faa Kongen i Tale. Han blev imidlertid straks kendt og sat i Arrest, først paa Hovedvagten, senere i Kastellet.

Efter at have siddet her i 7 Uger lykkedes det ham, Natten mellem den 29. og 30. September, at flygte. Han fortæller selv herom at han lod købe en Skinke med en god Skank ved, tilspidsede denne sidste med en itubrækket Saks og ved Hjælp af Skankebenet, Saksen og Foden af sin Briks i Løbet af en Time brød Hul i en Mur, krøb igennem, sprængte en Dør til Etagen ovenover og arbejdede sig derfra i Løbet af 4 Timer gennem Ydermuren. Kl. 2 om Morgenen fik han den sidste Sten ud, og da Hullet var blevet tilstrækkelig stort, krøb han igennem og kom ned ved Hjælp af en Strikke, han havde snoet af Halmen fra sin Briks.

»Man kan og endnu uden paa Muren kendelig se, hvor jeg er brudt igennem,« skriver han, og ganske rigtig findes der endnu i vore Dage en stor Kampesten indsat i Muren, men Stenen sidder tæt nede ved Jorden, medens han selv siger, at det »er det Sted ovenover

Stokhuset, hvor Slaverne for nærværende Tid sidder«. Ogsaa Benyttelsen af Halmstrikken tyder paa en højere Beliggenhed.

Efter at være kommen ud gik han over Kirkepladsen, hvor han paa en Skildvagts: »Wer da?« svarede: »Officer!«, og efter at være svømmet over Kastelsgraven til Langeliniepynten, paabegyndte han herfra sin eventyrlige Svømmetur til Hven, hvorfra han naaede over til Sverig.

Hans Frihed varede dog kun kort. Allerede den 7. Marts det følgende Aar blev han af en Hververløjtnant Kreetz taget til Fange i Hamborg, og i Slutningen af samme Maaned sad han atter i sit gamle Fængsel i Kastellet. Han skildrer dette Fængsel, hvis Vindue næsten var helt tilmuret, som et skændigt og fælt Hul, hvor der særlig herskede en ulidelig Stank. Hans Leje var Gulvets Sten, og hans Forplejning bestod af noget groft Kommisbrød og 4 Skilling dansk om Dagen; senere fik han dog en Briks med lidt Halm til at ligge paa.

Den 30. April s. A. blev han dømt til Fængsel paa Livstid; men næppe 2 Maaneder efter var det nær atter lykkedes ham at undslippe trods al Paapasselighed. Tid efter anden havde han vidst at skaffe sig en Del Olie og Sæbe, og en tidlig Morgen indsmurte han sit Legeme hermed, kastede sin Frakke over sig, og i det Øjeblik Justitssergenten blev lukket ind til ham, sprang han ind paa ham, væltede ham over Ende og flygtede gennem Vagtstuen, hvor han maatte lade sin Frakke i Stikken. Han naaede over Volden ned til Graven, men netop som han var sprungen i Vandet, greb en Soldat ham i Haaret og holdt ham fast, indtil der kom Hjælp.

Følgen af dette Flugtforsøg var, at Kongen gav Ordre til, at der i hans Fængsel skulde opsættes et af Egeplanker forfærdiget Bur. I dette, der kun var $3^1/_2$

Skridt paa den længste Led, og hvis Opførelse kostede 57 Rdl. 8 Sk., blev han indsat den 15. Maj, og for yderligere Sikkerheds Skyld blev han lænket ved en Jernstang, men dog saaledes, at han kunde bevæge sig i hele Burets Udstrækning.[1]),

I den føromtalte Instruktion for Vagtkommandøren handlede ikke mindre end 6 Punkter — fra 27—32 — om Norcross, eller som han der kaldes: Nordkratz. Døren til hans Bur maatte kun aabnes én Gang om Dagen ved Vagtens Afløsning, til hvilken Tid hans Natstol, der altsaa har været i selve Arresten, skulde udbringes af en Slave; hans Mad og Drikke skulde rækkes ham gennem en mindre Aabning, og Maden forinden være skaaret i Stykker, da han ikke et Øjeblik maatte være i Besiddelse af Kniv eller lignende. Heller ikke Glas maatte han benytte, men fik sit Drikkevand i et Lerkar. 2 Underofficerer skulde bestandig holde Vagt over ham i selve Arresten, og alt hvad han foretog sig eller sagde, skulde nøjagtig rapporteres. Foruden det daglige almindelige Eftersyn blev Norcross hver Søndag og Onsdag Morgen underkastet et særligt Eftersyn, ved hvilken Lejlighed han »von Haupt zu Fusz visitiret wird«. Lys maatte der aldrig være hos ham, ligesom han heller ikke maatte ryge Tobak. Hver 3. Uge blev han barberet, og under denne Ceremoni blev ikke alene hans Hænder bundne, men for at han ej skulde gøre en Ulykke paa sig selv, naar han blev barberet paa Halsen, skulde en Underofficer holde hans Hoved godt fast.

Hans Underholdning bestod i at dressere Mus, hvoraf han havde forstaaet at tæmme et helt Kuld, og det hørte i mange Aar til Kjøbenhavnernes Forlystelser at besøge

[1]) Sørøveren John Norcross Levnet og Trekker.

ham, tale med ham og se ham holde Øvelser med sine Dyr.

I dette Bur tilbragte han 16 Aar, indtil han den 10. December 1742 paa Dronning Sofie Magdalenes Forbøn blev indsat i et almindeligt Fængsel, hvor der blev tildelt ham en Feltseng, Bord og Stol, ligesom han fik Tilladelse til at faa Bøger og til at benytte Skrivematerialier. Paa denne Maade tilbragte han andre 16 Aar indtil sin Død i 1758.

Hvad Slaverne angik, da førte ogsaa de en Tilværelse, hvorom man nu vanskelig kan gøre sig nogen Forestilling. I nogle Bestemmelser om deres Modtagelse, som approberedes den 4. December 1730, hedder det bl. a., at da Dommen undertiden kun omtaler, at Delinkventen skal sluttes i Jern, uden at der samtidig anføres noget om, hvorvidt dette skal være med Vand og Brød, og da det er umuligt, at et Menneske hele sit Liv eller i 2, 3 à 4 Aar kan holde sig rask alene ved Vand og Brød, hvilket ej heller er brugeligt i andre Fæstninger, saa gives der Befaling til, at Slaverne i Kastellet kun det første Aar udelukkende skal leve af Vand og en dobbelt Portion Brød, hvorimod der vil være at give en Mand, som skal være der i længere Tid, »daglig $1^1/_2$ lybsk Skilling og enkelt Portion Brød«. Deres Natteleje var indtil 1794 kun en Træbriks; først fra den Tid tilstodes der dem en Halmmadras og en Hovedkile.

Trods den utilstrækkelige Kost havde de en lang og stræng Arbejdsdag, om Sommeren paa 10 Timer, om Vinteren paa 8, og for at de ej skulde faa Lejlighed til at forlade Arbejdet i Arbejdstiden, skulde Stokmesteren sørge for, at de en Time før Arbejdets Begyndelse enkeltvis blev ført til »das Wasserhausz«[1]). Arbejdet bestod

[1]) Kastellets Nødtørftshuse var dengang i et Antal af tre anbragt ude i Kastelsgraven, et ud for hver af de tre Udfaldsporte.

væsentligst af Jordarbejde, Oprensning af Gravene, Beskæring af Tjørnehækkene, Fejning af Gader, Pladser og Broer, Udførsel af Gødning fra Staldene og af Dag- og Natrenovation. For hvert Hold paa 3 Slaver, der saaledes arbejdede i det fri, var der ansat to Mand som tilsynshavende, og disse Mænds Hverv var ikke alene at bevogte Slaverne, men ogsaa at hindre dem i at tigge. Særlig begunstigede var de 12 Slaver, der gik til Haande i Bageriet; hver af dem fik ekstra 1 Brød paa $6^1/_2$ ℔ hver 10. Dag.

Slavernes Antal varierede stærkt; i 1734 fandtes der 21, mellem dem Norcross, to Aar efter var der 48, i 1741 endog saa mange, at der, efter at være afgivet en Del til Byen, dog blev 50 tilbage. Dette vil forstaas, naar man erfarer, at Slaverne ogsaa rekrutteredes fra Tiggerne, af hvilke der altid var et overordentlig stort Antal; alene i 1732 blev der optaget 4000, af hvilke, for Mændenes Vedkommende, de »stærke og friske« blev anbragt i Kastellet. Ofte blev dog ogsaa Slaverne pardonneret ved kgl. Naade, særlig naar de egnede sig til Anbringelse i et Regiment. Enkelte nød endog den Ære at blive sendt til Kongen af Preussen eller en anden Potentat. Fra 1750 skiftedes Anatomikamret og det kirurgiske Theatrum anatomicum til at modtage Slavernes Lig.

I Forbigaaende skal det anføres, at en af Datidens mest celebre Begivenheder: Skuespiller Roses Datters Bortførelse af Grev Danneskjold-Laurvig d. 11. Marts 1765, ogsaa satte sit Spor i Kastellets Fængselsliv, idet en Kaptajn Falkenskjold, der havde bistaaet Greven ved Bortførelsen, for dette sit Forhold maatte sidde arresteret i Kastellet i 9 Maaneder paa Musketers-Traktement[1]).

[1]) Hist. Tidsskr. III 4. 273.

I Begyndelsen af denne Skildring er der med faa Ord tegnet et Billede af Kastellet, saaledes som det saa ud i sine første Dage; det ligger nær atter nu at kaste et flygtigt Blik paa det, efter at et Hundredaar er gledet hen over det.

Vejr og Vind havde efterhaanden afrundet Voldens før saa skarpe Linier, og de i sin Tid saa spædlemmede Træer havde nu med deres Rødder suget sig dybere og dybere ned i dens mægtige Jordmasse, medens Stammerne havde vokset sig store og stærke. Torvet eller Paradepladsen, der den største Del af Aaret henlaa i et Uføre, som var alt andet end parademæssigt, havde endnu ikke sin nuværende skønne Prydelse i de to Rækker Kastanietræer, derimod var der plantet Lindetræer langs Gaderne, af hvilke kun Hovedgaden var brolagt. I 1704 havde Kirken rejst sig i Pladsens vestlige Ende, for 22 Aar senere at blive ligesom taget i Favn af Arresthuset, og i 1725 stod Kirkens Genbo: Kommandantboligen, færdig. Paa hver Side af Kirken, og ikke som nu kun paa den ene Side, førte Ramper op til Volden, og bag Kirkens lave Spir snurrede den lille Stubmølle, der laa c. 100 Alen længere inde i Bastionen end den nuværende, sine flittige Vinger rundt for at male Mel til Brød baade til dem, der levede paa Livets lyse Side i Frihed og Lykke, og til dem, der levede paa den mørke Side i et snævert og trist Fængsel, og for hvem Brødet var den eneste Kost.

Samtidig med at en kongelig Vogn i den tidlige Vintermorgen den 17. Januar 1772 førte den ulykkelige Dronning over Marmorbroen, langs Volden og ud gennem Nørreport, førte to andre Vogne, der alt nogle Timer i Forvejen havde holdt parat ud for Slotskirke-

porten, Struensee og Brandt til Kastellet, hvor de begge blev fængslede i Arresthuset bag Kirken. Deres Arrest blev skærpet ved den krænkende Bestemmelse, at de skulde være lænkede til Muren ved en $1^1/_2$ Alen lang Jernkæde, og baade udenfor og inde i Arresten blev der holdt særlig Vagt. Den sidstnævnte udførtes af Officerer, og en af disse, en Major Becken, skal paa forskellig Maade have gjort Struensee Opholdet saa pinefuldt, at han, naar Becken blev afløst, glad rakte den nyankomne Haanden og sagde: »Hvor glæder det mig at se Dem, det har været tunge 24 Timer.«

Den 25. April faldt Dommen, den 27. s. M. blev den underskrevet af Kongen, og Dagen efter om Morgenen blev de to Mænd hver i sin Vogn, hvori der foruden den dødsdømte befandt sig 1 Officer og 2 Underofficerer, under Bevogtning af Dragoner ført ud af Kastellet for gennem Norgesporten at naa ud til det under Musik og andre Ceremonier paa Østerfælled rejste Skafot. Her blev den sidste uhyggelige Akt af det sørgelige Drama udspillet i Overværelse af en stor militær Styrke og en uoverskuelig Menneskemængde.

Ikke altid blev dog de dødsdømte, som hensad i Kastellet, ført udenfor dette, for at Retfærdigheden kunde ske Fyldest. Der er næppe Tvivl om, at der ofte har fundet Henrettelser Sted indenfor Kastellets Volde, uagtet der tæt udenfor disse fandtes Rettersteder, baade paa Toldbodvejen og ved Kalkbrænderiet.

Den 29. Januar 1731 skrev Kongen saaledes til Oberst Folckersahm: »Den paa Grund af sin forbryderiske Morddaad ved Dit underhavende Regiment dødsdømte Anne Marie Christiansdatters Dødsstraf formildes derhen, at omtalte Delinkventinde i Vort Citadel Friederichshavn . . . . kun simplement skal halshugges ved Skarpretterens Sværd, og Legemet følgelig i al Stilhed begraves paa Soldaterkirkegaarden udenfor Staden.«

I 1807 havde en borgerlig Artillerist, der lød det lidet krigerske Navn Høne, i Fuldskab flænget en Løjtnant i Ansigtet med en Kniv. For denne Forseelse blev han dømt til at skydes og blev udtrykkelig i den Anledning bragt ud i en af Arresterne bag Kirken, hvorfra han nogle Dage senere blev ført hen i den nærliggende Bastion — formentlig Prinsens —, hvor Eksekutionen udførtes af en Afdeling Infanteri.

Den 6. Marts 1789 blev en svensk Officer, Lars Benzelstjerna, fængslet i Kastellet under ret interessante Omstændigheder. Under Krigen mellem Sverig og Rusland havde en russisk Flaade paa 6 Linieskibe og 1 Fregat lagt sig i neutral Havn paa vor Rhed, hvor den laa indefrossen. Af Kærlighed til sit Fædreland besluttede Benzelstjerna at lade disse Skibe opbrænde. Hans Foretagende opdagedes imidlertid, og i nogle Dage søgte han Beskyttelse hos den svenske Gesandt, men da de russiske Matroser i Forbindelse med Pøbelen indtog en truende Holdning udenfor dennes Bolig, og et Flugtforsøg mislykkedes, angav Benzelstjerna sig selv i et Brev til Kommandanten, som derefter lod ham fængsle i Kastellet.

Højesteretsdommen over ham faldt den 24. December og lød paa, at »Lars Benzelstjerna bør have sit Liv forbrudt«. Imidlertid gik Kejserinden af Rusland i Forbøn for ham, og da hun var den, mod hvis Skibe og Undersaatter Forbrydelsen var paatænkt, blev Livsstraffen den 19. Marts 1790 formildet til, at han under nøje Bevogtning skulde hensættes paa Munkholmen paa Livstid. Af forskellige Grunde forblev han imidlertid i Kastellet, hvor han var anbragt i den samme Arrest, i hvilken Struensee havde siddet. Besøg maatte han ikke modtage, derimod fik han Tilladelse til en Time om Dagen at spasere paa Volden under Bevogtning. I Ar-

resten fordrev han Tiden med at arbejde ved et Drejelad, hvorved han ogsaa forskaffede sig en mindre Indtægt. Til hans Underhold var iøvrigt bevilget 3 Mk. daglig, og hans maanedlige Udgifter var: Leje af Sengklæder 1 Rdl. 2 Mk., 1 Opvarter 1 Rdl. 3 Mk., Vask 3 Mk. og Middagsmad 3 Rdl. 2 Mk., medens Resten, 8 Rdl. 2 Mk., blev benyttet til Smør, Brød, Lys og Tobak.

Flere Gange blev der underhandlet med Rusland om hans fuldstændige Frigivelse, men først i 1796 lykkedes det at opnaa denne, og den 24. Oktober d. A. Kl. 9½ F. blev han løsladt, blev forsynet med Klæder og Linned, fik 100 Rdl. i Rejsepenge og blev gennem Norgesporten ført ud til Karantænebroen, hvorfra en Baad bragte ham over til Malmø[1]).

Den 14. December 1792 blev Fæstningsarrest-Straffen inddelt i følgende 3 Grader:

I. Simpel: Arrestanten gaar frit omkring allevegne i Fæstningen, dog uden Sidevaaben,

II. Strængere: Arrestanten spaserer 2 Timer daglig paa Fæstningsværkerne i Følge med 1 Underofficer eller Soldat,

III. Strængeste: Arrestanten opholder sig i et Værelse med eller uden Vagt og har ingen Tilladelse til at gaa ude uden for Helbredens Skyld og da kun 1 Time ledsaget af Vagt.

Den 19. Juli 1794 fik hver af Statsfangerne en Oppasser.

For at den udenfor Slavefængslet posterede Skildvagt i stormfuldt Vejr kunde faa tilkaldt Assistance i Tilfælde af Udbrud, blev der ved hans Post ophængt en Klokke, der vejede 16 ℔ og kostede 20 Rdl.

---

[1]) Nyt Archiv for Søværnet II—2. 285 o. f.

KØBENHAVNS
KONGELIGE
LÆSE
CHRISTIANSHAVN

I 1817 fik Kastellet ikke mindre end to ny Arrestbygninger. Hermed gik det saaledes til: Den 25. Juni havde alle de i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset paa Kristianshavn siddende Fanger sammenrottet sig om et fælles Forsøg paa at bryde ud, hvilket for saa vidt lykkedes, som flere undslap, og Bygningen, paa hvilken de havde stukket Ild, blev, dels heraf, dels som en Følge af den paafølgende Kamp mellem Fangerne og Soldaterne, saa ødelagt, at den ikke egnede sig til Opbevaringssted for saa farlige Forbrydere. Disse blev derfor midlertidigt internerede paa Gammelholm, saa længe indtil man havde faaet indrettet Plads til 60 af de værste i Kastellets to Krudttaarne i Grevens[1]) og Dronningens Bastioner. Disse Krudttaarne, der var blevet opført i Aarene 1742—43, var nemlig i 1781 bleven tømt for deres Beholdning af Krudt, fordi man frygtede en Gentagelse af Katastrofen den 31. Marts 1779[2]), og havde siden da staaet ledige.

Det var som sagt de værste blandt Forbryderne, der her fik deres Residens, og Fængslerne og Behandlingen var ogsaa derefter. Hvert af Krudttaarnene indeholdt 10 Arrester, af hvilke hver i Reglen husede 2 Fanger. Ydermurene var 4 Alen tykke, og Lyset faldt saa sparsomt ind gennem et højt oppe under Loftet siddende, med en tredobbelt Række Jernstænger forsynet, lille Vindue, at Opsynsmanden altid maatte have Lygte med sig, naar han gik ind i Arresterne. Der fandtes hverken Kakkelovne eller nogetsomhelst andet Middel til Opvarmning, og om Vinteren glinsede de fugtige Mure af Iskrystaller. Gulvet bestod af to Lag Planker, det ene paa tværs af det andet, og Væggene mellem Ar-

[1]) Dette blev i 1892 sløjfet ved Anlægget af Frihavnens Forbindelsesbane.

[2]) Et Krudttaarn i Rosenkrantz Bastion ved Østerport var sprunget i Luften, hvorved stor Ulykke foraarsagedes.

resterne var af samme Soliditet. I Stedet for Senge benyttedes Hængekøjer, der om Dagen blev fjernede fra Arresten. To Gange om Dagen foretog Opsynsmanden et meget indgaaende Eftersyn af hele Arresten og slog med en Hammer paa Muren, Gulvet og Væggene for at undersøge, om der var Hulheder eller lignende. En Gang om Maaneden blev der af en bygningskyndig Inspektion: en Murermester, en Tømrermester og en Smed, foretaget et altomfattende Eftersyn. Opdagedes ved en saadan Lejlighed det allermindste Forsøg paa Flugt, var den paagældende sikker paa sin Straf, der altid kategorisk bestod af 27 Slag Kat.

I Begyndelsen var Fangerne fritagne for Arbejde, men da de ikke i Længden kunde udholde denne Uvirksomhed, blev de sat til at pille Værk, hvoraf hver Fange mindst skulde pille 4 ℔ om Dagen.

Et Par af de ulykkelige, hvis Tilværelse var en stadig Vandren fra Fængsel til Fængsel, har selv beskrevet deres eventyrlige og forbryderske Liv, blandt dem Rasphusfangen Morten Frederiksen eller, som han selv efter en dristig Flugt kaldte sig, »Skjelmen med Benet«. Han havde været en af Hovedmændene ved den ovenfor nævnte Sammenrottelse og var derfor i 1817 bleven ført her ud, hvor han blev holdt i et meget strængt Fængsel indtil sin Død i Tiden om 1860.

Kunde denne Fange rose sig af talrige heldige Flugtforsøg under sit tidligere lange Fængselsliv, var det modsatte Tilfældet med en anden af Fangerne her, Kristian Larsen Kjær, der trods sin Opfindsomhed og Taalmodighed altid var kommet galt afsted, naar han forsøgte at ryste Fængselsstøvet af sine Fødder.

Et Par af hans Flugtforsøg skal nærmere omtales, det ene, fordi det trods den alvorlige Situation har et stærkt Anstrøg af Komik, det andet, fordi det viser, hvilken Udholdenhed og Taalmodighed en saadan ulykkelig

kunde lægge for Dagen, naar det gjaldt om at tilbagevinde Friheden.

Efter et mislykket Flugtforsøg i Helsingør, hvor han, som Soldat, var bleven arresteret for at have lavet falske Seddelpenge, blev han i 1835 anbragt i et af de nævnte Fangetaarne, hvor han ikke længe efter lagde Planen til sit næste Flugtforsøg. Han boede selvanden i Arresten, og det blev nu aftalt mellem de to Fanger, at Kjær en Morgen skulde foretage en fingeret Hængning. Kammeraten skulde derefter buldre paa Døren og raabe om Hjælp, og naar der saa blev lukket op, skulde hver for sig søge at skaffe sig Friheden under den opstaaede Forvirring. Det gik som aftalt, men Hængningen var nær bleven til Alvor, inden Lægen kom til og fik ham skaaret ned. Han blev bragt ud i det fri, Klæderne blev taget af ham, og man gik i Gang med Oplivningsforsøgene, der bl. a. bestod i, at Lægen aarelod ham. Under dette kom han til sig selv igen og oversaa ret hurtig Situationen, der jo ikke var særlig gunstig for Flugt, da han var ganske afklædt og ikke kunde faa Øje paa sit Tøj. Lægen, der netop var i Færd med at lægge en Forbinding om hans Arm, trængte imidlertid til en Haandsrækning og raabte derfor til Skildvagten, at han skulde sætte Geværet fra sig og komme ham til Hjælp. Ikke saa snart var dette sket, før Kjær sprang op som et Lyn, snappede i Forbifarten det skarpladte Gevær og tog Flugten i Retning af Sjællandsporten, inden Lægen og Skildvagten kunde komme sig efter deres Overraskelse. I Porten mødte han uheldigvis hele Afløsningen, der dog kun var bevæbnet med Sabler. Truende rettede han Geværet imod den, trak sig tilbage gennem Porten, sprang over Plankeværket til Generalens Have, løb gennem denne og ind ad Havedøren, hvor det nøgne og blodige Menneske nær havde kyst Livet af en af Generalens Piger. Han fór ind i Huset efter hende, løb paa

Maa og Faa gennem Værelserne og kom bl. a. ind i et Soveværelse, hvor han traf Generalen — du Plat —, der rædselsslagen rejste sig op i Sengen og stirrede paa den forunderlige Gæst. Kjær, der kunde nogle fremmede Ord, udtalte et høfligt »Pardon, monsieur!« og forsvandt saa ud i en Korridor, hvor han havde haabet at finde nogle Klæder. Der fandtes imidlertid intet andet end Generalens guldbroderede Kappe og hans trekantede Hat med den store Fjerbusk. Forbindingen paa Armen var imidlertid gaaet løs, Blodet begyndte at løbe, og samtidig hørte han sine Forfølgere nærme sig. Hurtig trak han Kappen paa, satte den trekantede paa Hovedet og flygtede i denne barokke Paaklædning ud paa Gaden hen imod Porten. Alle veg til Side for Flygtningen, der truende svingede det farlige Vaaben over sit Hoved. Han naaede ogsaa gennem Porten ud paa Broen, men Blodtabet var nu blevet saa stærkt, at han tabte Bevidstheden og derved blev et let Bytte for sine Forfølgere, der bar ham tilbage til Arresten, hvorfra hans Kammerat havde haft større Held til at fjerne sig under den almindelige Forvirring.

Det andet Forsøg gik ud paa intet mindre end at befri ikke alene sig selv, men ogsaa 9 af de andre Fanger. I Løbet af $^1/_2$ Aar gravede han sig, ved at arbejde taalmodig Nat efter Nat, en lang Gang gennem Gulvet i en Bue ned under Bygningens Fundament og op paa den udvendige Side, saaledes at han tilsidst kun havde en tynd Jordskorpe tilbage. De andre Fanger havde skaffet sig Adgang til hans Arrest, og alt var i Orden til det store Øjeblik. Men ogsaa her fulgte Uheldet ham. Da han fik den sidste Hindring fjernet, laa alt i det klareste Maaneskin, og Skildvagten opdagede ham derfor straks. Kjær søgte forgæves at dupere ham ved at optræde som en manende Aand fra Underverdenen, derimod lykkedes det ham at komme op af Hullet i det

Øjeblik Skildvagten vendte sig for at naa Alarmklokken. Der opstod nu imellem de to en Kamp, under hvilken Kjær søgte at faa Skildvagten bort fra Hullet, for at de andre kunde slippe ud og komme ham til Hjælp. Til hans Forbavselse og Harme viste der sig imidlertid ingen. Feje og skrækslagne stod de endnu i Arresten, fordi ingen turde være den første. Enden paa Kampen blev da ogsaa, at Kjær blev overmandet og paany sat fast, men han havde dog den Tilfredsstillelse at se og høre, hvorledes Kommandanten haanede og udskældte de andre.

Hans Ihærdighed skulde alligevel faa sin Løn. Flugtforsøget kom den daværende Prins Frederik (Frederik VII) for Øre; han ønskede at se Kjær og tale med ham, hvilket ogsaa skete, og ved den Lejlighed lovede han at ville tænke paa ham, naar han engang blev Konge. Dette sit Løfte holdt han: paa sin første Fødselsdag som Konge lod han Kjær overføre til Forbedringshuset, og Toaarsdagen derefter, den. 6. Oktober 1850, blev han sat paa fri Fod efter et 16aarigt Fængselsophold.

Han døde den 9. December 1872[1]).

I 1846 var Antallet af Fanger saa stort, at der ekstraordinært maatte indkaldes 36 Mand af 1. Jægerkorps, der dengang laa i Kastellet, til Afgivelse af Vagt hos dem. Aaret efter blev Fangerne endelig i December Maaned flyttet ud til Straffeanstalten paa Christianshavn, hvorefter Krudttaarnene, efter i 30 Aar at have fungeret som Fængsler, den 15. Marts 1848 blev overladt Artilleriet for at omdannes til Opbevaringssted for Ammunition.

En af de sidste, der under Enevælden i en lang Aarrække skulde henleve sit Liv under et trøstesløst,

[1]) Forbryderen Christian Kjær, hans Liv og Levnet.

næsten barbarisk Fangenskab, var Dr. Jakob Jakobsen Dampe.

Efter at han i November 1820 var bleven arresteret, netop som han stod i Begreb med at lade afholde et Møde, ved hvilket han vilde stifte et politisk Parti med det Formaal, om fornødent med Magt, at formaa Kongen til at indføre en friere Regeringsform, dømtes han til at have sit Liv forbrudt, hvilket dog ændredes til livsvarigt Fængsel.

I September Maaned 1821 sattes han i Arrest i Kastellet. Her var General Lorentz Kommandant, og man kan forstaa, med hvilke Følelser disse to Mænd mødtes, naar man erfarer, at Dampe bl. a. havde skrevet en Piece om den despotiske Behandling, som fandt Sted ved Studenter-Korpset, for hvilket Lorenz var øverstkommanderende. Generalen skal have grædt af Harme over at læse den, og stor var hans Glæde over nu at have denne Modstander, som han selvfølgelig betragtede som en for Samfundet meget farlig Person, i sin Magt.

Dampe skildrer sit første Fængsel i Kastellet med følgende Ord: »Ak! hvilken Arrest jeg blev ført i, meget værre end den forrige, som jeg havde sukket saa meget efter at komme ud af, i det Haab at faae en noget lindret Tilstand! Istedetfor dette blev Qvalernes Tilstand for mig kun forvandlet til forstørrede Qvaler. Et Værelse ved Jorden, dunkelt derved, at Volden er tæt udenfor Vinduet, to Skildvagter med blinkende Bajonetter tætved ligefor Vinduet, een paa Volden, een nedenfor; dersom jeg steg saa høit op, at jeg kunde see ud af det over Gulvet høit staaende Vindue, da kom meget Lidt andet for mit Syn, end disse Skildvagter tæt foran mig. Det var jeg dog fri for i det forrige Fængsel, der var lysere, jeg kunde fra Vinduet see adskillige Gienstande, jeg talte undertiden Lidt med Vagterne. Her, efterat Arrestforvareren, der var Underofficer, havde lukket Døren

med den svære Laas, saae jeg mig sat alene, afspærret aldeles fra alt Liv og Verden, i dette frygtelige Opholdssted, hvor kun Skildvagternes Afløsning undertiden kom mig for Øre . . .«

Da denne Arrest altid var opfyldt med Røg, blev han imidlertid kort efter flyttet til en anden — formodentlig det nordligste af de Arrestforvareren nu tildelte Værelser i Stuen —, og her opholdt han sig $1^1/_2$ Aar uden nogensinde at komme i frisk Luft. Herfra, fortæller han, kunde han opfange enkelte Toner fra Musikken, naar der blev spillet paa Kirkepladsen, ligesom han herfra ogsaa var et ufrivilligt Vidne til Arrestforvarerens og hans Kones ikke altid fredelige Samliv. Da der var gaaet $1^1/_2$ Aar, tilbød Kommandanten ham, at han maatte komme i frisk Luft, men da Betingelsen herfor var, at han saa længe skulde bære Lænker, gav han til Kommandantens store Forbitrelse Afkald derpaa.

Hans Fængselsliv er som en hel Roman, i hvilken en hos Arrestforvareren tjenende Pige, Adolphine, spillede den kvindelige Hovedrolle. Hendes Værelse stødte op til hans Arrest, og mulig herfor fattede hun en inderlig Medlidenhed med ham og hans Skæbne. Paa de utroligste Maader og med en forbavsende Taalmodighed og Opfindelsesevne lykkedes det hende at sætte sig i Forbindelse med ham ved Hjælp af et fra hans Kakkelovn førende Rør. Ikke alene kunde de tale med hinanden, men hun skaffede ham ogsaa Aviser og Skrivematerialier, ligesom hun ad samme Vej advarede ham, naar hans Fjende Kommandanten inspicerede Arresterne. Ved at foregive, at hun tjente hos en Frue, der holdt Spisekammeret aflaaset, fik hun en Smed til at lave sig en Nøgle til hans Arrest efter et Voksaftryk, og nu vovede hun sig flere Gange ind til ham, ja det gik saa vidt, at hun, imod et Løfte fra hans Side om ikke at

ville flygte, en Aften endog lukkede ham ud af Arresten og i Forklædning førte ham forbi de aarvaagne Skildvagter ud i Kastellet, i hvis Gader han spaserede ved hendes Side og nød den øjeblikkelige Frihed og den friske Luft, medens han med en Følelse af Triumf saa op til den forhadte Kommandants oplyste Vinduer. Han kunde have flygtet, thi det var Vinter, og Gravene var tillagte, men med en rørende Taknemmelighed fulgte han, af Frygt for den Skæbne, der ellers vilde ramme Pigen, rolig tilbage med hende til sit Fængsel.

Saaledes tilbragte han 5 Aar i Kastellet, hvor han, efter en senere Arrestforvarers Udtalelser, skal være bleven behandlet værre end et Dyr. I 1826 blev han bragt til Christiansø, men i Aaret 1831 kom han tilbage. I Mellemtiden var Adolphine død, og selv om han under du Plat, der den 6. December s. A. afløste Lorentz som Kommandant, fik Tilladelse til at gaa paa Volden med en Soldat efter sig og til at tale med sine Børn, som han ikke havde set i de mange Aar, var Opholdet ham dog uudholdeligt. For om mulig at sætte sig i Frihed begyndte han at udgrave en Gang ned gennem Arrestgulvet, men midt under dette Arbejde blev han paany transporteret til Christiansø.

Sin endelige Frihed opnaaede han først i 1848. Samtidig blev der tilstaaet ham en lille Livrente[1]).

I 1830 blev det sydlige, Aaret efter tillige det nordlige af Norgesportens Porttaarne indrettet til Arrester. Disse, hvoraf den i det nordlige Porttaarn endnu eksisterer, afgav med deres dobbelte Døre, deres aabne Skorstene og deres smaa tilgitrede Lufthuller et ret godt Billede af et Fængsel fra de gode gamle Dage, og har man, som nær-

[1]) Dampe: Fortælling om mit Fængsel.

værende Forfatter, betraadt dem en tidlig Vintermorgen og set deres Beboere skutte sig af Kulde i det skumle Rum, har Interiøret været uhyggeligt nok til for et Øjeblik at føre Tankerne et Hundredaar eller to tilbage i Tiden.

Fra Arresterne førte Klokker ned til Vagtkommandørens Værelse i Kasernevagten, men siden Kasernekommandantskabet, hvem disse Arrester var underlagt, i 1887 fik Dispositionsret over en af Arresterne i den nuværende Hovedvagt, benyttes den tilbageværende Arrest i det nordlige Porttaarn saa godt som aldrig.

Fra sidst i Fyrrerne til først i Halvtredserne talte Kastellet mellem sine Statsfanger endog en Konge og hans Minister. Ganske vist var de begge sorte, men derfor har de vel næppe mindre følt det nedværdigende i at blive behandlet som ganske almindelige Fanger. De havde hjemme paa Guinea-Kysten, hvor Danmark dengang havde Besiddelser, og tilhørte en Stamme, hvis Territorium stødte op til det danske. Heraf opstod en Strid, og Resultatet blev, at man gjorde kort Proces og førte Stammens Konge og dens øverste Embedsmand hertil som Fanger. Først efter at disse vore afrikanske Besiddelser var blevet afstaaede til England, blev de to Fanger sat i Frihed og paa et dansk Skib ført tilbage til deres Hjemland.

Under deres Ophold i Kastellet var der til hver af dem bevilget 2 Rdl. daglig, men da de to Stakler frøs bitterlig i vort nordlige Klima, maatte de benytte den langt overvejende Del af dette Beløb til Indkøb af Brændsel.

Paa Volden havde de Tilladelse til at spasere under Bevogtning af en Soldat, og her tog de oftest Plads paa en af Bænkene i Prinsessens Bastion (hvor nu Mindes-

mærket for 1801 er oprejst) og stirrede tungsindigt ud over Vandet[1]).

Ikke længe efter, at 1. Jægerkorps den 29. Marts 1848 var rykket ud af Kastellet for at kæmpe mod de slesvigholstenske Oprørere, blev en stor Del af disse ført derind som Fanger. De anbragtes dels bag Kirken, dels i den nordre Magasinbygning (ovenover det nuværende Marketenderi), hvorfra deres Sange Sommeren igennem lød ud over Kirkepladsen og de stille Gader.

Det synes, som om den fremadskridende Kultur ogsaa har sat sit Spor saa langt ned i Samfundet som til de ulykkelige Slaver. Medens det i »Instruction vor den Guarnisons-Stock-Meister« af 2. Maj 1727 hedder: »Da nun solche Sclaven zu nichts als Bosheiten incliniren, so musz er suchen solches alles nach möglichkeit zu verhindern, und wann sie nur das geringste verbrechen, auf keinerley Art mit ihnen durch die Finger zu sehen, sondern solches gleich dem Capitain-Wachtmeister anmelden, damit derjenige so etwas versehen, behöriger Weise könne gestraffet werden . . .,« saa hører vi nu Stokhusinspektøren, da han den 11. September 1848 foreslaar en Nedsættelse i Opsynsbetjentenes Løn, motivere dette med, at Slavernes rolige Forhold letter Opsynets Tjeneste. Det ses af hans Indstilling, at »Aanden fra 48« endog havde fundet Vej ned til dem, idet de til Fordel for Statskassen alle som en gennem ham havde givet Afkald paa det Par Lædersko, der tilkom dem den 1. Juli i dette Aar.

---

[1]) A. V. Storm: Citadels-Kirken. (Af et Øjenvidne, der som Barn færdedes paa Kastelsvolden, er det bleven mig meddelt, at de bar høje Hatte, samt at de, til Trods for deres Værdighed, ikke kunde modstaa Fristelsen til at opsamle henkastede Cigarstumper. Forf.s Anm.)

Deres Arbejde var heller ikke saa strængt som tidligere, bl. a. beskæftigedes de nu med at pille Værk, af hvilken Grund der i Poternen mellem Kongens og Dronningens Bastioner fandtes en Beholdning af gammelt Tovværk. Selv en lille Ekstrafortjeneste kunde der falde af, idet de blev benyttede til at optage de mange paa Voldene omløbende herreløse Hunde, hvilket blev betalt med 8 à 16 Sk. for hver Hund efter dens Størrelse.

I 1854 ophørte Kastellet at være Opholdssted for Slaverne, af hvilke der paa dette Tidspunkt fandtes 298 imod 509 i 1851.

I 1874 flyttedes Hovedvagten fra Kongens Nytorv ud i Kastellet, og her indrettedes der i den nyopførte Bygning 2 Officersarrester, 1 Vagtarrest og 16 almindelige Arrester. Ikke mange Aar efter blev den Del af Hovedvagten, der omfattede Arresterne, forlænget, saaledes at der kom 16 ny Arrester til, og Kastellets Antal af disse er derfor nu

paa Hovedvagten	35
bag Kirken	10
over Norgesporten	1
ialt	46

Arrestforvareren, en tjenestegørende Underofficer, bor i den sydlige Ende af Arrestbygningen bag Kirken, i en Lejlighed paa 4 Værelser, af hvilke i ethvert Tilfælde de 2 tidligere har været Arrester. Desuden er der saavel paa Hovedvagten som bag Kirken indrettet et Værelse til en Arrestantpasser.

Stillingen som Arrestforvarer i Kastellet har sikkert altid været beklædt af en Underofficer. Den Stand, han tilhørte, var i gamle Dage noget langt nede; hans Æresfølelse og Værdighed led saaledes f. Eks. intet Skaar,

selv om han fik Fugtel foran Kompagniets Front eller i broderlig Forening med Mandskabet blev sluttet krum eller maatte staa bundet til Pælen, og denne Haardhudethed i Forbindelse med et passende Kvantum Raahed og et fuldstændigt Ukendskab til Begrebet Medlidenhed gjorde ham derfor fortrinlig egnet til at udfylde den Rolle som Despot-Barbar en miniature, Stillingen som Arrestforvarer dengang udkrævede.

Tiderne skifter imidlertid paa dette Omraade som paa saa mange andre, og selv om det 20. Aarhundredes militære Arrestforvarere — for straks at gøre Springet fuldt ud — ogsaa tilhører Underofficersstanden, saa er Typen nu en ganske anden. Formelt staaende under en Officers Kommando er han dog reelt den, i hvis Haand hele Tilsynet med og Behandlingen af Arrestanterne tillidsfuldt er lagt, og denne Haand tilhører nu Mænd, der kender deres Stillings Ansvar og Betydning i det moderne Samfund, og som strængt og samvittighedsfuldt, men dog humant, forstaar at dele Sol og Vind lige, saaledes som Reglementet byder.

Aarene, særlig de senere, er ikke gaaet sporløst hen over det gamle Kastel. Den voksende By har lagt sine Arme tættere og tættere om dets gamle Volde og Grave; og saa stærkt og knugende blev efterhaanden dette Favntag, at Udenværkerne, hvis yderste Forposter strakte sig langs nuværende Kristianiagade, Stykke for Stykke maatte vige for de høje moderne Bygninger og for Jernbanens Net af blanke Skinner. Over en Del af den opfyldte yderste Grav piler nu den elektriske Sporvogn med sin Klokkekimen og sin rastløse Fart. Om det saa er selve den gamle Hovedvold, saa har ogsaa den maattet give Plads for Frihavnens prosaiske Gittervej, hvor nu Godstogenes prustende og stønnende Lokomotiver forsøger at

fløjte den sidste Rest af Idyl bort fra Frederik III's gamle Fæstning.

Endnu er dette dog ikke lykkedes; endnu grønnes Aar for Aar Voldens gamle smukke Træer, selv om en enkelt af Veteranerne en stormfuld Vinternat lægger sig træt til Hvile ned ad den Skraaning, i hvis Muld dens Rødder filtrer sig i et vildsomt Net, og endnu fylder Violerne i Foraarstiden Luften med deres Vellugt, ligesom dengang da hele Kompagnier blev udkommanderede for at plukke dem til de kongelige Gemakker. Fra Svanereden mellem de svajende Siv sendes der troligt Aar for Aar et nyt Kuld ud i Verden; i Busk og i Hæk kvidrer Tusinder af Smaafugle, medens Solsorten dominerer det hele med sin Fløjtesolo; men naar Skyggerne bliver lange og Mørket falder paa, melder Uglen sig med sit varslende Skrig og minder det elskende Par, der har valgt Voldens Spaserestier til sit Stævnemøde, om at det er Tid at skilles.

Endnu har Kastellet som sagt sine Arrester, og endnu har disse Arrester deres skiftende Beboere, men for den unge Soldat, der i et letsindigt Øjeblik begaar en Handling, der bringer ham i Berøring med disse Arrester, er det en Trøst, at han, hvor længe Straffen end varer, med Sikkerhed kender den Dag og Time, da Døren atter skal aabnes for ham. Selv om han er en Straffefange, for hvis Dør der er sat Vagt for at hindre ham i at søge Friheden paa egen Haand, saa ved han, at hvad enten det er Dag eller Nat, saa koster det ham kun et Tryk paa den elektriske Knap for at tilkalde Hjælp, om dette skulde være nødvendigt.

I Modsætning til den Uensartethed og Utilstrækkelighed, der i Fortidens Arrester gjorde sig gældende selv overfor det allernødtørftigste Bohave, og den Urenlighed, hvori disse Arrester befandt sig ved aarevis at afgive

Plads for en og samme Arrestant[1]), virker det nu næsten velgørende at træde ind i en af Arresterne derude. Gulvet er hvidskuret, Luften er ren og frisk, og selv om Bohavet selvfølgelig er afpasset efter Stedets Alvor, saa mangler der dog intet af det nødvendigste. I Væggen er indmuret et Bord og en Stol, der findes et Vandkrus og en Bibel, Kakkelovn og Seng, og denne sidste, der forøvrigt er slaaet sammen og laaset om Dagen, er ikke daarligere end den, Soldaten kender fra Kasernen. Hver Nyankommen faar sine rene Lagener, og til sit Morgentoilette har hver Arrestant sit eget Haandklæde. Gennem den paa Døren anbragte lille Lem rækkes hans Mad ham næsten paa Slaget, hvad enten den nu bestaar af 2 Retter fra »Tutten« eller for nogle faa Dage er indskrænket til et Par Skiver Rugbrød og en Haandfuld Salt; og med hans Lønning holdes der et saa minutiøst og samvittighedsfuldt Regnskab, at mangen Soldat maatte ønske det fortsat ogsaa udenfor Arresten.

Vor Tids Humanitet har ogsaa sat sit Præg indenfor Fængselsmurene, hvor den har afløst henfarne Aarhundreders Vilkaarlighed og Brutalitet med en paa Lov og Dom bygget Regelbundethed, der saa samvittighedsfuldt, som det nu engang er givet os ufuldkomne Mennesker, afpasser det rette Forhold mellem Brøde og Straf.

[1]) Arresterne er næppe heller blevet rensede, fordi en ny Beboer rykkede ind, og betegnende er det, naar Leonora Ulfeldt i sit »Jammers-Minde« fortæller, at hun først 3 Aar efter sin Fængsling opdagede, at Gulvet i hendes Fængsel var af Sten og ikke af Ler, som hun havde troet. Den Kvinde, der var hos hende, tog sig en Dag for at gøre rent hos hende, og Leonora fortæller herom: »Den Mængde, der var af Skarn, er utrolig. Den var sanket i mange Aar, thi det havde været et Misdæders Fængsel, og derinde havde de paa Gulvet gjort deres Behov. Hun lagde den Uhumskhed op i et Hjørne, og var des Mangfoldighed saa stor som et stort Bondelæs«.

FRA LIVET I KØBENHAVNS ARRESTHUS I 18. AARHUNDREDE.

AF

H. WEITEMEYER.

KØBENHAVNS Arresthus i 18. Aarhundrede laa i Slottergade eller Svendegade (saaledes kaldet af Bysvendene, der havde deres Boliger der), omtrent hvor det nuværende Arresthus ligger, idet det dog kun indtog de to Tredjedele (c. 44 Al.) af Gadens Længde fra Hjørnet af Hestemøllestræde, og havde med Gaarden et Areal af 892 □ Al. Det blev bygget i Aarene 1706—12, da det gamle i 1678 opførte Arresthus, som laa skraas overfor paa den anden Side af Gaden paa Hjørnet af Nytorv (paa en Del af det nuværende Domhuses Plads), viste sig at være altfor lille[1]).

[1]) Der havde først været Tale om at erhverve det tidligere ridderlige Akademi, der laa paa det nuværende Domhuses Grund, men Planen blev opgivet, og Akademiet blev i Stedet omdannet til Brug for det 1727 aabnede Vajsenhus. Det gamle Arresthus købtes kort efter af Vajsenhuset. O. Nielsen (Kbh. VI 316) siger, at Købet fandt Sted i 1727. Det er dog ikke ganske rigtigt. I Mags. Kopibog 24. Marts 1727 besvarer Mag. Vajsenhusdirektionens Begæring om at købe det med de Ord, at naar det gamle Arresthus i de sidste Aar havde staaet ubenyttet, var det, fordi man havde tænkt paa at omdanne det til Rasphus, men de daarlige Tider havde umuliggjort det, og hvis det blev nødvendigt at sælge det, vilde det ske ved Auktion; 31. Marts er der Tale om at overlade det til Direktionen for Fattigvæsenet til Rasphus, og endnu 1. Sept. 1728 er Sagen uafgjort. Ikke længe efter har vel saa Vajsenhuset erhvervet det.

Det nye Arresthus, som opførtes paa nogle af Magistraten købte Grunde, hvor der før stod et Par forfaldne Huse, og som kostede i alt 21,648 Rd., var »en stor og stærk, grundmuret Bygning saasom et godt Bur til at gemme onde Fugle i« (C. Bruun, Kbhvn., II 433) i fire Etager foruden Kælder; over Døren fandtes Kongens Navneciffer udhugget i Sten og i Frontespicen Byens Emblem[1]). Det stod til 1795, da det ødelagdes under den store Ildebrand.

Arresthuset var ikke alene bestemt for Forbrydere fra København, men ogsaa fra Provinserne, især naar de sidste skulde dømmes ved Højesteret; alle disse Fanger skulde underholdes af de uvisse Indtægter ved Byfogedembedet (et Forhold, der vedvarede lige til 1771, da Arresthuset kom ind under Hof- og Stadsretten), og Byen fik ingen Godtgørelse for den Benyttelse af Arresthuset, Staten gjorde med de udenbys Forbrydere. Men Arresthuset var tillige Slutteri, hvor Gældsarrestanter indsattes. I det gamle Arresthus var der ikke gjort synderlig Forskel paa de to Slags, almindelige Forbrydere og Gældsarrestanter, »de skikkelige og brave Borgerfolk«, som for »ærlig Gerning« var satte fast — »Honoratsfolk« kalder Resen dem ved Omtalen af Arresthuset —, og »begge Dele var meget slet forvarede« (et andet Sted hedder det dog i 1684, at der var »adskillige Værelser efter Folks Kondition«). Men med Tiden var Fordringerne stegne. Nu skulde der være Skel mellem de to Klasser. I det nye Arresthus blev der i Etagerne indrettet anstændige Rum for Gældsarrestanter og for dem, der sad for »dubiøse Sager«, hvortil f. Eks. henregnedes dem, der midlertidig arresteredes for

[1]) Det er afbildet i Thurahs Hafnia hodierna S. 173 og i Carl Bruuns København (II S. 435), det sidste efter et Maleri, der findes i Nationalmuseet, og som er udført 1749 af Perspektivskildrerne Johannes Rach og Hans Henrik Eegberg.

daarligt Forhold i Hjemmet og Mishandling af Konen eller for brudt Ægteskabsløfte, Kvinder, som vare dømte for Lejermaal og ikke betalte deres Bøder, ogsaa Folk, der for Afsindighed foreløbig skulde forvares. De egentlige Forbrydere, der sad paa Vand og Brød, og de grovere Misdædere naaede derimod ikke — eller skulde ikke naa — højere end i Kælderen, hvor der var indrettet 11 strenge Fangehuller. Om Lokalerne i Arresthuset henvises for øvrigt til den nærmere Beskrivelse S. 270. Medens Forbryderne som nævnt underholdtes af det offentlige, var det Kreditorernes Sag at underholde de af dem indsatte Gældsarrestanter.

Forholdene i det nye Arresthus skulde altsaa være bedre end i det gamle. Men — ideale var de langtfra. Eller rettere sagt, var de bedre, maa de have været rent ud forskrækkelige i det gamle. Allerede de Bidrag, som O. Nielsen giver til Arresthusets Historie i de første Aartier, viser dette; ogsaa hos Carl Bruun findes en Del. Men hvad der foregaar senere, især omkring Midten af Aarhundredet, er dog langt værre. Man har vanskelig ved at tro sine egne Øjne, naar man læser om det; det hele former sig som en vild Farce med de mest barokke Motiver. Der er ingen Sag, der vistnok forholdsvis har sat saa mange Spor i Magistratens Resolutionsprotokol, som denne. Arresthuset har voldt den gode Øvrighed utallige Bryderier og Ærgrelser. Det var dens Smertensbarn, og den fik ikke Ro, førend den, skønt meget mod sin Vilje, blev af med det.

Det er navnlig Tiden fra 1733 til 1771, som det følgende omhandler[1]).

[1]) Materialet er hovedsagelig hentet fra Resolutionsprotokollerne (Rpr.), Kopibøgerne (Kpb.) og Kollegialbrevene (Kbr.) samt en særlig Pakke »Arresthuset og Arrestforv. Bygom« (Pk.), alle i Raadstuearkivet. Desuden har jeg bl. a. benyttet Arresthuskirkens Annotationsbog (Liber daticus) og Kirkebog, der nu findes i Vestre Fængsels

I.

Efter at *Thomas Sørensen*, som havde været ansat fra 1720, var død, fik *Hans Ottesen* Bestalling som Arrestforvarer 1. Maj 1733.

Hans Regeringstid er ikke videre bevæget, men det ligger ganske sikkert i, at den blev saa kort, kun to Aar.

En Sag fra det første Aar fortjener dog Omtale. Det er fire arresterede Fruentimmer, der 26. Sept. 1733 indgiver Klage over ham. Han lukker Døren for dem, saa at de ikke kan komme ned i Kælderen, »naar deres fornødne Tider paakommer«, han nægter dem at komme ned i Gaarden for at vaske deres Linned, »hvortil jeg *Anne Rasmusdatter* særlig trænger, da jeg sidder med et spædt Barn, som daglig skal have tørt om sig«, og han betror Hovednøglen til Arrestanten *Maren Christensen* til at lukke dem ind og ud i Stedet for Karlen, »da hun dog er Delinkvent og sidder paa Livet og skal nyde saadan Frihed mere end vi andre«; desuden skælder han dem ud, slaar dem og truer dem med endnu mere, hvis de klager; heller ikke vil han lade dem komme ind, som bringer dem Mad og Øl (Pk.).

Det er tydeligt, at Hans Ottesen ikke kunde rose sig af at nyde videre Folkegunst, heller ikke hos »Honoratsfolkene«, og det netop fordi han har gjort hæderlige Bestræbelser for at holde sig sin Instruks efterrettelig, der bl. a. sagde, at han med sit Husgesinde skulde føre et gudfrygtigt, ædrueligt og aarvaagent Liv, ikke falholde nogen Spisning og Drik til Overflod, da al umaadelig Drik ganske er forbudt, skønt det ej er nogen Arrestant forment at lade hente nødtørftig Underholdning, ligesom al uskikkelig Forsamling, Dobbel og Drik, hvoraf Klammeri og et uskikkeligt Levned følger, og

---

Arkiv, og som desværre begge først begynder Sept. 1766, og Hof- og Stadsrettens Arkivalier, i Landsarkivet.

naar Arrestanterne sender nogle i Ærinder, skal han paase, at de ikke udsendes efter noget, som ikke bør være eller ikke kan sømme sig. I Marts 1735 klagede fire Gældsarrestanter vidtløftigt over Hans Ottesens »meget uforsvarlige Forhold mod dem og deres Bud, idet han overfalder Budet med Ørefigen og Trusler, saa og at han forleden fratog en Pige 1 Mk. 2 Sk., som hun skulde hente en Bimpel Øl og en Pot Brændevin for til dem, med anden hans grove og uanstændige Adfærd«.

Kort Tid efter døde deres Plageaand, og da der nu skulde vælges en Efterfølger, syntes Arrestanterne, at de nok vilde give deres Besyv med, da jo Sagen unægtelig ogsaa for en stor Del havde Interesse for dem. Den 18. Juli 1735 (Rpr.) bad de i Arresthuset anholdte Arrestanter — der staar ikke, om det var alle Arrestanterne eller kun Gældsarrestanterne —, om Pladsen maatte blive givet til Politibetjent *Peter Schønberg*, der midlertidig havde opvartet i Ottesens Sted, »som et til bemeldte Arrestforvarertjeneste efter deres Tanker dygtigt og bekvemmeligt Subjectum, der stedse i sine Politibetjentforretninger saavel som i sin i Arresthuset hafte Opvartning har opført sig med største Renommé og Berømmelse, da de forventer at nyde noget Soulagement i Stedet for den Tvang, de i Hans Ottesens Grovhed har maattet udstaa«. Nogle Dage efter indgav Schønberg sin Ansøgning med det Tilbud at yde lige saa meget til Ottesens Enkes Pension, som Ottesen havde givet til den forriges, Thomas Sørensens, Enke, saalænge hun var i Enkestand.

Det blev dog ikke Schønberg, der fik Pladsen. Maaske har Arrestanternes varme Anbefaling vakt Magistratens Betænkelighed. Men det, der egentlig gjorde Udslaget, var, at Hans Ottesens 22aarige Enke *Christine Jensdatter Pillemarck*, der havde søgt om at beholde Posten efter Mandens Død, ægtede ***Palle Christensen***

Bygom. Han blev Arrestforvarer. Hermed begynder Komedien for Alvor.

Bygom var ikke længe om at bekende Kulør. Man vidste snart i hele Byen Besked om hans Skænderi med Konen og hans Mishandling af hende ligesom om hans Forhold til Arrestanterne; snart overfaldt han dem og de Folk, der kom fra Byen for at besøge dem, snart var han Bonkammerat med dem og svirede og drak med dem baade paa deres Kamre og især i sin egen Stue, hvor han ligefrem holdt Kro og »animerede« dem til at drikke, saa var hans Fortjeneste jo saa meget større. Forholdene derinde blev i den Grad Genstand for Omtale, at Regeringen snart saa sig beføjet til at skride ind. Den 18. Juni 1737 sendte Oversekretæren, Grev Danneskjold-Samsøe, en Skrivelse til Magistraten (Kbr. 1777 Nr. $63^{1}/_{3}$), hvori der i 5 Punkter forlangtes Oplysninger om Forholdene i Arresthuset. Herpaa sendte Magistraten Dagen efter en Besvarelse, »Allerunderdanigst Beskrivelse af Kbhvns. Arresthus« (Kpb.). Et udførligt Uddrag af dette Aktstykke giver et godt Begreb om Tilstanden.

1. Arresthuset bestaar af 4 Etager og Kælder. Den underste Etage er afdelt til Arrestforvarerens Logemente i den østre Ende, og den vestre Ende er afdelt i 4 Kamre, med Laasedøre og Jærnstænger, for de arresterede Fruentimmer. Den 2. Etages østre Ende er afdelt i 4 Kamre, 3 smaa og et stort med Kakkelovn paa, hvis Lukkelse er af samme Beskaffenhed som de forrige, og i den vestre Ende er 3 Kamre (et med Kakkelovn), alle ligeledes med Lukkelse osv.; i østre Ende er ogsaa indrettet et Kammer med Kakkelovn og Fyrsted for Arrestanterne til at koge og lave deres Mad paa. I 3. Etages østre Ende er 4 Kamre, et dobbelt og 3 enkelte, med Laase osv., og i den vestre Ende er et Kammer og Kirken. Den 4. Etage er delt i to Dele, en stor Sal i hver Ende. Kælderen underneden er delt i 11 Parter eller Kamre, hvoraf de 4 er mørke, alle med Laase og Jærnstænger. Arresthuset er altsaa delt i en Kirke, to store Sale og 16 Kamre. De 10 bruges til

Mandfolk, som er arresterede for simpel Gæld og ellers andre dubiøse Sager, ligeledes er 2 Kamre henlagte for i Sindet urolige og forstyrrede Mennesker efter Kongens derom tillagte Befaling, og de 4 Kamre til Fruentimmer, som formedelst begangen Lejermaal indsættes til Straf for Mangel af deres Bøders Betaling paa Vand og Brød, saa og de, som har begaaet smaa Tyverier og deslige og ej kan agtes for halsløs Gerning. Kamrene i Kælderen bruges alene til Delinkventer, som søges paa Livet, og dem, som er indsatte at straffes paa Vand og Brød.

2. Om Dagen kommer de simple Debitorer af Mandkøn og de, som for dubiøse Sager alene er arresterede, til hverandre, undtagen alene de, som især expresse befales for sig selv at skulle være indelukkede. Men om Natten bliver hver Arrestant i sit Kammer indbragt og forvaret og indelukt. Til deslige Arrestanter har det altid været tilladt, at deres Slægt og Venner af Staden, item deres Prokuratorer og Fuldmægtige om Dagen indlades. Men hvor mange Personer der paa een Tid tillige kan være i eet Kammer, da kommer det fornemmelig an paa Tiden og Omstændighederne, saasom hvor mange eller faa Arrestanter der er eller kort efter hinanden indkommer og der forbliver; thi naar der er mange Arrestanter, ligger der ved 2 à 3 paa eet Kammer, men naar der ikke er saa mange, har hver sit Kammer, og Arrestforvareren har stadig efter sin Instruks vedbørlig Opsigt med dem.

3. Enhver, som bliver arresteret, nyder uden Forskel 3 Mk. ugtl. til Forplejning, hvilke Penge bliver dem leveret in natura for selv derfor at anskaffe Mad. En Del tillaver og koger den for sig selv derinde, nogle derimod lader den hente i Byen med Arrestforvarerens Karl. Skillingsøl og andre Drikkevarer til Nødtørft køber en Del hos Arrestforvareren, men Drik og alt, som ej er uomgængelig nødvendigt, er forbudt at skænkes og sælges til nogen Arrestant.

4. Arrestforvarerens Løn er aarlig 40 Rd. og til Kost og Løn for en Karl, der gaar Arrestanterne tilhaande som nævnt og ogsaa hjælper Arrestforvareren, 20 Rd. aarlig. Endelig nyder Arrestforvareren for hver Arrestants Varetægt 24 Sk. ugtl.

5. Hver Søn- og Helligdag er der ordentlig Gudstjeneste til Højmesse i Kirken af en dertil beskikket Studiosus, som ved Attest fra Akademiet for sin Lærdom og skikkelige Lev-

ned har bevist at være bekvem dertil; han faar aarlig 20 Rd. derfor[1]).

Ellers har Delinkventerne, naar de beredes til Døden, en aparte Stue, hvor de er om Dagen, saa længe Præsten betjener dem. De Arrestanter, der i Arresten bliver svage, betjenes af Præsterne ved Frue Kirke, der meddeler dem Sakramentet.

Saa overvejede Regeringen. Men det hele, der kom ud af Overvejelserne, var en kgl. Befaling af 5. Juli (Kbr. 1737 Nr. 66½), at der ikke maatte holdes Værtshus i Arresthuset, og at Arrestanterne ikke maatte samles for at drikke eller »lege« (ɔ: spille), samt at det paalagdes Biskop Worm at gøre Forslag om, hvorledes der kunde holdes Aftensangsprædiken og Bøn hver Morgen og Aften. Det første Punkt førte til et Tillæg af 22. Juli i tre Paragraffer til Arrestforvarerens Instruks, der forbød Værtshusholdet samt fastslog, at der altid skulde være en aparte Stue for Delinkventer, der beredtes til Døden, saaledes at kun de, der præparerer dem, eller de, som de begærer at tale med, maa komme derind. Biskop Worms Forslag havde til Følge, at der ifl. kgl. Befaling af 2. Aug. 1737 (Kbr. 1737 Nr. 77) ansattes en ordineret Præst, der skulde lønnes med 100 Rd. aarlig af Stadens Kasse samt de 20 Rd., Studenten før fik, og Tavlepenge. For at bøde noget paa den ringe Løn blev der tilføjet: »Naar Præsten har været der i 4—5 Aar, vil Kongen have ham i Erindring til et bedre Embede befordret«. Præsten fik Bolig i Arresthusets 3. Etage. Kongen havde Kaldsretten.

---

[1]) Fra Begyndelsen, 1712, har der maaske ikke været indrettet nogen egentlig Kirke, men Studenten, der skulde prædike, var der. I 1713 opstilledes 3 Bænke for dem, der kom ind i Arresthuset for at overvære Prædikenen; 1717 søgte Studenten om, at Folk ligesom tilforn maatte komme ind i Arresthuset for at høre Prædikenen. Ved Arrestforvarerens Instruks af 4. Juli 1722 fastsattes det, at der skulde holdes Gudstjeneste derinde Søn- og Helligdage »udi det dertil indrettede Logemente«. (Se O. Nielsen, Kbhvn. VI S. 318).

Men Bygom gav Pokker i Paragrafferne og lod Præsten prædike. Allerede den første Præst, *Morten Jakobsen Wemmehøj*[1]), maatte paa en skriftlig Opfordring fra Magistraten af 5. Febr. 1738 om at sige Sandheden m. H. t. Bygoms Opførsel[2]) i sit Svar (af 20. Febr., Pk.) bekende, at Bygom, lige siden Wemmehøj blev beskikket til Prædikantembedet, havde ført et ugudeligt og forargeligt Levned med Drukkenskab og ilde Medfart af nogle af Arrestanterne og især af hans egen Hustru; Præsten havde ofte foreholdt ham det, men han var bleven ved trods alle sine gode Løfter; skønt han saaledes burde behandles med den største Strenghed, vilde han dog gaa i Forbøn for ham, da han atter havde lovet Bedring. Overpræsidenten gav da Bygom en alvorlig Irettesættelse, og derved blev det dengang. Men saa kom den næste Præsts Anklager, og de var endnu mere graverende.

Wemmehøj opgav nemlig snart Ævret. Han »henfaldt i Melankoli«, og i Marts 1738 meldte han Magistraten, at Stadsfysikus Dr. Friis havde raadet ham til at rejse nogen Tid bort for at faa frisk Luft for hans Svagheds Skyld, hvorfor han med Biskop Dorphs Tilladelse havde faaet en Student til at prædike for sig; da Magistraten sendte Bud til ham for at se Biskoppens Tilladelse, var han allerede rejst. I Juli tog han endelig sin Afsked, og det sidste halve Aars Løn blev holdt tilbage til den konstituerede Præst, *Saabye,* »som er bleven forsikret

---

[1]) Han blev ordineret 20. Okt. 1737; ifl. Wiberg blev han udnævnt 6. Sept.

[2]) Den nærmeste Anledning var vistnok, at en Gældsarrestant *Peder Hvid* klagede over Bygoms »haarde Omgang«, og at han forbød Hvids Kone at komme ind i Arresthuset. Magistraten gav da B. Paalæg om at lade Konen komme ind om Dagen, men om Natten maatte hun ikke være der. Det lader til, at det sidste altsaa ogsaa undertiden har fundet Sted.

at nyde noget for sin Umage«[1]). Saabye har maaske dog kun været Student. Den 14. Nov. 1738 udnævntes *Hans Christensen Teilmann* til Præst.

Uordenen var imidlertid atter kommen saadan paa Omtale blandt Folk, at Regeringen for anden Gang maatte skride ind. En kgl. Befaling af 4. Nov. 1738 indskærpede, at Arrestforvareren ikke maatte holde Kro, »for at det ikke skal give Anledning til Uorden blandt Arrestanterne«[2]), og da Magistraten i en Forestilling af 20. Nov. (Kpb.) gjorde opmærksom paa, at Bygom havde forstaaet Befalingen saaledes, at han slet ikke maatte sælge Øl eller Brændevin, men at dette ikke kunde gaa an, da de fattige Arrestanter ellers vilde »lide Nød og tilsidst omkomme« — da een Karl, ja ikke engang 4—6 Karle vilde kunne overkomme at hente det fornødne i Byen, og da de fattige Arrestanter ellers ikke kunde faa det paa Kredit hos Arrestforvareren, idet der næsten altid hengik 6 Uger efter deres Arrestation, inden de fik Underholdningspenge —, fastsattes det ved en ny kgl. Befaling af 19. Dec. (Kbr. 1738 Nr. 133), at Bygom kun maatte føre 3 Dlrs. og 6 Mks. Øl, som han skulde sælge for henholdsvis 2 og 1 Sk. Potten, samt Brændevin, som han kun maatte sælge for $^1/_2$ à 1 Sk. ad Gangen.

Hvor lidt dette imidlertid hjalp, kan man se af Teilmanns første Klage 23. Marts 1739 (Pk.). Han taler heri om Bygoms Drukkenskab og Ufordragelighed mod Konen og hans Krohold baade for Arrestanterne og Folk

---

[1]) Wemmehøj blev 1740 Sognepræst i Uggerslev paa Fyn, blev sindssyg 1755 og døde 1769 (Wiberg).

[2]) I den Anledning blev Raadstuetjeneren og to Politibetjente sendte til Arresthuset for at undersøge Bygoms Lager af Drikkevarer og medtage Prøver af hver Slags. De fandt i Kælderen en Td. godt Øl, som B. sagde at give 2 Rd. for Tønden, og som han solgte for 2 à 3 Sk. Potten, »som Folkene var til«, og en Td. Skillingsøl samt i Skænkeskabet 4—6 Potter fransk Brændevin og 10 Potter dansk Brændevin.

fra Byen, ogsaa i Kirketiden. En Aften maatte Teilmann staa op, fordi Konen jamrede sig ved, at Manden pryglede hende; »næste Dag fandt jeg ham ogsaa som en Løve mod hende«; »i Gaar Middags laa hun i Sengen jammerlig tilredt i Ansigtet«. Om hun selv havde nogen Skyld, maatte Magistraten undersøge; men det kan ikke blive ved saaledes. Han henstiller derfor, om Magistraten vil afskedige Bygom, og hans Efterfølger kan saa »pensere« noget til Konens og Børnenes Underhold, eller om den vil »afskaffe« ham for nogen Tid, til han har forbedret sig, og Præsten ender med de Ord: »Paasketiden forestaar, mine Sager har jeg i Arresthuset, og jeg ser ikke, at det er tjenligt, at jeg gaar ind i Arresthuset, før der er sket Forandring til sécurité«. Præsten var altsaa flygtet derfra!

Bygom blev nu opkaldt paa Raadstuen 6. April og reprimanderet paa det skarpeste samt truet med, at Magistraten vilde tage sine »Messures«, hvis der atter kom Klage over ham. Han lovede da Bod og Bedring — det havde han altid let til —, og Præsten erklærede sig tilfreds for denne Sinde.

Mange Maaneder gik der dog ikke, før det var galt igen, og nu var det meget værre. Der var idelig Skænds- og Slagsmaal derinde baade mellem Mænd og Kvinder, de to Køn havde Omgang med hinanden, ja der fortaltes endogsaa, at Bygom gik i Byen med Arrestanterne. Magistraten sendte derfor 2. Sept. 1739 (Kpb.) Forespørgsel til Præsten for at faa Rede paa, om Rygtet talte sandt, og hans Svar af 5. Sept. (Pk.) er saa karakteristisk, at det maa omtales mere udførligt.

Af Arrestanterne er det især Brygger *Claus Buchwald, van Meurs* og *Krøyer,* der idelig opholder sig i Bygoms Stue, men han har ogsaa truffet andre der af og til, deriblandt *Jens Bager* og *Moses* Jøde og een Gang den forvirrede Student *Smit.* Om Bygom animerer dem til

at drikke, kan han ikke sige, men det varer ofte langt ud paa Natten med Drik og Sang, og blandt Deltagerne er der ogsaa Folk fra Byen, som endelig forføjer sig hjem med Sang og Skrig; i Gaarden er der ogsaa om Aftenen Sang og Skraal. Præsten kan heller ikke nægte, at Mændene og Kvinderne kommer sammen; forleden var Buchwald inde hos Kvinderne, og han ved, at Mursvendskonen har været hos Buchwald paa hans Kammer. Een Gang i alt Fald har han set Bygom ude med Arrestanter og komme drukken hjem med dem. Ogsaa Kvinderne fører et forfærdeligt Liv med Drukkenskab, Banden, Skænds- og Slagsmaal, især er det *Stine Møller, Anne Rasmusdatter, Anne Jørgensdatter* og *Svend Erichsens* Kone, vistnok den ovennævnte Mursvendskone[1]). »Fra saadant Arbejde gaar de til Kirken til Bøn, og til saadant Arbejde gaar de derfra igen«. Den fromme, skikkelige Mand ender sit Indlæg med følgende Tirade: »Saadan er Tilstanden herinde. Gud styre det med Ds. Højvelbaarenheder, at her maatte komme en Arrestforvarer, som frygter Gud, og som kunde være min Medhjælper og et Middel med mig i Guds Haand til ej alene ved skikkelig Vandel og fornuftig Myndighed at faa dem gjort til Mennesker, der nu er som, ja værre end, Bæster, men og ved sin kristelige Vandel i den nye Fødsel vil faa Kristne baade af de ryggesløse og af de udvortes skikkelige og ærbare, hvilke sidste ogsaa er herinde, skønt de er kun faa. Saa kan mange Sjæle reddes, som ellers formedelst en ryggesløs, ugudelig eller liderligsindet

[1]) Disse Arrestanter var ganske sikkert Gældsarrestanter og Forbrydere mellem hinanden. Buchwald og v. Meurs var Gældsarrestanter; om Krøyer er den senere omtalte Bertel K., tør jeg ikke afgøre. I Feb. 1738 klagede Bygom over et for Tyveri arresteret Kvindemenneske *Anne Rasmusd.*, der støjede saadan i Arresten, at han havde maattet lade hende indelukke, og hendes spæde Barn, som hun truede med at omkomme, havde han maattet lade anbringe hos andre Folk. Det er vistnok ovennævnte Anne.

KØBENHAVNS
KOMMUNE
LÆSESAL
CHRISTIANSHAVN

Arrestforvarer maatte forlores, saa kan Guds Ære rammes, saa kan Hs. Majestæts Øjemærke naas. Gud redde Palle Bygoms Sjæl, paa hvad Maade ske kan! Gud tage sig hans Hustru og Børn an og bøje Ds. Højvelvisheders Hjærter til Miskundhed mod dem! Gud redde de arme Arrestanters Sjæle og afvende den Hinder for deres Frelse, som endogsaa af min Klage over dem formodentlig maatte dem tilvokse ved Mistanke om mig som en, der skulde ville deres Fordærvelse, da jeg efter Befaling ej har maattet skjule, hvad jeg er vidende saavel om dem som om Arrestforvareren! Gud velsigne Ds. Velædelheder med Visdom og krone Ds. Højvelædelheder med Naade!«

Der blev nu gjort Skridt til en nøje Undersøgelse af Bygoms Regnebrædt[1]). Men alting tager jo sin Tid og det mærkværdige er, at Bygom endnu efter Præstens Redegørelse kunde tage sig en Udgangstur med Buchwald. Der findes i Arkivet en saalydende Koncept af et Vidneforhør (Pk.):

»15. Sept. 1739 kom Arrestforvarer *Bygom* og Arrestanten *Claus Buchwald* ind i Peter Kellinghusens Urtebod i Store Færgestræde og var beskænket (Vidnerne var Peter Lindberg, Kellinghusens Svend, Sr. Fabricius, for Sr. Zimmer, og Sr. Krone, Skriver paa Kancelliet). De gik derfra ungefehr Kl. 10. Saa kom de hen i Brolæggerstræde i Sr. Borbyes Hus[2]), hvor der bor to Jødepiger, som holder Værtshus med deres Fader, hvor der da fandtes to Officerer, fra Kl. $10^1/_4$ til 11, hvorpaa de

---

[1]) Bl. a. foretoges der faa Dage efter en ny Undersøgelse af Bygoms Lager af Øl og Brændevin. Denne Gang var imidlertid Øltønderne og Brændevinsdunkene for det meste tomme; dog fandtes en Flaske med 10 Potter fransk Brændevin, »men de var alene til ham og en god Ven, som kom til ham« (Pk.).

[2]) Det er Bendix Borrebye, dengang boende i Brolæggerstræde Matrnr. 132.

da har villet haft Strid med disse Officerer, nemlig Lieutenant Hansen af Søetaten og Fyrværker Rosenberg ved Tøjhuset, og truet Folkene, at de vilde slaa deres Vinduer ind. Der var flere tilstede, som Jødepigen selv bedst kan forklare«.

Mere staar der ikke, men det er ogsaa nok.

Nu var Bægeret fuldt. Dagen efter, 16. Sept., blev Bygom suspenderet, og Magistraten gav Underfoged *Niels Bech* Ordre til at anlægge Sag mod ham; hans Forretninger overdroges til Vagtmesteren ved Raadstuen, *Peder Pedersen Lund* (Pk.). Noget senere blev en *Christen Hjort* konstitueret som Arrestforvarer.

Men hvor utroligt det end lyder, red Bygom ogsaa denne Gang Stormen af. Den 17. Okt. indgav han en allerydmygst Ansøgning om, at Magistraten vilde vise ham Naade, idet han i de højtideligste Vendinger lovede for Eftertiden at opføre sig upaaklagelig, — og den ejegode Teilmann gik i Forbøn for ham ved en Paategning, der aldeles er i Stil med Slutningen af hans ovennævnte Redegørelse, og hvori han bl. a. siger: »Gud er mit Vidne, at jeg inderligt elsker ham (Bygom)!« Magistraten tilgav ham da, men først efter at han i Skrivelse af 20. Jan. 1740 havde afgivet fuld Tilstaaelse om alle sine Synder, ogsaa om Udgangsturene med Arrestanterne, og paa den Betingelse, at Sagen skulde staa aaben og kunde genoptages, hvis der atter kom noget i Vejen[1]).

---

[1]) Men den blev aldrig genoptagen, om der kom nok saa meget i Vejen. I 1745 indberettede Politimester Torm, at han 7. Okt. havde sat en urolig Person, *Vilhelm Piper,* ind i Arresthuset med Ordre, at han skulde nøje forvares. Ikke desto mindre var *Bygom* gaaet omkring med ham i Byen 17. Nov. om Aftenen og blandt andet været med ham paa en Vinstue paa Børsen, hvor de havde giort Tumult. Bygom fik en Bøde paa 10 Rd. og lovede ikke at gøre det mere (Rpr. 22. Nov.).

Under disse Forhold er det ikke saa underligt, at Arrestanterne ofte saa deres Snit til at stikke af. Ikke fordi saadanne »Escapader« ikke havde fundet Sted før; hos O. Nielsen (VI S. 321) fortælles saaledes om en Forbryder Lars Christensen Ridefogeds Flugt i 1722. Men under Palle Bygoms Regimente gik sikkert nok disse Undvigelser hyppigere for sig end før. En Aften i Maj 1738 absenterede to for Tyveri arresterede Fyre sig ved at hejse sig ned paa Gaden i en Line fra Loftet. De blev dog snart igen tagne ved Vingebenet og satte i Kælderen. Bygom søgte at undskylde sig i alt Fald for den enes, *Bertel Krøyers*, Vedkommende med, at det var den tysk reformerte Præst *Frantz Gøckel Vogelsang*, der havde hjulpet ham afsted, bl. a. ved at have givet ham en Attest, og Bygom vilde have Præsten tiltalt. Det blev der dog ikke noget af, jeg har i det mindste ikke fundet noget mere om Sagen. I Juni samme Aar var der noget i Vejen med en anden Tyveknægt, *Jeppe Andersen*. Han havde søgt at slippe ud, først ved at oversmøre Jærnstængerne med Skedevand og Kviksølv og dernæst ved at grave et Hul fra Kælderen under Jorden. Da Bygom stadig var bange for, at han skulde bryde ud, bad han om, at han maatte blive forflyttet til Stokhuset; men Magistraten nøjedes med at sætte ham i det store mørke Hul i Kælderen og paalægge Bygom at »inkvirere« ham flere Gange daglig. Nogle Dage efter bad alligevel Bygom om en Skildvagt til at passe paa ham; saa fik han Lov til at belægge ham med Jærn. I Nov. 1740 var der atter to Tyve, som »udbrækkede«, og i Juni 1741 har der igen været noget galt paa Færde, thi da fik Kæmneren Ordre til at lade Jærn forfærdige til de grove Misdædere. Bygom har vistnok gentagne Gange faaet Tilhold om at passe bedre paa, hvis han vilde beholde Pladsen. Og næste Gang, da en for Hæleri arresteret Skipper *Peder Hansen Gierup* fra Faaborg

forsvandt om Aftenen 27. Sept. 1741 ved Hjælp af et Hampereb fra Loftslugen ned til Gaden, blev Bygom ved kgl. Befaling af 8. Dec.[1]) sat under Tiltale for Efterladenhed; han blev tillige suspenderet, og den ovennævnte *Peter Schønberg* fik »indtil videre Nøglerne«. Men ogsaa denne Gang reddede Bygom sig. Baade ved Bytinget og Raadstueretten, henholdsvis 26. Feb. og 19. April 1742, blev han frikendt, da Vidnerne godtgjorde, at Undvigelsen ikke skyldtes hans Skødesløshed eller slette Varetægt, thi Loftsdøren havde været forsvarlig lukket den Aften; men Gavtyven havde i længere Tid anstillet sig svag og sygelig og paa den Maade narret ham[2]). Men hverken Regering eller Magistrat var tilfreds med Dommen og trak Afgørelsen ud trods Bygoms Utaalmodighed[3]). Først i Slutningen af Maj blev han ved kgl. Befaling genindsat.

Medens Sagen stod paa, var Bygom vedblevet at bo i Arresthuset, og skønt han havde maattet give Nøglerne fra sig, var han dog ikke saadan helt sat fra Be-

---

[1]) Kbr. 1741 Nr. 203. Det hedder her, at Gierup, der var dømt til at kagstryges og brændemærkes samt til at arbejde i Jærn i Citadellet paa Livstid, var undveget, »skønt han for Kagstrygning og Brændemærket er pardonneret«.

[2]) Raadstuerettens Domsprotokol og Mag.s Skrivelse til Oversekretær Holstein (Kpb.), begge 19. April 1742.

[3]) Bygom maatte nemlig afgive sin Løn til Schønberg i den Tid. Den 7. Marts bad han om at blive genindsat, da Bytinget havde frikendt ham, og 21. Marts gentog han sin Bøn, »for at han kan faa noget til Kones og Børns Underhold, da han indtil Sagens Slutning vil stille Kaution«; endnu 23. April svarede Magistraten, at det maatte bero, til der kom Resolution fra Kancelliet. Af Magistratens ovenn. Skrivelse af 19. April ser man, hvor nødigt den bed i det sure Æble og tog ham igen. I øvrigt kostede vistnok Begivenheden Bygom en Del Penge. I Jan. 1757 bad han om Beneficium paup. i en Sag mod Gierup, fordi han ved Udbruddet af Arresten havde sat ham i Bekostning af »nogle 100 Dlr. for at faa ham fanget« (Rpr., og Kpb. 8. Dec. 1756).

stillingen, hvad der tydeligt nok fremgaar af et Indlæg fra Schønberg. Det er ogsaa godt til at faa Forstand af.

Schønberg klagede 23. Feb. 1742 (Rpr.) over den store Konfusion, der herskede derinde, og spurgte Magistraten, om det var Bygom og Arrestanterne tilladt at indlogere sig, paa hvilket Kammer de fandt for godt. Schønberg havde nemlig anvist en Arrestant, Bogbinder *Brandt,* Logis i 3. Etage hos Bager *Gert Jensen,* »men efter Gert Jensens Kones og Bygoms Kones Søsters Overløb hos Præsidenten er beordret for Jensen at modtage en Prokurator *Stilling,* hvorved skete en temmelig Tumult i Arresthuset«. Men han troede nok at kunne gætte Aarsagen til, at Gert Jensen ikke havde været fornøjet med den hos ham indlogerede Bogbinder; det var, fordi der hos ham paa den Tid havde logeret en Paarørende af Bygom, en *Mads Wulf.*

Forholdet mellem Bygom og hans Øvrighed var i den følgende Tid nærmest noget køligt, i alt Fald fra den sidstes Side; den holdt ikke paa ham. Her et Eksempel blandt flere. I Juni 1742 havde han ladet tre for Tyveri arresterede Personer nedsætte i Kælderen, skønt de nok selv mente, at de var værdige til at faa Logis højere til Vejrs, og derfor havde anklaget ham hos Byfogden; men »han befrygtede deres Praktikker« og spurgte nu, om han havde handlet rigtigt. Magistraten svarede, at »han maa forvare dem, som han agter at forsvare det« (Rpr.). Det varede da heller ikke længe, inden der atter kom alvorlige Klager.

I Aug. 1743 lod han den arresterede *Johanne Kirstine,* Grenader *Anders Svendsen Holms* Hustru, sætte i Kælderen og skændtes og sloges med hendes Mand. Bygom fremstillede Sagen paa sin Manér. Johanne Kirstine havde overfaldet en besøgende og havde derpaa overfuset Bygoms Kone, da hun under hans Svaghed tog Affære og søgte at stille Kvindemennesket tilfreds,

og derfor havde han sat hende i Kælderen; men saa var Grenader Holm kommet til og havde skældt ud og bandet paa, at han vilde blive hos sin Kone, og da han endelig gik sin Vej, drog han for Døren sin Pallask og skældte og truede. Bygom vilde have ham afstraffet ved Regimentet. Men Grenaderen vilde have Konen op af Kælderen og Lov til at besøge hende, og hans Chef, Oberst Frantz Albrecht Kaltenborn, tog Parti for ham og fordrede, at Bygom skulde give ham »Satisfaktion« (Rpr.). En anden Sag: I Juni 1744 klagede en Apotekersvend *Faudel*, som var kommen ind i Arresthuset for at besøge en af sine Venner, over, at Bygom ikke vilde lade ham komme ud igen, før han havde drukket en Bouteille Vin med ham og vel ogsaa betalt den (Rpr.). Begge Sager gav Anledning til meget Skriveri og blev henviste til Politimesterens Afgørelse. Den 13. Juni 1744 (Rpr.) foredrog Byfogden, Justitsraad *Lorentz Fischer*, de Uordentligheder, der gik for sig i Arresthuset paa Grund af Bygoms slette Opførsel, hvilket han bad maatte remederes. Der blev ført Tingsvidne, og Bygom blev sat under Tiltale. Men heller ikke dengang blev han kastet af Sadlen. Hans Tid var endnu ikke kommet.

Her kan ogsaa anføres følgende lille Historie, som vakte en Del Opsigt i Byen. I Maj 1749 indsendte Underfogden, *Niels Bech*, et af ham udtaget Tingsvidne ang. en i Arresthuset mellem Jøden *Israel Marcus Schaye* (vistnok en besøgende) og Skræder *Jobst Smit* (Arrestant) forefalden »Passage, som alene skal være sket af Skærts«. Da intet af Vidnerne havde kunnet forklare noget til Præjudice for Bygom i hans Betjening, indstillede Bech 6. Maj, at Sagen hævedes, mod at Bygom og Smit — Arrestforvarer og Arrestant! — gav en Kendelse til de fattige og betalte Tingsvidnet (Pk.). Da Jøden var tilfreds hermed og erklærede, at »han ej videre melerede sig dermed«, rettede Magistraten sig efter Indstillingen.

Hvorledes var det ogsaa muligt, at Øvrigheden kunde have Haand i Hanke med en Mand, som ofte kom til at staa i Forskud og gentagne Gange maatte kræve sine Penge forgæves? Thi det var ikke alene de fattige Gældsarrestanter, han som ovenfor berørt maatte give Kredit, indtil Kreditorernes Underholdspenge indkom efter de første seks Ugers Forløb[1]); men naar de uvisse Indtægter, der var bestemt til Underhold for de andre Arrestanter, slap op, maatte han ogsaa lægge dem ud[2]). Og det var ikke ganske ubetydelige Summer, som Bygom efter sine smaa Forhold maatte staa i Forskud for. I April 1744 meddelte han, at der foruden den sidste Memorial for Oktober Kvartals Tilgodehavende, 52 Rd. 6 Sk., endnu tilkom ham fra Nytaar til ultimo Marts 101 Rd. 5 Mk. 5 Sk. for Arrestanters Underholdning og Varetægtspenge, hvorfor han havde indgivet Regning til Byfoged Jentoft. Denne havde svaret, at der ingen Penge var at betale med, hvorfor Bygom som den fattige Mand, han var, havde maattet laane; men da han nu ikke længer kunde beholde Pengene paa Kredit, bad han Magistraten hjælpe ham til hans Tilgodehavende. Der blev da resolveret, at da Tyves og deslige Arrestanters og Delinkventers Underholdning er en Udgift, som skal afholdes af alle Byens Indbyggere, naar de ellers dertil henlagte Bøder og uvisse Indtægter ej er tilstrækkelige, er det retteligt, at Regningen betales af Renovationskassen, som er det Fond, hvortil alle Indbyggerne kontribuerer (Rpr. 20. April). Det var ikke

[1]) I 1761 blev det dog ifl. Magistratens Forestilling fastsat, at Kreditor skulde betale forud for hver Uge, og var der gaaet syv Dage over, blev Gældsarrestanten sluppet løs (Kpb. 13. Sept. 1761).

[2]) Magistraten indsendte 19. Feb. 1725 en Forestilling til Kongen om den beklagelige Tilstand blandt Delinkventerne i Arresthuset, formedelst de maa savne den nødtørftige Underholdning, som de efter Loven i deres Arrest burde nyde, da de dertil bestemte Indtægter var saa utilstrækkelige, at de ofte var nærved at sulte ihjel (Kpb.).

den første Gang og blev heller ikke den sidste, at man benyttede dette Ræsonnement over for den da velhavende Kasse[1]). Da Bygom i Marts 1745 kom med en Regning, 53 Rd. 3 Mk. 3 Sk., paa samme Konto for Resten af 1744, maatte Kassen atter holde for.

I øvrigt dukker der i Fyrrerne en ret interessant Gældsarrestant op, en falleret Garver *Jesper Pedersen Gram*. Han var bleven sat derind i Slutningen af 1742 af sine Kreditorer, Kammerraad Klarup, Lieutenant Rantzau og Kontrollør Michael Lund, for den lumpne Sum 68 Rd., i alt Fald lumpen i Forhold til den lange Tid, 18 Aar, han sad der. Han blev efterhaanden en meget anset og betroet Mand derinde ligesom hos Dickens Mr. Dorrit i Marshelseafængslet, ja i visse Henseender var han endog mere begunstiget end denne Gentleman. I Jan. 1747 (Rpr.) klagede nemlig hans Kreditorer til Magistraten over, at Bygom lod ham gaa ud af Arresten, naar Gram havde Lyst til det; han spadserede om i Byen, og undertiden fik han Lov til at blive hjemme om Natten hos Konen og Familien; ligeledes havde Bygom benyttet ham til at oplede en for nogen Tid siden af Arresthuset bortløben Svinetyv. Da Gram fik 9 Mk. ugentlig til sit Underhold, drev sit Haandværk inde i Arresthuset og havde Frihed til at gaa, hvor og hvornaar han lystede, syntes hans Kreditorer, at Arresthuset snarere var ham til Fordel end Tvang, »som det burde være for onde Debitorer«. De bad derfor, at Arrestforvarerens »Omgang som stridig mod Loven og præjudicerlig for dem alvorlig maatte blive hæmmet«. Magistraten maatte give dem Ret, de fik Meddelelse om, at Bygom havde faaet en Reprimande og Paabud om ikke at lade Gram spadsere ud. Maaske paa Grund af denne strikse Bestemmelse søgte Gram nogle Maaneder

[1]) Se C. Bruun, Kbhvn., III S. 116, og dette Tidsskr. I S. 281.

efter at slippe ud ved at tilbyde sine Kreditorer to Mænds Kaution for, at han ikke vilde absentere sig og betale dem aarlig 30 Rd. i Afdrag; men de vilde ikke tage mod Tilbudet, de har vel ikke fundet Kautionisterne gode nok, og Gram bad nu Magistraten hjælpe ham og tillade ham at gaa ud af Arresten 3—4 Timer daglig. Den svarede dog, at den ej melerede sig dermed[1]). I Dec. 1750 tilbød han, men atter forgæves, sine Kreditorer 50 Rd. straks og 30 Rd. aarlig (Gælden var jo imidlertid vokset ved Underholdningspenge og Renter), og kort efter ansøgte han Kongen om Beneficium paupertatis i en Sag mod Kreditorerne, hvad dog Magistraten fraraadede (27. Jan. 1751, Kpb.). Vi vil træffe ham flere Gange senere. Men først skal der fortælles, hvorledes Magistraten i en ny Præst fik sig en anden og endnu værre Plageaand end Bygom.

II.

Teilmann var allerede i Begyndelsen af 1741 kommen bort fra Arresthuset, idet han havde faaet Kald i Norge (han døde 1765 som Præst i Bragernæs), og var ifl. Wiberg bleven afløst af *Caspar Christensen Køllichen*. Men han var kun ansat en Maaned, da han blev Præst i Torup i Nordsjælland. Saa blev *Hans Christian Hansen* Præst derinde, og han maa efter min Formening have været en meget skikkelig og medgørlig, men ogsaa lidet

[1]) Der gaves dog saadanne Udgangstilladelser ogsaa senere. I Bruuns Kbhvn. (III S. 222) fortælles, at den 70aarige Gældsarrestant Urtekræmmer *Peter Kellinghusen* i 1753 paa sin Svigersøns Kaution fik Lov til at gaa ud af Arresten nogle Gange om Ugen for at røre sig og tale med sin Hustru, dog ledsaget af en Fogedtjener. I Marts 1788 beordrede Kongens Foged Ortved (Fogedprot., Provinsark.) Arrestforvarer Plessen at lade Gældsarrestanten *Jørgen Mohr* gaa ud af Arresten en à to Gange om Ugen, mod at han indfandt sig igen Kl. 8 Aften; hvis han ikke overholdt det, skulde det meldes.

betydelig Mand, thi jeg har ikke en eneste Gang fundet ham omtalt i Forhold til Arresthuset, endskønt han var der i henved 9 Aar. Han døde i Embedet 27. Febr. 1750[1]). Saa udnævntes 25. April 1750 den 30aarige ***Morten Trane Rothenborg***[2]).

---

[1]) Se Kpb 2. Marts 1750. I Maj 1750 (Rpr.) foredrog *Nicolai Leganger,* at han paa Biskoppens Foranstaltning havde forrettet Præsteembedet, medens det var vakant i to Maaneder, og bad om, da nu Præsten var ansat, at faa sin Løn for denne Tid, 20 Rd. Det maa vistnok være den Nicolai Eriksen Leganger, der 1784 døde som Præst i Herfølge (Wiberg).

[2]) Til Bedømmelsen af denne Forgrundsfigur i Arresthusets Historie hidsætter jeg nogle smaa Notitser om Familien, som jeg har samlet hist og her. Han var Søn af Hørkræmmer *Andreas Rothenborg* og *Susanne Christine Trane.* Moderen er vistnok død i 1727, da Faderen i Nov. d. Aar bad om at maatte sidde i uskiftet Bo; han havde da 6 Børn (Kpb.). Hans Hørkramhandel laa paa Hj. af Vestergade og Gammeltorv, men ved Branden 1728 ødelagdes Huset. Kort efter boede han i Dybensgade, »hans 5 Børn, Skolemester og Pige er i Ringsted hos hans Fader« (se »Kbhvns. Huse og Indv. efter Br. 1728«, S. 124). I 1744 fik han Moderation i de ekstraord. Skatter, da han havde genopbygget sit 1728 afbrændte Hus paa Vestergade, men han boede da selv paa Christianshavn, hvor han tidligere havde været Overformynder (Kpb.). Forretningen paa Vestergade var gaaet over til Sønnen *Japhet Rothenborg* (d. 1752; se om ham Personalh. Tidsskr. 3. R. VI 182); men han gik fallit i Maj 1743, »af Frygt for Fængsel har han været nødt til at se sin Person salveret«, hvorfor han var flygtet ud af Landet (Uddrag af Skifter). Faderen havde imidlertid giftet sig 2. Gang med *Bodil Jacobsdatter,* vistnok i 1738. Thi 19. Aug. 1745 faldt der Dom i en Sag Morten Trane Rothenborg ctr. Henrik Jacobsen, Bodils Broder, og Andreas Rothenborg, ved hvilken den første tilkendtes i fædr. og mødr. Arv 680 Rd., skønt Henrik Jacobsen gjorde gældende, at Morten i 1738 havde givet Afkald, og at Faderen havde sat Pengene i den nu fallerede Broders Forretning, men Faderen erkendte, at det havde han gjort paa egen Haand (Raadstuerettens Domsprot.). Andreas R.s Forhold til hans anden Kone var i øvrigt ikke videre godt; hun besværede sig i Supplik til Kongen over »hans Midlers uretmæssige Forvendelse til hendes Nakdel«, og Magistraten taler om hans voldsomme Færd mod hende, om det er af Vanvittighed eller af Ondsindethed, skal den ikke afgøre (Rpr. 7. Sept. 1744, Kpb. 10. Sept. 1744 og 20. Juni 1745). Han har vistnok lidt af moral insanity, ligesom Sønnen.

Til en Begyndelse var Forholdet mellem ham og Magistraten helt venskabeligt. Efter flere Anmodninger fra ham fik Kirken en lille Altertavle, Messesærk og Messehagel samt en lille Klokke til at kalde sammen til Gudstjeneste, ligesom ogsaa Prædikestolen blev forhøjet. Men allerede inden Aaret var omme, var Krigen brudt ud, og, naar undtages nogle kortvarige Vaabenstilstande, varede den ved, til han kom bort i 1767.

I Nov. 1750 bad han om at faa en Degn til Hjælp ved Sangen og ved Ombæren af Præstens Tavle samt et lille Tillæg til Lønnen til Lys og Varme i Kirken, og Magistraten viste ogsaa her delvis Imødekommenhed ved gennem Rektor Schade ved Frue Skole at skaffe ham en Skolediscipel, som skulde have 10 Rd. aarlig. Men da Drengen indfandt sig hos Rothenborg, blev denne meget utilfreds; han skulde have en, der kunde hjælpe ham ved Prædiken, Katekisation og Delinkventers Præparation til Døden, og dertil kunde han ikke bruge en Skoledreng. Samtidig skrev han spydig til Magistraten, at han ikke havde villet inkommodere den med at antage en Degn, det skulde han nok selv besørge, han havde allerede en kapabel Student, det havde blot været hans Mening at faa Lønnen til ham, og han haabede ikke, at en Skolediscipel foredrog (ɔ: blev foretrukken for) en fattig Student, som det er tilladt publice at tale osv.; desuden havde han bundet sig til Studenten ved Kontrakt for et Aar. Men Rektor bad Magistraten om for den fattige Discipels Skyld ikke »ved Præstens Omgang« at forandre sin Resolution (af 18. Nov.), og Rothenborg fik Besked om, at det blev ved de 10 Rd. og intet til Lys og Varme. Trods ny Anmodninger fra Rothenborg var Magistraten ubøjelig, og Rothenborg indsendte da i Feb. 1752 en Supplik til Kongen om, at de 10 Rd. i det mindste maatte gives Studenten, saa at han blev fri for Drengen; om Pengene til Lys og Varme

sagde han, at det er, »hvad ellers alle Skoleholdere og andre faar«. Men Magistraten erklærede sig mod Ansøgningen, da det jo navnlig var af Hensyn til de dødsdømte Delinkventers Præparation, at der var blevet ansat en Præst, og det var den Forretning, han bl. a. fik Løn for; og derved blev det[1]).

Ogsaa med *Bygom* var Præsten straks kommen paa Krigsfod. I April 1751 indsendte han en Klage over ham; Bygom foragtede Guds Ord, vilde ikke anerkende Præsten for sin Lærer og tilholdt ikke Arrestanterne at møde i Kirken. Rothenborg bad derfor om, at det maatte blive fastsat ved Plakat, at Arrestforvareren skulde betale Helligbøde, naar han forsømte Gudstjenesten, og at den Bøde, som var fastsat for Gældsarrestanterne, naar de ikke mødte, maatte blive forhøjet, samt at Mulkterne maatte blive inkasserede af Præsten[2]).

Det var at skubbe til den hældende Vogn. Thi Mislighederne var saa store og Klagerne over Bygom saa hyppige, at Magistraten endelig havde besluttet at smøge ham af sig. Desuden var han for gammel og havde helt mistet Herredømmet over Arrestanterne. Som et Eksempel blandt flere kan nævnes en Klage af 25. Febr. 1751 (Pk.) fra en Arrestant, *Nathan Abraham Levi*. Han havde en Dag, da »Jøderne i Arresthuset havde holdt

[1]) Sangen blev besørget af en Discipel fra Mesterlektien i Frue latinske Skole (Metropolitanskolen) lige til Nytaar 1798, da den nye Ordning i Skolen nødvendiggjorde en Forandring. Magistraten ansatte da til at besørge Sangen en Student *Johan Myhre* — stadig for 10 Rd. aarlig (se Kpb. 5. Jan. 1798). Han var Degn der endnu i 1801, da han i Kirken i Stokhuset, hvor Interims-Arresthuset siden Branden 1795 var indrettet, holdt Bryllup med Skræderdatteren Caroline Pohlman (Kirkeb.). Han havde da forhaabentlig mere end de 10 Rd.

[2]) I Instruksen af 4. Juli 1722 staar, at de Arrestanter, der ikke uden lovlig Grund møder ved Prædikenen, skal bøde første Gang 12 Sk. og ved Morgen- og Aftenbønnen 4 Sk., hvilke Bøder straks skal indfordres af Arrestforvareren og lægges i den dertil indrettede fattiges Bøsse.

deres Forsamling«, truffet Arrestanten *Andr. Hendriksen Koch*[1]) paa to Jøders Kammer spisende paa et Stykke Flæsk, hvorfor han havde vist ham ud, men Koch havde sagt, at han nok ved Lejlighed skulde faa nogle Ørefigen. Da saa Levi nogle Dage efter var kommen ind til *Lund* og *Flesborg*, hvor der ogsaa var andre Arrestanter, havde Garver *Gram* bedt ham om at hente en Kande Øl (Levi skulde vel ogsaa betale den, antager jeg), men Koch havde »formaliseret sig« og vilde ikke, at Levi maatte hente den; han havde gjort det alligevel, hvorpaa Koch havde pryglet ham, og da han endelig »havde styret denne sin voldsomme Lyst og mordiske Medfart«, havde han smidt ham ud. Paa Magistratens Opfordring forklarede Bygom, at Levi, der var dømt til at miste sin Hud i Fængslet og led af venerisk Syge, Utøj og Udslet, ikke var velset af de andre Arrestanter, der godt kunde lide hverandre og derfor ofte kom sammen; men Bygom kunde ikke hindre Levi i at færdes mellem dem, da han ikke havde Ordre til at holde ham indelukket; det forholdt sig rigtigt baade med Historien om Koch med Flæsket og med Slagsmaalet, men Levi havde ogsaa slaaet og ikke lidt videre Overlast. For øvrigt havde Bygom intet kendt til Sagen; Levi havde henvendt sig ikke til ham, men til Rothenborg med Klage, og denne havde holdt med ham, forekaldt Koch og irettesat ham.

Men den værste Historie og den, der vældede Vognen, var en højst egenmægtig Optræden af Rothenborg i Begyndelsen af Juni 1751, uden at Bygom var skredet ind.

Assisteret af fem Gældsarrestanter og Bygoms Kone nedlog Præsten nemlig et Skillerum, der efter hans eget Sigende betog Kirken Lys og Luft, tillige med et til

[1]) Han var arresteret for Brandstiftelse, men frikendtes i 1751 (Raadstuerettens Domspr. 6. Sept. 1751).

Skillerummet stødende Nathus, som fyldte Kirken med ulidelig Stank, ligesom han fjernede nogle Jærnstænger for Vinduerne i sin Lejlighed. Da Kæmner Fincke 9. Juni (Rpr.) meldte dette med de Ord, at Præsten havde sagt, at han nok selv skulde forsvare, hvad han havde gjort, gav Magistraten Ordre til, at Skillerummet med Nathuset straks skulde genopsættes paa Præstens Bekostning. Et helt kosteligt Aktstykke er de fem Gældsarrestanters ydmyge Forestilling til Magistraten af 28. Juni (Pk.), i hvilken de vil fralægge sig al Skyld. Rothenborg havde tvunget dem, skønt de »med sammenfoldede Hænder« havde bedt ham om at lade dette Forehavende fare; han havde sagt, at »gjort Gerning er halvt forsvart«, han skulde nok tage Ansvaret paa sig, hvorpaa han havde aflaaset Døren, saa at de ikke kunde komme ud af Kirken, havde slaaet det første Slag med Øksen og truet dem med Prygl, hvis de ikke vilde tage fat. For Rothenborg blev det en slem, kedelig Historie, som vi skal se. Men for Bygom blev den afgørende.

»Da der er blevet foredraget den store Uorden, der gaar i Svang i Arresthuset, og at Arrestforvarer Bygom uagtet alle til ham gjorte Erindringer daglig overtræder sin Instruks og stedse kontinuerer med sit slette Levned, saa for at forekomme de Konsekvenser, deraf kunde flyde, og paa det man kan have Vished for Arrestanternes sikre Bevogtning«, blev Politibetjent ***Claus Barmeyer***[1]) konstitueret, saaledes at Bygom beholdt Lønnen og Varetægtspengene mod at afholde de deraf flydende Udgifter, men hverken han eller Konen maatte mere have at gøre med Arrestanterne. Dette Dokument udfærdigedes

[1]) Barmeyer havde allerede 15. Juni indgivet sin Ansøgning; den begynder med de Ord: »Da jeg har bragt i Erfarenhed, at Arrestforvarertjenesten skulde være vakant . . .« (Pk.). Ogsaa Vagtmesteren ved Raadstuen, Peder Pedersen Lund, søgte Pladsen.

21. Juni (Pk., men det blev egentlig aldrig udstedt), og Dagen efter flyttede Barmeyer ind.

Det var et haardt Stød for Bygom og Konen, og hun gjorde ogsaa sit til at chikanere Barmeyer ved Indflytningen. Men der var intet at gøre. Den første, der faldt til Føje, var Bygom, der nogle Dage efter skrev, at han var villig til at kvittere Tjenesten, naar han fik noget i Pension, og Konen, som han ikke længer kunde leve sammen med, ogsaa fik noget, og deres Bohave blev delt mellem dem. Konen gjorde imidlertid endnu et Forsøg paa at redde Stillingen ved en Ansøgning af 30. Juni om at blive Arrestforvarer med Barmeyer som Medhjælper. Da den i flere Henseender er oplysende og desuden har Interesse af den Grund, at den sikkert skyldes Rothenborgs Pen, skal den anføres her.

»Ihvor ulyksalig jeg nu i næsten 19 Aar har været, idet jeg har fortæret mine bedste Ungdomsaar paa en saa kummerlig og besværlig Maade, som den høje Mag. noksom er bekendt, thi 19 Aar var jeg kun, da jeg første Gang kom i Ægteskab med sl. Ottesen, som var en meget svag og skikkelig Mand, og paa 3. Aar vi var sammen, jeg næsten stedse med den allerhøjeste Bistand maatte forestaa og beopagte vores os naadigst anbetroede Levebrød, saa har dog min Ulyksalighed i de sidste 16 Aar været langt større, efter at jeg med samtlig Magistrats høje og besynderlige Naade efter Ansøgning beholdt Brødet og tillige fik denne Mand i Brødet, hvis Opførsel mod mig Gud, samtlig Mag., ja fast hele Kbhvn. er bekendt, saavel som og min Omgængelse med ham, da jeg med den allerhøjeste Ømhed har omgaaedes ham og med alleroptænkeligste Forsigtighed har nu i disse samfulde 16 Aar ogsaa næsten stedse i egen Person oppasset og beopagtet Brødet. Skønt jeg da har oplevet saadanne bedrøvelige og kummerfulde 19 Aar, som Gud og Godtfolk med mig kan bevidne, saa synes dog denne sidste Ulyksalighed fast at overgaa de andre og næsten vokse mig over Hovedet, da jeg nu uagtet al min Flid og Omhyggelighed for min Mands Skyld maa miste vort Levebrød, det vi med to uforsørgede Børn skulde soutenere os med. Naadige og højgunstige Øvrighed! Se i Naade til mig og hav

Medlidenhed med os og lad dog ikke mig og mine uskyldige Børn lide med den skyldige, thi skal min Mand pensioneres, som han roser sig af, og jeg og mine stakkels Børn blive brødløse, uden hvad vi af hans Pension kunde nyde, venter jeg os nærmere Naadestød, jeg mener vor Død, end vor Brød ved ham. Men da samtlig høje Mag. er noksom bevidst, at det er en uimodsigelig, ja fast guddommelig Sandhed, det jeg her underdanig og allerydmygst i Vemodighed har refereret, saa understaar jeg mig og paa lige Maade at solicitere Ds. Exc. og samtlig den høje Mag. om, at de herefter naadigst og højgunstigst vil adjungere mig Hr. Barmeyer i Brødet, da han med mig og jeg med ham skal og kan beopagte Brødet. Ham erbyder jeg mig gerne at ville give aarlig 100 Rd., om han dermed vil være fornøjet, og dog ernære mig, min Mand og Børn skikkelig. Naadige og højgunstige Øvrighed, tag denne min underdanige Ansøgning i naadig og højgunstig Consideration og lad mig erlange en naadig Bønhørelse, saa at mine og mine Børns inderlige Hjertens Forbønner alletider optrænger til Himlens Stol og Trone!«

Men det hjalp ikke. Barmeyer fik endelig Bestalling 5. Juli mod at afgive noget af Lønnen, saa at Bygom fik i det hele 60 og Konen 40 Rd. i Pension[1]). Medens Konen straks maatte flytte, men stadig kom derind for at passe Manden med Tøj og deslige, blev Bygom boende der til Begyndelsen af 1753, den sidste Tid rigtignok selv som Gældsarrestant.

Jeg har sagt, at Rothenborg rimeligvis har været Christine Bygom behjælpelig med at skrive Ansøgningen. Thi var Forholdet daarligt mellem Bygom og Konen, kom hun og Præsten saa meget bedre ud af det sammen. Det var de to, der i den sidste Tid optraadte i Fællesskab og holdt Disciplin i Arresthuset[2]). Han be-

[1]) Se Barmeyers Udnævnelse og Instruks samt Bygoms Afkald Kpb. 5. Juli.

[2]) Fra Juni 1751 findes to Klager (Pk.) fra en Arrestant *Baltzer Meyer* over Madammen og Præsten, der har pryglet ham, ved Haaret

skyttede hende mod Manden og stod paa hendes Ret ved Delingen af Fællesboet: da de saaledes skændtes om, hvem der skulde have Stueuret, overfaldt Rothenborg Bygom og rev hans Vest itu, og Bygom maatte bede Magistraten om at »forbyde den ubarmhjertige Præst at befatte sig med hans Ting« (Juli 1751, Rpr.). Han stod ogsaa senere paa hendes Side og rakte hende en hjælpende Haand, som da han i Juli 1755 gik i Kaution for hende, da der var gjort Arrest i hendes Bo (Rpr.). Til Gengæld havde hun hjulpet ham med at fjerne de omtalte Jærnstænger i hans Vinduer, hvorved hun var kommen til Skade at slaa noget af Muren ud, saa at hun mistede 15 Rd. af sin Pension til at reparere Skaden med (Rpr. 18. Aug. 1751). Men Sagen var, at der bestod et endogsaa meget intimt Forhold mellem dem. Allerede nu fremkommer der temmelig nærgaaende Antydninger i den Retning, som da hun i Aug. 1751 (Rpr.) klagede over Barmeyer, der havde lukket hende inde, da hun var kommet ind i Arresthuset for at rulle noget Tøj for Manden, »som kom hende ligesaa underligt for som Barmeyers Opførsel mod hendes Pige, til hvem han bl. a. havde sagt, at Præsten havde været hos hende Natten mellem Lørdag og Søndag«. Og vi skal senere se, hvorledes disse Antydninger gaar over til bestemte Beskyldninger.

---

trukket ham ud af hans Kammer og sat ham tillige med en anden Arrestant, *Lund*, i Kælderen, fordi de var gaaet imellem ved et Skænderi mellem Arrestanten *Hans Truelsen* (som kaldes Præstens Kirke-Bygmester) og en besøgende. Medens den sidste Klage er stilet til Magistraten, er den første rettet til en Raadmand, fordi Meyer, som han siger, ikke direkte turde henvende sig til Mag. af Frygt for, at Rothenborg da af Hævn skulde lade ham krepere uden Mad og Drikke. Madam Bygom klagede ogsaa over, at de to Arrestanter hele Natten skraalede og sang saaledes i Kælderen, at Forbigaaende stod stille.

Her kan vi passende forlade Ægteparret Bygom, skønt Magistraten ikke slap det saa let[1]).

Voldshandlingen i Kirken fik som sagt ubehagelige Følger for *Rothenborg*. Da han mærkede, at han skulde betale Reparationen, og at der ogsaa vilde blive taget andre Forholdsregler, som kom til at svie til hans Lomme, bl. a. den, at Kirken lukkedes for Folk fra Byen, begyndte han at krybe til Korset. Den 7. Juli 1751 (Rpr.) bad han om Tilgivelse og om, at man ikke vilde berøve ham de Sportler, som han havde af Præstetavlen, ved at lukke Kirken, thi Arrestanterne selv gav intet; af de besøgende havde han haft hver Helligdag 2 Mk. og hver Højtid 14 à 16 Rd. Næst at anmode om, at Skillerummet med Nathuset ikke maatte blive genopført af de Grunde, han før havde anført, erklærede han ogsaa at ville tage til Takke med Skolediscipien,

[1]) Man kan forfølge dem i Resolutionsprotokollen lige op til 1759. Det er især idelige Klager fra ham, fordi hun forsømmer ham med Vask og anden Pasning, og Ansøgninger om at faa den hende tillagte Pension, da hun efter hans Mening slet ikke fortjente den, eller han søgte, om hun atter maatte flytte sammen med ham, saa kunde han jo faa Fingre i Pensionen. I 1754—56 laa han i Proces baade med Rothenborg og med Konen. Den første Sag endte med, at de begge to idømtes en Bøde til de fattige paa 4 Rd. for gensidige Grovheder; i den anden lød Dommen paa, at Bygom baade i Ord og Gerning havde opført sig slet mod Konen, og at alt det, han havde sagt og skrevet om hende, skulde være dødt og magtesløst, »forsaavidt det ikke vedkommer den mod hende ved Tamperretten anlagte Sag« (se Raadstuerettens Domsprot. 28. Jan. og 1. Juli 1756). I Juni 1757 giver Bygom Oplysning om, at Sagen mellem ham og Konen om Skilsmisse tre Gange er afvist ved Tamperretten (Rpr.). Tamperrettens Protokol (Universitetsbibl.) for disse Aar eksisterer ikke mere. — Paa Begæring af Enken holdtes 9. Nov. 1765 Skifteforretning i hendes tillejehavende Værelser i Skovbogade hos Blikkenslager Henningsen efter hendes Mand Palle Bygom, som for en Del Aar siden er taget fra hende, og som døde i April afvigte Aar; han havde levet hos sin Broder paa Landet, men hans Opholdssted vidste hun ikke (Raadstuens Skifteprot.). I Aug. 1765 søgte hun forgæves at faa en Del af hans Pension (Rpr.).

naar man blot vilde affinde sig med Studenten og give ham Hjælp til Delinkventernes Præparation.

Barmeyer fik da Lov til at lade andre Folk komme ind i Kirken, »dog at han selv svarer dertil og ingen af Arrestanterne echaperer«. Men Skillerummet blev genopsat, og de 63 Rd., det kostede, blev fradraget i Præstens Løn, og da han spurgte, om det virkelig var Meningen, tilmed da han selv kunde have ladet det gøre for 10 Rd. af de gamle Materialer, der var overladt ham, var Magistraten ubøjelig, men tilføjede, vistnok som et Slags Plaster, at Menigheden ikke bar Nag til ham for hans Person, men kun for hans Opførsel. Efter en ny frugtesløs Henvendelse med Bøn om Tilgivelse for »Bassessen« og Løfte om aldrig mere at foretage sig noget paa egen Haand gik han 3. Nov. 1751 (Rpr.) lige til Kongen med sin Klage over, at hans Løn forholdtes ham for at have gjort noget, som var aldeles nødvendigt, og bad om, at det maatte blive paakendt ved Generalkirkeinspektionskollegiet, »om det er tilladt, at et Lokum staar ved Guds Alter«.

Til *Barmeyer* havde han lige fra første Færd ikke noget godt Øje, dels fordi han havde fortrængt hans Veninde, dels fordi han straks havde faaet Laasene i Arresthuset forandrede, saa at Præsten kun havde Nøgle til sin egen Lejlighed. Fjendskabet begyndte med, at Rothenborg i Aug. 1751 nægtede Barmeyer og Hustru at gaa til Alters i Frue Kirke, da de skulde holde sig til ham som deres rette Sjælesørger, men heri fik han ikke Medhold af Magistraten, »da Barmeyer ikke kunde have den sande Nytte af at lade sig betjene af en Præst, han ikke havde Tillid til«[1]). Saa indsendte Rothenborg to Maaneder efter en Klage over Barmeyers og Hustrus

[1]) Se om denne Sag Kbr. 18. Aug. 1751 (Nr. 147) Provst Blochs Indlæg.

Grovhed imod ham og det ugudelige Liv i Arresthuset; der holdtes Værtshus baade for Arrestanter og for Folk fra Byen, og der var Spillebule, især var Grams Kammer et Tilhold for Spillefuglene; Arrestanterne, især Gram og en Student Endorf, overfaldt ham, naar han formanede dem at føre et bedre Levned; han kunde ikke forrette sit Embede, da han ikke mere kunde lukke sig ind paa Kamrene for at passe paa, og behandledes selv som Gældsarrestant, da han ikke kunde lukke sig ud og ind af Arresthuset. I sin ovennævnte Supplik til Kongen af 3. Nov. brugte han endnu stærkere Udtryk; Barmeyer levede i Sus og Dus baade i sin egen Stue og paa Arrestantkamrene; Rothenborg stødtes og truedes med Ørefigen; Arrestanterne arbejdede i Arresten for at faa Penge til deres Fylderi, og de havde mere Frihed end de, der holdt dem arresterede; hans Tavle i Kirken gav ham nu næppe 2 Mk. mod 72 Rd. før!

Men Barmeyer tog ogsaa til Orde og vendte Sagen om, idet han beskyldte Rothenborg for at føre et forargeligt og for en Præst uanstændigt Levned, og i Okt. 1751 beordrede Magistraten Underfogden at optage et Tingsvidne for at faa de gensidige Beskyldninger undersøgte. Medens Sagen stod paa, vedblev Rothenborg med sine Skriverier og indsendte i Slutningen af Nov. en ny Supplik til Kongen, men Magistraten bad om at maatte vente med at besvare Præstens Klager, indtil Tingsvidnet var taget.

Hvor stærkt Rothenborg var optaget af Sagen, faar man at vide, da Brodermorderen *Anders Truelsen* gennem Barmeyer i Nov. 1751 klagede over, at Præsten ikke vilde komme til ham, og naar han en enkelt Gang kom, talte han ikke om andet end, hvad der var passeret[1]).

[1]) Samme Brodermorder havde alt i Aug. beklaget sig over, at han ingen Præst havde, da Rothenborg var rejst paa Landet, og den Student, der vikarierede for ham, *Johan Christian Sigfred Sanøe,*

Ved Tingsvidnet fremkom der artige Ting om Rothenborg, hvad der fremgaar af Magistratens Forestilling til Kongen af 10. April 1752 (Kpb.). Efter at have vist det uberettigede i Præstens Klager over Fradraget i hans Løn paa Grund af Genopsættelsen af Skillerummet og Nathuset, som var aldeles uundværligt i Etagen, siges, at han umulig kan mene, at Nathuset vanhelliger Kirken, da han selv har haft en Natpotte i Skriftestolen, der er langt nærmere ved Alteret end Nathuset. Fordi Bygom underhaanden havde overladt ham alle Nøglerne, var han ikke berettiget til nu at faa dem, tilmed da det er bevist, at han med Bygoms Kone har tilladt Arrestanterne at gaa ud i Byen, og da Gadedøren først lukkes Kl. 9 om Vinteren og 10 om Sommeren, en Tid, da enhver skikkelig Mand, endsige en Præst, bør være hjemme. Jærnstænger i hans Vinduer maa der være, thi ellers kan Arrestanter bryde ud den Vej. Beskyldningen for Værtshushold var sand under Bygom, men da tav Præsten; Barmeyer er derimod en skikkelig Mand, om hvem der intet ondt kan siges, og Præstens Beskyldninger er kun løse Formodninger, som han fremsætter af Hævngerrighed; Rothenborg har selv drukket med Arrestanterne, naar de vilde give ham noget. At Barmeyer lukkede Kirken for fremmede, var naturligt, da det var ham, der havde Ansvaret, naar nogen undveg og der kom megen Pøbel ind, især for at se Delinkven-

---

ogsaa blev borte; han bad derfor om at maatte blive betjent af Wistendal (ɔ: *Mads Jensen Hvistendahl,* Kapellan ved Frue Kirke). Magistraten henvendte sig da til Stiftsprovst Søren Bloch (Kpb. 18. Aug.), om Kapellan *Preben Schiøtt* maatte betjene ham, men denne undslog sig, dels fordi Misdæderen aldrig havde været til Alters i Frue Kirke, dels fordi Schiøtt ikke vilde gribe ind i Rothenborgs Embede. Han var striks i denne Henseende. Da Læreren ved Vajsenhuset, Normanden Niels Magnusen Lym, havde besøgt Forbrydere i Arresthuset og beredt dem til Døden, indgav Rothenborg Klage over ham (se Exner, Efterretn. om det kgl. Vajsenhus, 1881 S. 42).

terne. Tingsvidnet har godtgjort Rothenborgs Drukkenskab og hans uanstændige og mistænkelige Forhold til Bygoms Kone, som langt ud paa Natten har opholdt sig paa hans Værelser, og baade paa Trappen og andre Steder har de kysset hinanden, puttet Maden i hinandens Mund og deslige; et Vidne har truffet Præsten og Konen tilsammen.

Efter denne Overhaling skulde man have troet, at Rothenborg havde faaet sin Afsked? Nej, tro ikke det! Eller at han i det mindste havde faaet en Mundkurv paa? Heller ikke. Han blev ved med sine Skriverier, og det ser ud, som om Regeringen har fæstet mere Lid til hans Beskyldninger mod Barmeyer end Magistraten. I Maj 1752 meddelte han efter kgl. Befaling, at Barmeyer havde slaaet ham og revet hans Slobrok itu, da han en Aften vilde besøge Arrestanterne for at tale med dem om Guds Ord, og da han vilde se til en syg Arrestant, blev han lukket inde, og Barmeyer havde »i største Drukkenskabs Vrede og Galenskab« overfuset ham og slukket Lyset. Samtidig beskyldte han Barmeyer og Kone for at gøre Allarm i Kirken, ja de sagde endog til en dødsdømt Delinkventinde, at han ikke forstod at berede hende til Døden, og at de nok skulde se at skaffe hende en anden Præst; han kunde desuden ikke komme til at præparere hende, da hun var sat ned i det mørke Hul. Om Gram, med hvem han stadig laa i Krig[1]), fortalte han, at han af nogle gamle Brædder,

[1]) I Sept. 1752 (Rpr.) lod Gram Magistraten vide, at Præsten ikke vilde kommunicere ham, før der var lyst fra Prædikestolen, men det vilde give Anledning til stort Indløb, navnlig for at faa Delinkventerne at se, og det vilde betage ham Andagten, hvorfor han bad om, at Altergangen maatte blive en Søgnedag, eller at Kirken blev lukket for fremmede; men der blev svaret ham, at deri meleredе Magistraten sig ikke.

der tilhørte Præsten (de ovennævnte Materialer), havde lavet en kunstig Gang, »ventelig for deri at drikke«.

Det blev paalagt Barmeyer ikke at sige noget om Præsten til Delinkventinden, som blev lagt i Jærn, for at hun kunde flyttes.

Ved kgl. Befaling af 25. Aug. 1752 blev der nedsat en Kommission bestaaende af Generalprokurør *Bolle Willum Luxdorph* og Stiftsprovst *Søren Bloch*, der atter skulde undersøge de gensidige Klager, og Politimester *Torm* blev beordret som Aktor mod Rothenborg og Prokurator *Andreas Lowson* mod Barmeyer; men det førte ikke til noget, i alt Fald kan Magistraten saa sent som i Sept. 1753 melde, at der endnu intet var foretaget af Kommissionen (Kpb.).

Rothenborg vedblev med sine Klager til Kongen. I Nov. 1752 skrev han, at den arresterede Student *Sønnicks* havde slaaet ham paa Øret, og da han havde bedt Magistraten, om denne samt Arrestanterne *Gram* og *Bygom* (han var nu som nævnt selv Gældsarrestant) maatte blive indelukkede, for at han med Sikkerhed kunde forrette sit Embede, blev der svaret ham, at Barmeyer skulde være Garant for hans Liv og Helsen, hvorfor han nu maatte bede Kongen om, at der blev ansat Vægtere til at bevogte hans Dør og gelejde ham, naar han færdedes i Arresthuset. I Dec. kom han med en ny Klage over, at Barmeyer havde overfaldet en Gældsarrestant, den møenske Apoteker *Egholm*, og at han havde henvendt sig til Biskoppen for at faa en ny Præst; »men Aarsagen til al den Ufred var, at Barmeyer havde Øl, Vin, Brændevin og Tobak at sælge til Arrestanter og besøgende, saa at der var en idelig Drikken og Sværmen; han trængte ikke til at holde Værtshus, da han havde over 250 Rd. i aarlig Løn«. I en Klage til Magistraten kom Rothenborg ind paa sine Pengesager. Man havde forholdt ham de 63 Rd., »hvad man ikke

uden at mishandle Folk plejer at gøre uden Lov og Dom«; før havde han faaet sin Løn maanedsvis; men da han engang bad om at faa forud for to Maaneder mod at sætte Gulddopperne i sin Præstekrave, to Daaser og nogle Medailler i Pant, havde Kæmneren sagt nej, og da han nu bad om at blive »avangeret« for en Maaned, blev ikke alene det ham nægtet, men han maatte heller ikke mere faa sin Løn maanedsvis. I en ny Klage til Kongen i Jan. 1753 fortalte hnn, at han var i den Grad plaget af Processer og private Stævninger mod Folk, som udspredte slemme Rygter om ham, at han ikke kunde passe sit Embede.

For at imødegaa de sidste Klager om Værtshushold havde Magistraten ladet udtage et nyt Tingsvidne, og i Forestilling af 24. Jan. 1753 til Kongen erklærede den, at Forhøret havde vist, at den hævngerrige og urolige Præsts Beskyldninger var ugrundede og kun løse Formodninger. Men Magistraten var nu led og ked af hele Sagen; da Underfoged Grøn bad sig fritaget for den paa Grund af sine mange andre Forretninger, lod Magistraten Sagen falde, og for at faa Ro gjorde den Barmeyer til Inspektør ved Renovationsvæsenet. Han vedblev dog at fungere i Arresthuset til 1. Maj[1]).

III.

Den nye Arrestforvarer blev ***Jonas Løbeck,*** hvis Bestalling udstedtes 2. April.

Men Ro blev der ikke, saalænge Rothenborg var der! Allerede nogle Maaneder efter var Krigen i fuld Gang. At han ikke selv kunde lukke sig ud og ind,

---

[1]) Barmeyers Bestalling som Inspektør er af 26. Marts 1753 (Kpb.). Han døde 1758 i Embedet.

satte ham navnlig i Bersærkergang. En Aften henved Midnat i Begyndelsen af Juli slog han Døren til Løbecks Stue ind med en Økse og vilde have gjort det samme ved Gadedøren, hvis ikke Løbeck havde føjet ham og aabnet den, for at han kunde faa Bud sendt i Byen. Det hjalp. Magistraten gav ham virkelig efter dette nogle Nøgler til de paa Trappen værende Døre og til Gaarden. Men saa forlangte Løbeck at faa Assistance af nogle Vægtere om Natten »for at kunne observere Præsten, thi deraf kunde flyde slemme Forhold med Arrestanterne«. Disse to Vægtere, der i alt Fald var der i 9 Nætter, gjorde Rothenborg aldeles rasende. Han klagede over, at Løbeck havde givet dem drukne, saa at de sammen med Karlen havde overfaldet ham og frataget ham den Økse, »som han havde at banke med paa Dørene« (han havde jo rigtignok banket lidt vel haardt, som vi har set), og havde nær slaaet ham ihjel, fordi han vilde se, hvem der sad i Løbecks Stue og drak.

Magistraten henvendte sig til Biskop Hersleb, efter at der var holdt Politiforhør, og bad, om den urolige Præst maatte blive tæmmet (Kpb. 30. Juli), og til Kongen, til hvem han atter havde sendt Supplikker (24. og 31. Juli); Rothenborg vakte »stadig ved sin Urolighed Forargelse baade i Arresthuset og in publico«; han kunde ikke forlange Nøgler til alle Kamrene, da han vel ikke kunde have Lov til at gaa ind til Arrestanterne og til Løbecks om Natten, osv.; de fleste af hans Beskyldninger var »løgnagtige Æreskænderier« (Kpb. 5. Sept.).

Forholdet til Apoteker *Egholm* fremkaldte ny Strid. Han og Præsten havde i lang Tid været saa fine Venner, at han med Magistratens Tilladelse formedelst Svaghed havde boet i et af Præstens Værelser, hvorfor han havde givet 2 Mk. ugentlig, skønt Løbeck fik Varetægtspenge for ham. Men nu havde Rothenborg begyndt at vise Malice mod ham som mod de øvrige Arrestanter,

KØBENHAVNS
KOMMUNALBIBLIOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

han fordrede desuden ubillige Penge af ham og chikanerede dem, der kom og besøgte ham, ja undertiden havde han ikke villet lukke dem ud, saa de havde maattet tilbringe Natten derinde. Egholm fik derfor igen sit eget Kammer til den største Ærgrelse for Rothenborg. I Supplik til Kongen i Okt. 1753 beskyldte han Løbeck for at være brudt ind i hans Lejlighed, da Egholm skulde flytte, og fortalte, at Egholm i de sidste 6—8 Uger havde købt omtrent 100 (!) Par Ænder og Kyllinger, hvormed han havde gjort Foræringer til Løbeck, som derfor først havde givet ham et Kammer, hvor der før havde ligget 2—3 Arrestanter, og siden et andet, hvor han nu trakterede med Østers, Vin og andre Delikatesser; ja Løbeck havde endog givet ham Lov til at lægge Bræddegulv, medens andre syge Arrestanter maatte ligge i Træk i Gangen og 3—4 pakkedes sammen i et andet Kammer. Løbeck pralede af, at Magistraten holdt med ham, og trodsede Præsten ved at sælge Øl og Brændevin til alle — han tog 3 Sk. for Potten[1]) — og forbød Arrestanterne at faa Bud i Byen, for at de skulde købe hos ham; han forbød Arrestanterne at søge Kirken under Paaskud af, at de skulde holdes indelukkede, men lod dem samtidig gaa paa Nathuset ved Kirken; selv havde Løbeck kun været een Gang i Kirken i 6 Uger.

Da Magistraten i Anledning af Præstens Klager over Forsømmelsen ved Kirkegangen paalagde Løbeck at give den en Fortegnelse over dem, som modvillig udeblev,

[1]) Samme Beskyldning blev i Marts 1754 gentaget af Rothenborgs Tjenestepige, som tillige angav, at Arrestanten *Hans Lund,* der sad paa Vand og Brød, var indlogeret paa det bedste Kammer hos Gram, hvor han kunde faa baade Spise og Drikke. Klagen var støttet af flere Arrestanter og af Præsten, der øjensynlig havde inspireret sin Pige. Sagen blev givet Underfogden til Undersøgelse, men noget efter blev der resolveret, at der ikke kunde reflekteres paa Pigens Angivelse, hun maatte selv bevise, hvad hun sagde.

og bad Rothenborg om at møde for at faa Meddelelse om dette, svarede Rothenborg, at man kunde lade ham skriftlig vide, hvis man havde noget at erindre. Magistratens Svar paa denne Uforskammethed var Vedtegningen i Protokollen: »Thi beror det derved«.

Man kan vel roligt gaa ud fra, at Rothenborg smurte tykt paa i sine Klager over *Løbeck;* men det er lige saa sikkert, at denne saa lidt som sine Forgængere har været en ideal Arrestforvarer. Dertil er der for mange Klager fra anden Side; saaledes meldte Gældsarrestanten *Lorentz Bremer* i Juli 1753, at Løbeck havde slaaet ham og ikke vilde tillade, at Karlen hentede Øl og Brændevin til ham, fordi Løbeck vilde have, at han skulde købe det hos ham, og Løbeck tog mere for det, end man kunde købe det for i Byen; det er kun et af mange lignende Klagemaal. Men paa den anden Side maa man indrømme, at det ikke var nogen let Post, og at der skulde en haard Haand til for at holde Styret, og Løbeck har ofte i sin lange Tjenestetid ønsket sig bort derfra[1]). Især var det drøjt, naar en Delinkvents Henrettelse stod for Døren, saa var der et ustandseligt Rend til Kirken for at faa Forbryderen at se, og ofte maatte Løbeck bede om Assistance af Vægtere, navnlig om Søndagen og Mandagen før Eksekutionen, der gerne fandt Sted om Tirsdagen; navnlig var det galt

[1]) I Okt. 1757 søgte han Overgraverembedet ved Helliggestes Kirke, da Hans Lind var død. I Juli 1761 bad han Magistraten om en anden Plads i Stedet for dette »fortrædelige Levebrød«. Desuden var han altid i Pengeforlegenhed, dels vel fordi han foruden Kone og Barn havde sin gamle Fader hos sig, dels fordi han ligesom sine Forgængere maatte staa i Forskud. I Juli 1755 klagede han over, at han havde tilgode for et helt Fjerdingaar; i Jan. 1756 bad han forgæves om at faa 100 Rd. i Forstrækning for Delinkventernes Underhold. Undertiden blev der tilstaaet ham mindre Laan, men da han i 1758 bad om at laane 400 Rd. for at komme helt ud af sin Gæld, fik han Afslag.

om Mandagen, thi da skulde Misdædere »med Alterens Sakramente sidst betjenes, da der sker offentlig Tale for Alteret og Synderen under sin Tros Bekendelse efter Ritualet publice absolveres« (Kirkens Annotationsbog). I Feb. 1756 bad han om to Vægtere til at holde Vagt ved Dørene, »da han tror, at mange af Nysgerrighed vil komme for at se den Kvinde, som har myrdet et Barn i Børnehuset«; han fik Vægteren ved Springvandet paa Gammeltorv til Hjælp. En Maaned efter meldte han, at der var 22 Malefikanter i Arresthuset, hvoraf de 7 i Kælderen, hvor de ikke havde noget at ligge paa (der blev da anskaffet Brikse og Straa), og da han frygtede for Opløb, naar de Morgen og Aften førtes til Bøn, fik han to Vægtere til Hjælp. Men kort efter lod Vægterinspektøren Magistraten vide, at Vægterne ikke kunde udholde Vagten, og saa fik Løbeck 10 Rd. aarligt Tillæg for selv at besørge den. I Juni 1756 bad han atter om to Vægtere til Hjælp ved en Henrettelse eller 30 Rd., men fik Afslag. I Efteraaret samme Aar klagede han over, at Delinkventerne truede ham og Karlen og endog havde lagt Haand paa ham, hvorfor han fik Lov til at lægge dem i Jærn, samtidig med at der sendtes ham en Vægter.

Delinkventernes Præparation til Døden og deres Udførelse til Retterstedet var Rothenborg som oftest en Kilde til Ærgrelse[1]), fordi han, som han ofte beklagede sig over, maatte gøre det uden en Skillings Betaling, skønt Magistraten foreholdt ham, at det netop var det Arbejde, han særlig lønnedes for. Men Rothenborg tog

[1]) Der kunde jo ogsaa være Tilfælde, hvor det snarere maatte betragtes som en Ære. I Aug. 1755 bad *Maren Christoffersdatter Svane,* som havde ombragt et Barn i Lyngby, men var bleven arresteret i Kbhvn.. om hun maatte blive i Arresthuset og ikke forflyttes til Amtet, og at Sagen maatte blive ført for Bytinget, saa at hun kunde blive præpareret og ført til Retterstedet af Pastor Rothenborg (Rpr.).

sig heller ikke dette Arbejde let, naar det endelig skulde være. Efter en Eksekution 17. Aug. 1756, da *Karen Corneliidatter* blev hængt, besværede han sig til Kongen over den »publike Prostitution«, der var overgaaet ham af Byfogden, Justitsraad Fiskers »liden og yngste« Søn *Lorentz Fisker,* der havde overtaget sin Faders partes paa Retterstedet, idet Vægterne paa hans Ordre havde nægtet de syv Studenter, Rothenborg havde med sig for at assistere ved Sangen, Adgang til Retterstedet, ligesom den unge Fisker havde nægtet ham at lade Byfogedbetjentene eller Vægterne hjælpe med ved Sangen, saa at han maatte synge ganske alene og »var maalløs i tre Dage derefter og ikke kunde tale et eneste Ord, det Folk tydeligt kunde forstaa«. Han bad derfor, om han for Fremtiden maatte medtage 6—7 Studenter til Hjælp ved Eksekutioner[1]).

Men var det vanskeligt med de egentlige Forbrydere, vakte dog Gældsarrestanterne den største Ulejlighed,

[1]) Rothenborgs Klage til Kongen (31. Aug.) er meget lang og skrevet i hans sædvanlige svulstige Stil; den er underskrevet af alle syv Studenter, hvoraf den ene dog var sluppet op paa Skafottet, og findes sammen med den unge Fiskers Redegørelse (af 15. Sept.) i Kopibogen 22. Sept., da Magistraten indsendte sin Erklæring til Kongen. Det hævdes deri, at da Eksekutionen efter kgl. Forordn. af 7. Feb. 1749 (se ogsaa kgl. Reskr. af 12. Feb. 1751, Fogtmanns Reskriptsaml.) skal foregaa uden al Ceremoni, er det urigtigt, at Delinkventen modtages af en Skare Studenter paa Skafottet, hvor der desuden er ringe Plads; det er bedre, at han modtages alene af Præsten eller i det højeste af 2—3 Studenter; paa Skafottet behøves ingen lang Tale eller Sang, naar Præsten har forrettet sit Embede forsvarligt i Arresthuset. — Ved Forordn. af 22. April 1768 blev det bestemt, at ingen Præst skal følge med, naar Misdæderen føres fra Fængslet til Retterstedet, ej heller holdes Bøn og Sang undervejs, men Præsten i Fængslet gør sit bedste ved Guds Naade at berede Synderen til Døden, og naar han bortføres, begiver sig til Retterstedet og oppebier Synderens Ankomst og der uden at holde nogen offentlig Tale alene søger at holde Synderen i muligst Andagt og Stilhed, indtil han er død.

navnlig fordi de næsten kunde gøre og lade, som de vilde, og løbe om mellem de andre Arrestanter. I Feb. 1754 klagede Rothenborg over, at de i Kirken blandede sig mellem Malefikanterne, hvorfor han forlangte, at de ligesom disse fik en bestemt Stol, men først ved at gentage Klagen i Slutningen af Aaret fik han det sat igennem[1]). Om Arrestanternes Forhold i Kirken er der stadig Strid. I Jan. 1758 klagede Rothenborg over en Gældsarrestant *Corfitz*, der holdt Sladder i Kirken og stadig løb ud og ind; en Søndag havde han under Prædikenen forladt Kirken og udenfor overfaldet en anden, saa at der blev Oprør i Kirken. En Arrestant blev i den Anledning afkortet i sit Underhold, og Corfitz idømtes tre Dages Vand og Brød. Men da han nogle Dage efter kunde fremlægge Attester for sin Uskyldighed, blev Straffen eftergivet ham. Paa den anden Side beskyldte Gældsarrestanterne Præsten for, at han aftvang dem Penge. I Sept. 1759 kom det til en formelig Retssag mellem Rothenborg og Arrestanter og Arrestforvarer; den første anklagede dem for, at de begegnede ham uanstændigt, slog ham og forsømte Kirkegangen, de andre ham for ikke at holde Bøn og lade drukne Studenter prædike for sig. Der blev optaget Politiforhør »for at faa den rette Sandhed frem i de gensidige Beskyldninger«, og Sagen trak ud i et Aar, men løb ud i Sandet som saa mange andre Sager (Rpr. Sept., Kpb. 13. Okt. 1759).

Om Værtshusholdet vedblev Præsten — og hans Tjenestepige — at klage. Rigtignok søgte Løbeck i Jan.

---

[1]) I Maj 1757 ansøgte Rothenborg Magistraten, om hans Fader (se Noten S. 286) og en anden god Ven af ham maatte benytte den Stol, der var indrettet til Arrestanter, som ikke maa tale med andre, paa den Betingelse, at han leverede Nøglen tilbage til Løbeck, saa snart der kom saadanne Arrestanter ind. Han fik Tilladelsen (Rpr. og Kpb. 18. Maj 1757).

1755 om Frihed for at betale Lygte-, Sprøjte- og Renovationsskat af Arresthuset ligesom Vægterpenge, »allerhelst da han ingen Løn fik og ikke som sin Formand maatte holde Værtshus« (Rpr.). Men hermed kan vel kun menes, at han ikke maatte skænke for fremmede, thi at han stadig havde Lov til at sælge Øl og Brændevin til Arrestanterne, er der ingen Tvivl om. I Sommeren 1755 fik han Paabud om ikke mere at sælge det stærke 3 Dlrs. Øl, og da han spurgte om, hvad han da maatte sælge, blev der svaret, at han kun maatte føre 8 Mks. Øl til $1^1/_2$ Sk. Potten. Men det var Arrestanterne meget utilfreds med, og i Nov. s. Aar indgav de Klage, saadant simpelt Øl kunde de virkelig ikke leve ved, sagde de og bad, om der maatte blive indført 14 Mks. Øl. Magistraten stod imidlertid fast dengang. En anden Sag er det rigtignok, om Løbeck respekterede sin Øvrighed. I Juli 1756 klagede nemlig Arrestanten *Jacob Jørgensen* over, at Løbeck behandlede ham slet, fordi han ikke vilde købe hans dyre Øl — 3 Sk. for 3 Pægle —, men sendte Bud i Byen efter, hvad han behøvede; ja da han vilde have sin Kone til at gaa paa Apoteket efter Medikamenter, havde han slaaet ham. Men Jacob er maaske ikke til at stole paa; han var i alt Fald en meget urolig Herre, som Løbeck flere Gange maatte diktere Stuearrest.

Gram var stadig Matadoren blandt Gældsarrestanterne. Han var altid i Kridthuset hos Løbeck og blev i høj Grad begunstiget og betroet. Han fik Kakkelovn i sit Kammer (det skete ikke saa sjældent, at Gældsarrestanterne fik Lov til paa egen Bekostning at stille Kakkelovn op, men om Gram har betalt sin, kan ikke ses), og han havde Inspektionen over de andre Arrestanter, ja han havde endog Arresthusets Nøgler i sit Værge, som ovennævnte Jacob Jørgensen gjorde Magistraten opmærksom paa. Og Gram kunde holde streng

Justits, naar det skulde være. Da Gældsarrestanten *Peder Møller* temmelig ofte fik Besøg af en Enke, som kom ind under Paaskud af at bringe ham Mad, gik Gram i Aug. 1756 en Dag ind til Møller, befalede Kvindemennesket at forføje sig bort, stødte hende ned af Trappen og førte hende ved Armen ud af Gadedøren. Heller ikke Rothenborg kunde lide denne Enke. Møller klagede over, at han forbød hende at komme ind til ham, han vilde lukke ham inde paa hans Kammer og truede med at sætte ham i Delinkventstolen; men Møller vidste nok, hvorfor Rothenborg var saaledes, det var, fordi Møller, som havde været forlovet med Enken, ikke vilde gifte sig med hende, da Rothenborg vilde have 10 Rd. for Vielsen forud, og det vilde Enken ikke betale (Rpr.).

Men om ogsaa Gram havde det godt, syntes han dog, at den ubeskaarne Frihed var bedre. Han gjorde hyppige Forsøg; han skrev Forestillinger — i Slutningen af 1756 skrev han til Magistraten, at han nu havde været der i 14 Aar, og det »stred dog vistnok mod Loven at holde en Mand saa længe indespærret« —, han førte Proces mod sin Hovedkreditor, Justitsraad Klarup, og lige meget hjalp det. Men alting faar jo en Ende, og i 1760 slap han endelig ud. Men det var nok ikke en Millionarv, der overgik ham som Mr. Dorrit, thi i Juli s. Aar blev han stævnet for 33 Rd.

En egen Klasse af Arrestanter, der ogsaa voldte en Del Bryderi, var de sindssyge, som fandt midlertidigt Ophold der. Som vi har set, var der fra tidligere Tid bestemt to Kamre for dem, men i Virkeligheden var de blandede med de andre Arrestanter. I 1754 blev der imidlertid efter Indstilling af Politimester Torm (Rpr. 1. April), som bad, »om der maatte indrettes et Arrestkammer for skikkelige Folk«, »da der ofte om Natten paa Gaderne findes Folk, der er fra Forstanden, er svage eller drukne«, istandgjort nogle Kamre i 3. Etage til

dette Brug, vistnok i Præstens tidligere Lejlighed, idet han fik Værelser ovenover[1]). I Feb. 1755 bad Løbeck, om han maatte faa noget fast aarligt for at passe denne Slags Arrestanter, men der blev svaret ham, at han kunde komme med sin Fordring, naar der var nogle, som ikke kunde betale[2]). I Feb. 1757 klagede Arrestanterne over, at de hverken Nat eller Dag havde Ro for den afsindige Studiosus Løgstrup; først nogle Uger efter blev han flyttet.

Arrestanters Undvigelse fandt hyppig Sted. I Sommeren 1758 forsvandt to Gældsarrestanter, *Claus Strøm* og *Niels Hansen* — den ene var arresteret »for en anselig Summa« —, og Løbeck blev straks arresteret i Arresthuset[3]) og sat under Tiltale for Efterladenhed, da han havde overgivet Nøglerne til sin Tjenestepige, som havde lagt dem paa et for de to Herrer bekvemt Sted. Han vilde utvivlsomt være bleven dømt fra Tjenesten, som Magistraten selv siger (Kpb. 13. Sept.), hvis den ikke havde bedt Kongen om at lade Naade gaa for Ret for hans svagelige Kones, Barns og »ældgamle« Faders Skyld. Ved kgl. Befaling af 6. Okt. blev da Sagen hævet,

---

[1]) Rothenborg havde allerede i Sept. 1753 forgæves bedt om at maatte flytte derop for Røgs Skyld; da i 1754 Kamrene for de sindssyge skulde indrettes, bad han atter om det, saa kunde jo hans gamle Værelser laves om til Arrestkamre, og i Nov. takker han Magistraten for den »Grace«, at den har forandret hans Værelse.

[2]) En sindssygs midlertidige Ophold kunde trække længe ud. I Slutn. af Juli 1755 fik den sindssyge Student *B. M. Witte* Ophold der paa Prokansleren Pontoppidans Anmodning, mod at han var ansvarlig for hans Underholdning og Varetægtspenge, henholdsvis 30 og 24 Sk. ugtl.; i Begyndelsen af Okt. gik Rektor og Professorer i Kaution for Betalingen; 29. Okt. klagede Wittes Broder over, at Løbeck vilde have 10 Rd. 3 Mk. for de 14 Uger, han havde været der, og bad, om han ikke maatte slippe med 5 Rd. (Rpr.).

[3]) Løbeck bad forgæves om at maatte sidde arresteret i Delinkventstuen, og om at maatte beholde det halve af Arrestpengene til Underhold for sin Familie.

mod at han foruden den alt udstaaede Arrest kom i Arrest i to Maaneder, hvoraf de 14 Dage paa Vand og Brød. Endnu bedre slap han fra det næste Gang, da den ovennævnte *Peder Møller* i Begyndelsen af Jan. 1759 stak af ved at fire sig ud af Loftslugen med et Tov, den almindelig benyttede Vej, som det lader til. Løbeck blev atter sat under Tiltale, men dengang kunde han læsse Skylden over paa Præsten, der havde ladet Møller komme op paa Loftet. Løbeck fik blot Tilhold om ikke mere at udlevere Loftsnøglen og at holde Arrestanterne indelukkede, fra Sol gaar ned. Han bad i et Indlæg i Sept. 1759 (Rpr.), om han maatte lukke Kirken for fremmede, da han ellers ikke kunde svare for Arrestanterne, og spurgte, om han var forpligtet til at holde Gadedøren aaben til Kl. 11—12 Aften for Præsten og de to Studenter, der boede hos ham. Man faar heller ikke Indtryk af, at den gode Øvrighed gjorde, hvad den kunde for at støtte ham, naar han for at faa en ny Laas paa Gadedøren »til større Sikkerhed« maatte gøre opmærksom paa, at den ikke havde været efterset i 11 Aar.

Efter at Kampen mellem Præsten og Løbeck og Arrestanterne i nogen Tid syntes at være stilnet af, blussede den atter op i Efteraaret 1761. Rothenborg klagede over, at Arrestanterne udeblev fra Kirke, og navnlig Gældsarrestanterne *Wittrok* og Styrmand *Adam Smit,* der havde forsvoret nogensinde at komme der; i Kirketiden sad de og spillede Kort i Løbecks Stue, og han holdt med dem og sagde, at han ikke kendte den nye Ordre (denne har jeg ikke kunnet finde), at de modvillige Arrestanter skulde paa Vand og Brød. Løbeck var et skarnagtigt Menneske, der viste ham sin Podex og bad ham om at spejle sig i den; han stjal af hans Brænde og huggede Arresthusets Sengesteder, Borde og Bænke til Brændsel; Arrestanterne havde sat et Skandskrift i Gang imod ham osv., og han saa i det hele saa sort

paa Tingene, at han talte om at ville opgive Embedet for at sikre Ære og Liv. Fra den anden Side var der ogsaa Klager; f. Eks. beskyldte Arrestanten Garver *Hagedorn* ham for at have taget hans Skospænder, skønt han havde givet ham de 10 Mk., for hvilke han havde pantsat dem hos ham. I Jan. 1762 blev der sendt to Raadstuebetjente for at undersøge Forholdene, og i Marts blandede Biskop Harboe sig i Sagen og bad om, at der maatte blive raadet Bod paa Uordenen, navnlig med Hensyn til Kirkegangen.

Men lige galt blev det. I Juli 1762 sendte Rothenborg en Søndag sin Tjenestepige ned at lukke Kirken, da der kun var et Par Arrestanter og to Folk at prædike for, og saa gik han ud og kom først hjem Kl. 1 om Natten som sædvanlig, som Løbeck sagde i sin Klage. Sagen blev indberettet til Biskoppen, og efter Opfordring indsendte Rothenborg en Redegørelse (Kpb. 24. Juli).

Det er et langt, svulstigt, med Skriftsteder, Salmevers og Spydigheder spækket Aktstykke, hvori alle Kraftudtrykkene er prentede med Fraktur, fuldstændig i Barokstil, og noget af det groveste, der er flydt fra hans Blækhus. Løbecks Rapport er løgnagtig fra Ende til anden, hedder det, dikteret af Malice og Skarnagtighed. Der var ikke, som Løbeck sagde, kun 3—4 Arrestanter, der hørte til den lutherske Religion og forstod Dansk, men 11, som nok vilde være komne, »hvis Degnen havde sunget saa lifligt, at Stolene i Kirken kunde komme til at danse«. Det var Løgn, at Præsten gik ud og ikke kom hjem før end om Natten, han var tilbage Kl. 3 (men han fortæller rigtignok ikke, at han gik ud igen og saa først kom hjem Kl. 1). Har der været Folk fra Byen, har de siddet i Løbecks »Drikke-, Kippe- og Brændevinsstue«, og Folk kaldte derfor Kirken for »Brændevinskirken«. Der var en idel Elendighed hos Løbecks, saa at de ofte ikke havde til Brødet, men

undertiden kunde han leve herlig nok, saa at han var at ligne med en »Don ra nu do de Colibrado«, en Blanding af Armod og Hoffærdighed.

Aktstykket er ledsaget af Attester fra Arrestanter, ogsaa kvindelige, hvori der blandt andet fortælles, at der ud paa Natten kan høres, at der spilles med Brædtspil og Tærninger, og en Attest fra Degnen *Lars Pedersen Brøcker,* som beretter, at han ofte under Gudstjenesten har set Arrestanter spadsere i Gaarden med deres lange Tobakspiber eller sidde dernede i Lysthuset og ræsonnere indbyrdes og drikke, men om det var The, Kaffe, Øl, Brændevin eller Vin, vidste han ikke.

Sagen endte som sædvanlig med Ingenting. I Magistratens allerunderdanigste Forestilling (Kpb. 4. Okt.) hedder det, at Løbeck havde faaet det strengeste Forbud mod alt Værtshushold og Paalæg om at holde Arrestanterne til Kirken, men der blev aldrig Fred, saalænge Rothenborg var der, og det vilde derfor være godt, om Arresthuset blev befriet for ham.

Den mest graverende Historie i disse Aar var vel den med Gældsarrestanten *Johan Jakob Sommer,* som Rothenborg i Juni 1761 beskyldte for at have besvangret en Delinkventinde, *Abelone Grefkesdatter.* Præsten holdt ham indelukket, saa at Løbeck ikke kunde faa ham under Forvaring. Byfogden, Justitsraad Peder Fjelderup Lassen, indberettede, at Fruentimmeret var blevet undersøgt af 3 Jordemødre, som havde erklæret, at hun ikke var frugtsommelig, men Præsten havde forlangt en ny Synsforretning og vedlagt Attest fra nogle Arrestanter, som havde set de to sammen. Magistraten beordrede Byfogden til gennem det medicinske Fakultet at faa udnævnt nogle andre Jordemødre til at syne hende, og Sommer blev sat under Bevogtning i Raadhusvagten.

Men blandt Gældsarrestanterne var der ogsaa andre, især den nævnte *Adam Smit* og en svensk Købmand

Johan Jochum Ditlef, som gjorde sig Bestræbelser for at vække Opmærksomhed. I April 1761 klagede Ditlef over, at Løbeck var kommen drukken ind til ham om Aftenen, da han laa i Sengen, havde trakteret ham med Ørenfigen og slaaet ham med en Krabask. Magistraten lod Sagen bero, saa Ditlef har vistnok haft Uretten paa sin Side. Nogle Maaneder efter var der et regulært Slagsmaal mellem flere Arrestanter og Løbecks Karl, der slog Bager *Jens Mikkelsen* i Ansigtet med Nøgleknippet, fordi han vilde forhindre ham fra at komme ind til Ditlef og slukke hans Lys, der mod Reglementet brændte til Kl. 11 Aften. Da Ditlef i Jan. 1763 blev »mordisk« overfalden af Smit (Løbeck mente dog, at det blot var et almindeligt Slagsmaal), forlangte han Satisfaktion, hvis han ikke skulde nødes at henvende sig til den svenske Minister eller Kongen. Da Smit i Feb. 1764 med nogle andre Arrestanter havde gjort Allarm ved Nathuset under Gudstjenesten og ikke vilde møde for Magistraten for at svare til Anklagen, maatte Raadhusets Vagtmester hente ham. I Aug. 1764 havde en Gældsarrestant *Søren Røjen*, »der er arresteret paa Begæring af sine Venner«, sendt Bud efter en Kaptajn i Artilleriet for at lade sig hverve, og at det ikke hørte til Sjældenhederne, ses af Magistratens Svar til Løbeck, at den tit nok havde sagt ham, at saadant noget ikke maatte finde Sted[1]).

[1]) O. Nielsen (VI S. 40) anfører flere Eksempler paa Officerernes Hensynsløshed, naar det kom an paa at hverve; men intet er dog saa slemt som følgende, som jeg ikke kan lade være at meddele her, skønt det ikke vedkommer Arresthuset. Hr. *Grimeton* foredrager, at da han om Aftenen 21. Jan. var gaaet i Seng og var faldet i Søvn, kom Pigen ind og sagde, at Stuen var fuld af Soldater; da han kom ud og saa, at det var Underofficerer af Artillerikorpset, og bad dem at gaa, svarede de, at de vilde have den Skrædersvend, som var i Stuen, med for at blive Soldat, og da Svenden ikke engang skal have talt med dem, og han spurgte, om det saadan var Skik at tage Folk

IV.

Imidlertid nærmede *Rothenborgs* Time sig.

Som vi har set, vilde Magistraten hellere end gerne af med ham. Men det var ikke saa let en Sag — hvis da ikke Regeringen vilde afskedige ham paa de Fadæser, han allerede havde lavet —, thi med det Ry, han havde skaffet sig i Arresthuset, kunde han ikke vente at blive befordret til et andet Embede. Det lyder utroligt, at han skal have ansøgt om to hundrede og syv og halvfjerdsindstyve Præstekald; men da han selv siger det[1]), skulde han vel staa til Troende. Eller skulde hans Hang til at overdrive ogsaa være løbet af med ham her? Da han i 1763 søgte Kongen om et bedre Embede eller Afsked med hele sin Løn som Pension, svarede Magistraten (Kpb. 14. Sept.), at baade den og Biskoppen gerne saa, at han kom bort, men give ham hele Lønnen i Pension kan Staden ikke, naar den skal lønne en ny Præst, og den spurgte derfor Kongen, hvor meget han skulde have, og hvorfra Pengene skulde komme. Herpaa kom der, saavidt jeg ved, intet Svar. I Juli 1764 fik han et bestemt Afslag paa Anmodning om Magistratens Anbefaling til et andet Kald, og da han i Marts 1765 kom med den samme Anmodning med Tilføjelse, at han gerne vilde gifte sig, hvad han ikke kunde med sin ringe Løn, og med Bøn om, at man ikke vilde regne ham det til Skade, om han i Overilelse havde forset sig (hentyder til den nedenfor omtalte Historie i Maj 1764), fik han det samme Svar. Men gifte

---

med Magt, svarede en, at de havde Ordre, at hvis de fandt nogen, som var bekvem til Soldat, skulde de tage ham, hvorefter de tog Skrædersvenden med, som derefter af Vægteren skal være bragt paa Raadstuen (Rpr. 23. Jan. 1765).

[1]) I Dedikationen til Kongen med en Prædiken, som han havde holdt Bededag 25. Maj 1766 (se »Nord og Syd, illustr. Maanedsskrift«, 1899 S. 411).

sig vilde han, og da han saa søgte Kongen om Tilladelse til at indgaa Ægteskab, hvad der ikke før havde været Arresthuspræsten tilladt, svarede Magistraten (Kpb. 26. Sept. 1765), at for den maatte han gerne gøre det, naar han blot ikke forlangte Forandringer i sine Værelser og mere i Løn. Paa disse Betingelser fik han saa Tilladelsen (kgl. Res. 18. Okt., Kbr. 1765 B Nr. 101). Han benyttede den imidlertid ikke. Men han blev jo ogsaa snart efter brødløs, og den udvalgte, som jeg ikke har kunnet efterspore, har vel saa betænkt sig.

At Rothenborg har været en Kværulant af første Skuffe, er der ingen Tvivl om. Men at Spiritus ogsaa har spillet med ind, naar han havde sine Paroksysmer, er ligesaa sikkert. Thi hvor meget han end ivrede mod Værtshusholdet og Drikkeriet, var han selv ingen Hader af Bacchus, som vi har set. Der er mange Tilfælde, hvor kun Paavirkning af Spiritus kan forklare hans Optræden[1]), og det var den, der bevirkede hans Fald. Men før jeg fortæller om dette, maa jeg omtale en Begivenhed, der bragte ham paa yderligere svage Fødder.

I Maj 1764 havde han lukket en Delinkventinde *Karen Jensdatter*[2]) ind i sit Brændekammer, hvor han lod hende sidde i to Døgn, og havde slaaet og mishandlet hende; for at faa hende ud maatte Løbeck bede Byfogden om Assistance, og de Betjente, han fik til

[1]) I Jan. 1762 vilde han forlede den ovennævnte Wittrok til under Bønnen at tage en af sine gamle Parykker paa, som han lod sin gamle Tjenestepige hente ned i Kirken, og Wittrok bad derfor, om han fremtidig maatte faa Lov til at holde sin Andagt paa sit eget Kammer, for at »undgaa Præstens Prostitution, som han ofte viser mod ham og andre Gældsarrestanter, endog paa de Tider og i Kirken, naar Andagt skal holdes«. Mærkeligt nok svarede Magistraten, at den ej meierede sig heri.

[2]) En Karen Jensdatter blev i Aug. 1764 dømt til at miste sin Hud i Fængslet. En Karen Jensdatter, der var sigtet for Tyveri, løslodes af Arresten i Maj 1766.

Hjælp, maatte bryde Døren op med Magt. At Rothenborg ikke helt havde lagt Fingrene imellem, ser man af, at Barber *Anton Georg Muxoll*, der var ansat ved Arresthuset som Sygehjælper[1]), kort efter indsendte Regning paa »Medikamenter til Karen Jensdatter, som af Rothenborg var bleven slaaet«. Som Grund til sin Optræden gav Præsten, at Karen ikke »uden sjælden« kom i Kirken, og naar hun kom der, »laa og grinede«, og at Løbeck og Hustru ved alle Lejligheder drillede ham, ved at lade hans Barbér staa ude paa Gaden og banke paa forgæves, ved at begegne den hos ham logerende Student Busck ilde osv., og han vilde i det hele slet ikke have lukket Karen ind, hvis Løbeck havde opført sig, som han burde, »da Karen stedse var bleven af Kirken for at oppasse Løbeck«. Der blev afholdt Politiforhør, og i Juli bad Rothenborg, »om der maatte blive slettet Streg over hans i Overilelse begangne Forseelse«. Det er der vel blevet, men gemt var ikke glemt.

Imidlertid stoppede det ikke Munden paa ham. Hans Kævl og Trakasserier blev ved. Endnu i Marts 1766 indgav han Klage over, at Løbeck havde udskældt ham for Æsel, Slyngel, Kanaille, Køter og Kæltring, havde grebet ham for Brystet, slaaet ham og forfulgt ham op ad Trappen, havde ladet to Vægtere komme

[1]) Ifl. O. Nielsen (VI S. 318) anbefalede Magistraten i 1721, at der ansattes en Kirurg ved Arresthuset. Det blev ikke til noget dengang, thi i den oftere omtalte Instruks af 1722 staar, at der i Sygdomstilfælde skal sendes Bud efter den Doktor eller Barber, som den syge ønsker, og saaledes vedblev det, saavidt jeg kan se, lige til 1762 (13. Juli 1761 meldte Rothenborg, at han under Delinkventinden Johanne Grefkes Sygdom havde tilkaldt Barber *F. C. Schreiber,* og bad, om han vedblivende maatte sende Bud efter ham for at hjælpe hende), da *Anton Georg Muxoll* i Feb. blev ansat som fast Kirurg med en Løn af 50 Rd. aarlig for at »betjene og opvarte samt aarelade og forsyne med Medikamenter« de syge. Da Akkorden fornyedes Nov. 1763, bestemtes, at han ogsaa skulde tilse de syge i Raadhusarresten. Efter hans Død Sept. 1766 beholdt Enken Bestillingen.

ind i Arresthuset under Paaskud af, at der var kastet Urin ud af Vinduerne, samt at han havde forholdt ham Delinkventstuen, naar han skulde bruge den, og udlejet den til en Gældsarrestant for 1 Rd. om Ugen. Det sidste Punkt paadrog Løbeck nogle Maaneder senere en alvorlig Irettesættelse, da Delinkventstuen, som der blev sagt, kun var for Delinkventer, der beredtes til Døden[1]). Men

[1]) Det er nu ikke ganske rigtigt, for denne Delinkventstue blev i Virkeligheden brugt til mange Ting, blandt andet til Obduktionsstue. Da Stadsfysikus Wandeler i 1771 tilskrev Magistraten, at det var aldeles nødvendigt, at der indrettedes et bekvemt Sted til Obduktion med Bord og Skrivebord, svarede Magistraten (Rpr., 8. April), at dertil er brugt og bruges endnu Delinkventstuen, og i 1764 bad Universitetsrektor Møllmann, om Liget af Studiosus Thor Lassen, der var fundet i Kanalen bagved Komediehuset, maatte blive bragt til Arresthuset for at obduceres (Rpr. 28. Nov.). Yderligere staar der i Arrestforvarerens Instruks af 1. Maj 1771 (se S. 328), at Delinkventstuen »nu er indrettet til og herefter alene skal bruges til at indlægge de døde Mennesker, der findes i Kanalerne eller paa Gaderne, eller som er dræbte«, medens de Delinkventer, der beredes til Døden, skal Arrestforvareren opbringe paa Præstens Værelser, saa ofte det forlanges. Men Aaret efter blev dette forandret, idet flere Arrestanter klagede over den ulidelige Stank af de mange indbragte Kadavere, som let kunde inficere hele Huset, ja en Arrestant havde endog »ilde tilredt sig ved i Afmagt at falde ned af Trappen«; Klagen var paategnet af Arresthusets daværende Præst Monrad; der blev saa indrettet Obduktionsstue i Avlsgaarden i Kattesundet (Rpr., 12. April 1772). — I denne Forbindelse kan der ogsaa fortælles lidt om Forløberen for Druknehuset ved Langebro. I 1743 blev der paa Forslag af Politimester Torm opført ved Vragerbroen, et Stykke af Bolværket ved Gammelstrand, ved den ene Ende af Vejerhuset et Skur, hvor de døde Mennesker, der fandtes i Kanalerne, kunde henlægges, til de var besigtigede og kunde bortføres (Rpr. 6. Maj). Men da Kammerherreinde Plessen (vistnok Louise, den senere Overhofmesterinde) i 1752 beklagede sig over den Inkommoditet, der tilføjedes hende ved, at disse Lig oplagdes i Boden ved Vejerhuset lige ud for hendes Sovekammervindue, fik Kæmneren Ordre til at indrette et Sted dertil i Materialgaarden i Kattesundet (Rpr. 20. Marts). Her var saa Druknehuset indtil 1795, da Materialgaarden lagdes i Aske under den store Brand. I den følgende Tid blev Ligene bragte til Vartov eller til Almindeligt Hospital, indtil der i Efteraaret 1796 indrettedes et Væ-

nogle Dage efter denne Klages Indgivelse kunde Løbeck komme med en, der sagde Sparto til Præstens.

Tirsdagen den 18. Marts 1766, da der var paabudt Sørgegudstjeneste i alle Landets Kirker i Anledning af Frederik V.s Ligfærd, var Arrestanterne med Løbeck og nogle Folk fra Byen forsamlede i Kirken. Da Præsten endnu ikke var kommen, holdt Degnen *Qvistgaard* Indledningsbønnen, hvorpaa man sang to Salmer. Da Præsten stadig lod vente paa sig, tog man atter fat paa Salmesangen, og først da man var i Færd med den fjerde Salme, kom Rothenborg ganske drukken, som Løbeck siger. Han vaklede op ad Kirkegulvet, maatte holde sig ved Alterskranken, faldt paa Trappen op til Prædikestolen og afleverede, efter at have indtaget en højst besynderlig Stilling[1]), en Vrøvletale, hvori der ikke var Mening skabt, og som vakte en stor, om end behersket Munterhed hos Tilhørerne; til Slutning faldt han baglæns ned af Prædikestolen, hvorpaa han indlod sig i Skænderi med flere, deriblandt en Student Asmund Berg, der vilde hjælpe ham op, og forlod Kirken for ikke mere at vise sig. Menigheden sang da atter Salmer, og Degnen sluttede Gudstjenesten med en Bøn.

Skandalen vakte stor Opsigt i Byen, og Talen blev

---

relse dertil i Ruinen af det afbrændte Arresthus (Kpb. 19. Sept.); da Ruinen nedbrødes i de første Aar af 19. Aarh. for at give Plads for det nye Raad- og Domhus samt Arresthus, opførtes i 1806 det bekendte Druknehus ved Langebro (se dette Tidsskr. I S. 85—86). Endnu skal dog omtales, at Magistraten efter Forslag fra Kancelliet i 1791 gav Kæmneren Ordre til at efterse, om der til saadanne Ligs Optagelse kunde opføres Fjælehytter paa to udpegede Steder, ved Nyhavn (eller paa Pladsen mellem Havnegade og Kvæsthuset) og ved Blaataarn (Kpb. 18. Maj); men disse Skure blev vistnok aldrig opførte.

[1]) »Han vendte R..... mod Væggen og laa med den højre Arm ud over Prædikestolen«, som et Vidne under Sagen udtrykte sig; Generalfiskalen sagde mere net, at »Underdelen af Ryggen var sat mod Væggen«. Løbecks Tjenestepige vidnede dog, at »han altid plejer at ligge sig ud over Prædikestolen«.

gengivet med Variationer efter de forskellige Tilhøreres Beretninger, det var jo ikke let at referere den, da der ingen Mening var i den. Den paalideligste Gengivelse skyldes dog vistnok en Gældsarrestant, den svenske Skibskaptajn *Kingborg;* det er sandsynligvis den, som er bleven lagt til Grund for Anklagen mod Rothenborg, og da der er Grund til at tro, at den findes nogenlunde bevaret i en Afskrift blandt de Langebekske Ekscerpter i det store kgl. Bibliotek, gengives den her[1]):

»I Navn Faders og Søns og den Hellig Aand.

Ach vor Hoved Krone er fallen, thi vie haver syndet, ach vee os, vie haver syndet. Du tog ifra os vor salig Konge Friderich den 5te, vores store Monarck og vores tilhengere; nu idag forsamles vi at høre vor Konge Friderich den 5te, Konge af Dannemark og Norge, Hertug til Holstein, vor Konge er død, ach vor Konge er død.

Fader vor NB. kunde ej læses ret. Dagens hellige Text evangelisk 1. Mosebogs 31. vers.

Alt hvad jeg kan see, er det, I ere Konger, I ere Guder paa Jorden, I skal døe, og I ere Mennisker, og ligesom andre Mennisker skal I døe, ach Ellendige Død, ach vor Konge er død, ach, nu vor Hoved Krone er fallen, har sadt Mennisker i forvirrelse, og nu er Konge Christian, vie have netop seet saa meget, vi haver netop alt intet — NB. Vil I see noget? har I noget at sige? Spør ham ud, spør ham ud, spør ham ud! Saa er det forklaret i foregaaende Vers, at vor Konge er død, Friderich den 5te.

For det første, han siger: her er den.

For det andet: utaf verden, at ikke bede forgieves.

For det tredie: at bede; ach vor Konge er død, han er død, Kong Christian, ach. —

---

[1]) Se *E. Gigas,* M. Rothenborgs Klageprædiken over Fr. V., i »Nord og Syd«, illustr. Maanedsskrift 1899, til hvilken Artikel jeg i det hele henviser angaaende Sagens Gang ved Kommissionsdomstolen og Højesteret. Selvfølgelig blev Talen til yderligere Morskab senere udvidet med alle Slags Tilsætninger, navnlig med Fordrejelser af Kongens Titler; særlig kan nævnes den Variant, der stod i Ugebladet »Freia« for 1822, og som flere Gange er bleven optrykt.

At den ringeste skulle glæde sig med den største, og at mange forandringer, man skal gaa igiennem; ach vie haver syndet, hvor (!) Hoved Krone er fallen, naar vie i disse Dage lader vores Ønsker, vores Sucke frembære; vie ere usle Creatur alle sammen. Vie maae ikke være som Børn, men som gamle Mennisker, at mange Tusinde Kongers Hoved lade regne over os, naar vie skal saa sige, naar det behager Gud, nu i Jesu Navn, i Jesu Navn ....

NB. Da fald hand baglængs ned af Prædikestolen, og dermed blev Prædigen endet. Ammen.«

Magistraten meldte Sagen til Biskoppen og vedlagde baade Løbecks og Rothenborgs Redegørelser (Kpb. 26. Marts) — af Løbecks findes der kun et kort Referat (Rpr.), Rothenborgs, der vistnok har været ret kuriøs, har jeg ikke kunnet finde —, og der blev afholdt Politiforhør. Men Sagen trak længe ud, ogsaa fordi Rothenborg for at redde sig kom med alle Slags Udflugter[1]), og først hen i August blev der nedsat en Kommission til at bedømme Sagen.

Men det mærkelige var, at Rothenborg ikke alene blev boende i Arresthuset i al denne Tid, men endog vedblev at være Præst og skalte og valte derinde som sædvanligt til stor Forargelse og Moro for Arrestanter og Publikum, der lader til at have drevet et syndigt Sjov med ham[2]).

---

[1]) I Juli 1766 (Rpr.) bad han om, at der maatte blive sendt to Betjente ind i Arresthuset for at se, »om det er muligt, at man baade kan staa paa Prædikestolen med Ryggen mod Væggen og tillige omfatte Prædikestolen med højre Arm, saa at endog Albuen ligger ud over den«.

[2]) I Maj fortalte han, at nogle arresterede Kvindfolk havde gjort stor Opsigt i Kirken med deres Grinen og Latter og havde forledt en Smededreng til det samme, saa at Qvistgaard, der prædikede for ham, nær var gaaet fra Koncepterne, og saa kom der en Jødekone ind, som spurgte, hvad det var for en Karl, der stod og raabte i Kirken, og sagde, at han jo maatte være gal. Nogle Maaneder efter fortalte han, at Løbeck og Arrestanterne sang Viser om ham.

Først da den ovennævnte Kommission, bestaaende af Generalauditør *F. C. Sevel* og Stiftsprovst *Jens Hegelund*, var bleven nedsat 11. Aug. og Generalfiskal *F. W. Wiwet* var bleven beskikket som Aktor, blev han suspenderet efter kgl. Befaling af 22. Aug. (Kbr. 1766 B Nr. 58), og *Laurits Svindt* (Schwindt) konstitueredes i hans Sted. Men Rothenborg vedblev stadig at bo derinde[1]). For øvrigt døde Svindt allerede fjorten Dage efter, og *Nicolai Andresen Ullitz* fik da Konstitution.

Under Sagens Gang vedblev Rothenborg at markere sin Tilværelse i Arresthuset paa en iøjnefaldende Maade. Han melerede sig efter Løbecks Ord idelig med Arrestanterne og ophidsede Delinkventerne mod ham; for at faa udleveret Skabet med Messeklæderne maatte Ullitz bede Magistraten om Assistance, og først da der kom to Betjente, rykkede han ud med det. Engang i Nov. kom Rothenborg hjem »fra sin Svoger[2]), hvor han havde spist«, Kl. henad 1 om Natten, gik ind til Løbeck og udskældte ham, Konen og to Gældsarrestanter, »der vaagede over Løbeck i hans Sygdom«, og den ene af Arrestanterne, den ovennævnte Kingborg, sloges med Præsten. Ogsaa disse Sager indberettedes til Biskoppen, og Magistratens stadige Præterea censeo var: Kan dog Præsten ikke flytte, før bliver der ikke Ro[3]).

---

[1]) Svindt bad Magistraten om at skaffe ham et Logemente i større Nærhed af Arresthuset, da Vejen fra Borgergade, hvor han boede, var for lang, ligesom han bad om et Tillæg i Lønnen paa Grund af sin store Familie (Rpr. 1. Sept.).

[2]) Denne Svoger var ganske sikkert Optikus *Johan Frederik du Wahl*, der var gift med hans Søster *Hedevig Marie*. Er han monstro ikke en Søn af Maleren Johan Salomon du Wahl?

[3]) Kpb. 24. Sept. og 17. Nov. I en Skrivelse fra Biskop *Harboe* til Magistraten (Kbr. 22. Nov. 1766 B Nr. 160) siger Biskoppen, at han nok gentagne Gange har hørt om Rothenborgs slette Omgang i Arresthuset, og han fandt det derfor ogsaa rigtigst, at han flyttede, men det kan kun lade sig gøre, hvis Magistraten kan yde ham noget til

I den næste Tid blev der dog mere stille om Rothenborg, efterhaanden som hans Sag kom til at staa daarligere og daarligere, og endelig 18. Marts 1767, Aarsdagen for Begivenheden, faldt Kommissionens Dom, der lød paa, at han havde sit Embede forbrudt, ikke maatte bære gejstlig Dragt eller udøve gejstlige Forretninger og skulde betale 30 Rd. til Aktor[1]). Saa gik Sagen til Højesteret, der bekræftede Dommen 16. Maj.

Dermed er Rothenborgs Saga ude. Men Sortien manglede han ikke.

Endnu nogle Maaneder blev han boende i Arresthuset. Den 5. Aug. bad han om og fik Henstand nogle Dage med Flytningen, til han havde fundet et andet Logis. En Uge efter meldte han, at han havde faaet Bolig, og bad samtidig om sin resterende Løn for April og Maj, 20 Rd. Men da Kæmneren meldte, at der i Arresthusets Bogsamling[2]) manglede Bøger til en Værdi af 17 Mk. 12 Sk., som burde fradrages i Præstens Løn,

---

Husleje, da det er hans Ret at beholde Løn og Bolig, til Dommen er fældet. Men herpaa gav Magistraten intet Svar; den vilde ikke ud med Pengene.

[1]) Dommen har vistnok taget paa ham. I Kirkebogen har Ullitz under 11. April 1767 indført: »blev Rothenborg i sin Svaghed berettet, skønt to Aar forsømt«.

[2]) Denne Bogsamling, der bestod af gudelige Bøger, og som efter Rothenborgs Sigende var skænket af Etatsraad *Christlieb Clausberg*, er der ofte Tale om, da Arrestanterne hyppig stjal af den. Da Pastor Teilmann 1741 forlod Arresthuset, gjorde han opmærksom paa, at der manglede en stor Del af Bøgerne, hvorfor Bygom fik Tilhold om at passe paa, at Arrestanterne ikke tog Bøger med sig, og i Okt. 1753 bad Rothenborg om 12 nye Salmebøger, da en Del var forsvunden. Det var i den Anledning, at han i sit Værelse fik ovennævnte Skab til Bøger og Kirkens Ornamenter; »det kunde være til mere Nytte end det Nøgleskab, som Arrestforvareren har faaet, og som tjener til Zirat i hans Stue«, siger han spydigt. I Dec. 1764 købte Rothenborg 12 Salmebøger af egen Magtfuldkommenhed og fik dem ogsaa godtgjort, men med den Bemærkning, at han for Eftertiden først skulde melde det, før han rekvirerede.

skrev denne (Rpr. 24. Aug.) til Magistraten, at han nu havde overleveret Kirken og Inventariet til sin Efterfølger, Ullitz, med Undtagelse af de ommeldte Bøger, hvorfor man kunde tage Betaling i hans Løn. »Den i Kirken hængende flyvende Engel samt et højt Gitterværk, som han selv har bekostet, skænker han Kirken«.

— — —

Rothenborg vedblev at leve i København som et stakkels forhutlet Menneske, der kummerligt ernærede sig af Informationer, Afskriverarbejde og lignende. Han fik ingen anden fast Stilling, skønt han flere Gange søgte f. Eks. om Klokkerembede. Han døde 27. Juni 1780[1]).

---

[1]) Til Oplysning om hans Liv efter Afskedigelsen har jeg fundet følgende. I Sept. 1767 klagede han over, at Løbeck ikke vilde udlevere ham noget Tømmer, der tilhørte ham, rimeligvis det S. 295 omtalte Materiale (Rpr.). Den 20. Marts 1771 faldt der ved Raadstueretten Dom i Sagen Rothenborg ctr. Hørkræmmer *Jens Rimmert* og Prokurator *Iver Abel*. Rothenborg havde faaet 10 Rd. for at have undervist Rimmerts Søn og for nogle for Hørkræmmeren forrettede Skriverier, men tillige havde han, naar han læste med Sønnen, faaet Smørrebrød og Te, for hvilket Kontraparterne havde sendt ham Regning og, da han ikke vilde betale, gjort Eksekution i hans Effekter; Eksekutionen blev erklæret for ulovlig, Effekterne skulde udleveres til ham og Kontraparten betale ham 60 Rd. i Omkostninger og for den ved Arresten tilføjede Overlast (Raadstuer. Domsprotokol). I Juli 1771 fik han Uformuenhedsattest af Magistraten, da han vilde bede Kongen om Pension eller et lille Levebrød (Rpr.). I Juni 1774 fik han en lign. Attest, og i Juli indgav han Supplik til Kongen om at faa et Klokker- eller Degneembede og indtil da nyde en ringe Pension (Rpr.); men Magistratens Erklæring paa Ansøgningen var ikke meget anbefalende: »Det er bekendt, at R. formedelst hans liderlige Levned er bleven dømt fra hans Embede som Præst i Arresthuset, og det er næsten til Forargelse, at han omgaar her i yderste Fattigdom; men om det kan være anstændigt, at et saadant Menneske burde anfortros et andet Embede i Kirken, indstilles, om Biskoppens Erklæring maatte indhentes« (Kpb. 20. Juli). I Maj 1778 klagede Enken Marie Møller over, at R. ikke vilde flytte fra hende, skønt hun havde opsagt ham, under Paaskud af, at hun ikke havde brugt Stempelpapir til Opsigelsen; R. lovede at betale hende, hvad han

V.

Der faldt nu mere Ro over Arresthuset, og *Ullitz*, der blev fast ansat, kort efter at Højesteretsdommen var falden[1]), og som straks efter Rothenborgs Fraflytning fik Bolig der, tog sig vistnok ivrigt af Embedet og gjorde, hvad han kunde, for at raade Bod paa de værste Skavanker. Allerede under sin Konstitution, i Okt. 1766, anmodede han om, at de fortrædelige Malefikanter maatte holdes til at søge Kirken, og at de oprørske maatte blive indelukkede til Stadighed, samt at al Huggen Brænde og Banken oven over og ved Kirken maatte blive forbudt. Alt det gav Magistraten ham Medhold i, men paa sin Forespørgsel, om han skulde undervise de Malefikanter, som ikke kunde læse, fik han det Svar, at det maatte blive hans egen Sag. I Juli 1768 bad han, om Malefikantstolen maatte gøres saa rummelig, at alle Arrestanterne kunde være der og saaledes være adskilte

---

skyldte, saa kunde han blive boende. I April 1779 logerede han hos Haarskærer Emdern, hvem han skyldte 3 Rd. 8 Sk. for Varer og laante Penge; da R. bejamrede sig over, at en Del Tøj i hans Chatol og Kuffert, som stod i Haarskærerens Stue, var stjaalet, havde Manden og Konen skældt ham ud og kastet Chatollet ud i Køkkenet; R. bad Magistraten om, at Chatollet atter maatte blive sat ind i Stuen, da han ikke kunde klæde sig af og paa i Køkkenet, og i det Kammer, hvori han laa, var der ikke Lejlighed dertil; Emdern fik Tilhold om at flytte Chatollet tilbage paa sin Plads, men nogle Dage efter klagede R. over, at det endnu ikke var sket (Rpr.). Den 27. Juni 1780 foretog Skiftekommissionen Annotationsforretning efter nylig afdøde R. i hans tilleje havende Værelse i Jens Jensen Holms Hus Nr. 185 i St. Larsbjørnstræde; tilstede var den afdødes Søsterdatter Johanne du Wahl, som tilkendegav, at Arvingerne var hendes Moder Hedevig, g. m. Optikus du Wahl, og den afdødes Broders to Sønner, hvis Opholdssted hun ikke kendte. Hele Boet, der bestod af det omtalte Chatol, et Bord med Taburet, en Seng samt nogle Seng- og Gangklæder, men ikke en eneste Bog, vurderedes til 10 Rd. 3 Mk. Jomfru Wahl lovede at besørge Begravelsen (Hof- og Stadsr. Skifteprot.).

[1]) Ullitz blev »voceret« 2. Okt. 1767 (Kirkeb.), men allerede 26. Juni sendte han Magistraten Genpart af sit Kaldsbrev (Rpr.).

fra de andre Kirkegængere. Men hvad hjalp det altsammen, naar det stadig gik i den gamle Slendrian under Løbeck, og naar Magistraten heller ikke viste den bedste Vilje til at tage sig af Sagerne? Da Løbeck i Maj 1767 bad om Assistance af Vægtere Dagen og Natten før *Barbara Andersdatter Wibes* Henrettelse[1]), svaredes der, at det behøvedes ikke, og da han i Jan. 1768 klagede over den arresterede Vægter *Ahrent Lundqvist* og en anden Arrestant, som vilde »udbrække«, hvorfor han maatte sætte den første i Kælderen og dertil bad om Hjælp, da han var aldeles desperat, hed det, at det maatte han selv besørge. Men da Ullitz i Dec. 1768 meldte, at hans Tjenestepige, Anthonette Esajædatter, havde »beklaget, at hun af den arresterede og til Kagstrygning dømte Mursvend *Knud Nielsen* var forført til at bedrive Horeri med ham og tillige var bleven befængt, hvorfor hun er indkommen paa Frederiks Hospital«, maatte Magistraten dog skride ind og give Løbeck Ordre til at »lade ham efterse og nøje bevare«.

Ullitz, der giftede sig under sit Ophold i Arresthuset, idet den kgl. Tilladelse, der var givet Rothenborg, ogsaa galdt hans Efterfølgere[2]), blev dog ikke længe her,

---

[1]) Barbara Wibe blev for Mord paa et fremmed Barn 19. Maj 1767 »udført paa Rakkersluffen, knebet og stejlet«, 34 Aar. — 24. Nov. 1767 blev *Anna Christophersdatter* fra Trompetergangen, for Mord paa et fremmed Barn, henrettet, men benaadet for at knibes, 25 Aar. — 28. Feb. 1768 blev *Johanne Marie Olsdatter Bang* fra Nyboder, for Mord paa sit eget Barn, rettet og begravet paa Pesthuskirkegaarden. 22 Aar (Kirkeb.).

[2]) I Marts 1768 ansøgte han Magistraten om at maatte benytte Værelserne, da han agtede at indgaa Ægteskab, og om at disse, »især den ene tilrøgede Stue«, maatte blive malede; Tilladelsen fik han, men Malingen blev der nok ikke noget af, thi Ansøgningen gik til Kæmnerens Erklæring, »og det blev derved«. Hans Bryllup med *Cathrine Christine Abrahamsdatter Mørch* stod 21. April i Frue Kirke. Det var hans andet Ægteskab (se Wiberg); 11. Dec. 1769 blev hans Datter Marie Christine døbt i Arresthuskirken (Kirkeb.).

thi allerede i Juli 1770 bad han om og fik Magistratens Rekommendation[1]), da han søgte et andet Kald, og i Sept. 1771 blev han Præst ved Randers Hospital. Inden han drog bort, havde han dog oplevet Løbecks Fald.

Det var Echapaderne, der voldte hans Ulykke. Han var nu ogsaa til Aars, og den tidligere omtalte Sygdom, der var overgaaet ham i 1766, havde vel yderligere svækket ham[2]), saa han ofte havde sin Hyre med at holde Styr paa Arrestanterne og mere og mere maatte tage Konen til Hjælp. Den 25. Sept. 1769 undveg en Arrestant *Sivert Larsen,* der, som Løbeck indberettede, »ventelig var gaaet over et Plankeværk ind til Brændevinsmanden, som han beder om maa blive efterset og med Jærnpigge forsynet«. Løbeck blev suspenderet, men Sagen drev dog over dengang, sikkert væsentlig fordi Fyren nogle Maaneder efter blev attraperet i Vimmelskaftet af selve Madam Løbeck (Kpb. 13. Dec.). Men den 5. Jan. 1770 saa 4 Delinkventer, en Falskmøntner[3]) og 3 Tyve, deres Snit til at stikke af — maaske som Hjælp til Rejsepenge havde de taget nogle Salmebøger

---

[1]) »Sollicitanten har i den Tid, han har været Præst i Arresthuset, ført et skikkeligt og anstændigt Levned« (Kpb. 23. Juli).

[2]) Under Sygdommen, da han troede, han skulde dø, havde han forgæves søgt om, at Konen maatte beholde noget af hans Løn som Pension.

[3]) Falskmøntneren, *Henrik Petersen,* havde lavet falske Bancosedler. Det lader til at have været en ret almindelig Forbrydelse paa de Tider. Ganske kuriøs lyder følgende Historie. I Okt. 1768 anlagdes der Sag mod *Daniel Jørgen Runge,* som ved to andres Hjælp havde forfærdiget en Summa 1 Rd. Bancosedler. I Juli 1769 indleverede Byfoged, Etatsraad Suhm Forhør over samme Runge, »som paany har begyndt at handle med falske Bancosedler«, og endskønt han nægtede at have skrevet dem, var der dog stor Formodning; men da han for det forrige Delictum var benaadet paa Livet med Livstid i Tugthuset, indstillede Suhm, at Forhøret ophævedes og den kgl. Resolution eksekveredes. Sagen gik til Kancelliet, og Runge indsattes midlertidig i Tugthuset.

KØBENHAVNS
KOMMUNEBIBLIOTEKER
LÆSESALE I
CHRISTIANSHAVN

med, efter hvad Ullitz senere meldte —, og Løbeck skildrede selv naivt og uforbeholdent Begivenheden saaledes, at da han om Aftenen sidste Gang visiterede, fandt han Gadedøren aaben og en Nøgle siddende i den. Han blev nu atter suspenderet og sat under Tiltale, medens en Betjent *Johan Schrøder,* der i 23 Aar havde været Vagtmester, blev konstitueret i hans Sted.

Stod Løbecks Sag paa svage Fødder fra Begyndelsen, blev det endnu værre, da den konstituerede Arrestforvarer i Juni 1770 meddelte, at der i Arresthuset gik det Rygte, at der foruden Tinnøglen, som var funden i Gadedøren, skulde være en anden falsk Nøgle af Træ, som Løbeck i sin Tid havde frataget en Arrestant uden at melde det. Rygtet viste sig at være sandt, og Løbeck stod nu ikke til at redde. Det nyttede intet, at han bad om Naade, »at han ikke skulde stødes fra Brødet i sin Alderdom«, og at han i Okt. 1770, efter at Bytingsdommen var gaaet ham imod, ansøgte Kongen om at maatte faa Pension, i Fald han ikke kunde faa hel Tilgivelse og blive ved Embedet; Magistraten erklærede til Ansøgningen, at det ikke syntes rigtigt at give en skødesløs Betjent Pension, og den indsaa heller ikke, hvorfra Pengene skulde komme (Kpb. 24. Okt.). Den 23. Dec. bekræftedes Bytingsdommen ved Raadstueretten[1]). Sagen gik nu til Højesteret, hvor Afgørelsen faldt i April 1771[2]).

[1]) Dommen lød: »Da L. har opført sig aabenbar skødesløs i sin Tjeneste, tilladt Delinkventer i Stedet for efter hans Instruks at holde dem fængslede at opholde dem i hans egen Stue silde ud paa Aftenen og givet dem Lejlighed til at faa Nøglerne til Arresthusdøren, hvorefter de gjorde en Træmodel, som L. dog har søgt at fortie, og derefter en Tinnøgle . . . . bliver Bytingsdommen af 20. Aug. som lovlig stadfæstet« (Raadstuerettens Domsprot.).

[2]) Kun een Gang senere har jeg truffet Løbecks Navn, 4. Jan. 1779, da hans Enke Anna Margrethe, som var i Nød og Trang, bad Magistraten om Hjælp; hun fik 2 Rd. af de fattiges Kasse (Rpr.).

Straks efter blev Schrøder fast ansat, og 1. Maj fik han sin Instruks[1]).

Han havde lige fra Begyndelsen vist sig meget ivrig og gjort alt for at insinuere sig hos sin høje Øvrighed. Anvisningen paa Trænøglen var ikke daarlig. Da en Gældsarrestant *Carl Wentzels* Hustru var gaaet fra Forstanden derinde i Juni 1770, spurgte han, om det var en Arrestant tilladt at have sin Hustru hos sig i Arresten, og samtidig spurgte han, om en arresteret Jøde maatte holde Forsamling derinde med 10—12 andre Jøder, saa at de med deres Skrigen og Raaben foraarsagede Opløb udenfor (om Jødernes Gudstjeneste derinde se S. 288). Til begge Dele svarede Magistraten nej. Et tydeligt Vink om, at Magistraten stod sig bedst ved at ansætte ham, gav han i Dec. 1770 ved at meddele, at da en af Gældsarrestanterne havde foræret en Lysekrone til Kirken, lovede han selv at fournere den med Lys, saa længe han var Arrestforvarer[2]), thi den Post havde Magistraten aldrig villet vide noget af og stadig ligget i Kiv om med Præsterne, naturligvis især med Rothenborg[3]).

I øvrigt er der saa at sige intet at fortælle om Livet derinde under Schrøder, da han allerede døde i Maj

---

[1]) Af nyt i denne Instruks anføres, foruden hvad der S. 317 er sagt om Delinkventstuen, at han skal passe paa, at der ikke kastes Vand eller Skarn ud paa Gaden paa Folk, hvad der altsaa lader til at have været en yndet Adspredelse.

[2]) »I Ullitz' Tid er bl. a. skænket en Lysekrone for Kirken og en Lysekrone for Prædikestolen, Lys hertil har Arrestforvarer Schrøder lovet at give, saalænge han bliver her ved Tjenesten, men Lys til Alteret med Plader og Hatte paa har Schrøder givet, da han af Magistraten virkelig blev med Instruks beskikket« (Annotationsb.).

[3]) Karakteristisk for denne Sag er Magistratens Svar 31. Jan. 1776 paa Arresthuspræsten Monrads Forlangende om Lys: Stadens Kasse kan saa meget mindre bebyrdes med at bekoste Lys, som den ikke engang bekoster Alterlys til nogen af Stadens Sognekirker, der ikke har andre Lys end, hvad der af en eller anden af Menigheden bliver foræret (Kpb.).

1772[1]); det skulde da være om et større Slagsmaal mellem Gældsarrestanterne Skomager *Frederik Jacob* og Bundtmager *Michael Schrøder*, om hvilket Arrestforvareren meldte, at det foregik »uden at Drukkenskab dertil var Aarsag, hvorfor han har sat Schrøder ind hos en anden Arrestant, hvor han dog ikke vil være«; eller at Arrestanten *Johan Th. Bøhm* klagede over, at Arrestforvareren holdt Værtskab, skønt det var ham forbudt, og at han havde frataget ham et Pressejærn under Paaskud af, at den, der havde givet ham det, skyldte Arrestforvareren Penge for Drikkevarer; eller om Arrestanten Urtekræmmer *Jørgen Mohr*, der var særlig urolig og havde vist utugtigt Forhold mod to Malefikantinder.

Imidlertid var der indtraadt en betydelig Forandring i Arresthusets Forhold ved Oprettelsen af Hof- og Stadsretten 15. Juni 1771, da det blandt andet blev bestemt, at Magistraten for Fremtiden kun skulde have at gøre med de økonomiske Sager og Politisagerne, men ikke med de jurisdiktionelle Anliggender, og alle Forretninger som Arrestationer, Anholdelse af Forbrydere, Dommes Eksekution og Bøders Inddrivelse, der før havde sorteret under Byfogden, henlagdes under en af Assessorerne i Hof- og Stadsretten, den kongelige Foged. Forholdet mellem Retten og Magistraten blev dog først endelig ordnet efter Struensees Fald, og da Byens nye Magistrat var bleven indsat i Okt. 1772. Det gik imidlertid langtfra, som Magistraten havde ventet, at den i Hovedsagen skulde genindtræde i sine gamle Rettigheder. Hof- og Stadsretten beholdt tværtimod i det væsentlige hele den Kompetence, der var bleven tillagt

[1]) 10. Maj holdtes Skifteforretning i Arresthuset efter Begæring af Studiosus *Ulrich Schrøder* efter Faderen, Arrestforvarer S., død 9. Maj, 54 Aar gl., og Moderen, *Kirstine Marie Melchior*, død 10. Maj; de efterlod sig 3 Døtre foruden Sønnen (Hof- og Stadsr. Skifteprot.). Ulrich Schrøder døde derinde 14 Dage efter (Kirkebogen).

den fra Begyndelsen. Dette fremkaldte et meget spændt Forhold mellem de to Autoriteter, og blandt andet kom det stærkt til Orde i deres Stilling til Arresthuset.

Striden begyndte efter Schrøders Død 9. Maj 1772. To Dage efter udnævnte Magistraten blandt de mange Ansøgere til Arrestforvarertjenesten Politikontrollør *Johan Friedrichsen,* der havde været Militær og staaet i Politiets Tjeneste i 6 Aar. Men samtidig havde den kgl. Foged, Etatsraad *Ortved,* konstitueret Retsbudet *Anton Thorsager* i Embedet, og denne nægtede, naturligvis med sine foresattes Vidende, at udlevere Friedrichsen Nøglerne. Saa sendte Magistraten en pro Memoria til Kongen 14. Maj (Kph.), hvori Sagen først refereredes, som den her er fortalt, og som endte saaledes: »Endskønt Staden og Magistraten allerede uden Skyld og Brøde er bleven frataget den største af alle deres Herligheder, er vi dog allerunderdanigst overbeviste om, at Ds. kgl. Majestæts allernaadigste Øjne ikke alene er henvendte til Stadens Opkomst igen, men endog vil forhindre, at der ikke enten af Hof- og Stadsretten eller andre skal blive gjort noget ydermere Indgreb, og da Hof- og Stadsretten saa meget mere er uvedkommende at beskikke Arrestforvareren, som ikke alene Magistraten fra umindelig Tid har kaldet Arrestforvareren, men Arresthuset tilhører Staden og er bekostet og vedligeholdt af dens Kasse, Inventarium er bekostet af Stadens Kasse, ja endog deraf, siden Hof- og Stadsretten er begyndt, er vedligeholdt og augmenteret, Arrestforvareren nyder Løn af Stadens Kasse, Bysvenden har endog sidste Nytaar, efter Kongens Fogeds egen Rekvisition, bekommet som sædvanlig Klæder bekostede af Stadens Kasse, saa maa vi allerunderdanigst bede Ds. Maj. allernaadigst befale de Tilforordnede i Hof- og Stadsretten ufortøvet at foranstalte, at Nøglerne til Arresthuset overdrages til den af os beskikkede Arrestforvarer«.

Som Svar paa denne temmelig uforbeholdne Skrivelse kom der 19. Maj en Kancelliskrivelse (Kbr. 1772 A Nr. 124), hvori det hedder, at Hof- og Stadsretten formener sig berettiget til at bortgive Tjenesten, og at Friedrichsen skal entholde sig fra den, indtil Sagen er afgjort af Kongen, i øvrigt udbeder man sig underrettet om, paa hvilke Grunde Magistraten støtter sin formentlige Ret. Magistraten svarede Dagen efter herpaa (Kpb.) ved at henvise til sin Forestilling af 14. Maj og beklagede sig i stærke Udtryk over Hof- og Stadsrettens Optræden.

Men lige meget hjalp det, Magistraten trak det korteste Straa. Ved kgl. Res. af 25. Maj[1]) blev det fastslaaet, at Hof- og Stadsretten havde at besætte Posten, og at Arrestforvareren skulde som hidtil have 24 Sk. ugentlig for hver Gældsarrestant, men af Staten skulde han for Delinkventerne have 100 Rd. aarlig foruden 40 Rd. til en Karl.

Det eneste, Magistraten altsaa havde opnaaet, var, at den ikke mere skulde lønne Arrestforvareren. Men den var yderlig fornærmet og besluttede at stille sig paa det Standpunkt, at Arresthuset nu var den helt uvedkommende, og at den ikke vilde have det mindste at gøre med det, den vilde hverken betale Præst, Degn eller Sygeopvartning, lige saa lidt som den vilde have at gøre med Reparationerne. Det blev imidlertid kun til nye Ydmygelser for den.

Fra Juni 1772 stoppede den med at udbetale Gagen til Præsten *Marcus Jørgensen Monrad,* der var bleven ansat i Sept. 1771 efter Ullitz, og den ulykkelige Mand fik paa gentagne Anmodninger stadig det Svar, at han maatte henvende sig til Hof- og Stadsretten, da Arrest-

[1]) Fortegnelse over Reskr. og Kancelliskr. til Hof- og Stadsretten, Landsark.

huset ikke mere dependerede af Magistraten (se saaledes Kpb. 21. Marts 1773). Og samme Besked fik *Søren Palle*, der havde forestaaet Sangen i Kirken, og Barber *Muxolls* Enke for sin Sygeopvartning (se Noten S. 316). Til sidst blev det uudholdeligt for Monrad. Den 7. Juni 1773 krævede han sin Gage for det forløbne Aar, »for at jeg ikke skal komme i ringere Omstændigheder, end jeg allerede desformedelst er«, og da det heller ikke hjalp, kom han igen 15. Juli med den Bemærkning, at han nu maatte henvende sig til Kongen, hvis han ikke fik sine Penge. Men Magistraten var lige stejl; den vilde netop fremtvinge en kgl. Resolution. Monrad sendte saa sin Ansøgning til Kongen, og da Magistraten fik denne til Erklæring, svarede den 11. Aug. (Kpb.): »Det er billigt, at Præsten faar sin Løn, men det er lige saa ubilligt, at Stadens Kasse skal betale Hof- og Stadsrettens undergivne Betjente. Magistraten er helt betaget noget med Arresthuset at bestille, saa at ingen Arrestanter optages der, om og de ikke kan rummes i Raadhusets Arrester. Hof- og Stadsretten oppebærer nu de fleste af de Indtægter, Staden før havde, og da den nu dirigerer Arresthuset, er den vel ogsaa den rette til at betale Præst, Degn og Arrestforvarer«. Endelig kom den kgl. Resolution 4 Nov., der gjorde opmærksom paa, at det Ræsonnement, at Arresthuset var Magistraten uvedkommende, ikke galdt, da det stadig tilhørte Staden, og fastslog, at dens Kasse derfor fremdeles har at lønne Præst og Degn og bekoste de nødvendige Reparationer[1]).

Saa bekom Monrad sine Penge, og Madame Muxoll, som straks meldte sig, da hun fik dette at vide, blev ogsaa honoreret[2]).

[1]) Om denne Sag se Kollegialbreve 1773 B Nr. 9 og 108.

[2]) Madame *Muxoll*, der lod Tjenesten besørge ved sin Søn *J. C. Muxoll*, beholdt den til sin Død i Marts 1780, da den gik over til Amtskirurg *Chr. Caspar Siemsen*, som tillige skulde betjene Raad-

Som Efterdønninger af Kampen kan endnu nævnes, at Magistraten nægtede at betale 8 Rd. 3 Mk. for Forplejning af Arrestanter, en Regning, som Hof- og Stadsretten mente var den uvedkommende, da den galdt Tiden før Forandringen; ogsaa her maatte der et kgl. Reskript af 20. Nov. 1773 (Kbr. 1773 B Nr. 126) til for at faa Magistraten til at give efter. Ligeledes nægtede den en Tid at betale Natmesteren, Garnisonsskarpretter *Oswalds* Regning, 102 Rd. — det maa have været en forfærdelig Svinesti — for at have udført Urenligheden af Arresthuset; Hof- og Stadsretten havde midlertidig honoreret den af sin Sportskasse, men den holdt vedblivende paa, at Udgiften vedkom Magistraten, og bad i Juli 1774, om den maatte faa en Kopi af Resolutionen af 4. Nov. 1773, da den ikke tvivlede om, at denne gav Retten Medhold; og meget rigtigt: en Kancelliskrivelse af 30. Juli befalede Magistraten at betale Retten Pengene tilbage[1]).

Det var at bide i det sure Æble, og Smagen sad Magistraten længe i Munden. I lange Tider hedder det altid i Ordren til Kæmneren, naar der er Tale endog om den mindste Reparation, at den skal foretages »med muligste Menage«, og overalt, hvor det er paa nogen

husets Arrester, alt for 50 Rd. aarlig (se Kpb. 19. Marts 1780). Efter hans Død 1795 fik Amtskirurg *J. A. Ranfft* Pladsen; hans Gage blev i Jan. 1797 forhøjet til 75 Rd. aarlig (Kpb. 27. Jan.).

[1]) Reskr. og Kancelliskrivelser til Hof- og Stadsretten, Landsark. — I en Forestilling til Kongen af 6. Juli (Kpb.) meddelte Magistraten, at den efter Reskr. af 4. Nov. havde foretaget de fornødne Reparationer, »skønt det kostede Stadens Kasse altfor meget at holde denne Bygning i Stand, tilmed da den ikke mere har Tilsyn med den, og der bliver langt flere Reparationer, da der nu optages alle Jurisdiktionens baade civile og militære Personer, og at den nu ogsaa skal bortføre Urenligheden, der er langt større end før, finder den helt ubilligt«. I en ny Skrivelse af 17. Aug. kommer den atter tilbage til Renovationsspørgsmaalet og beder, at Arrestforvareren i alt Fald vil melde, før han tilkalder Oswald.

Maade gørligt, henviser den Forespørgsler til Hof- og Stadsretten, da »Sagen er den uvedkommende«.

VI.

Grunden til, at Regeringen saa bestemt havde holdt paa, at Arrestforvareren ikke mere skulde sortere under Magistraten, er ganske sikkert de rent ud skandaløse Forhold, der i mange Aar havde hersket derinde. Og der er vistnok heller ingen Tvivl om, at de bedrede sig meget i den næste Tid, om ogsaa der endnu fandt Undvigelser Sted, og der gik Fortællinger blandt Folk om Gældsarrestanternes muntre Liv, hvorledes de holdt Assembleer og Klubber, og hvorledes »man kan leve der saa godt som nogen Junker eller Greve« (C. Bruun, Kbhvn. III S. 621). Men Sagen er, at Kilderne til Arresthusets Historie i den sidste Snes Aar, indtil det brændte 1795, flyder meget sparsomt. Man kan ikke længer saadan kigge ind af Vinduerne som i Magistratens Tid. I Raadstuearkivets Protokoller findes der meget lidt; kun naar der skal foretages Forandringer ved Bygningen eller Reparationer — af dem var der for øvrigt ikke saa faa, thi Bygningen lader til at have været en Del forfalden paa det sidste —, naar der skal opsættes en Kakkelovn til en Gældsarrestant og lignende, eller naar der er smaa pekuniære Mellemværender med Præsten, dukker Navnet op. Og Hof- og Stadsrettens Protokoller (i Landsarkivet) har heller ikke meget at fortælle, dels fordi Materialet er noget ufuldstændigt[1]), dels vel og især fordi alle indre, mere intime Anliggender, Kontroverser og Klager er afgjorte administrativt uden altfor lange Skriverier.

[1]) Af Korrespondanceprotokollerne mangler Nr. 1 til Okt. 1775 og Nr. 5 fra 15. Nov. 1791 til Sept. 1795.

Det er derfor ikke store Sager, der kan siges om denne Periode. Noget af Interesse er der dog, navnlig med Hensyn til Gældsarrestanterne.

Der var kun to Arrestforvarere i denne Tid, nemlig den allerede omtalte *Thorsager,* der døde 1782[1]), og *Carl Christian Plessen.* Medens jeg ikke har truffet paa den mindste Anke mod den første, forefaldt der under Plessen tre Undvigelser, hvoraf i alt Fald de to kom til at svie ret artigt til ham. I 1785 undveg en Gældsarrestant, Sekretær *Frederik Christian Cramer,* hvorfor hans Kreditor, Divisionskirurg C. N. Grell anlagde Sag mod Plessen[2]), men hvorledes det gik med Sagen, ved jeg ikke. Aaret efter, i Okt. 1786, absenterede to Tyve sig, og denne Gang blev der ved Hof- og Stadsretten anlagt Sag mod Plessen for Forsømmelighed. Vel søgte han at redde sig ved at skyde Skylden paa sin Karl *Rasmus Christensen,* som han endog lod arrestere; men denne anlagde Kontrasøgsmaal mod ham for Arresten med den Motivering, at han nok havde paataget sig at bringe Arrestanterne Mad, men ikke at passe paa, at de ikke stak af. Denne private Sag blev virkelig indledet for Retten (20. Aug. 1787), men dens videre Forløb har jeg ikke kunnet finde; den er vel falden bort af sig selv, da Hof- og Stadsretten 23. Maj 1788 dømte Plessen til en Bøde af 100 Rd. til Almindeligt Hospital for Forsømmelighed, eftersom han flere Gange havde overladt sin Karl at lukke Arresthusets Gadedør[3]). Endelig undveg

---

[1]) 7. Feb. 1782 holdtes i Arresthuset Skifteforretning efter den samme Dag afd. Thorsager; tilstede var Enken Vibeke Judithe Schrøder, Thorsagers anden Kone: den første hed Marie Sjørup (Hof- og Stadsr. Skifteprot.). Hun var død 18. Nov. 1772 (Kirkeb.).

[2]) Hof- og Stadsr. Korrespondanceprot. 28. Okt. 1785. I Arrestforvarerens Instruks staar: Hvis Gældsarrestanterne undviger, skal han staa Kreditorerne til Ansvar efter Loven.

[3]) Se Korresp. prot. 29. Marts 1787 og Kancelliskr. 28. April 1787 samt Rettens Domsprot. 23. Maj 1788.

to Arrestanter, *Lorentz Jessen* og *Lars Jensen*, om Aftenen 4. Maj 1792, og denne Gang gik det endnu værre, idet han ved Hof- og Stadsretsdom af 19. Jan. 1795 blev ikendt en Bøde af 150 Rd.[1]).

Præsterne skiftede naturligvis hyppigere; saa snart de kunde, søgte de bort til et bedre Kald; men her er kun Grund til at nævne nogle af dem (den fuldstændige Liste kan ses hos Wiberg). Monrads Eftermand *Andreas Andersen Wibe*, som blev Præst her i 1777, og som i det hele synes at have haft Magistratens Øre[2]), fik endelig sat den Forandring igennem, som Rothenborg forgæves havde kæmpet saa drabelig for, idet han i Okt. 1778 ansøgte Magistraten om, at »Alteret samt Prædike- og Skriftestolen, der staar op til Vandhuset, kun adskilt

[1]) Se Domsprot. Plessen slap dog for at betale denne Bøde. Da Arresthuset omtrent et halvt Aar efter Dommens Afsigelse blev lagt i Ruiner ved Byens Brand, fik Plessen en stor Del af sit Bohave ødelagt, og han selv kom saaledes til Skade, at han i nogen Tid laa som Patient paa Frederiks Hospital, medens Konen nogle Nætter maatte kampere under aaben Himmel paa Volden med Resten af deres Ejendom, indtil hun fik lejet nogle Værelser ved Nørrevold, som Plessen senere fik Huslejegodtgørelse for (se Kpb. 19. April 1796). Da han saa i Foraaret 1796 søgte om og fik Afsked paa Grund af Alderdom og Svaghed, og samtidig bad om at slippe for den idømte Bøde, anbefalede Hof- og Stadsretten dette, da »Sikkerhed for lige Forsømmelse i Fremtiden, Straffens egentlige Hensigt, paa denne Maade (ved Afskedigelsen) i Henseende til ham er opnaaet, og Prof. Winsløvs Attest desuden oplyser, at Supplikanten ikke uden Helbreds Svækkelse udstaar den befalede subsidiære Straf« (Korresp. prot. 25. Maj 1796). Hans Eftermand blev Kongens Fogeds Bud *Jens Sørensen Krog*.

[2]) Ved sin Tiltrædelse i Juni 1777 søgte og fik han et halvt Aars Gage forud, »da han var uformuende og ikke kunde bestride Udgifterne ved Tiltrædelsen«; i Okt. 1779 fik han 100 Rd. i Forskud mod at afbetale dem i Terminer, men i Febr. 1781, da han var kaldet til Præst i Hobro, bad han om, næst at takke for den »Bevaagenhed og Gunst, der var værdiget ham«, at de 50 Rd., han endnu skyldte Stadens Kasse, maatte eftergives ham, — og det blev ogsaa bevilget (Rpr.).

derfra ved et tyndt Bindingsværks Skillerum, maa flyttes øverst op i Kirken, hvor Arrestantstolen er, da der ved den nuværende Indretning er en ulidelig Stank, som han stedse ved de hellige Forretninger maa inddrikke, ved hvilken Anledning Kirken ogsaa med det fornødne Lys kan forsynes, da han nu paa begge Sider er omgivet af saa tykt et Mørke, helst om Vinteren, at han hverken kan se eller læse Epistel eller Evangelium af Alterbogen« (Rpr.). Kæmnerens Overslag paa Arbejdet lød paa 125 Rd., og det blev da udført i Slutningen af Aaret.

En halv Snes Aar efter foretoges der igen et Par Forandringer i Arresthusets Indre, alt til Gavn for Gældsarrestanterne. Paa Opfordring af den kongelige Foged, Etatsraad *Ortved,* der gjorde opmærksom paa, at Arresthuset nu var saa overfyldt med Gældsarrestanter, at der maatte gøres Udveje, blev Kamrene i anden Etage i Eftersommeren 1787 omdannede til ogsaa at optage disse, og Malefikanterne blev helt henviste til Kælderen (Kpb. 30. Juli). For at hjælpe paa de sidste Stakler fik de Vadmelsdækner (Kpb. 26. Nov.), og da heller ikke det var nok til at holde Kulden og Fugtigheden Stangen dernede, blev der lagt Bræddegulv over Stengulvet (Kpb. 25. Febr. 1788).

Medens Magistraten glat var gaaet ind paa denne Forandring, strittede den mere imod, da der blev Tale om den anden, og der maatte et kongeligt Magtbud til for at faa den gennemført. I Dec. 1788 tilskrev Kongens Foged, Assessor *Feddersen,* Magistraten, om der ikke »til Gældsarrestanternes Fornøjelse kunde indrettes et rummeligt Værelse til Arbejdsstue, hvor de lysthavende kunde deltage i let Haandarbejde«. Da Magistraten hertil svarede, at Stadens Kasse ikke med det første kunde bebyrdes med en saadan Udgift, sendte Feddersen kort efter en ny Skrivelse, hvori han foreslog at indrette

Arbejdsstuen i Præstens Værelser, ham maatte Magistraten saa anvise Lejlighed andetsteds. Herpaa gav Magistraten det Svar, at den vel var villig til at indrette Stuen, men at skaffe Præsten Lejlighed andetsteds eller give ham Huslejegodtgørelse kunde den ikke indlade sig paa. Efter flere Skriverier fastslog endelig en kgl. Resolution af 6. Marts 1789 (Kbr. 1789 A Nr. 95), at der skulde indrettes en saadan Arbejdsstue, »hvor Gældsarrestanterne kan udøve den af dem lærte Profession og disse Arrestanters Skæbne derved formildes samt deres Helbreds Tab derved forekommes«, og for at lette Indretningen var det samtidig befalet Vajsenhusets Direktion at overlade Præsten to for en ugift Person anstændige og brugbare Værelser i Vajsenhuset. Forandringen blev da foretaget i Løbet af Sommeren, skønt Magistraten ømmede sig og endnu prøvede paa, om den ikke kunde slippe for at anskaffe Borde, Bænke og andet Inventar (Kpb. 19. Maj), men ogsaa her maatte den bøje sig for en Kancelliskrivelse af 20. Maj (Kbr. 1789 A Nr. 236), især, som det hedder deri, »siden Udgifterne er helt ubetydelige«[1]).

Den Præst, der tog den nye Bolig i det lige overfor liggende Vajsenhus i Brug, var *Frederik Plum*, den senere fynske Biskop; han havde i Marts 1789 afløst *Ove Mathiesen Steenberg*[2]).

---

[1]) Denne Arbejdsstue har vistnok ikke været velset af Haandværkslavene. I Marts 1790 (Rpr.) indsendte Oldermanden for Tobaksspinderne en Klage over, at der gennem Arresthuset fabrikeres og udsælges Tobak, og bad om, at dette Indgreb i Lavets Rettigheder maatte standses.

[2]) I Marts 1789 ansøgte *Plum* om at faa overladt saa meget af det i hans Formands Værelser befindende Inventar, som han kan behøve, og som ikke er nagelfast, dog at han fritages for Ansvar for de der værende Salmebøgers fulde Antal, og i April bad han ogsaa om at faa et vel nagelfast, men let flytteligt Skab af Steenbergs Bohave; begge Dele fik han (Rpr.).

Den sidst omtalte Forandring til Fordel for Gældsarrestanterne var et Udslag af de humane Krav, der var oppe i Tiden. Fra Midten af Firserne diskuterede man ivrigt, om det i det hele taget var forsvarligt at arrestere Folk for Gæld, og om det i alt Fald ikke var forkasteligt at berøve Folk deres Frihed paa ubestemt Tid for Smaasummer, hvad der fremkaldte en hel lille Litteratur[1]). Fra Sommeren 1790 findes fra Hof- og Stadsretten to Indlæg i Debatten, af hvilke her skal gives et kort Uddrag[2]).

Det ene er en pro Memoria til Kancelliet om Gældsarrestanternes bedre Forplejning i Arresthuset som Svar paa en Del Arrestanters Ansøgning om dette Æmne. Paa det ene Punkt i Ansøgningen, at de, som bevislig ikke har handlet bedragerisk, men kun ved ulykkeligt Tilfælde er komne i Fattigdom, maa løslades, kan Retten ikke gaa ind, da Kreditorerne derved vilde blive betagne deres ved Loven tilstaaede Ret. Om det andet Punkt, at Kreditorerne maa yde mere ugentlig til deres Forplejning, har Rettens Medlemmer ikke kunnet enes. Kongens Foged har foreslaaet, at Ydelsen, et Lod Sølv eller 3 Mk., som det nu er, skal forhøjes til det dobbelte. Flertallet holder for, at Meningen med Arresten er, at Kreditor sikrer sig mod, at Debitor flytter eller disponerer over sit Gods, men ikke, at den skal være et Tvangsmiddel, og derfor skal den være saa lempelig som mulig ud over Tabet af Friheden. De 3 Mk. kunde være gode i sin Tid, men nu er de utilstrækkelige; de maa forhøjes til 1 Rd. eller i alt Fald til 4 Mk. Derved forøges vel Kreditors Udgifter, men dels skal jo Debitor

[1]) »Betragtninger over Misbrugene og den altfor store Hyppighed med personlige Arrester for Gield i vore Tider«; »Svar paa Betragtninger osv.«; »Betragtninger over Niels Bruns Piece ang. Procuratorer og Slutteriet, item over det derover udkomne Svar«; alle fra 1785.

[2]) Korrespondanceprot. 4 Nr. 5112 og 5113, begge dat. 18. Juni.

erstatte ham det senere, dels kan det bevirke, at Arrest for smaa Summer bliver sjældnere. Gældsarrestanter skal ogsaa have det bedre end Malefikanter, da de jo ikke er Forbrydere, og om de er det, hører de dog til en anden Klasse end de; de har det nu ikke saa godt som Malefikanterne, da disse faar fri Lys og Vask, men hine maa afholde denne Udgift af deres Forplejning. Mindretallet finder derimod en Forhøjelse betænkelig, da Debitor dog kun skal have det nødtørftige og ikke have det bedre end udenfor. En Gældsarrestant er som et Almisselem og er bedre stillet end dette, som paa Grund af Alder og Svaghed intet kan fortjene, medens den første gerne har Venner og Bekendte og kan faa noget Arbejde, og Staten kan ogsaa gøre noget for, at der kan arbejdes i Arresten, hvad der jo ogsaa er gjort ved Oprettelsen af Arbejdsstuen. Tre Mark svarer omtrent til det, et Almisselem paa højeste Almisse har. Desuden har disse Arrestanter ved mere end een Lejlighed vist Trodsighed og Opsætsighed, og dette vilde forøges, hvis de fik mere. Det kan tværtimod bevirke, at de bliver ørkesløse og unyttige Personer. Derfor tilraader Mindretallet i Stedet flere Foranstaltninger til, at de kan arbejde.

Det andet Indlæg er Svar til Kancelliet paa Præsten *Ove Mathiesen Steenbergs*[1]) Ansøgning om Forbedring i Gældsarrestanternes Vilkaar, ledsaget af Fogdens, Assessor Feddersens, Betænkning. Meget vidtløftigt behandles Spørgsmaalet, om der i det hele taget burde kunne arresteres for Gæld, og i alt Fald bør Arresterne indskrænkes, da det hverken er nyttigt eller billigt at holde

[1]) Det er den S. 338 nævnte Steenberg, der var bleven Præst i Arresthuset i Efteraaret 1785 og i Begyndelsen af 1789 blev forflyttet til Knebel i Randers Amt; han havde altid taget sig meget ivrig af Gældsarrestanternes Sag, og der er vistnok ingen Tvivl om, at han ogsaa har haft Indflydelse paa Oprettelsen af Arbejdsstuen.

nogen i længere Tid arresteret for Gæld, og da det maa antages, at ingen Debitor af Modvillighed eller Ondskab vil undlade at betale og hellere miste Friheden. Indlægget ender med det Forslag, at ingen maa være arresteret mere end et Aar for 100—200 Rd. Gæld, mere end to Aar for 200—500 Rd. Gæld, mere end tre Aar for 500—1000 Rd. Gæld og mere end fire Aar for over 1000 Rd. Gæld; ingen maa hæftes for mindre end 100 Rd., undtagen der er Bedrageri med; ingen maa arresteres uden Lov og Dom.

Først 1793 kom der et Resultat, og det endda et meget magert, ud af disse Forhandlinger, idet Forordningen af 12. April d. A. (Kbr. 1793 A Nr. 131) fastslog, at de ugentlige Underholdningspenge skulde forhøjes fra 48 til 72 Sk., og at det, der gaves Fangevogteren, ikke skulde erstattes af Debitor.

Til Slutning skal omtales den nye Instruks for Arrestforvarer Plessen af 24. Febr. 1789, der ogsaa til Dels er et Barn af Tidens humane Tankegang, og som desuden i flere Henseender giver et Indblik i Arresthusets indre Forhold[1]).

Halvdelen af Paragrafferne omhandler Gældsarrestanterne. Forbudet mod Arrestforvarerens Værtshushold er udeladt her — hvad der formentlig tydelig nok viser, at Hof- og Stadsretten endelig havde faaet Bugt med denne gamle Uskik — og har givet Plads for følgende Paragraf: »Enhver Gældsarrestant har Ret til at lade hente Mad og Drikke i Byen, men Arrestforvareren skal passe paa, at der ikke hentes Brændevin eller andre stærke Drikke mere end fornødent, for at Drukkenskab og deraf flydende Uorden kan forebygges. Ingen Gældsarrestant maa have Brændevin eller anden stærk Drik at sælge til andre Gældsarrestanter, hvilket før af nogle

[1]) Korrespondanceprot. 4 Nr. 4641.

Gældsarrestanter skal være foretaget.« En anden Paragraf indskærper Arrestforvareren, at han ikke maa tilstede Gældsarrestanterne indbyrdes eller med Folk fra Byen Spil om Penge i Arresthuset eller paa egne Værelser, eller at der drikkes mere end til Nødtørft. Ogsaa hedder det, at naar Klokken er ti, skal alle fremmede være ude og al Ild og Lys slukt; derfor maa ingen Gældsarrestant forhindre Arrestforvareren at komme ind paa hans Værelse »ved at sætte Krog paa indefra, hvilket undertiden skal være sket«. Gældsarrestanterne maa ikke have Katte eller Hunde hos sig eller andre Ting, der foraarsager Urenlighed eller ilde Lugt. De maa frit gaa omkring i Arresthuset (dog ikke i Forstuegangen) og i Gaarden for at faa Bevægelse og frisk Luft, hvis de da ikke misbruger Friheden eller opfører sig uanstændigt. Malefikanterne har ogsaa Lov til at gaa omkring i Gaarden, men medens der ikke er fastsat nogen bestemt Tid for Gældsarrestanterne, er der for de sidste bestemt to Timer om Sommeren og en om Vinteren og forskellig Tid for Mænd og Kvinder, »men er flere Malefikanter implicerede i samme Sag, maa de ikke komme sammen i Gaarden«, og »ikke altfor mange Malefikanter maa indsættes paa eet Kammer«. Malefikantkamrene skal een Gang om Dagen ryges med Enebær.

Lørdag den 6. Juni 1795 under Byens store Brand sank Arresthuset i Grus, og de husvilde Fanger blev bragte ud til Stokhuset ved Østervold, hvor de fik midlertidigt Husly[1]). Opholdet der blev dog af længere Varighed, 20 Aar.

---

[1]) Bruun (III S. 708) siger, at Fangerne, baade Gældsarrestanter og Malefikanter, af Vægtere og Soldater først førtes ud til Fængslet paa Christianshavn. Efter følgende er det dog ikke rigtigt: »Baade

Straks tænkte man paa at genopbygge Arresthuset paa de staaende Rester, idet Magistraten gav Stadsbygmester Meyn Ordre til at undersøge Murene, om de var tjenlige til at bygge paa (Kpb. 25. Juli 1795), men det opgaves hurtigt igen, og Ruinen blev staaende til 1805[1]). Der blev saa nedsat en Kommission af Medlemmer af Magistraten og Hof- og Stadsretten, som foreslog enten at købe en Gaard (hvilket dog viste sig at ville blive altfor dyrt) eller opføre en Interimsbygning i en af Kasernegaardene eller indrette den gamle Slavebygning i Stokhuset til midlertidigt Arresthus, og det sidste blev bestemt ved Kancelliskrivelse af 8. Okt. (Kbr. 1795 B Nr. 267), skønt Magistraten havde haft sine store Betænkeligheder, navnlig fordi Gældsarrestanter derved kom sammen med Slaver og andre Forbrydere, og i alt Fald maatte den gøre Fordring paa en særlig Indgang for disse Arrestanter. Det overdroges Hofarkitekt Kirkerup at foretage de nødvendige Forandringer ved Slavebygningen; Omkostningerne udgjorde 900 Rd. (Kpb. 12. Febr. 1796) — hvilken Sum dog senere forøgedes med 280 Rd. paa Grund af nye Arbejder (Kpb. 28. Sept. 1796 og 24. Febr. 1797) —, og 27. Marts 1796 kunde Magistraten melde Kancelliet (Kpb.), at Interims-Arresthuset var færdigt og taget i Brug. Her var det saa indtil 1815, da den nuværende Arresthusbygning ved Domhuset toges i Brug.

Præsten *Iver Hansen Fugl*, der i Slutningen af 1793 havde afløst den da ved Citadelskirken ansatte *Chr.*

Gældsarrestanter og de andre Arrestanter blev straks ved Branden 6. Juni bragte til Stokhuset, og Gældsarrestanterne indlagdes dels i Stokhusforvalteren Arnesens Lejlighed, dels i de for Malefikanter bestemte Kamre« (Kpb. 18. April 1796).

[1]) Ruinen stod dog ikke helt ubenyttet. Som omtalt S. 317 blev et Rum brugt til Druknehus. Ligeledes havde Portneren ved Vesterport, Lerche, en Tid Bolig der, »for at han kan være i Nærheden af Porten for Kurerers og Estafetters Skyld« (Kpb. 21. Okt. 1795).

Wœwer[1]), blev ogsaa husvild, da Vajsenhuset som bekendt ligeledes gik op i Luer under Branden. Det kom atter til at svie til Magistraten, idet de 60 Rd. aarlig i Huslejegodtgørelse, som Magistraten selv havde foreslaaet som passende, ved Kancelliskrivelse af 5. Sept. 1795 (Kbr. 1795 B Nr. 174) blev beordrede udbetalte af Stadens Kasse.

---

[1]) *Fugls* Kaldsbrev er af 15. Febr. 1794, men han havde i Virkeligheden tiltraadt Embedet 1. Dec. 1793 (se Kpb. 26. Maj 1794). Han døde i Embedet 12. Febr. 1800 (Kpb. 12. Marts 1800; Wiberg kender ikke Dødsdagen). Det er sikkert hans Skyld, at Kalken, vistnok det eneste, der reddedes fra Kirken, er blevet bevaret, idet han 14. Juni 1797 (Rpr.) anmodede om at faa udleveret den Kalk, som frelstes ved Branden 1795, til Brug ved Arresthuskirken i Stokhuset, og da Magistraten svarede, at den kendte intet til en saadan Kalk, kom han igen og fortalte, at Kalken stod paa Kæmnerens Kontor, hvorefter han fik den (Kpb. 11. Aug.). Kalken — uden Aarstal, men med Indskriften: »til Hørende Stadens Arresthus« — findes endnu ved Kirken i Vestre Fængsel. Sammesteds findes en anden, større Kalk, der 1840 skænkedes Arresthuset af det da ophævede asiatiske Kompagni, som havde benyttet den paa et af sine Skibe. En tredje, meget smuk Kalk, som Enkedronning Caroline Amalie skænkede Arresthuset i 1849, og som havde tilhørt Christian VIII, har fundet sin Plads i Ting- og Arresthuset paa Blegdamsvejen (Annotationsb.).

NYTAARSREVOLTEN 1860.

AF

VILLADS CHRISTENSEN.

Aa ded var i Ored, ded mærkværdie Or:
Da Kammerherre Berling røj a Pinden,
Da Nouen raabte »Hurra« faa Fogh og faa Rugaard,
Aa Nouen raabte: »Nør mæ Greuinden!«
Da Torned paa Ama'ertorr bleu reued nør,
Aa da »den norske Dame« fek banked Røggen mør,
Aa Borgen bleu Menister aa fek Potter paa sin Dør,
Aa Jessen var saa gruelit i Vinden.

Erik Bøgh.

Aaret 1910 begynder for Københavns Vedkommende med et lille Jubilæum. I Nattetimerne til d. 1. Januar var det 50 Aar, siden den saakaldte Nytaarsrevolte udbrød. —

De politiske Forhold var i Slutningen af 1859 saa bevægede, som de ikke længe havde været: Frederik VII havde foretaget et Systemskifte; de gamle nationalliberale Ministre — Hall, Monrad, Fenger og Krieger — var bleven afskedigede, og det første Venstreministerium i Danmark var bleven udnævnt.

Allerede dette var jo opsigtsvækkende nok. Men hvad der end mere satte alle Tunger og Penne i Bevægelse var den Maade, hvorpaa Omvæltningen var kommen. Det var ikke de sædvanlige indviklede Spørgsmaal om Hertugdømmerne og Helstaten, som det gamle Ministerium var faldet paa. Nej, dette Ministerskifte

var af en ganske anderledes hjemlig, næsten huslig Karakter; der var en lille Duft af Skandale over det, og der var en Kvinde med i Spillet.

De nationalliberale Førere havde altid set med onde Øjne paa Frederik VII's Hustru *Grevinde Danner,* og hun gengældte deres Følelser af et oprigtigt Hjerte. Ganske naturligt kom der saaledes en Slags Forstaaelse i Stand mellem Grevinden og de Nationalliberales politiske Modstandere, de saakaldte Bondevenner, Datidens Venstremænd. De to Parter i dette Forbund gjorde ofte hinanden vigtige Tjenester, og Grevindens fortrolige Ven Kammerherre *Berling* blev det stadige Forbindelsesled imellem dem.

Men for de ansvarlige Ministre var dette Forhold efterhaanden blevet ganske utaaleligt. Naar de trak Kongen til den ene Side, trak Kammerherren og Grevinden ham til den anden, over til Modstanderne. Og tilsidst havde da Konseilspræsident *Hall* besluttet, at han ikke længer vilde finde sig i disse uansvarlige Raadgivere, der havde Kongens Øre i nok saa høj Grad som han selv. I November 1859 stillede han det bestemte Forlangende til Kongen, at Kammerherre Berling skulde fjernes fra Hoffet. Men Grevinden og Bondevennerne satte fra deres Side alt ind paa, at Berling skulde blive, og det viste sig, at de foreløbig var de stærkeste. Berling blev, og det var Ministeriet, som maatte gaa.

Den 2. Dec. tiltraadte da Ministeriet *Rotwitt.* Dets Chef var en dygtig og hæderlig Mand, der tidligere havde været Amtmand over Frederiksborg Amt, og som personlig stod Grevinden og Bondevennerne nær. De bekendteste blandt hans Hjælpere var Udenrigsministeren Baron *Blixen Finecke* — en lidt ekscentrisk Politiker, der var Ven med Bismarck og Svoger til Tronfølgeren Prins Kristian, — og Kultusministeren *Borgen,* der hidtil havde været Skoledirektør i København. Disse Mænd fik nu

den vanskelige Opgave at skulle »regere uden om København«.

Thi København var nationalliberal fra øverst til nederst, — i Henseende til politisk Trosbekendelse var der ingen Forskel paa Universitetets Professorer og Læredrengene paa Gaden. De nye Ministre modtoges derfor straks med Ringeagt og Spot. Gadedrengene løb i Flok gennem Byen, idet de sang i Takt:

Rot — witt!
Godt Skidt![1])

Og Studenterne stillede sig ugenert op foran Kultusministerens Vinduer og sang: »At Slyngler hæves til Ærens Top«[2]). Kultusminister Borgen var i Virkeligheden en dygtig Mand; men man gik dengang uden videre ud fra, at det var en Beskæmmelse for Kirken og Videnskaben at skulle ledes af en Skolemand, der ikke havde udgivet andet end nogle danske Læsebøger.

Ministeriets Løbebane blev kort og tornefuld. Det var d. 2. Dec., det blev udnævnt, og d. 8. opførtes paa Kasino Erik Bøghs Lystspil »Grevinden og hendes Søskendebarn«. Hermed havde Angrebene paa Grevinde Danner fundet den Form, som skulde til. Replikkerne fra Scenen skar bedre igennem end de tidligere Artikler i Smudsblade og Flyveskrifter, og nu kunde Publikum faa Lov til selv at agere med. 42 Gange gik Stykket over Scenen for fuldt Hus. Københavnerne stormede Kasino for at se det, og Teatret bragede af Bifald, naar det lød oppe fra Scenen:

Jeg hader den, som steg fra Dybet,
Bedækket med et Folks Foragt.

---

[1]) Efter Meddelelse af Hr. Herman Trier.

[2]) Det fortælles, at Studenterne den første Aften tog fejl af Huset. En Borgermand i dyb Negligé aabnede da et Vindue og sagde venligt til dem: »De tager fejl, mine Herrer, det er derovre«, og saa pegede han hen mod Borgens Gadedør.

Man klappede ikke for det tarvelige Teaterstykkes Skyld, men for at demonstrere mod Grevinde Danner, Rotwitt og Bondevennerne.

En halv Snes Dage senere, d. 17. Dec., brændte Frederiksborg Slot, hvor Frederik VII og Grevinden netop dengang opholdt sig. Ulykken satte straks en Sværm af Rygter i Bevægelse. De mest fantastiske gik ud paa, at Ilden var paasat for at indebrænde Grevinden, medens Kongen skulde reddes. Andre vidste at fortælle om, hvorledes hun havde sat Slottets Personale i Virksomhed med at redde hendes private Ejendele, medens hun rolig lod alle de historiske Kostbarheder brænde. Og selvfølgelig var der nok af de Folk, der i Ildebranden saa et Tegn fra Gud om, at nu skulde Kongen skille sig af med Kammerherren og Grevinden.

Op imod Jul var Luften tung af Rygter. Der taltes om Brandstiftelser; anonyme Breve spredtes omkring i Byen med Opfordringer til Gadedemonstrationer eller ligefremt Oprør, og Plakater af samme Indhold sagdes at være opslaaede paa Gadehjørnerne, men straks fjernede af Politiet. I Anledning af Slotsbranden havde Gardehusarerne faaet Ordre til at holde sig beredte til Udrykning for det Tilfælde, at der skulde blive Brug for dem i Frederiksborg. Denne Foranstaltning blev Udgangspunktet for nye Rygter. Skønt Indenrigsministeren oplyste den virkelige Aarsag til denne Ordre, holdt Publikum fast ved sit: det hed sig, at ogsaa Hestgarden i flere Nætter holdtes parat til at rykke ud, at Officererne havde faaet Ordre til ikke at forlade Kasernerne, og at der flere Gange havde været samlet en betydelig Politistyrke for at møde forventede Optøjer[1]). — En Kendsgerning var det jo for øvrigt ogsaa, at Gardehusarerne aldrig kom til Frederiksborg, medens man

[1]) Se saaledes Dagbladet for 3. og 4. Jan. 1860.

derimod senere fik Lejlighed til at gøre Bekendtskab med dem paa Københavns Gader.

At ej heller Hoffet følte sig helt trygt ved at skulle trodse den gærende Folkestemning, tør nok sluttes deraf, at Kammerherre Berling paa Aarets næstsidste Dag fratraadte sin Hofstilling og rejste til Udlandet. Det var denne Indrømmelse, som Kongen ikke havde villet gøre en Maaned tidligere, da den blev forlangt af Ministeriet. Nu kom den for sent og fik ingen Betydning.

I de anonyme Breve, hvis Ophavsmænd aldrig er bleven afslørede, var der stadig hentydet til, at det skulde gaa løs Nytaarsaften. Da Aftenen kom, viste det sig imidlertid, at der ikke var nogen alvorlig Mening med det hele. Der var ingen Plan, ingen Anfører. En Folkehob maatte lave Revolutionen paa egen Haand uden at vide, hvad den egentlig vilde; og Resultatet blev derfor kun, at den kom til at lægge Ryg til de Stokkeprygl, som Politiet uddelte af et godt Hjerte.

Nytaarsnat var der som sædvanlig mange Mennesker paa Gaden, da Folk i en tildels løftet Stemning vendte hjem efter at have hilst paa det nye Aar paa Kaféer eller i Selskaber. Det var derfor ikke vanskeligt at faa en Hob samlet. En anselig Mængde stod allerede uden for Kasernen i Kronprinsessegade, hvor det var Skik, at der Nytaarsnat Kl. 12 blev slaaet Appel med klingende Spil. Da Appellen var forbi, væltede Folkehoben ind gennem de nærmeste Gader, forstærkedes ved et Opløb, der havde samlet sig i Borgergade i Anledning af en Konflikt mellem Gadedrengene og Politiet, og samledes endelig i en hujende og raabende Sværm paa Kongens Nytorv. Her er da Bevægelsens kritiske Punkt; det var først herfra, der begyndte at komme nogen bevidst Hensigt ind i Optøjerne. »Paa given Foranledning«, som »Flyveposten« udtrykker det, besluttede Folkeskaren at drage ned mod Kristiansborg Slot, hvor Kongen og Grev-

inden opholdt sig. »Der er Grund til at antage«, skriver samme Blad, »at et Par af de Personer, der paa Kongens Nytorv fik Hoben til at drage til Kristiansborg, vil blive dragne til Ansvar«. Men hvem disse Personer var, blev aldrig bekendt.

Paa Slotspladsen fik Hoben Forstærkning af en Flok Studenter, der havde været henne i Fiolstræde for at slaa en Potte paa Kultusministerens Dør. En af Studenterne, *Vilhelm Valløe,* havde i denne festlige Anledning smykket sig med en trekantet Hat, og da denne Hovedbedækning nu dukkede op i Menneskesværmen, blev den modtaget med en Begejstring, som dens Bærer aldrig havde drømt om. Snart vidste man over hele Pladsen, at der var en »Etatsraad« til Stede, som vilde stille sig i Spidsen for Folket, og overalt hvor den trekantede viste sig, fulgtes den af Raabet: »Leve Etatsraaden! Leve de Herrer Universiteter!« Da Student Valløe imidlertid ikke havde Lyst til at tage den Berømmelse og de Prygl, som den tilbudte Førerstilling sikkert vilde indbringe ham, maatte han lade den trekantede i Stikken og endda takke sine hurtige Ben for, at han slap velbeholden fra dette Eventyr[1]).

Kristiansborg Slot var stærkt bevogtet af Politi; men Adgangene var ikke spærrede, og Folkehoben trængte uhindret ind paa Ridebanen. Her traadte Generaladjudanten, Kammerherre Fensmark, frem og opfordrede Mængden til at fjerne sig. Da dette ikke skete, rykkede Politiet frem, og efter en kort Kamp var hele Slotsholmen ryddet. En Betjent skriver i sin Rapport om Sammenstødet: »Vi forsøgte nu at faa Folk til at gaa, men denne Anmodning, som mange Gange blev gentaget af os, frugtede kun lidet; nu blev der anvendt Magt,

[1]) Redegørelse fra Studenterforeningens Senoriat i »Fædrelandet« 19. Jan. 1860. H. C. A. Lund: Studenterforeningens Historie II, 469 f.

KØBENHAVNS
KOMMUNEBIBLIOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

og hvem af Pøbelen der viste Stridighed, fik Prygl, naar de ikke vilde gaa, naar det blev sagt; og vi slog alle. Ved denne Lejlighed saa jeg Politibetjent Sørensen ligge paa Ryggen; om Pøbelen havde foranlediget samme, eller om han mulig af sig selv var falden om, kan jeg ikke sige«[1]).

Efter at Pladsen var ryddet, blev alle Broerne spærrede af Politi og af Gardister, og et Par Forsøg, som Mængden gjorde paa atter at trænge frem over Højbro og Stormbroen, blev kraftigt tilbageviste.

Dermed kunde og burde Revolten have været endt. Men Politiet begik nu den Fejl at ville forfølge sin Sejr og benytte Lejligheden til at give Københavnerne en Afbankning, som de længe kunde have godt af. Derved opnaaede det at vende hele Byens offentlige Mening imod sig og at give de professionelle Urostiftere det, som de hidtil havde savnet: et Maal at slaas for, en Hensigt med det hele. Affæren var nu bleven til et Mellemværende mellem Pøbelen og Politiet. I Stedet for det ret taagede Formaal at raabe: Ned med Rotwitt, Kammerherren eller Grevinden! havde man nu faaet den mere haandgribelige Opgave at hævne de Prygl, man havde faaet af Politiet Nytaarsaften.

Der er heller ingen Tvivl om, at Politiet ved denne Lejlighed optraadte med en ganske overordentlig Brutalitet. Det formelig syntes, skrev »Dagbladet« d. 3. Jan., »at have lagt an paa at banke Folk til at gøre Oprør for saaledes at give Gadeoptøjerne en alvorligere Karakter«.

»Dagbladet« var paa den Tid de Nationalliberales iltreste Organ, og dets unge Redaktør, *Carl Steen Bille,* havde allerede paadraget sig mange Sagsanlæg og Domme for sin raske Skrivemaades Skyld. Han havde ikke lagt

[1]) Dagbladet 6. Okt. 1860.

Fingrene imellem i sin Omtale af Ministeriet Rotwitt og Kammerherre Berling, og nu benyttede han Lejligheden til at aabne et kraftigt Felttog imod Københavns Politi. »Hvad der ved denne Lejlighed er forefaldet«, skriver han, »viser den paatrængende Nødvendighed af, at Politistokken tages fra Betjente, Volontærer og Assistenter«, og han opfordrer i sit Blad de Folk, som er bleven overfaldet af Politiet, til at træde offentlig frem og klage over »den skammelige Politivilkaarlighed, som er aldeles uforenelig med Borgernes Ret i en fri Stat«[1]).

Hans Opfordring blev efterkommet. Allerede 5. Januar bragte »Dagbladet« følgende Beretning fra daværende polyteknisk studerende, nu Direktør i Livsforsikringsanstalten *Frederik Bing:*

»Da jeg tillige med en Bekendt Natten mellem afvigte Lørdag og Søndag Kl. 1½—2 vilde begive mig hjem, blev vi paa Købmagergade, mellem Østergade og Silkegade, tiltalte af en Politibetjent, der paa en brutal Maade bød os at gaa videre. Ti Skridt derfra blev vi imidlertid yderligere antastede af 2 Politibetjente og 2 Vægtere, der kom os ilende imøde, altsaa i modsat Retning af den, hvori vi gik; de stansede os imidlertid kun for paa en endnu brutalere Maade at befale os at »gaa videre«, og forstyrrede saaledes vor aldeles rolige og tavse Vandring. Da jeg ytrede, at der var ikke nogen Anledning for dem til at paabyde os noget, som vi af egen fri Villie var ifærd med at gøre, eller at tiltale os paa en uhøflig Maade, blev jeg pludselig overfalden bagfra med Slag af en Stok af en, som det lod til, rasende eller gal Vægter, der ikke stansede sit Overfald, førend den ene af Politibetjentene opfordrede ham til »nu« at lade mig være. Jeg tilføjer, at der paa den Tid, da Overfaldet skete, ikke var andre tilstede end jeg og min Bekendt samt de ovennævnte Rolighedsforstyrrere, der overfaldt mig; jeg kender desuden ingen af dem og kunde naturligvis ikke komme tilorde, hvorved det blev mig umuligt at erkyndige mig om deres Navne eller Numre, saa at jeg ikke kan forfølge denne Sag ad Rettens Vej, hvilket jeg ellers sik-

[1]) Dagbladet 3. Jan. 1860.

kerlig ikke vilde have undladt. For dem, der kende det københavnske Politi, er det næppe fornødent at tilføje, at Overfaldet var ledsaget af, om end ikke prydet med en Buket af Skældsord og Forhaanelser.«

Næste Dag kunde »Dagbladet« møde med en ny Beretning af omtrent samme Slags, denne Gang fra Hørkræmmersvend *A. Haugaard,* der paa Hjørnet af Østergade og Købmagergade var bleven overfaldet af en Politibetjent og tre Vægtere og slaaet til Blods. Og da der senere blev holdt Forhør i Anledning af Politiets Optræden, meldte den ene efter den anden sig med lignende Klager.

Det var ingenlunde første Gang, at Politiet saaledes mishandlede Folk paa det brutaleste, og det var en længe opsparet Uvilje mod disse Ordenens Haandhævere, som nu i de følgende Dage skaffede sig Luft i København. Politibetjente og Vægtere var i hin Tid bevæbnede med tykke Bambusstokke, og de betænkte sig aldrig længe paa at gøre Brug af dem. Allerede i 1798 havde Bladet »Politivennen« behandlet Spørgsmaalet »Om Politiets Rettighed til Uddeling af Stokkeprygl i Tilfælde af Opløb«, og var gennem langstrakte filosofiske Undersøgelser naaet til at benægte denne Ret. Men Politidirektørerne Kierulff og Bræstrup havde en anden Opfattelse, og denne fandt villig Tilslutning hos deres underordnede Personale. Saasnart der var en Sammenstimlen paa Gaden, der i mindste Maade kunde ligne et Opløb, var det Skik, at Politiet pryglede løs paa de nærmeste i Flokken, selv om de aldeles intet ondt tog sig for.

I 1858 havde der da ogsaa været nedsat en Kommission med det Formaal at hidføre en fuldstændig Omordning af det københavnske Politi, og under denne Sags Behandling i Borgerrepræsentationen var der faldet ret haarde Ord. Etatsraad *Dahlerup* paaviste, at Brugen

af Stokken havde gjort Politiet forhadt og vilde vedblive at gøre det; thi det opnaaede paa den Maade kun at prygle dem, der intet havde gjort, medens de skyldige løb deres Vej. Grosserer *Melchior* betegnede Stokken som det mest drillende Vaaben, der, een Gang anvendt over for en Folkehob, gjorde mere Skade i den offentlige Mening, end Politiet kunde forvinde i flere Aar. *Dahlerup* og Papirhandler *Bing* stillede derfor Forslag om, at Politiet ingensinde maatte benytte Stok, og dette Forslag blev enstemmig vedtaget. Kun Konferensraad *Ussing,* der havde taget Politistokken i Forsvar som »et naturligt Værge over for Folkehobe og Gadedrenge«, undlod at stemme. Der kom dog ikke dengang noget Resultat ud af Forhandlingerne; thi hele Planen blev opgivet, væsentlig paa Grund af de store Bekostninger ved den.

Nu gjorde Begivenhederne Nytaarsaften atter dette Spørgsmaal aktuelt, og det er et Vidnesbyrd om den stærke og almindelige Indignation, som Politiets Optræden havde vakt, at Borgerrepræsentationen straks satte sig i Bevægelse. Den 5. Jan. tilstillede Borgerrepræsentant, Skoleinspektør *Brix* Forsamlingens Formand en Skrivelse, hvori han androg paa, at der maatte blive anstillet en nøjagtig Undersøgelse af Politiets og Vægternes Adfærd under Gadeoptøjerne Nytaarsnat. Men inden denne Skrivelse kom til Behandling i Borgerrepræsentationen, havde Pøbelen forsøgt paa egen Haand at afgøre sit Mellemværende med Politiet.

Paa Ugedagen efter Nytaarsspektaklerne, Lørdag Aften d. 7. Jan., forsamlede Urostifterne sig igen. Efter først at have sat Humøret op ved en Pibekoncert uden for *Blixen Fineckes* Vinduer i Amaliegade, drog Hoben ned mod Kristiansborg Slot. Her var imidlertid alle Adgange spærrede, og det første Anfald over Holmens Bro blev vist eftertrykkelig tilbage. Hoben drog da

rundt langs Kanalen, demonstrerede uden for Hotel Royal, hvor ikke mindre end tre af Ministeriets Medlemmer — Konseilspræsident *Rotwitt*, Indenrigsminister *Jessen* og Finansminister *Westenholz* — boede, og samledes endelig mandstærk paa Højbroplads. Men da ogsaa Højbro var afspærret, begyndte de at raabe: »Ned med Politiet! Ned med Kæppedrengene!« Og denne Gang var det Alvor, nu skulde Politiet have Prygl.

En Del Hestekrybber og Foderkasser, der stod paa Højbroplads, blev sønderbrudte og Stumperne brugte som Kasteskyts. Derefter kom Turen til det murede Nødtørftshus paa Torvet, — i en Fart var den lille Bygning demoleret og Stenene slyngede i Hovedet paa Politiet. Dette havde hidtil indskrænket sig til at forsvare Slotsholmen, — i Modsætning til dets Taktik Nytaarsaften holdt det sig denne Aften til Defensiven og brugte næsten slet ikke Stokkene. Men da en Betjent styrtede om, ramt i Hovedet af en Flaske, foretog Politistyrken et Udfald over Højbro, og i Løbet af faa Øjeblikke var Pladsen ryddet.

Politiets Besindighed denne ene Aften indbragte det stor Ros i Aviserne, og blandt de mange Klager fra uskyldigt overfaldne, som disse Aftener er saa rige paa, findes ingen fra d. 7. Januar. Men Politimyndighederne maa ikke selv have anset denne Fremgangsmaade for tjenlig: den blev prøvet denne ene Aften, men derpaa atter opgivet, og da Gadespektaklerne fornyedes d. 9. og 10. Januar, dansede Bambusstokkene værre end nogensinde paa Borgernes Rygstykker; særlig den sidste Aften førte Vægtere og Politibetjente et sandt Rædselsherredømme over hele Byen.

Mandag d. 9. begyndte altsaa Spektaklerne igen, og i instinktmæssig Følelse af, hvad det var, der manglede, gjorde Folkemassen atter denne Aften Forsøg paa at faa en Anfører. Det var ikke lykkedes med »Etats-

raaden« Nytaarsaften, — nu tog den til Takke med Kommissionær *Fogh*, »Sandhedsfaklens« Redaktør. Fogh var en falleret Købmand fra Lolland, en flere Gange straffet Person, der endte sin Løbebane som Stenslager paa Landevejene i Amerika[1]), og hans Blad var et Smudsforetagende, der væsentlig levede af Angreb paa Greviinde Danner og Kammerherre Berling. Mere end nogen anden — Erik Bøgh maaske undtaget — havde han bidraget til at vække Hobens Fanatisme, og det var derfor ikke noget helt daarligt Indfald at stille ham i Spidsen for Revolutionen. Allerede tidligere var der af og til bleven udbragt et Hurra uden for hans Bolig i Pilestræde. Nu sattes yderligere det Rygte i Omløb, at han for sine frimodige Ytringer var bleven taget i Forvaring af Politiet, og dette Rygte dirigerede straks alle Urostifterne hen i Pilestræde. »Folket« kaldte Martyren frem, og den store Mand viste sig gentagende i Vinduet, hvorfra han holdt Taler til den forsamlede Mængde: han beroligede de ængstelige med Hensyn til sin Persons Sikkerhed, han forsikrede dem, at han stod under Lovens Beskyttelse, og at ingen vilde vove at krumme et Haar paa hans Hoved, og han endte med at udbringe et »Leve« for gamle Danmark![2])

Disse Demonstrationer for en Person af Hr. Foghs Beskaffenhed og den Højtidelighed, hvormed han tog imod dem, bidrog ikke lidet til at give hele Bevægelsen et Skær af Komik, og de dannede i saa Henseende et passende Sidestykke til Nedrivningen af det lille Hus paa Højbroplads. Men havde samme Hr. Fogh været den Mand, der vilde vove Trøjen, kunde Situationen forøvrigt let være bleven alvorlig nok. Masserne bølgede længe frem og tilbage i Kvarteret omkring Pilestræde,

[1]) Davidsen: Fra det gamle Kongens København I, 208.

[2]) »Sandhedsfaklens« Redaktør Chr. P. Joh. Fogh, belyst med Sandhedens Lys. Kbhvn. 1860.

og flere Tusinde Mennesker var paa Benene. De manglede kun som sædvanlig en Fører, og Hr. Fogh var klog nok til at holde sig inden Døre. Endelig satte da den hovedløse Mængde sig i Bevægelse ned mod Kristiansborg Slot, hvorfra den blev drevet tilbage med Magt. Paa Kongens Nytorv samlede den sig igen, og nu var Ondskaben kommen op i Masserne. De begyndte at slaa Ruder ind og at overfalde fredelige Folk, blot fordi de bar Stok ligesom Politiet, og omsider samlede de sig under Hujen og Piben i en tætsluttet Stimmel uden for Politichefens Bolig paa Hjørnet af Gothersgade og Kronprinsessegade. Da Politiet her huggede ind paa Mængden, satte den sig til haandgribeligt Modværge, og flere af Politiets Embedsmænd og Betjente blev alvorligt saarede i Haandgemænget.

Et Tilfælde gjorde Ende paa Spektaklerne, inden de havde faaet et endnu større Omfang. Henad Midnat udbrød en heftig Ildløs paa Hjørnet af Nørrevold og Lars Lejstræde, og denne virkede straks som en Afleder. Alle, som var paa Benene, skulde nu hen at se paa Ildebranden, og saa hurtigt var Vreden glemt, at hele Folkemassen Natten igennem stod fredeligt paa Volden lige over for Brandstedet og saa paa Sprøjterne og paa Borgervæbningen, der havde afspærret Gaden foran det brændende Hus. Politiet var fulgt mandstærkt efter og holdt Øje med Folkehoben, parat til at kaste sig over den, hvis den gav mindste Anledning dertil. Men der kom ingen Anledning. Da Ilden var slukket, vilde Borgervæbningens Chef, Major *Collstrop*, lade sit Mandskab træde af. Politiassistent *Preetzmann* bad ham da om at vente lidt endnu, for at Politiet kunde faa Lejlighed til at afprygle Tilskuerne paa Volden; Meningen var, at Borgervæbningen skulde spærre for Folkehoben til den ene Side, medens Politiet huggede ind paa den fra den anden. Men Major Collstrop vilde ikke lade

sig og sine Folk bruge til dette Arbejde, saa meget mindre, som han ikke havde bemærket, at de paa Volden staaende havde gjort noget Forsøg paa at forulempe Politiet, og han lod derfor sit Mandskab gaa hjem.

Men nu var det Politiets alvorlige Mening, at Optøjerne skulde have en Ende. Den næste Morgen, den 10. Januar, udsendte Politichefen en Bekendtgørelse om de strængere Forholdsregler, som fra nu af vilde blive tagne: al Sammenstimlen og al Larmen om Natten blev forbudt, alle Beværtninger skulde lukkes Kl. 11; Politiet vilde med Magt sikre Ordenens Opretholdelse, og Deltagere i Optøjer vilde blive anholdte og tiltalte. Samtidig forstærkede Politiet sig med lejede Arbejdsmænd, der udstyredes med et Skilt og en Stok og lønnedes med 2 ℔ pr. Nat og saa meget Punsch, de vilde drikke[1]).

Saaledes var alt lagt til Rette til et Hovedslag, og de forbitrede Folkeskarer modtog prompte Politiets Udfordring. Samme Aften, d. 10., samledes de i større Masse end nogensinde før, og havde de kun haft Politiet til Modstander, er det tvivlsomt, hvilken af Parterne der havde sejret. Efter først at have haanet Blixen Finecke ved Smædeviser og Spektakel i Amaliegade, samledes Mængden paa Kongens Nytorv. Soldaterne fra Hovedvagten rykkede ud for at rydde Torvet, men kunde intet udrette og maatte være glade ved nogenlunde uskadte at kunne trække sig tilbage bag Hovedvagtens Gitter. Lige saa lidt Held havde en større Styrke Politibetjente, der forsøgte paa at splitte Mængden; men da denne derefter gik over til Offensiven og paany søgte at trænge frem til Amaliegade, fandt den Vejen spærret af Husarer og blev drevet tilbage. Husarerne fulgte efter og ryddede Torvet, hvorfra Folkemasserne væltede

[1]) N. N.: Om Politivilkaarligheden og om Midlerne imod den. Kbhvn. 1860.

ned mod Holmens Bro. Atter her var Husarerne i Hælene paa dem og splittede dem paany, og Scenen forlagdes da til den kendte Valplads ved Højbro, hvor der endnu var nogle Levninger tilbage af det lille Hus. Men heller ikke denne Stilling kunde holdes. Politiet forsvarede Højbro, som Hoben gentagne Gange forsøgte at storme; og da Husarerne gjorde et Flankeangreb fra Store Kirkestræde, blev Hoben splittet i vild Flugt. Det sidste Optrin af Kampen var et Chok, som Husarerne foretog op ad Købmagergade, medens Politiet i skarpt Løb forfulgte en anden Skare af de flygtende ned gennem Vimmelskaftet. Kl. 1 var Ordenen genoprettet over hele Byen, og den slagne Part erkendte selv sit Nederlag: der blev ikke senere gjort noget Forsøg paa at tage det op med Politiet, og de natlige Uroligheder var fra nu af ganske forbi.

Den næste Dag sendte Magistraten følgende Skrivelse til Brolægningsinspektør Lindberg:

Da det paa Højbroplads anbragte murede Pissoir i disse Dage er bleven saaledes ødelagt, at det ikke mere kan benyttes til sit Øjemed, anmodes De om at drage Omsorg for, at det saa snart som muligt ganske borttages, og at Materialierne henføres til en af Brolægnings- og Vejvæsenets Oplagspladser[1]).

Endnu mere end Student Valløes trekantede Hat bidrog denne Pissoir-Historie til at kaste det gemytlige Skær over Revolten, som har fulgt den bestandig siden. »Taarnet paa Amagertorv« havde i nogen Grad været Midtpunktet i disse Afteners Begivenheder, — det blev det i endnu højere Grad i Eftertidens Beretninger om dem. Det er denne Episode, som alle ældre Københavnere endnu véd at fortælle om, og Nedrivningen af det lille Hus blev af Folkevittigheden omtalt som »Bastillens Erobring«.

[1]) Brolægnings- og Vejvæsenets Journal 1860 Nr. 17.

Men der var nogle, for hvem Affæren i Øjeblikket var alt andet end munter: det var de uheldige Ofre for den, som maatte tilbringe denne Nat og det meste af næste Dag i Politiets Arrester. D. 13. Jan. bekendtgjorde Politichefen i Bladene, at ialt nogle og tyve Personer, som havde deltaget i Opløbene, var bleven straffede med Vand og Brød, simpelt Fængsel, Rottingslag eller Mulkt. Om adskillige af disse skal vi senere faa nærmere at høre.

Politiet havde altsaa sejret, og Bræstrups Bekendtgørelse om de idømte Straffe saa næsten ud som Sejrherrens Triumf over de overvundne. Men det var en Pyrrhussejr. I Virkeligheden havde Politiet ved sin Optræden i disse Aftener underskrevet det gamle Systems Dødsdom, og det var nu kun et Tidsspørgsmaal, naar denne Dom vilde blive eksekveret. Den offentlige Menings Sympati havde Politiet ganske tabt; dets moralske Magt over for et Opløb havde vist sig at være lig Nul, og selv dets fysiske Magt havde ikke slaaet til, — det var først Husarernes Fremrykning, der gjorde Ende paa Optøjerne.

Det bestaaende Politisystem karakteriseres saaledes i en Artikkel i »Fædrelandet« for d. 19. Jan.: »Spioneri, anvendt ikke blot mod Forbrydere, men ogsaa mod hæderlige Folk, f. Eks. politiske Modstandere; Stokkeprygl, anvendt ikke blot mod ulydige Rolighedsforstyrrere, men mod alle uden Forskel, der ved et Opløb er saa uheldige at komme inden for Politiets Rækkekreds; og haardnakket Fornægtelse, ligegyldig om det sker paa Sandhedens Bekostning eller ikke, af enhvers Ret lige overfor Politiet.« — Dette System siges at være opfundet af den tidligere Politidirektør *Kierulff*, »der havde forstaaet at erhverve sig Frederik den Sjettes særlige Naade og Tillid ved at rapportere denne Alt, hvad han paa ærlig og uærlig Maade havde faaet Kundskab om«. Men

det var trolig fortsat af Konferensraad *Bræstrup*, og skønt der nu var forløbet 12 Aar siden den frie Forfatnings Indførelse, var der endnu ingen Forandring sket med Enevældens Politi. »Dersom dette forældede, i alle Henseender forkastelige, Politiet selv demoraliserende System fortsættes 12 Aar endnu, saa vil det skaffe os, ikke blot Opløb — som i de forbigangne Aftener —, men Oprør paa Halsen, saa sandt der er nogen Modstandskraft og Æresfølelse hos Københavns Befolkning. Derfor maa det forandres, det er paa den høje Tid.«

I en Artikkelserie i »Dagbladet«, der ogsaa udkom som særligt Skrift[1]), gav en, øjensynlig kyndig, Mand en Fremstilling af Borgernes ganske retsløse Stilling over for Politiet. Klagede man over Mishandling af Betjente og Vægtere, kunde man aldrig faa Ret, da de fornærmede Personer selv ikke maatte optræde som Vidner, medens derimod Betjentens eller Vægterens Ord stod til troende. Derfor hændte det ikke sjældent, at den, der indgav en saadan Klage, selv blev dømt for Fornærmelse mod Politiet, hvilket havde givet en Jurist Anledning til at opstille som en særegen Art af Forbrydelse: at faa Prygl af en Vægter. — Over for Betjente, som over for Skildvagter, skal alle efter Forordningerne vise øjeblikkelig Lydighed »uden derover at ræsonnere«; og at denne Bestemmelse ikke var et tomt Ord viste en Overretsdom af 28. Aug. 1843, efter hvilken en Tjenestekarl var bleven straffet med Mulkt og Paalæg af Sagens Omkostninger; thi vel havde han adlydt den ham givne Befaling, men han kunde ikke siges fri for at have »ræsonneret« over den. Modstand mod Politiet straffedes med Arbejde i Rasphuset eller Slaveriet fra 6 Maaneder til 6 Aar. Og de, som enten med Ord eller Gerning

[1]) N. N.: Om Politivilkaarligheden og Midlerne imod den. Kbhvn. 1860.

forgreb sig paa en Skildvagt eller en Betjent, vilde »blive haardelig ansete, omendskønt de ellers i Sagen selv maatte have Ret«. Den nuværende Retstilstand er altsaa saadan, siger Forfatteren, at »den, der slaar igen, naar han uden mindste Grund bliver overfaldet af en Politibetjent, kommer i Forbedringshuset; og den, der svarer igen, naar han bliver udskældt, kommer paa Vand og Brød«.

Som Modsætning til de københavnske brøsige Politibetjente og fordrukne Vægtere pegede Forfatteren paa det korrekte og disciplinerede engelske Politi. En dansk Mand, fortæller han, havde engang undtagelsesvis faaet et uhøfligt Svar af en engelsk Politibetjent. Han udbad sig da hans Nummer, hvilket Betjenten med stor Redebonhed opgav, uagtet han vel vidste, i hvilken Hensigt det forlangtes. »Her til Lands vilde man i et saadant Tilfælde være bleven affærdiget med et: »Ja jeg skal Satan lyne mig give dig Nummer! Hold Kæft og skrub af!« ledsaget af et passende Antal Stokkeprygl.«

At disse Skildringer aldeles ikke er overdrevne, faar man Vidnesbyrd nok om i de Beretninger om Politiets Optræden d. 10. Jan., som nu fremkom dels i Aviserne, dels i de Forhør, som blev optagne paa Foranledning af Redaktør Bille[1]). De tegner et saa grotesk Billede af Datidens Politivilkaarlighed, at man ved Læsningen af dem stadig maa minde sig selv om, at de virkelig er bekræftede med Ed for Rettens Skranke.

Dette er saaledes Tilfældet med følgende Beretning af to Studenter, *Bartholomæus Hoff*, nu Rektor i Sorø, og *J. L. Skau*, en Søn af den bekendte sønderjyske Bonde Laurids Skau. Deres Beretning fremkom først i »Fædrelandet« for d. 13. Jan. og blev senere gentaget i Retten.

[1]) Bille fik et Sagsanlæg paa Halsen for sine Angreb paa Politiet, hvilket gav ham Lejlighed til at faa en Mængde Vidner afhørte. Forhørene er trykte i »Dagbladet« 6.—15. September 1860.

Om Politiets milde og humane Adfærd.

Da flere Blade i den sidste Tid have rost Politiets Optræden under Gadeoptøjerne, tillade vi os at anmode Dem om i Deres ærede Blad at optage følgende aldeles sandfærdige Beretning om den Medfart, der overgik os. Vi Undertegnede vare i Tirsdags Aftes i det kgl. Theater og samledes derefter i Studenterforeningen. Denne forlod vi Kl. 12, men uagtet vi vare flere sammen, gik vi dog to og to, for i saa Henseende at efterkomme Politiets Ordre. Paa Højbroplads hørte vi Raabet »Husarerne i Kirkestræde«. Vi gik da til den modsatte Side, men da Læderstræde var fyldt, og der i Vimmelskaftet kun gik en Del ordentlige Mennesker, valgte vi denne Vej. Paa een Gang kom Pøbelsværmen efter os, og da vi ikke vilde trædes ned af den, trykkede vi os tæt op i en Gadedør for at vente, til den var forbi. Vi tilstaa imidlertid idag, at det er hundrede Gange bedre at nedtrædes af og løbe sammen med Pøbelsværmen, end at vente paa Politiet, Ordenens Vogtere, den fredelige Borgers Beskytter. Da Sværmen var forbi, saa vi med Ro Politiets Komme, og vilde just gaa, da det styrtede hen over os; forgæves søgte vi begge at forklare os. Der regnede Stokkeprygl over Hoved og Krop, og under Raabene »løb, løb« fore vi afsted, forfulgte af pryglende Politibetjente. Vi løb dels efter Opfordring, dels fordi der under et voldeligt Overfald af 20—30 Mænd intet andet var at gøre. Jeg, Skau, undslap efter at være bleven mørbanket og havde faaet flere Slag i Hovedet. Jeg, Hoff, efterkom Ordren til at løbe, men blev dog forfulgt med Slag, hvorved jeg mistede min Hue og Stok, og tilsidst blev jeg greben i Nygade. Under en Mængde Stokkeslag og halv fortumlet, blev jeg ført paa Raadstuen, og strax kastet hen paa Tyvebænken. Der maatte jeg i to Timer døje de frygteligste Skældsord og den mest irriterende Haan af de underordnede Politiembedsmænd. Overhovedet synes det mig klart af Politiets Adfærd og en Yttring, der faldt, at de vilde gribe en Student; og da de ingen skyldig fandt, greb de den første den bedste. Jeg, Hoff, blev omsider ført ned i et fugtigt Hul, lagt i en skiden Seng og berøvet alt, indtil mit Lommetørklæde. Hele Tiden blev jeg i højeste Grad hundset af de underordnede Betjente. Næste Dag slap jeg ud Kl. 4, efter at være idømt en Mulkt, som jeg betalte, da et længere Ophold i Arresten uden Tvivl vilde have været i høj Grad skadeligt for min Sundhed.

Vi sige, at vi bleve voldelig overfaldne; thi det er indlysende for enhver, at vi ikke havde stillet os op i en Gadedørskrog, ikke havde ventet paa Politiet, for at gøre Optøjer, men for at skille os fra Optøjerne og stille os under Politiets Beskyttelse. Det maa være indlysende, at vi ikke ventede paa Politiet for at gøre Oprør mod Politiet, fordi to unge Mennesker ikke kunne foretage sig noget mod 20—30 Betjente, der bære Stokke og have Evne og god Villie til at benytte dem. Jeg, Skau, meldte mig næste Dag for at klage, men har opgivet det som formodentlig unyttigt; vi have derimod valgt denne Vej til at anke over de voldsomme, ufortjente Stokkeslag, samt for mit, Hoffs, Vedkommende den raa Medfart, efter at jeg var greben, og den hundsende Behandling af de underordnede Embedsmænd under Arrestationen. Under alle andre Forhold anse vi det for givet, at selv Politiet maatte erkende deres eget Forhold for et voldeligt Overfald med Hug og Slag med Fare for den Angrebnes Liv og Sundhed, som kun ved et lykkeligt Træf er bleven afvendt, altsaa at der foreligger et Tilfælde, der henhører under Fr. 4de Okt. 1833 § 4 jvf. § 1.

B. Hoff, Stud. philol. J. L. Skau, Stud. jur.

Under Forhørene oplyste Hoff yderligere, at da han, efter at være bleven anholdt, førtes til Politikammeret, gik der hele Tiden en Betjent bag efter ham og pryglede løs paa ham med en Stok. Paa Kammeret blev han, som han udtrykker sig, haardt behandlet, og bl. a. rykkede Betjentene ham i Haaret. Derefter blev han kastet hen paa Tyvebænken, hvor han sad i $1^1/_2$ Time, uden at der blev taget videre Notits af hans Sag, kun sagde en Betjent en Gang imellem »Gadedreng« til ham.

Det har rimeligvis været Student Hoffs Tilfangetagelse, som Porcellænshandler *Hellmann* var Vidne til fra sin Butiksdør i Vimmelskaftet. Han forklarede for Retten, at han stod i den halvaabne Dør og saa en større Politistyrke prygle en enlig Person, der gik i den ellers tomme Gade. Da Personen søgte at undfly, løb Betjentene efter ham og vedblev at slaa løs paa ham, og Hellmann blev saa harmfuld herover, at der undslap

ham et Udraab om, at det var lumpent at slaa værgeløse Folk. Et Par Betjente maa have hørt dette, thi de sprang ind paa ham, greb ham i Brystet og forlangte, han skulde følge med. Han nægtede det med den Bemærkning, at han boede der. Han trak sig derpaa tilbage ind ad Butiksdøren, efterfulgt af Betjentene, der stadig havde Hold i ham, og af Politiassistent *Nielsen*, der ligeledes beordrede ham til at følge med. Hellmann maatte klamre sig fast for ikke at blive slæbt ud af Butikken, og hans Vest blev revet itu. Da han erklærede, at han vilde klage over Nielsen til Justitsministeriet, hvis de ikke forføjede sig ud af hans Butik, fik han dem endelig til at gaa.

Stor Opsigt vakte det, da det blev bekendt, at Politiet hin Aften ogsaa slæbte Damer paa Politikammeret. Herom offentliggjorde Exam. jur. *Elster* en Beretning i »Dagbladet« for d. 17. Jan. Sammen med et Selskab, ialt 5 Herrer og 5 Damer, blev han omringet af Politiet i Frederiksberggade, hvor Selskabet netop var ved at tage Afsked med en af Damerne, som boede der. Alle ti maatte de op paa Kammeret. Herrerne gjorde ikke for deres eget Vedkommende nogen Indvending imod at følge med, — de var maaske heller ikke helt uskyldige, thi det indrømmedes, at da de passerede Nytorv, havde en af dem sagt »Hold Kæft« til en Vægter. Men de protesterede mod, at ogsaa Damerne skulde anholdes, og bad om Tilladelse til først at ledsage dem til deres Hjem. Det hjalp imidlertid intet; baade Damer og Herrer maatte tilbringe 3—4 Timer paa Bænken i Politikammeret, og først Kl. $4^1/_2$ om Morgenen blev de enkeltvis taget i Forhør, hvorefter de fik Lov at gaa.

Det var endda forholdsvis naadigt sluppet, — de fleste andre, som blev fangede af Politiet den Aften, maatte ligesom Student Hoff tilbringe Natten i Arresten. Saaledes gik det en Assistent i Magistraten, *Hindsberg*.

Han var af Husarerne bleven trængt gennem Store Kirkestræde ud paa Højbroplads. Her steg han op paa en høj Stentrappe for at lade Politiet passere forbi. Men en Politiembedsmand, efterfulgt af 4—5 Betjente, sprang hen imod ham, raabte: »Hvad Fanden glor han paa?« og gav ham med Stokken et Slag i Hovedet, saa Hatten faldt af. Mens han bukkede sig efter denne, pryglede Betjentene løs paa ham, og Politiembedsmanden greb fat i ham og befalede Betjentene at føre ham til Kristiansborg Slots Vagtstue. Her sad han til Klokken halvto, da han førtes hen paa Raadstuen, hvor han blev afleveret med den Bemærkning: »Her skal I se en Gadedreng og en Vindbeutel«, og fik Ordre til at sætte sig paa den saakaldte Tyvebænk. Efter at have opgivet Navn, Stilling og Bopæl maatte han aflevere alt, hvad han havde hos sig: Ur, Portemonnai, Papirer osv., og derefter blev han sat ind i en Arrest, hvor der allerede sad en Arrestant, som, efter hvad han selv fortalte, var anholdt for Bedrageri.

I Arrestlokalet blev der slaaet en Slagbænk ned, hvorpaa der laa en Madras med et meget smudsigt Lagen. Slutteren befalede ham at klæde sig af. Da Arresten var meget kold og fugtig, bad han om at maatte beholde sine Underbenklæder paa, hvilket blev ham nægtet; ogsaa Strømperne maatte han trække af, hvorefter alt hans Tøj blev sammenbundet og baaret ud. Foruden den tidligere, for Bedrageri sigtede, Arrestant kom yderligere to Personer til, som var anholdte samme Nat; da den ene af dem bad om at maatte beholde sit Lommetørklæde, blev det ham af Slutteren betydet, at han kunde benytte Haandklædet. Om Morgenen fik han noget daarlig The, til Frokost et Stykke tørt Brød med en Krukke Vand, som de var fælles om, og til Middag noget uspiselig Kaal. Da Slutteren kom ind og saa, at de ikke havde rørt Maden, erklærede han med en Ed,

at de nok skulde spise Kaalen, naar de først havde været der i 3 Uger.

Næste Formiddag Kl. 10 blev der af en Betjent optaget en Rapport over ham. Under denne Forretning ytrede Betjenten, at han kendte nok disse fine Gadedrenge og Lømler, og hvis den anholdte ikke var den, han var, havde han Lyst til at slaa ham i Ansigtet.

Da han omsider blev fremstillet for Fuldmægtigen, ytrede denne, at man var berettiget til at idømme ham 30 Dages Fængsel paa Vand og Brød, men at man vilde lade Naade gaa for Ret og lade ham slippe med en Mulkt paa 5 Rdlr.

Den ene af de to Personer, der blev nedsat i Arresten til Hindsberg, var Student Hoff, den anden var en Skibskaptejn *Hjort*. Denne forklarede, at han først fra sin Broders Vindue i Amaliegade havde set Politiet banke Folk. Da der senere var bleven roligt paa disse Kanter, havde han fulgt en Dame hjem, og paa Tilbagevejen var han i Selskab med en Bekendt naaet til Højbroplads, da en Politifuldmægtig — vistnok *Bernth* —, fulgt af en Flok Betjente, styrtede hen imod dem og befalede dem at »skrubbe af«. Hjort svarede dertil: »De ser jo, jeg gaar alt, hvad jeg kan«; men i samme Øjeblik fik han to stærke Stokkeslag, ligesom ogsaa hans Ledsager blev overfaldet. Ledsageren løb derpaa sin Vej, men Hjort vendte sig mod Politiet og spurgte, hvad det var for en Behandlingsmaade, og om han ikke havde Lov til at gaa rolig paa Gaden. Fuldmægtigen svarede: »Han er storsnudet, det er bedst, han bliver puttet i Hullet.« Han blev derpaa overleveret til 3 Vægtere, af hvilke en tog ham under højre Arm, den anden under venstre, medens den tredie gik bag ved ham. Han førtes op paa Kammeret, hvor han var Vidne til Politiets Adfærd mod de tidligere arresterede. Han hørte en Betjent udskælde Hindsberg for Gadedreng og Vind-

beutel og opfordre de øvrige Betjente til at tage ham i Øjesyn. Andre blev kaldte for Lømler og Gavtyve og mishandlede med Slag og Stød.

Mens han sad og ventede, blev der ført 5 Herrer og 5 Damer ind paa Kammeret. Hjort kendte en af Damerne og en af Herrerne og blev saa forbavset over at træffe dem her, at han ikke kunde lade være med at se hen efter dem. Dette blev ham øjeblikkelig forbudt af en Politibetjent, der ytrede, at han ikke havde noget der at se. Endelig blev han afhørt og derefter, omtrent Kl. $2^1/_2$, ført ud paa Gaden og hen i Arrestgaarden, hvor han af Arrestforvareren blev visiteret og berøvet sin Hat, Lommetørklæde, Portemonnai og Paraply og derpaa sat i Arrest sammen med Hindsberg, Hoff og Bedrageren. »De Senge, hvori Hindsberg og Hoff laa, vare blot Slagbænke, hvori laa en Halmmadras, nogle forfærdelig beskidte Lagener og et Hestedækken, og var der en saadan Fugtighed inde i denne Arrest, at man formelig kunde stryge Vandet af Væggen med Haanden, samt en saa stærk Kulde, at Tænderne klaprede i Munden paa dem, som laa i Sengene.« Det blev nu paalagt ham at klæde sig af, men tilsidst blev det paa hans Bøn indrømmet ham at beholde Klæderne paa, hvorimod Vægteren borttog Hindsbergs og Hoffs Klæder. Han fik det sædvanlige Traktement af The, sort Brød og Kaal og Arrestforvarerens Vittighed om de 3 Uger. Først Kl. $4^1/_2$ næste Dags Eftermiddag slap han ud efter at være idømt en Mulkt af 5 Rdr.

Endnu skal kun nævnes Skrædermester *Christensen*, der blev arresteret allerede Kl. 9 om Aftenen og sad til næste Dags Aften. Han vilde gaa gennem Zahlkammerporten, men fandt den afspærret af Gardere, og bad da høfligt om Tilladelse til at passere Porten; men Politiassistent *Nielsen* sprang da frem og greb ham i Brystet med den Ytring: »Du har nok Lyst til at gøre Spektakler«.

To Betjente førte ham derefter op paa Kammeret, hvor han som de andre blev udskældt for Laban og Gade-

Hr. Sørensens Forbrydelse.

dreng og sat hen paa Bænken. Da han havde siddet der til Kl. 12, forlangte han at blive afhørt, men en

Betjent stødte ham atter ned paa Bænken med den Ytring: »Vil din Lømmel blive siddende der!« Og saa sad han der igen en Timestid og saa paa, at Politiet mishandlede de anholdte, idet Betjentene snart rykkede dem i Haaret, snart slog dem i Ansigtet. Omtrent Kl. 1 blev han ført ned i en Arrest, hvor der allerede sad 24—25 Personer, og først næste Dags Aften fik han Lov at slippe med en Mulkt paa 5 Rdlr.

Da disse forskellige Beretninger og Vidneudsagn om københavnske Borgeres Oplevelser i den urolige Nat var

Hr. Sørensen paa Valpladsen.

bleven offentliggjorte og almenkendte, samlede en satirisk Tegner Fælles-Indtrykket af dem i et lille Hefte med 8 Billeder under Titlen: Hr. Sørensen som Ægtemand, Forbryder og Arrestant.

Hvis man gennemblader dette Hefte uden at kende de Forhør, som det er bygget over, vil man sikkert faa det Indtryk, at Tegneren har gjort sig skyldig i ret grovkornede Overdrivelser. Men i Virkeligheden er hvert enkelt lille Træk af Politiets Optræden dokumenteret gennem beedigede Vidneudsagn.

Det første Billede forestiller Hr. Sørensens Afsked med sin Familie d. 10. Jan. om Aftenen. Den grædende

Familie søger forgæves at holde ham tilbage. »Trøst dig, kære Kone! Vær dog rolige, Børn! Jeg gaar jo i et lovligt Ærinde og lever i et frit, konstitutionelt Land, hvor fredelige Borgere blive beskyttede af vort aarvaagne Politi!«

Paa det næste Billede ser man, hvorledes Hr. Sørensen, der trykker sig op i en Gadedør, angribes af to Vægtere: »Sikken Gavtyv! Han vil skjule sig! Herned, Gadedreng!«

Hr. Sørensens Middagsspise i Kachotten.

»Herregud! Jeg vilde bare staa her, indtil Tumulten er forbi. Maa jeg be'e Dem om at la'e mig gaa; det er dog for galt —«

»Han mukker! Afsted med ham til Assistenten!«

Derefter bliver man Vidne til Hr. Sørensens Genvordigheder paa Politikammeret og i Arresten. Fuldmægtigen viser ham frem for Betjentene: »Her skal I se en rigtig Gadedreng!« Klæderne bliver trukket af ham, og da han ikke kan faa Maden ned, faar han det klassiske Svar af Arrestforvareren: »Vent bare, til han har været her i 3 Uger, saa tyrer han nok Kaalen.«

Endelig stedes Hr. Sørensen for sin Dommer: »Jeg kunde idømme ham 30 Dages Vand og Brød for hans Gadedrengestreger, men vil lade Naade gaa for Ret; han skal slippe med 3 Rdlr. i Mulkt.« Da Hr. Sørensen forsøger en Indvending, forhøjes Mulkten øjeblikkelig til 5 Rdlr.

Som Slutningsvignet paa det lille Hefte ser man Hr. Sørensens bekymrede Hoved med Nathuen paa bag ved Fængslets tilgitrede Vindue, — Symbolet paa det danske Folk under Politiets beskyttende Varetægt[1]).

Hvem Hr. Sørensen var, vidste man jo nok i 1860, — han var vel kendt fra P. C. Klæstrups Tegninger i »Corsaren«. Derimod var man endnu ikke vant til at se slige fingerede Personer optræde i den alvorlige Presse, og derfor gik det galt med »den norske Dame«. Hun blev taget alvorligt og forfejlede for saa vidt sin Hensigt.

D. 14. Jan. indeholdt »Dagbladet« følgende Artikkel:

Anmodning til Kjøbenhavns Politidirektør fra en ung norsk Dame.

Højstærede Herre! Jeg ved ingen anden Maade at meddele Dem min Begjæring paa end ved at henvende mig til Dem gjennem Avisen, hvorfor De ikke maa tage mig ilde op, at jeg paa denne ikke længere usædvanlige Maade lægger Beslag paa nogle Øjeblikke af Deres kostbare Tid. Iforgaars Aftes vare jeg og min Moder i et Selskab, hvorfra vi kom lidt silde hjem; fire Herrer og to Damer fulgte os. Da vi kom til Porten og ringede paa, væltede en stor Menneskehob sig gjennem Gaderne, thi det var den Aften, der var Opløb, og vi trykkede os ind i Porten, hvorved det ogsaa lykkedes os at blive staaende, medens Skaren strømmede forbi. Allerede hørte jeg paa Trappen Trinene af dem, som kom ned for at lukke os op, da flere Politibetjente sprang ind imod os og spurgte, hvad vi bestilte

[1]) Fra politivenlig Side udkom et Modstykke til Hr. Sørensen: Politiet og Nytaarsrevolten 1860, 8 Skizzer. Det er meget tarvelige Tegninger.

her. Moder svarede, at vi boede her, og at Pigen netop var paa Trappen for at lukke os op, men Politibetjentene raabte, at det var Snak, vi skulde straks følge med paa »Kammeret«. Uagtet Moder og vi alle protesterede, maatte vi virkelig gaa med, og jeg var nærved at synke i Jorden, da jeg saa de Folk, med hvilke jeg og vi alle maatte sidde paa Bænk sammen hele Natten indtil om Morgenen. Det var rigtignok aldrig faldet mig ind, at jeg kunde komme i et saadant Selskab. Dog var flere andre pæne Folk i samme ulykkelige Stilling, blandt andre en Grosserer, som fulgte to Damer hjem, og tilligemed dem maatte gøre os Selskab. Om Morgenen tidlig blev vi forhørte tilligemed alle de øvrige, maatte sige vort Navn, Alder, Stilling osv. til en Mand, som førte det ind i en Protokol, og fik derpaa Lov at gaa, og jeg forsikrer Dem, at jeg var meget glad over ikke straks at blive sluttet ind i Spindehuset, thi jeg frygtede næsten for, at man havde noget Saadant til Hensigt. — Da jeg er fremmed her i Byen og blot opholder mig her for en Tid med min Moder, ved jeg naturligvis ikke, om det er almindeligt, at Kjøbenhavns Politi behandler Damer paa denne Maade; i vor Hjemstavn Christiania var det umuligt, men vi staa vel sagtens der noget højere i Kultur, i det Mindste har jeg altid hørt det hjemme, og jeg maa nu vel tro det. I Wien og Paris have vi ogsaa været, men det vil jeg nu ikke tale om, thi jeg tror, at der blev Oprør, om man saaledes trak Damer paa Politikamret. Jeg kan vel ogsaa nok tænke, at Saadant er sket imod Deres Villie, men det er alligevel sket, og det kan ske oftere i disse Dage, da der hvert Øjeblik sker Opløb, og den Uskyldige, som gaar hjem, ikke altid kan undgaa at komme i Trængslen. Min Anmodning til Dem er derfor, at Politibetjentene og Vægterne maa blive underrettede om, at Damer bør være fritagne for at anholdes paa denne Maade, da de naturligvis ikke have noget med Opløbet at bestille. Man skulde tro, at Sligt faldt af sig selv, men da de danske Politibetjente ikke ere vittige nok til at begribe det, haaber jeg, at De vil underrette dem derom, især da vi ikke kunne komme hjem før Foraaret, og jeg slet ikke ved, hvad der kunde hænde mig, naar jeg en anden Gang blev slæbt paa Kammeret; for Gjentagelsen kunde jeg maaske virkelig komme i Spindehuset. Tilgiv min Dristighed og vær overbærende imod Damer; De kan tro, at De staar Dem bedst derved. I Haab herom forbliver jeg Deres Tjenerinde.

Kjøbenhavn d. 12. Jan. 1860.

Artiklens Forfatter var den bekendte Historiker Professor *Tyge Becker*. For en Nutidslæser vil det ikke være vanskeligt at se, at Brevet kun er en fri Omdigtning af Elsters Beretning om de fem Damer paa Politikammeret; men saa uvant var man endnu dengang med en saadan journalistisk Anvendelse af »Dichtung und Wahrheit«, at Historien blev taget ganske bogstaveligt. Da saa »Berlingske Tidende« officielt kunde meddele, at der ikke fandtes nogen norsk Dame blandt de af Politiet anholdte, maatte Redaktør Bille til selv at meddele, at Brevet var »en æsthetisk Fiktion«. De mere højtidelige Blade forsømte naturligvis ikke at udtrykke deres Misbilligelse af deres unge Kollegas ubesindige Adfærd, og baade »Fædrelandet« og »Berlingske Tidende« ofrede flere Spalter paa at bevise det usømmelige i en saadan Journalistik. Men længe efter var »den norske Dame« i Folkemunde, og naar en Historie af tvivlsom Sandhed blev fortalt, da hed det: Det er vist den norske Dame[1]). —

Men over saadanne muntre Smaaepisoder, som Nytaarsfejden var saa rig paa, glemte man ikke Sagens alvorlige Side. Det er tidligere omtalt, at Skoleinspektør *Brix* havde krævet en Undersøgelse af Politiets Optræden Nytaarsaften, og da denne Sag kom til Behandling d. 9. Jan., benyttede Borgerrepræsentanterne Lejligheden til, ligesom i 1858, at slaa et alvorligt Slag mod det hele bestaaende Politisystem.

Brix hævdede, at Politiets Adfærd hin Nat havde, efter alle Beretninger, været i Strid med de Anskuelser, der af Borgerrepræsentationen var gjort gældende med Hensyn til Politimyndighedens Benyttelse, — Anskuelser, som navnlig havde faaet et Udtryk i Forsamlingens tidligere Beslutning, at Politiet ingensinde maatte være be-

[1]) Jakob Davidsen: Fra vore Fædres Tid, 348.

væbnet med Stok, hvilket Vaaben saa overordentlig let forleder til Misbrug. Politiet skulde være Publikums Forsvarere, ikke dets Fortrædigere.

Melchior antog, at det underordnede Personale maatte have handlet efter bestemte Instrukser, — det fremgik af den helt forandrede Adfærd, det udviste ved Gadeoptøjerne 8 Dage senere, — og han ansaa det derfor for ønskeligt, at Undersøgelsen af Politiets Optræden ikke blev betroet til Politichefen selv, men lededes direkte af Justitsministeren.

Adler udtalte Ønsket om, at Politiets Betjente blev saa tydelig betegnede, at man med Lethed i paakommende Tilfælde kunde opgive, hvem der havde været Fornærmeren. Han ønskede desaarsag, at Forsamlingen vilde anmode Politidirektøren om at drage Omsorg for, at Politiets Betjente blev betegnede med et tydeligt Nummer.

Da Formanden kunde oplyse, at han efter mundtlig Henvendelse til Politidirektøren allerede havde faaet dennes Tilsagn om, at en Undersøgelse skulde blive anstillet, tog *Melchior* sit Forslag om at gaa lige til Justitsministeren tilbage, og Sagen blev saaledes for denne Gang lagt i Politidirektørens egen Haand. Men i det næste Møde vendte man tilbage til den, og det blev da paa Forslag af *Adler* vedtaget, at enhver Politibetjent og Vægter i Fremtiden skulde være forsynet med et tydeligt Nummer. — Om Politistokkens Afskaffelse blev der ikke ved denne Lejlighed taget nogen Beslutning, skønt *Dahlerup* ligesom tidligere gjorde sig til Talsmand derfor og ikke fandt de vedtagne Forslag vidt gaaende nok.

Men kun trevent og uvilligt gik Politichefen i Gang med den Undersøgelse, som han d. 9. Jan. gennem Borgerrepræsentationens Formand havde givet Løfte om. Det varede over et halvt Aar, inden man hørte noget

fra ham, og da endelig et Resultat forelaa, var det saa magert som muligt: to Politibetjente var bleven straffede med 3 Maaneders Suspension, tre med Gageafkortning, og fem havde faaet en Irettesættelse. Af det overordnede Personale var ingen bleven straffet. Undersøgelsen havde kun drejet sig om selve Nytaarsnat; de følgende Begivenheder var der ikke taget Hensyn til[1]).

Dette Resultat vakte ikke synderlig Tilfredshed. I Borgerrepræsentationen beklagede *Adler,* at der ikke var kommen mere ud af Undersøgelserne, og at navnlig ingen af de højere Embedsmænd var bleven straffede, skønt der forelaa Bevis nok for, at der kunde være Grund dertil. Og Redaktør *Bille,* der selv havde adskillige uafgjorte Mellemværender med Politiet, og hele Tiden havde indtaget en Førerstilling i Kampen mod det, søgte yderligere at ægge Forsamlingen ved en kraftig Skrivelse: Han kunde umulig tro, at disse Bagateller skulde være alt, hvad Politichefen havde halt at meddele den kommunale Repræsentation. Der maatte utvivlsomt foreligge mere end det, som var kommet offentlig frem.

»Jeg kan ikke tænke mig,« fortsætter han, »at Politichefen paa en saadan Maade skulde have besvaret den overordentlige Tillid, som Borgerrepræsentationen viste ham ved at finde sig tilfredsstillet ved hans Løfte om at ville lade anstille Undersøgelser om Misligheder, for hvilke han selv bærer det højeste Ansvar. — Det blev i Mødet d. 9. Januar fremhævet, at de Underordnede ved Politiet maatte have handlet efter bestemte Instrukser, udgaaede fra de Overordnede, og herfor taler ogsaa det notoriske Faktum, at Politiet, som først ved udstrakt Brug af Stokken havde bidraget til at forøge Excesserne Nytaarsnat, ved senere Excesser forholdt sig aldeles defensivt, men derpaa atter slog om og antog sit første System. — Det er fremdeles ved en Række af Vidneforklaringer, som formentlig ville være de Herrer Borgerrepræsentanter bekendte, konstateret, at Politiet har paa en utilbørlig Maade mishandlet Folk, at det har villet anholde og tildels virkelig anholdt Personer, der end

[1]) Se »Dagbladet« 4. Okt. 1860.

KØBENHAVNS
KOMMUNEBIBLIOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

ikke kunde mistænkes for Deltagelse i Gadeoptøjerne, at det under Transporten til Politikammeret har banket de anholdte, at det paa selve Politikammeret har insulteret og mishandlet dem, at det i Arresten har sat dem sammen med ligefremme Forbrydere og undergivet dem en Behandling, der ikke lader sig undskylde ved noget Arrestreglement, og at endelig disse Ting, forsaavidt de ikke ere skete af overordnede Politiembedsmænd eller efter deres Ordre, dog ere foregaaede for deres Øjne, og uden at de have gjort noget for at forhindre dem. — Jeg kan ikke tro, at Politichefen, i hvis Haand et æret Medlem af Forsamlingen [Ussing] mente, at man »med fuld Fortrøstning« kunde nedlægge Undersøgelsen, skulde ligeoverfor saadanne Kendsgerninger, som det maatte være lettere for ham end for nogen anden at faa konstaterede, have indskrænket sig til den Oplysning, som hidtil ene har naaet Offentligheden, at ialt fem Politibetjente ere blevne straffede med Mulkter, og at fem andre ere irettesatte. — Jeg maa antage, at Politichefen har meddelt Forsamlingen en udførlig Beretning om de Undersøgelser, som han har ladet anstille, at han har forklaret, hvorledes det har kunnet gaa til, at Politiet under en Række af Sammenstød med Masserne har i en saadan Grad fraveget de baade af ham selv og af Borgerrepræsentationen opstillede Principer for Politimagtens Benyttelse, at han har sat den i Kundskab om de Afskedigelser og strenge Straffe, som have ramt Politiets Embedsmænd og Betjente samt Vægtere, og at han har givet nogen Erklæring om, hvorledes han agter at forebygge en eventuel Gentagelse af saa oprørende Misbrug«[1]).

Men Billes Indignation nyttede ingenting. Der var ikke mer, og der blev ikke mer.

Ogsaa med Bestemmelsen om Politiets Nummerering trak det i Langdrag. Hele Sommeren gik, uden at man mærkede noget til den, og Bille havde længe været utaalmodig. Men omsider blev det dog gjort, og d. 28. Sept. stillede Vægterne for første Gang ved Paraden paa Raadhuset med de nye Numre paa. To Dage efter mødte ogsaa Politibetjentene med Nummertal paa Skuldrene, og der var almindelig Tilfredshed med Reformen: Tal-

[1]) Skrivelse af 15. Sept. 1860 i Borgerrepræsentationens Arkiv.

lene var virkelig store og tydelige, støbte af Metal og lette at læse. Her havde Pryglene fra Nytaarsaften endelig en Gang affødt et godt Resultat, — og andre og større skulde snart følge efter.

Thi der blev nu for Alvor taget fat paa den Omordning af det københavnske Politi, som saa længe havde staaet paa Dagsordenen, og ved Loven af 11. Febr. 1863 sank det gamle System fra Frederik VI.s og Kierulffs Tid i sin Grav. Politistokken blev afskaffet, og vort nye Politi blev organiseret og bevæbnet efter engelsk Mønster. Den 74aarige Bræstrup fik sin Afsked, og fra Helsingør hentedes den nye Tids Mand, Politidirektør *Crone*, der med lykkelig Haand førte den nye Lov ud i Livet og organiserede Københavns Politi i det væsentlige saaledes som vi kender det endnu. —

Det er vel gaaet Læserne af denne Artikkel paa samme Maade som det gik hele Offentligheden i København i 1860: at de under alle disse Optrin mellem Publikum og Politiet ganske har glemt det, som var Sagens Begyndelse: Ministerskiftet i December 1859, Rotwitt og Bondevennerne. Nytaarsrevolten, der oprindelig var begyndt i et helt andet Øjemed, forvandlede sig jo ret hurtigt til et Mellemværende mellem Folk paa Gaden og Politiet; paa dette Punkt blev den staaende, og netop derved fik den varig Betydning. Det var først disse Afteners Slagsmaal, der gjorde en Ende paa Politistokkens Herredømme, ja paa Absolutismens hele Politiregimente i København, medens de derimod blev uden Betydning for Frederik VII.s Forhold til Berling og Grevinde Danner.

Alligevel spørger maaske en og anden: hvorledes gik det saa med Rotwitt og Venstreministeriet? Ak ja, det er snart fortalt. Efter to Maaneders stormfuld Ministertid døde pludselig Ministeriets Chef og bærende

Kraft, Rotwitt. Den 8. Febr. sank han sammen paa Trappen op til sin Bolig i Hotel Royal. Ingen af de andre Ministre kunde overtage Chefsposten efter ham, og Kongen vendte saa tilbage til sine tidligere Raadgivere: Hall, Monrad og de andre nationalliberale. — Det varede derefter fyrretyve Aar, inden nogen igen prøvede paa at lave Venstreministerium i Danmark.

STREJFLYS OVER KØBENHAVNSKE TILSTANDE OMKRING 1820.

Af Købmand S. JACOBS Optegnelsesbog.

KØBMAND Simon Jacob, som boede mange Aar igennem ved Gammelstrand i Nr. 12, nu Nr. 44, hvor han døde i 1830, har efterladt sig en Række Optegnelser, der giver et Billede ikke blot af den Menighed, af hvilken han var Medlem, men ogsaa, glimtvis, af Forholdene i København i det hele omkring 1820. Det svirrer i dem af Rygter og Historier, der gik fra Mund til Mund blandt Folk og tilsammen tegner Billedet af en Nedgangstid, hvor Borgerne levede under et demoraliserende økonomisk Tryk.

Baade Haandskrift, Sprog og Retskrivning skifter i Optegnelserne. Sandsynligvis er en Del af dem, de mere litterært formede, nedskrevne af Simon Jacobs Søn, J. S. Jacob, der var født 1796 og tog juridisk Eksamen 1820. Faderens Dansk er stærkt paavirket af Tysk; til Tider slaar det helt over i Tysk. Hans Retskrivning, som i nedenstaaende Udtog af Optegnelserne er rettet og moderniseret — de offentliggøres for Indholdets, ikke for Sprogets Skyld —, bærer samme Præg og afspejler formodentlig hans Udtale: y bliver hyppig til i — ligegildig for ligegyldig, Rigtet eller Richtet for Rygtet, Liesestøber for Lysestøber; ø bliver til e — hidrerer for hidrører, endskient for endskønt, tilfeye for tilføje; aa bliver tit o — toblig for taabelig, overmodig for overmaade, Runde Toren for Rundetaarn; æ skrives ä — Klädekrämmer, Läderstræde; hver staves vär. Særlig de fremmede Ords Lyd opfattes kun omtrentlig: Koffardi bliver til Konfordi, Etatsraad til Atatzraad, Konsul til Consol, Konfirmation til Konformation, ultimo til ultene, arre-

stere til arritere, Slendrian til Sledrian. Manden har sikkert været tyskopdragen, har rimeligvis i sin snævrere Kreds talt Tysk, sin Dialekt af Tysk[1]); men bortset fra Tyskagtighederne er den af Byens og sin Menigheds Anliggender stærkt optagne Købmands Sprog alt i alt næppe hverken bedre eller værre, end andre ældre, ulærde, i Pennen lidet øvede københavnske Borgermænds for 100 Aar siden gennemsnitlig har været, og bidrager for saa vidt til at give Tidsbilledet Farve.

April 1817. D. 29. fallerte Major Peter Wasserfall. —

Dito Bogholder paa Møbel-Assurans Peter Mariboe. —

Dito blev gjort Arrest hos von Halle & Ree for den Summa 1800 Pund Sterling. —

Den 7. April ankom Kinafareren under Kapitajn Duntzfelt, som er den anden Kinafarer for partikulær Regning, han gjorde Rejsen hen og tilbage i 12 Maaneder. —

Den 28. blev Etatsraad Rosenvinge Kolderup bestjaalen dels Guld, Sølv, Diamanter, [dels] kgl. Obligationer. —

Maj. D. 1. blev Halle og Rees Kontor understøttet af Meyer og Triers Kontor med 30000 M⁄ Banco, hvor en Del andre Grosserere ere Kontra Kaution. —

Koffardi-Kapitajn Fredriksens Kone i Nyhavn druknet sig. En Snedker-Dreng hængt sig.

Bogtrykker Niels Christensen druknede sig. —

Mandagen den 19de Maj 1817 holdtes for første Gang den ved Frd. af 29. Marts 1814 anordnede Konfirmation ved det mosaiske Trossamfund her i Staden, hvortil Menighedens Medlemmer havde faaet Adgangskort af sammes Repræsentantere de Hrr. Raphael, Nathanson, M. Fürst og R. M. Henriques. Handlingen

---

[1]) Jfr. G. Siesby: Mendel Levin Nathanson S. 39.

foretoges af Menighedens ordinerede Kateket, Hr. Isac Noah Mannheimer, og gik for sig paa følgende Maade: Højtideligheden aabnedes med den 33te Psalme, oversat af cand. theol. Boye, sat i Musik af Organist Weyse, og afsunget af et Selskab Dilettantere, der ledsagedes af Basun og Orgelværk. Derpaa udviklede Kateketen, efter en kort Bøn i Anledning af Dagens Højtidelighed, i en fyndig og kraftfuld Tale, den paa en sand Oplysning grundede Gudsfrygts Væsen efter Teksten Job. 28 c. 20—28 v., hvorpaa han, efter at have ladet afsynge den 1ste Psalme, overhørte sine Konfirmantere i de Religionssandheder, de havde lært efter den Kongl. anordnede Lærebog i den mosaiske Trosbekendelse, og tog det højtidelige Løfte af enhver især af dem, at de oprigtigen troede paa en eneste, almægttg Gud, paa den mosaiske Tros Guddommelighed, paa den Forpligtelse at skulle elske Gud og Næsten, og paa et tilkommende Liv, hvori de skulde erholde Belønning og Straf efter deres Handlingers Beskaffenhed. Han opmuntrede dem derpaa i en rørende Tale til at nære de Følelser, han havde indprentet i deres Hjerter, og til bestandigen at søge at vedligeholde dem, paa det han aldrig skulde komme i den sørgelige Nødvendighed at fortryde den Dag, da han havde modtaget sit hæderværdige Kald, og besvor dem, ved den Samvittighedsfuldhed, hvormed han selv havde opfyldt sit Embede, til ligeledes at iagttage deres Pligter. Derpaa gjorde han Plads for Overrabineren, Præsten Hr. Abr. Gedalia, der ligeledes søgte at bestyrke de nyoptagne Medlemmer i deres Tro, og derpaa gav dem sin Velsignelse i det hebraiske Sprog. Nu besteg Kateketen atter Talerstolen, lod afsynge den 23de Psalme, holdt en Slutningstale i Anledning af den festlige Handling, og uddelte Velsignelsen over den hele talrige Forsamling, der med inderlig Deltagelse havde været tilstede ved Højtideligheden. Det hele endtes til sidst

med Afsyngelsen af den 111te Psalme. Handlingen, som foretoges i Gaarden Nr. 7 [nu Nr. 34] ved Gammelstrand i en dertil indrettet Lokal, begyndte Kl. $9^1/_2$ om Formiddagen og endtes Kl. 12. Den beæredes med Nærværelsen af de Hrr. Statsminister Kaas, Kancellideputeret Cold, Monrad, Ørsted, Etatsraad Jessen, Pram, Olsen og Holm, Deres Højærværdigheder de Hrr. Michelsen, Paludan, Schjødte foruden flere af Stadens Honoratiores. —

D. 20. Maj blev Rau & Schmetzers Gaard paa Kongens Nytorv solgt til Hr. Knirsch fra Flensborg for 55300 Rbd. rede Sølv. I Købet fulgte det til Stedet hørende betydelige Inventarium. Denne Gaard blev købt af Rau i Aaret 1795 af Frue Juel Wind for den Summa 43000 Rbd. —

1817 Junii. Den 4. Junii lod Repræsentanterne for den jødiske Menighed skriftlig bekendtgøre i alle Synagoger, at de i Fremtiden ej kan paatage sig at forskaffe hverken til de formuende eller til de fattige de fornødne Paaskebrød, men at enhver maa sørge at forskaffe sig dem selv. —

D. 7. Junii fallerede Grosserer Faber. —

D. 16. Junii døde Silke- og Klædekræmmer samt Brygger Heilman meget pludselig. —

D. 17. Junii. Følgende er i en Tid af 3 Uger død pludselig: Würtzen, Kommandant i Kastellet, Bang, Assessor i Hof- og Stadsret, Søegaard, Urtekræmmer, Suhr, Urtekræmmer. —

Onsdagen den 25de Junii 1817 udbrød et stort Oprør iblandt de saakaldte Børnehusfanger, som kunde have været blevet meget farligt for Byen. De havde allerede i nogle Dage vist et meget uroligt Gemyt og pønset paa at bryde ud, i hvilken Anledning de havde lagt den Plan, først at befri sig selv og derpaa Stokhus- og Domhus-Fangerne, saa at stikke Byen i Brand paa

alle fire Hjørner og under den almindelige Forvirring slippe ud af Byen. Da paa den selvsamme Dag Kommissionen, under hvis Opsyn Anstalten staar, netop var forsamlet, og en af de sammensvorne blev kaldet ned til den, saa frygtede de andre, at deres Forehavende var forraadt, og hastede derfor med Udførelsen deraf, skønt de havde besluttet først at lade det bryde ud om Natten, eftersom den selvsamme Nat alle Byens Porte, som sædvanligt i Dyrehave-Tiden, stode aabne, og deres Anslag altsaa bedre kunde lykkes. De forsøgte altsaa med Magt at bryde ud, men den i Anstalten sig befindende militære Magt, der forstærkedes af den ved Amagerporten, gjorde dem saa tapper Modstand, at de intet kunde udrette. Med den Trusel, at de nok skulde vide at skaffe sig Udvej, begave de sig tilbage til deres Værelser, hvor de grebe til det sidste, fortvivlede Middel, som de havde aftalt at benytte sig af, om alt skulde slaaet fejl, nemlig at stikke Bygningen i Brand, for saaledes at slippe ud. Ilden greb saa hurtigt om sig, at i mindre end 1 Time, omtrent Klokken $6^1/_2$ om Eftermiddagen, den hele venstre Fløj tilligemed Kirken, der staar midt i Bygningen og vender ud til Børnehustorvet, samt det tilhørende Taarn stode i lys Lue. For at forhindre Fangerne, der nu havde forsamlet sig nede i Gaarden, fra at sætte sig i Frihed, bleve Kanoner hentede fra Laboratoriet, som og Afdelinger af Soldater sendtes fra alle Regimenterne, ligesom og Borgervæbningen forsamlede sig for at være paa rede Haand, hvis det skulde gøres fornødent. Hans Majestæt, som straks havde faaet Underretning om det udbrudte Oprør, kom ogsaa ind fra sit Sommerpalads Frederiksberg og begav sig hen til Børnehuset, som han først forlod, da alting var bragt til Rolighed. Foruden Byens Sprøjter med det dertil fornødne Mandskab var ogsaa en stor Mængde Mennesker af alle Stænder strømmet ud

til Kristianshavn, men disse sidste bleve af de dertil beordrede Dragoner afholdte fra at gaa over den Bro, der fra Overgaden neden Vandet fører over til Torvet. De tilstedeværende Sprøjter bleve især brugte til at beskytte de ligeoverfor staaende Huse, der for største Delen bestaa af Bindingsværk, mod Luerne, da Vinden netop stod paa den Kant. Ved vore raske Brandfolks ivrige Bestræbelser bleve de ogsaa frelste, saa at ikke en eneste af dem bleve angrebet af Ilden. Fangerne bleve under Bedækning af Soldater med opspændt Hane og omgivne af Dragoner i smaa Afdelinger bragte til Søkvæsthuset, hvor de, der paa Livstid vare dømte til at forblive i Tvanghuset, bleve 2 og 2 buudne sammen ved Armene, Ryg imod Ryg, de øvrige derimod, der kun paa en vis Tid vare fordømte til Arbejde og Forbedring, maatte lægge sig ned i Gaarden ved Kvæsthuset, hvor de alle tilsammen, omtrent 320 i Tallet, forbleve fra Onsdagen Kl. 8 om Aftenen indtil Løverdag Morgen, da de paa Baade bleve førte over til Gammelholm, for der indtil videre at holdes i Forvaring. Torsdagen den 26de blev der holdt Forhør over dem; Fredagen var Statsraadet forsamlet under Hans Majestæts Præsidium, og 8 af Fangerne bleve dømte til at halshugges. De bleve ogsaa virkeligen førte til Retterstedet, Borgervæbningens Eksercerplads paa Kristianshavn, hvor Eksekutionen i de øvrige Fangers og en stor Mængde Tilskueres Overværelse skulde gaa for sig; men da de dømte bestandigen forhalede Eksekutionen, ved at fornye deres Bekendelser og Angivelser, saa snart de vare beredte til Døden, saa kunde den ikke gaa for sig, hvorfor den blev opsat til Løverdag Morgen Kl. 7. 6 bleve henrettede, 1 benaadet, men pisket og dømt til evigt Slaveri, men Formanden for det hele Komplot, ved Navn Christian Vovhals, en Karl mellem 28 og 30 Aar, som allerede forhen adskillige Gange var bleven

kagstrøgen og brændemærket, blev pisket, halshugget, Hovedet sat paa Stage og Kroppen lagt paa Stejle. Saaledes endte da dette saa farlige Oprør, som egentligen var en Fornyelse af et lignende, der udbrød den 31te Julii 1815 paa Hans Majestæts Kroningsdag, men som ligeledes lykkeligen var bleven dæmpet. —

Kollegial-Tidenden Nr. 38 d. 5te Julii 1817. Repræsentanterne for Jøderne have forestillet Kancelliet, at flere af Trossamfundets Medlemmer havde anholdt om, at der til nogle Tider, for Bekenderne af den mosaiske Tro, maatte foranstaltes off. Gudstjeneste holdt i Landets Sprog, og at den her i Staden ansatte Kateket for Bekenderne af den mosaiske Religion, maatte, under Gudstjenesten, holde religiøse Taler for Menigheden. Attraaende det samme, og overtydede om, at sand Religiøsitet vilde derved fremmes i Menigheden og især hos den opvoksende Ungdom, anholdt Repræs. om Autorisation for Gudstjenesten, og Bemyndigelse for Kateketen at holde samme, med Bemærkning, at Lokalet vel ej var stort nok for hele Menigheden, men at det, formedelst Velstandens betydelige Aftagelse i Menigheden, ej var muligt at faa et større eller en Kirke opført. Kancelliet har derpaa under 10de Junii tilskrevet Repræs., at herimod ikke haves noget at erindre. —

Den 9. Julii blev den 1te Gudstjeneste holdet paa Dansk ved Gammelstrand Nr. 7 [Bagbygningen]. —

Om Menigheden.

Den 12te Julii gik Rygtet, at der vil sammentræde nogle af den jødiske Menighed angaaende den Gudstjeneste, som blev den 9. Julii afholdt i Gaarden Nr. 7 ved Gammelstranden. Den 13. Julii sagde man, at de sammentrædende var følgende: Philip H. Joseph, Isac J. Loria, Jechiel P. Euchel, Marcus M. Salmon, Jacob N. L. Meyer, Eliesar M. Melchior. Samme Eftermiddag

den 13de Kl. ved 4 var Budet Salmon M. Isac hos mig med Hilsen, om jeg vilde komme hos Bendix Salmon, da de ovennævnede Mænd var forsamlet, jeg svarede, at min[e] Forretninger ej tillader mig det. —

Adresse-Avisen No. 163, d. 15. Julii 1817. De mosaiske Trosbekenderes Kateket, Hr. Mannheimer, vilde gøre sig sine Trosforvandte meget forbunden, ved i Trykken at udgive den Tale, som han holdt i Gaarden ved Gammelstranden No. 7 den 9de d. M. —

D. 17. Juli fallerte Grosserer og Brygger Isfiord her i Staden med omtrent 700000 Rbdl. N. B.[?]. —

Om Menigheden.

D. 20. Julii gik Rygtet, at 3 af Menigheden, nemlig S. S. Trier[1]), G. M. Melchior[2]) og R. P. Henriques[3]), vilde træffe Forlig imellem den nedsatte Kommission, som vil indgive Ansøgning til Kongen med hele Menigheden, at de vil beholde deres gamle Gudstjeneste. —

Om Menigheden.

I Börsen Halle, som udgives i Hamburg, stod i en af dem, som udkom Julii 1817, at i den her i København nye indrettede Gudstjeneste i det danske Sprog for Jøderne var Forsamlingen den første Gang 400 Personer. —

D. 29. Julii 1817 løb paa Nyholm en Linjeskib paa 74 Kanoner fra Stabel, som blev kaldet Dannemark. Da Flyve[d. e. Flyde?]broen gik itu, kom mange Mennesker til Skade og 3 druknede, tilligemed en jysk Underofficer, som havde frelst 2 og var ud efter en 3die. —

Aug. Den 1. Aug. blev Gaarden ved Gammelstranden No. 14, der tilhørte Halle & Ree, solgt til Sekretær Schiøtt for 150000 Specier. —

---

[1]) Af Firma Meyer & Trier. [2]) Af Firma Moses & Søn G. Melchior. [3]) Af Firma R. Henriques jun.

Kollegialtidende No. 42, d. 2den Aug. 1817. Fra den under 3die Januarii d. A. (paa Grund af den Kongl. Resolution af 14de Dec. f. A., i hvilken fastsattes, at der paa forskellige Steder i Riget skulde ansættes Kateketer for Bek. af d. mos. Rel., nemlig 2 i Jylland, I i Fyn og 1 i Lolland og Falster) anordnede Kommission, bestaaende af Etats R. og Prof. N. C. Kall, R. af D., Overrab. i København Abr. Gedalia, Overlæreren ved den mos. Friskole i Købh. Gedalia Moses, og Grosserer Gotleb Eichel, for at gøre Forslag til, hvilke Læregenstande Kateketerne skulle eksamineres i, og for at afholde denne Eksamen, modtog Kancelliet det af dem i denne Anledning forfattede Forslag, og forelagde det Kongen, hvorpaa der til de nævnte 4 Mænd, som det er overdraget at afholde Eksamen, under 9de Julii, blev udfærdiget et Kongl. Reskript af følgende Indhold: Vor Gunst! Vi give Eder hermed til Kende, at Vi — herved ville have Allern. befalet og foreskrevet følgende Bestemmelser i bemeldte Henseende: Enhver, der attraar et mosaisk Kateket-Embede i vort Rige Danmark, bør: 1) forstaa, tale og skrive godt Dansk; 2) besidde god Kundskab i det tyske Sprog, i det mindste med Færdighed kunne læse og forstaa Skrifter, der ere affattede i dette Sprog; 3) i Grundsproget grammatikalsk forstaa og kunne fortolke det hele gamle Testaments guddommelige Skrifter; 4) med Færdighed og uden lang Betænkning vidtløftigen kunne udvikle, forklare og bestyrke de, i Lærebogen korteligen fremsatte, Lærdomme og Sætninger, hvorpaa, ved nogle ham forelagte Opgaver, aflægges Prøve; 5) være vel bevandret i det jødiske Folks Historie, især den ældre, der indeholdes i det gamle Testament; og være i Stand til at forsvare de, i samme anførte, Tildragelser og Fortolkninger imod Fritænkeres og Religions-Spotteres Indvendinger; 6) være i Stand til, i det danske Sprog at kunne

affatte en kort moralsk og religiøs Tale, over en ham forelagt Materie. — Angaaende den ovennævnte Eksamen, da skal denne bestaa af en skriftlig Prøve, hvorved især skal tages Hensyn til de, under No. 4, 5, 6 nævnte, Genstande; og en mundtlig Prøve, hvorved de, under No. 2 og 3 anførte, Genstande især lægges til Grund; ligesom nærmere Undersøgelse om de skriftlige Udarbejdelser ved den mundtlige Prøve skal finde Sted. Og ville vi i øvrigt, at de, som ved Universitetet have taget de 2 første Examina, skulle, under ellers lige Omstændigheder, nyde Fortrin for andre til at ansættes i merbemeldte Kateket-Embeder. —

Menigheden.

Den 6. Aug. blev den 2den Gudstjeneste holdet paa Dansk ved Gammelstranden No. 7. —

Den 10. indstyrtede den øverste Sæde hos Kunstberiderne Price junior udenfor Vesterport, adskillige Mennesker ere komne til Skade. —

Den 10. fallerte Mæglerne Vissenberg & Busk. —

Den 11. har Silke- og Klædekræmmr Hinze skudt sig [i]hjel. —

Menigheden.

Den 17. Aug. om Formiddag var Salmon Meyer hos mig med en Hilsen, om jeg vil komme hos Bendix Salmon i Læderstræde, da de Herrer Philip Heyman, Isac Loria og de øvrige var forsamlet; jeg svarte, det var godt.

At jeg ej vil undertegne mig hverken til det første eller anden Cirkulær, som de Herrer Phil. Heyman, J. Loria et ct. [har] indbudt Menigheden [til], sker for følgende Grunde: 1) For at de neutrale Medlemmer kunne i sin Tid være nyttig. 2) Da Hovedsagen af den Separation hidrører fra de 22 Aar, Nationen har vaaren

foruden Kirke, saa at hos en Del Jødedommet er kommen i Forglemmelse; det vil nu komme an paa, om det er Alvor hos de gamle Jøder, om de vil have en Kirke. 3) Da jeg ser iblandt den jødiske [Menighed?] ej en eneste, som det ligger for Alvor op [d. e. paa Hjerte] at antage sig de jødiske Anliggende, saa holder [d. e. antager] jeg, det hele har kun vaaren en panisk Skræk, saa naar den er forover [d. e. forbi] alting gaar i sin gamle Slendrian, og bliver endnu værre som [d. e. end] tilforn. 4) I Aaret 1795 holdt min salige Broder 3 General-Forsamlinger, hvori han gjorde Forestillinger [om] den højest[e[Nødvendighed for Menigheden straks at opbygge Synagogen igen, men fik ingen Hørelse, [saa] at [han] næsten derved sat[te] hans [d. e. sit] Liv til. 5) Efter hans Død blev jeg med 4 af Medlemmerne valgt af Repræsentanterne til Deputerte, at give Forslag at opbygge Synagogen, men blev hverken af de Repræsentanter eller Deputerte understøttet, men blev bestandig lagt Hindringer i Vejen. 6) I Aaret 1803 blev af Kancelliet valgt en Kommission for at gøre Forslag at opbygge en Synagoge, som bestod af Professor Kall, [Stadskonduktør] Rawert, [Stadsbygmester] Meyn, D. Simons, N. B. Levy, L. M. Kalisch, J. M. Cohn, D. A. Jacobson, S. Jacob; men jeg fandt de jødiske Medlemmer saa dum og indbildsk og uvidende i alle Ting, at det var ikke nogen Menneskforstand i dem, indtil M. Cohn døde, og i hans Sted [blev] valgt S. Isaacsen, som drev da med mig paa Tingens Fremgang; til Ulykke indtraf i Aaret 1807 Bombardementet, hvor alting fik en anden Vending. 7) I Aaret 1803, da Kirkekommissionen til en ny Kirke[s] Opbyggelse blev valgt, blev lagt af Repræsentanterne saa mange Hindringer i Vejen; om og Bombardementet ej heller indtraf, havde det holdt svær, at vi kunde haft tilvejebragt en Kirke. 8) Da Repræsentanterne i Aaret 1806 udvalgte Lion Israel,

Moses Bendix, Gerson Melchior, M. Nathanson for at sætte Kødudsalget i bedre Stand, begyndte de Sagen med Uretfærdighed: 1a sat[te] de 2 Schechtere af, som ej har forset sig i deres Kald; Præsten, der skulde haft antaget sig deres Parti, talte aldrig et Ord derimod, men søgte gar at styrte dem. 2b gjorde de Forhøjelse paa Lammekød med 2 ß ₰, tillige paa Tællet med 6 ß ₰ og det øvrige af Studen. 3c. Efter at de havde gjort saadan Forandring, som man siden fik at vide kun skete at trykke Menigheden for den Forskud, Repræsentantere stode i og ved denne Lejlighed fik betalt, gik de fra derreses Post, men lod sig vælge af Repræsentanterne til Taksations-Mænd, og Menigheden ej vidste, hos hvem de skulde købe deres Kød. [4]d. Hvad de haver udrettet med den Taksation, har Tiden lært i de 10 Aar, samme nu eksisterer. 9) Da efter 22 [Aars] Søvn 6 Mand af Menigheden vaagnede op og opmuntrede Menigheden med Forestilling, at de nye Jøder vil kuldkaste hele Jødedømmet, var en iblandt dem, der hede J. P. Euchel; han opsat[te] en Ansøgning til Kancelliet, som hele Menigheden næsten alt har underskreven paa nogle faa [Dage?] efter, men [nogle?] fandt samme splittergal, og over[be]viste dem, at deri ej var nogen Koncept; der blev altsaa foranstaltet en anden Ansøgning, som nogle siger er opsat af I. L. Lion, andre af Højesteret-Advokat Klingberg, som Menigheden paa ny skal underskrive, og den første kasseres. Skam er det at holde[?] Menigheden, der er taabelig nok at lade sig forføre af saadanne stridende Mænd. Man siger, Menigheden er igen i fuld Galop at underskrive den nye Ansøgning. S. S. Trier, Gerson Melchior og Ruben P. Henriques er dem, som har gjort opmærksom paa den første Ansøgning. 10) Da jeg kender Menighedens Anliggende nu alt i 40 Aar, og tit og ofte Menigheden er bleven opfordret samtlig at indgive Ansøgninger i

Kancelliet, som Kancelliet aldrig har reflekteret paa, undtagen for 37 Aar [siden], da det skete i Anledning [af] Valget for ældste og Bisidderne, saa tror jeg ganske vist, at paa denne ej heller vil reflekteres; undtagen med Undtagelser, som kan blive haard nok til vores nuværende Stilling. 11) Jeg indser ej, at vi hører til en Menighed, da Kancelliet vælger os Repræsentanter, afsætter vores Præst, indsætter Præsten og Kateket, melerer sig i vores Ritual-Ret og næsten har betaget os dem, kan gifte os med Kristne og Børnene maa være Kristne, Jøderne behøver ej at lade omskære deres Børn til 8. Dag, men kan lade dem døbe, endskønt Forælderne er Jøder. Og til alt det var vi rolige Tilskuer. 12) Vor Præst, som er Overhøved af Menigheden, sad nu i 20 Aar til alt dette stille og var i alt ligegyldig; akcepterte en Katekismus, som aldrig nu i Verden iblandt Jøder eksisterer. 13) 10 Maaneder for den store Ildebrand i Aaret 1795 var Tiden at skulle vælges Forstandere og Bisiddere, som ogsaa skete, men man vidste, at alle dem, som stode paa Valgsedlen til Forstandere, ej antog Valget. Bøssen blev altsaa denne Dag ej aabnet; min Broder, som denne Gang var Kasserere med Wulf Halle og Marcus Kalisch, maatte efter Lovene paatage sig Forstandere- og Bisidder-Embedet; han lod hos Rabineren sammenkalde dem, som stod paa Valgseddelen, for at formaa dem at modtage Embedet, men det var ej mulig at overtale dem; min sal. Broder med de øvrige Kasserere forblev det indtil den store Ildebrand; men Menigheden var derudi ligegyldig; hvorudover man kan slutte den Ligegyldighed [hos] Menigheden, der er [for] alle Ting. 14) Efter Kongl. Anordning skal Repræsentanterne aarlig aflægge Regnskab for Ind- og Udgifterne, som siden den 30. Nov. 1810 er sket; hvem af Menigheden har det lagt paa [d. e. paaligget] at forlange saadan, og hvor dertil i de senere

Aaringer Kontingenter aarlig ere bleven forhøjet. 15) Det er vist længere end 60 Aar, [der] eksisterte en Selskab, der aarlig udstyrede en Pige, der skal have Bryllup; i dette Selskab er næsten hele Samfundet. det er næsten 10 Aar siden, at der noget er bleven indkasseret; eksisterer dette Selskab? Ja eller Nej; hvem ligger det paa at tale derom? Men jeg tror, de er alle ligegyldig; den rige takker Gud og ønsker, det skulde være ophævet, og den fattige, hvad kan han gøre derved? Forstanderne for det Selskab er Moses Bendix og Mendel Nathanson. Men jeg vil kun vise Menighedens Ligegyldighed. 16) Gerson Melchior. som var en af de første Repræsentantere, siden 28. Okt. 1809, og gik derfra i Aaret 1816; i denne Tid gik mange Forandring[er] for, som stridede imod Religionen og Ceremoni, men i den hele Tid hørte man ikke, at han har gjort Menigheden opmærksom derpaa. 17) I Aaret 1810 blev Formanden af Repræsentanter Moses Wessely slaaen til Ridder af Dannebrok, nu ved dog enhver, at det er en Sindbilled paa Kristus, nemlig Korset. 18) Da Repræsentanterne søgte at forandre Navnet af den jødiske Menighed, hvorfor protesterte vi ikke derimod, og paastod, det skal hedde det israelitiske Menighed, men ej det mosaiske? —

Den 22. fallerte Grosserer og Klæde-Fabrikør Niels Brok Hansen. —

Den 26. Aug. blev Baruch Elkan indkaldt for Politi-Retten, for en Klage af den vagthavende Under-Officer ved Ravelinen i Vesterport, som foregiver, at Elkan har slaaet ham paa Kinden og trukken en Kniv imod ham, som skete den 20. Aug. om Eftermiddag. —

Den 28. Aug. traf jeg Graveren med en stor Seddel i Haanden, jeg spurgte hvad den var, han svarte, at han indkasserte Kvartals-Pengene, som Medlemmerne kontribuerer til den fattige Skole for de jødiske Drenger,

som beløber sig kvar[ta]liter [til] 434 Rbd. Navne-Værdi. —

Den 22. Aug. købte Simon A. Eibeschütz paa Auktion Konferensraad Hjorthøis Gaard i Løvstræde No. med Sølvskattens Udbetaling til Banken for Summa 15000 Rbd. Navne-Værdi. —

Den 30. Aug. faldt Politi-Dommen i Baruch Elkans Sag, hvorfor han blev indkaldt den 26. dennes, nemlig at han skal sidde i Fængsel i 84 Dage. Han appellerede Sagen til Kongen. —

Sept. Den 3. Sept. blev holdt 3die Andagt-Øvelse ved Gammelstranden No. 7; men, som mig forekom, var Tilløbet ej saa stærk som de forrige Gange. —

Den 2den sendte Menigheden deres Ansøgning til Kancelliet. Den 6. Sept. blev samme sendt til Repræsentanterne fra Kancelliet. —

D. 9. fallerte Isaac Moses Cohn; man siger hans Gæld er 300000 Rbd. Samme Dag fallerte Købmand Nathan Spiro, fordi han er endosseret for I. M. Cohn for en Summa af 40000 Rbd. —

Den 11. Sept. blev Krigsraad Gleiss arresteret i Slutteriet. —

Den 14. Sept. arriverte Kongen og Dronningen igen tilbage fra deres Rejse fra Lauenburg, som skete den 31. Julii til Friderichsberg. En stor Del af enhver af de 4 borgerlige Bataillioner med deres Faner og fuld Musik og en stor Del af den borgerlige Artilleri med 10 Stykker Feltkanoner med fuld Musik modtog ham fra Vejen til Friderichsberg, en stor Del af Københavns Indbyggere var ud af Porten, Vejret var overmodig smuk. —

„Rygtet gaar, at Krigsraad Gleiss, som er Fuldmægtig ved Klasselotteriet, og som den 11. Sept. blev arresteret, skulde have tilstaaet, at han i 3 Aar skulde have ved Lotteriets Trækning have søgt at underskyde Nummerne og Gevinsterne, imedens de Drenge, som trækker

dem ud [gjorde dette?], og derved tilsniget sig store Gevinster. Den 16. Sept. blev holdt Forhøret, og samme Dag skulde han bleven transportert til Blaataarn. Rygtet gaar, at alle Nummerne til 5te Klasse skulde paa ny ind i Kassen tillige med alle Gevinster, hvorved dog de, som har vunden i Forvejen, ej skal komme at tabe. —

Den 21. Sept. havde den københavnske konstitueret af Kancelliet Rabiner Abraham Gedalia Andiens hos Kongen paa Friderichsberg Slot og var hos ham i 10 Minutter, han blev ledsaget af Isak Loria. Man siger, det er i Anledning [af] den Promemoria, som Menigheden indgav [til] Kancelliet i Anledning [af] den Andagtøvelse, som bliver holdet ved Gammelstranden No. 7. —

Indtil den 15. Okt., hvor den saakaldte Slagte-Tid begynder, nemlig d. 15. Okt. til den 15. Nov., er Taksten ophævet. Fra den 1ste til 15. Okt. er Prisen paa Oksekød 1 ℔ 6 ß ℔ og Lammekød 1 ℔ 10 N. V. — Fra den 1ste Okt. indtil videre 6 ℔ Rugbrød $23^1/_2$ Lod . . . 4 ℔, 5 ℔ $1^1/_2$ Lod . . . 3, 3 ℔ $11^3/_4$ Lod . . . 2, 1 ℔ 22 Lod . . . 1. Prisen paa Bagerpenge 24 ℔ Rug-Dej . . . 24 ß. —

Taksten for Møllerne fra 1ste Okt. til ultimo Dec. d. A. Male- og Sigte-Rug, Byg, Hvede for Tønden 1 R. 4 ℔ 11, for at male grovt eller Skraa 4 ℔ 8, Køreløn for Tønden 1 ℔ 2. —

Okt. Rygtet gaar, at iblandt de Raspehus Fangerne, som den 25. Junii d. A. antændte Børnehus[et], er paa ny 21 bleven dømt at miste Livet, men at Kongen har benaadet 14 af dem, som bliver pisket. Iblandt de 7 der bliver henrettet er 2de, som har udsagt, at to iblandt de 7, som ved den første Eksekution [henrettedes], vare uskyldig, da de just har fraraadet dem ej at begaa den Daad, og just derfor har [de?] vid[n]et

falsk mod dem; der er ogsaa en iblandt dem, som ved den første Eksekution ere bleven benaadet med Livet. Iblandt de 14, der bliver pisket, er ogsaa tvende Fruentimmer. Eksekutionen skal ske den 2den Okt. paa Amag. —

Man siger, at den berygtigde Nagel, som nu en Tid lang var arresteret for Mistanke, at han skal være Formand for en Tyvebande, har i Stokhuset tilstaaet Sandheden, at han det virkelig skulde være. —

Man siger, at i det vestindiske Kompagni skulde mangle 200000 ℔ Kaffe.

Man siger, at i det Kongl. Enke-Kasse skal mangle Penge. —

Man siger, at Lieutenant Gleis har gjort en falsk Prioritet paa en Mand paa Vesterbro, der hedder Petersen, paa 20000 Rbd., samme skal være læst ved Hof- og Stads-Retten. —

Den 3. Okt. blev halshugget 7, dels Raspehus Fangerne og dels Børnehus Fangerne. —

D. 4. Okt. faldt en Stillage ned i Frue Kirken indeni formedelst den store Last af Mursten, som den var belæsset med, og beskadigede 19 Mennesker, som stod nedenfor. De blev ført til Hospitalet, hvoraf 2de døde straks. —

D. 8. Okt. blev holdt den 4de Andagt-Øvelse ved Gl. Stranden No. 7. —

Den 9. Okt. Man siger, at Toldkammeren lod nedsætte en Kommission for at undersøge visse Uordning, der har indsneget sig paa Toldboden ved Ud- og Indklareringen. —

Den 9. Okt. Man siger, at nogle Visiterer og Kontrolører ere bleven arresteret; og at paa visse Toldsteder i Portene ere ansatte andre Kontrolører. —

I Sept. Maaned lod Joseph Simon Jacob udgaa paa sig en Proklama. Dito Manis [Marcus?] Ekiba Bloch. Dito i Okt. Jacob S. Meyer. Dito M. L. Gebrüder Trier. Dito Enke efter M. J. Cohn. —

2t. Okt. er Baruch Elkan indtrædet i sit Arrest. —

Den 25. Okt. opponerede Jokel S. Jacob imod Assessor Jens K. Høst, Responsen var studiosus Dreier. —

Den 25. Okt. var Bryghusets Ølpriser Dobbeltøl 1 Tønde 136 Pott . . . 32 Rbd. N. V. 1ste Sort hvidt Øl . . . 9. 2den dito . . . 6. Brændt Bitter til Ostindien . . . 32. Dito til Vestindien . . . 20. 1ste Sort Skibsøl . . . 12. 2den dito . . . 5. 3die dito . . . 4. Alle Tønder holder 136 Potter. —

D. 29. Okt. blev ved 4de Auktion bortsolgt Konsul Gustmeyers Gaard ved Gammel Stranden No. 154[1]) til Etatsraad og Mægler Holten for den Summa 44500 Rbdl. Sølv Værdi. Gaarden er assureret for 67000 Rbd. S. V., i Gaarden staar en Prioritet til Brandkassen stor 10000 Rbdl. S. V. og en anden til Kreditkassen stor 4000 Rbd. S. V. Det øvrige af Købesummen maa udbetales i 2de Terminer. Heftelsen i Banken er ej betalt. Den, som har buden med ham, var Grosserer Schartou. —

D. 30. Okt. fallerte Grosserer Mad. Falk & Søn, hun er en fød Suhr. —

Den 30. Okt. om Aften Kl. $4^1/_2$ Slet blev ved 3 Gange Kanonskydning fra alle Bastioner omkring Voldene, tillige Kastels Voldene, Quintus og Trekroner kundgjort, at Festen om Luthers Reformations-Fest har taget sin Begyndelse og skal vare i 3 Dage. Klokken 5 begyndte alle Klokker fra Kirkerne at ringe i en hel Time. Derpaa var Musik paa Runde Taarn i en hel Time. Alle Butikkerne var tillukkede. —

D. 3. Nov. fallerte Grosserer Daniel Vogel. —

I Nov. Maaned fallerte Grosserer Christian Hansen. —

I Nov. Maaned døde Grosserer og Etatsraad Saaby. Man siger, hans Efterladenskab beløber sig til 5 à 600000 Rbd. N. V. —

---

[1]) Se Histor. Medd. I S. 167 ff.: Gaarden Nr. 14 ved Stranden.

Den Gratifikation, som Kongen [har befalet] skulde gives til Embedsfolkene, skal beløbe sig til 700000 Rbd. —

D. 27de Nov. døde Direktør og Bogtrykker J. F. Schultz. Den 29de Nov. døde Slagtermester N. Hemmingsen. —

Den 20. Nov. fallerte Grosserer J. F. Beyer. Man siger, formedelst en Kaution til Rentekammeret for 20000 Specier blev han dreven dertil. —

Den 28. Nov. fallerte Grosserer Henneberg. —

December Maaned fallerte 1) Apoteker Blau ved det forr. Vajsenhus-Apotek. 2) Etatsraad og Deputeret i Rentekammeret Rothe, R. af Dannebrog. 3) Hørkræmmer Bentzen.

Jomfru Ahrens, udmærket ved overordentlig Tykkelse, 3 Al. høj, 3 Al. i Omkreds og 400 ℔ svær, var at se i November og Dec. Maaned, først for 6 ß, siden for 3 ß N. V. —

Kursen i Begyndelsen af December 1817 380—400 pC. —

Gratialet, som ere bleven tillagt Aaret 1817 til de Kongl. Embedsmænds Gage, var til hver 100 Rbd. S. V. 50 Rbd. N. V. Og til Pensionisterne for hver 100 Rbd. S. V. 25 Rbd. N. V. Den Gratial til begge skal udgøre en Summa af 800000 Rbd. N. V. —

Den anden Konfirmation for den jødiske Menighed blev holden den 24. Nov. 1817 ved Gammelstrand No. 7. —

Den 12. Dec. 1817 døde Kassereren ved den Kongl. Livrente Selskab Lautrup. Rygtet gaar, at han med Krudt [d. e. tysk Kraut] har taget sig selv Livet. —

Den 29de do. blev holden Andagtøvelse i Huset No. 7 ved Gammelstrand. —

M. M. Salomonsen har købt en Gaard No. 67 i Kompagnistrædet for den Sum 34000 Rbdlr. N. V. —

Antallet af de jødiske Trosbekendere i København er 2470 Personer af begge Køn. —

Januarii 1818. Af de 339 Nummere, der tilsammen udrede 9000 Rbdlr. S. V., som det mosaiske Trossamfunds Repræsentanter under 5te Nov. 1817 paalagde dette Aars udnævnte Taksationsmænd: I. N. L. Meyer — M. N. Levy — og B. I. Adler at paaligne de kontribuerende Medlemmer i Samfundet, og som disse under 15de Dec. 1817 have anført i en Liste, der laa til offentlig Eftersyn, — ere følgende de mærkeligste: S. S. Trier 350 R. S. V., M. L. Nathanson 260, I. S. Nathanson 200, A. Italiender 150, J. Hambro 225, L. I. v. Halle 180, W. L. v. Halle 160, S. W. Heilbuth 160, H. Gerson 120, Jos. N. David 180, I. Lübschütz 100 = 2085. S. Jacob 8 R. S. V., Sch. S. Jacob 8, Jac. Hartvig 15, H. Hartvig 60, M. Hartvig 40, I. A. Fridenburg 20. J. S. Meyer 190 Rdl. S. V., G. M. Melchior 170, Levin Meyer 100, Daniel Simons 100, M. S. Trier 170, I. M. Wulff 120, Lion Israel 90, George Gerson 60, B. I. Adler 80, S. I. Abrahamson 40, Agent Behrend 60, M. M. Levy 60, I. N. L. Meyer 70, M. I. Philipson 90, A. Philipson 90, L. David 70, H. L. Ree 60, L. Raphael 60, W. Raphael 66, M. M. Salomonsen 50, Ridder Wessely 80 = 3961. —

Etatsraad Skandrup købt Gaarden i Raadhus Stræde Nr. af de Herrer Moses Trier og Levin Meyer for den Summa 16000 Stk. hele Specier. —

Den 15. Januarii solgt[e] Simon Eibeschütz sin Gaard i Løv Stræde til Lysestøber Almind for 20000 Rbd. N. V. —

Den 26. Aug. 1817 indkom Protestanterne imod de Reformeredes formentlige Angreb paa den positive Religion. —

Den 12. Nov. s. A. besvarede Repræsentanterne den dem af Kancelliet indsendte Ansøgning af Protestanterne. —

Den 20. Jan. 1818 udnævntes en Kommission til at ordne Jødernes Anliggender.

Den [?] s. A. trækkedes[?] om en Sekretærs Valg. —

Den 16. Febr. indgav man Ansøgning for at faa J. S. Jacob til Sekretær ved Kommissionen. —

Den 23. Febr. holdtes den anden Kommissionsforsamling, i hvilken Delbanco antoges som Sekretær og Raphael afløste Gerson.

Den 23de Febr. lejede Joel Nathanson og I. Ph. Eichel en Bopæl for Hr. Rabbi Schachna Ben Abraham ben Gedalia, tilligemed Lokal til offentlige Religionstaler. —

Den under 20de Jan. 1818 udnævnte Kommission til at forfatte et Udkast til et Kirkeritual for det mosaiske Trossamfund her i Staden bestaar af følgende Medlemmer: C. F. Hornemann, Prof. i Theol., N. C. Kall, Prof. i de orient. Sprog, P. E. Müller, Prof. i Theol., Abr. Gedalia, Overrabiner, Ged. Moses, Overlærer ved Friskolen, S. Warburg, Grosserer, og H. Gerson, Mægler; i hvis Sted senere J. Raphael er indtraadt. —

Den 8. Julii Præsident Kaas er kommen fra Slesvig med den nye Nationals underskreven af Kongen Reglement for Embedsmænds Gage. —

Levin Marcus Koppel rejst med Familie til Fredericia, sagt, han kommer snart igen, men jeg tror det ej. —

Man siger, Vinhandler Dam har hængt sig. —

Jødiske Fallenter. Brødrene Fürst, Meyer & Fürst, Elias Weel, M. Bendixen & Davidsen, H. Bendixen. —

August. Løverdagen den 1ste August 1818 om Eftermiddagen Kl. $5^1/_2$ kom tvende Beskikkelsesmænd, hvoraf den ene manglede en Haand, til Simon Jacob, og bragte ham en Opsigelse fra hans Kældermand, Spekhøker Knud Nielsen Seith, til at fraflytte den Kælder, han bebor, til næste Novemberflyttedag dette Aar. Jeg protesterede straks mod Opsigelsen og sagde,

at Seith først kunde flytte bort til Maj 1819. Da de paastod det modsatte, hentede jeg Kontrakten over for at læse den, men imidlertid havde de paaskrevet Beskikkelsen paa Opsigelsen med Blyant. Da de havde læst Kopien af Kontrakten, paastod de, at den ikke var længere gældende end paa eet Aar, da der i samme var nævnet en foregaaende Kontrakt af Dec. 1814. Da de vare bortgaaet, fandt jeg Opsigelsen liggende i en Krog, og sendte den straks ned til dem med min Datter Sare, men de vilde ikke modtage den, og kastede den op til mig, uden at jeg modtog den. Jeg gik derpaa selv ned til min Kældermand Seith, hvor de begge endnu vare; og hvor de i Karlen Jespers og Slagtersvend Mauritzes samt fleres Nærværelse tilstode, at jeg havde protesteret imod Opsigelsen. Derpaa gik den ene af dem bort, men han med den ene Haand blev endnu tilbage, og disputerede med mig og min Søn Jokel om Kontraktens Gyldighed, skønt der i samme udtrykkeligen staar, at Opsigelsen sker indtil Nytaar, saalænge den nuværende Bestemmelse af Flyttetiden vedvarer, og denne fastsætter kun een Flyttedag om Aaret. —

Den 3. Aug. fallerte Grosserer Wedersøe boende bag Børsen. —

D. 2. Aug. indflyttede Knud Seith i Kælderen i Madam Hemmingsens Gaard. —

Den 13. Aug. blev Modehandler Henrichsens Gaard paa Højbro Pladsen No. 52 solgt til Levin Seligman Trier for den Summa 27050 Rbd. Sølv; foruden alle Skatter og Renter samt Auktions Salarium. —

For at over[be]vise Kældermand K. Seith, at han ej kan bruge min Kælder til Pakkælder, lod jeg ham den 15. Aug. 1818 indkalde hos Politi-Assistent Wesenberg Kl. $9^1/_2$ om Morgenen, hvor vi begge mødte; Assistenten sagde, naar han har lejet Kælderen til at bebo og holde Butik er det ham ej tilladt at bruge samme

KØBENHAVNS
KOMMUNALBIBLIOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

til Pakkælder, og alt Skade, han tilføjer, maa han erstatte ham. —

I August Maaned gik Rygtet, at Biskop Münter er fallit, og at Stiftamtmand over Sæland Kammerherr og Gehejmeraad Bülow ligeledes er fallit, og at i Kassen af Biskoppen i Ribe Stift afdøde Hjort skal være en Kassemangel paa 22000 Rbd. —

Mandagen d. 17de Aug. fejrede Grosserer S. S. Trier sit Sølvbryllup med Brendel født Meyer. Festen, der egentligen var foranstaltet af hans Sønner, holdtes paa Lyststedet i Gentofte, hvor om Formiddagen, som man fortæller, de høje Embedsmænd kom ud for at aflægge deres Gratulation, og om Aftenen var der Bal, der varede til Kl. 5 om Morgenen. Selskabet bestod af omtrent 130 Personer, hvoriblandt ingen af Madammens Familie undtagen hendes Broder. —

Onsdagen d. 19de Aug. holdtes Andagtøvelse. —

Torsdagen den 20de Aug. 1818 om Eftermiddagen Kl. 4—5 mødte Jokel S. Jacob i sin Fader Simon Jacobs Fuldmagt for Politiretten i Forening med Slagtermester Hemmingsens Enke og Murmester Peter Qvist. Ifølge Kapt. Synnestveds Erklæring af 4de og 17de Julii afgjordes, at Murmesteren skulde besørge Muren repareret, Brolægningen indrettet med Blaaler og Vandkarret tættet, alt paa Enkens Bekostning, men at Simon Jacob ikke kunde faa Vandet igen tilført Opstanderen i Kælderen, uden at han først havde ladet Armen undersøge, og forbunden sig til at godtgøre al den Skade, Enkens Hus kunde tage, alt under den Betingelse, at Opstanderen ikke var ulovlig. De betalte Regninger kunde S. Jacob ej faa godtgjort. —

I Kiøbenhavns Adressecomptoirs Efterretninger af Tirsdag den 25. August 1818 No. 199 blev følgende bekendtgjort: Paa Forespørgsel hos Overrabineren for det mosaiske Trossamfund, om det var tilladt at spise

af det Kød, der schechtes af forhenværende Schechter i Helsingør Hr. Wulf, fik jeg Tirsdagen den 18. d. M. til Svar, at han hverken kunde tillade eller forbyde det, ved hvilken Erklæring Overrabineren, som han udtrykte sig, havde til Hensigt, at ingen skulde spise det paa hans, men paa deres egen Samvittighed. Jok. S. Jacob, Student i Lovkyndighed. —

Mandagen den 7de Sept. 1818 mødte [Kødhandler] Schemong S. Jacob for Repræsentanterne. Tillige mødte Isachar Meyer, Simon Nathan, Mad. Adler, Berend Moses, Wulff Texiere, Hartvig M. Hartig, Marcus Udhugger, Mad. Michel Levi, Calmer; men Mad. Isac Weel udeblev. Først indkaldtes Schechterne Baruch Elkan, Hartvig W. Ekiba og Nathan Kalkar, hvor der udentvivl taltes om Slagtermester Hemmingsens Klage over, at Schechterne ikke vilde schechte hos ham. Siden indkaldtes ovennævnte Kødhandlere, og tilkendegaves dem, at Slagtermester Hendrichsen var indkommen til Kancelliet og Magistraten med Tilbud om at levere Menigheden Koscherkødet for en Pris 2 ß over Taksten. Repræsentanten Hr. Nathanson gjorde dem derpaa det Forslag, at de skulde paatage sig at levere Kødet til samme Pris, hvorimod ingen af de autoriserede Schechtere skulde tilstedes at schechte hos Hendrichsen uden paa en Jødes Forlangende. Efter mange Debatter, hvor snart den ene indgik dette, en anden fordrede 3 ß, men de fleste fordrede 4 ß over Taksten, afgjordes der, at alle Kødhandlerne skulde indkomme hver for sig med Ansøgninger til Delbanco, hvori de skulde bestemme den Pris, for hvilken de vilde sælge Koscherkødet for Menigheden, tilligemed Grundene derfor. Kødhandlerne aftalte med hinanden om at ville indkomme i Forening med hinanden. —

Fredagen d. 11te Sept. svarede Schemong S. Jacob de Hrr. Repræsentantere, og forestillede dem, at de

jødiske Kødhandlere, naar de skulde levere deres Kunder godt Kød, nødvendigen maatte have 4 ß over Taksten. —

Mandagen den 5te Okt. døde Gehejmestatsminister Joachim Godske Moltke i en Alder af 73 Aar. —

Den 8de Okt. udbredtes det Rygte, at et forseglet Kgl. Brev, som er bleven trykt i Rigsbankens Trykkeri og forseglet af Statsraadet, Kancelliet og Finans-Kollegiet, skal fra den 1ste Okt. af være afsendt til alle Retterne og Øvrighederne i Riget, for, under deres Embeders Tab, først at aabnes den 14de Okt. Man siger, at kuns Kaas, Møsting og Rothe alene vide Indholdet deraf. Da der intet sikkert vides derom, saa gives der mangfoldige Gisninger desangaaende. 1) At alle Kgl. Kasser skulle forsegles for at efterses. 2) At der skal være store Defekter i Kasserne under Paaskud af Restancer. 3) At alle Kobber-Rigsbanktegn paa een Gang skulle inddrages inden en bestemt Tid. 4) At Rigsbanken har laant altfor store Summer paa de faste Ejendomme. 5) At Embedsmændene ikke kunne faa deres Lønninger i Sølv. 6) At Rigsbanken ikke kan aflægge Nationalbanken noget ordentligt Regnskab. Jeg tror, at alt Sølv, som enhver ejer, inden en bestemt Tid skal angives; eller at alle Kapitaler, som ere gaaet over, Daler for Daler, igen skal gaa tilbage til det oprindelige Beløb grovt Kurant. —

Søndagen d. 23de Maj 1819 stod Rugen allerede paa en Højde af $3^1/_2$ til 4 Fod, og lovede en meget velsignet Høst. —

D. 16. Junii 1819 blev Madam Cæcilia A. Jacob Meyers Gaard i Gothers Gaden No. 334 solgt til Nathan Amsel Meyer for 10530 Rigsdaler Hamburger Banko, hvoraf 8000 kan henstaa i Prioritet i 10 Aar. Af Bankhæftelsen maa betale[s] aarlig $6^1/_2$ p. c. —

Soli Deo Gloria.

I Julii og August Maaned 1819 begyndte et mod Jøderne fjendtligt Sindelag at ytre sig i Tyskland, først nemlig i Würtzburg og dernæst i Frankfurt, Bamberg, Darmstadt o. s. v. Ogsaa i Hamborg blev der begaaet Voldsomheder mod Jøderne, men dog snart stillet ved Øvrighedens Foranstaltninger. Endelig udbredte de sig ogsaa til København. Allerede i Slutningen af August Maaned havde et Rygte udbredt sig, at Løverdag Aften den 5te September skulde alle Vinduer indslaas for Jøderne og Husene plyndres. Paa denne Dag samlede der sig virkelig adskillige Hobe især af Haandværksfolk og Drenge paa Gaderne, som sloge Vinduerne ind hos Modehandlerne Brødrene Raphael paa Østergaden No. 67. Den følgende Aften, da Ruderne igen vare blevne indsatte, sloge de dem atter ud saavelsom hos Grosserer Trier ved Friderichsholm-Kanal No. 235 og paa flere andre Steder. Dette vedblev hele den følgende Uge, skønt der vare udsendte Patrouiller baade til Hest og til Fods saavel af det regulære Militær, som af det borgerlige Infanteri og Artilleri. Da dette havde varet over i 8 Dage, saa indtraf en Del Uhlaner eller saakaldte Lansenerere, som Dag og Nat gennemstrøjfede Gaderne med dragen Kaarde, hvorved da endelig Urolighederne standsede. Af Urostifterne bleve en Del straffede med Tugthusarbejde i adskillige Aar, en Del med Vand og Brød, og nogle med Fængsel. Adskillige Plakater udkom dels til at afholde fra Deltagelse i Tumulten, dels til at opdage Stifterne, hvorfor adskillige Præmier udsatte[s], hvoriblandt en paa 4000 var den største. Ogsaa blev en Kommission eller saakaldt Standret nedsat, som skulde dømme uden Appel endog til Livsstraf. Senere fortaltes, at en anden Kommission var udnævnt til at anhøre Besværinger over Jøderne, ligesom og de forskellige Lauge for Magistraten maatte give Erklærin-

ger, om de havde at klage over Jøderne. I adskillige Byer i Provinserne efterlignedes Hovedstadens Eksempel, men ogsaa der blev det snart standset. —

D. 6te Julii [1820], da de begyndte at brække Brolægningen op ved Hemmingsens Render [Gammelstrand Nr. 13], vare S. M. Salomonsen og F. Brock nærværende, som saa, hvorledes Jærnstangen gik langt ned i det med Vand opfyldte Hul under Brolægningen, saa at det er klart, at dette Vand kom fra Madam Hemmingsens Grund. —

I Junii Maaned 1820 fallerte Rybergs Handelshus. —

I Julii Maaned 1820 fallerte Moses S. Trier. —

Den 13. Julii 1820 blev Salmon Moses begge Huse i Kloster-Stræde [Nr. ?] paa offentlig Auktion solgt til Meyer N. Levi for 2655 Rbd. Sølv. —

Den 12. Julii 1820 om Morgenen Kl. 4 ankom her til Byen M. L. Nathanson fra sin udenlands Rejse, efter at han henimod 6 til 7 Maaneder har vaaren borte. Den 13. Julii havde han Audiens hos Kongen i $1^1/_2$ Time, at denne Dag ingen Audiens blev given til nogen anden. —

Den 9. Julii 1820 har Kammerfurér J. W. Top dronet sig i Kanalen, som er i Friderichsberger Have, og døde. —

Fra den 14. Julii gik Rygtet, at en Person har meldt sig, som skal være en Søn af vor Konge og Dronning, som blev fød for 25 Aar. —

Den 17. Julii 1820 fallerte Jean de Coninck. —

Den 23. Julii døde Købmand P. Schierning, Købmand og Major Kall, Købmand Isac Salmon Fürst. —

Den 28. Julii 1820 fallerte das Haus M. D. A. Meyer & Trier und unter behandlung des hoff- und Stadtgericht genommen.

D. 28. Julii 1820 des Abends kam der Kommertzrath B. J. Ree von Hamburg hier an mit den Dampf-Schiff von Kiel. —

D. 9. Aug. machte ich ein Wisite an bey den Atatzrath und Bildhauer Tohrvalson. —

D. 11. Sept. fallerte Erik Nissen. Og fallerte Grosserer P. C. Knudtzon. —

I Februar Maaned [1824] er følgende mærkværdige Begivenheder foregaaende: 1) Major og Ridder Scheel, Inspektør ved Klasselotteriet, er bleven suspenderet paa Grund af Uorden i hans Embedsførelse; Kassemanglen skal dog kun være nogle 1000 Rdlr. 2) Havnekasserer C. Wissing er bortrømt paa Grund af en Kassemangel paa 40000 til 50000 Rdlr.; dog er han igen paagreben i Kallundborg. 3) I Anledning af Wissings Bortrømmelse har Bogholder ved Havnekontoret D. Staal angivet sig selv som Medvider i hans Underslæb og er bleven arresteret. 4) Etatsraad og Kasserer i Generalitetet T. Splittorff er bleven arresteret formedelst en Kassemangel, efter Sigende 25000 Rdlr. stor. Han forsøgte ved et Pistolskud i Munden at berøve sig Livet, hvilket dog ikke lykkedes ham, da han kun stærk saarede sig. —

I Marts Maaned 1824 blev Kasserer ved Kæmnerkontoret O. Lybecker arresteret. —

Den 28. Junii 1824 begyndt paa Gammelstrands Bolværk at arbejde. —

Den 26de Julii 1824 endte de til Bolværket reparerende 28 Mænd de 60 Pæle, der blev indramset i Vandet. Hvilket varede i 15 Dage, det er hver Dag 4 Pæle, hvorfor enhver Mand fik 1 ℔ for hver Pæl. —

Den 6. Sept. 1824 før Sten-Broen ved Gammelstranden er bleven omlagt, har jeg maalet min Fortov, som var bred 4 Alen. —

D. 27de September begyndte 6 Brolæggersvende, 6 Haandlangere og 2 Drenge at oplægge Kørevejen ved Gammelstranden. Fortovet begyndte de omtrent d. 16de August og endte dermed d. 25de September 1824.

Onsdagen d. 27de Julii 1825 om Formiddagen Kl. 10 blev Grundstenen lagt til Hofraad Meyers Minde.

Anledningen dertil er følgende: Hofraad Meyer havde efter en mellem Finanserne og ham i Aaret 1813 indgaaet Transaktion, bestemt Renterne af en Kapital af 294000 Rdl. Sølv til Bedste for Stiftelser og Indretninger. Ifølge en Fundats, som findes i Kollegialtidenden af 28de Decbr. 1822 No. 62 og 63, blev blandt andet 24000 Rbd. Sølv legeret til Huslejehjælp til det mosaiske Trossamfund, og blev det endvidere i Fundatsens § 20 bestemt, at Repræsentanterne turde, med Kancelliets Samtykke, for denne Kapital anskaffe en fast Ejendom, hvor fattige Medlemmer af Samfundet kunde nyde fri Bopæl. Til at opføre en saadan Bygning bestemte Repræsentanterne Grunden No. 72 i Krystalgaden, som af Menigheden var bleven købt til der at bygge en Synagoge. Bygningen skulde være 54 Al. lang, 17 Al. dyb, bestaa af 3 Etager med Kælder, og indrettes til 31 Familier. Ved denne Lejlighed holdt Kateket Levison en Tale, hvorpaa S. S. Trier og Formanden for Repræsentationen Lion Israel lagde Grundstenen. Tilstede ved denne Handling vare de syv Repræsentanter: Lion Israel, Berman A. Meyer, Levin Simonsen, David Nathan, Salomon Davidsen, Isac Jos. Unna og Benzen Bendix, de tre Eksekutorer af Hofr. Meyers Testament: S. S. Trier, M. L. Nathanson og Jacob S. Meyer, endvidere Prokurator Delbanco, Kateket Levison og Bogholder J. S. Jacob, Murmesteren Lytthans, Polereren Koch, Snedkermesteren Holm, Sadelmager Magnus og Musikhandlerne Richter & Beckmann. Grundstenen blev lagt midt under 8de Pille af Façaden, og oven over samme skal Bygningens Inskription sættes, som hedder: Hofraad Meyers Minde. Derefter blev serveret en Frokost og udbragt 3 Skaaler: Eksekutorernes, Repræsentationens og Meyers Mindes Skaal. Handlingen var til Ende om Middagen Kl. 1.

NIKOLAJ KIRKE OG KIRKEGAARD.

AF

OBERST EMIL MADSEN.

1.

Underlig ensomt og berøvet sit fordums skønne Tilhæng staar Nikolaj Taarn og fremkalder, naar man ikke netop ved daglig Vane er fortrolig med Synet af det, Tanker om forlængst henfarne Tider. Det har været et stumt Vidne til de Begivenheder, der er overgaaet København i de mere end 300 Aar, der er gaaet, siden det blev opført. Hvad det ser ned paa blandt sine nærmeste Omgivelser, er langt yngre. Navnlig gælder dette den lige for Taarnet liggende Del af Nikolajgade; her er Bygningerne ikke ældre end fra ca. 1848.

Indtil da fandtes dèr, hvor disse nu staar, en Del af Nikolaj gamle Kirkegaard. Den var ikke synderlig fredet, Familier, som boede i Nærheden, ogsaa paa Østergade, kunde dèr sole deres Sengklæder, og saa var det en stor Fest for Børnene i disse Familier at kunne lege mellem Kirkegaardens sommergrønne Buske og Træer, medens de tillige udgjorde en Slags Vagt for Sengklæderne. Deres Glæde var dog ikke altid ublandet; thi fra den tilgrænsende Smedens Gang krøb stundom Drenge over Plankeværket ind paa Kirkegaarden for at kives og slaas med de legende Børn.

Da Grundene til Bygningerne, der skulde opføres i Nikolajgade, udgravedes, kom Masser af Ligkister for Dagens Lys. Det var vel ved Forordningen af 7. Novb. 1682 blevet fastsat, at ingen maatte bruge Egetræs Ligkister uden de, som havde murede Grave; men dette genkaldtes i 1687 for alle dem, der begravedes i Kirkerne og Urtegaardene i København[1]). Saa vidt jeg erindrer, fandtes ogsaa ved Udgravningerne de fleste Lig i solide Kister af Eg, som uden Skaansel blev huggede itu, medens Skeletternes Ben anbragtes i store Spaankurve, der førtes bort, for at Benene kunde blive gravede ned paa en udenbys Kirkegaard.

Skønt der alt langt tilbage i Tiden har været et Kapel paa Københavns Slot, gik Slotsherren og andre af Kongens Tjenere dog ikke sjældent i Kirke i Sct. Nikolaj, — det gav som bekendt 1534 Anledning til, at man engang paa Vejen til Kirken vilde overfalde og bemægtige sig Slotsherren Johan Urne, et Anslag, som dog mislykkedes, da han var omgiven af en tilstrækkelig stærk Vagt. Kirken, der allerede findes nævnt 1261[2]), og dens Præster modtog mange Naadesbevisninger, til Dels dog kun i Forbindelse med andre Kirkers Præster.

Da der ikke til selve Københavns Slot hørte nogen Kirkegaard, benyttedes ofte Nikolaj Kirke og Kirkegaard til Hvilested for Hoffolk og andre af Kongens Folk. Flere Begravelser haves der Beskrivelser af; de viser, hvor megen Pragt der anvendtes ved dem. Frederik II's forrige Hofskænk og vistnok Hofmarskalk *Hans v. Strahlendorf* blev saaledes begravet i Kirken 1591 i en efter Tidens Skik med rigt Beslag forsynet dobbelt Ligkiste, der ledsagedes af Folk med tændte Vokslys, prydede med Vaabenskjolde[3]). Endnu 1616 foregik adelige og

[1]) Kbhs. Dipl. VII, 187.
[2]) Rørdam, Kjøbenhavns Kirker og Klostre, Kbh. 1859—63, 240.
[3]) D. Mag. 4. V, 358 ff.

Nikolaj Kirke. Efter en Tegning i Raadstuearkivet, henhørende til et Sæt af fire Tegninger, der viser Kirken fra alle fire Sider. Tegningerne er yngre end 1741, hvilket Aarstal læses paa Kirken, men ældre end 1786, i hvilket Aar de er opførte i Arkivets Fortegnelser.

andre fornemme Folks Begravelser med lignende Pragt. Ligkisten var overtrukken med Korduan, havde sorte Silkefrynser om Siderne og paa Enderne foramulerede (emaillerede) sorte Ringe og Plader med Navn og Vaa-

ben. Paa Lysene var der fastbundet Vaabenskjolde med Sløjfer. Liget stod under Prædikestolen, saa længe Prædikenen varede[1]). Stundom havde Ligkisterne været endnu mere pragtfuldt udstyrede, som det f. Eks. kan ses af Kristoffer Valkendorfs og Ahlefeldernes Ligkister i Odense Sct. Knuds Kirke. Det omtales heller ikke sjældent, at der ved Begravelser af fornemme Militære kørtes Artilleri op paa Kirkegaarden og afgaves Kanonskud foruden Salver af Fodfolk. Saaledes befaledes det 1675, da Stadsoberst *Fr. Thuresen* skulde begraves, at 2 af Borgerskabets Kompagnier med deres Faner skulde møde og følge Liget og paa Nikolaj Kirkegaard afgive 3 Salver. De øvrige Kaptajner af Stadskompagnierne skulde gaa paa begge Sider af Ligkisten, der skulde bæres af Løjtnanter, Fænriker og Sergenter. Derhos skulde der ved Tiden Kl. 6 Eftm. føres 3 3pds. Metalkanoner til Kirkegaarden, og disse skulde efter Stadsoberstens Begravelse affyres 3 Gange[2]). Lignende Ting omtales adskillige Gange i Tøjhusregnskaberne med Hensyn til Forbruget af Ammunition. Der afgaves saaledes 9 Skud med Kanoner, da Liget af Generalløjtnant *Niels Rosenkrantz,* Livgardens Chef, der var bleven dødelig saaret ved Helsingborg den 2. Juli 1676, men først jordfæstedes den 21. Decb. s. A., førtes ud af hans Bolig, og 9 Skud paa Nikolaj Kirkegaard, da Prædikenen var ude[3]).

En Del Indskrænkning i Overdaadigheden ved Begravelser paabødes ved Forordningen 7. Novb. 1682, men Ceremonierne ved Begravelser af Personer af Land- og Søetaten bibeholdtes.

---

[1]) Se saaledes Ærkebiskop Svanes Begravelse i Frue Kirke, Kbhs. Dipl. V, 779.

[2]) Kbhs. Dipl. VI, 656 f.

[3]) Bangs Excerpter, VIII, 325.

I Christian III's og Frederik II's Tid foregik Begravelserne som oftest Kl. 1 Eftmd.; men i Løbet af det 17. Aarhundrede genoplivedes den ældre Skik at foretage Begravelserne om Aftenen, og især henimod Slutningen af det 18. Aarhundrede skete dette ofte. Det var vel ikke umiddelbart tilladt, idet der ved Forordningen af 7. Novb. 1682 fastsattes, at Begravelserne skulde foretages mellem Kl. 12 og $3^1/_2$ Eftm., men der ansøgtes ofte derom[1]), uagtet det ved Forordning bestemtes, at der i saa Fald skulde ydes en særlig Afgift. Disse Begravelser var for saa vidt mindre højtidelige, som der ved dem ikke ringedes med Kirkeklokkerne. Af og til skete Begravelserne ogsaa om Morgenen, endog saa tidlig som Klokken 5, men da i Reglen i Stilhed.

Det var i Tidens Løb ikke faa navnkundige eller højt ansete Personer, der begravedes i Nikolaj Kirke eller paa dens Kirkegaard, og hvis Lig for en stor Del nu ligger under Pladsen omkring Slagterboderne og under disse. De fleste fornemme Folk begravedes vel fra Frue Kirke, en ikke ringe Mængde dog ogsaa i eller ved Nikolaj, til Dels fordi deres Bolig laa i denne Kirkes Sogn; stundom har vel ogsaa Slægtskabsforhold været bestemmende. Af de Epitafier og lignende Mindesmærker, som fandtes i Kirken 1668, haves en Beskrivelse i Resens i hint Aar udgivne *Inscriptiones hafnienses;* men for den os nærmere liggende Tid haves ingen tilsvarende, idet Mindesmærkerne underlig nok ikke findes omhandlede i Pontoppidans *Marmora danica.* I Thuras *Hafnia hodierna* opregnes (S. 257) de adelige Familier, der har haft Gravsted i Kirken, men de enkelte til disse Familier hørende Personer omtales ikke. En stor Mængde af de jordede findes nævnt i Personalhistorisk Tidsskrift (1, I, 192—223), men de henhører

[1]) Jvf. Kbhs. Dipl. VIII, 77.

alle til det 17. Aarhundrede. De Efterretninger, der haves i trykte Skrifter om de i og ved Kirken begravede, er saaledes ufuldstændige og gaar ikke langt frem henimod vor egen Tid. De gaar derhos ikke længer tilbage end til det 16. og 17. Aarhundrede.

For de nyere Tider haves der dog et Hjælpemiddel i Kirkens Arkiv[1]). Støttende os til dette og til nogle andre Kilder skal vi her nævne de efter et Skøn mærkeligste af de Personer, som er jordede i Kirken og paa dens Kirkegaard. Vi nævner kun dem, om hvem der i det mindste delvis kunde blive Tale, hvis det nogen Sinde skulde lykkes at virkeliggøre den Plan at omdanne Pladsen om Taarnet til en offentlig Have med Mindesmærker for de Personer, som er jordede dèr.

I Begyndelsen af det 16. Aarhundrede, vistnok ca. 1521, jordedes paa Kirkegaarden Gustaf Vasas Moder *Cecilie Mogensdatter* og hans Søster *Emerentia*, der døde af Pest under deres Fangenskab i København[2]).

En anden bekendt Person, som dog ikke fik Lov at ligge dèr længe, var *Mogens Hejnesøn*, som i 1589 var bleven henrettet. Hans Lig blev senere taget op, da den Sag, som var bleven anlagt mod Kristoffer Valkendorf, der noget egenmægtig havde givet Befaling til hans Henrettelse, blev afgjort ved et Forlig paa en Herredag i Kolding, og det ifølge dette tillodes hans Enke at flytte hans Lig og begrave det, hvor hun lystede.

I Tiden derefter jordedes her flere ret betydelige Adelsfolk, saaledes foruden den foran nævnte *Strahlendorf* omtrent samtidig med ham Hofjunkeren *Ludvig v. Werden* († 1592)[3]), 1590 *Erik Bille Franssøn*, sørgelig bekendt ved 1584 at have dræbt sin Fætter Jørgen Rud i Duel, og 1592 *Inger Rosenkrantz*[4]), der var gift med Hofmester hos Dronning Sofie Ditlev Holck, og hvis Morfader var den bekendte Knud Pedersen

[1]) I Raadstuearkivet. Endnu i 1707 fandtes der i Kirken et Adelsarkiv ligesom i Vor Frues og Trinitatis Kirker. Kbhs. Dipl. VIII, 8.

[2]) Allen, De tre nordiske Rigers Hist., III, 2, S. 204. I Thuras Hafnia hodierna, 257, er Aarstallet 1524.

[3]) Rtm. Rgsk. 1591/92, 397 b, 398 b.

[4]) Kalendariet i Samlinger til Fyens Hist. og Top. VI, 384, 398.

Gyldenstjerne, som delte Fængsel med Torben Oxe for Dyvekes Skyld; ca. 1594 Hofjunkerne *Theus Bernikov* og *Markvard Brockdorf*[1]); 1598 *Jens Brahe Persøn*[2]).

1612 begravedes i Nikolaj Kirke *Frans Rantzau*, hvis Fader var Henrik Rantzau til Breitenburg, Kongens Statholder i Holsten, og hvis Farfader var den berømte Johan Rantzau. Han var falden i Kalmarkrigen d. 21. Febr. s. Aar som Fænrik ved den hvide jydske Fane paa Toget fra Bohus til Varberg[3]).

1616 *Karene Banner*, Enke efter Henrik Lykke til Overgaard. Hendes Fader var Frans Banner til Kokkedal, Søn af den bekendte Erik Eriksen Banner, Danmarks Riges Marsk. Hun var Moder til Anne Lykke, som Christian IV, da hun var bleven Kay Rantzaus Enke, lod anholde i Nyborg 1626 paa Grund af hendes formodede Forhold til hans ældste Søn, der skulde have været hans Efterfølger[4]).

1618 *Breide Rantzau* til Rantzausholm (nu Brahe Trolleborg), Danmarks Riges Raad og Statholder i København. Han var ligeledes Søn af Henrik Rantzau, var sluppen vel fra et Ophold i Paris under Bartolomæusnatten 1572 og havde særlig udmærket sig ved at slaa Gustaf Adolf ved Vittsjö under Kalmarkrigene.

1623 Rentemesteren *Sigvard Beck* til Førslev, en Sønnesøn af Frederik II's bekendte Rentemester Joakim Beck.

1627 Landsdommer *Aksel Urne* til Rygaard, en Sønnesøn af Kansleren af samme Navn.

1628 *Jens Munk*, der havde foretaget den bekendte ulykkelige Ekspedition til Hudsonsbugten for at finde Nordvestpassagen[5]), og Rentemester *Ove Høg*.

1633 *Joakim Frederik Basse* til Lørup.

---

[1]) Rtm. Rgsk. 1595/96, 370 b.

[2]) Kalendariet i Samlinger til Fyens Hist. og Top. VI, 428.

[3]) Se nærmere om denne samt de fleste af de efternævnte dels Ligprædikenerne, dels Biographisk Lexicon, Bruun: Kjøbenhavn, Oluf Nielsen: Kjøbenhavns Hist. og Beskrivelse, Kbhs. Dipl. foruden de ved enkelte særlig angivne Skrifter.

[4]) Se herom Molbech, Christian IV's egenhændige Breve, Kbh. 1848, I, 258 f.; Bricka og Fridericia, Christian IV's egenhændige Breve, II, Kbh. 1889—91, 73 f.

[5]) Gosch, Danish arctic expeditions 1605 to 1620, London 1897, Munk Navigatio septentrionalis, Kbh. 1624, paany udgivet 1723 og af P. Lauridsen 1883.

1635 *Sofie Rantzau*, der var Datter af Kaj Rantzau og Anne Lykke, og hvis Fæstemand Jakob Jakobsen Ulfeld faldt i Trediveaarskrigen, hvorefter hun giftede sig med Laurids Ulfeld til Egeskov.

1639 *Peder Basse*, Befalingsmand paa Tranekær, og hans Hustru[1]).

1644 *Ejler Ulfeld*, en Søn af Kansleren Jakob Ulfeld. Han havde fulgt Hannibal Sehested paa dennes overordentlige Ambassade til Spanien 1640, været med i Slaget i Listerdyb og var falden i Slaget paa Kolberger Heide ved Kongens Side.

1646 *Vibeke Podebusk*, der var gift med Overskænken Knud Ulfeld til Svenstrup, og *Ingeborg Kruse*, Datter af Statholder i Norge og Rigsraad Enevold Kruse og gift med Jakob Grubbe til Nørkær.

1652 *Sofie Lindenov*, Datter af Rigsraad Hans Lindenov til Gavnø og gift med Rigsraad og Kansler Kristoffer Urne til Aasmark (nu Knuthenborg).

1653 Sofie Lindenovs Broder *Henrik* og *Henrik Ramel*, der en Tid havde været Hofmester paa Sorø Akademi og var en Søn af Christian IV's bekendte Hofmester af samme Navn.

1657 *Adam Henrik Pentz*, der efter at have deltaget i forskellige Krigstog kom til Danmark og 1639 blev ansat i det tyske Kancelli og Hofraad, 1640 fulgte Grev Valdemar Christian til Kejseren, 1643—45 til Rusland, og endte som Hofmarskalk. Ved hans Side jordedes hans Hustru *Eva v. Bülow* († 1667).

1659 Rigsraad *Hans Lindenov*, der var gift med Christian IV's Datter Elisabet Augusta.

1660 Rigsraad *Frederik Reedtz* til Tygestrup, en Søn af Frederik II's bekendte Staldmester og Rigsraad Peder Reedtz[2]), og *Jørgen Rosenkrantz*, en Søn af Palle Rosenkrantz til Krænkerup.

1661 Rigsadmiralen *Ove Gjedde*, der 1618 havde været sendt til Ostindien og befæstet den kort i Forvejen erhvervede Besiddelse Trankebar, den eneste af de Herremænd, der deltog i Rejsen, som kom tilbage til Danmark.

Samme Aar *Joakim Gersdorff*, der 1638 blev Kammerjunker hos den udvalgte Prins Christians Gemalinde Magdalene

---

[1]) I Kbhs. Dipl. III, 173 er Hustruens Navn Sofie Parsberg, i Kirkens Inventarielister derimod Kirstine Parsberg.

[2]) Han var alt død den 8. Juni 1659, men hans Lig stod over Jorden til den 26. Juli 1660.

Sibylle, deltog i Forsvaret af Landskrona 1644, derefter spillede en stor Rolle under Frederik III, kom i Strid med Korfits Ulfeld, der betragtede ham som sin Fjende, 1652 blev Rigshofmester, bidrog til Udbruddet af Krigen 1657, stod sammen med Adelen ved Enevoldsmagtens Indførelse, var ved Kongens Side Stormnatten den 11. Februar 1659 og blev udnævnt til Drost straks efter Arvehyldingen. I samme Gravsted hvilede hans Hustru *Øllegaard Huitfeld* († 1655).

1666 Rigsraad *Otto Krag*, der var en af Hovedrepræsentanterne for Adelen ved dens Forsøg paa at modsætte sig Kongehusets og de upriviligerede Stænders Angreb ved Enevoldsmagtens Indførelse og særlig er bekendt ved sit Møde paa Slotsbroen med Hans Nansen, da han truede denne med Blaataarn og Nansen svarede med at pege paa Stormklokken, der kunde sammenkalde Borgerne.

1667 *Kristense Lykke*, der var Datter af den rige Frans Lykke og Søster til den ulykkelige Kaj Lykke, først havde været udset af Christian IV til Brud for Ulrik Kristian Gyldenløve, men blev gift med Frans Brockenhuus og efter dennes Død med Griffenfelds Fjende, General Frederik v. Arenstorf.

1674 Kansleren *Peter Reedtz*, der var Søn af Frederik Reedtz, havde fulgt Grev Valdemar Christian til Rusland, 1647 været med Korfits Ulfeld i Frankrig, 1652 været Gesandt i England og i det hele spillede en stor politisk Rolle under stadig Kamp med Griffenfeld[1]).

1676 Generalløjtnant *Niels Rosenkrantz*, der i sine yngre Aar havde deltaget i Krigen mellem Spanien og Frankrig, en Tid havde anført Gøngerne og blev dødelig saaret ved Helsingborg.

1696 Generalmajor over Infanteriet i Norge *Johan Caspar Cicignon*, der havde udmærket sig som Kommandant paa Bergenhus, da en engelsk Flaade 1665 vilde erobre en hollandsk under Fæstningens Kanoner, og i den skaanske Krig, da han med Niels Rosenkrantz og Siegwert v. Bibow 1675 erobrede Kastellet ved Wismar, hvorved Byens Skæbne blev afgjort, derhos i høj Grad ved Christianstads Erobring 1676.

1709 Generalløjtnant *Johan Rantzau*, Sønnesøn af den foran

---

[1]) Hans anden Hustru Anne Ramel, Datter af den ovenfor nævnte Henrik Ramel, blev Kirken 300 Rdlr. skyldig for hans Gravsted. Der gjordes i den Anledning 1692 Indførsel i Gravstedet og hans Epitafium for denne Sum med tilkomne Renter, i alt 380 Rdlr.

nævnte Frans Bantzau. Han havde især udmærket sig under den spanske Arvefølgekrig i Slagene ved Hochstedt 1704, Ramillies 1706 og Oudenarde 1708 og døde i Brüssel samme Aar.

1720 *Berte Skeel,* Niels Rosenkrantz' Hustru, Søster til Grevinde *Birgitte Skeel,* som ogsaa jordedes i Nikolaj Kirke og var en af de tvende, der stiftede Roskilde adelige Jomfrukloster.

Ogsaa mange, der har hørt til Københavns Øvrighed, har fundet deres sidste Hvilested i og ved Nikolaj Kirke. Saaledes af Borgmestre: *Povl Hansen* († 1558); *Børge Pedersen* († 1551), kendt af en Strid, han havde med Kristoffer Valkendorf; *Mikkel Vibe* († 1624), som var den første private Grundejer paa Christianshavn, begyndte paa Bebyggelsen af Vesterbro og var saa anset, at han fulgtes til Graven af Rigens Raad og mange adelige og andre fornemme Folk, og at hans Søn adledes af Ludvig XIII; hos ham hans Hustru († 1632); *Knud Markvardsen* († 1629); *Hans Nikkelsen Lundt* († 1654), der sammen med Hans Nansen var Hovedmand 1650 for et Andragende til Rigsraadet om Lettelser i Københavns Byrder, for hvilket de blev irettesatte, og stiftede det islandske Kompagni; *Find Nielsen* († 1663), som i sine yngre Aar kaldte sig Trellund; *Peder Pedersen* († 1669), der i sin Ungdom en Tid var Skriver paa Rentekammeret, men hurtig steg til Raadmand og ældst Borgmester, forstrakte Regeringen med store Summer og tilsidst blev Assessor i Højesteret; *Hans Peter Bladt* († 1677); *Kristoffer Hansen* († 1679); *Baltzer Sechmand* († 1679); *Kristen Andersen Dværig*[1]) († 1691), der som Kommissarieskriver havde deltaget i Udfaldene under Københavns Belejring og endte som Assessor i Højesteret, samt hans Hustru *Margrete Keitum* († 1694); *Bartolomæus Jensen* († 1697), Assessor i Højesteret, med samt sin Hustru *Ingeborg Kristoffersen* († 1714); *Albert Bartholin* († 1703); *Sigvard Friis Dværig*[1]) († 1710), Søn af Kristen Andersen. 1737 købte Borgmester *Niels Henriksen* et Gravsted i Kirken. Han var Fader til den Adelsnavn tillagte Gehejmeraad Henrik Hjelmstjerne, særlig bekendt af sin store Bogsamling, der tilsidst efter hans Død indlemmedes i Det kgl. Bibliotek. Nogle af Gehejmeraadens Slægt, saaledes en Datter († 1771), ligger derfor begravede i Nikolaj Kirke.

Af Raadmænd vides at være begravet i eller ved den: *Torben Jensen,* der levede i Midten af det 16. Aarhundrede; *Erik Klemmensen* († 1602); *Jørgen Bentsen* († 1605); *Mogens*

[1]) Se om ham Historiske Meddelelser I S. 167 ff.

Mikkelsen († 1618); *Klavs Johansen* († 1625); *Didrik Johansen Badskær* († 1642); *Peter Mortensen Keitum* († 1653), Fader til Kristen Andersen Dværigs Hustru; *Henrik Friis* († 1655); *Verner Kloumand* († 1657), der var en af de største Handlende i Christian IV's Tid, 1616 tillige med 3 andre lejede Børsen paa 3 Aar, da Forretningsfolk i København følte sig truede ved de gode Forretninger, der gjordes paa Børsen, og desuden var Bestyrer af Klædekompagniet eller af det ostindiske Kompagni; hans Hustru *Ingeborg Meklenborg*, der var Datter af Borgmester Matthias Hansen, overlevede sin Mand og som Enke ægtede den nedenfor nævnte Peder Holmer; *Villum Fuiren*, en Svoger til Griffenfelds Fader, hans Hustru *Drude*, vistnok født *Motzfeld*, og flere af deres Børn; *Peder Pedersen* († 1667); *Henrik Jakobsen* († 1668); *Peder Holmer* († 1685), der gik af 1672, da det var gaaet galt med hans Penge, og Vinduet med hans Vaaben som et Varsel var faldet ned paa Raadhuset; *Jakob Eilersen* († 1690); *Jørgen Sechmand* († 1696), Søn af Borgmesteren af samme Navn; *Peter Motzfeld* († 1702), Søn af Griffenfelds Morfader; *Jørgen Meulengracht* († 1706); *Hans Stuve* († 1728), der tillige var Stadshauptmand og havde haft mange kommunale Hverv; *Jens Kuur* († 1738). Raadmand *Lavrids Andersen* († 1717) købte Gravsted 1692, Raadmand *Jørgen Thulstrup* fik 1777 Ret til at lægge en Ligsten paa Kirkegaarden, og Raadmand *Voltelen* købte Gravsted i Kirken 1791.

Men der er mangfoldige andre, som er begravede i eller ved den:

Frederik II's Møntmester *Andreas Metzner* († 1596) tillige med hans Søn *Leonhard Metzner v. Salhausen* († 1629), der fulgte med Christian IV's Broder Hans paa hans ulykkelige Rejse i Rusland, var med i Kalmarkrigen, en Tid Overpræsident i det tyske Kancelli og benyttet i flere diplomatiske Sendelser.

Frederik II's Teltmager *Vibolt Johansen* og Christian IV's Rustmester *Peter Madsen Flöcke.*

Christian IV's bekendte Møntmester *Nicolaus Schwab v. Dressen* († 1629) og Kongens Stykkestøbere *Borkart Jensen Quelkmeyer* († 1613), *Rudolf Borkartsen* († ca. 1626), den foregaaendes Søn, og *Felix Fuchs* († 1637), der i Stykkestøberiet i Sct. Klare Kloster, mellem Pilestræde og Gammelmønt[1]), støbte

[1]) Det angives, at Støberiet o. 1611 flyttedes til Pilestræde, hvor nu Nr. 40—48 findes (Milt. Tidsskrift 7. Aargang, 91); men dette er

de Kanoner, hvoraf nogle endnu ses paa Huitfelds Monument paa Langelinie, og 1628 ogsaa omstøbte en Klokke, der var bleven ødelagt ved Faldet af Nikolaj Taarn. Endvidere Kongens Skibsbygger *Daniel Sinkler* († 1636).

De store, til Dels meget søgte Handlende i Frederik II's og Christian IV's Tid *Baltzer Berendt* († 1605); Urtekræmmeren *Jørgen Bubbert* († 1607), fra hvis Vinduer de kongelige tilsaa Ridderspillene paa Amagertorv; *Hans Piper* († 1607); *Johan Schyrmand* († 1610); den særdeles godgørende *Henrik Berner* († 1612); *Johan Terborg* († 1618), der med nogle andre sluttede sig sammen med Mikkel Vibe i et stort Handelskompagni; *Herman v. Delden* († 1619); *Johan de Willom* († 1631), der forestod det Selskab, som ved Jens Munks Hjælp stiftedes 1616 for at drive Hvalfangst ved Grønland, 1623 fik overdraget af Kongen Silkeværeriet i Silkegade og 1625 Tilladelse til at stifte et Kompagni for 8 Aar til Handel paa Vestindien, Brasilien, Virginien og Guinea; *Hans Trægaard* († 1641), der 1636 stod i Spidsen for de Borgere, der oprettede et østersøisk Kompagni, og 1637 fik Privilegium paa at handle i 6—7 Aar paa Japan, Kina og Siam; *Henrik Drejer* den ældre († 1647); *Jakob Trægaard*, der begravedes 1654; den foran nævnte *Verner Kloumand* († 1657), til hvis Slægt formentlig de to i Kirkens Bøger nævnte Borgere *Verner Kloumand* den ældre († 1640) og *Matthias Kloumand* († 1644) henhører; derhos Guldsmeden *Niels Trudsen* († 1613)[1]).

Apotekeren *Matthias Kalckowen* († 1611), der 1592 fik Privilegium paa et Apotek i Højbrostræde, hvilket Privilegium fornyedes 1609, og sammen med en anden Mand fik Ret til at holde en fri Vinkælder, og Hofapotekeren *Samuel Meyer* († 1658), der ejede Svaneapoteket i Højbrostræde, vel det samme, som Kalckowen havde haft, og paa hvilket han fik Skøde 1602, og 1650 afkøbte Kongen Tugt- og Børnehuset ved Helliggejstes Kirke.

Af større Handlende fra Frederik III's Tid og senere: *Henrik Ratke* († 1664), der nævnes som Apoteker og sammen

---

næppe ganske rigtigt. Der er snarest kun foretaget en Ombygning i det gamle Støberi (jvf. Blom, Kristian den fjerdes Artilleri, 145, Anm. 4).

[1]) Om ham og nogle af de foran nævnte se nærmere Fra Arkiv og Museum III, 503 ff., Emil Madsen, Studier til Danmarks Hærvæsen etc., Otto Blom, Kristian den fjerdes Artilleri, 38, 175.

med flere af de i det foregaaende og efterfølgende nævnte (saasom Verner Kloumand, Peter Motzfeld og Villum Fuiren) 1648 havde Fuldmagt til at vælge Frederik III til Konge og til at hylde ham, var til Stede ved Prins Christians Valg 1650 og 1658 sammen med Mikkel Nansen o. fl. undertegnede Borgerskabets Forslag til Magistraten angaaende de Privilegier, Kongen havde lovet Københavns[1]; *Henrik Drejer* den yngre; Silkehandleren *Zacharias Garben* († 1653) og *Johan Dobbelsteen* († 1650).

Christian IV's Bygmester *Hans v. Steenwinkel* († 1639), om hvem Karuselporten paa Frederiksborg, Christian IV's Kapel i Roskilde Domkirke, Stenhuggerarbejdet paa Børsen, Rundetaarn og Trinitatis Kirke bærer Minde, samt flere af hans Slægt[2]).

Rasmus Rasmussen († 1656), der var den fjerde i Rækken af Borgmestrene paa Christianshavn, med Hustru, og Raadmanden samme Sted *Hans Johansen* († 1665).

To hollandske Officerer, der begge døde her 1658, nemlig Adelsmanden, Oberst *Otto v. Yler* og en ikke navngiven Kaptajn, fik begge deres Gravsteder i Taarnet. De var komne hertil, inden Søslaget foregik den 29. Okt. og den store Undsætning dermed indtraf; thi Obersten begravedes den 17. Juli og Kaptajnen den 1. Okt. 1658.

Saa var der *Bartholomæus Mikkelsen*, en københavnsk Borger, hvis Lig bragtes til København, efter at han i Decb. 1659 var bleven henrettet i Malmø af de svenske, fordi han havde søgt at bringe deres Planer angaaende Angrebet paa København til Frederik III's Kundskab.

Mikkel Nansen, der købte Gravsted og blev begravet 1659, den berømte Borgmester Hans Nansens ældste Søn, hvis Datter blev gift med Griffenfeld, og af hvis Broder Hans' Efterkommere nogle lever i Norge, blandt disse den berømte Fridtjof Nansen[3]).

---

[1]) Se herom Hist. Meddelelser om København II, 6 f., 31 f. Kbhs. Dipl. I, 683, 699.

[2]) I Resens *Inscriptiones hafnienses*, 151 nævnes et Epitafium over General-Bygmester Hans v. Steenwinkel, død 1619. Dette kan dog næppe gælde Frederik II's og Christian IV's bekendte Bygmester af dette Navn, da denne døde 1601 og har Ligsten i Halmstad Kirke (Friis, Bidrag til dansk Kunsthistorie 12). Aarstallet 1619 passer derimod med Hans den yngres Broder Lorenz' Dødsaar.

[3]) Personalhist. Tidsskr. 3, I, 9 ff. Brøgger og Nordahl Rolfsen: Fridtjof Nansen, Kbh. 1896, 8.

Stadshauptmand *Frederik Thuresen* († 1675), der var Borgervæbningens Chef under Københavns Belejring og førte sin Kommando med saa megen Kraft og Myndighed, at den Plads paa Volden, hvor han havde sit Telt, senere til Erindring om ham blev kaldt Stadshauptmandens Bastion. Han støttede Planerne om Arveregering og Enevoldsmagt og var en af Førerne for Borgerstandens Krav. Hans Hustru († 1672) hvilede i samme Grav.

Af Familien Fuiren: *Henrik Fuiren* den ældre († 1629), der vistnok var en Broder til den Diderich Fuiren, som forfærdigede Christian IV's endnu paa Rosenborg opbevarede Krone, Henriks Hustru († 1610), hans Søn, Lægen og Botanikeren Dr. *Jørgen Fuiren* († 1628), der fik det Hverv at berejse Danmark for at indsamle og bestemme de dèr voksende Planter, og efter hvem en Planteslægt endnu har Navn; hans Hustru *Margrete Fincke* († 1665), Datter af den bekendte Professor ved Københavns Universitet Dr. Thomas Fincke, den længstlevende af alle, der nogen Sinde har været Professorer ved Københavns Universitet; og hans Søn *Henrik Fuiren* den yngre († 1659), hvem der skyldes værdifulde Oplysninger om de danske, som studerede i Padua 1566 til 1644, og hvis Broder Diderik oprettede Hovedgaarden Fuirendals Gods til Baroni 1677; Henriks Søn, Raadmanden *Willum Fuiren* († 1664); *Jakob Fuiren* († 1676), der var Ejer af den saakaldte Ærkebiskoppens Gaard, og vistnok ogsaa *Marie Fuiren* († 1694), der blev Enke efter Ærkebiskop Hans Svane († 1668) og var Datter af Dr. Jørgen Fuiren[1]).

Til Fuirens Familie kan ogsaa henregnes Stiftamtmand *Cornelius Pedersen Lerche* († 1681), der en Tid var Resident ved Hoffet i Madrid, 1. Gang gift med Jørgen Fuirens yngste Datter, der havde Navnet *Søster,* men alt døde 1648, knap 21 Aar gammel, og 2. Gang med *Anne Kirstine* († 1659), Enke efter hans første Hustrus Broder Diderik og Datter af Henrik Fuiren d. y. Han ejede bl. a. Nielstrup paa Laaland, hvor Christian V ofte var hans Gæst.

Til samme Familie hørte *Hans Trægaard* († 1641), der er nævnt foran blandt de større Handlende og var gift med *Maren Johansdatter Fuiren* († 1638).

Af Griffenfelds Familie var der hans Fader *Joakim Schumacher* († 1650), som bekendt Vinhandler paa Hjørnet af Køb-

[1]) Ærkebispen selv blev begravet fra Frue Kirke.

magergade og Løvstræde, hans Moder *Maria Motzfeld* († 1693) og hans Morfader, den københavnske Købmand *Peter Motzfeld* († 1650), foruden den tidligere nævnte Raadmand *Peter Motzfeld* († 1702); endvidere Griffenfelds Broder *Albert* († 1696), der først var i Vinhandlerlære, men senere knyttedes til Søetatens Kommissariat, blev Admiralitetsraad, 1674 adledes med Navnet *Gyldensparre*, og under den skaanske Krig sammen med Niels Juel og Markus Rodsten udgjorde Admiralitetets virkelige Bestyrelse. Han berørtes ikke af Griffenfelds Fald og optog hans moderløse Datter i sit Hus. I hans Gravsted hvilede ogsaa hans Hustru *Anna Margrete Iserberg* († 1696).

Endvidere Rentemester, Generaltoldforpagter *Henrik Müller* († 1692), der i sin Ungdom havde haft den meget betroede Plads som Kammerskriver hos Christian IV, senere bl. a. udrustede Skibe til en Grønlandsekspedition og i 1648 fik Bevilling paa at bygge et Boldhus og Værtshus paa Slotspladsen tæt ved Proviantgaarden, men døde i saa stor Fattigdom, at Kongen bevilgede 500 Rdlr. til hans Begravelse, da den ellers ikke kunde ske paa hæderlig Vis[1]).

Hofjunker *Daa* og Jens Jakobsens Datter, der begge omkom ved den ulykkelige Ildebrand paa Amalienborg 1689.

Generaltolddirektør *Edvard Kruse* († 1695), der som Kornet havde deltaget i Krigen med Sverig 1658—60, senere blev Tolder i Helsingør, derpaa kongelig Køkkeninspektør og tilsidst fik Oppebørselen af hele Tolden i Danmark. Derhos hans tvende Hustruer *Anna Sofie Vinterberg* († 1669) og *Karen de Hemmer* († 1694).

Mikkel Henriksen Tistorph († 1701), der var Sognepræst til Nikolaj Kirke og berømt for sine Ligtaler. Han beredte Griffenfeld til Døden og ledsagede ham til Retterstedet.

Hans Hansen Rosencreutz († 1707), bekendt af sit store Kendskab til Norge, hvor han en Tid var Overkrigskommissær, adlet 1686 med Tilnavnet Rosencreutz, Deputeret i Finanserne og Etatsraad.

Lægen, Dr. *Niels Bruun Winsløf* († 1710), der var en Bro-

---

[1]) I hans Gravsted jordedes ifølge Inventarierne hans »Svoger« Marselis 1663. Efter Aarstallet at regne maa denne have været *Selius Marselius;* men i øvrigt kendes ikke noget til dette Svogerskab, medens derimod en af Henrik Müllers Sønner var gift med en Datter af Selius.

der til den franske Konges berømte Livlæge Dr. Jakob Winsløf og selv en stor Begavelse, men døde i ung Alder[1]).

Af Familien Moth Fru *Kirstine Aagaard* († 1698), gift med Overkrigskommissær Matthias Moth († 1719), hvis Søster Sophie Amalie var Christian V's Elskerinde, og som selv var denne Konges meget betroede Mand og har gjort sig særdeles fortjent ved den af ham udarbejdede danske Ordbog; og Landsdommer *Holger Parsberg*, der bl. a. havde udmærket sig i Slaget ved Nyborg og var gift med *Beata Ingeborg Moth* († 1697), Datter af Matthias' Søn, Livlægen Povl Moth.

Admiral *Ulrik Frederik Suhm* († 1758), der havde gjort god Tjeneste i den nordiske Krig, derefter blev afskediget, da Kongen betragtede ham som et uroligt Hoved, men efter Frederik IV's Død igen kom i Tjenesten og blev Holmens Chef; saa, da han anklagede Grev Danneskjold for hans Embedsførelse, paany blev afskediget, senere atter kom i Tjenesten og endte som Deputeret i det kombinerede Admiralitets- og Generalkrigskommissariats Kollegium. Han var Fader til Historikeren Peter Frederik Suhm. Sammen med ham hvilede flere, der vistnok var af hans Slægt, saaledes Justitsraad *Suhm* († 1705).

Hans Egede († 1758) og dennes Hustru *Gertrud Rasch*, hvis Lig han havde ført med fra Grønland[2]). Hans Gravsted var paa den saa kaldte Høyers Kirkegaard. Han jordedes om Morgenen d. 21. Decb. i al Stilhed. Hans Ligsten bortsolgtes 1779, da ingen af hans Arvinger havde fornyet Retten til den efter 20 Aars Forløb. Hans Hustru maa derimod formodes at være bleven begravet paa et andet Sted, thi 1737 fik han Bevilling paa en Ligsten paa sin salig Kærestes Grav i den nye Urtegaard til Vingaardsstræde.

Johanne Riis († 1761), gift med Jakob Rahbek, Moder til Knud Lyne Rahbek.

Konferensraad *Frederik Horn* († 1781), der foruden at være satirisk Digter en Tid var Politimester i København og vel som saadan, til Trods for sin Humanitet, ikke indlagde sig stor Fortjeneste, men desto mere som Justitiarius ved den i 1771 nyoprettede Hof- og Stadsret, saa at han erkendtes at være en af de nyttigste Embedsmænd for Kongen og Landet. Det var ham, der meddelte Dronning Caroline Mathilde den over

---

[1]) Flere Steder angives urigtigt, at han døde 1711 under Pesten. Han begravedes 10. April 1710.

[2]) Hans Egede, Omstændelig og udførlig Relation etc., Kbh. 1738.

hende fældede Dom i Skilsmisseprocessen mellem hende og Christian VII.

Agent *Hans Holck* († 1783), der udmærkede sig ved sin utrættelige Virksomhed for Københavns Fattige og var Stifter af Byens ældste Vejviser (1770)[1]).

Generalavditør *Mauritz Mandix* († 1787), Fader til den for sin literære Virksomhed bekendte Nationaløkonom Etatsraad Jakob Mandix.

Konferensraad *Christian Fædder* († 1793), der som Borgmester og Politimester og som Censor vel vakte Anstød hos de københavnske Borgere, men stadig paaskønnedes af de højeste Myndigheder[2]).

Gravstederne i Kirken betaltes i den ældre Tid i Almindelighed med 100 til 130 Rdlr. For særlig store

---

[1]) Se nærmere om ham Bering Liisberg, Agent Holck, de fattiges Tolk, Kbh. 1907, og Krak, Vejviserens Vej, Kbh. 1904.

[2]) Om der end først ved Forordning 13. April 1851 for Københavns og 1. Aug. 1853 for Christianshavns Vedkommende nedlagdes Forbud mod at benytte de indenbys Kirkegaarde, var det dog alt for Nikolaj Kirkegaard blevet fastsat 4. Juli 1800, at Kirken skulde nedlægges, og at der ikke mere maatte ske Begravelser i Kirken eller paa dens Kirkegaard, og allerede fra 1796 synes der ikke at være begravet nogen dèr. Begravelserne foregik fra den Tid paa den nye Kirkegaard udenfor Nørreport, og af de til Nikolaj Sogn henhørende Personer skal vi nævne følgende, som har faaet Hvilested dèr, og hvis Monumenter endnu findes:

Raadmand *Christen Waage* († 1791), hvis Monument er afbildet i Lahde: Vi sees igien, Monumenter paa Assistens Kirkegaard.

Agent *Andreas Bodenhoff* († 1794), der var en usædvanlig virksom, klog og goddædig Skibsreder og Handelsmand, og om hvem et yderligere Minde haves i den af ham anlagte Bodenhoffs Plads paa Christianshavn (senere Hambroes, nu A. N. Hansens, Ø. for Wildersplads). Han havde oprindelig købt et Gravsted i Kirken, og hans Hustru var bleven begravet paa Kirkegaarden.

Digteren og Skolemanden *Edvard Storm* († 1794), hvem Selskabet for Efterslægtens Skole 1800 i Taknemlighed for den Virksomhed, Storm havde udøvet ved Skolen, satte et Mindesmærke.

Etatsraad *Niels Lunde Reiersen* († 1795), der udfoldede en stor Virksomhed som Fabrikant og Købmand, og hvis Minde er bevaret ved den af ham stiftede Reiersenske Fond, som ved hans Død kom i Besiddelse af 500.000 Rdlr.

og anselige Gravsteder var Betalingen dog ofte langt højere: for Henrik Müllers Gravsted saaledes 300 Rdlr. Kapeller og Gravsteder med store Monumenter var endnu dyrere: Anne Ramel betalte saaledes for et Kapel bag Alteret ud i Kirkegaarden 1000 Rdlr. Niels Rosenkrantz' Gravsted kostede 1400 Sletdaler, Peder Basses 2000 Rdlr. En sjælden Gang tilstodes der særlig fortjente Folk et frit Gravsted, saaledes Hans Steenwinkel.

Der findes flere Eksempler paa, at det tillodes andre end Familiemedlemmer at blive nedsatte i et betalt Gravsted.

For Fornyelse af et Gravsted gaves i Reglen 20 Rdlr.; men meget ofte forekom i den ældre Tid Køb og Salg af Gravsteder mellem private indbyrdes; den almindelige Pris ved et saadant Køb var 100 Rdlr. Det kunde i øvrigt ogsaa hænde, at et Gravsted stilledes til Auktion for Gæld til Kongen.

Ikke ganske sjældent paatog Kirken sig Vedligeholdelsen af et Gravsted samt dettes Strøning paa Helligdagen, eventuelt tillige Renholdelsen af et Epitafium, for en Betaling af 200 Rdlr.

For et Gravsted paa Kirkegaarden til evindelig Ejendom gaves 50 Rdlr., for en Ligsten paa samme 10—15 Sletdaler.

Ved Forordningen af 7. Novb. 1682 sattes disse Priser i det hele betydeligt ned, dog kun paa den Betingelse, at Gravstedet skulde staa urørt i 20 Aar, naar ikke nogen dertil berettiget nedsattes hos de alt begravede. Disse lavere Priser vedblev derefter omtrent at være gældende, indtil Prisen for Jorden paa de indenbys Kirkegaarde ved Raadstueplakat 1760 til Gunst for den ny anlagte Assistenskirkegaard forhøjedes til det femdobbelte.

KØBENHAVNS
KOMMUNEBIBLIOTEKER
LÆSESALE
CHRISTIANSHAVN

2.

Med Begravelsesskikkene foregik der Forandringer i Tidens Løb. I den ældre Tid, omtrent indtil Midten af det 18. Aarhundrede, blev de afdøde baarne til Graven paa en Ligbaare, der for Betaling stilledes til Raadighed af vedkommende Kirke. Som oftest bares mere ansete Personer, naar de ikke var militære, af de paa Regensen boende Studenter, der herfor aarlig fik 300 Rdlr. af Laugene, Fattige derimod af Vægtere. 1757 befaledes det, at der skulde anskaffes Ligvogne til hver Kirke, og bestemtes, at Præsten skulde forrette Jordpaakastelsen i Hjemmet, Studenterne derpaa bære Liget ud af Sørgehuset til Vognen og Vægtere eller andre tage det af Vognen og nedsætte det i Graven. Brugen af Ligbaarer synes dog derefter endnu længe at have vedligeholdt sig, thi først 1792 gjordes det til Pligt at bruge Ligvogn, med mindre Sørgehuset laa meget nær ved en Kirke. Det bestemtes da ogsaa, at det teologiske Fakultet foreløbig for 3 Aar maatte antage Ligbærere, der erstattede Studenterne. Der kunde ogsaa benyttes Blykister; til saadanne fordredes 12 Ligbærere.

De Bekostninger, en Begravelse medførte foruden Betalingen for Jorden, var ikke meget store. Ret dyr var dog Ringningen med Klokkerne, der, naar alle Klokker brugtes, betaltes af adelige med 24 Rdlr., af borgerlige med 18[1]).

Alle disse Indtægter fordeltes, ligesom hvad der betaltes for forskellige andre kirkelige Handlinger, dels mellem Kirken, Klokkeren og Graveren, dels mellem de sidste alene. Ved en Anordning af 12. Okt. 1692 i Forbindelse med Forordningen af 7. Novb. 1682 fastsattes

[1]) Der brugtes den Gang ogsaa Ringning ved Bryllupper, baade paa selve Bryllupsdagen og Dagen derefter; for denne Ringning var Betalingen temmelig ringe.

de nærmere Regler for Fordelingen. Det fremgaar af denne Anordning, at der ogsaa skulde ydes Betaling, dog ikke nogen stor, for de Pladser, der benyttedes ved Bryllupper, naar nogen ønskede Forbøn i Kirken, og naar nogen stod aabenbart Skrifte.

Ved samme Lejlighed fastsloges ogsaa Klokkerens og Graverens Pligter.

I det 16. Aarhundrede synes det at have været Klokkeren alene, der havde Tilsyn med Kirkebygningen. Han skulde stille Urene og bortfjerne Sne fra Hvælvingerne og Renderne[1]). 1692 ændredes Forholdet noget. Klokkeren skulde som før sørge for, at Urene gik rigtigt, Morgen og Aften ophejse Lodderne til Urværket i Taarnet, besørge Ringningen til Skriftemaal Torsdag og Lørdag, til Foprædiken, Højmesse og Aftensang samt til Bønnerne om Fredagen, renholde Kirken og tænde Lysene, som skulde være tilstrækkelig store. Graveren skulde staa under Klokkeren og forrette, hvad denne paabød ham. Han skulde tilse Kirkens Tag og rengøre Tagrenderne, træde Bælgen, hvilket dog senere blev besørget ved Organistens Foranstaltning, sørge for Vand og hvad der ellers behøvedes til Daabsforretninger. Han havde særlig at varetage alt, hvad der vedrørte Kirkegaarden, og skulde holde de Tilgange lukkede, som ikke var bestemte til at staa aabne; dog havde i den ældste Tid Klokkeren Ansvaret for, at Gravene gravedes dybe nok efter det Maal, der tildeltes ham paa Københavns Raadhus.

I det 18. Aarhundredes Begyndelse var der megen smaalig Strid mellem Klokker og Graver om Indtægternes Fordeling. Blandt andet ankede Graveren over, at de Sørgeflor og Vaaben, der anbragtes paa Alteret ved

---

[1]) Vedtægter om Klokkerens Bestilling 1562 og 1586 (Kbhs. Dipl. I, 431 f).

fornemme Folks Begravelse, tilfaldt Klokkeren ved Sørgetidens Udløb. Graveren vilde have det halve, men maatte dog tilsidst frafalde dette Forlangende. Han ansaa det i øvrigt ogsaa for uretfærdigt, at Klokkeren alene fik alle Rester af de brugte Lys.

3.

Oprindelig synes Nikolaj Kirkegaard at have haft et noget større Omfang, end den fik senere, da Bebyggelsen af de omliggende Strækninger, særlig i Lille Kongensgade og Vingaardsstræde, var skreden frem. Enkelte Steder var den dog ogsaa indskrænket af Bebyggelser, som senere forsvandt. Der fandtes nemlig endnu i 1686 en Gruppe smaa Huse, som Kirken ejede, ved Hjørnet af Vingaardstræde og Ulkegade samt i begge disse Gader. Da Kirkegaarden i Pestens Tid 1711 trængte til Udvidelse paa Grund af den overordentlig store Dødelighed[1]), blev disse Huse nedrevne og det indvundne Areal benyttet dels til en Udvidelse af Gaderne, dels til Anlæg af et Stykke Kirkegaard, der fik Navnet Den nye eller lille Urtegaard og paa Ydersiden blev omgivet af en Mur. Efterhaanden gik denne Benævnelse af Brug, og Kirkegaardens Afdelinger blev da følgende:

Den gamle Urtehave, som laa ved Ulkegade og Vingaardstræde og tilsidst synes at have indbefattet den foran nævnte nye Urtegaard.

Høyers Kirkegaard, som laa mellem den store nordre Kirkedør, der fandtes omtrent midt paa Kirkens

---

[1]) Der døde i København af Pest 1711 i hele Aaret 23996 Mennesker (Samlinger til Kbhs. Hist. af Justitsraad Carl Pontoppidan, Rigsark.). Det bestemtes da tillige, at de murede Gravsteder skulde fyldes med Sand (Kbhs. Dipl. VIII, 211).

Langside, Koret fraregnet, og Gangen, som gik fra Lille Kongensgade til Graverens Hus et lille Stykke Syd for Skvaldergades Udmunding i Vingaardstræde, altsaa omtrent hvor nu Nikolajgade overfor Taarnet er.

Benhus Urtegaard, som laa nordenved Taarnet og strakte sig til den store nordre Kirkedør. Den havde Navn efter et Benhus, som Købmanden Hans Trægaard havde ladet tilbygge Taarnet paa dets nordre Side.

Taarn Kirkegaarden, der laa Syd for Taarnet og gik hen til den store søndre Kirkedør, der laa skraas for den nordre[1]).

Tillige nævnes Den nordre og Den søndre Kirkegaard, beliggende N. og S. for Kirken, men der findes ikke noget nærmere oplyst om Beliggenheden, saa at de vel maa have ligget imellem og ved de foran nævnte.

Oprindelig var der en vis Forskel mellem de Afdelinger, der kaldtes Urtegaard, og dem, der kaldtes Kirkegaard, og ifølge Forordningen af 7. Novb. 1682 betaltes Jorden højere i Urtegaardene og i Kirkegaardenes indhegnede og indelukkede Afdelinger end i de øvrige Dele af dem, — den nordre synes at have været den mindst ansete. Men 1757 ophævedes denne Forskel, og der skulde med en Undtagelse for fattiges Jord betales lige meget i dem alle.

Paa Kirkegaarden fandtes ved Midten af det 18. Aarhundrede 3 Brønde eller Vandreservoirer. 1742 sattes Taarnvægteren til at passe dem mod ekstra Betaling ligesom ogsaa til at fjerne den Urenlighed, der ofte aflagdes i Hvælvingen og paa flere Steder ved Kirkegaarden.

1686 angives, at der omkring Kirken og den ganske Kirkegaard fandtes et Stakitværk med Porte og Laager.

---

[1]) Det søndre Kapel med den store søndre Kirkedør laa lidt mere mod V. end det nordre Kapel med den store nordre Kirkedør.

1711 byggedes som allerede nævnt en Mur ved den nye Kirkegaard, og 1754 siges det derfor, at der omkring den gamle Urtegaard til Vingaardstræde og Ulkegade fra Sprøjtehuset, som tillige med Kirkens Materialhus synes at have ligget tæt ved Graverboligen, fandtes en Brandmur med en stor Port, vistnok omtrent paa Hjørnet af Vingaardstræde og Ulkegade. I denne Mur fandtes ud til Ulkegade 2 Boder, der 1777 udlejedes til Handel med Drikkevarer og Viktualier. Paa den søndre Side mellem Graverboligen og rundt om til Hvælvingen under Taarnet var der et Træstakit med Port og flere Laager. Denne Port maa formodes at have været ved Graverboligen og givet Adgang til den Gang, som førte over Kirkegaarden, omtrent hvor nu Nikolajgade er. Mod Lille Kongensgade synes Kirkegaarden at have været begrænset af et Stakit; desuden fandtes der inde paa Kirkegaarden smaa Stakitter med Port og Laager om enkelte af Kirkegaardens særlige Afdelinger.

Oprindelig synes Kirkegaarden ikke at have været synderlig fredet. I det mindste hedder det i en Forordning af 1564 om Indførelse af en bedre Tilstand, at man da baade kørte og red over den, ttlhuggede Tømmer og henlagde al Slags Skarn paa den[1]). I Pesttiden siges den nye Kirkegaard at have været optagen af uhyre dybe og aabne Kuler, over hvilke man maatte gaa paa Bjælker og Brædder, naar man fra den Side vilde ind i Kirken, og Synet af disse med Kister og Lig opfyldte Afgrunde skildres som forfærdeligt. I det 18. Aarhundrede var alle Tilgange lukkede, naar der ikke var noget at forrette paa Kirkegaarden, undtagen Tilgangene til den nævnte Gang.

1800 bestemtes saa, at ingen flere maatte begraves dèr, og 1807, at Kirkegaarden skulde sløjfes og jævnes.

---

[1]) Kbhs. Dipl. I, 434 f.

Den havde da atter i nogen Tid været mindre fredet og blev ved at være det. Det tillodes saaledes 1806 en Mand at henlægge Bygningsmaterialier paa Kirkegaarden. Denne Tilladelse toges dog snart tilbage, da han endog havde begyndt at anlægge Kalkkuler. Derimod tillodes det 1813 en Overskærer at opstille Rammer til Tøjtørring paa Kirkegaarden.

Foruden Udvidelsen af Kirkegaarden ved Kirken medførte Pesten 1711, skønt der alt 1662 var udvist Plads til nye Kirkegaarde udenfor Nørre- og Østerport, at Nikolaj Kirke maatte anskaffe sig en Assistens Kirkegaard. Der købtes til Benyttelse som saadan af en Mand ved Navn Niels Stolpe en Grund paa Sydsiden af Borgergade omtrent ligefor Helsingørsgade (daværende Matrikel-Nr. 68) for 2600 Rdlr. Den havde kun en Bredde af $14^1/_2$ Alen ud mod denne Gade, men bagved var der større Plads, saa at den i alt havde et Areal af 1349 Kv. Alen. Senere købtes der et Stykke til, saa at hele Arealet blev 4900. Den kaldtes Landgrevens Kirkegaard, fordi en Landgreve af Hessen i ældre Tid havde haft en Have dèr, ogsaa de fattiges Kirkegaard. Senere formindskedes den atter, idet nogle Stykker af den bortsolgtes 1743 og 1745.

Den benyttedes indtil 1759, da det ved Magistratens Brev af 20. Aug. bestemtes, at alle Assistenskirkegaardene i København skulde afskaffes[1]), og den behandledes vistnok i al den Tid, den var til, med temmelig ringe Omhu. Der var Udgange til den fra flere af de tilstødende Ejendomme, og derved opstod forskellig Uorden, Laasen paa Udgangsporten blev f. Eks. jævnlig brækket itu. En Tid

---

[1]) Af saadanne fandtes foruden Landgrevens Vor Frues i Fiolstræde, Helliggejstes, ogsaa kaldt Wismar, paa Gammelmønt, Trinitatis i Gothersgade, Sct. Petri i Larslejstræde, Vajsenhusets og Vartovs ved Vestervold, hvilken sidste blev omdannet til Halmtorvet.

havde en af Naboerne sit Brænde staaende paa den; og det var disse tilladt at tørre Tøj paa den. 1760—64 solgtes den til Bebyggelse.

Ved kgl. Befaling af 20. Maj 1757 var det nemlig blevet bestemt, at der paa et bekvemt Sted udenfor Byens Porte for hver Kirke især skulde anvises et Stykke til Assistenskirkegaard, hvorefter de i Byen værende skulde udlægges til Bebyggelse. Pladsen, der valgtes, blev den, Assistenskirkegaard nu ligger paa, og den indviedes den 6. Novb. 1760. Der var dengang en Fælled dèr, som ejedes af Kommunen, der afstod Grunden uden Vederlag; en Del af den blev benyttet til Tobaksplantager. Alle Kirker undtagen Frelsers og Frederiks paa Christianshavn fik Andele i Kirkegaarden; men den benyttedes indtil 1785 hovedsagelig kun af fattige. Den udgjorde ca. 20000 Kv. Alen. Ved Aar 1800 viste det sig, at den var altfor opfyldt, især for Nikolaj Sogns Vedkommende. En midlertidig Udvidelse fandt Sted 1803, en endelig 1805 og derpaa i Tidens Løb flere, hvorved de Nikolaj Sogn særlig indrømmede Afdelinger efterhaanden gik op i andre Kirkers. I Begyndelsen af Aarhundredet foregik der grove Uordener derude. 1804 oplyste Politimesteren, Etatsraad Haagen, at der paa Kirkegaarden var opgravet Ligkister og ranet adskilligt af, hvad de afdøde havde været iførte. Der nedsattes en Kommission og udstedtes 15. Febr. 1805 en kgl. Instruktion, som skulde forhindre saadant i Fremtiden.

Ved Aar 1800 fandtes der blandt Monumenterne 12, som skyldtes Wiedewelt. Flere af disse er senere forsvundne. —

Foruden til Begravelser benyttedes Kirkegaarden ved Kirken i ældre Tid stundom til Møder af forskellig Art. 1296 havde en Del Borgere paa Grund af Bestemmelsen i Stadsretten 1294 om, at alle Gilder skulde ophæves,

en Aften i Januar ringet med Stormklokkerne, samlet sig foran Slottet, hvor Biskoppen da opholdt sig, og beskudt det med Blider. Da det ikke lykkedes dem at indtage det, holdt de Raad om Natten paa Nikolaj Kirkegaard og den næste Dag Ting, opsatte der deres Klagepunkter mod Biskoppen og overgav dem til Kongen, som stod i spændt Forhold til Biskoppen. De blev dog nødte til at give efter og aflægge Ed paa, at de vilde adlyde Biskoppens Paabud. 1689 var Kirkegaarden Allarmplads for Borgerskabskompagnierne i Øster Kvarter i Tilfælde af Ildebrand.

Paa Kirkegaarden fandtes tillige en stor Del Bygninger. Allerede 1375 nævnes en Jord paa Kirkegaarden tilhørende Sorø Kloster. 1511 gav Peter Bødker en Bygning paa Kirkegaarden til Bolig for Præsten. 1539 fik Peder Svave Brev paa en Gaard paa Kirkegaarden, og 1556 lejede Raadmand Torben Jensen en Gaard paa den[1]). 1558 nævnes en Gaard, som Povl Laxmands Enke fik tilbage, efter at der af Povl Laxmand var bleven tillagt den et Alter i Kirken. Klokkeren boede da i den. I lang Tid synes i det hele taget de gejstlige ved Kirken at have haft Boliger dèr. Ifølge Stadens Jordebog 1581 havde Sognepræsten, Kapellanen og Klokkeren Gaarde dèr, og endnu i 1661 havde ifølge Vurderingen af dette Aar Sognepræsten, to andre Præster samt Organisten og Klokkeren Boliger sammesteds. Af Renovationsskattens Beregning s. A. fremgaar, at der da fandtes ikke mindre end 24 Bygninger paa Kirkegaarden: 1 med 30 Fag, altsaa en meget stor Bygning, 3 med 10 Fag, 15 med 9 og 2 med 3.

Endnu ved Branden 1728 fandtes der mindst 21 Bygninger, i hvilke Organisten, Klokkeren, Over- og

[1]) Nielsen, Kbhs. Hist. og Beskr. III, 243.

Undergraveren boede, men som det synes ingen af Præsterne ved Kirken[1]).

Lidt længere frem i Tiden nævnes der flere Bygninger, som tilhørte Kirken, men om hvilke det til Dels er vanskeligt at afgøre, om de retteligst henføres til Kirkegaarden eller ikke.

Disse var den Gaard, som Sognepræsten beboede, og som af O. Nielsen angives at have været nuværende Nr. 25 i Vingaardstræde (Nikolaj Arbejdshus) og Nr. 22 i Dybensgade, og den ældste Kapellans Bolig, der laa mellem Østergade og Lille Kongensgade, nuværende Nr. 49 paa Østergade, Nr. 44 i Lille Kongensgade. Den anden Kapellans Bolig var en Del af nuværende Nr. 1 i Admiralgade, Hjørnet af Vingaardstræde; i en anden Del af samme Sted boede Organisten og Klokkeren.

I Kirkens Inventarieliste 1734 og 1754 beskrives Sognepræstens Bolig, der var bleven ny opført 1703, som et grundmuret Hus, 2 Etager højt, med Kvist og Kælder samt Sidehus med Kvist og Baghus. Det brændte 1795 og blev derefter bortsolgt og udstykket. Den ældste Kapellans Bolig havde Forhus paa Østergade, Baghus vendt mod Kirken, med særlig Indgang. Det blev solgt 1799. Den 2. Kapellanbolig, paa Hjørnet ud til Kirken og Admiralgade, brændte 1795 og blev derpaa solgt. Klokkerboligen bestod af Gadehus, Sidehus og Baghus; ligesaa Organistboligen. Begge brændte 1795 og blev derpaa solgte. Graverens Hus laa paa Kirkegaarden, Pikkerens Hus[2]) laa tæt ved dette eller sammenbygget med det, havde 4 Fag og Indgang fra Vingaardstræde.

---

[1]) Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728, Kbh. 1906, 116 f., 123, 137.

[2]) Pikker var da en Benævnelse paa Undergraveren. Ordet synes at hidrøre fra, at Kiming ofte udførtes ved at banke (pinke) paa Klokkerne.

4.

For selve Kirken har Tiderne været meget omskiftende. Der har aabenbart været en Velmagtsperiode i den anden Halvdel af det 15. Aarhundrede og i de første Aar af det 16., særlig begrundet paa de mange Altre, som da fandtes eller stiftedes. Til disse havde Stifterne henlagt Ejendomme i København og andetsteds eller paa anden Maade draget Omsorg for Oprettelsen af en Gudstjeneste ved dem. Ofte havde de eller deres Arvinger forbeholdt sig Kaldsret til en Kapellan eller anden Gejstlig, der skulde besørge Tjenesten ved Alteret[1]). Paa den anden Side blev der af Christian III paalagt Altergodset Rostjeneste, og dette stod ved Magt til 1666, da Præsterne ved de 3 Sognekirker fritoges for Rostjeneste af det dem tillagte Altergods. Tillige tilhørte dengang Tienden af Nikolaj og andre københavnske Sognemænd Frue Kirke.

1509 undergik Kirken en stor Istandsættelse, 1516 blev en ny Hvælving opført, og Kirken fik 3 Klokker. 1520 blev den et Centrum for Reformationsbevægelserne. Det var her, Martin Reinhard og senere Hans Tausen prædikede og danske Salmer for første Gang blev sungne. Den havde da 2 Sideskibe, Korsbygning i Koret og mindst 2 Kapeller, Sct. Nikolaj og Vor Frue[2]). Hvorvidt Kirken havde noget Taarn, er tvivlsomt[3]). Besad den et, var det dog næppe noget anseligt. Man ønskede i alt Fald at faa et større bygget; men de forandrede

[1]) Af Altre i Nikolaj Kirke fandtes i Begyndelsen af det 16. Aarhundrede Sct. Antoni, Sct. Salvatoris eller Hjælpens ogsaa indviet til Sct. Erasmus og Sct. Brandanus, Helligkors, Scta. Annes, Sct. Mauritii, Trefoldigheds, Sct. Nikolaus', Sct. Mikkels, Sct. Josts, Sct. Sørens, Scta. Barbaras, Sct. Sebastians og Vor Frue.

[2]) Bruun, l. c. 217.

[3]) Ifølge Pontoppidan, Origenes hafnienses, 175, havde Kirken intet Taarn, førend det endnu tilværende blev bygget.

Forhold, der indtraadte med Reformationen, da Kirken mistede baade Jordegods, Sølv og andre Prydelser, medførte ugunstige Tider for Kirken, og det siges 1540, at Kirken da havde mistet alle de Sten, over 200000, som var købte til Taarnet, derhos 200 Læster Kalk og alle de Penge, der var samlede til Bygning af det.

I Oktober 1560 ramtes Kirken af Lynet, som sønderslog Hvælvingen og ødelagde Højalteret samt en af Povl Fechtel skænket Altertavle. Omtrent paa den Tid forefaldt ogsaa den af Wolff i hans Encomion berettede Tildragelse, at en gammel Kvinde, der blev viet til sin syvende Mand, ved Trolddomskunster Søndagen efter Vielsen fremkaldte en Panik i Kirken, for hvilken hun blev dømt til at brændes.

Man havde imidlertid ikke opgivet at faa et stort Taarn bygget. 1582 befalede Kristoffer Valkendorf Kirkeværgerne at begynde paa Bygningen af Taarnet, og 1586 opfordredes Adelen i Nikolaj Sogn til at yde Bidrag til Opførelsen. Taarnet blev da færdigt, omtrent i den Skikkelse, det endnu har, 1591, som Aarstallet, der er anbragt paa det, angiver. Det manglede endnu Spir; et saadant fik det dog snart derefter, skønt Bygningen af Taarnet havde bragt Kirken i en Gæld, der ikke kunde betales af dens Indtægter. Der udstedtes da en Forordning om Betaling for Stolestader, der skildres som brøstfældige. 1630 bestemtes, at der skulde betales for Stolestaderne, og Breide Rantzau til Rantzausholm gav 1000 Rdlr. til Bygning af Spiret. Det rejstes i den Skikkelse, hvori det ses i Wicks Prospekt af København 1611[1]), og stod saaledes indtil Januar 1627 (28?), da det blæste ned og slog Kirkens Hvælvinger itu. Først længe efter blev det atter opsat, og Taarnet synes indtil videre at have henstaaet med en Art spids Hat.

[1]) Gengivet i Bruun l. c. I, 454.

Omtrent paa den Tid er der dog aabenbart foretaget større Istandsættelser paa Kirken, og mange private hjalp paa forskellig Maade til med Gaver.

Under Belejringen 1658 traf en gloende Kugle Spærværket paa den n. Side af Koret, men gjorde ellers ikke Skade.

1663 begyndte man igen paa større Arbejder; der tilstodes Kirken Frihed til at indføre Kalk, Sten og Tømmer til forestaaende Bygningsarbejder, og 1666 opsattes det prægtige Spir, som prydede Kirken indtil 1795. Det byggedes af Tømmermester Lave Tommesen efter Tegning af Kongens Bygmester Albertus Mathiesen. Efter den med Tømmermesteren sluttede Kontrakt skulde han daglig anvende 8 Svende; Materialierne leveredes af Kirkeværgerne, og for sit Arbejde skulde han have 1900 Rdlr. Det skulde være færdigt i 1664. Fløjstangen blev dog først opsat 1669. Der var til Spiret indsamlet ca. 30000 Rdlr.

Kirken var alt 1630 bleven prydet udvendig med Statuer og malede Kobberplader med Billeder af det gamle Testamentes Fædre og Profeter samt Evangelisterne og Apostlene, endvidere paa to af Pladerne med Christian IV's Navnechiffer og Krone, indvendig med pragtfulde Gravmæler og Epitafier[1]). Yderst ude paa Korets Gavl stod en forgyldt Statue af Sct. Nicolaus, og over den sydlige Indgang fandtes en af Longomontanus forfærdiget Solskive. Orgelet, som Kirken allerede havde faaet 1563, og som var betalt af Organisten Johan Lauritssøn, ansaas for at være det bedste i Danmark, næst Orgelet paa Frederiksborg.

1686 fandtes der ved Kirken en større og en mindre Brandsprøjte, hvortil der dog ikke hørte Slanger, idet

---

[1]) Ved Forordningen af 7. Novb. 1682 bestemtes, at Epitafier vel ogsaa fremtidig maatte opsættes i Kirkerne, men kun med Indskrifter og ikke længer med Billeder.

saadanne da endnu ikke var kendte. Først 1689 anskaffedes 2 Sprøjter med tilhørende Slanger. Desuden fandtes der paa den Tid 5 Haandsprøjter, 50 Læderspande og 5 Brandøkser. Fra Slutningen af det 17. Aarhundrede var der ogsaa Taarnvægtere, som dog lønnedes af Stadens Kasse. Disse skulde vare for Ildebrand i Byen.

I Midten af samme Aarhundrede havde Boghandler Cassuben et Bogudsalg i Kirken; det betragtedes dog som forargeligt og ophørte snart.

Af de Gaver, der tilflød Kirken i det 17. Aarhundrede eller var tilflydt den i Forvejen, var de ældste 2 Messehagler, der var forærede af Kong *Hans* 1513. En forgyldt Sølvkalk, der vejede 108 Lod 2 Kv., var skænket Kirken af Brygger *Albert Jakobsen;* en mindre, der vejede 54 Lod 1 Kv. og kun brugtes til Adelspersoner, skyldtes *Nicolaus Schwab;* en Sølvkande, der vejede 134 Lod 1 Kv., var foræret 1611 af Kapellan *Peder Olufsen;* en Sølvbakke, der vejede 56 Lod, 1652 af Jordemoder *Lisbeth Hansdatter*[1]), et Sølvskrin til Oblater, der vejede 87 Lod 2 Kv., 1656 af Byfoged *Klavs Iversen Ravn.* Desuden var der 3 smaa forgyldte Sølvkalke, der brugtes til Syge, flere værdifulde Messehagler og Alterklæder m. m. En Sølvkalk paa 127 Lod skrev sig fra *Jakob Jørgensen.*

Pragtfulde Lysekroner skænkedes 1632 af *Hans Trægaard* og *Henrik Rosenmeyer,* 1655 af daværende øverste Renteskriver, senere Borgmester *Peder Pedersen,* 1661 af

[1]) Det synes at have været denne Bakke, der benyttedes som Daabsfad, som blev stjaalen 1747. Der beordredes da af Magistraten anskaffet et ganske lignende med de samme Indskrifter. Undergraveren, ved hvis Forsømmelse Tyveriet var sket, maatte erstatte det, idet der aarlig afdroges 20 Rdlr. i hans Løn. Da han døde, skyldte han endnu 27 Rdlr., men hans Enke fritoges dog efter Ansøgning paa Grund af Fattigdom for at betale dem. I øvrigt fandtes ogsaa samme Aar en af Kirkens Tavlebøsser opbrudt i Stranden ved Højbro.

Raadmand *Morten Mikkelsen*, 1653 af Stadshauptmand *Frederik Thuresen* og *Anne Jakob Jørgensens*.

1616 gav *Mikkel Vibe* Kirken i Anledning af de Uordener, der blev begaaede i den paa Grund af den tidligere mangelfulde Oplysning ved Foprædikenen om Vinteren, 16 Lysearme, hvoraf 2 med 2 Piber. Desuden fandtes der 2 dobbelte, den ene foræret 1602 af *Borkart Gelgeter*, den anden 1645 af Underskriver *Anders Nielsen*.

Af de Gaver, Kirken fik i Form af Grundejendomme eller Penge, var den ældste et Hus i Admiralgade til Bolig for Præsteenker; det var skænket Kirken i Tiden før 1633. Da der en Tid ingen Præsteenker fandtes, bortlejedes det, indtil det blev saa forfaldent, at Istandsættelsen vilde koste en stor Sum. Efter Magistratens Beslutning bortsolgtes det henimod Slutningen af Aarhundredet, vistnok 1691, og indbragte 911 Rdlr.; disse sattes paa Rente til Bedste for eventuelle Enker. 1729 var denne Kapital vokset til 2689 Rdlr., hvoraf flere Enker derefter i det 18. Aarhundrede fik Renten, 5 %, tilligemed Indtægten af de i det følgende nævnte Legater, stiftede af *Frederik Thuresen* og *Søren Sørensen*, med Tillæg af Kirkens Penge.

1616 indbetalte Mikkel Vibe 212 enkende Daler in specie, for at der for Renterne skulde købes Lys til Armene, han havde givet[1]). Da det i 1660 udtaltes, at der ikke var tilstrækkeligt i Renterne til at købe Lys paa Grund af den da herskende Dyrtid, lagde Kirken 2 Rdlr. aarlig til af sine andre Penge og anmodede Vibes Arvinger om at forøge Kapitalen. Dette gjorde de dog ikke, og det bestemtes da, at der indtil videre kun skulde sættes 1 Lys i hver af de toarmede Stager ved Prædikestolen.

---

[1]) Dette saa vel som de fleste af de efternævnte Legater findes udførligt gengivne i Hofman, Fundationer IX, 253 ff.

Anne Hans Holsts, hvis Mand i sine Velmagtsdage havde bekostet Alteret og Daaben, gav 1633 4000 Speciesdaler til Kirken. De 3000 skulde ligefrem være til Kirkens Nytte. Renten af de øvrige 1000 skulde fordeles med det halve til Sognepræsten, det halve til de to Kapellaner.

1652 fik Kirken 200 Sletdlr. ifølge *Helvig Johanne*

Nikolaj Taarn 1831. Set fra Hjørnet af Vingaardstræde og Holmensgade.

Ther Borcks Datters Testamente — Renten derat skulde tilfalde den yngste Kapellan —; 1659 af Dr. *Henrik Fuiren* 500 Rdlr.; 1663 af *Bodil Ditlef Wittes* 300 Rdlr.; 1668 af *Kirsten Nielsdatter*, Asmund Christensens Enke, 200 Rdlr.

Ved Testamente, oprettet 1663, skænkede *Lisbeth Hansdatter* Kirken sit Hus i Kongensgade til Bolig for Enker efter Præster ved den. Fundatsen er af 1671.

Foruden de 1400 Sletdlr., Berthe Scheel gav 1677

for sin Mands Gravsted, bestemtes, at Graveren aarlig skulde have 2 Rdlr.

1684 konfirmeredes Frederik Thuresens Legat[1]). Det var oprindelig fastsat til 2000 Sletdaler, som skulde henstaa i 36 Aar for med Rente og Rentes Rente at vokse til 8000. Da det imidlertid ikke lykkedes at faa de 2000 Sletdaler af hans Bo og Arvinger, bestemtes det 1684, da Legatformuen var bleven 1500 Sletdaler, at der af Renten skulde tilfalde Kirken 50 Sletdaler aarlig og det øvrige forholdsvis fordeles mellem Sognepræsten, Kapellanerne, Organisten, Klokkeren og Graveren.

1690 gav Borgmester *Kristen Andersen Dværig* for Vedligeholdelsen af sit Gravsted en Gaard i Greve By, hvortil der hørte et Fæstehus, saa at Ejendommen ogsaa stundom findes benævnt Godset i Greve. Gaarden havde af Ager og Engs Hartkorn 7 Td. 1 Skp. 1 Fj. og svarede i aarlig Afgift 6 Tdr. Byg og 3 Tdr. Havre, omsat i Penge efter Kapitelstakst, derhos 2 Tdr. Havre til Kirkeværgerne.

Borgmester *Bartholomæus Jensen* og hans Hustru havde givet 500 Sletdaler til Helliggejstes Kirke for Vedligeholdelsen af et Gravsted dèr, men da de 1693 ved Mageskifte afstod Gravstedet, tillodes det 1697 af Kongen, at de 500 Sletdaler transporteredes til Nikolaj Kirke[2]).

Denne ejede desuden i en Del af det 17. Aarhundrede noget Jordegods udenfor København, saaledes i Klejtrup i Jylland, og der tilgik Kirken betydelige Pengegaver 1644, foruden at ikke lidet kom ind ved en Indsamling 1652[3]).

---

[1]) Frederik Thuresen synes tillige ca. 1670 at have skænket 1000 Sletdaler til Kirken.

[2]) Ifølge Hofman IX, 269 skulde Mageskiftet først være fuldbyrdet 1716.

[3]) Se nærmere herom Nielsen, Kbhs. Hist. og Beskr. IV, 75. — Yderligere kan nævnes, at Peder Perlestikker 1604 gav 1000 gle. Daler

1686 ejede Kirken Sognepræstens Residens, hvori der var en Skole; Kapellanens Residens, hvori der ogsaa var en Skole; Organistens og Klokkerens Residenser; den før omtalte Bolig for Præsteenker i Admiralgade; 3 Huse ved Hjørnet af Vingaardstræde og Ulkegade; 8 i Vingaardstræde; 4 i Ulkegade[1]). Derhos svaredes der Jordskyld af en Mængde (ca. 48) Huse rundt om i København.

I Obligationer, Testamenter og Gavebreve ejede Kirken da 16670 Rdlr. 1 ß 6 Sk. Den havde i Jordskyld en aarlig Indtægt af 112 Rdlr. 3 ß 10 Sk., som dog synes at have tilkommet Sognepræsten, og i Husleje 504 Rdlr.

I det 17. Aarhundrede, ogsaa i det følgende, spillede Stolestadernes Indretning og Benyttelse en stor Rolle og gav Anledning til megen Rangstrid. De kendtes ikke i den katolske Tid og var først indrettede efter Reformationen. Ved Forordning af 17. April 1578 var det blevet bestemt, at Mænd og Kvinder ikke maatte sidde sammen i Nikolaj Kirke, ligesom det 1577 var blevet bestemt for Vor Frue Kirke, og 1583 havde Valkendorf befalet, at Mændene skulde sidde paa højre Side, Kvinderne paa venstre. I Midtergangene fandtes da de lange Mandsstole og overfor disse de lange Kvindestole, i den søndre Gang fra Koret ned til Daaben de korte Mandsstole og i den nordre Gang de korte Kvindestole tilsvarende, alle med enkelte lukkede Stole; endvidere Pulpiturerne, der ogsaa havde enkelte lukkede Stole, og blandt hvilke der fandtes et adeligt Pulpitur over for Prædikestolen; forskellige Steder Klappesæder og midt paa Gulvet Bænke. De korte Stole havde 4 til 6, stun-

til Vor Frue fattige Skole; men Kapitalen skulde forvaltes af Nikolaj Kirkeværger.

[1]) Præsteenkernes Hus i Kongensgade nævnes ikke som Kirkens Ejendom førend i 1688.

dom 8 Siddepladser, de lange indtil 9. Af de lange Mandsstole var 2 forbeholdte Magistraten, i de korte fandtes en lukket for Præsterne. Der fandtes ogsaa en pragtfuld kongelig Stol.

Ved Leje af Stolestader betaltes der Fæstepenge. Prisen var i Reglen 4 Rdlr. aarlig for en lille, lukket Stol, 5 til 10 for en stor, for en lukket i Pulpiturerne 4 til 8 Rdlr., for Klappesæder 2 til 4 ß, for et helt Pulpitur indtil 25 Rdlr. Fornemme Familier ses stundom at have betalt Stolestader for deres Tjenestefolk.

I øvrigt var det ofte forbundet med stor Vidtløftighed at faa Pladser i Stolene. I Reglen skulde Magistraten ved et særligt Dokument først godkende Tilladelsen, og det synes stundom at have været Brug, at vedkommende Lejer ogsaa skulde betale de Restancer, der kunde findes fra Forgængerens Tid.

I Slutningen af det 17. Aarhundrede og Begyndelsen af det 18. synes der at have været ganske gode Tider for Kirken; men der paalagdes den da ogsaa flere overordentlige Afgifter. Det befaledes den saaledes 1687 at bidrage 100 Rdlr. aarlig i ti Aar til Christianshavns Kirke. 1701 maatte den udrede en Afgift til Vor Frue Skole, foruden vedblivende til Frelserens Kirke, og fra 1703 en Afgift til Præsten ved den danske Kirke i London[1]). Ved Fundats af 1706 oprettedes Nikolaj Kirkeskole, som skulde optage Børn fra alle Dele af Byen, og der forordnedes udsat et Bækken til Bedste for Skolen[2]), — allerede 1683 var det blevet bestemt, at der til Bedste for Christianshavns Kirke ved hver Kirkes Dør skulde staa en Mand med en Bøsse for at indsamle, hvad Folk vilde give til den.

---

[1]) Om denne Kirke se Tilskueren, Jan. 1909, 68 ff. Den indviedes 1696 og blev atter nedbrudt 1869.

[2]) Den fik en ny Bygning ca. 1746.

Derefter maa der dog atter være fulgt noget daarligere Tider: 1719 berettedes, at Kirken var i Gæld, hvorfor der til Bedste for den maatte ombæres en Tavle baade til Aftensang og om Fredagen, foruden som tidligere til Højmesse om Søndagen.

Beretningen om, at Kirken var i Gæld, fremkommer derpaa atter flere Gange i den følgende Tid, saaledes 1777 og 1791, og der nævnes flere Gange i Aarhundredet Laan, som den maatte optage.

Med Kirkens Formue skete der ellers ikke store Forandringer. Nogle enkelte indtraf ved de Steder, der svarede Jordskyld, idet bl. a. Jordskylden stundom ophævedes paa Grund af Gaders Udvidelse[1]). Kirken købte 1747, uvist hvorfor, Huset Nr. 90 i Lille Kongensgade. Det havde tilhørt en Bager Lentz, men var afbrændt. 1756 var mange Ligstene hjemfaldne til Kirken. Først var det Meningen at bortsælge dem ved Auktion; men da en saadan betragtedes som en Skam for Kirken, skete det ikke. 1747 bestemte Magistraten, at der aarlig forud skulde betales Leje af Stolestaderne, og samtidig fastsloges det, at Kirkeværgerne skulde have Ordre fra Magistraten angaaende enhver Udgifts- og Indtægtspost.

I øvrigt tilflød der Kirken endnu i det 18. Aarhundrede ikke faa Gaver, om end færre end tidligere. Saaledes forærede Blikkenslageren *Emanuel Limborger* 1719 en Lysekrone til Kirken foruden 100 Rdlr. til Vedligeholdelse af den og til Lys. En Sølvkande, der vejede 124 Lod, skænkedes 1707 af Klokker *Anders Hansen* og Hustru.

Etatsraad *Hans Rosencreutz* gav 1706, foruden 500 Rdlr. Kroner eller 750 Sletdaler for sit Begravelsessted,

---

[1]) Matrikelnumrene paa de Steder, der svarede Jordskyld 1774 findes i Jordskylds Bøger 1637—1776 m. m. (Pk. Nr. 14 i Nikolaj Kirkes Arkiv).

500 Rdlr. til Kirken, af hvilke sidste Kirken aarlig skulde have Renten af 300 Sletdaler, den øverste Kirkeværge Renten af 200, Klokkeren af 100, Graveren af 100 og Pikkeren af 50.

1707 skænkedes der ifølge Borger og Klædekræmmer *Jobusch'* Testamente Kirken 2000 Rdlr. til Bedste for 12 fattige Skolebørn, 1000 Rdlr. til Vedligeholdelse af Begravelsessted og 1000 Rdlr. til Bedste for Fattige, 1713 af *Jens Mortensen* i Kongens Livstald 300 Rdlr. til Bedste for fattige Skolebørn. Ogsaa flere andre betænkte Skolen.

Gehejmeraad *Christian Sehested* og hans Hustru *Charlotte Amalie Gersdorf* gav s. A. 500 Rdlr. Kroner, hvis Rente skulde tildeles 5 fattige Lemmer af Nikolaj Sogn, Konferensraad *Hans Seidelin* 1718 4000 Sletdaler til Indretning af en ugentlig Onsdagsprædiken.

Efter Hyrekusk *Søren Sørensens* Testamente, konfirmeret 1733, udgjorde hans Bo 1737 945 Rdlr. 6 Sk. Deraf skulde Kirken have 200 Rdlr. mod at vedligeholde hans Gravsted i 30 Aar, Kirkeværgerne Renten af 100 Rdlr., og af de øvrige 645 Rdlr. 6 Sk. skulde Renten tilfalde Kapellanernes Enker, naar saadanne fandtes, og ellers Kirken.

1761 legerede Kvartermester ved Konventhuset i København[1]) *Ole Sørensen Brøndbye* 1050 Rdlr. til Kirken, hvoraf Renten skulde tilfalde hans Søskende, deres Børn og Børnebørn, hvornæst Legatet skulde anvendes til Bedste for Kirken.

Ved Slutningen af Skiftet 1792 efter *Maren Jørgensdatter,* Enke efter Skræddermester Kruuse, blev der 1500 Rdlr., hvoraf Renten 2 Gange om Aaret af Kirkens

[1]) Konventhuset var de af Christian IV ca. 1630 til Fattigvæsenet og dettes Administration skænkede Bygninger paa Hjørnet af Pilestræde og Silkegade, hvor der tidligere havde været Silkeværi, og som senere udvidedes med den nuværende Bikubens Grund (Bruun l. c. I, 556 f., II, 537 ff.).

3 Præster skulde uddeles til Husleje for husarme og fattige Borgere og Borgerenker, og til samme Brug testamenterede Kruuses Pige *Dorthe Madsdatter* sit Efterladenskab, som ved Skiftets Slutning 1793 blev udbragt til 236 Rdlr. 4 ß 6 Sk.

Endnu efter Kirkens Brand synes der ifølge tidligere Bestemmelser at være tilgaaet den 2 Legater, nemlig Justitsraad *Thomsens* og *Willebrand Carl Clüvers*, begge paa 1000 Rdlr., og ved Etatsraad *Ole Dalsgaards* Testamente (1798?) bestemtes 50 Rdlr. til Kirken, hvoraf Renten skulde betales Graveren paa Assistens Kirkegaard for Vedligeholdelse af hans Gravsted.

Forandringerne i Mønt forandrede i Tidens Løb de legerede Kapitaler noget. Det besluttedes saaledes 1688, da Speciedalerne var i høj Kurs og vanskelige at faa, at man ved Beregningen af Kapitaler skulde lade sig nøje med den Opgæld, der blev fastsat ved Forordningen af 17. Jan. 1688.

Renten var i det 17. Aarhundrede gennemgaaende 6 %, senere i Reglen 5 %, stundom ogsaa 4.

Hvad Kirkens Bygninger angik, siges det 1728, da Frue Kirkes Menighed efter Branden i flere Aar var henvist til Nikolaj Kirke, at denne var gammel og skrøbelig. 1730 foretoges en mindre Istandsættelse af Taarnet. Da Jubelfesten 1736 skulde afholdes, erklærede Kongen, at han vilde benytte den derværende for ham bestemte Stol, som den var, da Kirken var gammel og formodentlig ikke taalte nogen Forandring. Et Sangværk, der var forfærdiget af Organist Breitendich og bestod af 35 Klokker, blev opsat i Nikolaj Kirke, men flyttedes i 1744 atter derfra til Frue Kirke[1]).

1737 anlagdes et kunstigt Trykværk i et lille Hus paa Kirkegaardens Grund ved Hvælvingen af Hensyn

[1]) Se herom efterfølgende Artikkel af Dr. Villads Christensen.

til Faren ved en Ildebrand i de snævre Gader i Nabolaget. Ved dette Trykværk fandtes de foran nævnte store Brønde eller Vandbeholdere paa Kirkegaarden.

I Aarene 1738 til 1742 foretoges derpaa en Hovedistandsættelse, der ogsaa til Dels udstraktes til de Kirken tilhørende Bygninger udenfor selve Kirken. Den kostede ca. 16500 Rdlr. Taarnet med Vægtergangen istandsattes, Spiret blev udbedret, ligeledes Murene i Kirken, hvorved der forsvandt en Række adelige Vaaben, som var malede under Vinduerne til Minde om adelige Brudevielser. Alteret, der havde et Maleri af Karl v. Mandern, Prædikestolen, Orgelet og Korets Messingtralværk blev malede og opforgyldte, men ved Opbyggelsen af nogle lukkede Stole under Orgelet forsvandt flere fra gammel Tid hidrørende Leveregler, der var anbragte paa Murene. Tillige foretoges en stor Istandsættelse af Sakristiet, der opførtes paany af tynd Grundmur, og det gamle Orgel fik en Istandsættelse, der udførtes af Organisten.

1747 nedbrødes det gamle Sprøjte- og Materialhus og et nyt opførtes, 1748 nævnes en Stald paa Kirkegaarden.

Efter fuldendt Istandsættelse stod Kirken som et herligt Mindesmærke fra Fortiden, »med Billighed den første og fornemste«, siger Thura, om den end indvendig med sine i 2 Etager anbragte Pulpiturer tog sig noget skummel ud. Ved sin Rigdom paa kostbare Gravmæler, Epitafier, Ligstene og Billeder og ved de i Koret ophængte gamle, i Krigene erobrede Faner og Standarter siges den at have taget sig ud som et helt Museum. Der fandtes bl. a. ogsaa et af Katoliker meget besøgt stort Trækrucifiks, som var en Levning fra de katolske Tider. Set udvendig fra fremtraadte den i den pragtfulde og skønne Skikkelse, hvori den ofte findes afbildet, f. Eks. i Den danske Vitruvius.

I Midten af det 18. Aarhundrede spilledes paa Orglet foruden til de sædvanlige Gudstjenester hver Onsdag og Fredag Kl. 4 til 5 fra Paaske til Mikkelsdag og fra Kl. 3 til 4 fra Mikkelsdag til Paaske.

Nogle mindre Istandsættelser fandt endnu Sted i den sidste Halvdel af Aarhundredet: 1769 fik Kirken 2 nye Klokker, 1777 foretoges en betydelig Istandsættelse af Orglet, 1791 en Hovedistandsættelse af Taarnet, og som der var værnet om Kirken, efter at Magistraten ved Brev af 18. Novb. 1744 til de daværende Kirkeværger havde beordret, at Magistratens Resolution først skulde indhentes, naar nogen Forandring skulde foretages paa Kirkens Mure, Gesimser, Gibsning eller Zirater, henstod den i det væsentlige uforandret indtil det ulykkelige Aar 1795, da den med en stor Del af det omliggende Kvarter afbrændte uden senere at være bleven genopført.

Som Følge af Branden i det Kirken omgivende Strøg nedsattes der i 1796 en Kommission til at indrette og bestyre et Afbetalingsfond for Stadens Gæld i Anledning af Gadernes Udvidelse og det ny indrettede Brandvæsen. Denne Kommission, hvis Formand var Operpræsident Chr. Urne, og hvis Sekretær var den udmærket dygtige og virksomme Kammerraad Feddersen, fik 2. Aug. 1805 Befaling til ogsaa at ordne Forholdene angaaende Nikolaj Kirke og administrere dennes Formue.

Førend den traadte i Virksomhed, var der dog truffet adskillige Bestemmelser om Kirken. Ved Reskript af 21. Decbr. 1804 nedlagdes Nikolaj Sogn, idet der var bestemt, at Kirken ikke skulde genopbygges. Enken *Mordhorst* havde vel ved Testamente skænket 4000 Rdlr. til Kirkens Opførelse, men det overlodes Magistraten at disponere over dem saaledes, som den maatte finde det mest stemmende med den Afdødes Villie.

Navnlig til Udredelse af Præsternes Lønninger og af Pensioner til disse og Kirkens Betjente paalagdes der

ved Reskripter af 21. Okt. og 21. Decb. 1804 Vor Frue, Helliggejstes, Trinitatis, Holmens og Garnisonskirke, til hvilken Nikolaj Sogn var bleven fordelt, en aarlig Afgift af 1900 Rdlr., men ved nogle Præsters kort efter paafulgte Befordring kunde denne Afgift 1809 nedsættes til 600 Rdlr., og 1812 ophørte den ganske.

En Del af de Nikolaj Kirke tilhørende Bygninger var som nævnt bleven solgte. Desuden bortsolgtes 1799 ved Auktion en Del Klokkemetal, Kobber, Bly og lignende, som var fundet efter Branden.

Tre Kalke og Diske, der var i Behold, overleveredes til Helliggejstes Kirke.

Kommissionen maatte arbejde under en Del Vanskeligheder. En Tid, kort før dens Virksomhed begyndte, oversteg Udgifterne af Kirkefonden Indtægterne ret betydeligt, men ved de forskellige Salg og Kommissionens gode Foranstaltninger voksede Fonden snart stærkt. Formuen, som ejedes af Kirken, udgjorde 1803 i Obligationer af forskellig Art kun 18175 Rdlr.; men allerede 1805 var den vokset til 40273 Rdlr. 72 Sk.[1]), af hvilken Kapital en Del afgaves 1807 til Sjællands Stifts offentlige Midler, for at disse fremtidig kunde udbetale de Legatrenter, som af Præsterne skulde have været uddelte til Husarme og Fattige. Den voksede yderligere til 60179 i 1812. Kommissionens Virksomhed ophørte i 1814, og dens Sager overgik til Magistraten. Denne havde dog store Vanskeligheder at overvinde, da Renten af de Statspapirer, hvori Legaternes Formue bestod, sank til 2 %, en Tid til Dels endog til 1 %. Andre Vanskeligheder opstod ved, at der i Mængde indkom Begæringer til den om at flytte dels Lig af for ikke lang Tid siden jordede, dels Ligstene m. m. til Assistens Kirkegaard. I Reglen opfyldtes disse Begæringer, for

[1]) I 1807 til 40848 Rdlr. 72 Sk.

KØBENHAVNS
KOMMUNEBIBLIOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

Ligstenenes Vedkommende dog ikke fuldt ud, idet for mange ingen Fornyelse af Ejendomsretten til dem havde fundet Sted. Der bortsolgtes derfor ogsaa 1810 140 Ligstene fra Kirken og Kirkegaarden ved en Auktion, der indbragte 1828 Rdlr., og samtidig bragtes Benene af en Del Skeletter, som kom for Dagen, ud paa Assistens Kirkegaard.

1807 bestemte Kongen, at Kirkens Rudera skulde overlades Brandvæsenet for at istandsættes og indrettes til en Bygning til Brandredskabers Bevaring; Gravene saa vel i Kirken som paa Kirkegaarden skulde sløjfes og udjævnes. Da Overleveringen til Brandvæsenet skulde ske, opstod der Tvivl, om dette ogsaa skulde betale for Taarnet; man enedes da om en Erstatningssum af 14038 Rdlr., idet Brandvæsenet kun skulde betale for det halve af Taarnet[1]).

Tanken om at anvende Ruinerne til Brandvæsenets Nytte kom dog ikke fuldt til Udførelse; vel erklæredes de ryddeliggjorte 23. April 1808; men Ruinerne af Kirken forblev dog staaende indtil i August 1817, da man begyndte at nedbryde dem, efter at en Mur noget før var nedstyrtet[2]).

Angaaende Formuen havde Kongen 9. Juli 1812 bestemt, at den dels skulde overgives til det Harboeske Enkefruekloster, dels anvendes som Bidrag til Frederiks Kirkes Opførelse.

Kommissionen foreslog, at man skulde bøde paa Kirkegaardens uregelmæssige Figur ved at bortsælge noget af den til Byggegrunde og besætte den øvrige Del af Pladsen nærmest Gaderne med Butikker. Denne Tanke kom senere for saa vidt til Udførelse, som man,

---

[1]) Taarnets Rudera vurderedes 1807 til 10183 Rdlr., Kirkens til 8947, i alt altsaa 19130 Rdlr.

[2]) Fyens Stifts Adresseavis, 2. Sept. 1817.

ifølge en Bestemmelse af 1838, i 1841 opsatte de Slagterboder af Jærn, som endnu staar der, støbte paa Frederiksværk, og som afløste en Del Boder af Træ.

Noget derefter afgaves Taarnet til Brandvæsenet, som benyttede det til Station, indtil det fik sin nye Bygning ved Vestervoldgade. I den Tid forsvandt ogsaa en af de sidste Levninger fra den katolske Tid, nemlig den Billedstøtte af den hellige Nikolaus (?), som indtil da havde staaet i en Niche over Indgangen til Taarnet. Den toges i Forvaring af Brandvæsenet, da den mishandledes af Gadedrenge, der brugte den som Skive for Stenkast.

Da Brandvæsenet fraflyttede Taarnet, — Taarnvæg terne var vistnok alt tidligere inddragne, — udlejedes det til Adams Expres, hvis Skilt en Tid lang til Mispryd for Taarnet indtog Pladsen over den Indgangsdør, gennem hvilken i tidligere Tid saa mange Slægtled var dragne ind i den gamle Kirke.

Taarnet benyttedes tillige i den Tid til at give Tidssignal: Klokken 1 Eftm. faldt en Kugle, der oven paa Taarnet var hejset op paa en Stang. Signalet havde tidligere, fra 1772, været paa Rundetaarn og flyttedes 6. Juli 1868 til Nikolaj Taarn. 16. Marts 1909 flyttedes det til Silopakhuset i Frihavnen[1]).

Om Pladsen omkring Taarnet er der blevet fremsat en Del Projekter, saaledes i 1906 at bygge en Hovedtelegrafstation paa Kirkepladsen; men dette Forslag godkendtes ikke, og Pladsens fremtidige Skæbne henstaar endnu som uvis.

Om Nikolaj Sogns Udstrækning haves desværre kun meget ufuldstændige Oplysninger. Da Klare Kirke blev nedlagt ved Reformationen, blev denne Kirkes Sogn henlagt til Nikolaj. Alt i Slutningen af det 15. Aar-

[1]) Dannebrog 16. Marts 1909.

hundrede havde dette Sogn dog et stort Omraade. Det strakte sig op til Fisketorvet (den Del af det nuværende Amagertorv, der ligger mellem Valkendorfsgade og Klosterstræde) og indbefattede en Del af Læderstræde, Købmagergade og Pilestræde. 1634 nævnes Landemærket, Aabenraa, Store og Lille Brøndstræde, Springgade, Østervold og Købmagergade som hørende til Sognet. Det synes endog, at Dronningens Tværgade og Rigensgade en Tid derefter har hørt til Nikolaj Sogn. 1660 henførtes Skipperboderne, der begrænsedes af den sydlige Husrække i Dybensgade, den østlige Side af Admiralgade samt Holmens Revier fra Admiralgade til Kongens Nytorv, tillige med alle til Søværnet henhørende til Holmens Kirke, til hvilken ogsaa Nyboder henlagdes 1686, og en stor Del af de foran nævnte Strækninger maa vel ogsaa være gaaede fra, da Trinitatis Kirke blev bygget; til Gengæld forøgedes Nikolaj Sogn 1685 med den søndre Side af Stormgade fra Hjørnet langs ud til Volden og med de øvrige Syd herfor liggende Gader til Staldene og ud til Enden af Kanalen (Frederiksholms Kanal).

Ved Nedlæggelsen af Sognet 1804 tildeltes der Helliggejstes Kirke den største Del, fordi der dèr boede baade mange Jøder og mange Kræmmere, der hørte til den tyske Menighed. Til Holmens Sogn henlagdes den søndre Side af Østergade og hele Kvarteret Syd derfor.

Endnu paa den Tid tilfaldt der paa en Maade Kirken et Legat, idet Justitsraadinde *Cecilie Rosted* ved Testamente af 28. Febr. 1818 legerede 3000 Rdlr. Sølv til Vedligeholdelse af hendes Datter Gertrud Birgitte Bodenhoff født Rosteds Gravminde. Hvis Renterne ikke aarlig fandt fuld Anvendelse til dette, skulde det halve lægges til Kapitalen, det halve tildeles Nikolaj Sogns Fattige. Som Følge af Sognets Nedlæggelse kom dette de Fattige

til gode i alle de Sogne, mellem hvilke Nikolaj Sogn var blevet fordelt.

Som Tilføjelser til det foregaaende kan anføres, at Mogens Heinesøn fandt sit endelige Hvilested i Ørslevkloster Kirke, 2 Mil N. Ø. for Skive, hvor der endnu findes en Ligsten og et Epitafium over ham, og at Hans Tausens første Hustru Dorothea, formentlig en Søster til hans Medarbejder Mag. Jørgen Sadolin, blev begravet i Nikolaj Kirke (Terpager, Inscriptiones ripenses, Kbh. 1708, 37). Desuden blev her begravet Morten Steenwinkel († 1646), hans fyrstelige Naade Prinsens Arkitekt og Skildrer, og den foran (S. 441) nævnte Hans Holst († 1623).

Efter Taarnets Fuldførelse 1591 havde Urene deres Plads tæt oppe under, hvad der da var Hovedgesimsen, omtrent ligesom de nu paany har faaet deres Plads.

I Aarene ved 1880 begyndte der igen at vaagne Interesse for en Genopførelse af Kirken. Blandt dem, der gav Tanken herom Rum, maa fortrinsvis nævnes Etatsraad Augustin Gamél. Han fandt dog ikke tilstrækkelig Tilslutning, og de Penge, der var tiltænkte Nikolaj Kirke, anvendtes til Bygningen af Helligkors' Kirke.

Samtidig, omtrent i 1882, optoges Tanken atter af Arkitekt Professor H. C. Amberg, der senere har forestaaet Arbejderne ved Opførelsen af det nys rejste Spir. Der udarbejdedes af ham Tegninger til Kirken i den Skikkelse, den havde haft før Branden 1795; men det viste sig, at Kirkens Længde var saa stor, at dens ø. Ende vilde naa til det ø. Fortov i Nikolajgade, og Planen blev opgivet. Der udarbejdedes derpaa en anden Plan, ifølge hvilken Kirken skulde ligge paa tværs af Taarnet, omtrent ligesom Sct. Petri Kirke ligger, og være en Slags Korskirke. Tegningerne udstilledes paa Charlottenborg 1883. Der nedsattes en Komité, som

skulde varetage det videre, og i denne havde Brygger Carl Jacobsen Sæde. Blandt de meget interesserede maa ogsaa nævnes Porcellainshandler H. O. Grave, der ofrede en ikke ubetydelig Sum paa Sagen, bl. a. til Forfærdigelse af en Model, som tilligemed Tegningerne nu findes i Raadhusmuseet. Planen fik dog ikke videre Fremme, ligesaa lidt som en Plan om at bygge Kirken i Retning V. til Ø. med Borttagelse af 2 Hvælvingsfag i Langhuset.

Der gik derefter paany en Række Aar, indtil Brygger Jacobsen i 1908 bestemte sig til at forsøge i det mindste at faa Spiret rejst. Han ønskede ikke selv at træde offentlig frem med sin Plan og bad derfor Kunstakademiet at meddele Københavns Magistrat, at Kunstakademiet raadede over de fornødne Midler til at faa Spiret rejst. Denne Plan mødte af økonomiske Grunde en Del Modstand i Borgerrepræsentationen, da Spirets Rejsning vilde fordre en Istandsættelse af Taarnets Murværk, der vilde koste ca. 70000 Kr. Tilsidst blev dog denne Sum bevilget, saa at Jacobsens Gave kunde modtages. Der bevilgedes tillige 5000 Kr. til nye Urskiver, der som foran nævnt flyttedes højere op.

Man begyndte da 1909 paa Taarnets Istandsættelse, samtidig med at Tømmerarbejdet paabegyndtes paa Tømmerpladsen. I Foraaret 1909 rejstes Spiret i sin fordums Skikkelse og var færdig rejst den 29. August s. A., Jacobsens da endnu levende Moders 90 Aars Fødselsdag. Kobberdækkerarbejdet, som endnu mangler, vil formentlig være tilendebragt hen paa Efteraaret 1910.

Som før nævnt er Professor Amberg Mesteren, der har forestaaet det hele. Det meget betydelige Murarbejde ved Taarnets Istandsættelse er udført af Murmester, Exam. polyt. Philip Hansen under Ledelse af Murmester, Konduktør A. J. Børgesen, Tømmerarbejdet af Tømmermester J. W. Unmack under Ledelse af Tømmermester,

Konduktør E. Winther, der i Hovedtrækkene har angivet Trækonstruktionerne i Spiret, Jærnkonstruktionerne, der gaar dybt ned i Taarnet, er konstruerede og udførte af Fabrikant H. C. Møller, der ogsaa har forfærdiget Fløjstangen, medens dog dennes Jærnornamenter er fremstillede af Smedemestrene J. P. Chr. Jensen og Sønner. Stenhuggerarbejdet er udført af Stenhugger A. Larsen. For Kobberdækkerarbejdet har Blikkenslagermester L. Hannibal Æren, og denne har ogsaa forfærdiget Vindfløjen, i hvilken Brygger Jacobsens Navnebogstaver C og J er anbragte sammenslyngede, samt Aarstallet 1909, medens Korset, der er drevet i Kobber, er leveret af Ciseleur Viggo Hansen. Forgyldningen er udført af Maler Carl Petersen. Professor A. Ostenfeld har udført Styrkeberegningerne angaaende Spiret, og Arkitekt Martin Petersen har udført et fortjenstfuldt Arbejde paa Tegnestuen.

Endelig har man endnu prøvet Anbringelsen af smaa Hjørnespir, som paa Hovedspirets 4 Grundsider skulde dække Overgangen fra Taarnets Murmasse til dette; men hvorvidt de vil blive bibeholdte eller atter borttagne, er der endnu (i April 1910) ikke truffet nogen Afgørelse om.

Spirets Rejsning har kostet noget over 200000 Kr.

TIDSSIGNALET I KØBENHAVN.

AF

VILLADS CHRISTENSEN.

Det er næppe tilfældigt, at det første Forsøg paa at lære Københavnerne ordentligt, hvad Klokken var, blev gjort paa den Tid, da *Struensee* raadede i Danmark. Struensee vilde have Plan og Orden i alle Forhold, den gamle Slendrian skulde fejes ud og hver Ting sættes paa sin rette Plads. For en Mand som ham laa det da ogsaa nær at forlange, at Byens Ure skulde gaa ens og rigtigt og alle Borgere kende den nøjagtige Tid.

Tidligere havde man ikke taget det saa nøje hermed. I et Kongebrev fra 1643 klager Kristian IV over, at han daglig erfarer »alle Sejerværkerne her udi vor Købstad København at gange ganske urigtigen og ingen at følges ad«; og de mange Forskrifter, han udsteder om Urværkernes Pasning, viser, hvor vanskelig den Opgave var, som han her havde taget sig paa[1]).

Paa Kristian IV.s Tid og endnu langt senere stillede man Urene efter Solen og var tilfreds med den omtrentlige Nøjagtighed, man derved kunde opnaa. Ganske vist havde man et Observatorium paa Rundetaarn, hvor Astronomerne formodentlig altid — trods mangelfulde Instrumenter og det Forfald, som den hele Indretning

[1]) Bering Liisberg: Urmagere og Ure i Danmark, 120—24.

var kommen i efter Branden 1728 — havde været i Stand til at bestemme den nøjagtige Tid. Men Observatoriet hørte under Universitetet og passede kun sine rent videnskabelige Opgaver. Hvorledes Byens Ure gik, blandede Astronomerne sig ikke i, og sandt at sige var der fra Borgerskabets Side ej heller nogen Trang til at faa det at vide.

Men paa Struensees Tid kom der altsaa fra oven en Ordre om, at nu skulde den Ting bringes paa det rene. Det blev Professoren i Astronomi, *Christian Horrebow,* der fik den Opgave at sætte Sagen i Værk.

I 1771 indgav Horrebow sit Forslag, der gik ud paa, at der en eller to Gange om Ugen skulde gives Signal fra Rundetaarn, naar Klokken var tolv Middag; efter dette Signal skulde da alle Byens offentlige Urværker stilles, og derfor skulde de til Observatoriet betale en Kendelse af 10 Rdlr. aarlig, eller lidt mere eller mindre efter deres Omstændigheder.

Denne sidste Bestemmelse fik overalt den Modtagelse, som man kunde vente. Der var jo ingen, der havde ønsket at faa at vide, hvad Klokken var, — der var overhovedet ingen, der havde ønsket Struensees Reformer, selv om de var nok saa gode, det var vel den største Fejl ved dem — og oven i Købet betale Penge derfor, det havde man ikke Raad til. Magistraten protesterede paa sine fire Ures Vegne — det var Raadhusets, Helliggejstes, Nicolai og Vor Frelsers Kirkes Ure —; Admiralitetet kunde intet betale af Holmens Kirke og af Nyholms Urværk, Petri og Frederiks Kirker kunde intet betale, Vaisenhuset heller ikke, Kommandanten fandt, at 10 Rdlr. af Garnisons Kirke i hvert Fald var for meget. Kun Universitetet, der selv ejede Observatoriet, havde intet imod at betale de 10 Rdlr. for sit Ur. — Kancelliet meddelte Prof. Horrebow dette bedrøvelige Resultat og spurgte, om han ikke vidste noget bedre

Middel. Horrebow slog da det halve af og tilbød at gøre det for 5 Rdlr. Og nu skyndte Kancelliet sig at sætte Sagen i Værk uden paany at spørge, om nogen var villig til at betale. D. 7. Dec. 1771 fik Magistraten Meddelelse om, at Forslaget var approberet af Kongen, og at de 5 Rdlr. af hvert Urværk skulde betales.

Magistraten betalte Pengene fra 1. Jan. 1772, og fra den Dag af er formodentlig Signaliseringen fra Taarnet begyndt. Men havde der ikke før været Forvirring i Urenes Gang, saa blev der nu. Nogle forsøgte at stille deres Ure efter Observatoriets Signal og drejede uafladelig frem og tilbage paa Viserne; thi det viste sig snart, at der ikke fandtes det Urværk i Byen, som kunde holde Trit med Observatoriets Middagssignal. Andre holdt paa, at deres Ure gik rigtigt, og at det var Signalet fra Rundetaarn, som ikke blev givet til rette Tid. Kun Byens Urmagere havde tilstrækkelig Indsigt i Tingene til at forstaa, hvori Fejlen stak: Professor Horrebow maatte utvivlsomt bruge en anden Tidsinddeling end almindelige Mennesker.

Den 17. Febr. 1772 indkom da følgende Skrivelse til Magistraten fra Urmagerlaugets Oldermand Oluf Lyngager:

> Da der er givet Ordre, at der paa Rundetaarn skal gives Signal, hvorefter Urene i Staden skulle stilles til desto akkuratere Gang, og det erfares, at Signalet bliver givet efter Solens Gang, og Solens Gang er, efter de astronomiske Observationer, observeret, at den i nogle Maaneder er fastere og i nogle Maaneder langsommere end den sande Tid, altsaa intet akkurat at stille Urene efter til bestandig akkurat Gang: Saa udbedes af høj- og velædle Magistraten, at der maatte gives Signal af den rette og sande Tid, og de, som have med Stadens Ure at bestille, maatte tilholdes stricte at stille Stadsurene efter det givne Signal af den sande Tid, saa formodes, at Urene kunde blive i bestandig og egal Gang, ellers bliver det vel fast umulig.

Magistraten har ikke forstaaet noget af det videnskabelige i denne Skrivelse — det var jo for øvrigt heller

ikke særlig tydelig udtrykt —, men refererer kort og godt Indholdet af den saaledes, at »Oldermanden for Urmagerne formener, at det givne Signal fra Rundetaarn ej sker i rette Tid eller akkurat«, og sender saa med den Besked Skrivelsen til Kancelliet, hvorfra den gik videre til Professor Horrebows Erklæring.

Den gamle Professor modtog Urmagernes Klageskrift som en længe ventet Gæst, der gav ham en ikke uvelkommen Lejlighed til at forsvare sine Tidssignaler. Han følte sig som den Mand, der havde sine Papirer i Orden, og han nød paa Forhaand den Sejr, han skulde vinde over Urmagerne. Han gav sig derfor rigtig god Tid med at udarbejde sit Svar.

Endelig d. 13. April havde han sin »allerunderdanigste Erklæring« færdig, og den kom til at lyde saaledes:

Jeg havde straks ventet, da den Kongelige allernaadigste Befaling anlangende Signalet fra Observatorio var sat i Værk, at denne Indvending, som nu af Urmagerne gøres, vilde møde, hvorfore jeg ingenlunde undres over, at den endelig er kommen.

Sagen bestaar deri, at der er 2 Slags Tid; den rette Tid er den, som kaldes den sande, hvilken bestemmes ved Solens virkelige Gang, og hvilken ikke altid er lige lang, saa at en Time visse Tider om Aaret er længere, og andre Tider derimod kortere.

Efter denne Tid beregnes Almanakkerne, og efter denne Tid bør Løgterne paa Gaden tændes, og kort sagt, efter denne Tid bør alle vores Foretagender indrettes; men just fordi denne Tid ikke altid er lige lang, og Urværkerne, naar de skal være akkurate, bør saaledes indrettes, at de gaa altid lige fort, saa er det, at man deler Aaret i 365 lige lange Døgn, af hvilke nogle er længere end de virkelige Døgn, og andre kortere, og disse lige lange Døgn deles igen i 24 Timer, som ogsaa er lige lange, og er det denne Tid, som kaldes Middeltiden, hvilken har den Nytte, at gode Urværker kan rette sig efter den; men den har derimod den Ubekvemhed, at den kan vige fra den sande Tid, paa visse Tider om Aaret over et Kvarter, saa at naar f. Eks. Solen gaar op eller neder, Urværket efter Middel-

tiden kan vise somme Tider 1 Kvarter mere, andre Tider 1 Kvarter mindre, end der staar i Almanakken, og end Klokken virkelig er, hvilket foraarsager endnu saa meget mere Forvildelse, som mange just bruger Solens Op- og Nedgang til at stille deres Urværker efter.

Naar nu derfor spørges, efter hvilken Tid Signalet fra Observatorio bør gives, saa kan jeg ikke se andet, end at det jo bør gives efter den sande Tid. Vil Urmagerne betjene sig af vores Signal til at prøve deres Urværker, kan de jo lige fuldt bruge det, efterdi de bør kende og vide Forskellen imellem den sande og Middeltiden, endskønt jeg virkelig har mærket ved at tale med dem i disse Tider om denne Materie, at hos mange af dem denne Kundskab maa være temmelig svag.

Videre om der spørges, efter hvilken Tid de offentlige Urværker i Byen bør stilles, svarer jeg ligeledes, at hertil rettest bruges den sande Tid; thi de store Kirkeure er ikke saa fine, at de jo behøver hver Uge at stilles, og siden de derfore skal dagligen røres ved, saa kan den sande Tid være lige saa bekvem som Middeltiden, hvorved naas den Fordel, at saa vides allevegne i Byen den virkelige Tid, som Kalenderet angiver, og som Folk i deres Handteringer bør rette sig efter.

En anden Sag er det, naar der er Spørgsmaal om et Observations- eller meget fint Urværk, som ikke bør røres uden meget sjelden, og knap een Gang om Aaret; her bør Middeltiden bruges, endskønt den hverken stemmer ind med Kalenderet eller Solskiven, og det er dette, som har givet Anledning til Urmagernes Forestilling; thi da de have adskillige gode Urværker hos private Folk i Byen at oppasse, har de mærket, at de ikke kunde faa Urværkerne til at gaa efter Observatorii Signal, hvilket har givet Folk i Byen, som passede paa Signalet, Anledning at bebrejde Urmagerne, at deres Urværker ikke gik rigtig.

Men efterdi det staar ikke i min Magt at støbe den sande Tid i anden Form, end den er, saa ser jeg ikke, at Ulempen, som møder formedelst Forskellen af den sande og Middeltiden, kan forekommes, uden derved, at Folk lade sig underrette om denne Forskel, og har jeg derfor givet Urmagerne det Raad, hvilket jeg straks har sat i Værk hos mig selv, at de paa deres Urværker skulde sætte 2 Minutvisere, een, som ikke burde røres, som skulde vise Middeltiden, og en anden, som let uden Urværkets Skade kunde drejes frem og tilbage, ligesom Signalet kunde udfordre, hvilken skulde vise den sande Tid, og

kan man da sige, at Signalet fra Observatorio har gjort, foruden intenderede, denne Nytte, at Folkes Kundskab om Tiden i Almindelighed er bleven mere bestemt, end den tilforn har været, og at derved kan gives Anledning, at adskillige kunde faa Lyst til at vide noget af Astronomien, som tilforn slet intet bekymrede sig derom, hvorpaa jeg selv har denne Erfaring, at nogle Urmagere have til næstkommende Vinter begært et Collegium af mig over Mathematiken for saa vidt, som den kunde have Indflydelse i deres Handtering. Ellers er det at mærke, at Urmagerne i deres Memorial kalder det den sande Tid, som jeg kalder Middeltiden, hvilket, endskønt dette er ikke uden Eksempel hos andre, dog uden Tvivl rejser sig deraf, at deres Kundskab om Tidens Forskel og Aarsagen, hvoraf den rejser sig, ikke har været bestemt nok.

Jeg haver opholdt denne min allerunderdanigste Erklæring nogen Tid, efterdi, da jeg troede det ikke hastede, jeg gerne vilde konferere med Urmagerne først, og have Indretningen med mit eget Ur bragt i Rigtighed, paa det jeg kunde have et Eksempel at forevise, naar nogen maatte komme til mig at høre min Betænkning.

Horrebow holdt altsaa paa den strenge Videnskab; der skulde ingen Indrømmelser gøres til det praktiske Livs Krav, og Folk maatte selv om, hvor vidt de kunde bruge hans Tidssignaler eller ej. Kancelliet var ganske imponeret af Mandens Lærdom, og de stakkels Urmagere fik intet andet Svar end en tilsendt Genpart af Professorens lærde Skrivelse — med det Raad at sætte to Minutvisere paa deres Ure.

Nogen Nytte har dog Professoren gjort med sin lange Skrivelse. Den bevirkede, at Urmagerne fik klaret deres Begreber om »den sande Tid«, og da de et Par Aar efter kom igen med et Andragende til Magistraten, kunde de anvende Betegnelserne rigtigt. De anholdt nu kort og godt om, at Signalet maatte blive givet efter Middeltid i Stedet for efter Soltid. Magistraten, som ikke havde glemt de 5 Rdlr., var ikke sen til at tage sig af Sagen; men for at prøve sin Lykke et andet Sted end sidst, gik den denne Gang til Universitetet

med den. 16. Jan. 1775 sendte den Rektor og Professorer følgende vel mente Skrivelse:

Siden den Indretning skete, at Taarnurene skulle stilles efter det dertil fra Rundetaarn hver Onsdag og Lørdag Middag givende Signal, have Urværkerne her i Staden gaaet mere uordentlige end forhen, hvorover almindelig klages iblandt Indvaanerne. Og da Urmagernes Oldermand nu atter er til os indkommen med hosfølgende Promemoria, at Signalet, som rettest, maatte gives efter Middeltiden og ikke efter Solen, hvorefter ingen Ures Gang kan indrettes; saa vil vi tjenstligen forvente, at Dhrr. Rektor og Professores give vedkommende Observatorer i Rundetaarn Ordre til Forandring med Signalet, at det herefter sker efter Middeltiden, da det ellers er til ingen Nytte, at Kirkerne derfor aarlig skal udbetale Penge.

Men der var ingen Vej uden om Professor Horrebow. Konsistorium sendte Skrivelsen til hans Erklæring ganske som Kancelliet havde gjort, og han henholdt sig i et og alt til hvad han tidligere havde skrevet. »Han paastaar«, skriver Professorerne til Magistraten d. 25. Febr., »at Signalet ikke bør gives uden efter den sande Middag, naar nemlig Solen er højest paa Himmelen, og at det var uanstændigt at angive en Tid, som hverken passede med Solens Opgang, Nedgang eller andre Himmelens Begivenheder.«

Men en Indrømmelse har han dog ladet sig bevæge til. Thi »paa det at Folk kan derfor bedre underrettes om Forskellen imellem den sande og Middeltiden, saa vil han besørge, at i Kalenderne, hvor det bekvemmeligst kan ske, bliver indrykket en Tidsæqvations Tavle, og ligeledes vil han levere en Tavle til Urmagernes Brug, hvorefter i Adresseavisen maanedtlig kunde indrykkes Forskellen imellem den sande og Middeltiden for hver Dag.«

Fra den Tid stammer altsaa den »Tabel, som viser, hvad Klokken er, naar det er sand Middag i København«, som endnu stadig findes i Universitetets Almanak.

Det var unægtelig en stærkt tiltrængt Foranstaltning: naar Tidssignalet blev givet efter den sande Tid, medens Urene var bundne til at gaa efter Middeltiden, var det ikke mere end rimeligt, at Folk fik at vide, hvor stor Afvigelsen mellem de to Klokkeslet til enhver Tid skulde være.

Aaret efter gik Professor Horrebow i sin Grav. Han kunde tage med sig Bevidstheden om at have holdt Videnskaben strengt i Ære; han havde ikke nedladt sig til at gøre noget, som var uanstændigt for Observatoriet. Men hans Efterfølger Professor *Thomas Bugge* var mindre principfast. Da der paany indkom Besværinger fra de stædige Urmagere, sejrede omsider den sunde Fornuft, og fra 14. April 1784 blev Tidssignalet fra Rundetaarn givet efter Middeltid[1]). —

Signalet beholdt i omtrent 100 Aar den Form, som Professor Horrebow havde givet det. Det bestod i, at et Flag hver Onsdag og Lørdag Kl. 12 Middag blev strøget fra Flagstangen paa Taarnets Top. Signalet kunde ses vidt ud over Byens Omegn, fra hele Havnen og Reden, et Stykke op ad Sundet og langt ned i Køgebugt. Alle Parter var nu vel fornøjede med det, og de 5 Rdlr. af hvert offentligt Ur i København blev betalt uden Knurren. Disse Penge betales endnu den Dag i Dag af syv Kirker i den gamle By (Trinitatis Kirke er fri) og af Nicolai Vagttaarn.

Men omsider skulde ogsaa denne Idyl forstyrres. Tidens Udvikling førte det med sig, at der paany blev stillet stærkere Krav til Tidsangivelsens Nøjagtighed, og atter begyndte der at blive Uro om Flagsignalet fra Rundetaarn.

Det var Urenes voksende Betydning for Skibsfarten, der affødte disse nye Krav. Først i Løbet af

[1]) Bering Liisberg S. 243.

19. Aarhundrede var man naaet til at konstruere saa nøjagtigt gaaende Urværker, at de kunde benyttes til Bestemmelse af den geografiske Længde; men saa snart denne Fuldkommenhed var opnaaet, blev det almindeligt, at Skibene forsynedes med Ur, og det var da af højeste Vigtighed, at Skibsføreren til enhver Tid nøjagtig kendte Urets Stand og Gang. Rundt om i Europas Havnebyer indrettedes Tidssignaler særlig af Hensyn til de søfarende; og her til Lands fulgte vi for saa vidt med, som man i 1845 begyndte at give Signaler fra Vagtskibet ved Helsingør. Men dette Signalapparat blev passet daarligt og kom tilsidst helt i Forfald, og snart hørtes tillige Klager over, at ej heller det gammeldags Flagsignal i København længer svarede til Tidens Fordringer.

Det var særlig en enkelt Mand, Orlogskaptejn *Tuxen,* der tog den fra Professor Horrebows Tid nedarvede Signaliseringsmethode under kritisk Behandling og rejste Agitationen for Indførelse af en ny.

Vi hører første Gang fra ham i en Artikkel i »Tidsskrift for Søvæsen« 1857[1]). Han giver heri følgende, lidt ondskabsfulde Beskrivelse af, hvorledes Signaliseringen udføres fra Rundetaarn:

»Uden for Observatoriet, paa Rundetaarns Plateau, er der oprejst en Flagstang med en Tridse i Toppen, og over denne er der ført en Snor; om Onsdagene og Løverdagene, naar Klokken er saadan tre Kvarter til tolv, stikker Observatoriets Bud et dansk Splitflag paa Snoren og hejser det op til Toppen (dette er altsaa ikke noget Tidssignal); nu vajer Flaget, og Folk samles paa Gadehjørner, i Vinduer etc. for at se det falde; imidlertid har Observator begivet sig til Observatoriet, hvor

[1]) Artiklen er ikke signeret, men dens Indhold viser, at den maa være skrevet af Tuxen.

han følger sine Ures Gang; lidt før Middag gør han Tegn til Karlen at holde sig færdig, og, naar saa Klokken er tolv, banker han paa Ruden, og Flaget hales ned.«

Dette Signal, siger Forfatteren, kan være godt nok for Københavns Borgere; men i Virkeligheden fortjener det ikke Navn af et Tidssignal, og det viser sig da ogsaa, at Søkortarkivet, Kronometermagerne og andre, som skal vide Tiden nøjagtigt, aldrig retter sig efter Flaget paa Rundetaarn, men sender deres Ure op paa Observatoriet for at faa dem stillede.

Foruden den slette Mekanisme — med Bankningen paa Ruden og en Line, der let kan blive uklar, — har Signalet nemlig følgende Mangler:

1. At det gives med et Flag. Naar det er stille Vejr, hænger Flaget dødt ned langs Stangen, og dets Strygning kan ikke nøjagtig iagttages; og er der Vind, kan det ikke ses i de to Retninger, hvor Vinden bærer fra eller til.

2. At Signalet er uden Tempoer. Man faar kun Momentet for Middag, uden at den nøjagtige Aflæsning paa et Ur forberedes.

3. At Flaget vajer for længe. Naar man ikke netop ser det blive hejst, maa man staa saa længe og vente, at Øjet trættes, og Observationen derved let gaar tabt.

4. At det kun gives to Gange om Ugen.

Saa godt som alle andre Steder udføres derimod Signalet paa den Maade, at en stor Kugle af Kurvefletning hejses op paa en Stang, som viser op gennem Observatoriet. Fem Minutter før Middag (eller et andet vedtaget Tidspunkt) hejses Kuglen halvvejs op; tre Minutter senere hejses den til Tops, hvor den holdes fast ved en Slagfjer; og naar Klokken er hel, lader

Observator den falde ved et Tryk paa en Knap eller en Pedal[1]).

Kaptejn Tuxens Artikkel havde den Virkning, at Universitetet lod forfærdige en kurveflettet Kugle og gøre Tegning til et Signalapparat; men videre kom man ikke den Gang.

I 1861 blev Observatoriet flyttet fra Rundetaarn til den nye Bygning paa Volden. Flagsignalet vedblev dog endnu i nogle Aar at gives fra det sædvanlige Sted; men Tilliden til dets Nøjagtighed svækkedes yderligere nu, da man vidste, at Observator ikke længer boede i Taarnet, og at Tiden maatte transporteres derhen ved Hjælp af et Lommeur. Universitetet tabte Interessen for Rundetaarn, da det nu hverken havde Observatorium eller Bibliothek deroppe[2]), og der fremkom Forslag om at overlade Taarnet til Trinitatis Kirke. Tillige forhandledes om en Hovedreparation af Taarnet, hvortil der skulde bevilges Penge paa Finansloven, og saaledes kom da Rundetaarn og dets Flagsignal under Behandling i Rigsdagen i Samlingerne 1865—66 og 1866—67.

Kaptejn Tuxen var paa den Tid Medlem af Folketinget, og han forsømte naturligvis ikke Lejligheden til at agitere for en bedre Ordning af vore Tidssignaler. Han oplyste, at Signaliseringen ved Helsingør nu var aldeles ophørt, og han skaanede ikke det gammeldags Flagsignal i København. »Den Maade, hvorpaa dette Tidssignal her gives, er saa forældet«, sagde han, »at jeg kunde fristes til at kalde den antediluviansk«: Signaler med Flag og Flagline, for ikke at tale om den primitive Banken paa Ruden, kendtes ikke noget andet

---

[1]) Tidsskrift for Søvæsen 1857 og forskellige Skrivelser ved Sagen Nr. 58 1909 i Ministeriet for Handel og Søfart.

[2]) Universitetsbibliotheket, der tidligere havde Plads paa Trinitatis Kirkes Loft med Indgang gennem Rundetaarn, var i 1860 bleven flyttet til den nye Bygning i Fiolstræde.

Steds. Han foreslog, at Signalet flyttedes til Nicolai Taarn, at det blev givet hver Dag og med Kugle, og at Taarnet ved en elektrisk Ledning blev sat i Forbindelse med Observatoriet.

Regeringen indhentede nu Erklæringer om denne Sag fra alle Sider, først naturligvis fra den astronomiske Professor *d'Arrest*. Han viste sig at være en Mand af gammeldags Anskuelser, der ikke vilde høre noget om Kaptejn Tuxens nye Projekter: Den gamle Methode, der var brugt siden forrige Aarhundrede, var god nok, svarede han, og den virkede ogsaa til almindelig Tilfredshed. Kun to Gange i Løbet af de sidste 14 Aar var Signalet slaaet fejl, medens derimod Signaler ved Telegrafledning meget ofte mislykkedes, saa Signalet aldeles udeblev. Det var vistnok ogsaa tilstrækkeligt, naar Signalet som hidtil blev givet to Gange om Ugen, — kort sagt, der var aldeles ingen Grund til at gøre nogen Forandring.

Gennem Marineministeriet stilledes derpaa en Forespørgsel om Sagen til Navigationsdirektøren. Denne var ingen anden end selve Kaptejn Tuxen, og hans Svar var naturligvis i god Overensstemmelse med det, han tidligere havde skrevet i »Tidsskrift for Søvæsen« og for nylig havde gentaget i Rigsdagen, Marineministeriet sluttede sig ganske til sin specielle Sagkyndige og skrev, at det ikke tog i Betænkning »at udtale den Anskuelse, at Tidssignalet, saaledes som dette nu gives, er aldeles uden Betydning for Skibsfarten«. Og da man saa endelig spurgte Foreningen til Søfartens Fremme, stødte man ogsaa der paa Kaptejn Tuxen, som netop var Medlem af denne Forenings Bestyrelse. Foreningen gentog alle de tidligere Anker og tilføjede en mild Spot over Professor d'Arrest, der endnu stod i den Formening, at Signalet virkede til almindelig Tilfredshed, og som saa en Anbefaling for det benyttede

System deri, at det havde været i Brug siden forrige Aarhundrede uden i mindste Maade at følge med Tiden.

Efter at have gjort sig bekendt med disse forskellige Erklæringer var Autoriteterne snart paa det rene med, at Kaptejn Tuxens Forslag burde følges. Det ser ud til, at Professor d'Arrest er bleven saa krænket herover, at han ikke har villet have mere med Sagen at bestille. Thi i den følgende Tid er det ikke ham, men Observatoren, Professor *Schjellerup*, der forhandler paa Observatoriets Vegne. Og samtidig, fra Efteraaret 1866, ophørte Signalerne fra Rundetaarn aldeles.

Da der blev Spørgsmaal om, hvem der skulde bestyre det nye Signalapparat paa Nicolai Taarn, henvendte Indenrigsministeriet sig atter til »Foreningen til Søfartens Fremme«. Foreningen svarede, at Observatoriet var nærmest til det, »men det kan næppe antages, at dette Institut, hvis Bestyrelse har stillet sig med Uvilje imod en Forandring af Signaleringen, vil føle sig kaldet til at overtage den nye Institution, og bør derfor næppe opfordres dertil«. Den foreslaar derfor at overdrage Bestyrelsen til Søkortarkivet. Ministeriet fulgte dog ikke denne Anvisning, men viste Foreningen den Tillid at bede denne selv overtage Apparatets Bestyrelse. Foreningen var villig dertil, og paa dens Vegne overtog Kaptejn Tuxen det øverste Tilsyn med Signalapparatet, medens der paa Finansloven bevilgedes en aarlig Løn til det Personale, der skulde udføre det daglige Arbejde.

Et Øjeblik saa det dog ud til, at Professor d'Arrest endnu skulde opnaa nogen Indflydelse paa Anlægets Udførelse. Ved sin nedsættende Omtale af de telegrafiske Ledninger havde han gjort Ministeriet forskrækket, og da »Foreningen til Søfartens Fremme« paany blev hørt om dette Punkt, lod den Professoren beholde det sidste Ord. »Skønt vi anser telegrafisk Meddelelse for det bedste«, skrev den, »vil vi dog bøje os for Professor

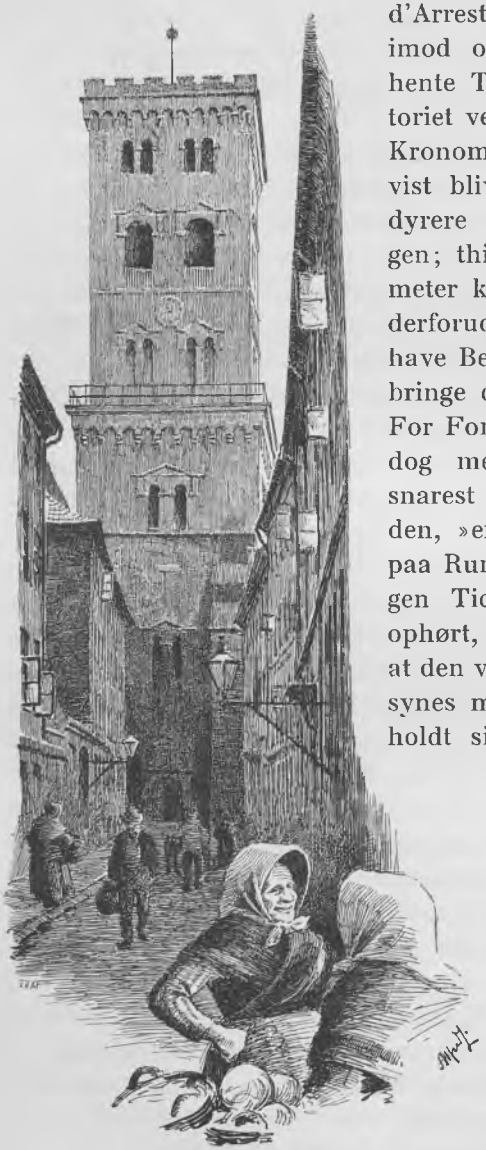

Nicolai Taarn med Kuglen.
Efter Tegning af *Alfred Larsen*.

d'Arrest's Indvendinger derimod og gaa ind paa at hente Tiden paa Observatoriet ved et transportabelt Kronometer.« Men ganske vist bliver denne Methode dyrere end Telegrafledningen; thi et saadant Kronometer koster 300 Rdlr., og derforuden skal et Bud have Betaling for daglig at bringe det frem og tilbage. For Foreningen gælder det dog mest om, at Sagen snarest muligt gaar i Orden, »efterdi Signaleringen paa Rundetaarn alt for nogen Tid siden ganske er ophørt, og Udsigterne til, at den vil blive genoptagen, synes mørke«. Ministeriet holdt sig da til Budet og Uret, og Udgiften dertil blev opført paa Finanslovforslaget. Men end ikke denne lille Sejr skulde Professor d'Arrest faa Lov at vinde. Saa snart Professor Schjellerup var traadt til, udtalte han sig ganske i Tilslutning til Kaptejn Tuxen.

Forslaget blev lavet om, og de fornødne elektriske Ledninger blev anlagte.

Det var Tuxen, Schjellerup og Bygningsinspektør Meldahl, der forestod Indretningen af det nye Signal paa Nicolai Taarn. Firmaet Hassel & Teudt leverede Apparaterne, deriblandt selve »Kuglen«, der var af Kurvefletning, 5 Fod i Diameter og overtrukket med malet Sejldug. Et Pendulur blev leveret af Urmager Holst. Det blev anbragt i Forhallen forneden i Taarnet, for at de forbipasserende her bekvemt kunde aflæse den nøjagtige Tid; thi dette Ur skulde for Fremtiden være Københavns Normalur. Selve Tidssignalet skulde fremtidig gives Kl. 1 i Stedet for Kl. 12 og udføres paa følgende Maade:

Kl. 12,55 hejses Kuglen op til Stangens halve Højde.

Kl. 12,57 hejses den op til Toppen.

Kl. 1 præcis efter Københavns Observatoriums Middeltid falder Kuglen.

Signalet blev givet første Gang Mandag d. 6. Juli 1868 Kl. 1, medens Tuxen, Schjellerup og Meldahl stod omkring Stangen paa Taarnets Platform. Umiddelbart derefter overleveredes Apparatet, dog ikke til Kaptejn Tuxen og den private Forening, men til Professor Schjellerup paa Observatoriets Vegne. Det naturlige Forhold mellem Tidssignalet og Observatoriet var saaledes igen bleven bragt til Veje, og »Foreningen til Søfartens Fremme« havde løst sin Del af Opgaven ved sit energiske Arbejde for at bringe Signalet i Stand.

Siden den Tid er »Kuglen paa Nicolai« falden hver Søgnedag præcis Kl. 1. Tidspunktet for Kl. 1 er derimod blevet forandret. Indtil 1893 regnedes Tiden efter vort Observatoriums Middeltid; men fra 1. Jan. 1894 regnes den efter den mellemevropæiske Middeltid, der er 9 Min. 41 Sek. foran den københavnske. Kl. 12 Nytaarsnat skulde derfor alle Ure i Danmark stilles

9 Min. 41 Sek. frem, og Nytaarsdag 1894 faldt Kuglrn paa Nicolai Taarn, da Klokken var 1 efter den nye Tid. Det er den eneste Gang, Signalet er bleven givet paa en Helligdag[1]). —

For den Slægt, som lever nu, har »Kuglen paa Nicolai« været et af de bedst kendte Træk i vor Bys Fysiognomi. »Et Særpræg har Byen virkelig ved Nicolai Taarn«, sagde Konsul Johan Hansen under den sidste Forhandling om Taarnets Skæbne. »Det er noget, de fremmede husker. De husker Frelsers Kirke med det morsomme Spir, og de husker Nicolai Taarn med Kuglen, der falder«[2]). — Men ogsaa den er nu borte; som sin Forgænger maatte den vige for nye Planer og nye Krav, — Kuglen paa Nicolai og Flaget paa Rundetaarn hører nu begge til det forsvundne København.

Ligesom sidst var det i Søfartskredse, at der først blev Utilfredshed med Signalet, — denne Gang dog ikke paa Grund af nogen Tvivl om dets Paalidelighed, men fordi den voksende Bebyggelse og Byens Udvidelse berøvede Skibene i Havnen den frie Udsigt til Kuglen. De søfarende ønskede derfor Signalet flyttet nærmere ned til Havnen, og Lejligheden til at faa denne Flytning iværksat kom af sig selv, da det blev besluttet at genopføre Spiret paa Nicolai Taarn. Dermed var det givet, at Kuglen maatte vige Pladsen, og i 1908 anmodede Magistraten Observatoriet om, at Signalapparatet maatte blive fjernet. Navigationsdirektøren foreslog da Silopakhuset i Frihavnen som det bedst egnede Sted til dets Anbringelse, og paa denne nye Plads blev Apparatet taget i Brug d. 16. Marts 1909.

Nu gives altsaa Tidssignalet i København fra Silopakhusets Gavl. Dets Vandring fra Rundetaarn over

---

[1]) Lovtidende 1893 S. 912.

[2]) Borgerrepræsentationens Forhandlinger 1908 S. 2459.

Nicolai Taarn til Frihavnen viser, hvorledes dets Betydning er vokset og ændret i Tidens Løb. Hvad Struensee og Professor Horrebow kun havde tænkt som en Rettesnor for Københavns Indbyggere, er nu blevet en Meddelelse af yderste Vigtighed for alle de Skibe fra Alverdens Lande, som ligger paa Reden og i Havnen eller passerer forbi København. — Stadens Normalur har faaet en foreløbig Plads i Slagterbutiken Nr. 92 ved Nicolai Taarn, hvorfra det formodentlig atter engang rykker ind i Taarnets Forhal. Og den store Vidie-Kugle — dog ikke den samme, som blev leveret i 1868 — er nu endelig faldet til Hvile i Byens Museum paa Raadhuset.

NICOLAI KIRKES SANGVÆRK.

AF

VILLADS CHRISTENSEN.

I nogle faa Aar, fra 1736 til 1744, har Nicolai Kirkes Taarn huset det berømte Sangværk eller Klokkespil, der senere blev en af Frue Kirkes værdifulde Skatte, og som brændte med Kirken i 1807. Og Nicolai Kirke var ikke blot den første og oprindelige Indehaver af denne Sjældenhed; men Sangværket var udtrykkelig gjort til Nicolai Kirke, og det var denne Kirkes Organist Frederik Christian Breitendich, som var Mesteren for det.

Familien Breitendich var Indehaver af Organistembedet ved Nicolai Kirke i den største Del af 18. Aarhundrede. *Henrik Breitendich den ældre* var først Organist ved Vor Frelsers Kirke, men forflyttedes i 1708 fra denne til Nicolai Kirke. Han har formodentlig allerede dengang været til Aars; thi i 1718 er han saa gammel og svag, at han maa antage en Medhjælper, hvortil saa beskikkes hans Søn *Henrik Breitendich den yngre*, der senere overtog Embedet efter Faderens Død. Den sidste Henrik Breitendich døde 1739; men allerede i 1725 havde ogsaa han ansøgt om at faa sin Søn *Frederik Christian Breitendich* ansat som sin Medhjælper, og denne beklædte derefter Organistembedet indtil 1774, Aaret før sin Død[1]).

[1]) De forskellige Bestallinger findes i Magistratens Kopibog.

Frederik Christian blev den, der naaede videst frem inden for denne musikbegavede Slægt. Han var kun 22 Aar, da han blev Faderens Medhjælper ved Nicolai Kirke; han blev senere Hoforganist og Medlem af det kongelige Kapel, og han indtog i en lang Aarrække en ledende Stilling i Hovedstadens musikalske Liv[1]). Det var paa den Tid almindeligt, at Organisterne tillige var Orgelbyggere, og at Breitendich ogsaa har haft betydelige Anlæg for at konstruere Musikinstrumenter, tør vel sluttes deraf, at det var ham, som indrettede det berømte Sangværk.

I 1735 indgav Breitendich følgende Ansøgning til Kongen, hvortil den nærmeste Anledning vel har været den, at det ældre Klokkespil i Helliggejstes Kirke var bleven ødelagt i Branden 1728.

Stormægtigste Monark
Allernaadigste Arve-Herre og Konge.

Den overmaade store Mildhed og Naade, Deres kongl. Mayt. beviser enhver, der nærmer sig Deres Mayts. Trone, giver mig den Forsikring, at Deres kongl. Mayt. denne min allerunderdanigste Memorial med lige kongl. Naade anser. Det vilde efter mine ringe Tanker ikke til liden Fornøjelse geraade Deres kongl. Mayt. med det ganske højkongl. Hof, ja den kongl. Residens Stad vilde og derved bekomme et særdeles *Lustre*, om der paa Sct. Nicolai Kirketaarn blev forfærdiget et komplet Klokkespil paa saadan Maade, som det til den Haag eller Amsterdam sig befinder. Dersom nu Eders kongl. Mayt. allernaadigst vilde forlene mig med et 20 Aars Privilegium, at alle som til ekstraordinære Tider lader Brudefolk kopulere eller Lig begrave, og desaarsage maa søge allernaadigste Tilladelse, skulde for 1 Times Opvartning med samme Klokkespil betale mig 4 Rbd., saa erbyder jeg mig paa egen Bekostning at indrette et fuldkommen Klokkespil, bestaaende af 35 Klokker, hvoraf den største skulde være i Diameter 3 Fod 10 Tommer og veje 1163 Pund, og ellers Indretningen at være paa saadan Maade, at samme Klokkespil skulde være hele Staden til stor

[1]) Se Biografisk Leksikon.

Zirat og Fornøjelse; og naar da de 20 Aar vare forbi, skulde samme Klokkespil uden ringeste Betaling være hjemfalden til Kirken.

Allernaadigste Konge! Det før seneste ulykkelige Ildebrand paa Helliggeistis Kirketaarn værende Klokkespil var af saadan slet Indretning, og Klokkerne baade saa faa og smaa, at intet med nogen *Grace* derpaa kunde præsteres, hvoraf dog for hver Times Opvartning 8 Rd. maatte betales; da nu dette skulde blive et af de kompletteste, og Arbejdet imod det forrige mere end dobbelt, blev for dette dog ikkuns halvt saa meget betalt, som for det forrige. Saa kunde det ej heller Deres Mayts. Undersaatter til nogen besynderlig Last geraade, allerhelst, naar de Omkostninger, som til slige Begravelser eller Kopulationer, der sker paa ekstraordinære Tider, regnes hver for sig tilsammen, oven meldte 4 Rdl. ikke deraf udgør en 20. Del. Og jeg forsikrer allerunderdanigst, at jeg ikke gør denne Proposition i Henseende til den store Gevinst, jeg derved agtede at have, siden det er let at slutte, at naar saa vel Renterne som og noget af Kapitalen hvert Aar af mig skulde betales, der da kuns vilde blive lidet tilovers for min Møje og Umage, mens i Henseende at jeg ikkuns haver lidet at leve af om Aaret, og jeg kunde vente heraf at faa en liden Hjælp til Livets Ophold, det og uden des var en Zirat for den hele By, ja, end mere, at og mange til Andagt derved blev opmuntret, naar de hørte de skønne og aandelige Psalmer med fuldkommen og komplet Harmoni derpaa at udføres, saa formoder jeg Deres kongl. Mayt. i al Naade anser dette mit allerunderdanigste Forslag. I Forventning af en naadig Bønhørelse lever jeg i allerdybeste *Soumission*.

Deres kongl. Mayts.
Allerunderdanigste tro Arveundersaat og allerringeste Tienere
Friderich Christian Breitendich.

Kiøbenhavn d. 27. Sept. 1735.

Breitendichs Forslag tiltalte i høj Grad Kristian VI, og alle Autoriteter blev straks sat i Bevægelse for at faa Sagen bragt til Udførelse.

Først blev Københavns Magistrat, som Patron for Nicolai Kirke, spurgt, om den havde noget imod Foretagendet. Magistraten betvivlede ikke, at det jo »kunde

KØBENHAVNS
KOMMUNEBIBLIOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

blive en Zirat for Staden, om der udi Sct. Nicolai Kirkes Taarn blev indrettet et godt og komplet Sangværk, hvilket og formodentlig har været deres Intention, som fordum har bekostet Taarnet, siden dets Bygning derefter findes indrettet«. Den havde intet at indvende mod de 20 Aars Frihed, saafremt Supplikanten »skulde kunne præstere og virkelig fuldføre sit gjorte Tilbud«. Ej heller kunde de 4 Rdlr. for en Times Musik paa Sangværket kaldes ubilligt; men det burde være en frivillig Sag, om man vilde have Sangværket til at lyde ved Bryllupper og Begravelser eller ej; og de, som ikke ønskede det, burde ej heller betale noget derfor[1]). Derimod burde Supplikanten forpligte sig til daglig at lade Sangværket høre uden nogen Betaling, »saaledes og med den Harmoni som brugeligt er paa de Steder, hvor deslige Sangværker findes«. Men først og sidst maatte det ikke koste Byen eller Kirken noget. Alle Forandringer, som maatte behøves ved Taarnet, skulde Supplikanten derfor selv bekoste, »da det ingenlunde er Kirkens Lejlighed at kunne kontribuere noget« til Sangværkets Indrettelse.

Dernæst fik en bygningskyndig Kommission, bestaaende af Brigader Häusser, Professor Ramus og Stadsbygmester Banner Mathiesen den Opgave at undersøge, om Taarnet var stærkt nok til at bære Vægten af de 35 Klokker, som Breitendich havde foreslaaet, ja helst endda noget mere; thi Kongen var nu blevet saa interesseret for Planen, at han ønskede Klokkespillet gjort saa anseligt som muligt. Paa Forespørgsel af Kommissionen oplyste Breitendich, at Klokkerne efter hans oprindelige Forslag vilde veje 21 Skippund foruden Klokkestol, Regering og deslige. Skulde det efter Hans Maje-

[1]) Som det vil ses af det følgende, fik Magistraten dog ikke denne rimelige Fordring sat igennem.

stæts Ønske gøres større, vilde det komme til at veje 28 Skippund, 2 Lispund og 8 Pund.

Kommissionen forstærkede sig nu med to Murmestre, Gotfred Schuster og Ole Larsen, og to Tømmermestre, Johan Engelsen og Boye Junge, og d. 27. Okt. 1735 skred den da til Udførelsen af sit Hverv. Det gamle Taarn blev prøvet og undersøgt paa alle Kanter, og det bestod sin Eksamen med Glans. De to Murmestre attesterede, at »ved Eftersyn er da samme Taarn indvendig overalt befunden udi fast og standhaftig Tilstand, saa det formentlig efter vores Skønsomhed, og saavidt nu deraf kan ses, er dygtig til at bære den Last af Sangværket, som efter Beretning skulde blive 26 Skippunds Vægt. Ja om det endog var lidet mere Vægt, synes det ligeledes dertil at være bekvem.« Kun udvendig paa Taarnets søndre og vestre Side fandtes »mange forfundede[1]), udfaldne og bortraadnede Mursten af den skarpe Vind og Vejr, som nødvendig vil repareres . . . Og paa det Taarnet des bedre kunde bære Lasten, eragtes det for tjenligst, at derudi blev indlagt tvende nye gode og stærke Underlag«.

Ogsaa de to Tømmermestre bevidner, at de har »efter den os forelæste kongl. allernaadigste Villie om et Sangværks Opsættelse over den 8kantede Vægtergang i den første Aabning, i nøjeste efterset Taarnets Tømmerværk og Forbinding, hvorpaa samme Sangværk skulde hvile, som efter Udsigende bliver en 20 til 24 Skippund vægtig. Skulle endnu allernaadigst resolveres et større Sangværk og af større Vægt at opsætte, da finder vi samme Taarn i god Stand (saavidt Tømmerarbejdet angaar) samme Tynge at kunne drage, naar under de øverste Bjælker bliver lagt 4 stærke fortannede Underslager med sine tilhørige Stolper og Baand, hvor-

[1]) forfornet (frønnet) eller forfulet (raadden).

paa samme Værkes Tømmer skal hvile; hvorefter samme Bjelker, saavidt vi derom kan gøre Facit, sikre kan bære fornævnte Sangværk — hvilket vi allerunderdanigst og til vedkommende underdanigst vil have tilkendegivet.«

Paa Grundlag af disse Attester og egne Undersøgelser kunde da Kommissionen d. 5. Dec. indgive sin allerunderdanigste Betænkning til Kongen. Den var ledsaget af en Tegning over Taarnets Indretning og Beskaffenhed og en anden over det Sted, hvor Klokkespillet bedst kunde anbringes; men ingen af disse Tegninger er længer til Stede.

Kommissionen sammenfattede sine Bemærkninger i følgende tre Hovedpunkter:

1. Den eneste og bedste Lejlighed til Opstillingen af det projekterede Klokkespil er udi det ottekantede Rum, som indentil holder ved 28 Alen i Omkreds og er 7 Alen højt. Samme Rum har paa hver Side et stort Rum, 3 Fod bredt og 10 Fod højt, saa at Lyden af Klokkerne alle Vegne omkring kan have fri Udfart. Hvad Regere-Værket angaar, saa kan dertil ogsaa findes noksom Plads neden under ved Galleriet.

2. Klokkernes Vægt er af Breitendich opgivet at skulle blive 21 Skippund foruden Klokkestol, Regering og deslige. Skal det gøres større, vil Vægten blive lidt over 28 Skippund. Naar nu Klokkestolens Tyngsel, Klokkehamrene og alt tilhørende Jernbeslag anslaas til 24 Skippund, eller, til det større Værk, 30 Skippund, vil det hele blive 45 eller 58 Skippund, og den Vægt kan Taarnet noksom bære. Thi saavel Muren som Tømmerværket findes i god og fast Stand. Og bør Klokkestolen indrettes saaledes, at Klokkerne fordeles i Proportion efter deres Vægt og sættes i saadan Orden, at Gulvet saa vidt muligt overalt har samme Vægt at bære. Saa maatte og samme Gulv med Underslag forsynes og med Stolper og Stivere fra Krydsbindenes

Hovedstolper opstøttes. Til dette Tømmerværk bør bruges godt stærkt Fyrretræ, som beslaas med Kobber, for saa vidt det bliver udsat for den aabne Luft, paa det det desbedre kan konserveres. Men Egetømmer vil falde for tungt til saadant Brug. Fremdeles agtes det fornødent, at de 4 stærke fortannede Underslag med deres behørige Stolper og Baand bliver lagt neden under Tømmerværkets Bjælker, saaledes som Tømmermestrene har gjort Forslag om.

3. Kommissionen tvivler ikke om, at Taarnet ogsaa kan bære et Klokkespil af endnu større Vægt end det foreslaaede, eftersom Tømmerværket overalt befindes af fast og stærkt Tømmer og dets Bebinding meget vel og standhaftig indrettet. Dog vilde den ikke holde det for raadeligt, at den største Klokke blev af meget større Vægt end omtrent 11—1200 Pund; thi det vil falde vanskeligt at faa en større Vægt bragt saa højt op formedelst de store Bugter og Udspring, som findes paa Taarnets Bygning. Og desuden er Aabningerne i Taarnet ikke saa brede, at en Klokke af større Diameter end 4 Fod kan bringes ind igennem dem, med mindre et Stykke af Plankerne skulde borthugges ved Siderne. —

Breitendich forsømte ikke at udnytte den Interesse for hans Plan, som saa øjensynlig var til Stede paa allerhøjeste Sted. Ved gentagne Henvendelser til Majestæten sørgede han for, at Sagen ikke blev glemt, og samtidig fik han Lejlighed til stadig at udvirke nye smaa Privilegier for sig selv. Han skriver saaledes d. 9. Dec.:

At Deres kongl. Mayt. ikke med unaadige Øjne haver anset min forrige allerunderdanigst indgivne Memorial angaaende et fuldkomment Klokkespil paa Sct. Nicolai Kirkes Taarn at forskaffe, derom forsikrer jeg mig udi et allerunderdanigste Haab. Mens, allernaadigste Konge, da til saadant et Værk at fuldføre udfordres en temmelig Kapital af rede Midler, og jeg ikke selv af egne Kræfter altsammen kan præstere, saa bønfalder jeg allerunderdanigst for Deres kongl. Mayts. Trone, at ifald det

allernaadigst maatte behage Deres kongl. Mayt. med et Højkongl. Privilegium mig at benaade, det mig da derhos allernaadigst maatte tillades at tage en vis Købmand med mig udi Kompagni, hvis Navn tilligemed i det kgl. Privilegium maatte indføres, saa at vi begge bliver ansvarlig for at forskaffe et saadan komplet Klokkeværk. Dernæst at vi eller vore Arvinger udi 20 Aar fra den Dag, bemeldte Værk maatte være udi forsvarlig og brugelig Stand, at nyde de tilforne allerunderdanigst anførte 4 Rdl. om Timen, eller om samme Værk skulde være større, da at nyde, hvad Deres kongl. Mayt. selv af egen Højkongl. Naade for hver Time allernaadigst maatte behage at tillægge, saa som det ikke med mindre end en 2 à 3000 Pund kan forøges, og Klokkernes Vægt foruden Kneblerne beløber sig efter sidste Indretning til 9000 Pund. Skulde det nu allernaadigst behage Deres kongl. Mayt. til saadan et Klokkeværks Forfærdigelse at give Deres kongl. Mayts. allernaadigste Resolution, da som samme ved Guds Bistand skal blive et af de smukkeste Sangværker, som paa store Stæder nogensinde forefindes, saa bønfalder jeg i allerdybeste Underdanighed for Deres kongl. Mayt., at Deres kongl. Mayt. af særdeles medfødte kongl. *Clemence* og Naade allernaadigst vilde tillade, at bemeldte Klokkeværk med dets *Requisita* maatte toldfri ind passere. I Forventning af en naadig Bønhørelse lever jeg i allerdybeste Underdanighed etc.

I et følgende Brev af 24. Dec. meddeler han, at den Købmand, han havde gjort Regning paa, »siden den Tid saaledes har forandret sine Tanker, at det maaske i Fremtiden maatte foraarsage *Difficulteter* og Uenighed«, men at han i Stedet for har formaaet sin Svoger, Taksadør *Cornelius Schumacher*, til at skaffe den fornødne Forsikring og Kredit til Pengenes Forskud. Han beder derfor om, at Svogerens Navn maa blive indført i Privilegiet tilligemed hans eget.

Endelig findes et Brev fra Breitendich til Kongen af 2. Jan. 1736. Det fremgaar heraf, at han ved mundtlige Forhandlinger med Oversekretæren paa Kongens Vegne har faaet Betalingen for en Times Musik paa Sangværket forhøjet fra 4 til 5 Rdlr., og han ansøger nu yderligere om, at Betalingen maa sættes op til 6 Rdlr.

samt at hans Privilegium maa blive forlænget fra 20 til 30 Aar. Ogsaa alt dette bliver ham tilstaaet.

D. 7. Jan. 1736 udfærdiges da den kongelige Bevilling, som med stor Vidtløftighed beskriver Sangværkets Indretning i Taarnet og fastsætter Betalingen for dets Brug. Den største af de 35 Klokker skal være 3 Fod 12 Tommer i Diameter og veje henved 1200 Pund, og det hele Værk skal veje 58 Skippund. Det skal opstilles i det ottekantede Rum i Taarnet, og Regereværket indrettes nedenunder i Galleriet, og de fornødne Afstivninger af Tømmerværket skal udføres ganske efter de bygningskyndiges Forslag. Breitendich fik 30 Aars Privilegium, og »i Henseende til, at det baade er en Zirat for Byen saa og en almindelig Fornøjelse for Publikum,« tillades det ham at oppebære af Ligbegængelser Morgen og Aften og Bryllupper hjemme i Huset 6 Rdlr. for en Times Spil og 2 Rdlr. af dem, der ikke forlanger Klokkespil. Den ønskede Toldfrihed for Klokkerne og øvrige Rekvisita bliver ham tilstaaet. Derimod skal Breitendich være forpligtet til hver Dag at lade Sangværket spille en Time »til Publici Fornøjelse«, og efter de 30 Aars Forløb skal han eller hans Arvinger levere Klokkespillet fra sig i forsvarlig brugbar Stand[1]).

I Løbet af 1736 blev Sangværket indrettet, og d. 5. April 1737 udstedte Kristian VI fra Frederiksberg Slot følgende Reglement for dets Brug:

1. Skal der ej spilles aandelige Psalmer og verdslige Stykker i een Time tillige.

2. Fredag, Løverdag og Søndag spilles der aandelige Psalmer fra Klokken 12 til 1, nemlig:

Fredagen, hvad der er sjunget i Sct. Nicolai Kirke,
Løverdagen, hvad der skal sjunges næste Søndag til Højmesse, og
Søndagen, hvad der skal sjunges til Aftensang.

[1]) Bevillingen med dertil hørende Dokumenter ligger som Indlæg til Sællandske aabne Breve 1736 Nr. 1.

3. Hellige Dage forholdes det dermed som om Søndagen, og Dagen tilforn som om Løverdagen.

4. Dimmel-Ugen og den fjerde Fredag efter Paaske tillige med den 23. Oktober skal ingen Sangklokker bruges[1]).

5. Fra Fastelavns Søndag, hele Fasten igennem, spilles aleneste aandelige Psalmer.

6. Mandag, Tirsdag, Onsdag og Torsdag kan verdslige Stykker spilles.

7. Ved andre Lejligheder, naar der spilles for Penge, bruges hvad Melodier der begæres; men enten skal det da være gejstlige eller verdslige, og ikke begge Dele tillige udi een Time.

Et Eksemplar af dette Reglement blev overleveret Organisten, der skriftlig forpligtede sig til at holde sig samme efterrettelig. —

Breitendich havde tilfulde indfriet de Løfter, han havde givet. Sangværket var virkelig blevet et Mesterværk, »et af de fuldkomneste udi Europa«, siger Holberg[2]). Men Kristian VI havde ikke vidst, hvad han gik ind til, da han saa ivrigt tog sig af dette Værk. Han havde ønsket at faa Klokkerne saa store som muligt, han havde paalagt Breitendich at lade det spille en Time hver Dag, og at han havde ventet sig en særlig Nydelse af at høre paa det, fremgaar af de Udtryk om »Publikums Fornøjelse«, som to Gange forekommer i Kongebrevet. Da han i November 1740 havde holdt sit højtidelige Indtog paa det nyopførte Kristiansborg Slot, fik han jo »Fornøjelsen« paa første Haand. Slottet var Genbo til Nicolai Taarn, og Kongen kunde nu faa Tonerne fra Breitendichs 35 Klokker lige ind ad sine Vinduer, — hver Dag fra 12 til 1 foruden Morgen og Aften, naar der var Bryllup, Barnedaab eller Begravelse i Byen. Men selv en saa from Mand som Kristian VI kunde faa

[1]) Dimmelugen er Ugen før Paaske. Fjerde Fredag efter Paaske er Store Bededag. D. 23. Okt. holdtes Bede- og Takkefest i Anledning af den store Ildebrand 1728.

[2]) Epistler II, 64 (Bruuns Udgave).

for meget af Klokkeklang. Inden en Maaned var gaaet, havde Kongen kapituleret, og fra Slottet kom der Bud om, at nu kunde det være nok.

Søndagen d. 4. Dec. 1740 — formodentlig mellem Klokken 12 og 1, da Sangværket just holdt paa med sine aandelige Psalmer — er Kongens Taalmodighed bristet. Efter hans Befaling maatte Oversekretæren Gehejmeraad Holstein gøre Brud paa Helligdagsanordningen ved straks at udfærdige et Brev til Magistraten: Det var Kongens Villie, at Sangværket i Nicolai Kirketaarn herefter kun skulde spille to Dage om Ugen i de 6 Vintermaaneder November til April, nemlig om Søndagen, da der skulde spilles gejstlige Salmer, og om Onsdagen, da der, naar den ikke indfaldt paa en Helligdag, kunde spilles verdslige Melodier. »Iligemaade vil Hans Majt. at naar Sangværket til Ligs Begravelser enten om Morgenen eller Aftenen bliver bestilt at lade sig høre en Time, maa Orgelmesteren udi forskrevne 6 Maaneder ikke spille længer end en halv Time; naar det begæres i to Timer, maa han ikkun spille to halve eller een hel Time, og saa fremdeles, da han for hver halve Time, han saaledes i forbemeldte 6 Maaneder spiller, maa lade sig betale det samme, som hannem for hele Timer er tillagt. Men til Bryllupper og Børnedaab tillader H. Majt. allern., at Sangværket endog udi forskrevne Maaneder maa spilles, saa længe det begæres. — Udi de øvrige 6 Maaneder, nemlig Maj—Oktober, bevilger H. Majt., at Sangværket maa lade sig høre baade til Ligbegængelser, enten det er Morgen eller Aften, saa og paa alle andre Dage i den hele Uge fra 12 til 1, ligesom det bliver begært og hidindtil har været brugeligt.«

At Kongen ikke har kunnet taale mere, og at han nu kun længtes efter at blive fri for Breitendichs Klokkespil, kan læses ud af Slutningslinierne i Oversekretærens Brev:

»Til denne Hans Majestæts allernaadigste Villies

allerunderdanigste Efterlevelse vilde de højtærede og gode Herrer, endog i denne Aften, lade føje den fornødne Anstalt, saa at, endog ikke i Morgen, noget derimod bliver forseet.«

Det lykkedes dog ikke Magistraten at faa Bud til Breitendich endnu samme Aften. Men Skrivelsen bærer Paategning om, at den er forkyndt for ham den næste Dag, d. 5. Dec., om Formiddagen, — forhaabentlig i saa god Tid, at Kongen har kunnet nyde sin Middagsro mellem 12 og 1 uden Forstyrrelse af de 35 Sangklokker i Nicolai Taarn.

For Breitendich havde denne Ordning jo den Behagelighed, at han de fem Dage om Ugen slap for det Arbejde, som han dog ingen Betaling fik for, og denne Del af den kongelige Ordre har han sikkert ikke haft noget imod at efterkomme. Men paa andre Punkter maa han have overtraadt Befalingen; thi allerede faa Maaneder efter viste det sig nødvendigt at indskærpe den paany. D. 6. Maj bragte Oversekretæren i et Brev til Magistraten sin tidligere Skrivelse om denne Sag i Erindring: »Og som det fremdeles er Hans Majts. allern. Villie, at Sangværket ikke i nogen Slags Tilfælde, saa længe det højkongelige Herskab her er til Stede, tiere eller paa anden Maade maa lade sig høre, end H. M.s Dennem forberørte 4. Dec. angaaende de forbemeldte 6 Vintermaaneder givne allern. Resolution formelder: Saa ville de højtædle og gode Herrer lade føje den Anstalt, at denne Hans Majts. allern. Villie straks vorder allerunderdanigst efterlevet.«

Her nævnes altsaa udtrykkelig, at det var Hensynet til de højkongelige Herskabers Ophold i Hovedstaden, der havde foranlediget Ordren om, at der i Vintermaanederne skulde menageres med Klokkespillet.

Hvad der fra Breitendichs Side var i Vejen faar vi at vide af en ny Ansøgning fra ham af 3. Febr. 1742:

Folk vilde ikke finde sig i at betale for to Timer, naar Sangværket kun havde spillet i een, og Følgen var da bleven den, at de fleste Begravelser nu fandt Sted, uden at Sangværket begæredes. Siden d. 5. Dec. 1740 havde Breitendich kun »opvartet« for 27 Lig, hvorimod 35 »uden Opvartning ere forbigangne«. Han lader sig forstaa med, at han helst ønskede den gamle Ordning tilbage; men han drister sig dog ikke til at bringe dette i Forslag. Derimod beder han om, at Kongen paa en eller anden Maade vil holde ham skadesløs for den Afgang i Indtægter, som Instruksen af 4. Dec. 1740 har forvoldt ham.

Kongen bevilgede ham, ved Skrivelse af 13. April 1742, forskellige Forhøjelser i Betalingen for Sangværket. Men Breitendich var ikke saa let at stille tilfreds. Allerede Dagen efter, d. 14. April, havde han og Schumacher en ny Ansøgning færdig. De takkede underdanigst for det, der allerede var bleven dem lovet, men opstillede derpaa en Beregning, efter hvilken de nye Løfter kun vilde indbringe 8 Rdlr. mere om Aaret. Da det fremdeles var for lidt, bad de om en yderligere Forhøjelse af Taksterne.

Kongen var lidt vanskelig stillet. Det var jo ham personlig, der havde indskrænket Sangværkets Virksomhed og derved formindsket Privilegiehavernes Indtægter. At blive ved at forhøje Taksterne gik næppe an; Magistraten, som paany var bleven hørt, havde paa det kraftigste sat sig derimod, og det vilde vel ogsaa kun føre til, at der blev endnu færre Lig for Breitendich at »opvarte«.

Da har en eller anden faaet en lys Ide.

Paa Kancelliets Forestilling til Kongen angaaende den sidste Ansøgning fra Breitendich og Schumacher er tilskrevet følgende Resolution:

Vedkommende tilskrives, om Sangværket ej kan indrettes paa Vor Frue Taarn, hvorom de Forslag har at gøre. Naar

det angaar, forbliver det for Supplikanterne ved den første Bevilling, da Sangværket blev indrettet.

Conseillet paa Christiansborg d. 21. Apr. 1742.

Dermed var sagt det forløsende Ord, og saaledes blev det. Frue Kirke laa tilstrækkelig langt borte fra Slottet, og at flytte Sangværket op i Byens Hovedkirke var jo en meget anstændig Udvej, naar det i Virkeligheden kun gjaldt om at blive hele Apparatet kvit. For Afstaaelsen blev der betalt Breitendich og hans Svoger 6000 Rdlr., hvilket Beløb udredes forskudsvis af Kongens Partikulærkasse som et rentefrit Laan til Frue Kirke. Breitendich besørgede selv Sangværkets Flytning tilligemed Nicolai Taarns fuldstændige Istandsættelse derefter.

Saaledes havde Kongen lykkelig og vel faaet Sangværket paa Afstand, og nu var der ikke længer noget til Hinder for, at Byens Borgere kunde faa al den Musik, som de vilde betale for. Ved et Kongebrev af 5. Febr. 1746 blev det bestemt, at Indtægterne af Klokkespillet fremtidig skulde tilfalde Frue Kirke, og derefter hedder det i Brevet: »Vi tillade og allernaadigst, at der herefter frit maa spilles saa længe og saa mange fulde Timer, som der hver Gang til gejstlige og ærbare *Solemniteter*, saasom Bryllupper, Begravelser og Børnedaab, bliver begært og, saaledes som meldt er, betales for. Men Vi ville ikke tillade, at Værket maa misbruges til Gæstebuder, Lusteren eller andre pur verdslige Handtering. Dog maa til Bryllupper vel spilles verdslige Melodier. Med videre Spillen, end hvad som begært og betalt vorder, skal det herefter bero, indtil Vi derom anderledes allernaadigst tilsigendes og foranstaltendes vorder.«

Nu blev det altsaa Kvarteret omkring Frue Kirke, som kom til at nyde godt af denne »Publici Fornøjelse«. Blandt dem, det gik ud over, var Ludvig Holberg, der boede i Professorgaarden paa Hjørnet af Kannikestræde og Fiolstræde. Ogsaa han havde jo i sin

Tid været glad for det nye Klokkespil; men da han nu fik det paa nært Hold, gik det ham som det var gaaet Kristian VI.

I en af sine Epistler omtaler han, at han ingen Nyheder har at fortælle; thi han lever stille og kommer sjældent ud. »Alt hvad som jeg med Sikkerhed kan give Underretning om, er at give en Liste paa alle fornemme Lig, eftersom jeg bor ved det store Taarn, hvori Sang-Klokkerne hænge. Forgangen Torsdag blev begraven en Mand, om hvis Salighed Almuen her i Naboelauget ingen Tvivl bær, efterdi Sang-Klokkerne ginge for ham udi fulde 4re Timer, lige fra 2 til 6 Slet. Du vil vel sige, at jeg skriver dette for Skiæmt, ney: Jeg skriver det heller udi Vrede: Thi en saa langvarig Kimen kand nok bringe en studerende Person udaf *Humeur*, endskiønt han er mindre *delicat* end jeg er. — Mon en halv Times Kimen kunde ikke være nok? Mon man, for at beære de Døde, bør just dræbe de Levende? En Siæl behøver ikke nær saa lang Tiid til Himmelen, som den agende Post til Roeskilde.«[1]) —

Nicolai Kirkes Ret til Sangværket, naar de 30 Aar var gaaet, var der ingen, der tog Hensyn til ved dets Flytning til Frue Kirke. Men Kirkens Værger havde dog ikke glemt den gamle Aftale. I 1767, da de 30 Aar var udløbne, indgik de til Magistraten med en Anmodning om at paatale Kirkens Ret, idet de formente, at Frue Kirke, der i sin Tid kun havde affundet sig med de to Privilegiehavere, nu ikke længer havde Ret til Sangværket. Magistraten sendte Forestillingen til Kongen, men Oversekretæren lod svare, at derved var intet at gøre[2]). — Man ønskede ikke paany at faa Sangværket ned i Nicolai Taarn.

---

[1]) Epistler III, S. 347 (Bruuns Udg.).

[2]) Pers. Tidsskr. 5. R. 6. Bd. S. 32 f.

BIDRAG TIL DET GAMLE KØBENHAVNS TOPOGRAFI

AF

INGENIØRKAPITAIN H. U. RAMSING.

V. Havnen og dens Omegn.

1. »*Villa desolata*«.

a. Langs Farvergades Nordside.

Ved Nedrivningen af Husrækken paa Farvergades Nordside viste det sig, som venteligt var, at Opfyldningslaget havde en betydelig Mægtighed, indtil 3—3,5 m. De øvre Lag frembød meget lidt af Interesse, kun nogle sparsomme Rester af Kakler og andre Lersager, der vidnede om de Tidspunkter, hvorfra hvert enkelt Niveau stammede. Bebyggelsen synes gennemgaaende at have været fattig, thi der var ingen svære Fundamenter eller Murrester. Først i det underste Lag traf man saa uforstyrrede og sammenhængende Aflejringer fra en Bebyggelse, at man kunde samle Enkelthederne til et Billede.

Den oprindelige Jordoverflade bestod af en fed, dyndagtig eller engagtig Muld, som laa højest i den store Grunds nordvestlige Del, omtrent i Kote 1,65; derpaa faldt den mod Øst og Syd, saaledes at man i Nordøsthjørnet havde Kote 1,1, i Sydvesthjørnet Kote 1,3 og i Sydøsthjørnet Kote 0,7. Muldlagets Tykkelse var 0,3 m; det hvilede mod Nord og Vest paa det faste

Fig. 1. Udgravninger ved Farvergade.

Ler, hvis Overflade hyppigt var haard og stenet; i den sydøstlige Del af Grunden var der et 10—15 cm tykt Lag af Strandsand og Grus mellem Mulden og Leret. Indtil og tildels i Muldlaget og i Fylden i de smaa indtil 1,5 m dybe Lergrave, som navnlig laa i Grundens sydvestlige Hjørne, fandtes Murbrokker i større eller mindre Tal. En Skitse af Udgravningen er givet i Fig. 1.

Umiddelbart paa Muldlaget laa der adskillige Rester af Stengærder eller Skelsten, som øjensynlig afgrænsede de enkelte Lodder, hvori Grunden oprindelig havde været delt. Et svært Gærde, 0,7—1,0 m højt, dannet af 2—3 Lag Kampesten ovenpaa hverandre, løb langs Grundens Nordgrænse, lidt syd for den nuværende Grænse mod Lavendelstrædes Grunde. Omtrent vinkelret paa dette Gærde gik de andre, sædvanlig kun bestaaende af en Række af ulige store Sten, lagte Side om Side. Spredt over Grunden fandtes adskillige Rester af Bygninger, enten Fundamenter (f), let kendelige ved, at Oversiden af de Kampesten, hvoraf de bestod, var jævn, saa at den kunde slutte til et Tømmerfodstykke, hvoraf dog intet Spor fandtes, eller Lergulve (g), ca. 10 cm tykke. Saavel Gærder som Fundamenter laa lige paa Engbunden. Under Lergulvene var der sædvanlig saa megen Fyld, at deres Overflade blev bragt op over Højvandsniveauet, til Kote 1,0—1,5.

Det var ganske øjensynligt, at alle disse Gærder, Fundamenter og Gulve tilhørte den ældste Bebyggelse, udført forinden nogen Opfyldning havde fundet Sted paa Engen. Over alle Bygningsrester uden Undtagelse laa der et tommetykt Lag af Aske og Kulstykker, hist og her blandet med forbrændt Ler eller tynde Lerlag ligesom af klinede Vægge. Det var let at se, at en Brand havde raset i hele dette Kvarter og havde lagt alle Bygningerne i Aske. Det lykkedes at fremdrage forskellige Jærnbeslag (Hængsler o. l.), en Jærnøxe, et Brudstykke af en Træ-

skaal, nogle Lerskaar og nogle Lædersager, navnlig nogle spidssnudede Sko, fra det samme Niveau som Hustomterne, og alt, hvad der lod sig tidsfæste blandt disse Fund, pegede paa Tiden henimod Aar 1400.

Det synes derefter, som om vi her staa overfor Spor af Lybækkernes Ødelæggelser i 1368, og at i alt Fald en Del af det Kvarter, som i Bispens Jordebog af ca. 1377 betegnes som »villa desolata«, den ødelagte Bydel, maa søges her. Den ødelagte Bebyggelse syntes ikke at være gammel, thi der var liden eller ingen Fyld mellem Brandlagene og Engen, og det kan vel derfor antages, at Kvarteret ikke er bleven bebygget førend i det 14de Aarhundredes første Halvdel.

Blandt de særlige Forhold, jeg bemærkede ved Undersøgelsen, skal jeg nævne, at St. Clemens Kirkes Grav, som Rosenkjær har iagttaget paa Nabogrunden Løngangsstræde Nr. 15 (Matr. Nr. 85), ogsaa sporedes paa denne Grund i Skellinien mod Løngangsstræde Nr. 15, men faa Meter syd for Skellet hørte Renden pludseligt op. Man kunde dog se, at Vandet, som havde strømmet gennem den, havde bortvadsket Muldlaget, der helt manglede i Forlængelsen af den, saaledes at Fylden her hvilede umiddelbart paa Leret. Dette Ophør af Renden viser for det første, at saafremt den har været benyttet som Møllekanal, kan Vandmøllen ikke have ligget længere mod Syd end i Lavendelstræde; Vandmølletaarnet, som stod fjærnt herfra, nemlig i Vartovs Gaard, synes da ikke at kunne være opkaldt efter en Mølle i St. Clemens Kirkes Grav, men vel snarere efter en Mølle i eller ved selve Taarnet, drevet af Fæstningsgravens Vand. Endvidere tyder den frie Udstrømmen af Rendens Vand ud over Engen paa, at Afløbet til Stranden har været frit og uhindret. Fæstningsvolden fra Vandmølletaarnet ned imod Vandkunsten maa altsaa være yngre end den Tid, da Renden var i Brug. Saa-

vidt jeg kunde skønne, bl. a. af Forholdet mellem det bortvadskede Muldlag og Stendiget øst for Renden, syntes den at have været vandførende endnu i den ældste Byggeperiode, altsaa ca. 1368. I 1419 vide vi, at Vandmøllen laa i Nærheden af Stranden, nær ved Ladbrostræde[1]); dette maa i denne Sammenhæng være en Betegnelse for den Del af nuværende Raadhusstræde, der strakte sig fra Kompagnistræde til Stranden, og som ogsaa langt ned i Tiden kaldtes Vandmøllestræde.

I 1419 er altsaa Fæstningsgraven, der tjente som Møllegrav, ført fra Vandmølletaarnet gennem nuværende Løngangsstræde, og Fylden fra Graven opkastet til Vold, og Arbejdet maa være udført i det Mellemrum af ca. 50 Aar, der var forløbet siden Lybækkernes Angreb, rimeligvis som en Forstærkning af Befæstningen, der havde været for svag til at modstaa dette.

I Grundens nordvestlige Hjørne laa der Lergulve af en større og flere mindre Bygninger. Langs Kanten af Gulvet i den større (g_1) og i en af de mindre (g_2) stod der med ca. 1 m Afstand flere svære 15×30 cm Egepæle (t), plant afskaarne forneden og noget nedgravede i Leret; Topenden var stærkt forraadnet, men det kunde ses i Fylden, at de ikke havde hævet sig synderligt op over Gulvene. De have sikkert været Underlag for Bulhuse, der ere afbrændte sammen med de andre Bygninger[2]). Tæt vest for det større Bulhus, tildels ude under Gaden laa et regelmæssigt og omhyggelig udført Stenfundament (f), op imod dette fandtes et Brædt, som vistnok havde hørt til en Vægbeklædning, og over en Del af det af Fundamentet indrammede Rum laa et Bræddegulv i Kote 1,9 med overliggende Brandlag.

[1]) K. D. I p. 148.

[2]) Lignende Træunderlag ere paaviste af Rosenkjær i Vimmelskaftet Nr. 43, jfr. Fra d. u. Kbh. p. 17, og i St. Clemens Kirkes Fundament. — Ang. Bulhuse jfr. K. D. I p. 201. K. D. IV p. 58.

Udenfor Fundamentet fandt jeg mod Syd en Brolægning af smaa Sten (s), mod Nord en firkantet Træbrønd (b) 1 m i Kvadrat med Overkanten, der var delvis bortraadnet, i Kote 2,1. En lignende Træbrønd (b) 1,25 m i Kvadrat laa lidt øst for St. Clemens Grav, nord for det lange Stendige. Den tilhørte altsaa Grundene langs Lavendelstræde og laa udfor nuværende Matr. Nr. 84. Den var yngre end Branden, thi der sporedes et tydeligt Brandlag ind under det fra Brønden udgravede Ler, som atter paa sin Overflade bar en tarvelig Brolægning (s). Flere Steder i Grunden var der sat Tønder af Fjerdings Størrelse ned gennem Muldlaget, rimeligvis dannende primitive Brønde.

Gennem de før omtalte Bygninger i Grundens nordvestlige Hjørne var der kort efter Branden nedrammet et Grænsehegn (h_1) af barkklædte Staver. Mellem Staverne var der lagt tynde, ca. 25 cm brede Brædder; de vare ikke fæstede med Søm, men flettede om Staverne paa samme Maade som Vidier. Den samme Anbringelsesmaade har Rosenkjær paavist i de Dæmninger eller Bolværker, som begrænsede Møllekanalen i Løngangsstræde. Lidt syd for og parallelt med Hegnet (h_1) fandtes et Risgærde (h_2), flettet om tilspidsede og svedne Staver af Birkegrene.

Undersøgelsen af Grundene langs Farvergade er det sidste Led i en Kæde af Grundundersøgelser, som jeg har foretaget dels alene, dels sammen med afdøde Lærer Rosenkjær, i praktisk talt alle Grundene fra Hjørnet af Nørrevoldgade til Vartov samt paa selve Raadhuspladsen. Det har herved vist sig, at der findes intet naturligt Vandløb fra Søerne ind over dette Terrain, hvis højeste Punkter i Vestervoldgade naa Kote 6,6. Møllebækken er ikke, som mange Forskere — i ældre Tid Pontoppidan, i vore Dage bl. a. V. Hintze — have antaget, et naturligt Vandløb, men en kunstig gravet Rende,

som tillige var Fæstningsgrav udenfor Byens ældste Vold.

b. Ved Frederiksberggade og Gammel Torv.

Jeg har allerede tidligere haft Lejlighed til i dette Tidsskrift at gøre Rede for Forholdene ved Udgravningen af den vestlige Del af Gammel Torvs Apotheks Grund[1]). I Foraaret 1909 har jeg undersøgt den østlige Del af Grunden. Her fandtes de ældste Fyldlag langt mere uforstyrrede af senere Gennemgravninger end i den tidligere undersøgte Del, og det lykkedes derfor at faa god Klarhed over adskillige Detailler. Det oprindelige Terrain falder fra Kote 4,0 til 4,2 ved Frederiksberggade først ret hurtigt ned mod Kote 3,5 og derefter jævnt til Kote 3,2—3,3 ved Grænsen imod Domhuset.

Det naturlige, 0,3 m tykke Muldlag var af en engagtig eller tørveagtig Karakter; kun paa en kort Strækning ca. 12 m syd for Frederiksberggade voxede Tykkelsen til omtrent 0,6 m, men dette hidrørte vistnok fra formuldede Rester af Stenalderbopladsens Affald. Muldlaget hvilede umiddelbart paa Leret indtil 3,5 m Kurven, men herfra og nedefter skød der sig et 6—9 cm tykt Lag af rent Kvartssand ind mellem Mulden og Leret. Dette Lag, som jeg har truffet mellem Muld og Ler paa de lavere Grunde, overalt hvor Muldlaget ligger uforstyrret af Dyrkning, f. Ex. i Farvergade, paa Slotsholmen og i Christian IX.s Gade Kvarteret, gør et bestemt Indtryk af at være Strandsand. Det standser omtrent ved en Muldkote paa 3,5, hvortil der omtrent svarer en Lerkote paa 3,0. Denne Kote synes følgelig at angive Højvandslinien for Stenalderhavets højeste Niveau, da Dannelsen af Englaget (Muldlaget) begyndte[2]).

---

[1]) Hist. Medd. om Kbh. 1 p. 416 flg.

[2]) Ved Udgravningen af Grunden for Holsteinsgades Skole paa Hjørnet af Holsteinsgade og Livjægergade fandt jeg under det 30 cm

Ligesom i den vestlige Del af Grunden var det stærkt sorte, næsten kulfarvede Muldlag fyldt med Flintflækker og Flintaffald. Der fandtes ogsaa enkelte Skivespaltere o. l. primitive Flintredskaber, der alle afleveredes til Nationalmusæet, som betegner Bopladsen som henhørende til den ældre Stenalder. Flintaffaldets Mængde var størst omkring Hjørnet af Frederiksberggade og Nytorv, altsaa paa det Sted, hvor Muldlaget var tykkest. Muldens Overflade var her næsten belagt med Flint. Et enkelt Sted fandtes der Spor af ildskørnede Sten over en svag Fordybning i Leret; de vare rimeligvis Rester af et Ildsted, men dette kunde dog ikke konstateres med Bestemthed af Musæumsassistent *Sarauw*, der paa Nationalmusæets Vegne undersøgte Forholdene.

Det var mig særlig paafaldende, at der fandtes et betydeligt Antal Flintflækker i Sandlaget paa en saadan Maade, at de synes at maatte have ligget der, forinden det ovenover liggende Englag er dannet, altsaa medens Sandlaget var Strandbund. Disse Flækker vare let kende-

---

tykke Muldlag en Aflejring af Ferskvandskalk med Sneglehuse, begyndende ved Kote 3,6 lidt øst for Livjægergade og tiltagende i Tykkelse, indtil ca. 30 cm efterhaanden som det oprindelige Terrain faldt mod Øst, ud mod Sundet. Under Kalklaget var der i den østlige Del af Grunden et ca. 8 cm tykt Lag af fedt, sort Dynd, og derunder kom atter Moræneleret. Muldlaget gjorde et engagtigt Indtryk; det var fyldt med talrige Skaller af Helix; der var ingen deciderede Ferskvandssnegle deri. Kalkdannelsen synes efter en Undersøgelse at være af, geologisk set, ung Oprindelse; den er vistnok identisk med den, som Rosenkjær har paavist i Frihavnen, og svarer vel ogsaa til de Rester af Skov- og Mosedannelse, som ere paaviste i Kongedybet. Den er dannet i en Ferskvandssø, hvis Niveau er noget højere end den ovenfor angivne højeste Stand for Stenalderhavet, og som har haft Afløb til dette gennem den Lavning, hvori Søerne nu ligge. Dyndlaget under Kalken har været uigennemtrængeligt for Overfladevandet og har derved fremkaldt en Engdannelse, skønt Terrainet har skraanet jævnt mod Kysten. Denne Engdannelse er f. Ex. vist paa Pufendorfs Kort af ca. 1650 og betegnes som »paludes«, d: Moser.

lige ved deres afblegede blaagraa Farve, medens Flækkerne i Mulden derimod havde Flintens naturlige graagule eller sortgraa Farve. Ogsaa i Grunden Frederiksberggade Nr. 10 (Matr. Nr. 34) fandt jeg adskillige Flintflækker i det naturlige Muldlag. Deres Hyppighed var dog ikke

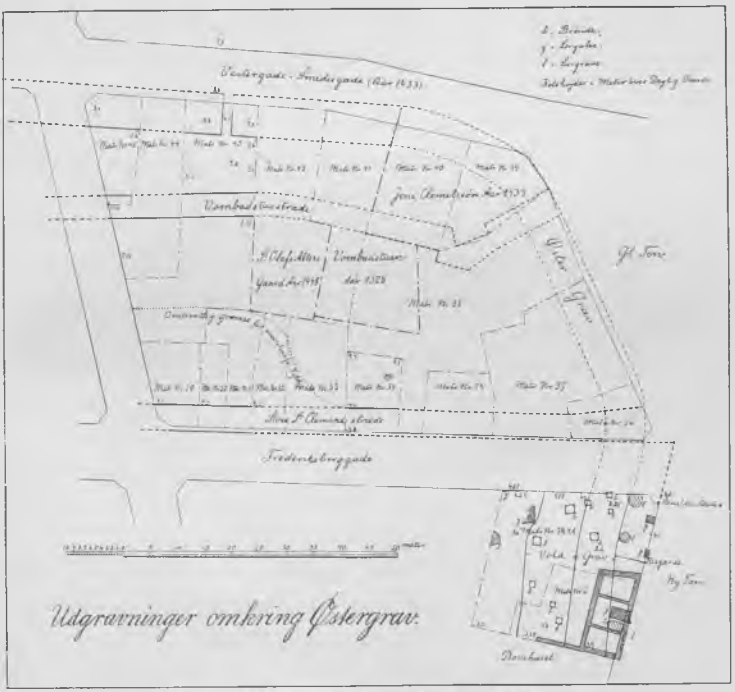

Fig. 2. Udgravninger omkring Østergrav.

saa stor som i Apothekets Grund, og man nærmer sig vistnok i Matr. Nr. 34 Bopladsens nordvestlige Grænse. *Rosenkjær* har fundet en Flintøxe fra Overgangstiden mellem den ældre og den yngre Stenalder i Sandlaget under Mulden i Læderstræde 12[1]) og andre Stenalder-

[1]) Fra d. u. Kbh. p. 6.

oldsager i Farvergade[1]). Dette kunde vel tyde paa, at Bopladsen ved Gammel Torv er dannet i den ældre Stenalder ved Vandets højeste Niveau og efterhaanden har fulgt den synkende Vandstand ud over den Eng, der dannede sig henover den tørlagte Strandbund indtil den historiske Tids Kystlinie.

Højere oppe i Fyldlaget af middelalderlig Oprindelse blev der fundet en Ildsten fra den yngre Jernalder; den maa altsaa tilfældig være kommen i disse Lag, men giver dog sammen med enkelte andre københavnske Smaafund fra Broncealderen en Antydning af, at Københavns Bebyggelse kan gaa tilbage til fjærne Tider. Det er vel lidet sandsynligt, at der skulde blive paavist tydelige Oldtidsaflejringer, men dersom de existere, maa de sikkert søges i Kvarteret omkring Vestergade og Frederiksberggade.

Gennem hele Grunden fra Nord til Syd, altsaa paa en Strækning af ca. 30 m, fandt jeg en regelmæssig Rende, omtrent parallel med Façadelinien til Nytorv. Renden var ca. 7,5 m bred og ca. 1,25 m dyb, med buet Profil, altsaa i et og alt ganske svarende til Renden langs Vestergade og St. Clemens Kirkes Grav.

Renden var fyldt med lagdelt, sandblandet Dynd, og i dens nordligste Del ved Frederiksberggade var der over Dyndet lagt et 16 cm tykt Rislag, ligesom over Renden langs Vestergade. Ogsaa et andet Sted ved Façaden imod Nytorv fandt jeg et Rislag, lagt over en tilkastet Lergrav. Disse Rislag have øjensynlig dannet en Slags Befæstelse af den bløde Grund, forinden man har opført Bygninger paa den; de ligge altid lidt under de ældste Stenfundamenter.

I Rendens Dynd fandt jeg ganske enkelte Murbrokker, deraf to i de nederste Lag, og begge disse vare

[1]) Architekten VIII p. 272.

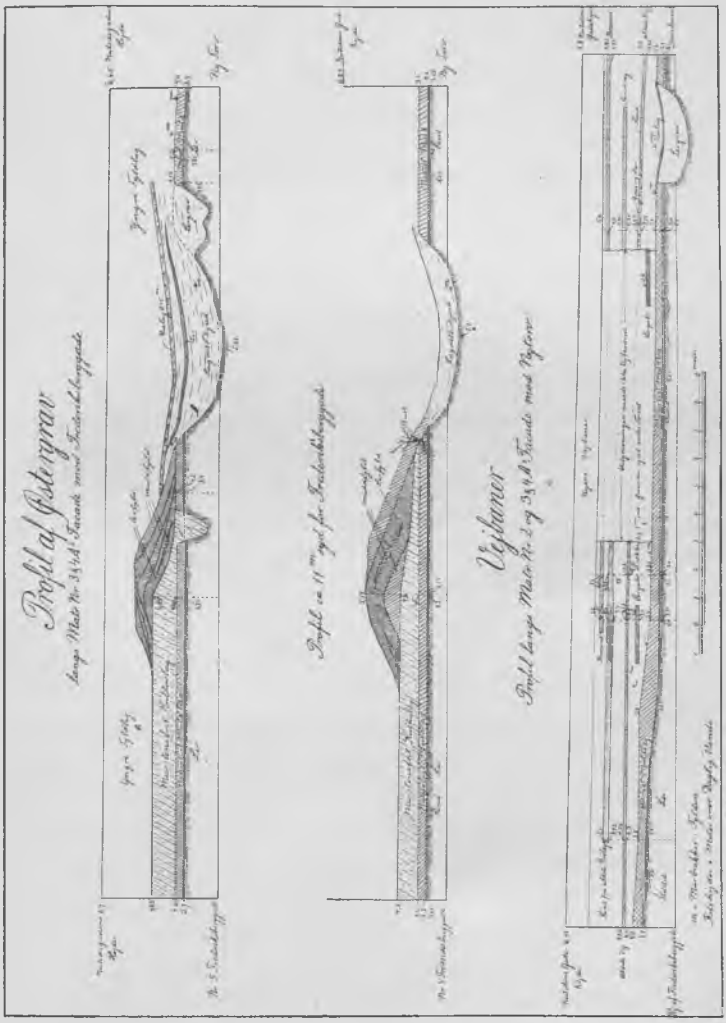

Fig. 3. Profiler af Østergrav og af Vejbaner langs Nytorv.

af urent og uslemmet Ler, af ældste Middelaldertype. Jeg er meget tilbøjelig til at betragte dem som bestemmende for Rendens Alder, der altsaa maa føres tilbage til Absalons Tid. Yngre er den i alt Fald ikke, men naturligvis kunde det tænkes, at den var bleven oprenset, og at Murbrokkerne derved kunde være komne helt ned ved Bunden af den oprensede Rende. Paa den anden Side pege de Forhold, jeg tidligere har omtalt i dette Tidsskrift, ved Rendesystemets Tilknytning til Fæstningsgraven ved Jermers Gab, bestemt paa, at det ikke er ældre end denne Grav, som vel maa tilskrives Absalon, og det er da sandsynligt, at ogsaa Rendesystemet er et absalonisk Anlæg.

Den fra Renden udgravede Jordmasse var kastet op langs dens Vestside i en 9—10 m bred Vold, dannet af vexlende Lag af Ler og Muld. Voldens Top laa ca. 1,25 m over den Terrainoverflade, paa hvilken den blev opkastet. Den laa, bortset fra to Gennemgravninger for senere Brønde, urørt gennem hele Grundens Længde, og man kunde se, at den havde været bevaret som en Forhøjning langt ned i Tiden, thi ogsaa de senere Fyldlag buede sig et Stykke op i Fylden efter Voldens Runding.

Voldens Fyld laa umiddelbart paa det murstensfrie Kulturlag, som jeg har omtalt for Grundens vestlige Dels Vedkommende. Laget aftog jævnt fra en Tykkelse af 1,1 m, det naturlige Muldlag indbefattet, til 0,3 m, altsaa kun selve Muldtykkelsen ved Rendens Kant. Øst for Renden fandtes der intet murstensfrit Lag over den naturlige Muld, hvori Flintflækkerne fandtes, men der laa adskillige Murbrokker lige ned til dette Lag, ja endogsaa umiddelbart ovenpaa Flintaffaldet paa dets Overflade.

Det er da øjensynligt, at det nuværende Nytorv var en græsbevoxet, ubebygget Plads i Absalonstiden, og at

det først er efter denne Tid, Bebyggelsen og Opfyldningen her er begyndt. Renden har paa dette Sted dannet Grænsen for den førabsaloniske By.

Naar vi tænke os Renden forlænget omtrent i en lige Linie mod Syd ned til Stranden, vil dens Udløb falde lidt vest for Vandmøllen paa Vandkunsten. Mod Nord vilde en Forlængelse i lige Linie føre ud over Torvet. Det er sikkert rimeligere at antage, at den er bøjet mod Nordvest langs Husrækken og at den derefter har sluttet sig til Renden langs Vestergades Sydside, der, som jeg tidligere har vist, fortsættes fra Matr. Nr. 43 mod Øst. Det er da sandsynligvis Renden, som har bestemt Torvets Form paa denne Side, og det er Hensynet til at faa en bekvem Passage vinkelret paa Rendens Flugt, som har givet Anledning til det mærkelige Knæk i Vombadstuestrædes Begyndelse, som vil være kendt fra ældre Kort, og som er vist paa Fig. 2.

Ved den første Bebyggelse af nuværende Ny Torv har der ikke været nogen Gade langs Apothekets Grunds Østside, thi de ældste Lergulve ligge omtrent i Kote 4,0 tværs over Façadelinien, ind i Grunden og ud paa Torvet. Et flettet Risgærde, der strakte sig fra Torvet til Renden, syntes at tilhøre denne Bebyggelse. Først noget højere oppe træffer man en 9 cm tyk Sandvej, der slutter nøje til den nuværende Façadelinie, ligesom de ved denne Vej liggende Lergulve have deres Østside netop i Façadelinien. Sandvejen er fra den tidlige Middelalder, men da der ligger Murbrokker under den, maa den opfattes som yngre end de absaloniske Stenveje. Højere oppe findes flere Spor af Veje. Den ældste Brosandsstribe, der formentlig svarer til den Brolægning, som blev lagt foran Raadhuset i 1518[1]), ligger omtrent i Kote 5,0.

[1]) O. Nielsen: Kbh. Hist. o. B. I p. 96.

KØBENHAVNS
KOMMUNEBIBLIOTEKER
LÆSESALEN
KRISTIANSHAVN

Op imod Domhuset var der et velbevaret Fundament af svære Kampesten, der kun paa Façaden mod Torvet og i Gavlen mod Domhuset var benyttet i den sidst nedrevne Bygning. Under Fundamentet laa 2—3 Strøer af Egetømmer. Det havde i sin Tid baaret en sildig middelalderlig eller tidlig Renaissance-Mur af røde Sten, hvoraf enkelte Skifter hist og her vare bevarede, uden at dog et regelmæssigt Forbandt kunde fastslaas. Fundamentets Underkant laa i Kote 4,0; Murstensmuren begyndte i Kote 4,9.

Under dette Fundament laa atter i Kote 3,6 et Lergulv (g) af en mindre Træbygning, der var afbrændt. Der fandtes Rester af Træværket, bl. a. af en Ramme, der var tættet i Fugerne med Fæhaar. Dette Lergulv var ældre end den ældste Vejbane og strakte sig ud over Torvet.

Spredt over Grunden laa 10 Brønde; flere af dem vare fra Middelalderen, kendelige dels ved de Munketagsten o. l. middelalderlige Sager, der fandtes i dem, dels ved, at de ligesom den Brønd, jeg har beskrevet paa Grundens vestlige Del[1]), havde lodrette nedrammede Planker i de nederste Fag; de øvrige, yngre Brønde havde sædvanlig vandret Plankebeklædning.

Naar vi eftersøge Renden i de bevarede Dokumenter, finde vi, at der i Jordebogen for ca. 1377 i den ødelagte Del af Byen, »villa desolata«, omtales en Grund tilhørende Nicolai Beghere, liggende »prope fossam orientalem juxta mare«, ɔ: nær Østergrav ved Stranden. To andre Grunde, nemlig Johannes Skoweruths og Kanutus Jonssøns, ligge henholdsvis nær Vestergrav og nær Vestergrav ved Stranden. Da den ødelagte Del af Byen jo netop er Kattesundskvarteret, er der vel næppe Tvivl om, at Graven paa Apothekets Grund er Østergrav. Vestergrav kan selvfølgelig betyde Stadsgraven, men jeg vilde

[1]) Hist. Medd. I p. 418.

være tilbøjelig til at tro, at det er den samme Rende, som udfor St. Clemens Kirkegaard benævnes St. Clemens Kirkes Grav.

Den samme Jordebog angiver endvidere, at det saakaldte Jordskyldskvarter begynder »in parte occidentale prope mare juxta fossata«. Jeg skulde, efter at Østergrav nu er genfundet, og efter at der kan paavises Grunde ved Stranden saavel ved Østergravs som ved Vestergravs Udløb, der ikke høre til Jordskyldskvarteret, være tilbøjelig til at tro, at Jordskyldskvarterets Begyndelse maa sættes ikke ved Stadsgravens, men ved Østergravs Østside.

Dr. Oluf Nielsen har tidligere angivet Vandmøllestræde (nu Raadhusstræde) og Vestergade som Grænserne for St. Clemens Sogn[1]), og jeg er hidtil gaaet ud fra, at denne Angivelse var rigtig. En nøjere Undersøgelse af de i Københavns Diplomatarium optagne Skøder har imidlertid overbevist mig om, at Vestsiden af Gaden ved det gamle Raadhus (altsaa nu Nytorvs Vestside) hørte til St. Clemens Sogn[2]), medens derimod flere Ejendomme paa Raadhusstrædes Vestside betegnes som liggende i Frue Sogn[3]). Det synes da rimeligt, at Renden, der dannede Østgrænsen for den ældste By, oprindelig tillige var Østgrænsen for St. Clemens Sogn.

Paa Vestergades Nordside hørte Sorø Klosters Gaard og Kapitlets Gaard til St. Clemens Sogn[4]), medens derimod alle Grundene paa Gammel Torvs Nordside, lige til den nordvestligste[5]), hørte til St. Peders. Til St. Peders Sogn høre ogsaa alle de Grunde paa Studiestrædes Sydside, for hvilke Skøder med Sogneangivelse er bevaret.

---

[1]) Kbh. Hist. og Beskr. I p. 158.
[2]) K. D. VI 23.
[3]) K. D. IV 432, 435.
[4]) K. D. III 6, K. D. VI 14, K. D. IV 253.
[5]) K. D. II 132—33.

Kapitlets og Sorø Klosters Gaarde ligge begge vest for Larsbjørnsstræde; for Ejendommene mellem Larsbjørnsstræde og Torvet, paa Nordsiden af den Del af Vestergade, som oprindelig hed Smediegade, er der ingen Skøder med Sogneangivelse bevarede, men antages det, at ogsaa disse have hørt til St. Clemens Sogn, vil dette derved bringes til netop at omfatte hele den ældste By tilligemed dens Strand ved Kattesund, der ikke som den øvrige Strand var Bispens Jordskyld underkastet. Dette synes mig at tale stærkt for, at St. Clemens Kirke er Byens ældste.

Ved Undersøgelsen af Østergrav og dens Vold laa den Tanke mig nær, om man maaske stod overfor den ældste Bys Befæstning, men jeg har intet fundet, der kunde støtte en saadan Opfattelse. Der er intet Spor af Planker, og Renden, der som nævnt først har kunnet modtage sin Vandforsyning efter Anlægget af den absaloniske Stadsgrav, har for stærkt et Fald til at kunne have haft stillestaaende Vand. Langs Vestergade fandtes intet Spor af Vold, men den udgravede Fyld er der bortfjærnet. Det er da rimeligere at antage, at Renden er anlagt som Møllegrav og bevaret som saadan, indtil Volden langs Stranden med foranliggende Vandmøllekanal er anlagt næppe længe efter Lybækker-Ødelæggelsen i 1368[1]). Ligesom Vestergravs Vandmølle da er bleven afløst af Møllen i eller ved Vandmølletaarnet, er Østergravs erstattet med Møllen paa Vandkunsten. Maaske kunde man finde et Fingerpeg til Bestemmelse af Pladsen for de to oprindelige Vandmøller deri, at Hestemøllegaarden paa Hjørnet af Mikkelbryggersgade og Lille St. Clemensstræde og

[1]) I Anledning af Paavisningen af Østergrav og Vestergrav kunde der maaske mindes om, at Absalon i 1167 efter sit Sammenstød med Erling Skakke i Sundet ud for Havn mødtes med ham i Byen, og Erlings Folk fik Tilladelse til at hente fersk Vand, formodentlig enten i Stadsgraven eller i en af disse Grave, thi naturlige Vandløb i eller ved selve Byen fandtes ikke.

Stadens Hestemølle paa Hjørnet af Kattesundet og Svendegade, ɔ: Gaden syd for Raadhusgaarden (omtrent hvor Slutterigade nu er) ligge henholdsvis op til Vestergrav og Østergrav. Disse Møller have mulig antaget Hestedrift, da Vandkraften svigtede. Det er vel næppe umuligt, at ogsaa Vombadstuen eller Vandbadstuen, der ligger ved Renden paa Strædets Sydside (ikke som af O. Nielsen angivet, ved Nordsiden), kan have faaet sit mærkelige Navn paa Grund af en utilstrækkelig Vandtilførsel fra den lavvandede Rende.

2. *Fra Kattesund til Ladbro.*

I Grundene mellem Farvergade og Stormgade, fra Vestervoldgade til Knabrostræde, er der i Aarenes Løb foretaget adskillige Undersøgelser, som tilsammen tagne give et ret fuldstændigt Billede af Byens og Havnens Udvikling i denne Egn.

Rosenkjær[1]) har saaledes undersøgt Grundene Farvergade Nr. 11—15, Gaasegade Nr. 2—12 og Løngangsstræde Nr. 12—16 (Matr.-Nr. 139—41 og 151—55), Løngangsstræde Nr. 15—21 (Matr.-Nr. 172—75), Frederiksholms Kanal Nr. 6 (Matr.-Nr. 238) og Stormgade Nr. 4—6 (Matr.-Nr. 184 A og 185). For selve Vandkunstens Vedkommende foreligger der en Opmaaling i 1870 med paaskreven Text af nuværende Generaldirektør *Ambt*[2]); selv har jeg undersøgt Udgravningen for den nye Springkumme. Frederiksholms Kanal Nr. 4 (Matr.-Nr. 237 A) er undersøgt i 1887 af Konservator *C. C. Andersen*[3]), og selv har jeg undersøgt Farvergade Nr. 17—23 og Løngangsstræde Nr. 20—22 (Matr.-Nr. 135—38 og 157—58), Baghuset i Løngangsstræde Nr. 27 (Matr.-Nr. 169), Vandkunsten

[1]) Architekten VIII p. 272 flg. Fra d. u. Kbh. p. 13 flg., p. 73. Indberetninger i Raadhusmusæets og Nationalmusæets II. Afdl.s Arkiver.

[2]) Nat. Mus. II. Afdl.s Arkiv.

[3]) Nat. Mus. II. Afdl.s Arkiv.

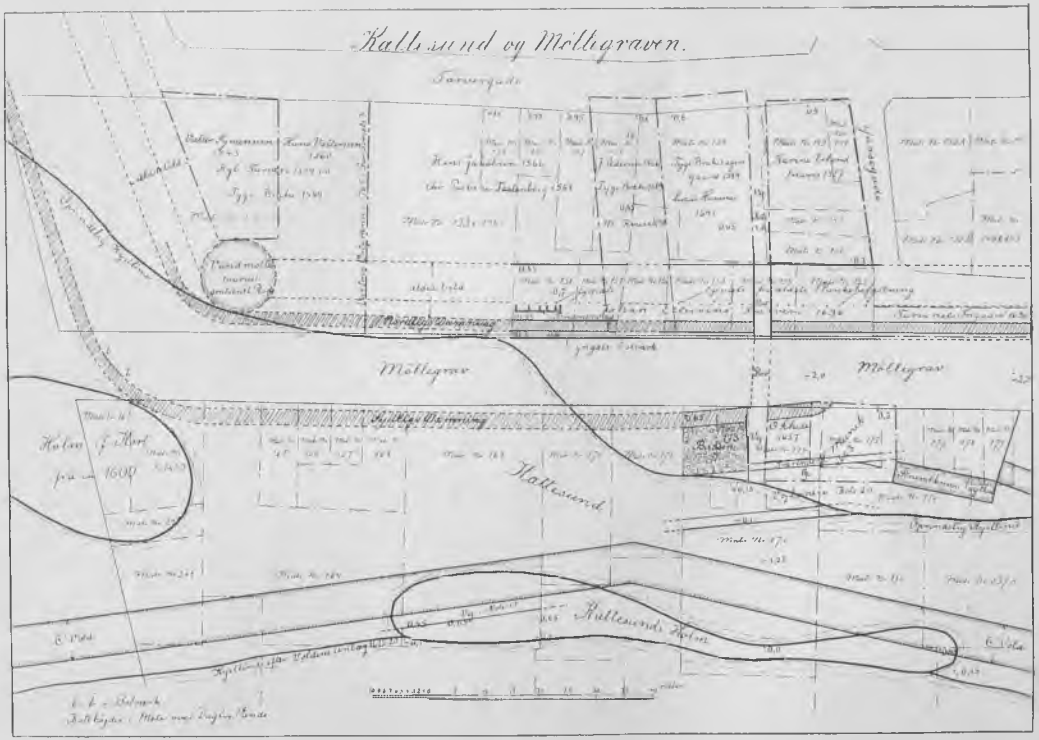

Fig. 4. Kort over Kattesund og Møllegraven fra Vestervoldgade til Vandkunsten samt over den oprindelige Kystlinie og Kystlinien ca. 1615—20.

Nr. 1 og Frederiksholms Kanal Nr. 2 (Matr.-Nr. 181 og 182 & 237 B), samt Knabrostræde fra Magstræde til Nybrogade og denne Gade fra Knabrostræde til Frederiksholms Kanal.

For at lette Oversigten over de indvundne Resultater vil jeg ikke beskrive hver enkelt Undersøgelse for sig, men samle de forskellige Undersøgelsers sammenhørende Iagttagelser.

Den oprindelige Kystlinie (Fig. 4 og 5) løber fra Hjørnet af Magstræde og Knabrostræde omtrent langs førstnævnte Gades Sydside, maaske lidt syd for Façadelinien; den skærer Frederiksholms Kanal ca. 14 m syd for Hjørnet af Vandkunsten, ligger i Grunden Løngangsstræde Nr. 21 omtrent 20 m syd for Façadelinien og trækker sig derefter over mod Vartovs Sydosthjørne og tilbage hen under Raadhuset, hvor der har været en lille Vig, hvis nordligste Ende omtrent laa ved Raadhusgaardens Nordside. Herfra løb Kysten atter i sydvestlig Flugt over til Hjørnet af Tietgensgade og Tivoligade.

Strandbredden var dækket med Sand og fint Grus, hist og her laa der smaa Bunker af Tang. I Vigen under Raadhuset groede Tagrørene frodigt, ligesom vi have kendt dem i vor Tid paa Strandengen længere vest paa ved Kalvebodstrand. Bag Strandbredden hævede Engen sig kun lavt op over Vandet. Langs Farvergades Sydside har jeg saaledes paa Matr.-Nr. 135—38 fundet Engens Højde at være 0,8—1,0 m over daglig Vande, under Springkummen paa Vandkunsten til 0,5. Samme Kote for Engens Overflade har Rosenkjær fundet paa Hjørnet af Farvergade og Gaasegade, i Magstræde Nr. 14 (Matr.-Nr. 34) tæt ved Kystlinien derimod kun 0,15 m.[1]) Paa Grunden i Farvergade Matr.-Nr. 135—38 fandt jeg ligesom paa den modsatte Side af Gaden, at

[1]) Fra d. u. Kbh. p. 74.

Fig. 5. Kort over Møllegraven, Vandmøllen og Ladbro fra Vandkunsten til Knabrostræde samt over den oprindelige Kystlinie og Kystlinierne ca. 1615—20 og ca. 1658—66.

det faste Lers Overflade var stenet og haard, og at det var dækket af et 15—30 cm tykt Lag af Sand og Grus med iblandede Skaller af Cardium, Rissoa o. l. Saltvandsmollusker samt Tang; herpaa hvilede det 30 cm tykke tørveagtige Muldlag. Paa Nabogrunden mod Øst angiver Rosenkjær[1]), at Moræneleret falder fra Kote 0,6 Fod (0,2 m) i Grundens nordvestlige Hjørne til Kote ÷ 1,0 Fod (÷ 0,3 m), ja enkelte Steder næsten til ÷ 2,0 Fod (÷ 0,6 m) henimod Gaasegade og Vandkunsten. Herover ligger der indtil op omkring daglig Vande et Gruslag med Flint og Cardiumskaller, hvorunder der undertiden fandtes en lagdelt Masse af Sand og Dynd. I Laget fandtes en Stenøxe fra den ældre Stenalder og Flintflækker. Over Laget laa et Lag Tørv paa ca. 1 Fods (0,3 m) Tykkelse.

Det er dette Grus- eller Sandlag, som jeg har omtalt i det foregaaende ved Beskrivelsen af Gammel Torvs Apotheks Grund, og som synes at svare til Stenalderhavets Strandbund.

Paa Matr.-Nr. 172—75 i Løngangsstræde har Rosenkjær konstateret, at det tørveagtige Lag over Gruslaget gaar ned til 0,5 Fod (0,15 m) under daglig Vande og derefter afløses af en Saltvandsdannelse (ɔ: Strandsand med Skaller af Saltvandsmollusker)[2]); den samme Iagttagelse har han gjort i Grunden paa Hjørnet af Højbroplads og Gammel Strand (Matr.-Nr. 1 & 54)[3]). Man kan vel slutte deraf, at der siden Tørvelaget blev dannet paa Stenalderhavets ca. 3 m hævede Strandbund atter er foregaaet en Sænkning paa ca. 0,15 m.

Strandengen syd for Farvergade bar ikke Spor af Bebyggelse saaledes som paa Gadens Nordside; her er Bebyggelsen først sket, efterat ca. 1 m Opfyldning af

---

[1]) Indb. af 21/3 06 i Raadhusmusæets Arkiv (R. M. A.).
[2]) Indb. af 31/12 04 i R. M. A.
[3]) »Samfundet« 8/4 05 Nr. 1906.

Engen har fundet Sted. I denne Fyld fandtes der jævnlig Murbrokker lige ned til Englaget.

Tæt udenfor Kysten og omtrent parallelt med denne har der ligget en Holm eller Revle, bedækket med stridt Grus og Smaasten og saa lav, at den jævnlig har været overskyllet af Vandet. Rosenkjær har paavist dens Østende i Grunden Frederiksholms Kanal Nr. 6 (Matr.-Nr. 238) og noget af Nordsiden i Løngangsstræde Nr. 15—21. Selv har jeg fundet dens Vestende ved Udgravning af Grunden for Baghuset i Løngangsstræde Nr. 27 (Matr.-Nr. 169); her laa det højeste af Holmen 0,65 m over daglig Vande, og den faldt skraanende saavel mod Syd som mod Vest og Nord. Sydskraaningen var den stejleste, og det var tydeligt at se, at det grove Grus havde været udsat for stærk Udvadskning af Bølgerne; ind mod Byen var Skraaningen jævnere og Sandet finere. Sandlagets Tykkelse over det faste Ler var ca. 6 cm. Over det højeste af Holmen laa en 0,6 m høj Jordvold eller Dæmning, hvis plane Overflade, der var ca. 2 m bred, synes at have tjent som Vej. Den laa umiddelbart foran det Sted, hvor Christian IV.s Befæstning var, og har rimeligvis tjent som en Vej langs Kysten ved Voldens Fod. Voldfylden var spredt saa meget, at et bestemt Profil af Volden ikke kunde skelnes i Udgravningen.

Mellem Holmen og Byen gik et smalt Sund, hvis Bredde Rosenkjær har maalt til ca. 30 m ved Løngangsstræde Nr. 21; dets Dybde var paa dette Sted 1,25 m.

I gammel Tid fik Gaderne sædvanlig deres Navn efter den Lokalitet, hvortil de førte fra Hovedgaden. Gaden, som nu hedder Kattesundet, og som gik fra Kirkevejen St. Clemensstræde, har altsaa faaet sit Navn, fordi den førte til Kattesund. Strædet paa Raadhusets (eller nuværende Nytorvs) Vestside betegnes i Jordebogen af 1496 ligeledes som løbende fra Gammel Torv ned til

Kattesundet. Det ligger da nær at antage, at det er dette lille Sund, udfor hvis Midte Gaden Kattesund ender, som oprindelig har baaret Gadens Navn Kattesund, d: det lavvandede Sund.

Som jeg tidligere har paavist[1]), hører Gaden Kattesund til de absaloniske Stenveje, og den har da allerede paa hans Tid existeret som den gamle Landsbys Vej til Havnen. Forøvrigt benyttedes Benævnelsen Kattesund ogsaa om hele Kvarteret mellem de to Clemensstræder og Stranden. Rummer dette Navn maaske tillige Betegnelsen for selve den ældste By, og er Havn maaske den oprindelige Betegnelse for St. Nikolajbyen, Gammelbodehavn?

Holmen eller Revlen udenfor Kattesund er tydeligt angivet som en af Bølgerne overskyllet Grund paa det ældste, primitive Kort over Byen fra ca. 1600. Dette Kort viser en anden lille Holm noget vestligere, altsaa omtrent ved Vester Voldgade, men denne Holm er endnu ikke paavist ved Grundundersøgelserne.

Af afdøde Lærer *Rosenkjær* har jeg Tid efter anden modtaget forskellige Maalinger, der tilsammen give et Billede af Farvandets oprindelige Dybdeforhold udenfor Kattesundsholmen. I Frederiksholms Kanal Nr. 6 ligger Sandbundens Overflade ved Gadelinien 0,3 m og nærmere ved Kattesundsholmen 0,15 m under daglig Vande. I Grænsen mellem Frederiksholms Kanal Nr. 2 og Nr. 4 laa Strandbunden 0,15 m og i Stormgade Nr. 4 0,8 m under daglig Vande. I Vester Voldgade Nr. 105, paa Hjørnet af Ny Vestergade, synes der at have været en isoleret, ganske lille Holm, der hævede sig fra 0,15 til 0,45 m over Vandet, medens der i Vester Voldgade Nr. 109 er maalt en Dybde af 0,15 og i Vester Voldgade Nr. 106 af 1,9 m under daglig Vande. I Ny Kongensgade Nr. 10

[1]) Hist. Medd. om Kbh. II p. 204.

fandt Rosenkjær det faste Ler i Kote 0,0, hvortil svarer en Kote for Sandlaget paa 0,15 m; her har der altsaa været en lav Sandbanke, der var tør ved daglig Vande. Senere har jeg undersøgt Grunden Vester Voldgade Nr. 113. Jeg fandt da, at denne Sandbankes vestligste Spids gaar ca. 3 m ind i denne Grund. Banken er dannet af usædvanlig haardt Ler, og dens Overflade laa ogsaa her i Kote 0,15 m. Udenfor Banken falder Strandbunden til alle Sider; paa Hjørnet af Ny Kongensgade og Vester Voldgade laa det faste Ler i Kote ÷ 1,0 og Sandlaget derover i Kote ÷ 0,8. Sandbankens Form er langstrakt; den maaler ca. 50 m langs Ny Kongensgade.

Der har altsaa udenfor Kattesundsholmen strakt sig et Fladvand, tørt ved Lavvande, mod Syd lige til Ny Kongensgade, og Retningen af det dybe Løb, det gamle Kalvebodsund[1]), synes omtrent at kunne angives ved en Linie fra Nordenden af Langebro til Stormbroen.

---

[1]) K. D. IV 448. Navnet paa Sundet skrives i 1535, da det nævnes for første og sidste(?) Gang, »Kallebosund«. I 1634 druknede to Baadsmænd »ved Kalleboe« (K. D. V 782). I 1658—59 benævnes Farvandet omkring nuværende Langebro »Calleboe« eller »Kalleboe« (K. D. V 543 m. fl. St.). I 1660 omtales Pæle i »Kalleboen«. Kalvehaven, efter hvis »Kalveboder« man mener, at Farvandet skulde have Navn, nævnes første Gang i 1581 som »Kalle haugen«; den laa syd for Peblingedæmningen og omfattede Engene langs St. Jørgens Sø, men om den strakte sig til Gl. Kongevej eller til Stranden, og om der i den fandtes Boder for Kalvene, vides ikke. Samtiden synes ikke at have kendt Forbindelsen mellem disse Boder og Navnet paa Farvandet, thi det benævnes aldrig »ved Kalveboderne« eller »næst op til K.« Desuden er selve Dybet »Kallebosund« skilt fra Strandbredden og fra de formentlige Boder i Kalvehaven ved en saa bred Landgrund, at den Tanke ikke synes meget nærliggende at opkalde det efter disse. Man kunde fristes til at tro, at Smaagrundene syd for Kattesund have heddet Kalveboerne, svarende til de større Holme, Koklapperne, og analogt med f. Ex. »Svinbådarne« ved Skaanes Kyst.

Medens vi, som udviklet i det Foregaaende, maa søge den førabsaloniske Landsbys Havn i Kattesund, ligger Absalonstidens Havneanlæg længere mod Øst, udenfor Østergrav og udenfor Landsbyens Omraade i snævrere Forstand. I Jordebogen af ca. 1377 omtales Grundene mellem de nuværende Gader Magstræde og Kompagnistræde som liggende ved *Ladbro*, ɔ: Skibsbroen. Denne har vel gaaet fra Knabrostræde til Raadhusstræde, maaske lidt længere mod Vest, men i alt Fald ikke længere end til Jordskyldskvarterets Begyndelse ved Østergrav. Sikkert er det, at den omfattede Magstræde, thi Antvorskov Klosters Grund (nuværende Matr.-Nr. 33, 34 og 48) nord for Magstræde betegnes udtrykkelig som liggende ved Ladbro[1]).

Ved sin Beliggenhed øst for den ældste By betegnes Ladbro bestemt som et Anlæg, der er yngre end denne. Hovedadgangsvejene til Ladbro dannes af nuværende Raadhusstræde fra Gammel Torv og af Kompagnistræde — Læderstræde, der tilsammen hed Ladbrostræde, fra Øster Torv (nuværende Amagertorv), der var Torv for Bydelen ved St. Nikolaj. Raadhusstræde gaar i direkte Fortsættelse af den sydligste, yngste, ikke stenlagte Del af Nørregade (Saltboderne), og dette kunde maaske tyde paa, at ogsaa Ladbro er noget yngre end Stenvejene, muligvis ligesom den yngste Del af Nørregade knyttet til Transporterne i Anledning af Frue Kirkes Opførelse.

Ved en Undersøgelse, jeg har foretaget paa det nordvestlige Hjørne af Raadhusstræde og Kompagnistræde, 3 m fra Raadhusstrædes vestlige og 2 m fra Kompagnistrædes nordlige Façadelinie, fandt jeg fast Grus i Kote 0,4, derover et lysebrunt, tørveagtigt Lag med talrige Levninger af Græsstraa og Tagrør til Kote 0,7. Derefter fulgte 6 cm gruset Sand, hvorover der

[1]) K. D. I 93. K. D. II 144. K. D. IV 15.

laa henimod 1 m muldagtig Fyld med iblandede Ben og røde Murbrokker. Sandlaget ovenpaa Tørven gjorde Indtryk af at være en Vejbane, men Udgravningen var af for ringe Omfang til, at dette kunde fastslaas med Sikkerhed. Højere oppe fandtes en 20 cm Brosandsstribe, hvis Overflade laa i Kote 2,45; den repræsenterede Gadens ældste Brolægning. Da imidlertid Raadhusstræde i Tidens Løb er udvidet paa Vestsiden, er det rimeligt, at disse Vejbaner tilhøre Kompagnistræde (tidligere Farvergade). Spor af en absalonisk Stenvej fandtes ikke. Yderligere Klarhed over Raadhusstrædes og Ladbrostrædes Anlægstid kan dog maaske faas ved kommende Undersøgelser.

Paa Hjørnet af Knabrostræde og Magstræde fandt jeg ved Udgravningen for Vandværkets Hovedledning i Sommeren 1908, at der gik et Bolværk af Egepæle med bagved værende Planker fra Kystlinien mod Syd i Knabrostræde. Bolværket (b_1 paa Fig. 5) laa ca. 3 m øst for Strædets vestlige Husrække. Et andet Bolværk (b_2), ligeledes med Planker lagt paa Klink bag Egepæle, gik parallelt med Magstræde 3,5 m syd for det sydøstlige Hjørne af Magstræde og Knabrostræde; dets Bolværkspæle endte foroven med en Tap i Kote 1,75, men der var ikke Spor af Hammerbjælken, som har hvilet paa Tapperne.

Udenfor disse Bolværker laa der et Sandlag, hvis fulde Tykkelse jeg ikke kunde faa konstateret trods Udgravning til Kote $\div$ 0,3. Det var tydeligt nok dannet ved Tilsanding af en kunstig Uddybning, thi det faste Ler, som fandtes med afgravet Muldlag, men i øvrigt urørt i Kote 0,3 bag Bolværkerne, kunde ikke have et saa brat naturligt Fald.

Tværs over Knabrostræde fandt jeg 6,6 m fra Hjørnet af Magstræde et tredie (b_3) og 8,15 m fra Hjørnet et fjerde Bolværk (b_4), alle med Planker paa Pælenes Nord-

side, som formodentlig betegnede en Udvidelse af Skibsbroen mod Syd. Jeg kan ikke tro andet, end at disse Bolværker, i det mindste det inderste og ældste, maa tilhøre den gamle Ladbro. Det vil derfor være af stor Interesse, at der foretages nøjagtige Undersøgelser ved eventuelle Grundudgravninger i Magstræde og i Ejendommene paa dets Sydside.

Endelig fandt jeg 3,75 m nord for Hjørnet af Nybrogade et Bolværk af nyere Dato tværs over Knabrostræde og 2 m nord for dette Bolværk et svært Kampestens Fundament. Dette sidste Bolværk hører rimeligvis til saakaldte Lange Fiskebro, der i det 16.—17. Aarh. strakte sig fra Knabrostræde mod Øst til Vejerboden.

Næst efter Anlægget af Ladbro skete det første store Indgreb i de naturlige Forhold i dette Kvarter ved Bygningen af Vandmøllen ved Vandmøllestræde (nuværende Raadhusstræde) med den tilhørende Møllegrav. Møllegraven blev ført mod Øst fra Stadsgravens tidligere Udløb i Stranden ved Vandmølletaarnet, som stod i det nuværende Vartovs Gaard. Graven optog det meste af nuværende Løngangsstræde; den bøjede dog paa Vandkunsten lidt mere mod Syd og fik sit Udløb i Stranden lidt øst for Gaden Frederiksholms Kanal.

Møllegraven er fra Svinget ved Vester Voldgade indtil Vartovs Sydøsthjørne anlagt paa Fladvandet tæt udenfor Kystlinien, fra Vartov mod Øst indtil Udløbet derimod paa Engen, tæt nord for Strandkanten. Graven var indfattet af Dæmninger, dels for at holde Højvande ude, dels for at kunne opstemme Vandet fra Stadsgraven, som kom tilstrømmende fra Peblingesøen gennem Renden, hvor Jermers Taarn blev bygget ca. 1528, og over Dæmningen ved Vesterport. Foruden Vandmøllen ved Møllegravens Udløb har der rimeligvis fra tidlig Tid været en i Dæmningen udenfor Vesterport og en i eller ved Vandmølletaarnet; det er rimelig-

vis disse Møller, som nævnes henholdsvis 1510[1]) og 1432[2]).

Møllegravens Dæmninger ere beskrevne af Rosenkjær[3]).

Den sydlige Dæmning, tæt indenfor Façadelinien af Løngangsstræde Nr. 17—21, var bygget af fem Rækker 15—25 cm Egepæle, rammede med en lodret Pælerække i Midten og en lodret og en hældende Række paa hver Side. Omkring de yderste Rækker var der flettet 6 cm Fyrreplanker saaledes, at de afvexlende gik inden om to lodrette og uden om to hældende Pæle, altsaa paa lignende Maade som Vidier i en Kurv. Dæmningen var 2,8 m bred forneden og gik op til Kote ca. 3,0, altsaa 2,2—2,5 m over Engens Overflade. Mellemrummet mellem Plankebeklædningerne var fyldt med Jord og Ler. Udfor Matr.-Nr. 175's Vestgrænse gjorde Dæmningen en brat Bøjning ud under Løngangsstræde. Herfra og mod Øst indtil Matr.-Nr. 176 laa der en Række tilspidsede Egepæle vandret ovenpaa Englaget; de havde tilsyneladende aldrig været rammede, men vare dækkede med Fyld.

Den nordlige Dæmning, tæt indenfor Façadelinien paa den modsatte Side af Gaden, var bygget omtrent som den sydlige, dog var den kun ca. 2 m bred forneden. Den manglede den midterste lodrette Pælerække, og de fire yderste plankeklædte Rækker havde omtrent samme Hældning, saaledes at de næsten gjorde Indtryk af kun at være rammede i to Rækker. Pælene vare her rammede ca. 1 m ned i den faste Grund, og deres stærkt forraadnede Top laa nu omtrent i Kote 1,6, men har op-

---

[1]) K. D. I p. 286: »partem occidentalem« er rimeligvis en Skrivefejl for: »portam occ.«, jfr. K. D. I p. 287 ($^{28}/_{9}$ 1511).

[2]) K. D. IV 30.

[3]) Architekten VIII p. 272 flg. Skitsens Maal unøjagtige. Fra d. u Kbh. p. 13, p. 73. Indb. i R. M. A. af $^{31}/_{12}$ 04 og $^{21}/_{3}$ 06.

rindelig ligget ca. 1 m højere; altsaa var Dæmningen ca. 0,5 m lavere end den ydre mod Strandsiden.

Den ydre Dæmning er ogsaa konstateret af *Ambt* midt i Løngangsstræde, ca. 8 m fra Vester Voldgade (Fig. 4 b-b); dens Retning viste, at man her havde Bøjningen, som forbandt Møllegraven med den oprindelige Fæstningsgrav foran Vester Vold.

Den indre Dæmning, som Rosenkjær fandt i Løngangsstræde Nr. 12—16, har Ambt fundet udfor den østlige halve Bredde af Gaasegade. Selv har jeg undersøgt den i en kort Strækning af Løngangsstræde Nr. 20 og i Gaasegade fra den vestlige Façadelinie til det Sted, hvor Ambts Undersøgelse begyndte.

Endvidere fandt jeg ved Udgravningen for Springkummen begge Dæmningens Plankebeklædninger, indtil Kote 2,7. Tæt bag den nordre Væg laa i Kote 2,7 en vandret 24 × 24 cm Fyrrebjælke. Ved denne Undersøgelse, der er foretaget, efter at Fig. 4 og 5 vare reproducerede, er den indre Dæmnings nøjagtige Plads fastslaaet; dens Østende skal forskydes ca. 2 m syd for det paa Fig. 4 og 5 angivne Sted.

Selve Møllegraven laa altsaa imellem de to Dæmninger paa det Areal, der nu indtages af Løngangsstræde. Rosenkjær har fundet, at dens Bund laa omtrent 2 m under daglig Vande; Ambt har udfor Vandkunsten Nr. 9 maalt Dybden til 2,2 m.

Udenfor den ydre Dæmning har Rosenkjær fundet et Bassin[1]). Dæmningen dannede Bassinets Nordside; mod Syd og Øst var det indhegnet med Egepæle, hvorpaa der var Rester af Planker. Det var 37 Fod (11,6 m) langt langs Gaden og 28 Fod (8,8 m) bredt fra Nord til

[1]) Da Fremstillingen i Fra d. u. Kbh. p. 14 er uklar paa Grund af Trykfejl, gentages den her paa Grundlag af den strax efter Undersøgelsen nedskrevne Indberetning af 31/12 04 i R. M. A.

Syd; mod Vest fortsattes det ind under Nabogrunden Nr. 23. Pælene ragede ca. 4 Fod (ca. 1,4 m) op over Engbunden, altsaa til Kote ca. 2,0 m. Fra Bassinets sydøstlige Hjørne gik der en næsten 5 Fod (1,6 m) bred Rende i østlig Retning i Flugt med den bagerste (sydlige) Pælerække; den strakte sig ind under den østlige Nabogrund Nr. 13. Renden var dannet af to bræddebeklædte Pælerækker. Den sydlige af disse, som stod skraat, hældende udad (ɔ: mod Syd), var paa den indvendige (ɔ: mod Nord vendende) Side beklædt med mindst 3 Tommer (8 cm) tykke Planker, som vare fastholdte ved, at der af og til var rammet en Pæl indvendig. Af og til stod der ogsaa en Pæl lodret udvendig for at støtte det hele. Den nordlige Pælerække stod lodret, og paa den saavel som i Bassinets Bolværker var der brugt 2-Tommers (6 cm) Brædder, der ligesom i Dæmningen synes at have været flettede om Pælene uden Anvendelse af Søm. Der var intet, som lignede Sluse- eller Stemmeværk ved Rendens Udløb af Bassinet.

Bassinets Bund dannedes af den naturlige Engoverflade, paa hvilken der overalt laa en Mængde store Granitsten. Disse vare atter dækkede af et Lag, som var en underlig Blanding af Dynd og Gødning, og som gik op til Kote 1,1 m.

Udenfor Bassinets Syd- og Østside og Rendens Sydside var der lagt en Dæmning af Fyld og derover et ca. 0,8 m tykt Lag af gult Bakkeler, hvis plane Overflade i Kote 2,0 m synes at have dannet Vejbane saavel i Retningen fra Øst til Vest langs Stranden som langs Bassinets Østside ud til Møllegraven. Vejen langs Stranden har været 24—25 Fod (ca. 7,8 m) bred, medens Tværvejen til Møllegraven kun var 16—18 Fod (ca. 5,5 m) bred. Langs Stranden faldt Vejens Sydskraaning omtrent sammen med den oprindelige Kystlinie eller rettere, efter Rosenkjærs Maal og Skitser at dømme, lidt syd for denne.

Rosenkjær betragtede den sydlige Lervej som identisk med den fra Løngangen kommende Vej og anlagt samtidig med Løngangen. Dette kan imidlertid ikke være rigtigt. Møllegraven og dens Dæmninger maa i Følge Forholdenes Natur nødvendigvis være ligesaa gamle som den Vandmølle, hvortil de hørte, thi Terrainforholdene vise intet Spor af, at Graven kan have afløst et naturligt Vandløb. Da der nævnes en Vandmølle ved Ladbro allerede i 1419[1]), og Raadhusstræde i 1479 benævnes Strædet fra Gammel Torv til Vandmøllen[2]), maa Dæmningerne altsaa mindst være saa gamle som det førstnævnte Aar, medens Løngangen jo derimod stammer fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede. I Byens Regnskaber fra 1511 omtales det Arbejde, som Borgmester *Oluf Adsersen* udførte ved Vandmøllen og ved de Damme, som han lod gøre færdige[3]). Efter Tidens Sprogbrug kunne disse »Damme« selvfølgelig være Dæmningerne langs Møllegraven, men i saa Fald var der vel næppe benyttet Udtrykket »gøre færdig« om et Arbejde, som maa have været en Reparation; de kunne dog ogsaa være Vanddamme. Det er derfor ikke udelukket, at Bassinet kan have været en af Dammene og oprindelig have tjent som Mølledam. Bygningen af Bassinets Bolværker og Rende og Lervejen omkring dem tyde paa, at man staar overfor et rent middelalderligt Anlæg, thi Christian IV.'s Veje blev sædvanlig byggede med en Vejbane af Grus. Vejanlæget langs Stranden har da formentlig tjent som en Slags Landingsplads for Havnen i Kattesund[4]). Det er vel muligt, at Vejen er sat i Forbindelse med Passagen igennem Løngangen, men i saa Fald er

[1]) K. D. I p. 148.
[2]) K. D. II p. 144.
[3]) K. D. I p. 262.
[4]) Jfr. K. D. VI p. 202.

det Løngangen, som har faaet sin Beliggenhed, fordi Vejen existerede paa dette Sted, og ikke omvendt.

Jeg skal i det Følgende gøre Rede for, at Adgangen til Tværvejen og altsaa ogsaa til Vejen langs Stranden existerede mindst 25 Aar, forinden Løngangens Anlæg blev paabegyndt.

Rosenkjær havde den Opfattelse, at Terrainet nord for Renden og øst for Bassinet er opfyldt, efter at dette er tilkastet. Det er sikkert ikke rigtigt, thi dels vilde de Egepæle, som han fandt liggende paa Engen i Forlængelse af Dæmningen, og som svarede til Dæmningens Pæle, ikke have holdt sig friske, hvis de ikke strax vare blevne dækkede med Fyld, dels forudsætter Rendens Konstruktion, at den maa være bygget gennem opfyldt Grund, og endelig tyde de bevarede Dokumenter paa, at der stod Bygninger øst for Bassinet, medens dette endnu var i Brug.

I 1657 købte *Offe Skade*[1]) nemlig en Grund til sin Stald ved »Valkemøllens Kanal«. Den ene Side af Grunden vendte mod Broen, den anden mod Vadskerhuset, og i 1663 købte *Rasmus Munck*[2]) Nabogrunden, som omsluttede Offe Skades mod Øst og Syd. Den gik fra Strandkompagniets »Corte guarde«-Bygning, o: Vagtbygning, til Vejen, som gik over Kanalen ved Offe Skades Stald, og Rasmus Munck skulde sammen med Mølleren vedligeholde Broen over Kanalen (Møllegraven). Disse to Grunde ligge lige øst for Bassinet, der formodentlig da har været benyttet af det omtalte kgl. Vadskerhus. De oplyse os endvidere om, at der her endnu i 1663 har ført en Bro over Møllegraven, og de give os Beliggenheden af Strandkompagniets Vagt-

[1]) K. D. III p. 473. Grunden er fejlagtig antaget at ligge paa Slotsholmen.

[2]) K. D. III p. 593 jfr. K. D. V p. 395 og K. D. VI p. 518. (NB: Løngangsstræde kaldes her Stormgade.)

bygning, der blev opført i 1614—15[1]), for at man kunde føre Tilsyn med ankommende Fremmede (fra Søsiden?). I 1659 blev Vagthuset hovedrepareret eller genopbygget efter en Ødelæggelse under Belejringen[2]); det blev nedrevet ca. 1668.

Fylden fra Møllegraven blev benyttet til en Fæstningsvold langs dens Nordside, og Graven har altsaa tillige været Fæstningsgrav. Rosenkjær har undersøgt Volden i Løngangsstræde Nr. 12—16; selv har jeg opmaalt den lidt vestligere i Nr. 20—22.

Rosenkjær fandt, at Volden var ca. 11 m bred forneden og ca. 2,5 m høj. Fortil ved Løngangsstræde laa den op imod Gravdæmningens brædde beklædte Inderside; bagtil gik Skraaningen jævnt over i Engens Overflade, og her stod ved Skraaningens Fod Rester af et spinkelt Plankeværk af Egestolper, beklædte med Fyrreplanker paa den sydlige Side, altsaa imod Volden. Paa Voldkronens sydlige Kant, omtrent i Kote 3,0, var der Spor af talrige Stubbe af Piletræer. Gennem Volden var der udfor Grænselinien mellem Matr.-Nr. 139 og Matr.-Nr. 140 en 3 m bred Gennemgang, der laa omtrent i Kote 1,6, altsaa ca. 1 m over Engbunden. Den laa ligeoverfor Tværvejen øst for det foran omtalte Bassin paa den anden Side af Møllegraven. Gennemgangens Bundkote viser, at den ikke er fra Voldens ældste Tid, men anlagt, da Grunden mellem Volden og Farvergade var hævet ca. 1 m ved Opfyldning med Gødning og Husaffald.

Ganske tilsvarende Forhold har jeg fundet i Løngangsstræde Matr.-Nr. 157—158. Jeg maalte her Voldens Tykkelse forneden til 10,4 m. Voldfylden laa her ligeledes

[1]) K. D. VI p. 202.
[2]) K. D. III p. 495.

paa den naturlige Engoverflade; det lykkedes mig i denne, under selve Volden, at finde enkelte Murbrokker af raat, uæltet Ler, altsaa af ren middelalderlig Karakter, men Volden er dog anlagt, forinden der er sket en kendelig Forhøjelse af Engen med tilført Fyld. Nær ved Volden fandtes der, ligeledes paa Engen, en Mønt fra Valdemar Atterdags Tid. Begyndende omtrent 3 m vest for Grænselinien mellem Matr.-Nr. 157 og 158 og videre mod Vest ind under Vartovs Bygninger var den sydlige Del af Volden tilligemed Dæmningen langs Møllegraven bortgravet, øjensynlig for at give Plads for en Bygning. Kældergulvet i denne Bygning har ligget i Kote 0,9, og der var altsaa levnet ca. 30 cm af Voldens Ler under Gulvet; dens nordlige Væg ca. 4 m fra Løngangsstræde var forneden dannet af en tæt, lodret Tømmervæg, bestaaende af 16×22 cm Fyrrebjælker 1,25 m høje, forneden plant afskaarne og foroven samlede med en Hammer, der var afstivet bagud, altsaa mod Nord, ved Skraastivere, indgravede i Voldfylden.

Under Voldfylden, ca. 6 m fra Løngangsstræde, fandt Rosenkjær en Række 16—25 cm svære Egepæle med 1,5—2 m indbyrdes Afstand, hvis Top var afbrudt eller bortraadnet omtrent i Kote 2,0. Den samme Pælerække genfandt jeg paa Matr.-Nr. 157 og 158 tæt nord for Skraastiverne for den før omtalte Tømmervæg.

Disse Pæle vare øjensynlig ældre end Voldfylden, og jeg kunde ikke finde noget Tegn til, at de havde strakt sig op igennem denne. Vi staa da utvivlsomt her overfor en Levning af Byens ældste Planker. Selve Plankerne have formentlig været flettede om disse Pæle ligesom Brædderne i Møllegravens Dæmninger og i Hegnet i Grunden paa Hjørnet af Raadhuspladsen og Farvergade. Denne Anbringelsesmaade stemmer ogsaa godt med Bestemmelsen i Stadsretterne af 1294 og 1443,

der sætter Bøder for at krybe under Plankerne eller løsne dem for at komme ind eller ud af Byen[1]).

Efter Voldens Opførelse ere disse ældste Planker sikkert blevne afløste af lignende, anbragte paa Voldens Krone. Jeg fandt intet Spor af dem, men de omtales af Christian IV. i et Brev af 1641[2]), hvori Kongen siger, at fra Farveriet (ɔ: fra Vartov) indtil Vandkunsten bestod Fæstningen i et Plankeværk ligesom det, hvoraf endnu (ɔ: i 1641) et Stykke findes oppe imod Vandkunsten.

Naar Plankebefæstningen har haft denne Form, som her antaget, bliver det forstaaeligt, hvorledes Fyrst *Jermer* i 1259 har kunnet ødelægge Befæstningen, nemlig ved at afbrænde Plankerne og omhugge Stolperne, ligesom Kejser *Otto II.* henved 500 Aar tidligere havde gjort ved Danevirke, og som de Danske gjorde ved Kong *Valdemars* Erobring af Arkona, og man forstaar tillige, at da Bisp *Ingvar* takkede Borgerne i 1289 for deres Forsæt om at befæste Byen, kunne disse Befæstningsarbejder netop have drejet sig om Anbringelse af nye Stolper og Planker paa de lave Volde. Grave og altsaa ogsaa Vold fandtes nemlig allerede om Byen, da Stadsretten af 1254 blev givet, og jeg har tidligere i dette Tidsskrift søgt at paavise, at Stenvejen langs Voldens Fod tyder paa, at dette Befæstningsanlæg er absalonisk. Det er kun paa Strækningen her langs Løngangsstræde, altsaa langs Stranden, at Plankerne have staaet paa selve den flade Eng, og at Vold og Grav synes at være fra en yngre Tid, antagelig, som tidligere omtalt, fra Aarene omkring 1400.

---

[1]) Cohausen: Befestig. d. Vorzeit u. d. Mittelalters p. 184 omtaler, at Palissader i Borgenes Udenværker næsten altid vare forbundne, ikke med paanaglede Lægter, men ved to eller tre omflettede Grene.

[2]) Bricka & Fridericia: Chr. IV.'s egenh. Breve. V. p. 38 flg.

For en Fuldstændigheds Skyld skal jeg endnu nævne, at Rosenkjær saa vel som jeg selv yderligere har fundet et Bolværk tæt syd for Møllegravens nordlige Dæmning og næsten nøjagtigt følgende Løngangsstrædes Nordside. Det bestod af skraatrammede Bolværkspæle af 20×25 cm Fyrretømmer med ca. 0,8 m Mellemrum og med den bortraadnede Top i Kote 3—3,5. Paa Bagsiden af Pælene laa en Plankebeklædning af Fyrreplanker, lagte paa Klink. Det er yngre end den Bygning, jeg fandt nedgravet i Volden i Løngangsstræde Nr. 20—22, og stammer fra Kanalens sidste Tid, altsaa omtrent fra Midten af det 17de Aarhundrede. I og bag dette Bolværk fandtes endnu yngre Ege- og Fyrrepæle, rammede som Pilotering for Gadens Huse.

De foran beskrevne Grundundersøgelser have gjort det muligt ogsaa at udrede Ejendomsforholdene langs Sydsiden af Farvergade og særlig Farveriets noget bedre end hidtil.

Ved Grundundersøgelserne fandt jeg ikke, som ellers ved den ældste Vold, noget Spor af en Voldgade langs Voldens Fod, og de Maal, som findes i de ældste Skøder for Ejendommene her, vise ogsaa, at de have strakt sig fra Gaden lige op til Volden.

Den vestligste Grund ejedes af *Valter Symenssen*, der i 1543 solgte den til *Niels Fikkesen* til Sandby[1]). Grunden laa da mellem Søndergade (ɔ: Farvergade) og Vandmølletaarnet, øst for Volden. Ruinen af Vandmølletaarnet er fundet i Vartovs Gaard, og hermed stemmer ogsaa, at naar man opkonstruerer Grunden efter de i Skødet angivne Maal, svarer Længden netop til Afstanden fra Farvergade til Voldfoden, og den stumpe Vinkel i Grundens Sydvesthjørne svarer godt til Vinklen mellem Vester Vold og Sønder Vold langs Løn-

[1]) K. D. I 402.

gangsstræde. Efterat selve den ældste Volds Beliggenhed nu er fastslaaet, maa den oprindelig af A. D. Jørgensen fremsatte og af O. Nielsen bekæmpede Hypotese om Vandmølletaarnets Beliggenhed tæt ved Vandmøllen paa Vandkunsten sikkert opgives.

Denne Grund blev i 1557 solgt til *Peder Christianssen* til Hjelmsø[1]) og af denne atter i 1559 til Kronen[2]), som her oprettede et Farveri og Klædeberederi; »det Byens Taarn«, Vandmølletaarnet, skulde ogsaa tages i Brug hertil. Næste Aar købtes Nabogrunden af *Hans Valterssen*[3]). Hvor meget Grunden derved forøgedes mod Øst, og om der har fundet senere Tilkøb Sted, vides ikke. Den Grund, som Vartov i 1665 købte af *J. F. Vind*, omfattede vistnok hele Farveriets Grund forøget mod Syd og Vest med de tilstødende Dele af Volden. Nabogrunden til Farveriet blev i 1566 givet af Kongen til Slotsfoged *Hans Jakobsen*[4]), og efter hans Henrettelse paa Grund af Utroskab i 1568 overdraget til Staldmester *Christoffer Pachs v. Festenberg*[5]). I dennes Skøde kaldes Farvergade ikke længer Søndergade, men Vandmøllestræde. Øst for Hans Jakobsens Grund laa *Jørgen Pedersens* Boder, som vistnok senere blev overtagne af Kronen og henlagte til Farveriet. Derefter fulgte *Tyge Brahes* Gaard, der, som det fremgaar af flere Skøder, laa vest for den Vej, som førte gennem Voldgabet og ad Broen over Møllegraven. I 1589 faar Tyge Brahe nemlig overdraget Farveriet[6]) tilligemed den Bod, som ligger mellem Chr. Pachs' Gaard og Tyge Brahes egen Gaard, altsaa den Bod, som i 1566 er betegnet som Jørgen Pedersens. Omtrent

[1]) K. D. I 429.
[2]) K. D. IV 567.
[3]) K. D. IV 569.
[4]) K. D. II 330.
[5]) K. D. II 332.
[6]) K. D. II 435.

samtidig faar han overdraget Vandmølletaarnet samt Volden fra sit Stakit »ved Porten, man gaar ind ad«. Han skulde til Gengæld bygge en »synderlig Vaaning ud til Vandet, udi hvilken Farveriet ikke des mindre altid herefter kunde ved Magt holdes«. Er det muligvis den Bygning, hvis Spor jeg har fundet i Volden ved Møllegraven i Løngangsstræde Matr.-Nr. 158?

Naar man gaar lidt længere frem i Tiden, finder man Skøderne i 1641 til *Lucas Hammer* og *Michel Kruse*[1]), der faar Ejendommen øst for *Karen Pachs*' Grund. Paa dette Tidspunkt er den gamle Fæstningsvold afløst af Christian IV.'s nye hinsides Møllegraven, og derfor sælges nu sammen med de tidligere Grunde de tilsvarende Stykker af den gamle Vold; men i øvrigt synes det, at de to Skøder omfatte henholdsvis Tyge Brahes Gaard og Jørgen Pedersens Boder. I Lucas Hammers Skøde siges Grunden paa den ene Side, der maa være den østre, at grænse op til »Porten, som tilforn haver været en Vej, og saa en Port ved Bygraven, og siden en stor Bro over samme Grav op til Volden«.

Det synes heraf at fremgaa, at Porten, som omtales i Tyge Brahes Skøde, er en Port i Voldgabet ved Broen over Møllegraven. Tyge Brahes Gaard vest for Voldgabet har da ligget paa samme Sted, hvor Logishuset »Holger Danske« stod i vore Dage. Vejen, som omtales i Lucas Hammers Skøde, kan ogsaa genfindes. I et Skøde af 1527 overdrager nemlig *Karine Erland Snares* en Gaard i Kattesundet, norden for Byens Grav, til *Christiern Esgesen*[2]). Den ligger vesten for et Stræde, der sikkert maa være Gaasegade. Naar man afsætter Grundens Maal paa et Matrikelkort, viser det sig, at den indbefatter, hvad der indtil den seneste Omregulering af

[1]) K. D. III 224.
[2]) K. D. I 369, II 225.

KØBENHAVNS
KOMMUNALBIBLIOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

Grunden var Farvergade Nr. 11—13 og Gaasegade Nr. 2—8 med Undtagelse af en 1—2 m bred Strimmel langs disse Grundes Vestside. Denne Strimmel maa være en Rest af den gamle Vej, der er delt nogenlunde ligeligt imellem de tilgrænsende Grunde.

Rosenkjær har søgt Gaasebryggeriets Plads paa denne Grund, men dette er urigtigt. Det har ligget i Karréen paa den anden Side af Gaasegade og svarer rimeligvis til Matr.-Nr. 147 og 148. Derimod maa vistnok en af Byens Brønde, som jævnlig er omtalt i Dokumenterne, nemlig Gravbrønden, søges paa eller ved denne Grund; Gravbrøndstræde er sikkert identisk med Gaasegade.

Efterat Tyge Brahe havde overtaget Farveriet og bygget Huset ved Vandet, er Farveriet sandsynligvis efterhaanden helt og holdent flyttet over paa Volden, thi Grunden til det Farveri, som *Johan Ettersen* fik Brugsret til i 1633 og Skøde paa i 1636[1]), svarer til Løngangsstræde Nr. 12—20 (Matr.-Nr. 153—57), der indbefatter et Stykke af den gamle Vold. Den Del af dette Farveris Grund, der ligger vest for Voldgabet, er indbefattet i Lucas Hammers og Michel Kruses Køb i 1641, og *Gert Piper*[2]), der ligesom Lucas Hammer drev Farveri efter Johan Ettersen, har da formodentlig kun ejet Grunden øst for Voldgabet[3]).

Til Johan Ettersens og senere til Gert Pipers Farveri hørte i Følge Skødet af 1636 en ca. $9^1/_2$ Al. bred og ca. $45^1/_2$ Al. lang »Forgaard«, der laa langs Møllegraven paa det nuværende Torv Vandkunsten. Mod Øst grænsede denne »Forgaard« til Valkemøllen. Forgaardens Bredde svarer omtrent til Halvdelen af den gamle Volds; det

[1]) K. D. III 116, 162.

[2]) K. D. VI 608.

[3]) I Matriklen af 1689 er Johan Ettersens Grund atter samlet til et Hele, men er da forøget med et Stykke af L. Hammers og M. Kruses Grunde paa Sydsiden af Volden.

er da rimeligt, at dens Hegn mod Nord oprindelig har været de gamle Planker, som Christian IV. omtaler i 1641[1]) som dannende Befæstningen ved »Vandkunsten«, o: Valkemøllen, og den gamle Vold har vel strakt sig til »Forgaardens« Østende, hvor Møllegraven bøjer af mod Sydøst. I 1673 blev »Forgaarden« udlagt til offentlig Gade[2]). Den gamle Volds sidste synlige Spor over Gadens Niveau forsvandt vist, da »den store Dynge Jord blev afført« i 1683 og Pladsen indrettet til et Fisketorv. Ogsaa paa et andet Sted kan den ældste Volds endelige Sløjfning vist spores, nemlig i Beretningen om, at »de store Bakker, som laa fra Vesterport til Hospitalet (Vartov)«, blev bortført i 1682, da Halmtorvet skulde indrettes her.

Paa selve Vandkunsten og paa Grunden Vandkunsten Nr. 1 og Frederiksholms Kanal Nr. 2 (Matr.-Nr. 182 & 237 B) har henholdsvis *Ambt* i 1870[3]) og jeg selv i 1906 fundet betydelige Rester af Valkemøllens Sluseanlæg og af Krudttaarnet »ved Vandkunsten«. Udfor Vandkunsten Nr. 3 og Nr. 5 (Matr.-Nr. 180—81) fandt Ambt Rester af to jævnsides liggende Sluser. Den nordlige Ydervæg for Sluseanlægget var dannet af 20—25 cm Halvtømmer, plankebeklædt paa begge Sider og pakket med Blaaler; af den tilsvarende sydlige Væg iagttoges kun et kort Stykke bestaaende af enkelte Pæle med paasiddende Plankebeklædning. Mellemvæggen bestod af en plankebeklædt Pælerække, tættet med Blaaler og med paanaglede Vandlister paa den sydlige Side. Alle disse Vægge vare afbrudte tæt under Brolægningen, omtrent i Kote 3,0. Sluseanlægets Forkant var dannet af en Række af 18×18 cm Pæle med Plankebeklædning og med Hammer

[1]) Bricka & Fridericia: Chr. IV.'s egenh. Breve 1641—44 p. 38 flg.
[2]) K. D. I 790. K. D. VII 10, 50—51.
[3]) Kort i Nationalmusæets Arkiv.

i Kote 1,6; alle Plankebeklædninger havde et svagt Fald i Strømmens Retning. Tværs over den nordlige Sluse var der en Spundsvæg med Overkant i samme Højde. Sluserne vare ca. 3 m brede ved Forkanten; den nordlige snævredes ind og forenede sig med den sydlige.

I 1906 har jeg fundet Bagkanten af dette Sluseanlæg i det nordvestlige Hjørne af Vandkunsten Nr. 1 (Matr.-Nr. 182 & 237 B). Den dannedes af en plankeklædt Væg af 20×20 cm Pæle af Eg eller Fyr, hvorover Slusens Bundbeklædning, der bestod af et Plankegulv, hvis Plan her gik i Slusens Længderetning, laa her i Kote 1,4. Denne Del af Slusen gjorde Indtryk af at have været repareret, thi der var Rester af et meget betydeligt Antal Pæle under Gulvet, og hyppigt var der nogen Uregelmæssighed i Rækkerne af de sidstrammede, fordi ældre Pæle af Eg havde staaet i Vejen. Paa dette Sted vare de to Sluser forenede, og Slusens samlede Bredde var her ca. 4,5 m. Sluseanlægets Forkant og Bagkant ere ikke ganske parallele; dets samlede Længde er ca. 20 m.

Sidevæggene bestod ogsaa, hvor jeg undersøgte dem, af plankeklædte, lerpakkede Tømmervægge. Den sydlige Væg syntes at have været bygget som en ca. 1,25 m tyk Jorddæmning, bolværksklædt paa begge Sider lige til Slusens Bagkant, men Forholdene vare saa ugunstige for en Undersøgelse, at der ikke kunde opnaas et bestemt Resultat paa dette Punkt.

Under Slusen syntes der at være fast Bund omkring Kote ÷ 0,15, men der var Spor af, at Møllegraven tidligere havde gaaet noget sydligere eller været noget bredere og haft en Dybde af ca. 0,65 m under daglig Vande i Midten.

Nedenfor Slusen faldt Møllegravens Niveau omtrent til daglig Vande. Den var ved Slusen 6,3 m bred, men udvidede sig noget henimod Gaden Frederiksholms Kanal. Dens Bund laa i Kote ÷ 0,65. Graven var paa denne

Strækning begrænset af simple Bolværker, dannede af 5 cm Fyrreplanker bag Egepæle. Det nordlige Bolværks Overkant laa i Kote 1,1, det sydligere omtrent i Kote 0,5, hvilket tilnærmelsesvis svarer til det oprindelige Terrains Højde, men enkelte Spor tydede paa, at dette Bolværk havde haft en lignende Højde som paa Nordsiden. I Møllegraven laa der omtrent i Kote 0,3 et Bræddegulv, hvilende paa Bjælker, som atter laa paa nedrammede Pæle. Det kunde se ud til at have været en Skylleplads. Ud for dette Gulv stod der ved Møllegravens Nordside, altsaa i Grundens nordøstlige Hjørne, en Pilotering i en ret Vinkel, der syntes at være Resten af en Træbygning. Tæt foran denne fandtes to Kar, halvfyldte med slemmet Kridt, der stod med Bunden i Kote 0,9. Denne Højde har rimeligvis været Terrainhøjde og samtidig Gulvhøjde i Huset. Tæt ved Husets Østside gik en 1 m bred Rampe ned til Bolværksoverkanten i Kote 0,5. Øst for denne Rampe og for det før omtalte Gulv laa et Fundament af svære Kampesten paa henimod 1,25 m Tykkelse. Det var uregelmæssig lagt, og der manglede saa megen Fyld mellem Stenene, at det var øjensynligt, at Vandet havde strømmet der igennem. Fundamentets Overkant laa omtrent i Kote 1,0, svarende til en lignende Stenkastning, som Ambt fandt i 1870 udfor det nordøstlige Hjørne af Vandkunsten Nr. 1, og altsaa rimeligvis hørende til samme Bygning. Øst for Fundamentet i Kanalen fandt jeg Spor af et Plankegulv og syd for den et Bjælkekors og en af to Bolværker indrammet Grube. Bjælkekorset kunde synes at have dannet Underlag for et Møllehjul, der har løbet i Gruben. Kampestensfundamentet angiver, tilligemed det af Ambt fundne, Møllebygningens Vestside; den har iøvrigt ligget ud over nuværende Raadhusstræde.

Syd for Møllegraven fandt jeg et retlinet Bolværk med Overkant omtrent i Kote 0,5, sat tilnærmelsesvis i

den gamle Kystlinie. I Grænselinien til Nr. 4 fandt jeg Enderne af to henholdsvis 30×45 cm og 25×30 cm svære Stykker Underlagstømmer for en Bygning, der havde staaet paa Nabogrunden med Undtagelse af det nordøstligste Hjørne, hvortil Tømmeret hørte. Nord for Graven, tæt op til den nederste Del af Slusen, fandt Ambt Rester af det store Krudttaarn ved Vandkunsten, som nævnes i Christian IV.'s Tid første Gang 1603[1]) og som blev nedrevet 1669. Ved Ambts Undersøgelser blev Taarnet gennemskaaret paa Midten. Der fandtes to ca. 1 m tykke Mure af Kampesten med iblandet røde Mursten og Rester af Gulvet i nederste Etage bestaaende af svære Egebjælker hvilende paa nedrammede 30 cm Egepæle. Gulvhøjden var Kote 1,1, altsaa omtrent svarende til den, jeg har fundet i de tilstødende Bygningsrester.

Selv har jeg haft Lejlighed til at undersøge Taarnets sydøstlige Hjørne og dets Fundering. Hjørnet bestod af 8,5×14×26 cm røde Sten af slemmet Ler, vel brændte og af Renaissancetype, opmurede paa et enkelt Lag Kampesten, hvis Underside laa paa det faste Ler i Kote 0,3. Møllegravens Bolværk sluttede nær til Taarnets Sydside; Østsiden var ogsaa indrammet med en ca. 80 cm høj Beklædning af 5 cm Egeplanker, mulig en Beklædning for at afstive Byggegrunden under Taarnets Opførelse. Taarnet har været kvadratisk, ca. 9,75 m i ydre Maal.

Nedenfor Slusefaldet var der mellem Taarnet og Bolværket rammet talrige Pæle med Lerfyld imellem, rimeligvis for at hindre Underskylning af Fundamentet.

Taarnet var afbrudt omtrent i Kote 1,4. Murbrokker, alle af slemmet Ler, og Grus fra dets Nedbrydning havde fyldt Kanalen i vid Udstrækning. Taarnet gjorde absolut Indtryk af at være Renaissancemurværk, og det skriver

[1]) K. D. IV 763.

sig næppe fra et synderlig tidligere Tidspunkt end 1603, da det nævnes første Gang; det var den Gang Landets Hovedkrudttaarn[1]). Der kan ikke være Tale om, at Dele af Murværket stammer fra ældre Tid, thi der var absolut intet Spor af en Nedrivning og paafølgende Genopførelse paa et ældre Fundament, og man kan derfor ikke, som enkelte Forfattere have gjort, søge det middelalderlige »Byens Taarn« paa dette Sted.

Den Omstændighed, at den dybe Grav og dermed Fæstningsvolden synes at ophøre umiddelbart vest for Sluseanlægget, tyder paa, at Vandmøllens Plads altid har været her. Det er sikkert dens efter Tidens Forhold usædvanlige Sluseværk, som tidlig har givet den Navnet »Vandkunsten«, saaledes som den benævnes allerede i 1547[2]). Om det forefundne Sluseanlæg stammer fra denne Tid, er dog mere end tvivlsomt; det er vel snarere opført af Christian IV. paa det Tidspunkt, omkring 1620[3]), da Møllen blev forandret fra Kornmølle til Valkemølle. Det er sikkert Valkemøllen ved Slusen og den anden Mølle, hvoraf jeg har fundet Spor ved Raadhusstræde, som i 1649 overdroges til *Niels Aagesen*[4]) tillige med »et lille Jordsmon«, formentlig mellem Møllegraven og Vejen fra Løngangen. Møllen blev nedlagt sammen med Graven i 1668. Et Billede af den findes paa v. Wicks bekendte Prospekt, hvor den ses paa begge Sider af Krudttaarnet.

Møllegraven har utvivlsomt ført meget Grus og Fyld med sig ud i Havnen. I det Brev[5]), hvorved Christian IV. i 1597 overdrog Magistraten Møllen, siges det saaledes, at Mølleren undertiden stemmede Vandet saa højt op,

---

[1]) Blom: Chr. IV.'s Artilleri p. 41.

[2]) K. D. II 273 jfr. 342.

[3]) K. D. II 632 jfr. Lassens Excerpter, Ny kgl. Saml. 868k, 1620—21. Udgifter til den nye Valkemølle ved Vandkunsten.

[4]) K. D. III 317 jfr. 411.

[5]) K. D. II 496—97.

at Dæmningen blev ødelagt, og at han jævnlig fyldte Slusen med Møg, som løb ud i Havnen, naar Stigbordene bleve trukne. Dette var til stor Ulempe for Havnen, der maatte renses hvert tredie eller fjerde Aar med stor Bekostning for Borgerskabet.

Dette Forhold, der vel næppe har været stort bedre tidligere, end det var i 1597, forklarer, hvorfor Ladbro ret snart efter Vandmøllens Anlæg maatte opgives som Byens Skibsbro. I 1419 omtales endnu Ladbrostræde i Forbindelse med Vandmøllen[1]), men allerede i 1428[2]) er Navnet Ladbrostræde veget for Læderstræde. Dette tyder paa, at Navnets Oprindelse er ved at gaa i Glemme, og at Ladbro er ved at forsvinde som Skibsbro.

Kort efter Belejringen i 1523 sælges Ladbros Areal, og derved opstaar Grundene paa Magstrædes Sydside, samtidig med at Møllegraven stadig forlænges mod Øst sønden for disse Grunde[3]). Der solgtes her fem Grunde, hvis Ejere fra Vest til Øst vare Anders Halager, Henrik Mither, Kort Fincke, Jens Brolægger og Anders Jensen. Den østligste af disse Grunde laa »østen næst op til«, ɔ: vest for Vester Mag, det offentlige »Vandhus«, hvorefter Magstræde fik Navn, og hvis ældste Plads vistnok var ved Strædets Østende. I den Grad var Ladbro i 1523 gledet ud af den almindelige Bevidsthed, at Maget og Stranden ere de eneste Stedbetegnelser ved de ovennævnte Salg.

Efterhaanden som Opfyldningen skred frem, opstod det korte Stykke af Knabrostræde, der gaar fra Magstræde til Nybrogade, og Maget er sandsynligvis fulgt

---

[1]) K. D. I 148.

[2]) K. D. I 156.

[3]) K. D. I 336, 337. Det er urigtigt, naar O. Nielsen i Kbh. Hist. o. Beskr. I p. 311 antager, at Grundene nord for Magstræde have forøget deres Areal ved Indtagning af Jord fra Stranden, thi ingen af dem naar ud over den oprindelige Kystlinie.

med. Det er rimeligvis dette, der er gengivet paa det ældste Kort fra ca. 1600 som en Udbygning i Vandet ved Magstrædes Østende.

Møllegravens og Kystliniens Beliggenhed i det 17de Aarhundrede fremgaar af *Gert Meiers* Skøde af 1628[1]), af *Robert Colnets* Skøde af 1658[2]) og af mine Undersøgelser i Knabrostræde, hvor jeg har fundet Møllegravens Bolværker (Fig. 5 b_6—b_6 og b_7—b_7), der strakte sig fra daglig Vande op til Kote 0,5. Efter at Opfyldningen var skredet fremad, blev Maget eller Vandhuset flyttet længere mod Vest, hinsides Møllegraven; der blev da ført en Gang hen omtrent langs nuværende Nybrogade og bygget en Bro, Vandhusbroen, over Møllegraven. Den nævnes i 1614—15 i Antegnelserne til Byens Regnskaber som den nye Bro, der havde været altfor dyr; den havde kostet 125 Daler[3]), og dens Beliggenhed kan fastslaas gennem det før nævnte Skøde til Colnet. Et spinkelt Bolværk (b_8—b_8), som jeg fandt i Knabrostræde, har mulig sin Oprindelse fra Vandhuset.

De Forandringer, som Kystlinien i denne Del af Havnen undergik indtil Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, vare, saaledes som det ogsaa fremgaar af Kortet af ca. 1600, forholdsvis ubetydelige og tilfældige. En væsentlig Ændring fandt derimod Sted, da Christian IV. paabegyndte sin første Befæstning af Byen; det Opfyldningsarbejde, som da foretoges, er i Udstrækning endnu større end det, der omtrent 70 Aar tidligere blev udført i Havnens nordlige Del, da Løbet mellem Bremerholm og Byen blev udfyldt.

Paa Slotsholmssiden blev de to Skarnholme, hvor Christian III. i 1549[4]) gav Borgerne Tilladelse til at have

[1]) K. D. III 69.
[2]) K. D. I 683.
[3]) K. D. VI 201.
[4]) K. D. I 423.

en Bradebænk for Skibene, forenede med Slotsholmen ved en Opfyldning, der strakte sig over største Delen af Slottets Ridebane og omtrent til Slotsholmens nuværende Bolværk mod Gammel Strand. Paa Byens Side dannede den nye Befæstning og Løngangen Grænsen for Opfyldningen. Ved Udgravninger har Konservator *C. C. Andersen* og Slotsforvalter *Bering Liisberg* fundet Spor henholdsvis af en Pilotering i Løngangens Forlængelse i Frederiksholms Kanal Nr. 4 og paa Brandstationens Grund af Stenkastningen langs Sydsiden af Halvbastionen ved Farveriet. Disse Spor stemme nøjagtigt med de bevarede Kort over Befæstningen[1]), og man er derved i Stand til at fastlægge dens Plads med fuldkommen Nøjagtighed.

Det viser sig da, at ved Voldanlæget i 1615—20[2]) blev der lagt en ny Vold og Grav udenfor den gamle fra Vesterport til Vandmøllen. Derved kom Vesterports yderste Porttaarn til at staa inde i Volden, og den gamle Fæstningsgrav bevaredes tæt bag den nye Vold som Møllegrav. Den benævnedes snart Møllebækken, og derved opkom i senere Tid den urigtige Forestilling, at den var et naturligt Vandløb. Volden paa Vesterport afsluttedes med en Halvbastion, almindelig kaldet »ved Farveriet«, paa den nuværende Brandstations Grund, og den foranliggende Grav, der gik hen over Vigen, som Kystlinien dannede under det nuværende Raadhus, blev i 1620 afsluttet med en af Klinker muret Dæmning[3]), hvorover senere Overkørslen til Dronningens Have fandt Sted. Fra Halvbastionen ved Farveriet blev Volden i en brudt Linie, »Tenaillen mod Vandkunsten«[4]), ført hen til Løngangens Nordende. Det er en Stenkastning af denne

[1]) Kgl. Bibl., Ny kgl. Saml. 372.
[2]) Lassen: Doc. og Actst. til Kbh. Bef. p. 33 flg.
[3]) Lassen: Doc. og Actst. p. 36.
[4]) Lassen: Doc. og Actst. p. 121.

Linie, der er fundet paa Brandstationens Grund. Volden blev lagt henover den Holm eller Revle, som begrænsede Kattesundet, og det var altsaa ved denne Lejlighed, at Kattesundet forsvandt og blev opfyldt. Der var i 1657 ingen Grav foran denne Del af Volden[1]), og Grundundersøgelser bl. a. i Løngangsstræde Nr. 19 og Frederiksholms Kanal Nr. 4 og Nr. 6 have vist, at der heller ikke senere, f. Ex. under Belejringen, er anlagt nogen. De bevarede Kort, der vise en saadan Grav med foranliggende Dæmning eller »Enveloppe«, ere altsaa uudførte Projekter, vistnok fra Tiden omkring 1660.

Fra Voldens Afslutning over til Slotsholmen gik en muret Bro, bygget paa Buer og overdækket med et Tag, den saakaldte Løngang. Den er vistnok paabegyndt 1614 af Jacob Berner[2]); endnu i 1619 var »den lange Mur« mellem Byen og »den nye Jernmølle«, »Smedemølle« eller »Skæremølle« bag de gamle Stalde paa Slotsholmen under Arbejde; bl. a. blev der »lagt Gulv paa de nederste Bjælker«, som »Hs. Majestæt vil have en Kørevej over«. I Begyndelsen af det følgende Aar omtales 184 Vinduer i »den lange Mur«; kort efter omtales den som »den lange Løngang«, og den er formodentlig blevet færdig omtrent samtidig med Voldarbejdet[3]). Den havde en Længde af ca. 176 m[4]), og Bredden kan ved Hjælp af Skøder over Grunde paa Slotsholmen[5]) fastslaas at have været 6 Al. (ca. 3,8 m). De før omtalte Detailler fra dens Opførelse vise, at den strax ved Anlægget maa have været overdækket med et Tag. Arbejdet med Tagdækning m. v. i 1628[6]) maa have været en Reparation.

---

[1]) Lassen: Doc. og Actst. p. 174.
[2]) Lassen: Doc. og Actst. p. 32.
[3]) Lassens Excerpter, Ny kgl. Saml. 868k.
[4]) Kort i Gl. kgl. Saml. 717 Fol.
[5]) K. D. VI 461—62.
[6]) O. Nielsen: Kbh. H. og B. IV. p. 440.

Ved Udgravningen i Frederiksholms Kanal Nr. 4 og Nr. 6 blev der fundet to parallele Piloteringer af 20—24 cm Egepæle, som stod med ca. 1 m Afstand, og som paa begge Sider vare forsynede med Beklædninger af Egeplanker; mellem Plankerne var der faststampet Blaaler. Piloteringerne, der havde en indbyrdes Afstand af 3 m, altsaa omtrent svarende til Løngangens Bredde, have desuagtet ikke været benyttede som Fundamenter for denne, idet den i Følge et Kort i Kgl. Bibliotheks gl. kgl. Samling 717 Fol., der stemmer med forskellige Kort over Christian IV's Befæstning, først tog sin Begyndelse, omtrent hvor Gaden Frederiksholms Kanal nu gaar, saaledes som vist paa Fig. 5. Her har ogsaa Rosenkjær fundet Piloteringerne og 0,6 m derfra svært Granitmurværk[1]).

Ved Løngangens Opførelse svækkedes Strømmen gennem Havnen, og der skabtes snart en betydelig Landdannelse øst for Løngangen og syd for Vandmøllekanalen. Denne Grund blev et Tvistens Æble mellem Kongen og Borgerskabet. Af Christian IV.'s Breve i 1641[2]) fremgaar det, at til denne Plads havde Borgerne henflyttet Byens Baade og Fiskeredskaber, og her havde de paabegyndt en Opfyldning med Dagrenovation og Opmudring fra Havnen, efterat Opfyldningen af Skarnholmen paa den anden Side af Slotsholms-Kanalen var endt, og Bebyggelsen af denne Holm, som nu var bleven landfast med Slotsholmen, paabegyndt. Ogsaa paa begge Sider af Tøjhuskomplexet var der foretaget en Opfyldning af Dagrenovation.

Kongen beklagede sig over, at Borgerne havde paabegyndt en Bro fra Vandhuset eller »det gemene Sekret« over til Slotsholmen.

---

[1]) Indb. af $^{20}/_{10}$ 02 i R. M. A.

[2]) Bricka & Fridericia: Chr. IV.'s egenh. Breve 1641—44 p. 38—43.

Denne Bro blev næppe fuldført i Christian IV.'s Tid, thi paa Pufendorfs Kort, der maa være fra ca. 1650, vises ingen Bro. Derimod findes der paa Belejringskortet fra 1659[1]), paa et Bebyggelseskort fra ca. 1666 over Kvarteret omkring Løngangen samt paa et Kort over Byen fra 1670[2]), angivet en Bro fra Knabrostræde over til Slotsholmen. I Grundtaxten af 1668 siges Knabrostrædes vestlige Hjørnested ved Stranden at ligge ved »den nye Bro«. Det er denne, der har givet Nybrogade Navn. Tiden for dens Anlæg maa altsaa sættes til 1650-Aarene og ikke, som af O. Nielsen, til kort før 1681[3]). Man forstaar da ogsaa bedre, at dens Afløser, Rødebro, der blev nedrevet 1726, kan være opført ca. 1690[4]).

Christian IV.'s Brev om Striden mellem ham og Borgerne viser tydeligt, at Grunddannelserne i Havnen ikke udelukkende skyldtes Møllegravens medførte Dynd, men vistnok fuldt saa meget fremkaldtes ved vilkaarlige Opfyldningsarbejder paa det flade Vand. Dette Brev giver samtidig et ejendommeligt Indblik i Tidens manglende Sans for Hygieine og Dekorum. Kongens Slot laa altsaa med Skarnholmens Losseplads mod Nord og med Dynger af Fejeskarn, Staldgødning og Affald mod Syd paa begge Sider af Tøjhushavnen, og Kongens private Kørevej, Løngangen, førte fra Skarndyngerne ved Slottet over til Opfyldningen af Skarn og Dynd ved Vandkunsten og tæt forbi Byens Nødtørftshus. De ildelugtende Omgivelser synes ikke at have generet Christian IV., men det ildelydende Navn, Skarnholmen, forargede dog hans Efterfølger saa meget, at han under Straf forbød dets Brug og omdøbte Grunden til at bære Navnet Slots-

[1]) Ny kgl. Saml. 372d Fol.
[2]) Gl. kgl. Saml. 717 Fol.
[3]) O. Nielsen: Kbh. Hist. og Beskr. V p. 25.
[4]) K. D. VIII 694.

holmen[1]). Enden paa Striden mellem Christian IV. og Borgerne blev, at Kongen beholdt Grunden ved Løngangen, og i 1658 blev den tilskødet *Rob. Colnet* til et Glasværk[2]).

Slotsholmskanalen gik, saaledes som vist paa Fig. 5, sydøst for den nuværende, inde over Slotsholmens nuværende Grund, formentlig paa det Sted, hvor det oprindelige Farvand, Havnens gamle Indløb Kalvebodsund, var dybest. Efterat Frederiksholmskvarteret var bleven opfyldt, Løngangen nedrevet og Møllegraven tilkastet i 1667 og følgende Aar, og Stormbroen var bleven opført, blev en Del af Colnets Glasværksgrund i 1679[3]) afgivet til de tilstødende Grundejere i Magstræde; omtrent samtidig blev Slotsholmskanalen udgravet med den dybe Bugt ved Hjørnet af Nybrogade og Frederiksholms Kanal, som den bevarede, indtil Stenbolværket blev sat. Derved forsvandt Glasværksgrunden som selvstændig Ejendom.

Detailler af Bebyggelsen syd for Møllegraven har jeg indtegnet paa Fig. 5 efter et Bebyggelsesprojekt fra ca. 1666[4]), paa hvilket de forskellige ældre Bygninger ere skitserede med Punktering. Man ser her Strandkompagniets Vagthus og Vandmøllens Grund syd for Møllegraven med en derpaa værende Bygning, af hvis

---

[1]) K. D. III 355.

[2]) K. D. I 683.

[3]) K. D. VI 702—03 jfr. O. Nielsen: Kbh. Hist. og Beskr. IV p. 330—31. O. Nielsen sammenblander her Glasværksgrunden med den Grund, som Colnet købte d. 7. Sept. 1668 paa Hjørnet af Stormgade (K. D. VI 476); forøvrigt bør det bemærkes, at i de ældste Skøder benævnes Stormgade Løngangsgaden, medens Løngangsstræde kaldes Stormgade eller Stormstræde.

[4]) Kgl. Bibl., Gl. kgl. Saml. 717 Fol. Den paa Kortet indtegnede Retning for Befæstningen langs Vandkunsten svarer ikke til Christian IV.'s oprindelige (paa Fig. 5 gengivne) Vold, men til den i 1659 »for wiede« o: mod Syd udvidede Bastion (K. D. III 491).

meget svære Fundamenttømmer jeg fandt de krydsvis lagte Ender ved Undersøgelsen af Grunden Frederiksholms Kanal Nr. 2.

De ved Undersøgelserne fremdragne Oplysninger stemme overens med de bevarede Dokumenter. Kun et, og desværre det, som almindelig er lagt til Grund for en Beskrivelse af denne Del af Byen, kan ikke helt bringes til at stemme dermed. Jeg sigter herved til det bekendte Maleri af *Johannes van Wick*, der, skønt det er gaaet tabt ved Ildebranden i 1728, er kendt gennem talrige, mere eller mindre omhyggelige Gengivelser i Kobberstik.

Et af de bedste og mest benyttede af disse er *Jan Diricksens*, der bærer Kongens og Dronning Anna Cathrines kronede Navneciffer. Det bærer i nederste højre Hjørne Aarstallet 1611, men v. Wicks Maleri er sikkert nogle Aar ældre. Derved forklares nemlig de Uoverensstemmelser, der findes mellem det paa den ene Side og de øvrige samtidige Dokumenter og Nutidens Fund paa den anden. Maleriet er sikkert ikke alene et Billede af det den Gang existerende København, men tillige og maaske først og fremmest et Slags Generalprospekt af de Anlæg, som Christian IV. havde paabegyndt eller vilde bringe til Udførelse. I Forgrunden tilvenstre ser man Bryghuset og Tøjhuskomplexet med Omgivelser og tilliggende Havnebatterier i en Form, som de vitterlig aldrig have haft. Bagved dem ses den lave Sandbanke eller Holm mellem nuværende Ny Kongensgade og Ny Vestergade, samt Kattesundsholmen omgivet af Baade og Løngangen som en aaben Bro med nogle ejendommelige Smaataarne eller maaske Træer paa Siderne, men af Plankegulvet og de 184 Vinduer fra dens første Opførelse er der ikke Spor. Bag Kattesundsholmen, over hvilken Christian IV.'s Linie blev lagt, viser v. Wick udfor Farveriet en ikke halv, men hel Bastion, hvor-

ved Volden mellem Farveriet og Vandmøllen trækkes tilbage langs Kattesundets Nordside. Men Anlæget af Volden, der var paabegyndt i 1606 ved Østerport, naaede først i 1615 til Bastionen ved Farveriet, og først i 1619—20 blev Volden mellem denne Bastion og Løngangen fuldført[1]).

Paa den anden Side vilde en Udførelse af Volden som den, der vises i v. Wicks Prospekt, forudsætte, at Løngangen forlængedes over imod Vandkunsten, saaledes som de forefundne Piloteringer vise, at Hensigten en Gang har været. Dette Forhold forekommer mig derfor at være en Bekræftelse af min Antagelse, at v. Wicks Billede er et Generalprospekt af paatænkte Arbejder, som paa enkelte Punkter ere blevne ændrede under Udførelsen. En Uoverensstemmelse mellem Billedets Fremstilling af Østervolds yderste Del og den i 1608—14 virkelig udførte Vold tyder paa, at v. Wicks Billede i det mindste er malet før 1608; rimeligvis stammer det fra Tiden omkring 1598, da Tøjhuskomplexet blev paabegyndt.

3. Fra Ladbro til Færgebro.

I denne Del af Byen er der dels foretaget Undersøgelser af *Rosenkjær* i forskellige Grundudgravninger, dels af Nationalmusæet i 1902 ved en Rørlægning over Sydenden af Højbroplads og langs Gammel Strand, og endelig har jeg selv i 1908 ved Nedlægningen af Hovedvandledningen gennem Fortunstræde, over Højbroplads, langs Gammel Strand og gennem Snaregade haft Lejlighed til at gøre en Række Iagttagelser.

Resultatet af disse forskellige Undersøgelser er da, at det oprindelige Terrains Kystlinie følger omtrent Midten af Snaregade og den nordlige Husrække langs Gammel Strand; den løber over mod Hjørnet af Højbroplads og Fortunstræde og trækker sig derefter saa meget mod Syd, at den skærer Admiralgade ved Fortunstrædes

[1]) Lassen: Doc. og Actst. p. 55.

Fig. 6. Kort over den oprindelige Kystlinie og den ældste Bebyggelse langs Fiskebroen og indtil Vejerhuset.

Sydside. Indtil omtrent 100 m bag denne Kystlinie hævede Terrainet sig kun til 0,6—0,7 over daglig Vande. Øst for Højbro Plads synes 1,0 m-Kurven dog at nærme sig mere Kysten, og her har da ogsaa den ældste Bebyggelse i denne Egn haft sin Landingsplads ved Færgebroen, hvorfra tillige Overfarten skete til Amager. Det oprindelige Terrain har været en lav og fugtig Eng. Ved det sydvestlige Hjørne af Højbroplads groede der enkelte Bøgetræer den Gang, da den ældste Højbro blev bygget og Adgangsvejen til Broen lagdes over Engen[1]).

Paa Fig. 6 har jeg indtegnet den oprindelige Kystlinie og de Terrainkoter, der ere maalte af Rosenkjær og ved mine egne Undersøgelser.

I Snaregade fandt jeg intet Spor af, at denne Del af den oprindelige Kyst nogensinde har været forsynet med Bolværk. Det øverste ca. 1,5 m tykke Lag af Fylden var leragtigt, iblandet med Murbrokker; omtrent fra Kote 1,25 og nedefter imod daglig Vande fulgte et Lag af Husaffald, som i de nederste Dele var stærkt sandblandet, et Bevis paa Strandens Nærhed. Ved Nedgravning udfor Nr. 2 konstaterede jeg Strandbundens Overflade i Kote ÷ 0,1; det øverste Sandlag var ca. 10 cm tykt, og det hvilede paa en fast, stenet Ler, ligesom jeg fandt det under Englaget i Farvergades Grunde.

Udfor Grænselinien mellem Snaregade Nr. 2 og Nr. 4 (Matr.-Nr. 14 og 13) fandt jeg et 10 cm tykt, 2 m bredt Lag af lyst, sandet Ler. Lagets Østside laa nøjagtigt i Grænselinien mellem de to Ejendomme, og dets Overflade laa i Kote 0,85. Det var utvivlsomt en Vejbane; en Undersøgelse af Matriklen af 1689[2]) viser, at det svarer til Beliggenheden af den saakaldte Strandgang vest for Byens ældste Vejerhus.

---

[1]) D. u. Kbh. p. 7 flg.

[2]) Grove: Kbh.s Huse og Indv. efter Branden 1728 p. 89 flg.

Fig. 7. Kort over den oprindelige Kystlinie langs Gamlebodehavn og over Forholdene paa begge Sider af Højbro.

Langs Gammel Strands Husrække fandt jeg omtrent i Strandlinien betydelige Rester af et Bolværk, der i Følge sin Beliggenhed maa være Byens ældste Bolværk i denne Del af Havnen.

De vestligste iagttagne Pæle stod lidt øst for Hyskenstræde. Jeg fandt ingen Bolværksplanker bag dem, men de svare godt til Flugten af de østligere Dele af Bolværket. Fra midt for Nr. 48 (Matr.-Nr. 14) og indtil Grænsen mellem Nr. 44 og 42 (Matr.-Nr. 12 og 11) stod der et sammenhængende Stykke Bolværk. Der var 0,8—1,25 m mellem Pælene, hvis Top var bortraadnet omtrent i Kote 1,25. Bag Pælene laa en Beklædning af 4—5 cm tykke Planker og bag denne en Pakning af Søsten, der vare ca. 30 cm i Tværmaal eller mindre. Spor af en Bolværkshammer fandtes ikke. Omtrent 1,25 m øst for Nr. 48's Østgrænse var der et Spring i Bolværkets Flugt, idet Bolværket foran Nr. 48 stod ca. 0,6 m sydligere end den øvrige Del. Midt for Nr. 48 trak Bolværket sig syd for og ved Nr. 42 nord for den til Vandledningen udgravede Rende; det stod 5—6 m fra den nuværende Façadelinie.

Udfor Nr. 38 (Matr.-Nr. 9) traf jeg atter Bolværket 5,5—6,3 m fra Façadelinien. Det bestod her af 10 × 10 cm Egepæle med ca. 30 cm Mellemrum; bag Pælene var der en Klædning af Fyrreplanker og et Paklag af Søsten.

Udfor Nr. 28 (Matr.-Nr. 4) og Nr. 26 (Matr.-Nr. 3) fandt jeg i Udgravningen for Vandledningen ca. 6 m fra Façaden endnu ikke fast Bund i Kote ÷ 0,85 og i Kote ÷ 0,45; man er altsaa her udenfor den oprindelige Kystlinie. Dette stemmer med, at *Rosenkjær* har fundet Bolværket med dets Stenpakning helt inde ved Façadelinien for Hjørnestedet (Matr.-Nr. 2 og 1 & 54), netop i den gamle Kystlinie[1]). Bolværket var her benyttet som Pilotering for en senere Murstensbygning.

---

[1]) D. u. Kbh. p. 75, 76.

Ved Nationalmusæets Undersøgelser i 1901[1]) blev der paa Højbroplads opmaalt en Pælerække under Murresterne af den Bygningskarré, som i sin Tid dækkede Højbroplads. Pælene havde intet med Bygningerne at gøre og ere øjensynlig ældre end disse. Deres Retning stemmer med Bolværkets, og de staa ligeledes ved den gamle Kystlinie, idet man tæt indenfor dem fandt Englaget liggende i Kote 0,45 ovenpaa det faste Ler, medens man ved en Kampestensmur tæt udenfor dem endnu ikke naaede fast Bund i Kote ÷ 0,65. Pælene vare, da Undersøgelsen blev foretaget, afbrudte ca. 0,15 m under daglig Vande; efter Arbejdernes Udsagn havde der været Kampesten over dem, men de vare fjærnede, forinden Opmaalingen skete. Sandsynligvis have disse Sten dannet et Paklag ligesom bag de Bolværker, jeg har fundet langs Gammel Strand.

Paa Højbroplads fandtes, som nævnt, Murrester af den Bygningskarré, som dækkede Pladsen indtil Ildebranden i 1795. De vare gennemgaaende opførte i Renaissanceforbandt; der fandtes talrige Brandrester over Mure og Trægulve. Façademurene mod Syd bestod for den nederste Dels Vedkommende af svært Kampestensmurværk, der gik ned under ÷ 0,45, altsaa under daglig Vande.

Ved mine Undersøgelser ved Nedlægningen af Hovedvandledningen traf jeg ligeledes Rester af Bygningernes Murværk, Gulve og Brandrester vest for de af Nationalmusæet fundne, altsaa svarende til Karréens Hjørne og Façade mod Højbrostræde, men det lykkedes mig ikke at faa Klarhed over Kampestensmurens oprindelige Bestemmelse, om den har været en Kajmur eller slet og ret et Fundament for Bygningerne.

Udfor Gammel Strand Nr. 44—46 (Matr.-Nr. 12 og 13) blev der af Nationalmusæet fundet Murværk af gule

[1]) Beretning og Kort i Nationalmusæets 2. Afdl.s Arkiv.

Flensborgersten, svarende til de i 1674 opførte Slagterboder, saaledes som de findes paa Geddes Kvarterkort og andre nyere Kort. Murværket stod dels paa Langtømmer, strakt i Murenes Længderetning, — en navnlig i det 17de Aarhundrede ikke usædvanlig Funderingsmaade —, dels paa en svær Kampestensmur — indtegnet paa Fig. 6 —, løbende omtrent parallelt med den nuværende Façadelinie.

Rosenkjær fulgte ogsaa opmærksomt disse Udgravninger, og hans Beskrivelse[1]) danner et værdifuldt Supplement til Nationalmusæets fortrinlige Opmaalingstegninger.

Da det er af nogen Betydning at faa Klarhed over dette Murværks Karakter, skal jeg citere en Del af Rosenkjærs Beretning.

»Udfor Nr. 44 og 46 stod en Grundstensmur af store Kampesten, som vare tilhugne paa den Side, som vendte ud mod Kanalen. Bag disse Grundsten stod Rester af en Teglstensmur af store, røde Morænelers Sten. Leret har kun været lidet æltet, før det blev formet til Sten. Paa en af de tilhugne Grundsten sad fastrustet et Jernanker, som vel har været sat paa for at holde en eller anden Ting fast bag Stenene. Det sad med en temmelig stor Hage vandret hen ad Forsiden. Baade her og flere Steder sad der ogsaa ret svære Jernstænger ind i Teglstensmurværket. Dette Murværk her ved de tilhugne Grundsten var sikkert det ældste af alt det Murværk, der fandtes ved Gammel Strand i denne Udgravning, — vist endda langt det ældste.

Fra den tilhuggede Grundstensmur og langt hen mod Højbroplads stod en Kampestensmur[2]) af meget store,

[1]) Indb. af $^{25}/_{10}$ 02 i R. M. A.

[2]) Disse Mure ere ikke opmaalte af Nationalmusæet. Det fremgaar af en Bemærkning i den her ikke citerede Del af Rosenkjærs Beretning, at Muren i alt Fald strakte sig mod Øst indtil udfor Nr. 42 (Matr.-Nr. 11).

utilhugne Sten, som vare forbundne ved stærk Mørtel. Et Par Steder, hvor de store Sten blev tagne op helt til Bunden, var der røde Murstensbrokker og Mørtel under dem. Jeg saa ingen Steder den egentlige Bund. En lignende Kampestensmur fandtes et Stykke fremad til den anden Side af den tilhugne Mur. Længere henne mod Naboløs laa dog de store Sten uden Bindemiddel, og de laa heller ikke saa dybt. De laa paa løs Fyld. Paa den største Del af den Strækning, hvor Stenene vare forbundne med Mørtel, laa der udenfor Kajmuren ud mod Kanalen Planker, som løb langs med Muren; dog var der paa et enkelt Sted nogle, som laa med Enden ind til Muren. Disse Planker laa vist knapt 1 Alen over Vandstanden. De vare ca. 3 Tommer tykke, og de laa paa Pæle, hvortil de vare fastgjorte med Trænagler, og de vare i Reglen stærkt forraadnede.

Der stod nogle Steder svære Pæle, Bjælker, lige udenfor Kajmuren; de ragede op over Muren. Der var ogsaa nogle Steder Planker paa. Man kunde hist og her se, at der havde været Ild i dette Plankeværk eller Bolværk.«

Rosenkjær gaar, som det vil ses, ud fra, at denne Mur oprindelig har været en Kajmur, og maaske kan han have Ret for den Dels Vedkommende, hvor der var anvendt kløvede Sten; Teglstensmurværket af uæltet Ler, som er forankret til Granitmuren, tyder da paa, at man her staar overfor et middelalderligt Anlæg.

De øvrige Dele af Muren ere derimod afgjort ikke Kajmure. Rosenkjær siger, at mod Vest ligge Stenene ret højt op paa løs Fyld. De maa være fundne indenfor Tomten af Valkendorfs Vejerhus og have rimeligvis tilhørt Fundamentet for et Skillemur i dette. Mod Øst siger Rosenkjær selv, at der under Stenene var Murbrokker, altsaa Fyld, og at han intet Steds har set den faste Bund. Dette tyder heller ikke paa et Bolværk.

Kampestenene have snarere baaret en Hegnsmur for Vragerbroen eller været Façademur for nogle ukendte Boder, knyttede til denne og nedrevne før 1673; de ejendommelige Plankegulve, ca. 0,6 m over daglig Vande, kunde tyde herpaa. De forbrændte Plankeværksstolper stamme sikkert fra en Indhegning, der har afløst Murværket; saavel Ildebranden i 1728 som den i 1795 rasede paa dette Sted.

Foruden disse Undersøgelser har Rosenkjær i denne Del af den ældste Kyst fundet Resterne af den ældste Højbro. Dette Fund interesserede med Rette Rosenkjær meget, og han har derfor omtalt det ikke alene i sin Bog »Fra det underjordiske København«, men ogsaa i flere andre Artikler og Beretninger[1]). Disse sidste ere mere fyldestgørende end Beskrivelsen i Rosenkjærs Bog, og naar man sammenholder dem med den Skitse, som ledsager Rosenkjærs Indberetning til Nationalmusæet, og med Vej- og Kloakvæsenets Kort over Kloakledningen paa Slotsholmen, er det muligt at fremstille en i alle Hovedtræk korrekt Tegning af Fundet.

Kloaken paa Slotsholmen ligger parallelt med og ca. 10,7 m fra Slottets Façade mod Kanalen; den bøjer derefter med et ca. 14 m langt Knæk udenom Slotskirkens nordøstlige Hjørne og fortsætter med en længere retlinet Strækning ad Gaden mellem Slotskirken og Kanalen, saaledes som vist paa vedføjede Fig. 7. Bredden af Kloakudgravningen anslaar jeg til 1,25 m.

I denne Kloakudgravning fandt Rosenkjær en Risvej, en Stenkastning, noget Murværk og Pæleværk, ligesom han fik bestemt det faste Lers Højde over daglig Vande.

---

[1]) Indb. af $^{13}/_{10}$ og $^{9}/_{11}$ 02 i R. M. A. — Indb. af $^{5}/_{5}$ 02 i Nat. M. A. — »Frem« Nr. 48 1902. — »Samfundet« $^{3}/_{4}$ 05 Nr. 1906. — Fra d. u. Kbh. p. 7—8, 75.

»Risvejen[1]) viste sig i Kloakudgravningen fra udfor sidste Vindue i Slotsruinernes Hovedfløj henimod Slotskirken[2]), hen forbi Mellembygningen og næsten hen for Kirkedøren i Slotskirken. Udgravningen gik skraas henover Vejen, saaledes at man ved Slottet fik fat i Rodenderne og slap ud gennem Topenderne ved Slotskirken. Risene laa tæt i flere Lag, alle med Toppen mod Slottet og Rodenden mod Kanalen.«

Vejens Retning, vinkelret paa Risene, kunde omtrent bestemmes ved en Linie fra Hushjørnet ved Højbro Plads og Gammel Strand til Fremspringet paa Slottets Midtparti.

Risene laa paa et ca. 0,8 m tykt, dyndagtigt Lag, uden iblandede Murbrokker o. l.; et enkelt Sted sporedes Gødning, som om den kunde være flydt ud over Vejen og ind mellem Risene fra en nærliggende Stald.

Rosenkjær havde, da han gav Beskrivelsen, det Indtryk, at Dyndlaget under Vejen var sammenpresset af et Moselag af indtil 1 m Tykkelse. Denne Tanke er i og for sig usandsynlig; Leret under Dyndet ligger nemlig omtrent i daglig Vande, og Vejen fører lige ned til den nærliggende Strandbred; under disse Forhold kan der umulig have været et Dyndlag op til 1,0 m over daglig Vande.

Det er mig ogsaa bekendt, at Rosenkjær ændrede sin Opfattelse, efter at han havde haft Lejlighed til at iagttage store Dele af Slotsholmens oprindelige Overflade under Udgravningerne af Absalons Borg. Dyndlaget er gennemæltet under Transporterne ad Risvejen, men dets Tykkelse svarer godt til det Muld- og Sandlag, der ellers er paavist over Leret paa Holmen. Holmens naturlige

[1]) Indb. af 13/10 02 i R. M. A.

[2]) Dette Sted er efter Rosenkjærs Opgivelse (»Samfundet« 3/4 05 Nr. 1906) sammenfaldende med Ydersiden af den gamle Slotsgrav, og dette stemmer med ældre Kort.

KØBENHAVNS
KOMMUNALBIBLIOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAV

Overflade ligger da paa denne Strækning i Kote 0,3—0,35 og sænker sig indtil daglig Vande omtrent ved Slotskirkens Nordosthjørne.

»Lidt[1]) længere fremme, hvor Kloakledningen drejede om fra Enden af Kirken og om paa Siden, stødte man paa to store Mure af Munkesten med Rester af Egepæle og Egeplanker i Bunden mellem Murene. Den største Del af Stenene var røde Morænelerssten, men der var dog enkelte af de store flammede (røde og gule), stenfri[2]), som ogsaa fandtes i Brokmuren i Blaa Taarn, og som er af en ringere Vægtfylde end Morænelersstenene. Mørtelen var her som i Brokmuren og i Ringmuren[3]) meget haard. Disse to Mure, som vist maa betragtes som Rester af en Portbygning, som ikke havde samme Retning som Risvejen, men gik mere henimod Kirken. Derimod laa der nogle meget store Grundsten ud fra den omtalte »Portbygning«. De laa netop i samme Retning som Risvejen. Omkring disse Grundsten laa der mange knuste Muslingeskaller og en Mængde Murbrokker, som vare mere eller mindre vandslidte, hvilket viser, at Vandet har staaet ind omkring Grunden, og at Kanalen da maa have gaaet omtrent ind til Kirkens Hjørne, hvilket ogsaa passer med, at det har gaaet næsten ind til Kirken langs hen med Siden. Den underste Del af »Portbygningens« Murværk var af Kalksten lig den i Brokmuren i Blaa Taarn[4]); oven over dette fandtes noget yngre og daarligt Murværk af smaa gule Sten og muret op i daarlig Mørtel, som for en stor Del bestod af Ler.«

Tæt ved Portbygningen løb en muret Kloak med Marmorfliser i Bunden ud til Kanalen.

---

[1]) Beretn. af 13/10 02 i R. M. A.

[2]) ɔ: af stenfrit, slemmet Ler.

[3]) Ved Blaa Taarn.

[4]) ɔ: af Stevns Limsten ligesom Absalons Borgmur.

Paa Fig. 7 er Risvejen og Murene samt Stenkastningen indtegnede i Kloakudgravningen i saa nøje Overensstemmelse med Rosenkjærs Skitse[1]) som muligt. Desværre savner man ethvert Maal paa Murværket, og Murenes Beliggenhed kan ikke angives nøjere, end at de ligge i den 14 m lange Bøjning paa Udgravningen. I Indberetningen til Nationalmusæet siges det, at Stenkastningen laa udenfor Muren, hen mod Indgangen til Kirken.

For at komme til Klarhed over, hvorfra de to Mure og deres Pæleværk stamme, har jeg paa Fig. 7 indtegnet Hjørnegrunden[2]) i den private Bebyggelse, der fandtes paa Slotsholmen forinden Christiansborgs Opførelse. Denne Grund blev i 1650—59 erhvervet af kgl. Skriver *Baltzer Sechmann*[3]), og den indbefattede fire Fag af Højbro Porthus, hvori Klædekammeret havde sin Plads. Den blev senere forøget ved Tilkøb. Jeg har indtegnet saavel Porthuset og Grundens Grænse i 1659, da Baltzer Sechmann købte den, som ogsaa Grænsen i 1731, da Madame *Voskamp* solgte den til Kongen[4]). Det viser sig da, at det af Rosenkjær paaviste Murværk ikke kan hidrøre fra det Porthus, som fandtes i det 17de Aarhundrede, og hvis vest for Sechmanns Grund liggende Del blev nedrevet ca. 1700, thi dette Porthus ligger sønden for Kloakudgravningens Knæk. Derimod kunne Murene vel skrive sig fra et ældre Porthus, og deres Materiale tyder, saaledes som ogsaa Rosenkjær har fremhævet, paa stor Ælde. Saa meget desto beklageligere er det, at der ikke foretoges en nøjagtig Opmaaling.

---

[1]) Indb. af $^{5}/_{6}$ 02 til Nat. Mus.

[2]) Indtegningen er udført paa Grundlag af Kort i Nat. Mus. Arkiv, sammenholdt med Maalebreve i Stadskonduktørkontorets Opmaalingsbøger fra 1702 flg.

[3]) K. D. I 711. K. D. III 328—29. K D. V 682—83.

[4]) Opmaal. $^{12}/_{10}$ 1731.

Paa Byens Side af Højbro foretog Rosenkjær sin Undersøgelse i 1905, da Hjørnestedet (Matr.-Nr. 1 & 54 samt Nr. 2) blev revet ned. Af denne Undersøgelse findes der en god og udførlig Beskrivelse i Dagbladet »Samfundet«[1]).

Efter at have beskrevet det i det foregaaende nævnte Bolværk af Egepæle med bagved værende Stenpakning, omtaler Rosenkjær nærmere nogle svære 12×12 Tommers Egepæle.

»De indtog en særlig Stilling blandt de andre, mindre Egepæle og syntes absolut at være de ældste. De var rammede 4—5 Fod ned i Sandbunden. Der var kun en Række. Omtrent hvor Hjørnet paa den nye Bygning nu opføres, stod tre Pæle samlede, noget længere fremme en; atter længere fremme stod to samlede; disse stod 26 Fod fra Hjørnet og 5—6 Fod fra den nye Façademurs Yderside. Atter noget længere fremme mellem de store Sten[2]) under Nr. 10 paa Højbro Plads stod en. Den stod 8—9 Fod inde i Grunden. Disse Pæle stod i en ret Linie fra Hjørnet ved Gammel Strand og skraas ind over Grunden, saaledes at den sidste stod ca. 9 Fod indenfor Façaden. De 3 ude i Hjørnet stod netop, hvor Kanalen begyndte, da Pælene blev rammede ned. Sandets Overflade laa her nu i Kote ÷ 2,5 (ɔ: ÷ 0,8 m). Indad mod Land hævede det sig i jævn Skraaning op til Kote 0,5 (ɔ: 0,15 m). Det var Strandsand med en stor Mængde Cardiumsskaller. Ud til omkring Kote ÷ 0,5 (ɔ: ÷ 0,15 m) var det dækket af et tykt Lag af Porsetørv, hvori der blandt andet var en Mængde Blade og Grene af Bøg. Der var ingen Træstubbe i Tørvelaget. Strandsandet gik ned til Kote ÷ 7 (ɔ: ÷ 2,2 m); der kom først Moræneleret.«

---

[1]) »Samfundet« 3/4 05 Nr. 1906.

[2]) Nøjere omtalt i D. u. Kbh. p. 7 som en svær Stenkastning i 3 Lag.

Paa Grundlag af disse Maalangivelser har jeg indtegnet Fundet paa Fig. 7. Som det vil ses af Planen, falder Pælerækkens Retning meget godt sammen med Risvejens paa Slotsholmen, og Rosenkjær har da sikkert Ret i at knytte de to Fund sammen og i at fastslaa, at Pælene hidrøre fra den ældste Højbro, hvis Beliggenhed maa være som vist paa Planen. Paa begge Sider af Broen finder man en Stenkastning af svære Sten, rimeligvis for at undgaa en blød Jordopfyldning, hvori Materialtransporterne vilde synke i, naar man kørte fra den paa den lave Eng liggende Risvej op paa den højere liggende Bro.

Rosenkjær fremsætter ogsaa den Tanke, at en Risvej, som han har paavist paa Grunden i Læderstræde Nr. 12), har ført fra Niels Hemmingsensgade til Broen; dette er vel rigtigt, men denne Vej løber ikke, som Rosenkjær mener, i Broens Retning, men skraat til denne, saaledes som vist med en Pil paa Fig. 7. Derimod har Rosenkjær næppe Ret, naar han i 1905 har udtalt[1]), at de Pæle, som han fandt ved Murene paa Slotsholmssiden, ogsaa have hørt til selve den ældste Højbro, thi de ligge udenfor Risvejen. De have snarere, som hans første Tanke var, hørt til en Portbygning eller lignende ved Broen.

Skønt der er adskillige Spørgsmaal vedrørende denne Strækning af Havnen, som endnu trænge til Besvarelse ved kommende Undersøgelser, f. Ex. hvilken Vanddybde der har været udenfor de forskellige Bolværker, er der dog allerede kastet saa meget Lys over Havnens Udviklingshistorie, at en Sammenstilling af Fundene med Oplysningerne i de bevarede Dokumenter vil lønne sig.

De talrige Adgangsveje, som fra gammel Tid føre ned til denne Del af Kystlinien, vidne om, at der har

[1]) »Samfundet« 3/4 05 Nr. 1906.

været en livlig Trafik. Fra Øst til Vest ere Vejene Admiralgade, Lille og Store Færgestræde, Højbrostræde og Nissegangen. De ere alle indtegnede paa Fig. 7.

Af disse ere utvivlsomt Færgestræderne de ældste, thi de førte ned til Færgebroen, hvorfra Overfarten til Amager fandt Sted gennem det smalle Sund mellem Slotsholmen og Bremerholmen. Af selve Færgebroen er det endnu ikke lykkedes at finde noget Spor; dens Plads maa vel søges imellem de to Stræder; den nævnes første Gang 1390, da *Tyge Nielssøn Smed*[1]) sælger en Fjerdedel af Gaarden, som ligger norden for »Færiebroo« og som strækker sig til en Brønd, der vistnok ogsaa senere er nævnt i Skøder paa Ejendomme i denne Karré.

Jeg formoder, at Færgebroen er identisk med Landingspladsen i Gamlebodehavn, der omtales i en Note til Stadsretten af 1294, og at de usædvanlig smaa Karréer mellem Færgestræderne og Admiralgade paa den ene, Kirkestræderne og Østergade paa den anden Led endnu ere Vidnesbyrd om de gamle Boder, hvorefter Havnen benævnedes; de større Karréer for faste Bebyggelser have mulig tillige rummet Havepladser, der vare unødvendige ved Markedsboderne.

Højbrostræde har vistnok begrænset de gamle Boders Grund mod Vest. Strædet er næppe ældre end Højbro, og Retningen for den ældste Bros Pæle saavel som Risvejen til Niels Hemmingsens Gade, eller vel rettere sagt til Teglværket paa Graabrødreklostrets Grund, viser, at den lave og fugtige Eng vest for Strædet var ubebygget paa Absalons Tid. *Oluf Nielsen* og andre ældre Forfattere have ment, at Højbro, der ikke nævnes ved dette Navn i Dokumenter ældre end 1433, ogsaa stammede omtrent fra dette Tidspunkt, idet man gik ud fra den

[1]) Kr. Erslev: Rep. dipl. R. Dan. mediæv. II p. 345.

fejlagtige Forudsætning, at Kystlinien oprindelig laa langs Amagertorv.

Rosenkjær har ved Paavisningen af Broens Forbindelse med Risvejen paa Slotsholmen klart vist, at den stammer fra Absalons Tid. Dette gør det da sandsynligt, at Højbro er identisk med Blidebro, hvor Kampen stod i 1342, da Valdemar Atterdags Marsk *Frederik von Lochen* søgte at erobre Borgen og Bytaarnet; Krønikerne sige nemlig, at Kampen stod i København, og Højbro er den eneste betydelige Bro i Byen, der kan have existeret paa denne Tid. Bytaarnets Beliggenhed er ubekendt, men Kampen fandt Sted, fordi dets holstenske Besætning, der havde faaet Forstærkning af svenske Tropper, gjorde et Udfald, formodentlig for at hindre Marsken i at tiltvinge sig Vej over Blidebro.

Dr. *O. Nielsen* søger Bytaarnets Plads paa Slotsholmen ved den gamle Kancelli- eller Renteribygning[1]), men den Hjemmel, som Doktoren har for denne Hypothese, er overmaade svag. De originale Dokumenter nævne intet derom, og O. Nielsen henviser derfor navnlig til to bekendte Prospekter af Byen. Det Taarn, som paa *Mejborgs* Gengivelse af det ældste Prospekt af Byen i Hamelmanns Oldenburgische Chronicon er vist staaende paa Slotsholmen, er paa Originalbilledet vist afsluttende Voldens sydøstlige Hjørne ved Stranden, og er snarere identisk med Taarnet Kringelen i Jordebogen af 1496 og maaske med det Taarn, som i Følge Stadsretten af 1294 (den yngre Text) sammen med Endebod begrænsede Havnen. Ogsaa ved *Braunius*' Prospekt af Byen fra Søsiden i 1587, hvor en af *Resen* givet Kommentar benævner et Taarn som Byens Vagttaarn, henlægger *O. Nielsen* dette Taarn til Slotsholmen. *Resens* Kommentar er paa andre Punkter misvisende, men selv om det af Braunius gengivne Taarn

[1]) O. Nielsen: Kbhs. Hist. og Beskr. I p. 110, II p. 153.

maaske virkelig har været benyttet som Vagttaarn, har det ikke ligget paa Slotspladsen, thi det fremstiller utvivlsomt Helligaandskirkens Taarn, som netop var under Opførelse i det Decennium, Billedet siges at stamme fra. Kancellibygningens Taarn, der ogsaa er vist paa Braunius' Prospekt, og hvis spinkle Dimensioner ere vel kendte fra bevarede Kort fra Tiden omkring 1700, har sikkert aldrig været et Vagttaarn, men har kun rummet Bygningens Trapper.

Dersom Navnet Bytaarnet skal betegne, at Taarnet ikke var Bispens men Byens Ejendom, er der næppe Grund til at søge dets Plads paa Bispens Holm, Slotsholmen; men muligvis bærer det sit Navn, fordi det forsvarede Adgangen fra Byen til Holmen, og da har det vel ligget som et Porthus eller Porttaarn ved Højbro. Maaske er det gamle Murværk, som Rosenkjær fandt her, netop Bytaarnets Ruiner. Begivenheden i 1342 taler nærmest for denne Hypotheses Rigtighed.

Navnet Blidebro kunde maaske forklares enten ved, at der har været opstillet Blider til Broens Forsvar eller som en Erindring om Kampen i 1296[1]), da Borgerne gjorde Oprør paa Grund af den strænge Stadsret af 1294 og beskød Slottet med Blider, formodentlig netop fra Højbro, thi der ligger Kysten Slottet nærmest. Borgerne fik jo en alvorlig Mindelse om denne Kamp i Form af en ny Jordskyld paa alle Ejendomme i Byen.

Den næste Adgangsvej til Kysten, Nissegangen, er vistnok identisk med »det lille Fiskerstræde i Nikolaj Sogn«, som omtales i 1456[2]), og som vistnok oprindelig har ført op til den Del af Amagertorv, der hed Fisketorvet. Det viser, at Benyttelsen af Gammel Strand som Landingsplads for Fiskerbaadene stammer fra meget gammel Tid.

---

[1]) K. D. I 62.

[2]) K. D. I 192 jfr. K. D. II 105, 126.

Ved Hyskenstræde nævnes Hysekebro[1]) i 1373, formodentlig en Bro ved et offentlig Hysken eller Mag (ɔ: Nødtørftshus) svarende til Vester Mag. Vejerhuset kan da næppe have existeret for Enden af Strædet, siden en saa ringe Lokalitet vælges som Stedbetegnelse for en nærliggende Grund. Vi vide ogsaa, at endnu i 1511 er den oprindelige Kystlinie i Snaregade ikke væsentlig forrykket, idet *Matthis Knudsen*, Ejer af en af Grundene paa Gadens Nordside, da erhverver sig Strandretten til Fortovet, ɔ: Strandbredden, 13¼ Al. i Bredden »ud mod Stranden«[2]).

Den første Opfyldning i denne Egn har fundet Sted, da det ældste Vejerhus blev bygget syd for Hyskenstræde, formodentlig paa Hysekebros Plads. Sønden for Vejerhuset laa Sisehuset (ɔ: Acciseboden), og vest for disse førte en smal offentlig Smøge, Strandgangen, ned til Stranden; den gik gennem en Port i Sisehuset.

I den trange Tid efter Belejringen i 1523 blev Sisehuset solgt til *Anders Ludvigsen*[3]), og det blev derefter delt i to Saltboder, som flere Gange skiftede Hænder. I 1542 købte *Chr. Eskelsen*, som da ejede den vestlige Bod, tillige Strandgangen[4]). Af Maalene i disse Skøder kan Vejerhusets og Sisehusets Grund konstrueres med stor Nøjagtighed. Vi vide, at det gamle Vejerhus laa vest for det senere af Valkendorf opførte og indtog den Plads, hvor senere Humlegaarden laa[5]). Efter at jeg har fundet Strandgangens nøjagtige Beliggenhed, lader Grunden sig indtegne paa Kortet, saaledes som vist paa Fig. 6; Beliggenheden og Størrelsen af Valkendorfs Vejerhus, der jo blev nedrevet i 1857, er vel bekendt.

Vest for det gamle Vejerhus blev den første private

---

[1]) K. D. II 14.
[2]) K. D. I 287.
[3]) K. D. I 304 flg. 334.
[4]) K. D. I 379, 397—99, 402.
[5]) K. D. I 486, 599.

Grund opfyldt i Kong Hans' Tid af *Ole Adtzersen,* som fik kgl. Brev paa Grunden i 1514[1]). I dette Brev nævnes for første Gang Vejerhuset med tydelig Stedsangivelse. Vejerhusets Opførelsestid kan da sættes til Aarene mellem 1373 og ca. 1500. Formodentlig er det identisk med det Vejerhus, som omtales i Christoffer af Bayerns Stadsret af 1443[2]), og dets Anlæg kan i saa Fald sættes i Forbindelse med Ladbros aftagende Betydning for Skibsfarten og med Trafikens Forlægning til Gammel Strand.

I Ole Adtzersens Brev foreskrives, at han skal indrette en Strandlinie i Overensstemmelse med kommende Opfyldninger, og det kan da antages, at saadanne ikke havde fundet Sted i nævneværdigt Omfang i 1514. Et almindeligt Bortsalg af Strandgrundene syd for Snaregade skete i 1523—27 samtidig med Ladbros Bebyggelse. Forinden denne Bebyggelse kunde udføres, maatte Byen afkøbe Ejerne paa Snaregades Nordside, f. Ex. *Karine Snare,* deres erhvervede Strandret[3]).

Den vestligste Grund købtes af *Jens Kammersvend*[4]) (1527—29); det er vistnok Hjørnegrunden ved Knabrostræde. Derefter fulgte *Hans Vencke*[5]), som solgte sin Gaard til *Elsebe Pannekok* og *Clemens Dyttert* eller *Thettert* (1527); i 1544 lejede *Marcus Pannekok*[6]) Grunden af Universitetet. Den tredie Grund[7]) ejedes i 1528 af *Niels Stemp,* som havde købt den af Frue Kirke; i 1544—72 af *Mads Lampe.* Den fjerde Grund[8]) er vistnok den, der ca. 1523—27 blev købt af *Oluf Værkmester* og betegnes

---

[1]) K. D. IV 336.
[2]) K. D. I 175.
[3]) K. D. I 334.
[4]) K. D. I 344, 367.
[5]) K. D. I 367. K. D. IV 422—23.
[6]) K. D. II 40.
[7]) K. D. IV 422. K. D. II 332. K. D. I 452. K. D. VI 40.
[8]) K. D. I 336—37. K. D. II 332. K. D. I 452, 457—58.

som liggende ved Vester Mag, øst for Niels Stemps Grund[1]). Den blev i 1568 solgt af *Hans Olufsen* til *Arild Hake* og i 1572 af denne til *Albrecht Albrechtsen*. Grunden angives at grænse til et lille Stræde til Stranden. Herved og ved Hjælp af de i Skødet angivne Maal kan det fastslaas, at den fjerde Grund er identisk med den, der i Matriklerne af 1661—68—89 opføres i *Hans Mandixens* og hans Slægts Eje, og som svarer til nuværende Matr.-Nr. 3. Strædet er vist paa den ældste Plan over København.

De mellem Oluf Værkmesters og Ole Adtzersens Grunde liggende Lodder ere vistnok de Jorder ved Stranden, som blev købt i 1528 af *Anders Matsen, Laur. Nielsen* og Borgmester *Peder Jørgensen*[2]), for hvilke en nøjere Stedangivelse fattes.

Strædet ved Albrecht Albrechtsens Gaard og Strandgangen førte efter Grundens Opfyldning ned til den Anlægsplads, som kaldes Langebro, den lange Fiskebro eller Gangbroen ud mod Stranden[3]), og som først forsvandt, da Nybrogade blev anlagt i 1694[4]).

Øst for det gamle Vejerhus var der længe kun opfyldt en enkelt Grund, nemlig den, der i 1554 blev solgt af *Knud Kiempe* til *Christoffer Olssen*[5]), og som laa umiddelbart op til Vejerhuset, saaledes at et af dettes Kælderrum kunde tilkøbes til Ejendommen. Grunden er indtegnet paa Fig. 6 efter Skødets Maal.

Øst for denne Grund er det, at *Christoffer Valkendorf* i 1581 byggede det nye Vejerhus »udi Stranden, som ingen havde tænkt eller troet, at der skulde have nogen Tid kunnet staa Hus derpaa«. Faa Aar efter, i 1583, byggede han det bekendte Bolværk af huggen Sten, som

---

[1]) O. Nielsen: Kbhs. Hist. og Beskr. V p. 52.
[2]) K. D. I 339—40.
[3]) K. D. I 332, 458, 562, 579. K. D. II 601.
[4]) K. D. VII 435.
[5]) K. D. I 424, 348.

blev nedbrudt knapt 100 Aar senere for at bruges til Opførelsen af det ældste Amalienborg.

Af det ældste Kort over København, der kan jævnføres med andre Kort fra det 17de Aarhundrede, f. Ex. med Belejringskortet fra ca. 1659[1]), fremgaar det, at *Valkendorfs* Bolværk har staaet omtrent i samme Linie som det, der er indtegnet paa *Geddes* Kvarterkort af 1757. Det Bolværk, jeg har paavist langs Gammel Strands Husrække, er følgelig ældre. Det er ogsaa ældre end Opfyldningen af Knud Kiempes Gaard, thi de tre vestligste Pæle staa bagved denne, og det synes at passe godt sammen med det ældste Vejerhus. Det er da formodentlig i denne Linie, at de Bolværker stod, som blev paabudt af Christiern I. i 1461[2]). Om dette Bolværk med sin Stenpakning svarer til Stenbroen vest for Bommen i Christoffer af Bayerns Stadsret, af hvilken Bro Tømmer eller Fjæle ikke maatte brydes[3]), eller om dermed er ment Ladbro, faar foreløbig staa hen, men hidtil er der i alt Fald ikke fremdraget Spor af Stenkastninger ved Ladbro. Det gamle Bolværk maa senest være gaaet af Brug, da Valkendorfs blev bygget, men mulig vil kommende Undersøgelser vise, at der har været andre Bolværker imellem de to, hvori den af Nationalmusæet fremdragne Mur af kløvede Sten kan have været et Led.

4. *Gamleboddyb.*

Fra Færgebroen mod Øst til Øresund strakte der sig oprindelig et snævert Indløb til Havnen mellem Byens Kyst og Bremerholm. Der er intet Spor af, at dette Indløb nogensinde har dannet en egentlig Havneplads; det er da vistnok det oprindelige Gamleboddyb, der

[1]) Ny kgl. Saml. 372 Fol.
[2]) K. D. I 198 flg.
[3]) K. D. I 173—74.

Fig. 8. Kort over Gamleboddybs vestlige Del samt over Ejendomsforholdene langs Dybets Nordside og paa det opfyldte Dybs Grund.

har ført til Gamlebodehavn, hvis Plads jeg, som udviklet i det foregaaende, søger ved Indløbets vestlige Ende.

For denne Del af Kystens Vedkommende foreligger der nogle omfattende Undersøgelser, som jeg har udført dels ved Nedlægningen af Vandværkets Hovedledning gennem Admiralgade og ved Udgravninger for Gasledninger i de tilstødende Gader, dels ved Udgravningen af Grunden til Handelsbankens nye Tilbygning. Desuden findes der enkelte spredte Iagttagelser, navnlig Kotehøjder for den naturlige Terrainoverflade eller for Vanddybden i Dybet, foretagne af *Rosenkjær* og af mig selv, og endelig de bekendte Beretninger om Bolværker m. v. i *Colding & Thomsens* Bog om Koleraen i 1853. Disse Undersøgelser kunne suppleres med Maalene i en Del ældre Skøder, saaledes at man nu med ret god Sikkerhed kan fastslaa den oprindelige Kystlinies Beliggenhed og følge Opfyldningens Gang.

Kystlinien kan herefter betegnes saaledes: den skærer Admiralgade ca. 10 m syd for Hjørnet af Vingaardsstræde, Nikolajgade ca. 20 m syd for det sydvestlige Hjørne af Vingaardsstræde, passerer Laxegade tæt syd for Torvet, saaledes at den gaar lidt indenfor Handelsbankens Façade mod dette, gaar derefter over mod det nordvestlige Hjørne af Matr.-Nr. 330 (tidligere Romersk Badeanstalt), for sluttelig at dreje op imod Nyhavn og videre mod Nord. Bag Kysten har Strandengen strakt sig, saaledes at den gamle Hovedgaard Østergaard, den senere Vingaard, maa have ligget paa en Opfyldning for at være sikret imod Oversvømmelse ved Højvande.

Mellem Kysten og Bremerholm strakte Dybet sig med en noget vexlende Bredde, snævrest, knapt 45 m bredt, paa Handelsbankens Grund, udvidende sig til 90 m ved Admiralgade, medens den mellemfaldende Strækning vistnok har sendt en lille Vig ind i Bremerholmen, om-

Fig. 9. Kort over Gamleboddybs østlige Del samt over Ejendomsforholdene paa dets Nordside og over et Bolværksanlæg paa Bremerholms Kyst.

trent ved Holmensgade. Saavidt Dybdeforholdene i Øjeblikket ere kendte, synes Dybet kun i ringe Grad at have svaret til sit Navn. Den største Dybde, jeg endnu har maalt, er ca. 2,0 m, og nærmest ved Bremerholms Kyst har det været meget grundt.

Ved Nedlægningen af Vandværkets Hovedledning passerede man i Fortunstræde lidt nord for Kystlinien, som krydsedes saavel ved Strædets Vestende, omtrent hvor Lille Færgestræde fordum udmundede, som i Admiralgade, lidt sønden for Fortunstrædes Østende. Lidt vest for Matr.-Nr. 151's Vestgrænse fandt jeg et Muldlag af sandblandet Muld i Kote 0,3 og derunder et naturligt Gruslag i Kote 0,1. Udfor Grænsen mellem Matr.-Nr. 152 og 150 laa Muldlaget i Kote 0,4, det faste Ler derunder i Kote 0,25. Paa det nordlige Hjørne af Fortunstræde og Admiralgade laa der en usædvanlig stor Granitsten lidt indenfor Strandkanten og tæt op ad den en mindre, men ikke lille Sten. Den store Sten var ca. 3 m lang og mindst 1,5 m bred, og dens Top laa i Kote 1,7, medens Muldlaget ved dens Fod laa i Kote 0,8. Stenen har langt ned i Tiden raget op over Jordoverfladen, og det er sikkert den, der har givet Anledning til det afskraaede Hjørne, som er vist i Bebyggelsen paa Geddes Kvarterkort af 1757. Ved Nedlægningen af Vandledningen blev den sydlige Del af Stenen kløvet af. Sydøst for den store Sten falder Terrainet hurtigt ned imod Kystlinien. I Skæringen af Fortunstrædes og Admiralgades Midtlinier fandt jeg Muldlaget i Kote 0,65, det faste Ler derunder i Kote 0,4; nogle Meter sydligere maaltes Muldens Kote til 0,55 og Lerets til 0,4, og endnu sydligere tæt op ad Nordenden af det svære Stenfundament i Admiralgade fandtes Mulden i 0,3 og Leret derunder i 0,15.

Renden for Vandledningen gennembrød gennem hele Fortunstrædes Længde adskillige Mure, som svarede nøje

til den uregelmæssige nordlige Façadelinie, som er angivet paa *Geddes* Kvarterkort af 1757. Denne Bebyggelse gør ved sin Uregelmæssighed Indtryk af at være opført, ikke langs en Gade, men som Strandboder o. l. ud mod en aaben Strand; den kan øjensynlig føres tilbage til Tiden før Gamleboddybs Opfyldning. Hermed stemmer ogsaa, at adskillige af Murene vare af middelalderligt Teglstensmurværk og funderede paa det oprindelige Terrain. Udfor Matr.-Nr. 149 laa der en gammel Brolægning i Kote 1,0, ca. 1,6 m under den nuværende Gade; den afsluttedes mod Nord af en rummelig Rendesten, dannet af en Plankekasse; lidt længere vest paa var Rendestenen afbrudt af et svært Fundament for Façaden paa en af Bygningerne paa Strædets Nordside. Jeg kunde ikke finde Holdepunkter for en Fastsættelse af denne Rendestens Tilblivelsestid; mulig kan den staa i Forbindelse med det mislykkede Rendeanlæg, som Byen med stor Bekostning havde ladet mure ca. 1600 fra Nikolaj Kirkegaard gennem »det lille Kirkestræde« (ɔ: Fortunstræde?)[1]), hvoraf jeg trods Eftersøgning intet andet Spor har fundet. Jeg er dog tilbøjelig til at tro, at Plankerenden er ældre.

Intet Sted i Fortunstræde var der Spor af Bolværker langs Kystlinien.

Ved Udgravningen af Renden for Vandledningen gennem Admiralgade stødte man paa Strækningen fra udfor Fortunstrædes sydøstlige Hjørne og omtrent til Dybensgade paa meget svære Kampestensfundamenter, som svarede til den Façadelinie, der er vist for Gadens Østside paa Geddes Kvarterkort af 1757. Der var mange Murstensbrokker omkring Kampestenene, men jeg lagde intet Steds Mærke til faststaaende Teglstensmurværk. I Fylden omkring Fundamentet blev der fremdraget

[1]) K. D. II 510—511.

Rester af bredsnudet Læderfodtøj fra Christian III.s Tid; de opbevares nu paa Nationalmusæet. Iagttagelsesforholdene vare ret vanskelige, og med den begrænsede Tid, jeg kunde ofre paa denne Undersøgelse, lykkedes det mig ikke at fastslaa Grænserne for de enkelte Bygninger, som have staaet paa Fundamentet. Den nordligste Del af det svarede til Nikolaj Kirkes Hus (Matr.-Nr. 185 i Matriklen af 1756). Fundamentet ud for Matr.-Nr. 162—63 var i alt Fald gammelt nok til at hidrøre fra Admiralgaarden, hvis Plads maa søges her; den er vel identisk med den Gaard, som i 1606 ejedes af *M. Vibe*, vest for *H. Hindtsøns* og *N. Malmøes* Grunde[1]) og nord for den Gaard, som M. Vibe i dette Aar købte ud mod nuværende Dybensgade[2]), hvilken vistnok var den østlige Halvdel af *M. Nebs* i 1598 købte Grund[3]). Den vestlige Del af Grunden solgte M. Nebs Børn i 1660 til *M. Ulfeld*[4]), der da ejede M. Vibes Gaard. Admiralgaarden, der nævnes første Gang i Dokumenter fra 1574, maa, saavidt man kan slutte fra Fundet af Læderfodtøjet, antages at være bleven bygget 20—30 Aar tidligere.

Udfor Grænsen mellem Matr.-Nr. 163 og 165 stod der 4 9×15 cm Pæle tværs over den udgravede Rende, udenfor Kampestensfundamentet, som her laa i Rendens Østside. Der syntes at være Spor af en Plankebeklædning paa Pælenes Sydside. Jeg kunde ikke afgøre, om det var en Pilotering for en Bygning eller et Bolværk.

Under det svære Fundament naaede jeg intet Sted fast Bund, der ligger under ÷ 0,5. Rosenkjær[5]) har fundet en Dybde af ÷ 1,4 i Matr.-Nr. 150 og i Matr.-

[1]) K. D. II 533, 514.
[2]) K. D. II 528.
[3]) K. D. II 498.
[4]) K. D. II 604.
[5]) Fra d. u. Kbh. p. 19; jfr. Indb. af 1/1 04 i R. M. A.

Nr. 154 og ÷ 0,3 omtrent midt i Grunden, under Sidehuset.

Syd for Grænsen mellem Matr.-Nr. 154 og 222 laa der i Admiralgade en ca. 2,5 m lang og 1,25 m høj Sten paa det faste Ler. Her fik jeg den første Kote for den faste Bund syd for Dybet. Den oprindelige Strandbund ligger i Kote ÷ 0,2 og Leret derunder i Kote ÷ 0,3. Stenen har dog utvivlsomt tidligt samlet Opfyldning omkring sig og dannet en lille Holm paa Fladvandet.

Stenen har tillige med den før omtalte Pendant ved Fortunstræde dannet en ejendommelig Afmærkning af Indløbet til den egentlige Havn.

Udfor det nordøstlige Hjørne af Boldhusgade laa Strandsandet i Kote ÷ 0,03, midt for Laxegade i ÷ 0,1, og tæt syd for Boldhusgades Sydside naaede jeg Bremerholms Kystlinie. Langs denne laa der tværs over Gaden et Fundament af svære Sten, hvis Underkant laa i Kote 0,3 og Overkant i Kote 1,3. Fundamentet ligger i den ældste Del af Admiralgade, der er udvidet paa Østsiden, og det er ældre end Gaden; rimeligvis har det baaret Gavlen af Boldhuset.

Udfor den sydlige og ældste Del af Laxegade løb der en ca. 0,5 m bred plankeklædt Rende med Overkanten i Kote 1,0 og fæstet til nedrammede Pæle tværs over Admiralgade; det er rimeligvis Laxegades ældste Rendesten. Den svarede godt til Beskrivelsen af Højbrostrædes Rendesten i 1681[1]).

Ved Nedlægning af Rørledninger forinden Fornyelsen af Admiralgades Brolægning fandt jeg ved de nordlige Hjørner af Dybensgade og Laxegade Gulve af Brædder paa underliggende Tømmer liggende ca. 1 m under den nuværende Brolægning. Ved Dybensgade gik Gulvet 1,6 m ud i Admiralgade og 4,4 m ud fra den nu-

[1]) K. D. VI 786.

værende Façadelinie paa Gadens Nordside. Ved Laxegade strakte Gulvet sig 2,2 m ud i Admiralgade og 3,8 m ud fra Laxegades nuværende Nordside. I Admiralgade vare Gulvbræddernes Ender afbrudte ved tidligere Udgravninger, men i Tværgaderne syntes Gulvene at ligge omtrent til de tilhørende Bygningers Façader. I Laxegade stemmer Façadelinien med den paa Geddes Kvarterkort angivne; i Dybensgade springer Gulvet ud over Linien paa Geddes Kort. Maaske kan dette bidrage til at tidfæste disse Gulve, thi i en Synsforretning i 1609[1]) blev det bestemt, at hos *Michel Neb*, der ejede Huset paa Hjørnet af Dybensgade, skulde en Bod og Plankeværk udenfor Huset paa den søndre Side afbrydes og bringes i Linie med Husets Gavl. Dybensgade og Laxegade fik den nuværende Bredde efter Ildebranden i 1795.

De bevarede Dokumenter vise i god Overensstemmelse med Fundene, at Gamleboddybs vestlige Ende var udfyldt i Slutningen af Christian III.s Regering. Langs Admiralgade havde *O. Stisen* en Grund[2]) tværs overfor Admiralgaarden indtil »den lille Holm«; den strakte sig omtrent til det Sted, hvor jeg fandt de 4 Pæle tværs over Admiralgade. Vest for O. Stisens Grund laa Lave Brahes Grund ud til Stranden. Sønden for disse to fik Byen[3]) overdraget en Grund, som skulde opfyldes til en Ladeplads; den indbefattede altsaa den førnævnte »den lille Holm«. Maalene paa Grunden vise, at den netop gik til den store Sten, jeg har paavist i Admiralgade.

Øst for Admiralgade, langs Vingaardsstræde til Kongens Nytorv, foreligger der kun en enkelt moderne Terrainundersøgelse af Rosenkjær i Vingaardsstræde 25

[1]) K. D. II 498, 558.
[2]) K. D. I 456.
[3]) K. D. II 308.

(Matr.-Nr. 146). Han fandt her ved Forhusets Ombygning, at det faste Ler laa i Kote 0,45, Muldoverfladen i 0,75[1]).

Desuden findes der den i det foregaaende nævnte Række ældre Undersøgelser, som ere gengivne af *Colding* og *Thomsen*[2]) i deres Bog om Koleraepidemien i 1853.

De Bidrag, som disse Forfattere give til Byens ældre Topografi og Terrain, ere af højst ulige Værdi, idet de for en stor Del ere baserede paa Vandværkets Drængraveres og andre Jordarbejderes Meddelelser og ikke skyldes sagkyndige Undersøgere. Man bør behandle Oplysningerne i denne Bog med al Varsomhed. Et andet Forhold ved Bogens Angivelser bør bemærkes: Forfatterne sætte overalt Højden af det oprindelige Terrain lige med det faste Lers Niveau og se ganske bort fra det oprindelige Muld- eller Tørvelag og fra Sandlaget over Leret paa de lavereliggende Strækninger. Som Følge deraf fastsættes den oprindelige Kystlinies Beliggenhed omtrent til det Sted, hvor Kurven for 1 Fods Højde over daglig Vande skulde gaa; enkelte Afvigelser skyldes det mangelfulde Materiale, hvormed Forfatterne have arbejdet. Af disse Grunde og fordi de to Forfatteres Meddelelser for denne Del af Kystlinien ganske særlig have spillet en Rolle i de hidtidige Beskrivelser af Byens ældste Topografi, skal jeg underkaste dem en kort Kritik og sammenholde dem med de bevarede ældre Skøder m. v.

Det omtales først, at der ved Udgravningen af Grunden for Slagterboderne fandtes et Bolværk løbende tværs over Vingaardsstræde omtrent parallelt med Skvaldergade (nu Nikolajgade), mellem denne Gade og Admiralgade; Pladsen for Bolværket angives ikke nøjere, men det siges, at der paa den vestlige Side af Bolværket

[1]) D. u. Kbh. p. 19

[2]) Colding & Thomsen: Om de sandsynl. Aarsager til Choleraens ulige Styrke i Kbh. p. 77—78.

havde været en Vanddybde af 4—6 Fod (1,25—2,00 m). Dette Bolværk gaar vinkelret paa Kystlinien; det forudsætter en betydelig Udgravning i den faste Grund, og denne Udgravning maa saavel for Enden som paa den med det fundne Bolværk parallele Side have været beklædt med lignende Bolværker. Mærkelig nok synes disse ikke at være bleven iagttagne under Udgravningen for Slagterboderne. Rosenkjær, som altid var en meget omhyggelig Iagttager, har intet saadant fundet paa Matr.-Nr. 146; jeg har selv fundet Kystlinien i Admiralgade. Som det vil ses af Fig. 8 bliver der da for det udgravede Bassin kun de ret snævre Grunde Matr.-Nr. 145 og 147 tilbage. Det er vanskeligt nu at fastslaa. hvad der virkelig har foreligget, navnlig fordi der ikke er givet Detailler om »Bolværket«s Konstruktion og Længde; muligvis har det været den ene Side af en Brønd eller en ældre Afstivning af Jorden under Udgravning for en Nedlægning af en Vandrende el. lign., men et Bolværk tror jeg ikke paa, førend de øvrige Sider af Bassinet ere paaviste.

Dernæst meddeles, at der ved Udgravningen af Grunden for Bygningerne langs Nikolajgades Østside fra Lille Kongensgade til Vingaardsstræde blev fundet en Stensætning af 4—5 Fods (ca. 1,25—1,6 m) Tykkelse og 5 Fods (ca. 1,6 m) Højde, udført af raa Kampesten; Stendæmningen var mod Øst forsynet med Jernringe, indhugne i de store Stene med 5—6 Alens (ca. 3—4 m) Mellemrum, øjensynlig beregnede til at fastgøre Fartøjer. Stendæmningen fortsættes saavel udover Vingaardsstræde som udover Lille Kongensgade. Paa Østsiden af Dæmningen fandtes fast Strandbund 3—4 Fod (1,0—1,25 m) under daglig Vande, og paa denne Bund laa Rester af gamle Baade. Paa Vestsiden af Dæmningen laa et fast Lag af Ler i Dæmningens Højde, ɔ: til 1—2 Fod (0,3—0,6 m) over daglig Vande.

Stendæmningen antages at være Bolværk for en

Havn — senere Forfattere formode, at den er identisk med Gamlebodehavn —, og denne Antagelse styrkes ved, at der er forefundet øst—vest løbende Bolværker i Dybensgade, mellem Nellikegade (nu Asylgades nordlige Del) og Holmensgade.

Lerlaget bag Stendæmningen svarer i Højde godt til det naturlige Terrains Lerkoter i denne Egn. Som før nævnt har Rosenkjær jo lidt vestligere i Vingaardsstræde fundet en Lerkote 0,45. Nær ved Dæmningens Nordende er der f. Ex. i Lille Kongensgade Nr. 40 maalt en Lerkote paa 0,75[1]) Strandbunden paa Østsiden er vel rigtigt iagttaget, da det drejer sig om saa lang en Strækning; det kunde dog have været heldigt, om man havde vidst noget mere om, hvor mange Jernringe der var iagttaget, thi det lyder lidt mystisk, at der var Jernfortøjningsringe i et Havnebassin, der ikke omtales i noget Dokument, og som skulde være anlagt før Absalons Tid. Grundudgravningen strakte sig over hele Matr.-Nr. 97, fra Nikolajgade til Holmensgade, altsaa paa en Strækning af ca. 38 m langs Vingaardsstræde; mod Lille Kongensgade er Façaden ca. 11 m. Da Stendæmningen jo synes at være bleven iagttaget i hele Grundens Længde, har den altsaa højst ligget ca. 11 m øst for Nikolajgade; paa de resterende 27 m af Façaden langs Vingaardsstræde synes der ikke at være iagttaget nogen Stensætning, svarende til Bassinets modsatte Side. Der er da to Udveje; enten er Bassinet bredere end 27 m og strækker sig over Holmensgade, eller ogsaa har den modsatte Side slet ikke været stenklædt, og i saa Fald har Bassinet næppe været en Havn. Hvis Bassinet virkelig har været bredere end 27 m og har strakt sig længere mod Nord end til Lille Kongensgade, har det været et saa betydeligt og usædvanligt Anlæg, at man maa undre sig

[1]) D. u. Kbh. p. 19.

over, at det er bleven kastet til uden at have efterladt sig mindste Spor i Dokumenterne; endogsaa de ret ubetydelige Render og Grave kunne jo nu lokaliseres. Har det været en Havn, maa man ogsaa undre sig over, at den havde en Kirkegaard mod Vest, og at saavel Grunden øst for, den gamle Østergaard eller Vingaard, som Grundene mod Nord, bag Østergade, have holdt sig forholdsvis sparsomt bebyggede langt ned i Tiden, og over at der ikke kan paavises tydelige Adgangsveje til Havnen. Har Udgravningen derimod ikke været en Havn, da kan det vel forklares, at Begrænsningen af Udgravningen mod Kirkegaardens indviede Jord har været dannet af en solid Stensætning, medens den modsatte Side har været en Jordskraaning. Men hvorledes gaar det saa med Jernringene?

De bevarede Dokumenter give i Grunden en god Forklaring af, hvad der er set. D. 21. Nov. 1512[1]) fik *Alb. van Gock* overdraget en Jord indtil Byens Rende »hos den østre Rist[2]) paa Nikolaj Kirkegaard«; Jorden var 30 Favne lang og 10 Favne fra Gaden til Stranden. D. 27. Nov. 1600 bestemte *Christian IV.*, at et almindeligt Stræde fra Vingaardsstræde imellem Kongens Urtehave og Admiralgaarden, ad hvilket Stræde Vandet fra Arilds Tid havde haft sit Løb ud over Bremerholm til Stranden, atter maatte aabnes, og Vandet paany føres denne Vej; Løbet udover Holmen skulde dog overdækkes med en muret Hvælving. Herefter synes altsaa Stensætningen at kunne svare til Rendens Begrænsning mod Nikolaj Kirkegaard; dersom den murede Hvælving virkelig er bleven udført, kan den maaske en Gang findes og bidrage til, at Rendens nøjagtige Plads kan fastslaas.

---

[1]) K. D. II 189.

[2]) Til den østre Rist svarer vist den »vestre Vandlaage«, som omtales i et Dokument af $^{29}/_{7}$ 1443 (K. Erslev: Repert. dipl. regni Dan. mediæv. III p. 617).

A. v. Gocks Skøde siger endvidere, at Kystlinien i 1512 gik 10 Favne (18,8 m) syd for Vingaardsstrædes oprindelige Sydside, der er vist paa Geddes Kvarterkort. Længere mod Øst, omtrent ved nuværende Asylgade, angiver Kapitlets Skøde af 10. Dec. 1490 paa Pannekoks Gaard[1]), der laa ved Stranden østen for Møntergaarden (ɔ: Vingaarden), Grundens Længde eller Kystliniens Afstand fra Gaden til $20^1/_2$ Alen (12,9 m).

Fra Aarene 1526—33 foreligger der en Række Skøder paa Grundene langs Stranden sønden for Vingaarden, der stemme med de foregaaendes Angivelse af Kystlinien, og som give gode Oplysninger om Opfyldningens Fremadskriden. Disse Grunde synes at have strakt sig fra Byens Vold mod Vest til Renden ved Nikolaj Kirkegaard, og for at kunne indtegne dem paa et Kort maa man da først gøre sig klart, hvor Byens Vold og Grav har naaet Stranden ved Dybet. Nord for Østergade var Peder Madsens Gang den ældste Voldgade; den stødte til Østergade ved Ny Østergades østlige Hjørne. Sandsynligvis har Volden da løbet i en ret Linie herfra og mod Syd til Stranden; et Blik paa Kortet vil vise, at Voldgaden i saa Fald maa have fulgt Østsiden af Østergade Nr. 15 (Matr.-Nr. 14) og Vingaardsstræde Nr. 6 (Matr.-Nr. 131). Umiddelbart øst for denne Linie følger først Volden og derpaa Graven; Volden afsluttedes med det Taarn, der nævnes i Stadsretterne som Taarnet ved Havnens Indløb, og som i Jordebogen af 1496 benævnes Kringelen. Dets Fundament er endnu ikke paavist, thi det af Both i 1873 i Hotel du Nords Gaard (Matr.-Nr. 1) fundne Murværk[2]) var af Renaissancekarakter, lignede ikke et Fæstningstaarn og laa langt foran den ældste Befæstnings Grav. Kringelens Fundament maa sikkert søges

[1]) K. D. IV 214—15.

[2]) Nær og Fjærn $^9/_8$ 1873.

tæt ved Kystlinien, enten paa Matr.-Nr. 132 eller 134 eller i selve Vingaardsstræde.

Fra Matr.-Nr. 131's Østgrænse mod Vest kunne altsaa de før nævnte Grunde afsættes. Deres Nordgrænse falder langs Vingaardsstrædes gamle Sydside. Længst mod Øst fik *Jørgen Stemp* i 1526 en Grund med 22 Alens Façade til Gaden[1]); derefter kommer *Niels Stemps*[2]) Grund med samme Façade; hans Nabo var *Anders Ludvigsen*[3]), som kun fik 11 Alen langs Gaden. Disse Grunde havde alle samme Bredde fra Gaden til Stranden, men Bredden er ikke angivet; man kan følgelig ikke se, om den er forøget, siden Skødet blev udstedt i 1490 paa *Pannekoks* Gaard. Vest for Anders Ludvigsen kom *Poul Hansens*[4]) Grund, 18 Alen langs Gaden og 42 Alen til Stranden; den store Dybde af Grunden synes at tyde paa, at der er foretaget en Opfyldning ud i Stranden. De næste Grunde fra Øst til Vest, *Laurits Ølmands*[5]), 42 Alen langs Gaden, og *Skipper Knuds*[6]), 9 Alen langs Gaden, ere begge 30 Alen dybe fra Gaden til Stranden og stemme altsaa med Maalet paa Alb. van Gocks Grund. Vest for disse afsluttes Rækken med 5 andre Boder, for hvilke Maal savnes, men som antagelig have haft lignende Udstrækning som Skipper Knuds Jord. Man kommer herved til det Sted, hvor jeg har antaget, at Renden havde sit Udløb. I 1529 fik *Johan Urne*[7]) Tilladelse til paa Niels Stemps tidligere Grund at opfylde 6 Alen ud i Vandet mod Bremerholmen, og samme Tilladelse blev givet Køberne af Laurits Ølmands Grund[8]).

[1]) K. D. II 223.
[2]) K. D. II 223.
[3]) K. D. I 363.
[4]) K. D. II 223.
[5]) K. D. II 223. K. D. IV 414.
[6]) K. D. II 222, 249.
[7]) K. D. I 374.
[8]) K. D. II 232.

Som det ses heraf, var man meget nøjeregnende med Tilladelse til Opfyldning i Dybet, og de af Colding og Thomsen omtalte Bolværker i Dybensgade maa derfor være yngre end 1529, dersom de virkelig ere Bolværker. Jeg er langt mere tilbøjelig til at tro, at det har været Rester af Plankeværker eller Bindingsværkshuse, hørende til en ældre Bebyggelse fra ca. 1600 og svarende til det, jeg har fundet paa Hjørnet af Admiralgade, eller maaske af en plankeklædt Rendesten med sine Pæle ligesom den i Laxegade fundne.

Da O. Nielsens Beskrivelse af Bebyggelsen nord for Vingaardsstræde er uklar og ikke ganske korrekt, skal jeg i Korthed gøre Rede for Forholdene omkring Vingaarden, den gamle Østergaard.

Langs Vingaardsstræde synes Gaardens Jord oprindelig at have strakt sig fra Voldgaden til Byens Rende ved Nikolaj Kirkegaard. Den østlige Del af Jorden har dog jævnlig været skilt fra Gaarden. I Jordebogen af 1496[1]) nævnes saaledes 3 Gaarde, nemlig *Hans Kortes* med Taarnet Kringelen, *Kirstine Kalds* og *Jes Olsens* med Taarnet Smørhætten, alle mellem Volden og Vingaarden (eller Benedikt Ahlefeldts Gaard). Det sidstnævnte Taarn maa søges ved Matr.-Nr. 79 og 80 i Lille Kongensgade. Da Kongen i 1529 solgte Gaarden til *Johan Rantzau*[2]), medfulgte denne østlige Parcel ikke, og mod Vest forbeholdt Kongen sig Kaalgaarden. Gaardens Façade langs Vingaardsstræde fra Kaalgaarden og mod Øst var 63 Al. I 1532 fik Mogens Gøje, som som da ejede Vingaarden[3]), Parcellen mod Øst overdraget ved et Gavebrev fra Kongen; den siges da at være øde og at ligge mellem Voldgaden og Benedikt

[1]) K. D. I 234.
[2]) K. D. II 229.
[3]) K. D. I 380.

KØBENHAVNS KOMMUNES BIBLIOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

Ahlefeldts Gaard. I Skiftet efter Mogens Gøje i 1546[1]) siges Façaden langs Vingaardsstræde at strække sig fra Voldgaden til Anne Per Villadsens Boder; disse danne altsaa den østligste Parcel af den tidligere Kaalgaard.

Per Villadsen fik i 1529[2]) en Jord mellem Myntergaarden (ɔ: Vingaarden) og *Tile Giselers* Jord, som laa tværs overfor Skipper Knuds Jord. Tile Giselers Jord, der ogsaa blev udlagt i 1529, var 21 Al. langs Vingaardsstræde og 44 Al. i Dybden[3]); den laa øst for *Peder Trogelsens* Bod, som formodentlig indbefattede den resterende Strækning indtil Byens Rende.

O. Nielsen sætter Vingaardens Plads til Vingaardsstræde Nr. 6 (Matr.-Nr. 131), men derved bliver der ikke Plads indenfor Volden til Gaardens østlige Parcel. Hovedparcellens Façadelængde 63 Al. langs Vingaardsstræde stemmer ret nøje med Matr.-Nr. 127—130; selve Gaarden maa rimeligvis findes et Sted paa Matr.-Nr. 128, den største af disse Grunde. Den østlige Parcel bliver da Matr.-Nr. 131; Per Villadsens Boder bliver Matr.-Nr. 121, Østsiden af Holmensgade, medens Tile Giselers svarer til Matr.-Nr. 97 H og 97 I, Vestsiden af samme Gade, der altsaa er anlagt paa langs igennem Kongens Kaalgaard. Anlægsaaret for Holmensgades ældste Del, Ulkegade, kan følgelig sættes til 1529.

Senere i Tiden var den vestlige Hjørnegrund af Holmensgade og Vingaardsstræde en Del af Nikolaj Kirkegaard og kaldtes den gamle Urtehave (ɔ: Kongens Kaalhave?); paa selve Hjørnet laa dog nogle smaa Boder, der oprindelig tilhørte Tile Giselers Grund, men som i 1581 vare en Del af Vikariegodset. Deres Grund blev i 1711 inddraget under Kirkegaarden[4]).

---

[1]) K. D. I 406.
[2]) K. D. II 230.
[3]) K. D. IV 429.
[4]) E. Madsen: Nikolaj Kirke. Hist. Medd. om Kbh. II p. 429.

Ved Udgravningen af Grunden for Handelsbankens Nybygning, Matr.-Nr. 263, mellem Laxegade og Holmens Kanal, havde jeg god Lejlighed til at undersøge Dybet længere mod Øst; Udgravningen synes at have truffet paa dets smalleste Sted.

Bremerholms Kystlinie løb med en fremspringende Pynt hen over Grundens sydlige Del; indenfor Kysten steg Holmens Overflade jævnt op til Kote 0,₂—0,₅; Muldlagets Tykkelse var gennemgaaende omkring 25 cm, men kunde hist og her stige til ca. 30 cm omkring enkelte store Sten, som endnu laa i naturligt Leje. Udenfor Kystlinien faldt Strandbundens Dybde langsomt og jævnt ned mod Kote ÷ 0,₆₅ og derfra mere brat til Kote ÷ 0,₉₅ à ÷ 2,₀. Paa den flade Del af Stranden laa der hist og her store Sten i naturligt Leje; den største af dem har jeg indtegnet paa Fig. 9. Sandlagets Tykkelse var kun ca. 0,₁₅ nærmest Kystlinien, men tiltog jo mere man kom ud paa dybere Vand.

Ved selve Grundudgravningen naaede man kun at faa fat paa Bremerholmssiden af Dybet; ved en Udgravning for en Vandledning paa Hjørnet af Laxegade og Vingaardsstræde lykkedes det mig at finde fast Bund i Kote 0,₄₅, og man er altsaa her noget indenfor Kystlinien paa Byens Side. Dette stemmer med, at *Rosenkjær* ved Udgravninger paa Grunden Matr.-Nr. 330, den tidligere romerske Badeanstalt i Tordenskjoldsgade, har fundet Bunden stigende fra Kote ÷ 1,₄ i Grundens sydøstlige Hjørne til 0,₁₅ i det nordvestlige ved det kgl. Theaters Magasinbygning. Herefter lader Forløbet af Dybets Kystlinie paa Byens Side sig fastslaa med ret stor Sikkerhed.

Paa Handelsbankens Grund fandt jeg langs Laxegade 0,₆ m øst for Gaden et Bolværk, som strakte sig fra Grundens Nordside 6,₃ m mod Syd. Det bestod af 5 15 × 15 cm Pæle med ca. 1,₇₅ m Mellemrum, forbundne

med et vandret Friholdertømmer i Kote 1,0; nogen Hammer fandtes ikke. Paa Vestsiden fandtes en Plankebeklædning; Bolværket har altsaa haft Vand paa Østsiden. Det kunde se ud til at være sat tværs over Dybet; ved dets sydlige Ende standsede det uden at bøje ind under Laxegade. Plankebeklædningen gik fra daglig Vande op til Kote 0,65, men Toppen af Bolværkets Pæle naaede Kote 1,2, der vistnok var den oprindelige Højde for Bolværket.

Paa Fyldlagene kunde man se, at Bolværket først var sat, da Opfyldningen havde naaet daglig Vande eller lidt derover paa Bremerholms Kyst. Over Kote 1,2 var der fyldt ud med Dynd, iblandet Skaller af Cardium o. l. Strandmollusker, og denne Fyld strakte sig i et 0,3 m tykt vandret Lag saavel ud over Grunden som over Laxegade. Til Bolværket sluttede der sig en ca. 3,0—3,5 m bred Stenkastning, der gik over Grunden i en stor Bue og sluttede sig til Bremerholms Kyst lidt indenfor Grundens sydøstlige Hjørne. Stenkastningens Højde var lidt større end Bolværkets, idet den naaede til Kote ca. 1,8; den var dannet af 3 regelmæssige Lag, omhyggeligt pakkede, saaledes at det var særdeles vanskeligt at fjærne. Et Sted i Svinget stod der en svær Egepæl, rammet, forinden Stenene blev lagt. Fyldlaget bag Stenkastningen indeholdt enkelte Stykker Læderfodtøj fra Christian III.s Tid, der afleveredes til Nationalmusæet. Dette Lag afsluttedes omtrent i Stenkastningens Niveau med et Muldlag, hvori der sad enkelte Stubbe af Træer.

Den før omtalte bratte Sænkning af Strandbunden begyndte tæt udenfor Stenkastningen, og det er ikke umuligt, at den er frembragt ved Kunst. Man naaede nemlig paa det dybeste Sted et Lag af Flydesand af betydelig Mægtighed. Det er rimeligvis det samme Sandlag, en Indlejring i Moræneleret, der har bevirket, at man under Landmandsbankens Bygning til Holmens

Kanal ikke har fundet fast Bund førend langt under daglig Vande[1]).

Stenkastningen gjorde paa mig det Indtryk, at den var bestemt til at tjene som Anlægsbro. Den svære Egepæl er maaske den eneste iagttagne Rest af et Træbolværk med Plankebro, der har hvilet paa Stenene. Den ældste Gade paa Laxegades Plads har tjent som Adgangsvej fra Østerport til Anlægsbroen og til Bremerholm, men den har paa Christian III.s Tid ligget udenfor Byens Befæstning. Hele dette Anlæg har dog ikke haft nogen lang Levetid; thi i Frederik II.s Tid bygges Reberbanen i 1566 paa Fladvandet øst for Bremerholm og føres tværs over Dybet til nuværende Charlottenborgs Grund[2]).

I de bevarede Dokumenter omtales Dybet mellem Byen og Bremerholm sidste Gang i 1533[3]). Udgravningerne vise, at det er spærret saavel mod Øst som mod Vest i Christian III.s Tid. Jeg har ikke fundet noget, der tyder paa, at en stærk Tilsanding har været gyldig Aarsag til Spærringen; snarere maa det antages, at det er bleven forsænket i Belejringen 1536, og at man ikke har evnet at bortrydde Forsænkningen[4]).

I det nordøstlige Hjørne af Handelsbankens Grund fandt jeg udenfor den før nævnte svære Stenkastning en omtrent rektangulær Pilotering for en Bygning, der var ældre end den sidste nedrevne Bebyggelse paa Grunden. Piloteringen maalte mod Syd ca. 14 m, mod Nord ca. 12 m, mod Vest ca. 3 m og mod Øst ca. 4 m. Pælene, der vare Egepæle og derved lette at skælne fra de yngre Fyrretræspiloteringer for de senere Bygninger, vare afskaarne omtrent i Kote 1,0. Langs Østsiden og langs

[1]) Fra d. u. Kbh. p. 21.
[2]) K. D. I 353.
[3]) K. D. I 346.
[4]) K. D. IV 488.

Sydsiden var der svære 30 cm brede Planker bag Pælene til disses Top; Plankerne fortsattes ud i Gaden, henholdsvis mod Nord og mod Øst; Piloteringerne dannede altsaa paa disse Sider tillige Bolværker, af hvilke den sydlige Piloterings har haft Vand paa Nordsiden, den østliges paa Østsiden. Bag den sydlige og langs den vestlige Pilotering laa der Stenkastninger, hvis Overkant laa omtrent i Kote 2,0. Piloteringerne og Bolværkerne synes at svare godt til Christian IV.s Bastion ved Iskulen, og den lille Bygning, der har staaet paa Pæleværket, er maaske da netop den Iskule, hvorefter Bastionen fik Navn. Voldanlægget paa dette Sted blev udført i 1608—14 af *B. Schmalfelden, Morten v. Køln* og Brødrene *Spangenberg*[1]).

Ved Nedlægning af en Vandledning foran Handelsbankens Façade mod Kongens Nytorv fandt jeg ca. 4,7 m fra Façaden og omtrent parallelt med denne en ca. 9,8 m lang Mur af rødgule Mursten paa et Kampestens Fundament. Kampestensfundamentets Underkant laa i Kote 1,0; Murstensmurværkets Underkant var i Kote 1,4, og det var afbrudt omtrent i Kote 1,75. Murtykkelsen lykkedes det mig ikke at faa maalt nøjagtigt, men den var næppe over 2 Sten. Murstenenes Dimensioner var 23 cm × 10,5 cm × 6 cm. Muren stammer vistnok fra en af de ældste Bygninger paa den Parcel, der i 1649 købtes af *H. Ulrich Svitzer*[2]). Den laa ved den saakaldte Vandport, der i Portnerinstruxen af 1619[3]) betegnes som liggende »strax tvært over for afgangne Statholders Gaard«. Vandportens Plads maa da søges i det lille Mellemrum mellem Svitzers Grund og den Havegrund, som *Henrik Bjelke* i 1661 købte øst for sin Gaard[4]),

[1]) Lassen Doc. & Actst. p. 28 flg.
[2]) K. D. III 307; jfr. 344.
[3]) K. D. II 610. K. D. III 167.
[4]) K. D. I 725 flg. K. D. III 530.

tidligere Statsholderen Fr. Rantzaus og Kaj Lykkes Gaard, nuværende Magasin du Nord.

Vandporten førte gennem Volden ned til Anlægskajen langs den Fæstningsgrav, der, om end med nogen Ændring i Formen, bevaredes indtil lidt over Midten af forrige Aarhundrede under Navnet Holmens Kanal. Af Bolværkerne langs denne Kaj fandt jeg tydelige Spor tæt øst for den ovennævnte Murrest.

TØMMERMESTER KAYSERS MESTERPRØVE.

AF

VILLADS CHRISTENSEN.

I Laugsvæsenets Dage var der ingen Vej uden om. Den Haandværker, der vilde nedsætte sig som selvstændig Mester, skulde være Medlem af Lauget, og for at blive det krævedes ikke blot Indtrædelsespenge, Borgerskab og meget andet, som voldte Udgifter, men først og fremmest, at han bestod Optagelsesprøven, gjorde sit Mesterstykke. At forfærdige et saadant var et langvarigt og bekosteligt Arbejde — det kunde i mange Fag udkræve flere Maaneders uafbrudt Flid —, og allerede derved var en Mængde Svende udelukkede fra nogen Sinde at blive selvstændige Mestre. De havde ikke Raad til at undvære deres Arbejdsindtægt i den Tid, Mesterprøven stod paa, og det var dem næsten umuligt af deres Svendeløn at spare saa meget sammen, at de kunde afholde alle de kontante Udgifter, der var forbundne dermed. Og var endelig Mesterstykket forfærdiget — i Oldermandens Hus og under stadig Opsigt —, saa beroede det dog til sidst paa Laugets Forgodtbefindende, om »Stykmesteren« slap derind eller ej; thi Prøven skulde tages god af Oldermanden og »Skuemestrene«, og hvis de vilde finde noget at udsætte paa den, kunde det altid lykkes. Der var saaledes rigelig Plads for Vilkaarlighed og Chicane.

Men i Løbet af 19. Aarhundrede begyndte Ærbødigheden for det nedarvede, ogsaa i Laugsvæsenet, at vakle, og efterhaanden som de liberale Partier rykkede frem, blev Kampen for Næringsfriheden et af deres vigtigste Programpunkter. Laugenes Eneret blev vel først afskaffet ved Næringsloven af 1857, og de tvungne Mesterprøver opretholdtes til det sidste som Betingelse for at faa Adgang til dem; men allerede tidligere havde Regeringen dog aabnet forskellige Bagdøre ind til Laugene, uden om de reglementerede Oldermænd og Skuemestre.

Da det kongelige Akademi for de skønne Kunster oprettedes i 1814, bestemtes det i Fundatsen, at de ved Akademiet oplærte Artister, som havde vundet den store Guldmedalje, maatte nyde Laugsrettigheder som Mestre uden at gøre Mesterstykke. Og straks efter Oprettelsen af Polyteknisk Læreanstalt i 1829 ansøgte Læreanstaltens Bestyrelse om, at de fra den dimitterede Kandidater i Mekaniken eller den anvendte Naturvidenskab maatte faa Adgang til at drive borgerlig Næring uafhængig af Laugsindretningen. Ansøgningen blev vel ikke bevilget i sit fulde Omfang, men under 1. Sept. 1830 blev der dog givet Læreanstalten Tilsagn om, at dens Kandidater kunde ved Ansøgning til Kancelliet faa Bevilling til at tage Borgerskab paa Næringsbrug uden at underkaste sig de sædvanlige laugsmæssige Prøver. Dog skulde de i hvert enkelt Tilfælde aflægge de Prøver paa Haandfærdighed, som maatte anses fornødne.

Med denne Indskrænkning i det ansøgte har hverken Læreanstalten eller dens Kandidater været tilfreds, og det ser nærmest ud til, at den af Kancelliet paapegede Omvej slet ikke er bleven benyttet. I hvert Fald vakte det saa stort Røre, da den senere saa bekendte Tømmermester Kayser i 1843 ansøgte om at blive Mester uden at gøre Mesterstykke, at der tydelig nok ikke har været noget Præcedens for, hvorledes et saadant Tilfælde skulde be-

handles. Men ganske vist paaberaabte Kayser sig ej heller straks den kgl. Resolution af 1. Sept. 1830; det han ønskede, var at blive Mester alene i Kraft af sin polytekniske Eksamen og uden at aflægge den forlangte Prøve i »Haandfærdighed«; og i dette Forlangende fandt han Støtte hos den polytekniske Læreanstalt. Da Kaysers Ansøgning indeholder en hel Del Oplysninger om hans Fortid, anføres den her i sin Helhed:

Til det høie Kongelige danske Cancellie!

Undertegnede Harald Hartvig Kayser, polytechnisk Candidat, vover underdanigst at ansøge det høie Kongelige Cancellie om at maatte nedsætte mig som Tømmermester og Møllebygger i Kjøbenhavn, uden at underkaste mig den i det Fald sædvanlige Mesterprøve. Jeg er født i Kjøbenhavn 1817; efter tilendebragte Læreaar blev jeg i 1835 Tømmersvend og arbejdede som saadan i 3 Aar. Som Tømrer anvendte jeg den Tid, der levnedes mig fra Arbeidet, til at studere Bygningskonsten, dels i Konstakademiets Skoler, og dels privat under Professor Hetsch's Veiledning, bestandig havende for Øie at uddanne mig til praktisk Bygmester. Ønsket at blive muligst dygtig i dette Fag, der giver en rig Anvendelse for Naturvidenskaberne, gjorde, at jeg samtidig hermed stræbte efter at kunne studere nogle Aar ved den polytechniske Læreanstalt. I Efteraaret 1838 var jeg ved de Kundskaber, som jeg havde forskaffet mig i min Fritid, istand til at underkaste mig Adgangsexamen ved denne Læreanstalt. Efter bestandig at have havt for Øie den egentlige Hensigt med mit Studium der, underkastede jeg mig i Foraaret 1842 den polytechniske Examen, men erholdt kun 3. Charakter. Mine Læreres Dom om mig baade før og efter Examen har desuagtet givet mig Mod til at bede den polytechniske Læreanstalts Bestyrelse om dens Erklæring over denne min underdanigste Ansøgning, og som vedlægges den.

Under et Aars Ophold i Christiania, fra Foraaret 1842 til Foraaret 1843, havde jeg Leilighed til en praktisk Anvendelse af det, jeg havde lært; dels ved for Professor Hansteen at udføre en fuldstændig Forandring af Maskineriet i det astronomiske Observatoriums bevægelige Tage, og dels ved at lede Undervisningen i den derværende offentlige Konstskoles Bygningsklasse under dens egentlige Lærers Fraværelse i Udlandet. At min Virksomhed derved var tilfredsstillende vil forhaabent-

lig medfølgende Attester fra Professor Hansteen og fra Konstskolens Direction udvise.

Mit Ønske er nu i mit Fødeland at kunne indtræde i den Virksomhed, som jeg har ofret min Ungdom, og paa hvilken jeg har grundet alle mine Forhaabninger om en nyttig og lykkelig Fremtid; en Virksomhed som jeg ser mig udelukket fra, ifald det høie Cancellie afslaaer min Bøn om at maatte nedsætte mig som Tømmermester og Møllebygger i Kjøbenhavn, uden at forfærdige Mesterstykke; thi deels er jeg aldeles uformuende, og deels er den Dygtighed, som jeg har søgt at naae, ikke den samme som den, Tømmerlauget vilde fordre godtgjort af mig, hvilken for en stor Del — nemlig hvad Udførelsen af et Tagværk som Model angaaer — bestaaer i en i høi Grad udviklet Haandfærdighed. Jeg vover derfor at haabe, at det høie Kongelige Cancellie ikke vil afslaae denne min underdanigste Begjæring, som jeg har troet at torde grunde deels paa at jeg er polytechnisk Candidat i Mechanik, deels paa at jeg i saa lang Tid har arbeidet som Lærling og Svend i Tømmerfaget, og deels derpaa, at jeg har havt Leilighed til praktisk at vise, at jeg ikke uden Held har gjort Bygningskonst og Maskinbyggerie til mit specielle Studium, og saaledes forskaffet mig den for den attraaede Virksomhed nødvendige theoretiske og praktiske Duelighed.

Underdanigst
Harald Kayser.

Kjøbenhavn den 10. Juli 1843.

De to Attester fra Norge, som Kayser paaberaaber sig, kendes ikke; derimod ligger ved Andragendet følgende Anbefaling fra den polytekniske Læreanstalt:

Polytechnisk Candidat i Mechaniken H. Kayser har i den Tid, da han studerede her ved Læreanstalten, viist saadan Flid og Dygtighed i at tilegne sig det, der ved Foredragene blev gjennemgaaet, især forsaavidt det gik i praktisk Retning, at vi ansee ham for en ret duelig Candidat, uagtet den ringe Character, han erholdt ved sin Examen, hvis uheldige Udfald uden Tvivl for en Deel skriver sig fra en overdreven Examensfrygt. — Da det desuden er os bekjendt, at han, forinden han begyndte at besøge Læreanstalten, har nydt Undervisning i Architectur, deels hos Medundertegnede, Hetsch, dels paa Kunstacademiet, hvor han var avanceret op i Bygningsskolen, samt

at han har arbeidet som Tømmersvend, saa antage vi, at han i enhver Henseende besidder de Kundskaber og den Færdighed, man kan fordre hos en Tømmermester og Møllebygger, hvorfor vi anbefale ham til at opnaae den Tilladelse, han ansøger, til at etablere sig som saadan uden at gjøre Mesterstykke.

Bestyrelsen for den polytechniske Læreanstalt d. 3. Juli 1843.

H. C. Ørsted. W. Zeise. F. G. Forchhammer.
Ramus. G. Hummel. Hetsch.

Tilfældet var altsaa nyt, og Kancelliet havde ingen Erfaring i, hvorledes det skulde afgøres. Foreløbig sendte det derfor Sagen til Magistratens Erklæring. Magistraten har vel heller ikke vidst, hvad derved var at gøre, og sendte altsaa Sagen videre til Tømmerlaugets Oldermand. Her var man endelig kommen til den rette. Tømmermester Balsløv var ikke i Tvivl om, hvorledes Kaysers Andragende burde behandles: det skulde pure afslaaes.

»At Keyser«, skriver han, »efter de Ansøgningen vedlagte Attester, besidder Færdighed i Tegning, er vel meget godt; men derfor kan han, hvilket efter hans egen Erklæring i Ansøgningen ogsaa maa sluttes, være langt tilbage i den praktiske Tømmermandskunst. Uagtet han ved den polytechniske Læreanstalt har erhvervet sig 3die Caracteer og en anbefalende Attest, turde det dog være muligt, at han har en meget ringe eller maaske slet ingen praktisk Erfaring i en Mølles Opbygning. Hvad det bevægelige Tag paa det i Christiania værende Observatorium angaaer, da synes det lidt overdrevet, at Keyser skulde kunne frembringe en saadan Kraft ved et Par Fingeres Tryk, som andre kuns har kunnet tilvejebringe ved dertil at bruge den største Anstrengelse. Min ærbødige Betænking herover er derfor, at det tilraadeligste var, at Keyser aflægger de anordnede Prøver paa sin Duelighed.«

Paa dette Tidspunkt har Kayser faaet Nys om, at det ikke stod sig alt for godt med hans Andragende, og han sendte da en Skrivelse til Magistraten, hvori han foretog et lille Tilbagetog. Han indskød sig nu udtrykkelig under det Tilsagn, der var givet Polyteknisk Læreanstalt i 1830, og tilbød at underkaste sig den i den kgl. Resolution omtalte ikke-laugsmæssige Prøve. Saaledes havde Magistraten nu faaet Materiale nok til at kunne besvare Kancelliets Forespørgsel, og den fremsatte da som sin Mening, at Kaysers Andragende kunde bevilges, naar han aflagde den i Resolutionen 1. Sept. 1830 omtalte Prøve paa Haandfærdighed. Den foreslog tillige, at Polyteknisk Læreanstalt, Stadsbygmesteren og Oldermanden for Tømmerlauget i Forening kunde stille Opgaven og bedømme Kaysers Løsning af den. — Kancelliet tiltraadte alt det foreslaaede.

Nu var altsaa Autoriteterne enige og dermed, skulde man synes, Sagen afgjort. — Nej langtfra! End ikke paa et saadant lille Spørgsmaal kunde den enevældige Regering føre sin Vilje igennem overfor sine genstridige Undersaatter.

Polyteknisk Læreanstalt, der jo hele Tiden havde støttet sin Kandidat, var den eneste af de tre udnævnte Dommere, der var villig til at have med Kaysers Mesterprøve at gøre. Oldermand Balsløw havde tidligere sagt sin Mening, og da det ikke havde hjulpet, indskrænkede han sig nu til at gøre Obstruktion; han udeblev ganske stille fra de Møder, til hvilke han blev tilsagt. Og det viste sig nu, at han havde en fuldtro Meningsfælle i Stadsbygmesteren Professor Malling.

Ligesom Oldermanden udeblev ogsaa Professoren fra det Møde med Læreanstaltens Repræsentant, hvortil han var tilsagt; men han gjorde det ikke i Stilhed. I lange Skrivelser til Magistraten kritiserede han den trufne Afgørelse og fremlagde sine Grunde til ikke at kunne med-

virke ved den forlangte Prøve. Efter hans Mening skulde den kongelige Resolution af 1. Sept. 1830 forstaas saaledes, at det ikke var tilstrækkeligt, »at Candidaten viser en Haandfærdighed i at bruge Saug og Øxe, som det fordres af en Tømmersvend, men han maatte tillige godtgøre, at han besidder den Duelighed, der fordres af Svenden for at blive Mester, nemlig at kunne efter opgiven Planfigur af en Bygning dertil construere et Tagværk i Tegning og Modellering«. Det er altsaa i Virkeligheden hele Laugsprøven, han fordrer, — netop den Tagmodel, som Kayser udtrykkelig havde andraget om at blive fri for!

Men endvidere gør han opmærksom paa, at det hverken er ham eller den polytekniske Læreanstalt, der skal bedømme en saadan Prøve, men derimod Kunstakademiet. I Akademiets Fundats hedder det udtrykkeligt: »Naar nogen uden for Laugene maatte søge Bevilvilling paa Laugsret som Svend eller Mester, skal han for Academiet bevise sin Kundskab og Duelighed, forinden Bevillingen kan tilstaaes«. Magistraten sendte ham fornyet Paalæg om at efterkomme Kancelliets Vilje, men Stadsbygmesteren vilde stadig ikke. »Efter Sagens gentagne Overlæg er jeg bestyrket i Bevidstheden om, at jeg har fyldestgjort den mig viste Tillid ved at have meddelt saavel Magistraten som Bestyrelsen min Formening om Beskaffenheden af den tilsigtede Prøve paa Haandfærdighed i nærværende Tilfælde, og ved at have henledet Opmærksomheden paa Kunstacademiets Forhold til Sagen«. Og senere fastslaar han endnu en Gang, at Prøven ikke fyldestgørende kan aflægges paa nogen anden Maade »end den for Lauget vedtagne: at tegne og modellere et Tagværk under behørig Kontrol«.

Over for al denne Genstridighed havde Magistraten kun den spagfærdige Trussel at fremføre, at den, hvis

Stadsbygmesteren ikke efterkom den givne Ordre, »vilde se sig i den ubehagelige Nødvendighed at maatte træffe Forholdsregler til, at de Stadsbygmesteren paahvilende Forretninger i dette Tilfælde besørges udførte ved en Anden«. — Selvfølgelig skulde denne Udsigt til at blive fritaget for Hvervet ikke bidrage til at forandre Stadsbygmesterens Anskuelser, og Magistraten var da ogsaa nu bleven klar over, at den lige saa godt først som sidst kunde se sig om efter en anden. Den fandt da Bygningsinspektør Bindesbøll, der heldigvis viste sig villig.

I April 1844 indsendte Magistraten en lang Skrivelse til Kancelliet med Beklagelse over alle de Genvordigheder, den havde lidt. Polyteknisk Læreanstalt ønskede Sagen afgjort, men Stadsbygmesteren var ikke til at bevæge: »Efter det allerede passerede tror vi ikke, at en gentagen Opfordring til Stadsbygmesteren vil frugte, og da Kayser jo kan forlange en Ende paa Sagen, tillader vi os tjenstligst at indstille, at Bygningsinspektør Bindesbøll maa blive konstitueret i Stadsbygmesterens Sted i nærværende Sag«. Desuden henstilles, om ikke Kollegiet maatte finde Anledning til at tilkendegive Professor Malling dets Misbilligelse af hans udviste Færd.

Med sædvanlig Føjelighed gaar Kancelliet ind paa alt det foreslaaede. Det bemyndiger Magistraten til at give Professor Malling en Tilrettevisning, i hvilken der gøres opmærksom paa, at man havde været berettiget til under Tvang af daglig Mulkt at bringe ham til Opfyldelsen af sin Pligt. Men det samtykker tillige i, at Professoren fritages, og at Bindesbøll indtræder i hans Plads.

Endelig kunde altsaa Arbejdet begynde, og Polyteknisk Læreanstalt og Bindesbøll foreslog da i Forening at stille Kayser følgende Opgave:

»Man forlanger Construction af et fritbærende Valmtag til en Reisestald, hvis Grundplan er et Rectangel af 40 Alens Længde og 24 Alens Brede. Tagets Højde fra Overkant af Bjelken til Overkant af Kippen er 10 Alen. Taget construeres med udvexlede Bjelker og muligst oeconomisk Anvendelse af Tømmermaterialet. Den ene Valm med de nærmest liggende Bindere udføres i Model efter en Maalestok = $^1/_{24}$ Deel. Iøvrigt Tegning og Overslag«.

Oldermanden var ikke taget paa Raad med ved Udarbejdelsen af denne Opgave; men da han jo stadig officielt var Medlem af Komitèen, blev den bagefter forevist ham, hvad der kun foranledigede en ny Protest fra ham til Magistraten.

»Foranlediget heraf«, skriver han, »maa jeg give mig den ærbødige Frihed at adspørge den høie Magistrat, om den polytechniske Læreanstalt besidder Rettighed til at lade dens Candidater udføre Mesterprøver, som, uden vedkommende Laugs Erklæring, af Anstalten kan bedømmes, og Candidaten derefter meddeles Borgerskab som Mester i Lauget. — Jeg maa herved tillade mig at bemærke, at den mig af Candidat Keyser foreviste Tegning til hans Mesterprøve er af en saa simpel Opgave, saa den maa kunne ansees for et Lærestykke for en Begynder i Modellering, og ikke for en Mesterprøve«.

Men allerede inden Balsløws Skrivelse indkom, havde Magistraten godkendt den stillede Opgave, og der blev ikke taget noget Hensyn til hans Protest.

D. 5. Juli 1844 tog Kayser fat paa Opgaven, der udførtes i et af Læreanstaltens Lokaler i Sct. Pedersstræde, og d. 11. Febr. 1845 udstedtes Attest om, at hans Besvarelse af den var bleven taget gyldig. Attesten var underskrevet af den samlede Bestyrelse for den polytekniske Læreanstalt, af Bindesbøll og af Balsløw, hvilken

sidste dog endnu en Gang fralægger sig alt Ansvar for det passerede.

Faa Dage efter, d. 22. Febr. 1845, meddeltes der Kayser Borgerskab »som Tømmermester i Lauget«.

Men imidlertid havde denne Sag faaet Virkninger, der rakte ud over det rent personlige Spørgsmaal, om Kayser skulde blive Tømmermester eller ej. Der forløb et Aar, fra han havde indgivet sin første Ansøgning til Kancelliet og indtil han kunde tage fat paa Mesterprøven, og denne Ventetid og de mange Genvordigheder, han mødte, havde selvfølgelig ikke stemt ham blidere over for Lauget. Han benyttede da Ventetiden til at skrive en lille Bog, hvori han opgjorde sit Mellemværende med det Laug, der saa nødig vilde se ham som Medlem, og hvori han særlig gik løs paa den Fordring om en Mesterprøve, som var kommen ham selv saa meget paa tværs. Hans Bog udkom anonymt i 1844; den bærer Titlen: Om de nuværende Mesterprøver ved Haandværkslaugene.

Som Motto kunde han sætte en Udtalelse af ingen ringere end A. S. Ørsted: »Det kan ikke nægtes, at Duelighed i en Profession eller i det Mindste i en Green af samme kan erhverves af Mangen, som ikke kan gøre det befalede Mesterstykke, eller som i alt Fald afskrækkes eller hindres ved det med sammes Forfærdigelse forbundne Ophold, Bekostning og mulige Chicane«.

Det var denne Betragtning, som Kayser uddybede og forsvarede med stor Dygtighed og et indgaaende sagligt Kendskab. Han havde let ved at hævde, at Prøven kun beviste Stykmesterens Haandfærdighed paa et meget specielt Omraade, men aldeles ikke godtgjorde hans Dygtighed som Haandværker i det hele, endnu mindre hans Evner som Arbejdsleder. At »gøre Mesterstykke« var en speciel Færdighed, som Svendene ligefrem maatte lære for det samme, og som de rimeligvis aldrig fik Brug

for mere. Thi Laugene søgte med Forsæt at gøre Mesterprøverne saa specielle som muligt for derved at hæmme Tilgangen. — Angaaende Udgifterne ved Mesterprøven havde Kayser indsamlet Oplysninger fra næsten alle Laug. For Murerlaugets Vedkommende beregner han Omkostningerne til 471 Rdlr., og stort billigere blev det ikke for Tømrere, Gørtlere, Hjul- og Karetmagere, Stenhuggere, Sejl-, Flag- og Kompasmagere. Urmagernes Mesterprøve kostede 250 Rdlr., men de vilde i Reglen kunne faa c. 80 Rdlr. ind igen ved at sælge det færdige Mesterstykke, saa deres hele Udgift blev 170 Rdlr. Et lignende Beløb maatte udredes af Sadelmagere, Snedkere og Kobbersmede, og saaledes videre. Med Rette kunde Kayser paastaa, at disse Summer var ganske uoverkommelige for den allerstørste Part af Haandværkssvendene, og Følgen blev da ogsaa, at kun et ringe Tal af dem nogensinde blev selvstændige Mestre. I hans eget Fag, Tømmerprofessionen, var der i 1839 kun 22 Mestre, men 427 Svende.

Sit Angreb paa Mesterprøven former Kayser sluttelig som et Angreb paa Laugsvæsenet i det hele. Mesterprøven, siger han, er hele Laugsvæsenets Rygrad; i denne Adgang til at aabne eller lukke for Faget ligger Laugets Magt. Alt det andet: Laugsskikkene, Fanerne, »Velkomst« og »Gruss« er kun det uvæsentlige, en intetsigende Dekoration, der af sig selv vil bortfalde, naar Laugsvæsenets Hovedstøtte, Mesterprøven, slaas bort.

Saaledes blev Kaysers Opgør med sin Mesterprøve et Led i Kampen mod Laugstvangen.

Paa alle Punkter sejrede Kayser. Han opnaaede den Plads som »Mester i Lauget«, der var hans første og nærmeste Maal. Han saa de Frihedsideer, for hvilke han i sit Stridsskrift var traadt i Skranken, vinde frem

til Sejr med Næringsloven af 1857. Og paa endnu et Felt, i det personlige Forhold til sine Laugsbrødre, overvandt Kayser den Modstand, der fra Begyndelsen mødte ham: Det samme Laug, der i 1845 kun modstræbende og nødtvungen havde aabnet sig for ham, optog ham 50 Aar senere, i 1895, som Æresmedlem.

TIVOLIS FØRSTE OPRINDELSE.

AF

EILER NYSTRØM.

Det er en bekendt Ting, at Grundlæggeren af det københavnske Tivoli er *Georg Carstensen*. Derimod er det ikke oplyst, hvorledes Tanken kom op og bragtes ud i Virkeligheden. Ideen til Foretagendet er bleven tillagt Carstensen, men som det synes uden egentlig historisk Føje, og den følgende Udvikling gaar derfor ud paa at vise, hvorledes det hele egentlig gik til.

Hvad der foreligger i Litteraturen af nogenlunde autentisk Beskaffenhed om Tivolis Oprettelse, er snart opregnet. I Biogr. Lex. søger Edgar Collin at vise, hvorledes de offentlige Festiviteter, som Georg Carstensen i Begyndelsen af Fyrrerne satte i Scene for det københavnske Publikum, bragte ham paa den Tanke at starte et stort Forlystelsesetablissement i Byen. Tivolis to første Historieskrivere, Axel Guthmann og Anton Melbye (»Tivoli«, 1888), der ikke alene fortæller i al Gemytlighed om den folkekære Institution, men ogsaa ellers i det store og hele fortæller historisk korrekt, forklarer Sagen paa den ret drastiske Maade, at Carstensen gik til Kongen og forsikrede, »at al den fæle politiske Rumlen, der gjorde Hans Majestæt nervøs og bortjog hans kongelige Ro, vilde lyde svagt og dæmpet, naar Folk

blot fik noget andet at tænke paa; naar Folk keder sig, politiserer de«. Dette synes at være en mundtlig Overlevering, der med lidt Variation ogsaa fortælles af andre Forfattere, der har beskæftiget sig med Tivoli[1]). Historien knyttes til en Audiens, som Georg Carstensen skal have opnaaet hos Kristian VIII for at faa det gamle Fæstningsterræn overladt, hvilket som bekendt ogsaa lykkedes, og muligvis er der paa en eller anden Maade et Gran af Sandhed deri som i de fleste af den Slags Anekdoter. I det »Officielle Tivoli-Fest-Album«, der udkom paa Anstaltens Halvhundredaarsdag 1893, udpensler afdøde Prof. P. Hansens litterære Pen yderligere dette Sagn særdeles net og nydeligt, og med smaa politisk-historiske Allusioner og Betragtninger.

Men hvorledes det hele iøvrigt gik til ved Tivolis første Oprindelse, er hidtil ikke udredet, skønt Sagens Gang i sine Enkeltheder frembyder virkelig Interesse[2]). I Grunden laa Tivoli i Luften. Først og fremmest maa man vel erindre, at den Institution, der i 1843 fremtryldes paa det gamle Fæstningsterræn uden for Vesterport, ingenlunde var en særlig dansk Opfindelse. Rundt omkring ved de store evropæiske Stæder laa allerede den Gang Forlystelsesanstalter af samme Art som vort og under samme Navn, som det vi fik. Men ikke nok dermed — Vesterbros Jordbund var tillige gennem Tiderne gødet, saaledes at et Tivoli paa dette Sted havde let ved at fæste Rod og spire op. Allerede ved Begyndelsen af Aarhundredet havde en fransk Kunstberider, Louis Chiariny, arrangeret en Vauxhall derude, som

[1]) Blandt andre Skrifter, der behandler Tivolis Historie, kan nævnes: Peter Engell, Kjbhvns Tivoli i 50 Aar, 1893 (til Dels efter Optegnelser af Busholm sen.), og C. Ginderup, Den første Breche i Kjbhvns Befæstning, 1893.

[2]) Sagens Akter findes i R. A. Danske Kanc. 2. Dept. Miss. og aabne Breve 1842 Nr. 235e. Jvfr. Borgerrepræsentat.'s trykte Forhandl. 1841—42 (Møderne 2. og 9. Sept., 14. Okt. og 16. Dec.).

dog kun opretholdtes nogle faa Aar, men ogsaa den gamle James Price havde den Gang paa Vesterbro et helt lille Etablissement til Hovedstadens Indvaaneres Fornøjelse; og længer ned i Tiden var der fuldt op af Lysthaver med Gynger og Keglebaner. Men naturligvis, det var kun smaat, og der manglede dette ubestemmelige, der gav Tivoli den rette Duft. Der var altsaa her et Savn at afhjælpe, vistnok ogsaa et saare dybtfølt.

Havde nu Georg Carstensen — ligesom andre geniale Opfindere — sagt som saa: Tivoli ligger i Luften, nu hæver jeg Skatten, saa havde hans Hæder som Ideens Ophavsmand herhjemme været lige saa uvisnelig som den Ære, han med Rette høstede ved at grundlægge Anstalten. Men saaledes gik det slet ikke til. En skønne Dag fik Christian VIII nemlig forelagt følgende Andragende, der var dateret den 2. Juni 1841:

»Ligesom det ligger i Forholdenes Natur, at der ved enhver større Stad maa findes offentlige Forlystelsessteder, saaledes maa det unægteligt erkendes for meget rigtigt med Hensyn til Nationens Moralitet og Forædling, at disse Indretninger ere saa vel anlagte og ordnede, at de, idet de opfylde deres Bestemmelse, at skaffe Mængden passende Adspredelse og Moro, tillige fjerne alt uædelt og nedværdigende, og drage saaledes til sig, at de Forlystelser, der ere af modsat Natur, ingen Deltagere erholde.

Maa det anførte erkendes for rigtigt, vil det vistnok findes beklageligt, at der i Københavns Omegn, uagtet Byens fortrinlige Omgivelser, dog næsten aldeles savnes Forlystelsessteder af saadan Beskaffenhed, at det bedre Publikum med sand Fyldestgørelse kan betræde dem, og at de ringere Klasser kunne erholde Smag paa noget bedre end deres sædvanlige Adspredelser. I Betragtning heraf have vi tænkt os Muligheden af i Nærheden af København at etablere et saadant offentligt Forlystelses-

sted som — under Navn af Tivoli — forefindes ved flere større Stæder i Udlandet, t. Eks. ved London, Paris. Berlin, Hamborg og flere, med hvilke Indretninger vi ved vore gentagende Rejser i Udlandet have haft Lejlighed at gøre os bekendt, og hvilken Ide end mere er bleven bestyrket ved den Opfordring, vi dertil har fundet hos en Del agtede Medborgere, der ligesom vi have lært hine Indretninger at kende, og ikke mindre anse et saadant Etablissements Oprettelse i Nærheden af Hovedstaden for i enhver Henseende ønskeligt.

Anlæget af et Tivoli udfordrer en meget betydelig Kapital, og inden det kommer ret i Gang, vil der uden Tvivl kræves store Ofre, for at alt kan holdes i den tilbørlige Drift. Det er derfor en Selvfølge, at vi ikke har kunnet tænke paa at realisere vor Ide uden dermed at forbinde Haabet om, at vort Foretagende maatte findes værdigt til at lettes og betrygges fra Regeringens Side.

I Tillid til, at dette Haab ikke vil svigte, da vi vide, at Deres Majestæt ikke vil se med Ligegyldighed paa en Indretning, der vil bidrage til Hovedstadens Oplivelse, hvortil denne, nu da Frekvensen af fremmede dagligen tiltager, virkelig synes at trænge, og som vil bidrage at vække Smagen for sædelige og dannende Forlystelser og som endeligen vil aabne Vejen for Erhverv for flere Familier, give vi os den Frihed i dybeste Underdanighed at ansøge Deres Majestæt om:

1) allernaadigst Tilladelse til i Nærheden af København at anlægge et Tivoli med Rettighed til der at foranstalte alt uden Undtagelse hvad der kan tjene til det besøgende Publikums Adspredelse og Morskab, for saa vidt det kan bestaa med Sømmelighed og Velanstændighed, navnligen t. Eks. til der at lade opføre Skuespil af enhver Art, Koncerter, Pantomimer, Panoramaer, Dioramaer, Oratorier, Deklamationer og lignende, til at lade forevise Sjældenheder, især af Kunstproduktioner og til,

for saa vidt saadant maatte ønskes, at afhænde disse under Forevisningen, til at have Rutschbaner, Billarder, Keglebaner, Glidebaner, Karussel, give Fyrværkerier, lade Luftballoner stige op, give Forestillinger af alle Slags nye Opfindelser m. m., saa vel som imod Betaling at beværte det besøgende Publikum med enhver Slags Forfriskning.

2) Om Ret til at lade for Entreen til Tivoli erlægge en efter Omstændighederne passende Betaling.

3) Om Eneret paa et saadant Anlæg og dets Drift i 20 Aar.

4) Om Fritagelse i disse 20 Aar for enhver anden Afgift af Anlægget og dets Drift end de sædvanlige paa Jordsmonnet og Bygningerne hvilende offentlige Tyngder.

Dersom Deres Majestæt maatte værdige denne Genstand Deres allernaadigste Opmærksomhed, tvivle vi ikke om, at vort Foretagende vil erkendes gavnligt og værdigt den Understøttelse og Beskyttelse, uden hvilke det ikke kan realiseres. Kunde vi ved Deres Majestæts Naade blive sat i Stand til at virke noget gavnligt i en Retning, der ingenlunde er uvigtig, men i hvilken det forekommer os, at de væsentligste Hensyn hidtil ere tabte af Sigte, saa skulle vi visselig ikke undlade nogen Bestræbelse eller noget Offer, hvorved vort Anlæg kunde bringes til den størst mulige Fuldkommenhed i sit Slags.« —

Hvilket Navn stod der nu under dette Aktstykke? Carstensens? Ingenlunde. Det var to satte københavnske Borgermænd, der havde undfanget den lykkelige Ide, nemlig Kunst-, Bog- og Papirhandler *Meyer Hermann Bing* og en Kunstdrejer i Klareboderne, *Lauritz Termannsen Nygaard.* Man tør med nogenlunde Vished gaa ud fra, at Hovedmanden var den førstnævnte, der ogsaa selv havde sat Andragendet op. Nogen ubetyde-

lig Mand var han langtfra; da han i 1845 fik sin ny Butik aabnet i Kronprinsensgade, var det noget af en Begivenhed, som forøvrigt Christian VIII ved sin Nærværelse gjorde end mere ærefuld. Senere hen blev Bing Industriforeningens Formand, og flere af hans Sønner erhvervede sig hver paa sin Vis et anset Navn[1]).

At Kongen har læst Andragendet med nogen Opmærksomhed, tør næppe være Tvivl underkastet. Men at han just deri har fundet det Papir, som i Mangel af en fri Forfatningsakt var egnet til at vifte alle de politiske Rumlerier bort fra Undersaatternes Tanker, faar staa hen. Det har næppe Rimeligheden for sig. Ikke saa ganske faa af den Art Supplikker passerede mellem Aar og Dag hans Kabinet, og Kongen lod dem som Regel straks gaa videre til Kancelliet. Det gjorde han ogsaa i dette Tilfælde. Og saa begyndte Andragendet sin Vandring rundt om til den Bys Autoriteter, der skulde have Æren af at huse den nye Anstalt.

Først udtalte Politidirektør Bræstrup sig. Bing og Nygaards Forehavende syntes ham »skikket til at forskaffe saavel Københavns Indvaanere som de rejsende, der i stigende Antal aarligen besøger Staden, Lejlighed til passende og anstændige Fornøjelser og derfor ogsaa at egne sig til Understøttelse under Forudsætning af, at det maatte lykkes Entreprenørerne at give det en hensigtsmæssig Indretning og at kunne vedligeholde det«. Og Ideen var navnlig praktisk, fordi det vilde være lettere at holde Orden, naar saa mange Forlystelser var samlede paa et Sted. Denne Embedsmand saa naturligvis Sagen fra sit Synspunkt. Men forøvrigt vidste saavel Bræstrup som hans Forgængere som oftest at vise

[1]) Se H. Trier, Amagertorv Nr. 8, S. 171 ff., Biogr. Lex. og Hauch-Fausbølls Slægtshaandbog. — At Bing havde Talent for slige Sager, saas ogsaa ved andre Lejligheder; jvfr. Bournonville, Mit Theaterliv II, 233.

et fornuftigt Omdømme, naar det gjaldt en Sigtning af Stadens Forlystelser; det var sjældent, at det ringere fik Forrangen for det, der vandt Navnkundighed gennem Tiderne. Pricerne, f. Eks., blev altid taget under Vingerne af de københavnske Politimestre. — Borgerrepræsentationen var i og for sig ikke særlig opsat paa den Bing'ske Tankes Realisation, skønt den intet fandt at erindre imod selve Anlægget af en saadan Forlystelsesanstalt. Sagen forhandledes i et af de første Møder i September 1841, og den 9. Septbr. afgik Erklæringen til Magistraten. Navnlig den ansøgte Rettighed til at afhænde Rariteter og Kunstsager var Forsamlingen en Torn i Øjet, og dette foranledigede den til en Bemærkning om, »at paa denne Maade kunde dette Etablissement blive et Basar eller almindeligt Udsalgssted for alle Varer, hvorved lettelig kunde opstaa en Kollision med andres Handelsrettigheder, og at det derfor nærmere maatte betegnes, at der under de nævnte Udtryk ikke kan forstaas Ret til at afhænde Ting, som henhører til Haandværksarbejder eller Varer, men ikkun Kunstsager i indskrænket Forstand, saasom Malerier, Kobberstik, Billedhuggerarbejder, slebne Stene o. s. v.«. Tillige fandt Borgerrepræsentationen, at der ganske vist kunde være Grund for det offentlige til at ønske Oprettelsen af et saadant Etablissement og saa vidt mulig at skærme det mod Konkurrence fra anden Side, men ansaa det dog for betænkeligt at monopolisere det for et Tidsrum af tyve Aar; Supplikanterne maatte nøjes med fem. Og endelig mente man, at der burde svares Næringsskat og Afgift til Fattigvæsenet. Den sidste Afgift, der ved Fattigforordningen af 1799 var fastsat til 10 % af Bruttoindtægten ved saadanne Forlystelser, var ved et Reskript af 15. Aug. 1806 bleven nedsat til det halve, naar vedkommende Entreprenør var Borger i Staden og ikke en

KØBENHAVNS
KOMMUNEBIBLIOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

fremmed; disse fem Procent holdt Forsamlingen paa, at de to Herrer skulde yde.[1])

Hidtil havde Sagen ført en ubemærket henglidende Tilværelse i Administrationens Kontorer, nu pludselig traadte den ud i Offentlighedens Lys. Borgerrepræsentationen bekendtgjorde sine Forhandlinger i Dagspressen, og den 20. September 1841 kunde man f. Eks. i »Fædrelandet« læse om det Foretagende, der var paa Stabelen. Rent officielt stod Andragendets Indhold citeret tillige med Borgerraadets Erklæring; nogen Sensation eller redaktionel Drøftelse synes Ideen ikke at have affødt ved sin første Fremkomst. De to Herrer, der sandsynligvis med Længsel har ventet paa at faa deres Skæbne afgjort, henvendte sig ufortøvet til Kongen. Deres Forehavende var begrundet i et modent Overlæg og en nøje Prøvelse, der ikke tillod dem at afstaa fra de ønskede Begunstigelser uden at deres Risiko forøgedes; det hele var støttet paa solide Beregninger. Navnlig de to omstridte Punkter om en tyveaarig Eneret og om Skattefrihed kunde de ikke frafalde, »thi med et Monopol af fem Aar vilde vi kun lidet være tjent; det er først efter et saadant Tidsrum, at vi vil kunne høste nogen Nytte af vort Foretagende, og naar vort Monopol da vilde være udløbet, vilde vi kun i det Tilfælde være befriet for Konkurrence, naar Entreprisen ikke var lykkedes, hvorimod naar det var godtgjort, at et saadant Etablissement kan bestaa, at lignende ikke vilde udeblive, der naturligvis vilde blive fuldkomnere, idet enhver Indretning er modtagelig for Forbedringer, og vore dyrt købte Erfaringer vilde komme den nye Entreprenør til Nytte«; og Afgiftsfriheden maatte de ogsaa bestemt holde paa. — Det hjalp imidlertid ikke; Borgerraadet blev ved sit og udlod sig endog med en Ytring om, at det ikke havde »tillagt det paatænkte

[1]) Jvfr. Offentl. Forlystelser i Fr. VI's Tid, K. 1910, S. 26 ff.

Foretagende nogen særdeles Vigtighed for det offentlige«. »Er en Indretning af denne Art«, hedder det videre, »bleven organiseret paa en hensigtssvarende Maade og har den vist sin Virksomhed i fem Aar, maa den derved have erhvervet en saadan Kraft og Fasthed, at ikke let nogen anden vil vove at optræde ved Siden af den.«

Men det var ikke alene Bing og Nygaard, der havde faaet Øje paa den officielle Meddelelse i Bladet, ogsaa Georg Carstensen havde faaet Nys om, hvad der var i Gære. Som Personlighed var han vidt forskellig fra de to Borgermænd. Deres Opgave var ikke blot at udpønske en hensigtssvarende Indretning, men tillige en Institution, der maatte antages at svare Regning; det var forsigtige Forretningsmænd af den gode gamle Skole, der ikke vovede sig længer ud end der var fast Bund under Fødderne. Carstensen var lige det modsatte; en langt mere forhaabningsfuld og poetisk Natur, der kastede sig ud i Tilfældet og stolede paa, at Heldet nok vilde indfinde sig — og derfor vandt han ogsaa Lykken. I de forudgaaende halvandet Aars Tid havde han opholdt sig i Paris, beskæftiget med forskellig Bladvirksomhed, medens han samtidig ledede et Tidsskrift, der udgik her i København under Navn af »Portefeuillen« og forøvrigt var meget nydeligt. I 1841, vistnok ved Midsommertide, kom Carstensen tilbage til Danmark, og i Begyndelsen af Juli udkom første Hefte af »Portefeuillen«s Afløser »Figaro«, der straks indbød til en Vauxhall og Koncert, som Udgiveren agtede at arrangere for sine Abonnenter i Anledning af Kronprins Frederiks Formæling med Prinsesse Mariane. Festen fandt Sted i Rosenborg Have den 15. Juli. »Kjøbenhavnsposten« fandt, at den var meget god, og at det var vanskeligt at gætte, hvad Carstensen nu til Vinter vilde finde paa, enten en Kanetur for Abonnenterne til Bellevue med fri Frokost eller en Maskerade paa Skyde-

banen[1]). Det blev dog kun til en Gentagelse af Vauxhallen, der afholdtes den 22. September, og siden fik disse to Carstensen'ske Festiviteter adskillige Efterfølgere. Vauxhall i Rosenborg Have var iøvrigt — om end i mindre Stil — mange Aar tidligere arrangeret af Konditor Firmenich.

Det var altsaa Foretagender af et væsentlig andet Tilsnit, der beskæftigede Byens ufortrødne og talentfulde Maître de plaisir, da den Bing-Nygaardske Tivoliplan blev bekendt gennem Dagspressen. Imidlertid nød Kancelliet samme Efteraar atter Synet af et Andragende af ganske det samme Indhold som det, man havde faaet overleveret i Forsommeren, blot med den Ændring, at Supplikanten gerne vilde nøjes med fem Aars Eneret og var villig til at yde Afgift som Byens Borgerrepræsentanter havde ønsket det; og denne Gang var det cand. phil. og Sekondløjtnant i Livjægerkorpset *Georg Johan Bernhard Carstensen,* der var Supplikanten. Aktstykket, der bar Datoen 23. Oktober 1841, saa saaledes ud:

»Under mit Ophold i forskellige af Europas Hovedstæder har jeg haft Lejlighed til at gøre mig bekendt med de forskellige Etablissementer, som kunne henføres under Navnene Vauxhall, Tivoli, Jardin-turc, Bazar, Nuit-venetienne o. s. v. — Da jeg stedse har interesseret mig for disse Folkeforlystelser og gjort mig nøje bekendt med deres Organisation indtil de mindste Details, og opmuntret af det Bifald, som jeg har været saa lykkelig at opnaa ved de Vauxhaller, jeg ved Deres Majestæts Naade har set mig i Stand til at foranstalte i Rosenborg Slotshauge, vover jeg at fremkomme med den allerunderdanigste Bøn, at Deres Majestæt allernaadigst vilde forunde mig Tilladelse til i København eller en af dens

[1]) »Figaro« og Kjbhvnsposten 1841, Nr. 193; jvfr. P. Brock, Rosenborg III, 143 f.

Forstæder at anlægge et permanent Etablissement under Benævnelse: Københavns Tivoli og Vauxhall.

Da Oprettelsen af et saadant Tivoli efter den Plan, jeg har lagt for samme, er forbunden med betydelige Omkostninger, der i det første Aar vilde beløbe sig til 15 à 20000 Rbd., vil jeg ikke kunne opnaa den dertil fornødne Driftskapital uden at være garanteret ved et Privilegium paa et vist Antal Aar, saaledes at hvis min Plan skulde vinde Deres Majestæts allernaadigste Bifald, Privilegiet da maatte lyde paa 5 Aar fra 1. Juli 1842 at regne. — Da fremdeles et saadant Etablissements Øjemed er, ikke alene at forskaffe det større Publikum Lejlighed til for en ringe Indgangspris at deltage i en Forlystelse, der kan tilfredsstille de forskellige Aldere og Klasser ved de mangfoldigste Variationer i Skuespil, Kunstpræstationer etc., men ogsaa at aabne nye Erhvervskilder for Kunst- og Industridrivende, saa tillader jeg mig allerunderdanigst at ansøge [om] Deres Majestæts allernaadigste Tilladelse til, at det nævnte Privilegium maatte give mig Ret til i min Tivoli at etablere:

1. En Basar til Forhandling af alle Arter indenlandske Industriprodukter.
2. En Koncertpavillon.
3. Et Tivoli-Teater (for Kunstpræstationer, Dans, Maskerade o. s. v.).
4. Et Kosmorama eller Panorama.
5. En lavtbrændende Fyrværkeri-Estrade.
6. Gynger, russiske Glidebaner o. s. v.
7. Keglebaner og andre Tivoli-Spil.
8. En Billard-Pavillon.
9. En Restauration.
10. Kaffehus samt Divan for Tobaksrygning.
11. Konditorpavilloner.

Skulde jeg være saa lykkelig at opnaa et saadant allernaadigst Privilegium, tillader jeg mig tillige aller-

underdanigst at anholde om, at Afgiften til Fattigkassen i den Anledning maatte bestemmes til 5 Proc^to af den Brutto-Indtægt, der maatte indkomme ved Salget af Billetter.

Det ringe Antal Folkeforlystelser, København i Sammenligning med andre Hovedstæder frembyder sine Indvaanere og tilrejsende, og den til Dels heraf flydende Vanskelighed for mange Kunst- og Industridrivende at benytte deres Talenter i flersidige Retninger, giver mig Haab om, at Deres Majestæt vil skænke mit Andragende Deres allernaadigste Bevaagenhed.«[1])

Endnu var Sagen dog ikke afgjort, og navnlig ikke afgjort til Gunst for Carstensen. Bing og Nygaard var kommen først til Mølle og skulde derfor ogsaa have først malet. I det gamle Kancelli saavel som i Københavns Magistrat var der nemlig ogsaa Retfærdighed til, og endnu en Gang blev der spurgt dem, om de kunde gaa ind paa de Betingelser, man havde foreslaaet. Sammen med de Mænd, der havde givet Bing og Nygaard Løfte om Kapital til Planens Iværksættelse, overvejede de den atter grundigt, men fandt ikke Betingelserne antagelige. I deres Erklæring af 10. Januar 1842 hedder det bl. a.:

»Ved Oprettelsen af et Tivoli har vi tænkt os een eller flere i dette Øjemed oprettede grandiose Bygninger og forskellige Anlæg, der udelukkende skulde tilhøre samme, men derimod intet Monopol, der efter Behag kunde afbenyttes ved en enkelt given Lejlighed efter en indskrænket Maalestok og en ufuldkommen Plan i en eller anden offentlig eller privat Hauge eller Bygning, hvilket i den senere Tid, skønt ikke paa nogen for Publikum tilfredsstillende Maade, oftere har været Tilfælde

[1]) Dette Aktstykke er gengivet in facsimile i »Tivoli, officielt Fest-Album«.

[her sigtes til Carstensens offentlige Festarrangementer i Rosenborg Have]. Naar det ikke skulde være den med os ansøgende Mands Hensigt at benytte det attraaede Privilegium paa den her antydede Maade, da maa vi meget betvivle, at de Begunstigelser, han med Hensyn til samme ansøger om, staar i Forhold til det Tab, han ved Entreprisen udsætter sig for.«

Hermed var Loddet kastet. Privilegiet, der udstedtes den 7. April 1842 og lød paa fem Aar fra 1. Juli 1843 at regne, tilfaldt Georg Carstensen. De to andre fik ikke Ret i deres Sortsyn; Carstensens Tivoli slog an, og selv om Aktionærerne i de første Aar led Skuffelser, viste det sig at være et udmærket stabilt Foretagende, selv med de indskrænkede Begunstigelser. Til Indskrænkningerne kom iøvrigt ogsaa den, at Carstensen ikke uden særskilt Tilladelse maatte give Maskerader og sceniske Forestillinger. Skuespildirektionen vaagede over Teatrets Tarv, i Grunden mere end ønskeligt var, og saa vidt det lod sig gøre forbød den alle andre offentlig at spille Komedie paa Stadens Grund; man holdt sig stadig til Privilegierne af 1750 og Reskriptet af 25. Juli 1817, der yderligere indskærpede gamle forældede Bestemmelser. Imidlertid var det ikke Teatret, som i dette Tilfælde drog Fordel af Forbudet, men derimod Brødrene Price, der som bekendt fik forhindret, i hvert Fald for en Tid, at Tivoli opførte Pantomimer.

Hvorom alting er, saa var det ingen Ulykke, at Carstensen kom til at grundlægge Anstalten — tvertimod; han viste sig at have det rette Haandelag. Men han viste sig tillige som en baade driftig og dristig Forretningsmand, der uden smaalige Hensyn snappede Ideen ud af Hænderne paa sine Konkurrenter. Forøvrigt led han siden selv en lignende Medfart; til Trods for sine ubestridelige Fortjenester af Tivoli fik han kun Utak

til Løn og sattes ligefrem fra Bestillingen som Direktør for den Anstalt, han selv havde grundet.

Georg Carstensens Navn bør med Rette være knyttet til Tivoli, saa længe denne Institution bestaar — og den forgaar næppe med det første; hans Navn bør ubetinget være Anstaltens fornemste. Men de allerførste Spirer til et københavnsk Tivoli, nemlig selve Ideen, skyldes ikke Carstensen, men de to Borgermænd, Bing og Nygaard. Tivoli har altsaa her yderligere to Navne til at flette ind i sin uforgængelige Mindekrans.

SMAASTYKKER.

1. Samtidige engelske Beretninger om Københavns Belejring.

Af *W. R. Prior*, London.

I Modsætning til Holland kom England som bekendt kun til at spille en passiv Rolle under Krigen i Norden 1657—60. Det første Krigsaar var *Cromwell* for optaget af den fransk-engelske Kampagne i Flandern til at beskæftige sig med Forholdene Øst paa, som de udviklede sig efter *Karl Gustavs* Bæltovergang. Og knap en Maaned efter Landgangen i Korsør døde den store Protektor. Efter Fredsbruddet i August 1658 forregnede Svenskerne sig, naar de gik ud fra, at den utvivlsomme Hjælp fra Hollands Side til det belejrede København nødvendigvis maatte medføre en aktiv Indgriben i Krigen af Sverigs gamle Allierede England, — Øriget var jo Hollands Handelskonkurrent og havde nys udkæmpet en blodig Søkrig med dette.

Strax efter Protektorens Død brød Partistridighederne ud i England, og der blev intet gjort for at hindre Hollands Afsendelse af en Undsætningsflaade. De Flaader, som Regeringen i London sendte til Sundet sidst i 1658 og det følgende Foraar, havde nærmest til Opgave at være passive Tilskuere. Samtidig skulde de dog vaage over, at Holland ikke tilføjede *Karl Gustav* for stor Skade, i det hele, at ingen af de kæmpende Magter fik for stor Fremgang. Holland maatte ikke komme til at spille for dominerende en Rolle i de nordiske Farvande, Sverig ikke kunne gøre Østersøen til et svensk Indhav.

Gennemgaaende synes Stemningen i England at have været for helt at holde sig udenfor den svensk-danske Konflikt; saaledes hedder det i en samtidig tysk Piece, »Gründlicher und glaubwürdiger Bericht dessen was aus Dennemarck und andern Oertern einkommen im Jahre 1659«: »Alle Byer i England og Skotland har fremsendt indstændige Petitioner om en snarlig Fredslutning med Spanien og om Bevarelsen af et godt Forhold til Holland; derimod burde Regeringen slaa Haanden af den nordiske Potentat (Sverig) og ikke yde ham nogen yderligere Hjælp eller Assistance, hverken direkte eller indirekte med Penge eller Tropper, saa at Søhandelen kan blive fri og blomstre«.

Indirekte kom vel Admiral *Montagues* Flaade alligevel til at hjælpe København under sit Ophold i Øresundet i Foraaret 1659. *Karl Gustav* kunde nemlig ikke blive klar over, om den vilde yde ham aktiv Hjælp mod den hollandske Flaade eller ej. Hans Krigsførelse kom til at lide ved denne pinlige Uvished, og den planlagte ny Storm paa København, inden Admiral Opdam fik Forstærkning hjemmefra, blev ikke til noget. Snart efter naaede *De Ruyter* over til de danske Farvande, og *Montague* sejlede tilbage for sammen med *Monk* at forberede Stuarternes Tilbagekomst.

Om Stormen paa København foreligger der en Del trykt Materiale i British Museums Bibliotek, i den ca. 30,000 Numre store Samling politiske Piecer, Flyveskrifter, »broadsides«, d. v. s. Løbesedler eller Plakater m. m., der stammer fra de bevægede Aar under Borgerkrigen og Cromwells Regimente.

Et af disse Flyveblade, udgivet ved Nytaarstid 1659, »Aarsagen til Konflikten mellem Danmark og Sverig«, stiller en Række Spørgsmaal til sine Læsere:

Er »The Commonwealth« ikke forpligtet til at søge Fred tilvejebragt mellem de to nordiske Lande og til at nøde den, som har brudt Traktaten, til at give den krænkede Modpart fuld Erstatning for lidt Skade?

Skal England med sin Handel og Søfart paa Østersøen for Øje tillade, at alle Handelsvarer dér bliver afhængige af én Fyrste, der saa baade kan tilbageholde dem og paalægge dem en arbitrær Toldafgift, og gaar

det an, at en og samme Monark bliver Enehersker i hele Norden?

Hvis det bliver Tilfældet, har England saa ikke Grund til at frygte for de samme Ulæmper, som man følte, da de tre Kongeriger kun havde én Konge?

Sidst i Februar opkaster »A true Englishman« Spørgsmaalet om England ikke lige saa godt burde hjælpe Svenskerne som Hollænderne de Danske. Han opregner alle de mange Nationer, der er allierede mod Sverig, og siger bl. a.: »Er der mon nogen Ven, som England kan stole paa, naar Sverig er gaaet tabt?«

Det er ét Tegn blandt flere paa, at svenske Agenter har søgt at faa aktiv Hjælp fra engelsk Side.

Begge Parter har øjensynlig — ligesom Danmark og Slesvigholstenerne i 1848—64 — søgt at faa den engelske Offentlighed i Tale og deres Sag frem for det engelske Forum.

Fra svensk Side mødte man med en længere Redegørelse, trykt i London: »En sandfærdig Relation om de Grunde, der nødte Hans svenske Majestæt til at fortsætte Krigen med Danmark«.

I denne Anledning affatter »en upartisk Haand« i Hamborg en Skrivelse til en Ven i London, »hvorved de forskellige Fejl og alvorlige Beskyldninger, den svenske Relation indeholder, lægges aabne og trykkes til Satisfaktion for saadanne, som maatte ønske at erholde rigtige Oplysninger«.

Tillige findes der en trykt Kopi af Frederik den tredjes Brev af 8. August 1658 til hans Gesandt i London, Simon de Petkum, om øjeblikkelig at anmode Protektoren om Hjælp.

I den omtalte tyske Piece forekommer der ogsaa nogle Breve fra det belejrede København. Det hedder deri bl. a.: »Vi lever endnu indesluttede af Svenskerne, der daglig øver sig paa at bringe os »eine Mascarade«, . . . og har nu paa 25. Uge haft Sværdet ved Siden Dag og Nat . . . Selv om nogle Viktualier er blevne knappe og dyre, saa har vi Gudskelov endnu liden Mangel paa Smør, Kød, Brænde, Øl og Brød, og til Tider faar vi os ogsaa en god Dyresteg og Harer. Det skorter os heller ikke paa god rhinsk, spansk og anden Slags Vin, saa lidt som paa Rostokker Øl.«

Sammesteds gengives en Skrivelse fra den kurfyrstelige Lejr ved Ribe sidst i Februar 1659:

». . . Øen Bornholm har revolteret, og Svenskerne har knækket Halsen der; det samme er passeret i Norge. København er ikke i nogen Nød og Fare, og den omtalte Hjælp fra engelsk Side (til Karl Gustav) er meget uvis, ja helt svær at haabe paa; og Hollænderne vil paa Grund af deres stærke Interesse ikke lade Danmark i Stikken«.

Som svensk Modvægt mod disse danskvenlige Udtalelser dukker der en »true relation« op, der siges at stamme fra »en ledende svensk Minister« og være sendt fra Kronborg, vedrørende »den store Sejr, som den svenske Rigsadmiral C. G. Wrangel vandt over Hollænderne i en Søkamp den 29. Oktober«[1]).

Hvad særlig Københavns Belejring angaar, forekommer der en Del interessante Oplysninger i de Tegn til en engelsk Presse, som dengang netop begyndte at vise sig, to Ugeblade trykte af samme entreprenante Mand i City, »Publick Intelligencer« og »Mercurius Politicus«. Deres kortvarige Glansperiode faldt i Aarene 1659—60. Meget snart efter den afslaaede Storm bringer de nogle omtrent enslydende Beretninger derom.

Det førstnævnte Ugeblad har saaledes i Numret for Ugen fra 7. til 14. Marts 1659 en fra en Englænder i Helsingør, dateret den 19. Februar:

»Den 10. ds., omtrent Klokken et om Morgenen, passerede der en stor Aktion foran København, idet den svenske Hær prøvede at storme Byen, men efter mange stovte Forsøg blev drevet tilbage med Tab. Jeg var hele Tiden Tilskuer ved Aktionen, og der var omtrent 500 faldne paa Pletten og 600 Saarede. Imellem de faldne er . . . Generalmajor Sir *William Vavasor*, vor Landsmand. Vor engelske Gesandt, der var i København, er nu her. Han mente at burde fjerne sig fra Byen, da han fik Nys om den paatænkte Storm, før denne var kommen til Udførelse«.

Fra Glückstadt skrives den 28. Februar til samme Blad: »Flere Blade af 14. og 15. ds. fra København be-

[1]) Dette er den Kamp, i hvilken Admiral Opdam brød igennem den svenske Flaade ved Kronborg.

kræfter Nyheden om den store Storm, som Svenskerne foretog mod Byen. Stormen begyndte omtrent ved Totiden den 11. Februar og varede til Klokken 5 eller 6; men Svenskerne blev til Slut nødt til at opgive Forsøget. De faldt an paa tre Steder, og begyndte ved »The Loehn-Gang«, der ligger bag Slottet og Magasinet, langs Volden og »The Half-Bulwork« lige ved Vandkunsten; men særlig ved den næste Ravelin kom begge Parter hinanden paa nært Hold, endog saa nær, at de stak til hinanden med Pikerne. Der blev Kampen saa hed, at Svenskerne tilsidst nødtes til at retirere med Tab«.

Fjorten Dage senere bringer Bladet en anden Beretning fra Helsingør, denne Gang øjensynlig fra en svensk Kilde. Den søger at give det Udseende af, at den mindre Kamp to Dage før Stormen havde medført, at Svenskerne holdt det for haabløst at prøve paa en Hovedstorm. »Men Hs. Majestæt vilde alligevel gøre et Forsøg den 11. Februar og lod fire Brigader rykke frem. Henved 2000 Mand gjorde det første Angreb og besteg Volden paa et enkelt Sted; men da de belejrede affyrede deres store Skyts, ladet med Haglskud, forvoldte dette en saadan Eksekution blandt Svenskerne, at de ikke kunde fortsætte Angrebet, men nødtes til at retirere. Derpaa fandt Hs. Majestæt det bedst ikke at bortødsle saa mange Mænd til ingen Nytte og lod de andre seks Brigader kontramandere, og disse marscherede saa bort i god Orden. I denne Generalattaque faldt der ganske vist ikke mere end 600 Mand, baade Officerer og Menige, skønt vore Fjender havde hundrede Fordele paa deres Side. Men et stort Antal saaredes; disse er dog for største Delen kurable«.

Til Gengæld bringer »Mercurius Politicus« lidt Nyt fra den belejrede By, dateret den 4. Marts, hvori Borgernes voksende Paapasselighed og Tiltro til Fremtiden bliver fremhævet. »Mange af de slagne blev fundne i Voldgravene«.

Samtidig blev en længere officiel svensk Rapport af 15. Februar trykt i begge Bladene for, som der siges, at hindre Begivenheden fra at udbasunes fra dansk Side som en stor Sejr.

Et andet Nyhedsblad, »The faithful Scout«, lader til at have staaet paa Svenskernes Side. I det mindste

beretter Bladet i April 1659, at Admiral Wrangel har spærret den hollandske og danske Flaade inde i en Havn ved København[1]). »Efter de sidste Efterretninger fra Norden meddeles det, at Svenskerne og Hollænderne har haft en større Kamp sammen, og at efter en hed Dyst med den hollandske Viceadmiral løb Kapt. Cornelius, en Englænder, dennes Skib i Sænk og adsplittede ganske de andre Fartøjer[2]). Mange af de flamske er siden deserterede fra Tjenesten og løbet hjem. Gudskelov for det! (»A fair riddance«). Alligevel er de brandenborgske og danske Ambassadører saa kæphøje, at de har indleveret en Protest i Haag mod en paatænkt Overenskomst«.

Om den ovennævnte General Vavasors Død erfarer »Mercurius Politicus« følgende fra Hamborg:

». . . Den engelske Generalmajor Vavasor, der optraadte modigt, blev skudt og døde paa Stedet. Hans Lig blev fundet i Voldgraven og ført ind i København. Her blev det anstændigt dækket til og taget i Forvaring af Datteren af Lady Lawrence, der er gift med en Pastor Brochmand i København, og derefter sendtes Liget ud til den svenske Lejr. Karl Gustav har taget sig Tabet meget nær og ønsker oplyst, om V.'s Slægtninge maatte begære Liget oversendt til England. Hvis der skulde findes Hustru og Børn efter ham, ønsker Kongen at give dem en Pension«.

---

[1]) Forholdet var omtrent omvendt. Svenskerne havde været indespærrede i Landskrona, men slap udenfor, førend Hollænderne og de Danske havde fuldendt deres Udrustning efter Vinteren, og forlod Sundet uden større Kampe.

[2]) Det synes ifølge Efterretningen om den større Kamp, at Bladet her kun bringer en forsinket Underretning om Søkampen udfor Kronborg 29. Okt./8. Nov. 1658. Det var i alt Fald den eneste Kamp, hvor en hollandsk Vice-Admiral sank. I denne Kamp var der paa svensk Side en engelsk Kaptain Peter Corneliusson, der førte Skibet Pelikanen, som iøvrigt i samme Slag erobredes af de danske under Hveen, se Zettersteen: Svenska Flottans Historie 1635—1686, S. 417 jfr. 599. — En mindre Kamp i Sundet udkæmpedes ganske vist i Marts 1659 af Adriaen Banckers, som med sit strandede Skib klarede sig smukt mod den svenske Overmagt, jfr. G. L. Grove: Adriaen Banckers og hans Kamp ved Hveen i 1659 i Tidsskrift for Søvæsen 1902. — Søkampene leveredes ellers i Aaret 1659 udenfor Sundets Omraade, og Efterretningen er derfor, hvis den ikke sigter til den bekendte Kamp udenfor Kronborg, falsk eller overdreven.

(Anmærkningerne velvilligt tilføjede af Arkivsekretær G. L. Grove).

Generalen tilhørte en Gren af den meget udbredte Vavasorslægt i Yorkshire, Linien V. af Copmanthorpe. Han var en yngre Søn, gjorde i Borgerkrigen Tjeneste som Royalist, udnævntes til Baronet i 1643, landsforvistes i 1645 og gik derpaa i svensk Tjeneste.

I sit (andet) Ægteskab havde han kun en Datter, saa Baronettitlen uddøde med ham.

Er Kongens Tilsagn om en Pension blevet opfyldt, har den svenske Statskasse været belastet med en Udgiftspost i en længere Aarrække, dels til Datteren, der giftede sig, dels til Enken, der snart fandt sig en ny Ægtefælle og først døde i 1710.

2. Et Grønlænderbesøg i København 1724.

Af Biblioteksassistent *R. Paulli.*

Det er flere Steder[1]) omtalt, hvorledes København i Aaret 1724 gæstedes af et Par Grønlændere, der var sendt herned af Hans Egede for at vække Interesse for den grønlandske Handel og Mission[2]).

Først blev de paa Kongens Fødselsdag præsenterede paa Frederiksborg[3]) og viste senere deres Færdigheder paa Esrom Sø for Hoffet[4]). Hovedbegivenheden under Besøget var et Optog gennem Kanalen i København, som fandt Sted den 9. November, og hvori Grønlænderne deltog i deres Kajakker[5]). Tilsidst blev der endogsaa givet en Teaterforestilling til Ære for dem paa den faa Aar i Forvejen oprettede danske Skueplads[6]).

[1]) Se særligt: Chr. Bruun: Fr. Rostgaard I. S. 244 ff.

[2]) Hans Egede: Omstændelig Relation, Angaaende Den Grønlandske Mission. 1738. S. 149.

[3]) Extraordinaire Relationer og Kiøbenhavns Post-Rytter Oct. 1724, Hollsteinische Correspondent $^{24}/_{10}$.

[4]) Extraord. Rel. og Post-Rytter Oct., Hollst. Corresp. $^{7}/_{11}$.

[5]) Extr. Rel. og Post-R. Nov., Hollst. Corresp. $^{17}/_{11}$. Billede af Optoget i: Carl Bruun: Kjøbenhavn. I. S. 479 og i Ottosen: Vor Historie. III. S. 36. Program udkom særskilt: Den Grönlandske Optog Som blev holdet i Kiøbenhavn dend 9. Novembr 1724. Se tillige: Bussæus: Fr. IVs Dag-Register. 1770. S. 238, og Hojer: Fr. IVs Leben II. 1829. S. 102. Et Lejlighedsdigt forf. i Anl. af Optoget: Egne-Tanker, Over det Grønlandske Optog af H. B. Kibh. 1724. Optrykt i: Nyeste Skilderie af Kiøbenhavn 1830, No. 88.

[6]) Hollst.-Corresp. $^{1}/_{12}$.

I det hele taget vakte Grønlænderne stor Opsigt. Holberg omtaler dem saaledes flere Steder[1]); men Rygtet om dem naaede ogsaa uden for Landets Grænser, hvorom nedenstaaende Stykke vidner.

Et i Amsterdam udkommende Tidsskrift »Bibliothèque germanique« indeholdt[2]) under Rubrikken »Litterært Nyt« en ganske interessant Korrespondance fra København, som her skal meddeles i Oversættelse.

»Vi har her endnu en Mærkværdighed. Det er to saakaldte »Vilde fra Groenland«, eller rettere to Mennesker fra et Land, som ligger omtrent 50 Mil fra Davidsstrædet, nær ved hvilket det Bergenske Købmandskompagni i Norge har anlagt en Koloni paa en øde Ø. Det har ogsaa sendt en Præst derop. Disse to Mennesker er langt under Middelstørrelse, firskaarne, tilsyneladende meget føre. De er bredskuldrede, oppustede i Ansigtet og har saa tykke Kinder, at man kunde sige, at Næsen og Øjnene paa en Maade ligger begravede i dem, hvori de ligner Tartarerne fra Kina. Den ene, siger man, er omtrent 32 Aar og gift; han ser bedrøvet ud. Den anden er 20 Aar og synes mere fornøjet og opvakt. Han kunde nok have Lyst til at blive her i Landet; men det vil den anden ikke høre tale om; og de, som har bragt dem hertil, vil ogsaa bringe dem tilbage igen, for at de kan aflægge Vidnesbyrd om det, de har set.

De er meget brune i Ansigtet og deres Hænder er næsten sorte, skønt deres Klima er overordentligt koldt. Deres Dragt bestaar af et Skind, som naar dem fra Isse til Fod; men her ser man dem ikke i den Dragt: de følger Landets Mode. Hjemme lever de af Fiskeri og Jagt, og de er meget dygtige til at skyde med Bue; Hoffet har med Beundring set paa deres Færdighed i den Kunst. De har medbragt en af de Baade af Skind, hvori de overordentlig hurtigt sejler paa Floderne. Da deres Sprog ikke staar i nogen Forbindelse med noget af dem, man taler her, har jeg kun kunnet stille dem Spørgsmaal gennem deres Førere. Disse forsikrer, at der ikke findes nogen Religion hos dem, ikke engang

[1]) Dannem. og Norges Beskr. 1729. S. 583 og i Epistel 350.
[2]) IX. 1725. S. 207.

Kendskab til Gud. Imidlertid finder man der i Landet Spor af Templer og Klostre. Præsten, som har været der i nogen Tid, har oversat Katekismen, og der er allerede nogle af de derboende Folk, der er kommet noget i Berøring med den kristne Religion. De nærer Afsky for Hor, og skønt de bor adspredt uden nogetsomhelst Politi eller Styrelse, lever de, efter hvad man forsikrer, hæderligt med hinanden.«

3. Et Brev til H. N. Hansen.

Som et lille Bidrag til Karakteristikken af den i Januar 1910 afdøde tidligere københavnske Borgmester Konferensraad H. N. Hansen meddeles her et Brev til ham paa hans 70 Aars Dag 11. Marts 1905 fra Borgerrepræsentationens Formand. De havde i de sidste Aar begge været Rigsdagsformænd, henholdsvis som Landstingets og Folketingets Formand.

Maa jeg sende Dem en hjertelig Lykønskning til Deres 70 Aars Dag og til den usvækkede Kraft og det rige Livsindhold, hvormed De har naaet den. Jeg husker, De engang i et Øjebliks Stemning sagde: »Jeg er jo i Grunden et Barn«; og jeg forstod, hvad der laa i disse Ord: den levende Modtagelighed for Livets Indtryk, Følelsers og Stemningers stærke Magt, Afhængighedsfølelsen over for Livet bag Selvhævdelsen og Kritikken. Jeg lykønsker Dem til, at Livet har tegnet og tegner sig saa mangfoldigt og farverigt i Deres Sjæl, og takker Dem for, at jeg i de forgangne Aar i voksende Grad har haft Følelsen af, at jeg gennem Samarbejdet med Dem er traadt i Forhold til en Personlighed, til hvem jeg ogsaa har kunnet knytte mig med rent personlige og menneskelige Baand. Gid De endnu i mange Aar maa bevare Barnet og Manden livskraftigt i Dem.

KØBENHAVNS KOMMUNALBIBLIOTEKER
40
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

TILFØJELSER OG RETTELSER.

S. 10 L. 8 f. n.: stod ved, læs: stod han ved.
- 168. Til Artiklen »Caroline Walter«: Hr. A. Aumont har velvilligt meddelt mig, at det et Steds i Teatrets Direktionsprotokol hedder: »Eleven Lindgreen, Broder til tidligere Skuespillerinde Caroline Walter«. H. W.
- 185 L. 12: Ladegaardens, læs Ladegaardsaaens.
- 437 - 25—27: Ordene »der skildres som brøstfældig. 1630 bestemtes, at der skulde betales for Stolestaderne«, indskydes S. 438 L. 2 efter »Istandsættelser paa Kirken«.

REGISTER.

Aabenraasøen 60.
Aagaard, Kirstine 424.
Aagesen, Niels 532.
Abel, Iver, Prokurator 323.
Abraham, Major 223.
Abrahamson, S. I. 399.
Absalon 53—59, 196, 216—18, 500, 504.
Adler, Borgerrepræsentant 375—76. — Madam 403. — B. I. 399.
Admiralgaarden 567.
Adsersen, Oluf, Borgmester 519, 559—60.
Ahlefeldt, Benedikt 576—77. — Claus 37.
Ahrens, Jomfru 398.
Akademi, ridderlige 265.
Albrechtsen, Albrecht (1572) 560.
Almind, Lysestøber 399.
Almindeligt Hospital 87, 91—97, 317, 335.
Als, Iver 148.
Amagertorv 60, 61, 212, 234, 345, 359, 453, 513, 557.
Amalienborg 561.
Amberg, Arkitekt 454—55.
Ambt, Generaldirektør 505, 517, 528, 530—31.
Andersen, C. C., Konservator, 505, 535. — Lavrids, Raadmand 419.
Sct. Annæ Bro 203, 212. — Hospital 103—05, 109. — Kapel 203. — Rotunda 23. — Skanse 220.
Antonii Kloster 195, 197.
Antvorskov Kloster 513.
Apostel Alter 62.
Arenstorf, Frederik, Generallieutenant 226, 417.
Arnesen, Stokhusforvalter 343.
d'Arrest, Professor 468—70.
Arresthuset 265—344.
Assistenskirkegaarde 432—33. — paa Nørrebro 110, 450—51.
Atterbom, svensk Digter 75.
Aumont, A., Forfatter 618.
Avlsgaarden i Kattesundet 317.

Badskær, Didrik, Raadmand 419.
Badstuemand, Keld 194, 197.
Bager, Jens, Arrestant 275.
Bagerstræde 183.
Ballin, S. J., Overlæge 101.
Balsløv, Tømmermester, 587—88, 591.
Banckers, Adriaen 614.
Banér, Gustav, svensk General 37.
Bang, Overretsassessor 383. — Johanne Marie 325. — O. L., Læge 84, 99, 109, 139, 143.
Banner, Erik Eriksen 415. — Frans, til Kokkedal 415. — Karene 415.

Barch, Groshandler 165. — Carl, Danser 165.
Barfod, Frederik 141.
Barmeyer, Claus, Arrestforvarer 290—300.
Bartholin, Albert, Borgmester 418.
Basse, Joakim Frederik 415. — Peder 416, 426.
Bech, Niels, Underfoged 278, 282.
Beck, Joakim 415. — Sigvard, Rentemester 415.
Becken, Major 248.
Becker, Tyge, Professor 374.
Befæstning 68—72, 189—203, 214, 217—18, 493—95, 517, 521—28, 532, 534—36, 539—41, 574, 581.
Beghere, Nicolai 502.
Begravelsesskikke 427—29.
Behrend, Agent 399.
Belejring 1368: 492, 504. — 1535—36: 73. — 1658—60: 1—46, 188, 609—15. — 1807: 58.
Bendix, Benzen 408. — Moses 391, 393.
Bendixen, H. 400.
Bendixen & Davidsen 400.
Bentley, Borgmester 84.
Bentsen, Jørgen, Raadmand 418.
Bentzen, Hørkræmmer 398.
Benzelstjerna, Lars 249.
Berendt, Baltzer 419.
Berg, Asmund, Student 318. — L. A., Overlæge 115.
Bergh, Rudolph, Læge 115.
Bergmann, Johanne Sophie 152.
Bergsøe, Vilhelm 101, 121—22.
Berling, Kammerherre 345—49, 378.
Berner, Henrik 420. — Jacob 536.
Bernikow, Theus, Hofjunker 415.
Bernth, Politifuldmægtig 367.
Bertouch 75.
Bespisningsanstalter 129—31.
Bestenbøssel, Oberst 238.
Beyer, J. F., Grosserer 398.
Bibow, Siegwert v. 417.
Biehl, Charlotte Dorothea 165. — Christian Æmilius 165.
Bille, Redaktør 137, 351, 362, 374, 376—77. — Erik Franssøn 414. — Steen Andersen, Oberstlieutenant 226, 228.
Bindesbøll, Bygningsinspektør, 127, 590—91.
Bing, Frederik 352. — Meyer Hermann, Papirhandler 354, 599—603, 606, 608.
Bispeengen 170—71.
Bjelke, Henrik, Admiral 28, 581.
»Bjørn« (Dæmning) 198—99.
Bjørnebro, Bjørnebrogade 60, 72, 198, 209, 212.
Bjørnsdal 37.
Blaataarn ved Langebro 395. — ved Slottet 28, 417, 551.
Bladt, Hans Peter, Borgmester 418.
Blau, Apotheker 398.
Blegdamslasarettet 106.
Blidebro 556—57.
Blixen Finecke, Baron 346, 354, 358.
Bloch, M. Ekiba 396. — Søren, Stiftsprovst 297, 299.
Blædel, N. G., Præst 94.
Bodenhoff, Andreas 425. — Gertrud Birgitte 453.
Boldhuset 568.
Bonar, Generalmajor 235.
Bondevennerne 346, 348, 378.
Bonnesen, Tobaksfabrikør 98.
Borgen, Kultusminister 345—47, 350.
Borkartsen, Rudolf 419.
Bornemann, Theaterdirektør 157.
Bornholm 234, 612.
Borrebye, Bendix 277.
Both, Topograf 179, 183, 192.

Boye, C. J., Præst 144, 382.
Brahe, Jens Persøn 415. — Lave 569. — Tyge 525—27.
Bramsen, P. A., Læge 115, 144.
Brandvæsen 451—52.
Brandes, L. I., Læge 97.
Brandt, Bogbinder 281. — Greve 248.
Bredá, Joachim v. 198.
Breitendich, Frederik Christian 447, 474—87. — Henrik 474.
Bremer, Lorentz, Gældsarrestant 303.
Bremerholm 568, 578—80.
Bricka, Th., Overlæge 107.
Brix, Skolcinspektør 354, 374.
Brochmand, Præst 614.
Brock, F. 406.
Brockdorf, Markvard, Hofjunker 415.
Brockenhuus, Frans 417.
Brolægger, Jens 533.
Bræstrup, Politidirektør 98, 136, 353, 361, 378, 600.
Bröchner, Hans, Professor 111, 144—45.
Brøcker, Lars Pedersen, Degn 312.
Brøndbye, Ole Sørensen 446.
Brønde 60, 68, 72, 73, 494, 502, 527, 571.
Brøndstræde, Lille og Store 218.
Brønshøj 30, 44.
Bubbert, Jørgen 420.
Buch, A., Urtekræmmer 98.
Buchwald, Claus, Brygger, 275—77.
Bugge, Thomas, Professor 464.
Bulhuse 493.
Buntzen, A., Overlæge 104.
Busck, Student 316.
Busk, Mattis, Raadmand 197.
Byens Ende 67. — Rende 48, 52, 58, 65—67, 195—96, 210. — Taarn 556—57.
Bygum, Palle, Arrestforvarer 267, 270—94, 297—99, 322.
Bülow, Gehejmeraad 402. — Barthold, Oberst 228. — Eva v. 416. — Johan, til Sanderumgaard 75.
Bystrøm, svensk Billedhugger 79.
Bødker, Peter (1511) 434.
Bøgh, Erik 347, 356.
Bøhm, Johan Th., Arrestant 329.
Børgesen, A. J., Murmester 455.
Børnehusfangernes Oprør 251—52, 383—86, 395—96.
Bøttger, Amalie, Skuespillerinde 165. — Margrethe 165.

Calmer 403.
Camuccini, italiensk Maler 79.
Canova, Billedhugger 78, 79.
Caroline Amalie, Dronning 344.
Carstens, A. G., Theaterdirektør 157.
Carstensen, Georg 595—608.
Cassuben, Boghandler 439.
Centralkomitéen 134.
Chiariny, Louis, Kunstberider 596.
Christensen, Skrædermester 368—70. — C. A., Sadelmager 84. — Niels, Bogtrykker 381.
Christianssen, Peder, til Hjelmsø 525.
Cicignon, Johan Caspar 417.
Clausberg, Christlieb, Etatsraad 322.
Clüver, Willebrand Carl 447.
Cohn, I. M. 390, 394. — M. J. 396.
Cold, Kancellideputeret 383.
Colding, Maskinmester 98. — August 146.
Collstrop, Major 357.
Colnet, Robert 534, 539.
Como, Danselærer 148.
Coninck, Jean de 406.
Corfitz, Gældsarrestant 306.

Cormaillon, Generallieutenant 225.
Corneliidatter, Karen 305.
Cornelius, tysk Maler 79.
Corneliusson, Peter, Kaptejn 614.
Cramer, Frederik Christian, Sekretær 335.
Crone, Politidirektør 378.

Daa, Hofjunker 423.
Dahlberg, Erik, svensk Officer 12, 13, 23.
Dahlerup, Etatsraad 353—54, 375.
Dalsgaard, Ole, Etatsraad 447.
Dam, Vinhandler 400.
Damhussøen 169—71.
Dampe, Dr. 256—58.
Danner, Grevinde 345—49, 378.
Danneskjold, Greve, 424.
Danneskjold-Laurvig, Greve 246.
David, Jos. N. 399. — L. 399.
Davidsen, Salomon 408.
Delbanco, Prokurator 400, 403, 408.
Delden, Herman v. 420.
»Den norske Dame« 345, 372—74.
Destillerhuset 199.
Dimmeluge 483.
Diricksen, Jan 540.
Ditlef, Johan Jochum 313.
Djørup, M., Læge 107.
Dobbelsteen, Johan 421.
Dorph, Biskop 273.
Dreier, Student 397.
Drejer, Henrik, den ældre 420, den yngre 421.
Dressen, Nicolaus v., Møntmester 419.
Dronningens Have 535.
Druknehuset 317—18.
Drücker, Jørgen, Voldmester 199.
Due, Købmand 75.
Duntzfelt, Kaptejn 381.
Dværig, Kristen Andersen, Borgmester 418—19, 442. — Sigvard Friis 418.
Dyrehavstiden 384.
Dyttert, Clemens 559.

Eckersberg, Maler 144.
Eegberg, Hans Henrik 266.
Egede, Hans 424, 615.
Egholm, Apotheker 299, 301—02.
Eibeschütz, Simon A. 394, 399.
Eichel, Gotleb 388. — I. Ph. 400.
Eilersen, Jakob, Raadmand 419.
Ekiba, Hartvig W., Schæchter 403.
Elkan, Baruch, Schæchter 393—94, 397, 403.
Elster, Exam. juris 365, 374.
Emdern, Haarskærer 324.
Emdrup Sø 169—70.
Endebod 556.
Endorf, Student 296.
Enevoldsen, Niels, Guldsmed 35.
Engelsen, Johan, Tømmermester 478.
Engelsted, S., Læge 92, 94, 97.
Enkekassen 396.
Esajædatter, Anthonette 325.
Eschouen, Wilhelm v., Bartskær 9.
Esgesen, Christiern (1527) 526.
Eskelsen, Chr. (1542) 558.
Esterhazy, Fyrsten af 78.
Estrup, Dr. 76.
Ettersen, Johan 527.
Euchel, Jechiel P. 386, 391.

Faber, Grosserer 383.
Fabricius (1739) 277.
Falk & Søn 397.
Falkenskjold, Kaptejn 246.
Falskmøntneri 326.
Farimagsbroen 199.
Farveriet 524—27.
Faudel, Apothekersvend 282.
Fechtel, Povl 437.
Feddersen, Kammerraad 449. — Kongens Foged 337, 340.
Fenger, Emil, Læge 100, 119.

Fensmark, Kammerherre 350.
Fersen, svensk General 37.
Festenberg, Christoffer v. 525.
Fibiger, Ilia 94—96. — Johannes 94.
Fikkesen, Niels 524.
Fincke, Kæmner 290. — Kort 533. — Margrethe 422. — Thomas 422.
Fiolstræde 66.
Firmenich, Konditor 604.
Fischer, Lorentz, Byfoged 282, 305.
Fiskebro, Lange 515, 542, 560.
Fiskerhuset (ved Rosenborg) 199.
Fiskerstræde 557.
Fisketorvet 453, 557.
Fjællebroen 186.
Fleischer, Esaias, Præst 227.
Flesborg, Arrestant 289.
Fløcke, Peter Madsen, Rustmester 419.
Fogh, Redaktør 345, 356—57.
Folckersahm, Oberst 248.
Folskenk, Niels Hansen, Raadmand 9.
Forbus, svensk General 13.
Frederik I 186. — III 5, 15—18, 44—46. — VI 360, 384. — VII 255, 345, 348—49, 378.
Frederiks Hospital 88, 99, 100. — Kirke 451, 458.
Frederiksberggade 209.
Frederiksborggade 66.
Frederiksborg Slot 348.
Frederiksen, Koffardikaptejn 381. — H. P., Økonom 130. — Morten, Rasphusfange 252.
Frederiksværk 452.
Frelserens Arbejdshus 100, 102, 109.
Freund, Billedhugger 76.
Frich, Lieutenant 233.
Fridenburg, I. A. 399.
Friedrichsen, Johan, Politikontrollør 330—31.
Frihavnen 452, 472—73.
Friis, Stadsfysikus 273. — Henrik, Raadmand 419. — Jens, Kammertjener 227.
Fritz, Lieutenant 59, 210—11, 213, 216.
Frue Arbejdshus 100—01, 109. — Fattigskole 443. — Kirke 30, 53, 56—58, 61, 272, 396, 413, 436, 443—44, 447, 450, 474, 486—88, 513, 559. — Skole 287—88. — Stenhus 61.
Fuchs, Felix 419.
Fugl, Iver Hansen 343—44.
Fuiren, Diderik, Jakob, Jørgen, Maren, Marie og Søster 422. — Henrik 422, 441. — Villum 419, 421—22.
Funck, Musiker 76.
Fyen, Povl Christensen, Possementmager 9.
Fürst, Brødrene 400. — Isac Salmon 406. — M. 381.
Fædder, Christian, Borgmester 425.
Færgebroen 543, 555.
Færgebrostræde 212.
Færgestræde 555, 565.
Fødselsstiftelsen 88.
Førster, Povl, Possementmager 36.

Gaasebryggeriet 527.
Gaasegade 526—27.
Gabel, Christoffer 11, 188.
Gadeanlæg, ældste 203—18.
Gadekær 48, 196.
Gamél, Augustin 454.
Gamleboddyb 561—82.
Gamlebodehavn 213, 511, 544, 555, 563, 572.
Gammelholm 251, 385.
Gammel Torv 72, 74, 503.
Gangbroen mod Stranden 560.

Garben, Zacharias 421.
Garnisonshospitalet 88, 106—08.
Garnisons Kirke 450, 458.
Gedalia, Overrabiner 382, 388, 395, 400.
Gedde, Ove, Rigsadmiral 416.
Gelgeter, Borkart 440.
Gentofte 402. — Sø 170.
Gersdorff, Charlotte Amalie 446. — Joakim, Rigshovmester 4, 17, 22, 416—17.
Gerson, George 399. — H. 399, 400.
Sct. Gertruds Bastion 201.
Sct. Gertrudsstræde 198.
Gierup, Peder Hansen, Skipper, 279—80.
Giseler, Tile 577.
Glasværk 539.
Gleiss, Krigsraad 394. — Lieutenant 396.
Goch, Alb. van 573—75.
Gram, Jesper Pedersen, Garver 284—85, 289, 296—99, 302, 307—08.
Gravbrønden, Gravbrøndstræde 527.
Grave, Porcellænshandler 455. — Urtekræmmer 98.
Grefke, Johanne 316.
Grefkesdatter, Abelone 312.
Grell, C. N., Divisionskirurg 335.
Greve By 442.
Griffenfeld 225—31, 417, 419, 421, 423.
Grimeton 313.
Groot, Hans Adam 166. — Johanne Kirstine 149—68.
Grove, G. L., Arkivsekretær 614.
Grubbe, Jakob, til Nørkær 416.
Grundtvig 139.
Grydestøber, Niels 194.
Grøn, Underfoged 300.
Grøndal 171.
Grøndalsaa 169, 171.
Grønlændere 615—17.
Gullandsfar, Mads 65.
Gundersen, Vognmand 98.
Gustmeyer, Konsul 397.
Guthmann, Axel 595.
Gyldenløve, Ulrik Kristian 417.
Gyldenløves Bastion 37.
Gyldensparre, Albert 228, 231, 423.
Gyldenstjerne, Knud Pedersen 415.
Gymnastikhuset i Filosofgangen 109—10.
Gældsarrestanter 305—06. 339—42.
Gøje, Mogens 576—77.

Haagen, Politimester 433.
Haagensen, Anders 193.
Haffsten, Oberstlicutenant 223.
Hagedorn, Garver 311.
Hagemann, C. P., Arkitekt 144.
Halager, Anders 533.
Hall, Konseilspræsident 346.
Halle, Caroline, se Walter. — L. I. og W. L. v. 399. — T. J. 149, 162—64. — Wulf 392.
Halle & Ree 381, 387.
Halmtorvet 528.
Hambro, J. 399.
Hammer, Lucas 526—27.
Hanens Skanse 35.
Hanetaarnet 69, 193—94.
Hannibal, Blikkenslager 456.
Hans, Konge 439. — Prins 419.
Hansdatter, Lisbeth, Jordemoder 439, 441.
Hansen, Krigsminister 136. — Lieutenant i Søetaten 278. — Anders, Klokker 445. — Christian, Grosserer 397. — Hans, Præst 238. — Hans Christian, Præst 285. — H. N., Borgmester 617. — H. P. Hoff, Læge 139. —

Johan, Konsul 472. — Kristoffer, Borgmester 418. — Mathias, Borgmester 419. — Mikkel, Præst 230. — Niels, Gældsarrestant 309. — Niels, Skuespiller 153. — Niels Brok, Grosserer 393. — P., Professor 596. — P. C., Brændevinsbrænder 144. — Philip, Murmester 455. — Poul, Borgmester 193, 418, 575. — Viggo, Ciselør 456.
Hansestæderne 57.
Hansteen, Professor 585—86.
Harboe, Biskop 311, 321.
Harboeske Fruekloster 451.
Harrestrup Aa 170.
Hartig, Hartvig M. 403.
Hartvig, Jac., H. og M. 399.
Hassel & Teudt 471.
Haugaard, A., Hørkræmmersvend 353.
Hegelund, Jens, Stiftsprovst 321.
Heiberg, Johanne Louise 143—44.
Heilbuth, S. W. 399.
Heilman, Brygger 383.
Hejnesøn, Mogens 414, 454.
Heldt, Jørgen, Proviantforvalter 232.
Helliggejstes Kirke 110, 303, 442, 450, 453, 458, 475—76, 557.
Helligkors Kirke 454.
Helligkorsstræde 204.
Hellmann, Porcellænshandler 364—65.
Helmers Skanse 29, 35.
Helsingborg 30.
Helsingør 7, 465, 467.
Hemmer, Karen de 423.
Hemmingsen, N., Slagtermester 398, 401—03, 406.
Hendrichsen, Slagtermester 403.
Henneberg, Grosserer 398.
Henningsen, Blikkenslager 294.
Henrettelser 303—05, 325, 385.
Henrichsen, Modehandler 401. — Skibsfører 98.
Henriksen, Hans 61. — Mikkel, Præst 227, 229. — Niels, Borgmester 418.
Henriques, R. M. 381. — R. P. 387, 391.
Herforth, H. H., Fattigdirektør 91.
Hersleb, Biskop 301.
Hess, Marcus, Borgmester 182.
Hestemøllegaarden 504.
Hetsch, Professor 585—86.
Heyman, Philip 389.
Hindsberg, Assistent 365—68.
Hindtsøn, H. 567.
Hintze, V. 494.
Hinze, Klædekræmmer 389.
Hjaltelin, J., Læge 139.
Hjelmstjerne, Henrik 418.
Hjort, Biskop 402. — Skibskaptejn 367—68. — Christen, Arrestforvarer 278. — Peder 75, 78.
Hjorth, P. H., Overlæge 115.
Hjorthøi, Konferensraad 394.
Hjulmand, Søren 182.
Hjøring, Anders, Præst 13, 14, 17—19, 23—25, 44.
Hof- og Stadsretten 160, 266, 329—34, 341, 424.
Hoff, Bartholomæus, Rektor 362—68.
Holberg, Ludvig, Professor 483, 487—88, 616. — Ludvig, Skuespiller 150—54, 158—62.
Holck, Ditlev, Hofmester 414. — Hans, Agent 425.
Holm, Snedkermester 408. — Anders Svendsen, Grenader 281—82. — H. G. F., Maler 118. — Jens Jensen 324.
Holmblad, L. P., Fabrikør 84.
Holmens Arbejdshus 92. — Kirke 450, 453, 458.

Holmensgade 66.
Holmer, Peder, Raadmand 419.
Holst, Urmager 471. — Hans 441, 454.
Holstein, v., Kaptejn (1707) 234. — Oversekretær 484—85.
Holstein-Ledreborg, Greve 144.
Holten, Mægler 397.
Hoppe, Stadsfysikus 84.
Horn, Frederik, Politimester 424.
Hornemann, Emil, Læge 114—19, 139. — C. F., Professor 400.
Horrebow, Christian, Professor 458—64, 473.
Hotel Royal 355, 379.
Hovedvagten 261, 358.
Hoven, Generalmajor 231. — Lieutenant 232.
Huitfeld, Øllegaard 417.
Huitfelds Monument 420.
Humlegaarden 558.
Hummel, Professor 98, 127.
Hvass, Chr. Hee, Theaterinspektør 151—60.
Hvid, Peder, Gældsarrestant 273.
»Hvide Ros« 122.
Hvidt, L. N. 123.
Hvistendahl, Mads Jensen, Præst 297.
Hübertz, Læge 90.
Hyltebroen 170.
Hysekebro 558.
Häuser, svensk Oberst 13, 23.
Häusser, Brigader 477.
Høg, Mogens, Rigsraad 22, 39. — Ove, Rentemester 415.
Højbro 54, 543—44, 549—57. — Højbroplads 355, 359, 363, 366—67, 546. — Højbrostræde 555.
Højenhald, Fregat 37.
Høne, Artillerist 249.
Høst, Jens K., Assessor 397.
Høygaard, Snedker 98.
Ildebranden 1728: 58, 475, 483, 540, 549. — 1795: 266, 342—44, 546, 549.
Ingemann, B. S. 139.
Ingvar, Biskop 523.
Integade 66.
Isac, Salmon M. 387.
Isacsen, M. 390.
Iserberg, Anna Margrete 423.
Isfjord, Brygger 387.
Iskulen 581.
Islemark 24.
Israel, Lion 390, 399, 408.
Italiender, A. 399.

Jacob, Frederik, Skomager 329. — Jokel S., Student 380, 397, 400—03. — Joseph Simon 396, 408. — Schemong S., Kødhandler 399, 403. — Simon, Købmand 380—408.
Jacobsen, Kaptejn (1666) 223. — Carl, Brygger 455—56. — J. C., Brygger 123.
Jacobson, D. A. 390.
Jakobsen, Albert, Brygger 439. — Hans, Slotsfoged 525. — Henrik, Raadmand 43, 419.
Jansen, Nicolai, Arkelimester 167.
Jensen, Anders (1523) 533. — Bartholomæus, Borgmester 418, 442. — Gert, Bager 281. — J. P. Chr., Smedemester 456. — Torben, Raadmand 418, 434.
Jentoft, Byfoged 283.
Jermer, Fyrste 193—95, 523.
Jermers Gab 193—98. — Taarn 69, 190, 193—94, 197, 515.
Jespersen, Thomas, Konstabel 148, 162—65.
Jessen, Etatsraad 383. — Indenrigsminister 345, 355. — Hans, Brygger 35.
Jobusch, Klædekræmmer 446.

KØBENHAVNS
KOMMUNERADSBIBLIOTEK
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN

Johansen, Hans, Raadmand 421. — Klavs, Raadmand 419. — Vibolt, Teltmager 419.
Jonssøn, Kanutus 502.
Jordskyldskvarteret 503.
Joseph, Philip H. 386.
Jul, Niels, Admiral 28, 36, 423.
Jul Wind, Frue 383.
Junge, Boye 478.
Jürgensen, Vinhandler 98.
Jøder 288—89, 328, 380—408, 453. — Jødefejde 405.
Sct. Jørgens Hospital 187. — Stenbro 182. — Vejrmølle 182.
Jørgensen, A. D. 228. — Jacob, Arrestant 307. — Jakob (1653) 439—40. — Peder, Borgmester 193, 560.

Kaas, Statsminister 383, 400, 404.
Kalckowen, Mathias 420.
Kald, Kirstine 576.
Kalisch, L. M. 390. — Marcus 392.
Kalkar, Nathan, Schechter 403.
Kall, Major 406. — N. C., Professor 388, 390, 400.
Kaltenborn, Frantz Albrecht, Oberst 282.
Kalthuset 171, 209.
Kalvehaven 183, 512.
Kalvebodsund 512, 539. — Kalveboerne 512.
Kammersvend, Jens 559.
Kapitelhuset 56.
Kapitlets Gaard 503—04.
Karl Gustav, Konge af Sverig 5, 10—14, 33—38, 44, 610, 613—14.
Kasino 347.
Kastellet 23, 36, 219—64. — Kirken 239, 247.
Kattesund 52, 169, 506, 510—13, 519, 536, 540—41.
Kayser, H. H., Tømmermester 84, 123, 583—94.
Keitum, Margrete 418. — Peter Mortensen, Raadmand 419.
Kellermann, Tømmermester 118.
Kellinghusen, Peter, Urtekræmmer 277, 285.
Kiempe, Knud 560—61.
Kierulff, Politidirektør 353, 360.
Kingborg, Skibskaptejn 319, 321.
Kirke i London, dansk 444. — uden for Nørreport 24.
Kirkerup, Hofarkitekt 343.
Kjær, Kristian Larsen, Tugthusfange 252—55.
Sct. Klaræ Kloster 419. — Kirke 452.
Klarup, Kammerraad 284, 308.
Klejtrup i Jylland 442.
Sct. Klemens Grav 196—97, 492—94, 503. — Kirke 49, 51, 53, 493, 504. — Kirkegaard 49—51. — Sogn 503—04. — Stræde 208.
Klemmensen, Erik, Raadmand 418.
Klenow, Oberst 235.
Klingberg, Højesteretsadvokat 391.
Kloumand, Mathias 420. — Verner 419—21.
Klædeboderne 61, 209.
Klæstrup, P. C., Tegner 372.
Knirsch 383.
Knud, Skipper (1526) 575, 577.
Knudsen, Lars, Sufflør 152—58. — Mathis (1511) 558. — P., Overlæge 106.
Knudtzon, P. C., Grosserer 407.
Koch, Arkitekt 76. — Polerer 408. — Andreas Hendriksen 289.
Koklapperne 512.
Koleraen 1853: 81—147. — Kolerakirkegaard 91.
Kommunehospitalet 97.
Kongens Nytorv 261, 349—50, 357—58.
Konventhuset 446.
Koppel, Levin Marcus 400.

Korsør 11, 12.
Korte, Hans 576.
Krabbe, C. F., Oberstlieutenant 219.
Krag, Otte, Rigsraad 22, 39, 417.
Kreetz, Hververlieutenant 243.
Kringelen 556, 574, 576.
Kristian IV 187—88, 199, 457, 538, 540. — VI 476, 483—87. — VIII 344, 595—96, 600.
Kristiansborg Slot 349—50, 354, 357, 483.
Kristianshavn 8, 36, 37, 39.
Kristoffersen, Ingeborg 418.
Krog, Jens Sørensen, Arrestforvarer 336.
Kronborg 29, 30, 612.
Krone, Skriver i Kancelliet 277.
Kronprinsessegades Kaserne 349.
Krudteksplosion 1779: 251.
Krudttaarn ved Vandkunsten 528, 531—32.
Kruse, Edvard, Generaltolddirektør 423. — Enevold, Rigsraad 416. — Ingeborg 416. — Michel 526—27.
Kruuse, Skræddermester 446—47.
Krystalgade 65, 66, 210.
Krøyer, Bertel, Arrestant 275—76, 279.
Kultorvet 72, 74.
Kunstakademiet 584, 589.
Kuur, Jens 419.
Kystlinie, oprindelige 506—08, 534, 541—44, 546, 558, 563, 574, 578.
Københavns Slot 54, 55, 410. (Se Kristiansborg).
Købmagergade 59, 60, 66, 169, 198, 210—11, 213.
Køge 5.
Køge Barfred 193—94.
Køllichen, Caspar Christensen, Præst 285.
Køln, Morten v. 581.
Ladbro 505, 508, 513—15, 519, 533, 559, 561. — Ladbrostræde 493, 513—14, 533.
Ladegaarden 87, 100, 106, 126. — Ladegaardsaaen 169—83, 185, 618. — Ladegaardsskansen 178.
Lampe, Mads 559.
Landgrevens Kirkegaard 432.
Langberg 75.
Lange, Overpræsident 138.
Langebro (ved Peblingesøen) 186.
Langvaddam 170—71.
Larsbjørnsstræde, Lille 206—07. — Store 207.
Larsen, A., Stenhugger 456. — L. C., Overretsprokurator 123. — Ole, Murmester 478. — S. E., Overlæge 93, 95.
Lassen, Jens, Renteskriver 16. — Niels, Theatersekretær 151—60. — Peder Fjelderup, Byfoged 312. — Thor, Student 317.
Laugene 17, 112, 583—94.
Lauritssøn, Johan, Organist 438.
Lautrup, Kancelliraad 98. — Kasserer 398.
Lawrence, Lady 614.
Laxmand, Povl 434.
Leganger, Nicolai 286.
Lentz, Bager 445.
Lerche, Cornelius 422.
Lergrave 53, 63, 69, 192, 197—98, 491.
Lersøen 169—70.
Levi, Meyer N. 406. — Michel 403. — Nathan Abraham 288—89.
Levison, Kateket 408.
Levy, M. M. 399. — M. N. 399. — N. B. 390.
Liisberg, Bering 535.
Limborger, Emanuel 445.
Lind, Farver 98. — Hans, Overgraver 303.

Lindberg, Brolægningsinspektør 359. — Peter, Urtekræmmersvend 277.
Lindeman, Daniel 35.
Lindenov, Hans, Rigsraad 22, 416. — Henrik 416. — Sofie 416.
Lindgreen, Christian Nicolai 167. — Ferdinand, Skuespiller 148—68, 618. — Frederik Christian 164, 166. — Johanne Kirstine se Groot. — Karen 167.
Lion, I. L. 391.
Livrenteselskab, kgl. 398.
Lochen, Frederik von 556.
Logishuse 122.
Longomontanus 438.
Lorentz, General 256, 258.
Loria, Isac J. 386, 389, 395.
Lowson, Andreas, Prokurator 299.
Ludvigsen, Anders (1523) 558, 575.
Lund, Hans, Arrestant 289, 293, 302. — L. V., Tøjmager 144. — Michael, Kontrollør 284. — Peder Pedersen, Vagtmester 278, 290.
Lunding, C. F. M., Cand. med. 115.
Lundqvist, Ahrent, Vægter 325.
Lundt, Hans Nikkelsen, Borgmester 418.
Luxdorph, Generalprokurør 299.
Lybecker, O., Kasserer 407.
Lübschütz, I. 399.
Lykke, Anne 415—16. — Frans 417. — Henrik, til Overgaard 415. — Kaj 417. — Kristense 417.
Lym, Niels Magnusen 297.
Lyngager, Oluf, Urmager 459.
Lytthans, Murmester 408.
Lægeforeningens Boliger 129.
Løbeck, Jonas, Arrestforvarer 300—27.
Løgteaa 169. — Løgten 170.
Løgstrup, Student 309.
Løngangen 35—37, 519—20, 535—41, 613.
Løngangsgade 539.
Lønport, nye og gamle 201, 218.

Maaløe, K. A. 144.
Madsdatter, Dorthe, Tjenestepige 447.
Madsen, Emil, Oberst 198.
Mag, Vestre 533—34, 537—38, 558.
Magdalene Sibylle, Prinsesse 416—17.
Magnus, Sadelmager 408. — J. C., Literat 120.
Magstræde 533.
Malling, Stadsbygmester 588—90.
Malmøe, N. 567.
Manderen, Karl van 448.
Mandix, Jakob 425. — Mauritz 425.
Mandixen, Hans 560.
Mannheimer, I. N., Præst 382, 387.
Mariboe, Peter, Bogholder 381.
Markvardsen, Knud, Borgmester 418.
Marselis, Selius 39, 423.
Marske, Bertel 220.
Marsvin, Ellen 235.
Mathiesen, Albertus, Bygmester 220, 438. — Banner, Stadsbygmester 477.
Matsen, Anders (1528) 560.
Meadowe, Philip, engelsk Gesandt 5, 30, 38.
Meier, Gert 534.
Meklenborg, Ingeborg 419.
Melbye, Anton 595.
Melchior, Grosserer 354, 375. — Eliesar M. 386. — G. M. 387, 391, 393, 399. — Kirstine Marie 329.

Meldahl, Bygningsinspektør 471.
Mercher, Herman, Købmand 9, 35.
Metzner, Andreas, Møntmester 419.
Meulengracht, Jørgen 419.
Meurs, van, Arrestant 275—76.
Meyer, Hofraad 407—08. — Baltzer 292. — Berman A. 408. — Brendel 402. — Cæcilia 404. — Isachar 403. — Jacob N. L. 386, 399. — Jacob S. 396, 399, 408. — J., Sagførerfuldmægtig 98. — Levin 399. — Nathan Amsel 404. — Salmon 389. — Samuel, Hofapotheker 420.
Meyer & Fürst 400.
Meyer & Trier 381, 387, 406.
Meyn, Stadsbygmester 343, 390.
Michelsen, Præst 383.
Mikkelsen, Bartholomæus 421. — Jens, Bager 313. — Mogens, Raadmand 418—19. — Morten, Raadmand 440.
Mither, Henrik 533.
Mohr, Jørgen, Urtekræmmer 285, 329.
Molbech, Christian 143—44.
Moltke, Gehejmestatsminister 404.
Monrad, Kancellideputeret 383. — Marcus Jørgensen, Præst 317, 328, 331—32.
Montague, engelsk Admiral 610.
Mortensen, Jens, Staldkarl 446.
Morthorst, Enke 449.
Moses, Berend 403. — Gedalia 388, 400. — Salmon 406.
Moth, Beata Ingeborg, Mathias, Povl og Sophie Amalie 424.
Motzfeld, Drude 419. — Maria 423. — Peter 419, 421, 423.
Munck, Rasmus 520.
Munk, Jens 415, 420.
Munkholmen 231.
Muxoll, Anton Georg, Barber 316, 332. — J. C. 332.
Myginds Renovationsplads 91.
Myhre, Johan, Student 288.
Müller, Gehejmekrigsraad 238. — Christian Friderich, Violinist 167. — Henrik, Rentemester 37, 39, 423, 426. — P. E., Professor 400. — S. C., Præst 139.
Müllertz, Overlæge 103.
Münter, Biskop 402.
Myntergaarden 577.
Møllebolværket 35.
Møllebækken, Møllegraven 494, 504, 506, 508, 515—39.
Møllegaarden 170.
Møller, H. C., Fabrikant 456. — Marie, Enke 323. — Peder, Gældsarrestant 308, 310. — Stine, Arrestant 276.
Møllmann, Universitetsrektor 317.
Mørch, Cathrine Abrahamsdatter 325.
Møsting, Statsminister 404.

Nagel 396.
Nansen, Fridtjof 421. — Hans, Borgmester 6, 9, 17—19, 221, 417—18. — Mikkel 421.
Nathan, David 408. — Simon 403.
Nathanson, Joel 400. — I. S. 399. — Mendel 381, 391, 393, 399, 403, 406, 408.
Neb, M. 567, 569.
Nielsen, Politiassistent 365, 368. — Anders, Underskriver 440. — Find, Borgmester 418. — G., Theaterdirektør 157. — Laur. (1528) 560. — Oluf, Arkivar 555—56, 577.
Nikolaj Arbejdshus 435. — Kirke 198, 209, 409—56, 458, 474—88, 618. — Kirkegaard 409—56, 573—74, 576—77. — Kirkeskole 444. — Taarn 464, 468—73.
Nikolajgade 66, 409—10.

Nissegangen 555, 557.
Nissen, Erik 407.
Norcross, John 242—46.
Nyboder 81, 88, 89, 453.
Nybrogade 538, 560.
Nygaard, Lauritz T., Kunstdrejer 599—603, 606, 608.
Nyholm 458.
Nytaarsrevolten 345—79.
Nytorv 208, 500—01.
Nørregade 57—59.
Nørreport 35, 36, 57, 59.
Nørretorv 218.

Observatoriet 457—72. — i Kristiania 585, 587.
Ohlsson-Bagge, Cand. med. 115.
Okse, Torben 415.
Olrik, Hans 216—17.
Olsen, A. R., Urtekræmmer 98. — Christopher (1554) 560. — Jes (1496) 576. — Per (1529) 194, 197.
Olufsen, Hans (1568) 560. — Peder, Præst 439.
Opdam, Admiral 610, 612.
Oprør i Tugthuset, se Børnehusfanger.
Ortved, Kongens Foged 285, 330, 337.
Ostenfeld, A., Professor 456.
Oswald, Garnisonsskarpretter 333.
Ottesen, Hans, Arrestforvarer 268—69, 291.
Overbeck, tysk Maler 79.

Pachs, Karen 526.
Palle, Søren, Kirkesanger 332.
Paludan, Præst 383.
Pannekok, Elsebe 559. — Marcus 559, 574—75.
Parsberg, Holger, Landsdommer 424. — Oluf 22. — Sofie eller Kirstine 416.
Pauli, Theaterdirektør 157.
Paulli, J. H., Slotspræst 132.
Peblingedam 184—90.
Peder Madsens Gang 218, 574.
Pedersen, Børge, Borgmester 418. — Jørgen (1566) 190, 525—26. — Peder, Borgmester 418, 439. — Peder, Raadmand 419.
Pelt, Abraham 64.
Pentz, Adam Henrik 416.
Perlestikker, Peder 442.
Perugino, italiensk Maler 79.
Pesten 1711: 429, 431—32.
Petersen, Jfr., Skuespillerinde 163. — Carl, Maler 456. — Henrik, Falskmøntner 326. — Martin, Arkitekt 456.
Petkum, Simon de 611.
Set. Petri Kirke 458.
Peymanns Rende og Sluse 200.
Philipson, M. I. og A. 399.
Pillemarck, Christine Jensdatter 269 ff.
Piper, Gert 527. — Hans 420. — Vilhelm 278.
Pistolstræde 66, 218.
»Pjaltenborg« 122.
du Plat, General 254, 258.
Platen, Hans Caspar v. 237—38.
Plessen, Arrestforvarer 285, 335—36, 341. — Louise, Overhofmesterinde 317.
Ploug, Redaktør 137.
Plum, Frederik, Præst 338.
Podebusk, Vibeke 416.
Pohlman, Caroline 288.
Politiet 351—78.
Polyteknisk Læreanstalt 584—91.
Pontoppidan, Prokansler 309.
Pram 383.
Preetzmann, Politiassistent 357.
Price, James 389, 597, 601, 607.
Prinsensgades Skole (paa Kristianshavn) 105—06.

Prior, H. P., Grosserer 84.
Privilegierne 1—46.
Pustervig 169.

Quelkmeyer, Borkart Jensen 419.
Qvist, Peter, Murmester 402.
Qvistgaard, Degn 318, 320.

Raadhus 56, 458, 473.
Rach, Johannes 266.
Rahbek, Jakob 424. — Knud Lyne 424.
Ramel, Anne 417, 426. — Henrik 416—17.
Ramsing, H. U., Ingeniørkaptejn 47, 51, 52, 60.
Ramus, Professor 477.
Randers Hospital 326.
Ranfft, J. A., Amtskirurg 333.
Rantzau, Lieutenant 284. — Breide 415, 437. — Frans, Statholder 582. — Frans († 1612) 415, 418. — Henrik, Rigsraad 22. — Johan († 1565) 415, 576. — Johan († 1708) 417. — Kay 415—16. — Sofie 416.
Raphael, Maler 79. — Modehandlere 405. — J. 381, 400. — L. og W. 399.
Rasch, Gertrud 424.
Rasmussen, Poul, Komponist 149, 162—63. — Rasmus, Borgmester paa Kristianshavn 421.
Ratke, Henrik 420.
Rau & Schmetzer 383.
Rawert, Stadskonduktør 390.
Ravn, Klavs Iversen, Byfoged 439. — N. E., Overlæge 106.
Reberbaner 182—83.
Ree, B. J. 406. — H. L. 399.
Reedtz, Frederik, Rigsraad 22, 416—17. — Peder, Kansler 22, 224, 417. — Peder, Staldmester 416.
Reformationsfest 397.
Reiersen, Niels Lunde 425.
Reinhard, Martin 436. — Mathilde 141.
Rends, Nikolaj, Farver 9, 35.
Renovationskulerne 142.
Repp, T. G. 139.
Riber, Niels, Præst 194—95.
Richter & Beckmann, Musikhandlere 408.
Ridefoged, Lars Christensen 279.
Riis, Johanne 424.
Rimmert, Jens, Hørkræmmer 323.
Ringsted 12.
Rodsten, Markus 423.
Roepstorff, Christoph Ditlev v., Lieutenant 233.
Rohmann, Jørgen Lindegaard 166.
Rosbæk 170, 186.
Rose, Skuespiller 246. — Madame, Skuespillerinde 165.
Rosenaaen 178.
Rosenberg, Fyrværker 278.
Rosenborg Bastion 35. — Brøndsal 116. — Have 36, 199—202, 603—04. — Slot 23.
Rosencreutz, Hans Hansen 423, 445.
Rosenkjær, H. N. 47, 179, 183, 185, 190—92, 511, 516—24, 541—57, 571.
Rosenkrantz, Gunde 22. — Inger 414. — Jørgen 416. — Niels, Generallieutenant 412, 417—18, 426. — Palle, til Krænkerup 416.
Rosenmeyer, Henrik 439.
Rosenvinge, Kolderup, Etatsraad 381.
Rosted, Cecilie 453.
Rothe, Etatsraad 398.
Rothenborg, Andreas, Hørkræmmer 286. — Japhet 286. — Morten Trane, Præst 286—324, 328, 336.

Rotwitt, Konseilspræsident 346—48, 355, 378—79.
Rud, Jørgen 414.
Rudelbach, Dr. 139.
Rugaard, Politiker 345.
Rundetaarn 452, 457—70.
Runge, Daniel Jørgen 326.
Rungsted 231.
Ruyter, de, Admiral 610.
Ryberg, Grosserer 406.
Ryen, Hans van 193.
Rüse, Heinrich, Oberst 220—21.
Ræder, J. T., Oberst 144.
Röbche, Mikkel, Bager 36.
Rødebro 538.
Rødeport 60, 198, 202.
Rødovre 12.
Røjen, Søren, Gældsarrestant 313.
Rømer, Ole 62.
Rønnow, Joachim 195.

Saaby, Grosserer 397. — Præst 273—74.
Sadolin, Jørgen 454.
Salhausen, Leonhard Metzner v. 419.
Salmon, Bendix 387, 389. — Marcus M. 386.
Salomonsen, M. M. 398—99. — S. M. 406.
Saltboderne 57, 61, 513.
Saltholm 55, 56.
Sanøe, Joh. Chr. Sigfred, Student 296.
Sarauw, Musæumsassistent 496.
Schack, Hans, General 29, 221—23, 229.
Schade, Rektor 287.
Schartou, Grosserer 397.
Schaye, Israel Marcus 282.
Scheel, Major 407.
Schjellerup, Professor 469—71.
Schierning, P., Købmand 406.
Schjødte, Præst 383.
Schjøtt, Sekretær 387. — Preben, Præst 297.
Schlegel, stud. med. 107.
Schmalfelden, B. 581.
Schmidt, Læge 107. — svensk Oberstvagtmester 37.
Schou, Læge 107.
Schouw, Jo. Frederik 75—80. — C. M., Politisekretær 75.
Schreiber, F. C., Barber 316.
Schrøder, Johan, Arrestforvarer 327—30. — Michael, Bundtmager 329. — Ulrich, Student 329. — Vibeke Judithe 335.
Schubart 75—77.
Schultz, Oberst 231. — J. F., Bogtrykker 398.
Schumacher, Cornelius 481, 486. — Joakim 422.
Schuster, Gotfred. Murmester 478.
Schwab, Nicolaus 439.
Schyrmand, Johan 420.
Schønberg, Peter, Politibetjent 269, 280—81.
Sechman, Baltzer, Borgmester 418, 552. — Jørgen, Raadmand 419.
Seefeld, Jørgen Christoffersen 22.
Sehested, Christian 446. — Hannibal 13, 416.
Seidelin, Hans 446.
Seith, Knud, Spækhøker 400—01.
Serritslev 60, 186.
Sevel, F. C., Generalauditør 321.
Siemsen, Chr. Caspar, Amtskirurg 332.
Silkevæveri 420, 446.
Simons, Daniel 390, 399.
Simonsen, Levin 408. — Niels, Proviantskriver 227, 231.
Sindssyge 308—09.
Sinkler, Daniel 420.
Sisehuset 558.
Sjørup, Marie 335.
Skade, Offe 520.

Skandrup, Etatsraad 399.
Skarnholmene 534, 537—38.
Skau, J. L., Student 362—64. — Laurids 362.
Skeel, Berte 418, 441. — Birgitte 418. — Christen, Rigsraad 3, 22.
Skipperboderne 453.
Skoweruth, Johannes 502.
Skovshoved 4.
Skriver, Niels (1496) 197.
Slagterboder, Valkendorfs 183—84. — ved Gammelstrand 547. — paa Nicolai Kirkegaard 452.
Slagtetiden 395.
Slaver 245—46, 260—61.
Slotsholmen 36, 37. 54, 535—39, 549—57.
Sluttergade 265.
Smed, Tyge Nielssøn 555.
Smedebakken 48.
Smedens Gang 66.
Smediegade 504.
Smit, Student 275. — Adam, Styrmand 310, 312—13. — Jobst, Skræder 282.
Smørhætten 576.
Snare, Erland 526. — Karine 559.
Sneedorff-Birch, Fr. 140.
Sofie Magdalene, Dronning 245.
Sommariva 77, 78.
Sommer, A. G., Læge 139. — Johan Jakob, Gældsarrestant 312.
Sophie-Amalienborg 202.
Sortedammen 186.
»Sorte Hest« paa Kristianshavn 106.
Sorø Kloster 434, 503—04.
Spangenberg, Brødrene 581.
Spidberg, Jens, Skibspræst 238.
Spiro, Nathan 394.
Splittorff, T., Etatsraad 407.
Staal, D., Bogholder 407.
Stadshauptmandens Bastion 35, 422.
Stadsret, Jacob Erlandsens 196.
Steenberg, Ove Mathiesen, Præst 338, 340.
Steenbock, Erik 37. — Magnus 235—37.
Steenwinkel, Hans v. 421, 426. — — Lorenz 421. — Morten 454.
Steinkuhl, Johan, Købmand 9, 35.
Stemp, Jørgen 575. — Niels 559, 575.
Stenalderboplads 495—98.
Stenbukkens Gaard 235.
Stevens, Wm., engelsk Læge 139.
Stichman, Johan, Guldsmed 35.
Stilling, Prokurator 281.
Stisen, O. 569.
Stockholm 89.
Stokhuset 87, 106, 126, 342—44.
Stolpe, Niels 432.
Storm, Edvard, Digter 425.
Stormbroen 539.
Stormstræde 539.
Strahlendorf, Hans v. 410.
Strandgangen 543, 558.
Struensee 248—49, 457—58, 473.
Strøm, Claus, Gældsarrestant 309.
Studenterne som Ligbærere 427.
Studiestræde 206.
Stuve, Hans 419.
Suhm, Byfoged 326. — Justitsraad 424. — Peter Frederik 424. — Ulrik Frederik 424.
Suhmsgades Skole 105, 109.
Suhr, Urtekræmmer 383.
Sundhedsvæsenet 82 ff.
Svane, Ærkebiskop 412, 422. — Maren Christoffersdatter 304.
Svanemosen, Svanehaven 178.
Svave, Peder 434.
Svendegade 265.
Svindt, Laurits, Præst 321.
Svitzer, H. Ulrik 581.
Sydenham, Th., engelsk Læge 139.
Symensen, Valter 524.

Synagoge 390, 408.
Synnestved, Kaptejn 402.
Søegaard, Urtekræmmer 383.
Søerne 178—79, 183—203, 496.
Søetatens Hospital 81, 82, 102, 109.
Søfartens Fremme 468—71.
Søkortarkivet 466, 469.
Søkvæsthuset 102, 385.
Sønnicks, Student 299.
Sørensen, Kancelliraad (1722) 239. — Vandmester 138. — Søren, Hyrekusk 440, 446. — Thomas, Arrestforvarer 268—69.

Tausen, Hans 436, 454.
Teglgaard, gamle 69, 194, 197.
Teilmann, Hans Christensen, Præst 274—75, 278, 285, 322.
Terbork, Johan 420. — Helvig Johanne 441.
Terlon, fransk Gesandt 11, 13.
Texiere, Wulff 403.
Thal, S. R., Læge 115.
Theater, kgl. 148—68.
Thettert, se Dyttert.
Thomsen, Justitsraad 447. — C. F., Stadskonduktør 116. — Julius 146.
Thorsager, Anton, Arrestforvarer 330, 335.
Thorvaldsen 75—80, 407.
Thott, Clas, svensk General 11, 13, 37.
Thulstrup, Jørgen, Raadmand 419.
Thune, E., Læge 139.
Thuresen, Frederik, Stadshauptmand 8, 35, 39, 43, 412, 422, 440, 442.
Tidssignal 452, 457—73.
Timpermand, Brændevinsbrænder 149.
Tistorph, Mikkel Henriksen 423.
Tivoli 142, 595—608.
Tobaksplantager 433.
Tobaksspinderlauget 338.
Toldboden 34, 36.
Tommerup, Præst 234.
Tommesen, Lave, Tømmermester 438.
To og tredive Mænd 8, 10, 32, 33, 40—43.
Top, J. W., Kammerfurér 406.
»Tordenskyen« 122.
Torm, Politimester 278, 299, 308, 317.
Trampe, Generalmajor 5.
Trane, Susanne Christine 286.
Trankebar 416.
Trellund, se Find Nielsen.
Trier, Levin Seligman 401. — Moses 399. — M. L. 396. — M. S. 399, 406. — S. S. 387, 391, 399, 402, 408.
Trinitatis Kirke 450, 453, 464, 467.
Trogelsen, Peder 577.
Trolddom 437.
Trudsen, Niels, Guldsmed 420.
Truelsen, Anders, Arrestant 296. — Hans, Arrestant 293.
Trægaard, Hans 420, 422, 430, 439. — Jakob 420.
Tugthuset 420.
Tuxen, Orlogskaptejn 465—71.
Tyskemannegade 209, 212.

Udhugger, Marcus 403.
Ulfeld, Ejler, Jakob, Knud og Laurids 416. — Korfits 417. — Leonora 264. — M. 567.
Ulkegade 577.
Ullitz, Nicolai Andresen, Præst 321—28, 331.
Universitetet 458, 462—63, 467, 559. — Bibliothek 467.
Unmack, Tømmermester 455.
Unna, Isac Jos. 408.

Urmagerne 459—64.
Urne, Aksel, Landsdommer 415. — Chr., Overpræsident 449. — Johan, Slotsherre 410, 575. — Kristoffer, Kansler 416.
Urup, Aksel 22, 221.
Urtehaven 577.
Ussing, Algreen 123, 138, 354. 377.
Utterslev Mose 170.

Waage, Christen, Raadmand 425.
Vadskerhus, kgl. 520.
Vagthus, Strandkompagniets 520—21, 539.
Wahl, Johan Frederik du, Optikus 321, 324. — Johan Salomon du 321. — Johanne du 324.
Vajsenhuset 265, 297, 338, 344. 398, 458.
Valby Bakke 12.
Valdemar Christian, Greve 416—17.
Valkemøllen 520, 527—28, 532.
Valkendorf, Kristoffer 182, 412, 414, 418, 437, 443, 560—61.
Wallensbeck, Præst 41.
Valløe, Vilhelm 350, 359.
Walter, Caroline 148—68, 618. — Thomas Christian 162.
Valterssen, Hans 525.
Wandeler, Stadsfysikus 317.
Vandforsyning 72—74, 192.
Vandhusbroen 534, 537.
Vandkunsten 35, 51, 52, 56, 504, 527—28, 531—32, 538, 541, 613. — ved Rosenborg 202.
Vandmølle 492—93, 504, 508, 515, 519, 525, 532—33, 539.
Vandmøllestræde 493, 515, 525.
Vandmølletaarn 197, 492—93, 504, 515, 524—26.
Vandporten 581—82.
Vandværket 188.
Warburg, S., Overlærer 400.
Varepriser (c. 1820) 395, 397.
Vartov 13, 88, 317. — Gamle 170.
Vasa, Gustav 414.
Wasserfall, Peter, Major 381.
Wawassor, svensk General 37, 38, 612, 614—15.
Wedersøe, Grosserer 401.
Weel, Elias 400. — Mad. Isac 403.
Vejerhuset 542—43, 548, 558—61.
Wemmehøj, Morten Jakobsen, Præst 273—74.
Wenche, Hans, Rodemester 194, 559.
Wentzel, Carl, Gældsarrestant 328.
Werden, Ludvig v., Hofjunker 414.
Wesenberg, Politiassistent 401.
Wessely, Moses 393, 399.
Westenholz, Finansminister 355.
Vesterbro 596—97.
Vester Fælled 183.
Vestergades Rende 196—97, 205.
Vestergrav 502—05.
Vestindisk Kompagni 396, 420.
Vestre Fængsel 344.
Wettegrove, Louis 232.
Weyde, Kaptejn 232.
Weyse, Organist 382.
Whitte, Overlæge 102.
Vibe, Mikkel, Borgmester 418, 420, 440, 567.
Wibe, Andreas Andersen, Præst 336. — Barbara Andersdatter 325.
Wick, Johannes van 540—41.
Wiedewelt, Billedhugger 433.
Wielandt, Jokum, Skomager 9.
»Villa desolata« 492.
Villadsen, Per 577.
Willom, Johan de 420.
Wilster, Generalmajor 238.
Vind, J. F. 525.
Vingaarden 211, 563, 573—77.
Winsløf, Jakob 424. — Niels Bruun 423.

Vinterberg, Anna Sofie 423.
Winther, E., Tømmermester 456.
Wismar paa Gammelmønt 432.
Vissenberg & Busk 389.
Wissing, C., Havnekasserer 407.
With, J. P., Herredsfoged 75.
Withusen, C. C., Læge 115.
Witte, B. M., Student 309. — Ditlef 441.
Wittrok, Gældsarrestant 310, 315.
Wiwet, F. W., Generalfiskal 321.
Vogel, Daniel, Grosserer 397.
Vogelsang, Frantz Gøckel, Præst 279.
Vogn, Hans 61.
Vognmagergade 169.
Vogt, Peter, Oberstlieutenant 221.
Voltelen, Raadmand 419.
Vombadstuen 505.
Vombadstuestræde 501.
Vor Frelsers Kirke 444, 458, 472, 474. — Kirkegaard 110.
Worm, Biskop 272.
Voskamp, Madame 552.
Vovhals, Christian 385.
Vragerbroen 317, 549.
Wrangel, svensk Rigsadmiral 13, 30, 612, 614.
Wulf, Schæchter 403. — Mads 281.
Wulff, I. M. 399.
Würtzen, Kommandant i Kastellet 383.
Værkmester, Oluf 559—60.
Wæwer, Chr., Præst 344.

Yler, Otto v., Oberst 421.

Zimmer (1739) 277.

Æbelholt Kloster 196.

Ølmand, Laurits 575.
Ørslevkloster 454.
Orsted, A. S. 137, 383, 592.
Østergaard 211—12, 563, 573, 576.
Østergade 212.
Østergrav 497—505.
Østersøisk Kompagni 420.
Østertorv 513.

KØBENHAVNS
KOMMUNERE[illegible]IOTEKER
LÆSESALEN
CHRISTIANSHAVN